T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI HAKİMİYETİNDE KEFE
(1475-1600)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

HAZIRLAYAN
Yücel ÖZTÜRK

ELAZIĞ 1999

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI HAKİMİYETİNDE KEFE (1475-1600)

DOKTORA TEZİ

Bu tez 12 / 2 / 1999 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman	Üye	Üye
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	Doç. Dr. Orhan Kılıç	Y. Doç. Dr. Mehmet KARAGÖZ

Yukarıdaki Jüri Üyelerinin İmzaları Tasdik Olunur.

ÖZET

Kırım'ın güney sâhillerinde yer alan Kefe, XVI. yüzyılda Karadeniz'in en büyük limanlarından biridir. XV. yüzyılda Uzak Şark'dan Avrupa'ya ulaşan ticâret yolunun Karadeniz'e açılan menfezlerini kontrol eden coğrafî konumu, onu Karadeniz ticâretinin antreposu haline getirmiştir.

Kefe'nin fethi, Fatih'in Karadeniz'i bir "Türk Gölü" yapma çabasıyle giriştiği hareketlerin en büyüğü ve ehemmiyetlisidir. Ceneviz'in Kırım Hanlığı'na müdâhalelerinin üst seviyeye çıktığı bir dönemde, Kırım kabile aristokrasisi ile uzun süreden beri sürdürdüğü diplomaktik münasebetin doğal sonucu olarak kabile güçlerinden aldığı daveti değerlendiren Fatih Sultan Mehmet, Vezir Gedik Ahmed Paşa'yı Kefe ve Kırım sâhillerini fethetmekle görevlendirmiştir. 1475'de yapılan bir deniz seferinde Kefe ile beraber batıda Mânkûb, İnkirman, Balıklağo, Soğdak, doğuda Kerş gibi önemli kaleleri içine alan sâhil kesimi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. G. Ahmed Paşa komutasındaki donanma, doğudaki Azak ve Taman'ı da fethetmiş, böylece Azak Denizi'nin doğu yakası, geniş hinterlandı ile beraber Osmanlı hâkimiyetine dâhil olmuştur.

Osmanlı Devleti, Kefe ve mülhâkatının fethini müteakib Kırım Hanlığı'nı himâye altına almış, ancak müstakil hareket etmesine hiçbir zaman fırsat tanımamıştır. Kırım Hanlığı'nın en önemli kontrol üssü Kefe'dir.

Kefe'nin idâri taksimatı, büyük çapta Ceneviz- Kırım ve ondan önce Altın Ordu - Ceneviz arasında mevcut olan sınırları ihtiva ediyordu. Bu şekilde, Mânkûb, Soğdak, Kerş, Azak ve Taman kaza statüsünde Kefe'nin kazalarını teşkil ediyordu. İnkirman ve Balıklağo, Mânkûb'a bağlı idiler. Astarhan Seferi'ne Kefe beyi Kasım Bey'in tayin edilmesiyle siyâsî ehemmiyeti artan Kefe, 1568'de eyâlet yapılmış, ancak Azak'ın sancak olması dışında ciddî bir değişikliğe uğramamıştır. Kefe, gerçek anlamda bir eyâlet hâline Osmanlı - İran savaşları döneminde gelmiştir.

Kefe'nin üretim bakımından dikkat çeken şehirleri, Soğdak, Mânkûb, İnkirman ve Balıklağo'dur. Buralarda yaşayan nüfus, büyük çapta gayr - i müslimlerden mürekkeptir. Kefe'nin şehir nüfusunda 1520'lerde gayr - i müslimler ağırlıkta iken, 1542'de hemen hemen dengelenmiştir.

Kefe'nin iktisâdî kaynakları, büyük çapta ticârî rüsumdan oluşmaktadır. Ticârî gelirler arasında birinci sırada gümrük yer almaktadır. Gümrük gelirleri, asrın başlarından sonlarına kadar istikrarlı artışını sürdürmüştür. Bu durum, Kefe'nin ticârî kapasitesinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Kefe, doğu - batı ve kuzey - güney mihverinde bir ticâret üssü olmaya XVI. yüzyılda da devam etmiştir.

SUMMARY

Caffa, that is at the southern shores of Crimea was one of the biggest harbour- cities at the Black Sea Region in the sixteenth century. İts jeostrategic position which controlled main holes of trade roads that arrived at Europe from Far - East, made it antrepot of Black Sea trade.

The capture of Caffa, was one of the biggest and the most important initiatives Fatih had taken in the effort of making Black Sea a "Turk - Lake" . Fatih Sultan Mehmed making use of the invitation of Crimean tribal forces that was the natural result of ancient diplomatic relations he had in the Crimean tribal aristocracy, made responsible Vizir Gedik Ahmed Paşa to capture the shores of Crimea and Caffa at a period that Genoise intervention rised to the biggest level . The southern coastal area that consisted of Mânkûb, İnkirman and Balıklağo at the west of Caffa and Kerş at the east was captured by a navy commanded by Gedik Ahmed Paşa. The navy at the Gedik Ahmet Paşa's command also captured Azak and Taman and thus the whole eastern area of the Sea of Azov with its far - reach hinterland was included in the domination of the Ottoman Empire.

After annexing Caffa with its administrative units Ottoman State took the Crimean Chanet under protection never permitted the Chanet to behave like an independent state. The most important headquarter in the control of the Crimean Chanet was Caffa.

The administrative division of Caffa included for the most part the frontiers that was valid between Cenoise and Crimean Chanet and between Altın Ordu and Cenoise before that. Mânkûb, Soğdak, Kerş, Azak and Taman were the main administrative units of Caffa. İnkirman and Balıklağo , two important city and castle, was dependent on Mânkûb. Caffa gaining importance by the pointing of its provincal governor Kasım Bey as beylerbeyi for the Company of Astarhkan, was made an Eyâle in 1568 but it wasn't exposed to any serious changes except Azak's becoming a sancak. İn the real mean Caffa's becoming an eyale was turned out at the period of Ottoman - Persian wars.

The most important productive cities dependent on Caffa were Soğdak, Mânkûb, İnkirman and Balıklağo. The population of these cities consisted mostly of non - muslims. Non - muslim communities constituted the most part of city population in 1520 but the populations of two community were nearly equalled in 1542.

The economic sources of Caffa consisted mostly of commerical dues. The primary part of trade revenues were the Customs dues. The customs dues continued to increase till the end of the century. It shows that Caffa's commercial activity had been continuig.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYÂSİ TARİH

İKİNCİ BÖLÜM

İDÂRİ TAKSİMAT

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI YÖNETİMİNDE KEFE'NİN İDÂRİ VAZİYETİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUS

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSAT

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılda Osmanlı yönetiminde Kefe adını taşıyan araştırmamız, Kefe'nin fetih târihi olan 1475 yılı ile XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen zaman içinde Kefe ve Kefe'ye bağlı şehirlerle sınırlıdır.

Kefe ve mülhâkatı, geçmişinde olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetinde de Kırım Yarımadası , Kuzey Karadeniz ve Kafkasya ile siyâsî, iktisâdî ve içtimâî bağlarla rabıtalı olmuştur. Bu bakımdan, Kırım Hanlığı'nın iç siyasî ve içtimâî bünyesi, Kuzey Karadeniz'in diplomatik ve iktisâdî tarihi, ayrıca Kuzey ve Güney Kafkasya' da yaşayan Çerkes ve Nogay toplulukları, Rusya'nın bu topluluklar üzerindeki emelleri gibi Kefe'nin hinterlandını teşkil eden coğrafî ve etnik alan, araştırmamızın zaman zaman ilgilenmek durumunda kaldığı önemli konular arasındadır.

Araştırma, Kefe ve Kefe'ye bağlı şehirlerin siyâsî , idârî, iktisâdî ve demografik yapısını ihtiva etmektedir. Çalışma alanının idârî taksimatla sınırlanması, araştırmayı bir bölge çalışması haline getirirken, bu bölgede yer alan şehirlerin idârî vaziyeti, siyâsî durumu, iktisâdî ve demografik yapılarının yakın bir perspektifle incelenmesi bakımından aynı zamanda şehir çalışmalarının bazı yönlerini ihtiva etmektedir. Bu bakımdan, siyâsî târih kısmında bölgenin genel tarihi üzerinde durulmuş, ancak fizikî yapı, mahalleler ve nüfus bölümünde şehrin kısımları, iç dokusu, mahalleleri ve nüfusu kaynakların imkân verdiği ölçüde detaya inilerek incelenmiştir. İktisâdî ve ticârî durumun incelendiği bölümde, yine kaynakların elverdiği ölçüde bütün şehirlerin yapısı gözönünde bulundurulmuştur.

Son zamanlarda Osmanlı hakimiyetinde bölge ve şehir çalışmaları şeklinde ortaya çıkan bir çok araştırma, aşağı yukarı ortak özellikleri taşımaktadır. Farklı alanları kapsayan birbirinden habersiz bu araştırmaların belli bir tipolojiyi yakalaması, tesadüfi olmaktan uzaktır. Bu, XVI. yüzyıl kaynaklarının araştırıcıyı kendi çerçevesine alarak yönlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Ağırlıklı olarak tahrir defterlerine dayanan ve yine bu defterlerin tanzim edildiği dönemdeki idârî anlayışın ürünü olan muhimme, ruûs, muhasebe defterlerinden yararlanan araştırıcılar, belli bir tipolojide buluşmak durumunda kalmaktadırlar.

Bölge ve şehir çalışmaları şeklinde ortaya çıkan bu araştırmalar, Osmanlı siyâsî ve kültür tarihinde yeni bir anlayışı yansıtmaları bakımından ümit vericidir. Bu araştırmalar sayesinde bir şehir ve bölgenin bütün kaynak ve verileri değerlendirilmekte, bundan da önemlisi, siyâsî ve kültürel tarihimizi hânedan tarihçiliğinin tekelinden kurtarmaktadır. Bu tür araştırmaların gelecekteki derlemelere sağlayacağı katkıyı tasavvur etmek , bizim için heyecen vericidir. Monografik nitelik taşıyan bölge ve şehir çalışmaları Osmanlı siyâsî ve kültür coğrafyası hakkındaki mesâisini tamamlamadan, gerçek anlamda bir Osmanlı târihinden söz etmek bizce imkânsızdır.

Çalışmamızın sahasının belirlenmesinden nihayete ulaşmasına kadar geçen altı yıllık zaman içinde bizimle aynı heyecanı paylaşan, değerli fikirleriyle bizi yönlendiren sayın Mustafa Öztürk'ün bu araştırmanın ortaya çıkmasındaki katkısı büyük olmuştur. Saygıdeğer hocama derin minnet ve şükranlarımı sunmaktan mutluluk duymaktayım. Araştırmamızın kapladığı alanın haritaya aksettirilmesinde yardımlarını esirgemeyen, bu sahadaki derin mesaisini bizimle paylaşan Sayın Muzaffer Ürekli'ye de teşekkürü bir borç bilirim.

Y. ÖZTÜRK

KISALTMALAR

AOASH	Acta Orientalia-Academia Scientıarum Hungaricae
aş.	Aşağı
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Târih Coğrafya Fakültesi
BA-	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
CİEPO	Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri
CMRS	Cahiers du Monde russe et sovietique
Çev.	Çeviren
D.KFM.	Bab-ı defterî Kefe Mukata'ası kalemi
DTCFD	Dil ve Tarih Coğraya Fakültesi Dergisi
EI2	Encyclopedia of Islam(Yeni edisyonu)
IJMS	International Middle Eeast Studies
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜTE	İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
İÜTM	İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası
KK	Kâmil Kepeci Tasnifi
MAD	Maliyeden müdevver
mad	Madde
MD	Mühimme Defteri
Nşr.	Neşreden
s.	Sahife
sad.	sadeleştiren
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
TD	Tahrir Defteri
TD	Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
Terc.	Tercüme
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTK	Türk Târih Kurumu
vd.	Ve devamı
yuk.	Yukarı

KAYNAKLAR

Kefe'nin siyâsî, idârî, hukûkî, demografik ve iktisâdî yapısının aydınlatılmasına yönelik bu çalışmada her türlü arşiv malzemesi, vakâyinâmeler, seyyahlar, haritalar ve tedkik eserlerden yararlanılmıştır. Araştırmanın temel kısımlarının girişlerinde kaynakların hususiyetleri ve hangi bakımdan yararlanıldığı üzerinde durulmakla berâber, bu kaynakların yapısı, özellikleri ve araştırmada yararlandığımız cihetlerin müstakil olarak izah edilmesi şüphesiz önem taşımaktadır. Aşağıda, başta arşiv kaynakları olmak üzere konu ile ilgili temel kaynaklar tahlil edilmiştir.

1. Arşiv Kaynakları

Arşiv Kaynakları büyük çoğunlukla Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde yer alan malzemeye dayanmaktadır. Ankara Tapu Kadastro Arşivinde Kefe ile ilgili bir kaynağa rastlanmamıştır. [1]Topkapı Sarayı Müzesi Arşivine âit kaynaklar, büyük çoğunlukla yayınlanmış malzemeden müteşekkildir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan kaynaklar, Tahrir defterleri, Muhasebe defterleri, Mukâtaa iltizam defterleri, Mühimme defterleri, Mâliyeden Müdevver serisinde yer alan diğer defterler, Kâmil Kepeci tasnifinde yer alan Ruûs defterleri gibi değişik tasniflerden meydana gelmektedir.

1. 1. Tahrir Defterleri

Tahrir defterleri, Osmanlı klasik döneminde titizlikle yürütülen tahrir geleneğinin ürünüdür. Osmanlı Devleti, bir bölge veya şehrin fethini müteakib burayı bütün ayrıntıları ile kayda geçirirdi. Bu tahrirlerin hedefi, fetih sonrası sözkonusu yerde yürütülecek mâlî, iktisâdî ve siyâsî faaliyetlerde devletin temel dayanağı olacak kayıtların ortaya çıkarılmasıdır. Bu amaçla yapılan tahrirlerde bölge önce idârî bakımdan bütünlük taşıyan bölgelere ayrılır, bu şekilde eyâlet, sancak, kazâ ve nâhiyelerle bunlara bağlı köyler belirlenir, daha sonra buralarda meskûn ahâli, "çift hâne" sistemine göre düzenlenirdi. Bir çiftlik, yarım veyâ çeyrek çiftlik itibâr edilen iktisâdî üniteler belli hânelere tahsis edilir, bu tür iktisâdî üniteleri tasarruf etmek

---

[1] Ankara Tapu Kadastro Arşivi'nde yer alan kaynaklar bir tez çalışması hâlinde tasnif edilmiştir. Bu kaynak için bkz. Aslıhan Doğan, *Tapu Kadastro Kuyud - ı Kadim Arşivi Mufassal, İcmâl, Evkaf ve Derdest Defterlerinin Toplu Kataloğu*, Ankara 1993. Basılmamış bu lisans tezinin bir nüshası Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır) .

durumunda olan hâneler, hâne reislerinin adı altında zabtedilirdi.[2] Sancağın iktisâdî kapasitesi bu şekilde kayıt altına alındıktan sonra devletin buralardan alacağı vergiler, maaaş karşılığı olarak askerî sınıfa tevcih edilirdi.[3]

Bir idârî ünite itibâr edilen sancak, Osmanlı tahrir geleneğinin mihverinde yer alır. Tahririn bütün dökümantasyonu sancak bünyesinde cereyan eder. Sancakda uygulanacak vergi düzeni, bunlarda temel olacak ölçü ve tartılar, sancakla ilgili her türlü hukûkî prensipler, tahrir defterlerinin başında yer alan kânunnâmelerde ayrıntısı ile izâh edilirdi. Bölge veya şehrin ilk fetih anında düzenlenen tahrir, zamanla ortaya çıkan her türlü değişmeyi karşılayamaz hale geldiğinde tahrir yenilenirdi. Sonraki tahrirler, büyük çapta bu ilk tahrirlere dayanır, zamanla ortaya çıkan yeni düzenlemeler buna eklenirdi.[4]

Çok kısa olarak özetlenen bu tahrir, tahrir eminlerinin kontrolünde defter edildikten sonra çoğaltılarak bir nühsâsı sancakda bırakılır, birisi ise merkeze gönderilirdi. Bu defterler, bütün idârî, askerî, hukûkî, iktisâdî düzenlemelerde esas alınırdı.

Bu şekilde teşekkül etmiş bulunan Osmanlı tahrir geleneği, ilgili olduğu bölgenin idârî, hukûkî, demografik ve iktisâdî vaziyeti hakkında araştırıcılar için büyük önem taşıyan malzeme ihtivâ etmektedir. Osmanlı şehir ve eyâlet araştırıcılığının bünye ve muhtevâ bakımından büyük çapta bu tahrirlere dayandığı görülmektedir. Bunun böyle olması, âdeta kaçınılmazdır. Bizim Kefe ile ilgili araştırmamızın bölümlerinin teşekkülünde de bu tahrir defterlerinin büyük etkisi olmuştur.

Kefe ile ilgili iki adet tahrir defteri mevcuttur.Kefe'nin ilk fethini müteakib kapsamlı bir tahrire tâbi tutulduğu hakkında kaynaklar müttefik olmakla berâber, ilk tahrirle ilgili defterimiz büyük ihtimalle günümüze ulaşmamıştır.[5] Başbakanlık

---

[2] Tahririn amacı ve şekli ile ilgili ayrıntılar için bkz. L. Fekete, *"Türk vergi tahrirleri"* , I (Çev. Sadrettin Karatay) Belleten, XI / 42 , (Ankara 1947) , s. 299- 328 ; Halil İnalcık, *"Ottoman methods of conquest"*, The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy, Collected Studies, London 1978, 104 - 129 .

[3] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 109.

[4] Tahrir, genellikle pâdişah değişikliklerinde yenilenirdi. Bu şekilde 10, 30 veya 40 senelik fâsılalarla tekrarlanan tahrirlere göre yeni defterlere "defter - i cedîd", eskilerine ise "defter - i atîk "veya "defter - i köhne" adı verilirdi (bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, İstanbul 1989 , s. 3).

[5] Elimizde bulunan defterler, ancak günümüze ulaşabilenlerden ibârettir. Aslında daha fetih anından itibâren Kefe'nin tahrir edildiği bütün kaynakların ittifakla belirttiği bir husustur (Kefe ve mülhâkatının fethi müteakib tahrir edildiği hakkında Osmanlı kronikleri için bkz. Neşrî, *Kitab - ı Cihannümâ*, II (Çev. F. Reşit Unat - M. Altan Köymen) Ankara 1957 , s. 827; Aşıkpaşa - Zâde, *Tevârih - i Âl - i Osman* (Nşr. Ali Bey) İstanbul 1332 , s. 184; İbn Kemal, *Tevârih - i Âl - i Osman* ,VII. Defter (Nşr. Şerafetin Turan), Ankara 1957 , s. 386) . Kefe'nin fethedildiği 1475 ile 1478 târihleri arasında ilk tahririnin gerçekleştiği hakkında en sağlam delil, Kırım beylerinden Eminek hakkında kaynaklara yansıyan bilgilerin tahlilidir. 1475'den itibâren Kırım tahtı için mücâdelelerde ve Mengli Giray'ın tahta geçişinde büyük rol oynayan Eminek Mirza ile ilgili 370 ve 214 no'lu tahrir defterlerinde yer alan kayıtlar, Kefe'nin ilk tahriri hakkında ip uçları

Osmanlı Arşivi'nde 370 ve 214 no'da kayıtlı bulunan bu defterler hakkında bilgi verelim.

370 no'lu defter târihsiz olup, araştırmamız esnâsında kullandığımız "1520" târihi tahmine dayanmaktadır. Kefe üzerinde ciddî araştırmalaları ile bilinen Mihnea Berindei - Gilles Veinstein, iki farklı araştırmada farklı tahminlerde bulunmuşlardır. Mezkûr araştırıcılar, ilk araştırmalarında 1529, ikinci araştırmalarında 1520 târihini benimsemişlerdir.[6] Bu farklı tahminler,araştırmalardan istifâde eden araştırıcıları birtakım yanılgılara sürüklemiştir .[7] Bu sahanın diğer önemli araştırıcılarından olan Alan Fisher de "1529" tarihini benimsemiştir.[8]

M. Berindei - G. Veinstein, ikinci araştırmalarında "370" no'lu tahrir defterinin nüfusla ilgili verilerinin I. Selim dönemine kadar indiği, buna karşı sancak gelirleri ile ilgili verilerin ise 1519 târihinden önce olamayacağı düşüncesinden hareketle "1520" târihini benimsemişlerdir.[9] Kaynağımızın târihi konusunda "1520" târihinin benimsenmesinin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bizim bu hususta tespit edebildiğimiz en önemli hereket noktası, Trabzon'dan Kefe'ye yapılan sürgünlerin târihinin ortaya koyduğu düşüncelerdir. Lowry Heat'ın araştırmalarında kesin olarak ortaya koyduğu üzere, 1523 ve daha sonraki yıllarda Trabzon'dan bâzı Rum

---

vermektedir. Her iki tahrir defterinde "Kırım beylerinden Eminek" şeklinde bahsedilen kişi, Otuzlar Köyü'nün tasarrufu için Fâtih Sultan Mehmed'den berât almıştır.Tahrir defterlerinde bu beratla ilgili kayıt hakkında şu bilgi verilmiştir: "defter - i atikde dahi kaydı vardır" (bkz. BA,*TD*, 370. s. 491: *TD*, 214, s. 19). Eminek Mirza'nın 1478'lerde ölmüş olmasının hemen hemen kesin oluşu, "defter -i atik" de mevcut olduğu belirtilen bu berat kaydının Fâtih döneminde vukubulduğunu teyid etmektedir (Târihî bir sima olan Eminek Mirza hakkında 1478'lerden itibâren hiçbir kayda rastlanmadığı hakkında bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Bitik ve Yarlıklar*, İstanbul 1940, Vesika VIII, s. 114. Buradan anlaşıldığı üzere, Kefe ile ilgili 1520 ve 1542 târihli tahrir defterlerinden hiçbirisi ilk tahririn ürünü değildir. Bunlardan 1520 târihli olanı, büyük ihtimalle ilk defterden sonra yazılan ikinci tahrir defterinin bir özetidir. Bu konuda kaynakların teyidine de ihtiyaç bulunmamaktadır; zirâ. fethi müteakib bölgenin kapsamlı bir tahrirle kayıt altına alınması Osmanlı Devleti'nin temel uygulaması idi.

[6] Bkz. M. Berindei - Gilles Veinstein, " *La Tana - Azaq De La Presence Italienne A L'Emprise Ottomane*" , Turcica, VII / 2, (Paris 1976), s. 110- 201 . Bu araştırmada, "370" no'lu defterin târihi , M. Tayyib Gökbilgin'in makâlesi (bkz. "*Kânunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli Eyâleti livâları*", Belleten, XX / 78, (Ankara 1956), s. 279) öne sürülerek "1529" olarak tahmin edilmiştir (bkz. M. Berindei- Gilles Veinstein, "*Aynı makâle*", s. 111). Bu tahminde ciddî bir delil ortaya konulmamış, herhalde M. Tayyib Gökbilgin'in arşatırmasında Kefe Sancağı'nın idârî yapısı ve isimlerden yola çıkılmıştır. Bununla berâber, M. Berindei - G. Veinstein, diğer araştırmalarında aynı defterin 1520 târihli olabileceği üzerinde durmuşlardır (bkz. *La Presence Ottomane Au Sud De La Crimee Et En Mer D' Azov Dans La Premiere Moitie Du XVIe Siecle*", Chaiers du monde russe et sovietique, XX / 3- 4, (1979), s. 390 - 465) - Bu araştırma, "Crimee et Azov" şeklinde kısaltılacaktır - .

[7] Farklı târihlendirme, 1520 ve 1529 târihli iki tahrir defterinin olduğu kanısı uyandırmıştır (Bu konudaki değerledirmeler için bkz. aş., İktisat, s. 365).

[8] Bkz. A .Fisher, "*The Ottoman Crimea in the sixteenth century*", Harvard Ucrainian Studies, V / 2 (Cambridge 1981), s. 138.

[9] Bkz. M. Berindei, G. Veinstein, "*Crimee et Azov...*", s. 389.

cemaatleri sürgün edilmişlerdir. [10]Farklı şehirlere doğru yapılan bu sürgün hareketinin bir kısmının Kefe'ye olduğunu, 1542 târihli ikinci tahrir defterinden kesin şekilde öğrenebilimekteyiz. Bu sürgünler, 1542 târihli defterde hiç bir şüpheye meydan bırakmaycak şekilde " 'an cemâat - ı Trabzoniyan" şeklinde belirtilmiştir. [11] Kefe'ye yapılan ilk sürgünün târihi 1523'tür. Bu bakımdan, eğer kaynağımızın târihi "1523 " veya daha sonraki bir târih olsa idi, bu sürgünler nüfusla ilgili kayıtlara girmiş bulunacaktı. Nitekim, yukarıda belirtildiği üzere, 1542 târihli ikinci kaynağımızda yer almışlardır. Bahsedilen araştırıcıların görüşleri de gözönünde bulundurulduğunda, 1520 târihi bize göre uygun gözükmektedir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu arşiv rehberinde de kaynağımızın târihi kesin olarak verilmemiş, Kanunî döneminde olduğu belirtilmiştir.[12]

"370" no'lu tahrir defteri, Kefe ile beraber Kırkkilise, Çirmen, Silistre, Vize ve Niğbolu sancaklarını ihtivâ etmektedir. Kefe ile ilgili bölüm, sözkonusu defterin 473 - 499. sayfaları arasında yer almaktadır. Defterin kanunnâmesi bulunmakta olup, 473-481. Sayfalarda yer almaktadır. "Kefe iskelesi", "Kefe ihtisâbı", "Bâb - ı Tâtârân", "tûte - i cemrî", "üserâ", "Bâb - ı Kule", "tûte - i kapân", "hamr", "sülüsân - ı dellâliye", "tamgâ - ı gön", "kabâle", "Kerş", "kapân","Taman iskelesi", " Azak dalyan ve balık mukâtaası", "Azak gümrüğü" gibi başlıklardan oluşan kanunnâme, ticârî rüsûmu ayrıntısı ile vermekte, ancak kır kesimine müteallik rüsûm hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.

Kanunâmenin bitiminden itibâren önce Kefe olmak üzere nüfusa geçilmiş, Kefe ve Kefe'ye bağlı şehirlerin nüfusları ayrıntısı ile zabtedilmiştir. Nüfus kayıtları, şehirlerin kısımları hakkında da bilgi verebilecek şekilde yapılmıştır.

Nüfus kayıtlarının bitiminde şehir merkezlerinin mukâtaaları ,bunların miktarlarıyla berâber zabtedilmiştir. Her şehir merkezinin nüfus ve mukâtaası ile ilgili kayıtlardan sonra bu şehir merkezlerine bağlı köyler aynı şekilde kaydedilmiştir. Köylerle ilgili bilgiler, önce hâneleri, sonra köylerin hâsıllarını ihtivâ etmektedir.Hâneler tek tek verilmemiş, yekûn olarak kaydedilmiştir. İkinci kaynağımızda olduğu gibi hâne reislerinin isimleri bu kaynağımızda yer almamaktadır. Köy hâsılları da ayrı bir dökümantasyona müsâit olmayacak şekilde kaydedilmiştir.

Şehir merkezleri ve köylerin nüfus ve ekonomi ile ilgili kayıtlarının bitiminde âdeta günümüzdeki modern istatistik verilerini andıracak şekilde bir döküm yapılmıştır. "muhâsebe - i Livâ - ı Kefe" klişesi altında önce Kefe'nin "nefs", "kurrâ", "çiftlik", "cemaat", "âsiyâb", "dalyan", "mahzen ve hâne", "câmi", "mescid",

---

[10] 1523 - 1553 yılları arasında Tarbzon'un nüfus yapısında önemli değişikliklere yol oçan bu sürgünler için bkz. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi* (Çev. Demet ve Heath W. Lowry) İstanbul 1981, 90 - 93.

[11] Bu sürgünlerle ilgili Heath W. Lowry'nin tespitleri ve tahrir defterlerinin verileri için bkz. aş., Nüfus, s. 242 .

[12] Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Yayın Nu: 5, Ankara 1992, s. 224-225.

"hamâm", "dükkân", ve "zâviye" adedini gösteren veriler kaydedilmiş, sonra avârız ve muaf nüfûsla ilgili veriler aynı şekilde ayrı ayrı döküme tâbi tutulmuştur. Bilhassa nüfusla ilgili bu dökümantasyon, Kefe'de "gerçek hâne" ve "avârız hânesi" arasında bir ayrım bulunmadığını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Gerçek hâneler dikkate alındığında, bunların avârıza tâbi, yani muaf olmayan hânelerle aynı olduğu görülmektedir. Nüfusla ilgili dökümantasyondan sonra sancak genelindeki gelirlerin tasnifi yer almaktadır. Sancağın bütün gelirleri, pâdişah hasları, sancakbeyi hasları ve vakıf gelirleri olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır. Bu tasnif de büyük ölçüde yararlı olmuştur. Aksi halde vakıfın sancak genelindeki payını tespit etmek mümkün olmayacaktı.[13]

Nüfus ve ekonomi ile ilgili mufassal ve icmâl kayıtların bitiminden itibâren, Kefe ve Kefe'ye bağlı kalelerdeki askeri sınıf ayrıntısı ile verilmiş, müteakiben kalelerde yer alan silah ve mühimmat isim ve aded itibâriyle kaydedilmiştir. Kaynağımız, bu yönü ile pek çok tahrir defterinden ayrılmakta, silâh ve mühimmat türleri, bunların Kefe düzeyindeki bir sancakda ne kadar bulunduğunu net bir şekilde ortaya koyması bakımından kendi türleri içinde büyük üstünlük taşımaktadır.[14]

Bu defter, ihtivâ ettiği bilgiler bakımından mufassal defterler kategorisine girmekte, ancak, bâzı yönleriyle mufassal defterlerden ayrılmaktadır.[15] Bu bakımdan, mufassal deftere âit bilgilerin gözden geçirilerek merkez bürokrasisinin daha pratik kullanımına elverişli olacak şekilde hazırlanmış olduğu izlenimini vermektedir.

Tapu Tahrir kategorisinde yer alan ikinci kaynağımız, Başbakanlık Arşivi'nde 214 no'da kayıtlı tahrir defteridir. Sözkonusu defterin dokuzuncu sayfasında 20 Receb 949 / 30 Ekim 1542 tarihi yer almaktadır. Bu târih, defterin son şeklini alışını göstermektedir ; zirâ, tahrir esnâsında yapılan kayıtlar arasında 945 / 1538[16], 946 / 1539 [17]gibi târihlere de rastlamaktayız. Defterin son şeklini alış târihi olarak kabul ettiğimiz 1542 'den üç - dört yıl evveline âit bu târihler, aynı zamanda tahririn başlangıç ve bitişi arasında geçen süreye de işâret etmektedirler. Buradan, deftere konu olan tahririn 1538'li yıllarda başladığı ve 1542'ye doğru bitirildiği sonucunu çıkarmak da mümkündür. Defterde yer alan mukâtaa gelirleri önce üç yıllık miktarların belirtilmesi ve bu miktara göre bir yıllık miktarın hesap edilmesi şeklinde gerçekleştiğine göre, bu defter bir yıllık gelirlerden ziyâde üç yıllık gelirleri ihtivâ etmektedir. Bundan anlaşılan,sözkonusu kaynak, 1939 - 1942 yılları arasındaki mukâtaa gelirlerini vermektedir.

---

[13] Bkz. BA, *TD*, 370, s. 491.
[14] Bkz. *Aynı defter*, s. 491- 497.
[15] Mezkûr defteri mufassal defterlerden ayıran en önemli cihet, hâne reislerinin isimlerinin verilmemesi, hâne, muaf ve mücerredlerin yalnız toplam olarak verilmesidir. Bu yönüyle mufassal defterlere göre daha elverişlidir. Bilhassa muaf zümrelerden imam, müezzin, kadı, müderris ve askeri sınıfları tasnif etmekte ve toplamını vermektedir. Sözkonusu defteri mufassal defterlerden ayıran diğer özelliği, köylerin yalnız hâsılları itibâriyle verilmesi, bu hâsıl içinde yer alan hubûbat, sebze, meyve, endüstriyel ürünler gibi farklı kategorileri tasrih etmemesidir. Kaynağın bu yönü, şüphesiz eksik tarafını teşkil etmektedir.
[16] Bkz. *Aynı defter*, 214, s. 233.
[17] Bkz. , *Aynı defter*, s. 213.

Toplam 269 sayfadan ibâret olan defter, müstakilen Kefe Sancağı'nı ihtivâ etmektedir. İlk defterde olduğu gibi kanunnâmesi mevcut olup, ilk kanunnâmeden ciddî bir farklılık göstermemektedir.Kanunnâmenin bitiminden başlayan 9.sayfadan 21. Sayfaya kadar devâm eden bölüm âdeta bütün defterin icmâli dökümünü teşkil etmektedir. Burada önce Kefe mukâtaasına bağlı gelir kalemleri verilmiş, daha sonra köylerin hâsılları ile diğer mukâtaa dışı gelirlere geçilmiştir. Bu gelirlerin kayıtlarında sancakbeyi ve pâdişah haslarına da işâret edilmekle berâber bunları tam anlamıyle ayırmak mümkün değildir. Sancakbeyi haslarının toplamı, bu icmâl kayıtlarının sonunda kaydedilmiştir.

Bütün defterin özeti durumunda olan bu bölümün bitiminden itibâren Kefe'den başlayarak bütün şehir merkezlerini ihtivâ eden nüfus kayıtlarına geçilmiştir. Nüfus kayıtlarında hâne reislerinin isimleri verilmiş, meslekleri de belirtilmiştir. Bununla berâber, nüfusun meslekî durumunun tamamının bu kayıtlara yansıdığından emin değiliz. Nüfus bahsinde mahalle esas alınmış, ilk kaynağımızda olduğu gibi şehrin semtleri de bu kayıtlarda tasrih edilmiştir.Bu bakımdan, nüfusun iç kale-dış kale ve varoşlara göre dağılımını tespit edebilmekteyiz. Şehir merkezlerinin kısım ve mahallelerindeki nüfus bittikten sonra köylere geçilmiştir. Köylerde de nüfus hâne reislerinin isimlerine göre kaydedilmiştir. Nüfusla ilgili kayıtlardan sonra köylerin vergi düzeni mufassalan verilmiştir. Köy hâsılları belirtildikten sonra bu hâsıl içinde hangi gelir türlerinin yer aldığı da ayrıca tasrih edilmiştir ki, ilk kaynağımıza göre bu defterin en üstün tarafı burasıdır. Bu bilgilere dayanarak Kefe'nin kırsal alanının üretim yapısını tahlil etmek mümkündür.

Nüfus, mukâtaa, diğer şehir gelirleri , köylerin nüfusu ve hâsıllarının belli bir anlayışla verildiği bu bölüm s. 231'e kadar devam etmektedir. Buradan itibâren 269. sayfaya kadar olan kısım, vakıflara ayrılmıştır. Bu kısım da iki bölüm hâlinde incelenebilir. İlk bölümde Kefe ve mülhâkatında yer alan vakıflar, bunlara bağlı gelirler ve vakıfların hizmet alanları verilmiş, sonra bâzı vakıfların kânunnâmeleri defterin sonuna ilâve edilmiştir.

1542 târihli tahrir defteri, kanaatimizce Kefe ile ilgili son tahrir defteridir. Devletin re 'âyadan alacağı vergilerin istinat edeceği kayıtlar şüphesiz bundan sonra da devem etmiştir. Ancak, XVI. asrın ikinci yarısından itibâren tahrir anlayışında meydana gelen değişmeler, farklı kaynak türlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Klasik tahrir geleneğinin ürünü olan tahrir defterleri, mukâtaa - iltizâm sisteminin yaygınlaşmasıyle yerini muhâsebe defterlerine ve bütçelere bırakacaktır ki, bunlardan elimizde olan bir nümûne aşağıda açıklanmıştır.

1542 târihli tahrir defteri hakkında hatırlatmak istediğimiz önemli bir husus, bu defterin mukâtaa gelirleri hakkında sahip olduğu verilerin reel gelirleri yansıtmaktan uzak olduğudur. Aşağıda ele alınacak olan "mukâtaa - iltizâm" defterlerinin verileri dikkate alındığında, bu defterde yer alan bilhassa gümrük gelirlerinin reel kapasitelerinin çok oltında kaydedildiğini göstermektedir. Bu meseleler üzerinde İktisat bahsinde durulmuştur.

Tahrir defterlerinin gelirlerle ilgili kayıtlarında siyâkat yazısı ve "divânî" rakamlar kullanılmıştır. İlk defterde yalnız osmânî akçe kullanılırken, ikinci defterde mukâtaa kayıtlarında osmânî ve kefevî akçe paralel olarak verilmiştir. İkinci kaynağımızda köy hâsıllarında yalnız osmânî akçe kullanılmıştır.

Araştırmamızda, bu iki tahrir defterinin verileri bütün ayrıntıları ile kullanılmaya çalışılmıştır.

1. 2. Muhâsebe Defterleri

Kefe ile ilgili muntazam bütçe niteliği taşıyan bir adet muhâsebe defteri bulunmaktadır. Kâmil Kepeci Baş Muhâsebe, 2283 no'da kayıtlı bulunan defter, 51 sayfa olup, 1577- 1581 yılları arasındaki 4 yıllık dönemin gelir ve giderlerini ihtivâ etmektedir. Sözkonusu defter, tahrir defterlerinde gördüğümüz düzenin bütünüyle dışında olup, aslında klasik tahrir geleneğinin bitişi ve mukâtaa - iltizâm sistemine geçiş sürecinde ortaya çıkan yeni tahrir geleneğinin bir ürünüdür. Bu bakımdan, defterin tahrir defterlerine göre ortaya koyduğu fark, aslında eski ve yeni tahrir anlayışı arasındaki farkları da göstermektedir.[18]

Belirtildiği üzere, muntazam bütçe hüviyetinde olan muhâsebe defteri, temel olarak gelirler (asl - ı mal) ve giderler (vuzi 'aminzâlik) olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir.[19] Her yıl bu iki temel bölümde ele alınmış, bir yıllık muhâsebenin bitiminde müteakib yıla geçilmiştir.[20] Bu şekilde yapılan muhasebe girişlerinin ilk büyük klişesi, "muhâsebe - i vâridât (veya mahsulât) ve ihrâcât - ı hassa - ı Kefe" şeklinde başlamaktadır. İlk yılın târihi 9 Ramazan 985 - 8 Ramazan 986 / 20 Kasım 1577 - 8 Kasım 1578 ; son yılın târihi ise 9 Ramazan 988 - 8 Ramazan 989 / 18 Ekim 1580 - 6 Ekim 1581'dir. Bu târihler, aynı zamanda defterin başlangıç ve bitiş târihleridir.

---

[18] Kefe'nin tahririnde ortaya çıkan birtakım problemlerin merkeze ulaşmasından anlaşıldığı kadarıyle, Kefe Sancağı 1568 târihlerinde yeniden tahrir ediliyordu. Bu tahrir asnâsında kadı ve nâibleri re 'âyaya fazla vergi yazmış, bu konudaki şikâyetler merkeze kadar ulaşmıştı (bkz.Kefe Beyine, Gurre- i M. 976 / 26 Haziran 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 570 / 1605). Kefe'nin yeni tahririyle ortaya çıkan bu problemlerin 1571 'de de mevcut olduğu görülüyor. Anlaşılan, tahrir işi bu târihte de devâm ediyordu. Yeni tahrirde belirlenen ve şikâyet meselesi olan vergi meselelerinin defter - i atike göre çözülmesi emredilmişti (bkz. Kefe beyine, 3 Ca. 979 / 23 Eylül 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XV, 118 / 1026). Bahsedilen eski defter, herhalde yukarıda tanıttığımız 1542 târihli defterdir.

[19] Defterin kısımlarının ayrıntılı tahlili için bkz. aş., İktisat, s. 453 vd.

[20] Bu şekilde kendi yapmış bulunduğumuz tasnife göre, 1577- 78 yılı , 1- 11; 1578 - 79 yılı, 12- 24; 1579 - 1580 yılı, 25 - 41; 1580 - 81 yılı ise 42 - 51 . sayfalar arasında yer almaktadır. 1578- 79 yılının ilk ve ikinci yarılarının muhâsebesi ayrı ayrı ele alınmıştır. Biz, bunu birleştirerek ele aldık.

Muhasebede istisnâsız olarak siyâkat yazısı ve "divânî" rakamlar kullanılmıştır. Sözkonusu kaynakda, osmanlı altını olan "sikke - i hasene", Osmanlı akçesini ifâde eden "osmânî sikke" ve Kefe akçe türleri olan "cedid - i kadim", "cedid - i hâlis" gibi birçok sikke türü kullanılmıştır. Bu tür kayıtlar, Kefe akçelerinin birbiri ile ve osmânî akçe ile mukâyesesinde sonderece yararlı malzeme ortaya koymaktadır. Bunlar, elden geldiğince değerlendirilmiştir. Altın ile osmânî ve kefevî akçelerin nispetlerinin her yılın muhâsebelirinin sonlarında belirtilmiş olması, bu bilgilerden yararlanabilmemizi maksimum düzeye çıkarmıştır.

Kaynağımızda gelirlerle ilgili rakamlar, kanaatimizce 1542 târihli tahrir defterinde olduğu gibi mukâtaaların reel kapasitelerini yansıtmaktan uzaktırlar. Asrın sonlarına doğru mukâtaa - iltizâm sisteminde meydana gelen değişmeler, Kefe'nin kendi yapısından mütevellid uygulamalar, mukâtaa gelirlerinin bütçelere reel anlamda yansımasını engellemiştir. Bu gelir miktarlarının esas alınması hâlinde ciddî yanlışlara düşüleceği kanaatindeyiz. Bu meselelere , ilgili bölümlerde yer verilmiştir.[21]

Kaynağımızın şehir çalışmaları bakımından en yararlı taraflarından birisi, gider kalemlerinin tahlilinde gerekli malzemeyi net bir şekilde ortaya koymasıdır. Bilhassa Şirvan Seferi harcamaları hakkında verilen bilgiler, savaş ekonomisinin taşra gelirlerini nasıl yuttuğunu belgelemektedir. Diğer yandan, bu tür masrafların istitistikî verilerle belgelenmesi, merkezin taşra imkânlarından hangi alanlarda yararlandığını da göstermektedir.[22] Taşra gelirlerinin nerelere harcandığını mufassal olarak veren bu kayıtlar, tablolar hâlinde değerlendirilmiştir.

1. 3. Mukâtaa - İltizâm Defterleri

Bunlar, Başbakanlık Arşivi Mâliyeden Müdevver (MAD)[23] tasnifinde bulunan 1088 ve 71 no'lu defterler ile Bâb - ı Defteri Kefe mukâtaası kaleminde (D. KFM) tasnifinde yer alan 26368 ve 26369 no'lu defterlerden ibârettir. Sözkonusu kaynaklar, ayrı tasniflerde yer almalarına rağmen, yapı ve muhtevâ bakımından büyük çapta aynıdırlar.

MAD, 1088 no'da kayıtlı defter,toplam 94 sayfa olup, Kefe'den başka Saruhan, Trabzon, Karaman, Rum, Erzurum vilâyetleri mukâtaalarının emânet,

[21] Bkz. aş. İktisat, s. 438 vd.

[22] Burada anlatmak istediğimiz husus, taşradan merkeze ulaşan imkânların yalnız para sevkiyatı ile ilgili olmadığıdır. Şirvan Seferi'nde Kefe'nin yüklenmiş olduğu mâlî külfetler de aslında merkeze ulaşacak kaynaklardan sağlanmıştır.

[23] A. Fisher, Mâliyeden müdevver tasnifinde Kefe ile ilgili defterlerin tespit ve tasnifi amacıyla bir makâle yayınlamıştır. Sözkonusu makâle, bu tasnifteki kaynakların tespiti aşamasında bizim için son derece yararlı olmuştur (bkz. A. Fisher, "*Ottoman Sources for a study of Kefe Vilayet: the Maliyede müdevver fond in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul*", Chaiers du monde Russe et Sovietique, XIX / 1 - 2, (1978) , s. 191 - 205).

kitâbet ve iltizamlarını ihtivâ etmektedir. 949 - 952 / 1542 - 1545 yılları arasındaki mukâtaa gelirlerini, bunların iltizâm şekillerini, emânet ve kitâbetlerini ihtiva eden bu defter, Kefe'nin iktisâdî yapısının aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. 1542 târihli tahrir defterinin mukâtaa gelirlerinde 1520'ye göre büyük çaplı düşüşlere işâret etmesi, 1088 no'lu defterin verilerinin büyük önem kazanmasına vesile olmuştur. Bu defterin verilerine başvurmadan 1542 târihli tahrir defterinin verilerinin değerlendirilmesi Kefe iktisâdî yapası hakkında çok yanıltıcı sonuçlara götürecektir. Nitekim, öyle olmuştur. Bu sahanın önemli araştırıcılarından olan M. Berindei - G. Veinstein, sözkonusu kaynakdan habersiz olup, değerlendirmelerinde bu defterin verilerinden yararlanmamışlardır. MAD , 1088, 1542'den hemen sonraki yılın gelirlerini ihtivâ etmektedir.

Bu defter, bir bütçe olmayıp, bütün mukâtaa gelirlerini ihtivâ etmemektedir. Bununla berâber, Kefe mukâtaasının en önemli gelir kalemlerinden olan gümrük ve diğer ticârî gelirler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 1542'yi müteakib üç yıl dikkate alındığında, tahrir defterinin verilerinin aksine 1542-45 yıllarında gümrük gelirlerinde bir azalma olmadığı gibi belli bir artıştan sözetmek mümkündür. Diğer ticârî gelirlerde de aynı temayül hâkimdir. Kısaca ifâde etmek gerekirse, MAD , 1088, 1542 no'lu tahrir defterlerinin verilerine şüpheyle yaklaşmak gerektiğini hatırlatmakta , bu gelirlerin reel gelirler olmadığına işâret etmektedir. Bu şekilde bir yaklaşımın , Kefe iktisâdı hakkında şimdiye kadar serdedilmiş olan mutaların önemli ölçüde değişmesine yol açacağı tabiidir.

MAD, 71 toplam 81 sayfa olup, Kefe'den başka Karaman, Rum, Erzurum vilâyetleri ile Saruhan, Trabzon livalarının mukata 'a iltizam kayıtlarını ihtivâ etmektedir. Asrın ikinci yarısındaki mâlî durumu aydınlatmak bakımından yegâne kaynak olduğu gibi, yukarıda ele alınan MAD, 1088'in verilerini desteklemekte, bulhassa gümrük gelirlerinde istikrarlı yükselişin sürdüğünü göstermekte, böylece 1542 no'lu tahrir defterinin verilerinin yanıltıcı olduğu hususundaki görüşlerimizi desteklemektedir. Bu da bir muntazam bütçe olmayıp, muhtelif mukâtaa gelirleri hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu defter, bilhassa 1550 - 53 yılları arasındaki mukâtaa gelirleri hakkında bilgiler vermektedir ki, aşağıda ele alınacak olan diğer defterlerle birleştirildiğinde aşağı yukarı 5- 6 yıllık dönemle ilgili bilgiler edinmekteyiz.

D. KFM, 26368 ve 26369 no'lu defterler, MAD , 1088 ve 71 ile aynı kategoride yer alan mukâtaa iltizam kayıtlarını hâvi olup, 1553 yıllarından sonraki üç yıllık dönemin mukâtaa - iltizâm kayıtlarını ihtivâ etmektedirler. Bunlardan bilhassa 26369, 1553 - 1555 yıları arasının gelirlerini aydınlatmada büyük çapta başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Klasik mukâtaa - iltizâm defteri niteliğinde olan bu defterler, XVI. yüzyılın ikinci yarısının mâlî durumu, Kefe mukâtaasının işleyişi hakkında bütçe nitiliği taşıyan 2283 no'lu defterden daha ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar. İltizâm şekilleri, kefiller, mültezimin öne sürdüğü şartlar, peşinat bedelleri, mukâtaalara seçilen kâtib, gözcü ve bunun gibi görevlilerin atanması, bunların ulûfelerinin ödenme şartları, bu hususlarda mültezimle devlet arasında

cereyan eden mukâvelenin mâhiyeti gibi önemli konularda bu defterlerin verileri kullanıma oldukça müsâit durumdadır.

1. 4. Gümrük Defterleri

Bir bölgenin milletlerarası ve yerli ticâreti hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar, gümrük defterleridir. Kefe ile ilgili bir gümrük defteri günümüze kadar ulaşmış olup, Başbakanlık Arşivi no: 5280 mükerrerde kayıtlı bulunmaktadır. Sözkonusu defter, H. İnalcık tarafindan Osmanlıca transkripsiyonu ve ingilizce tercümesi ile yayınlanmıştır. H. İnalcık, bu yayınında defterin tanıtımı ve bütün boyutları ile değerlendirmesini de yapmıştır.[24] 1487- 1490 yılları arasını kapsayan defter, 17 sayfadan ibârettir.

Kuzey Karadeniz bölgesi hakkında düzenlenen en eski Gümrük defteri olan kaynağımız[25], gerçek anlamda bir "gümrük bakâyâ" defteri olup, yalnız gümrüğe borçlu olan tüccârlarla ilgili verileri hâvidir. Bu bakımdan, Kefe gümrüğünün tam kapasitesini yansıtmaktan uzaktır. Bununla berâber, Kefe gümrüğünde işleme giren malların türleri, fiyatları[26] , bunlarla ilgili tüccârın memleketleri hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgiler, Kefe'nin Anadolu ve Kuzey Karadeniz memleketleri ile kurmuş bulunduğu ticârî trafik hakkında oldukça aydınlatıcı olmuştur. Bu bilgiler, ticâret bahsinde büyük ölçüde H. İnalcık'ın tedkiklerinden de yararlanmak suretiyle değerlendirilmiştir.

1. 5. Mühimme Defterleri

Osmanlı divân örgütünün merkez ve taşra arasında kurmuş bulunduğu enformasyon ağı, bütün ayrıntılarıyle bir nevi divân zabıtları olan mühimme defterlerine yansımıştır. Merkezden sancakbeyi, kadı, harc emini, nâzır ve bunun gibi sancak yöneticilerine yazılan ve aynı zamanda sancakdan merkeze sunulan arzların özetini de ihtivâ eden muhimme defterleri, hukûkî, mâlî, siyâsî, sosyal hâdiseleri

---

[24] Bkz. H. İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I the Customs Register of Caffa, 1487 - 1490 (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, Vol. II; Sources of Oriental Languages and Literatures, vol. 21* - sözkonusu eser, The Customs Register of Caffa... şeklinde kısaltılmıştır -), Cambridge 1995.

[25] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, Önsöz, s. VII.

[26] Kaynağımızın fiyatlar hakkındaki verileri, bilhassa önem kazanmaktadır; zirâ, mühimme, muhâsebe ve bunun gibi resmî kaynaklar, eğer husûsî şartlar taşımıyorsa fiyatları genellikle resmî kurlara göre vermektedirler (resmî kaynakların devlet kurlarını esas aldığı hakkında bkz. M. Öztürk, "*Osmanlı dönemi fiyat politikası ve fiyatların tahlili*", s. 92- 93). Oysa, gümrüğe giren ve çıkan malların resmî kurlara göre fiyatlandırılması devleti zarara sokacaktır; zirâ, resmî fiyatlar her zaman düşük seviyededir. Para kurlarının hazinenin yararına olacak şekilde düzenlenmesi ise, osmanlı mâliyesinin genel politikasıdır.

aydınlatmak bakımından çok değerli kaynaklardır. Bu kaynaklardan, sancakta vukubulan hırsızlık, kalpazanlık gibi huzursuzluk sebebi meseleler, para, üretim, nakliye gibi iktisâdî meseleler hakkında birinci elden kaynak durumundadırlar. Bâzen mahallî yöneticileri de aşarak merkeze ulaşmış sorunlar da bulunmaktadır ki, bunlar üzerinde ayrıca durulması gerekir.

Başbakanlık Arşivi'nde kayıtlı bulunan bu defterlerden, hangi konularda ayrıntısı ile yararlanıldığından kısaca bahsetmekte yarar görüyoruz.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren Azak, Taman ve bu sahanın hinterlandında cereyân eden siyâsî olaylar, büyük ölçüde mühimme kayıtlarına yansımıştır. Bu kayıtlar, vakanüvislerin bıraktığı önemli boşluğu doldurur niteliktedir. Osmanlı siyâsî târih yazıcılığı büyük ölçüde kronikleri esas alması bakımından XVI. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonlarına kadar hızlanarak devam eden Rus - Kazak yayılması üzerinde yeterince durmamış, Rus yayılmasının yüzyılın sonlarında başladığı gibi bir genel kanaatin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Oysa, mühimme kayıtları ve Kefe- Azak - Taman üçgeni arasında cereyan eden siyâsî hâdiseler hakkında divân kayıtları yeterince değerlendirilmiş olsa idi, Kuzey Karadeniz'in daha Astarhan Seferi'nden 15 sene evvel büyük çapta bir Rus tehdidine mâruz kaldığı Osmanlı târihçiliğine kendini kabul ettirecekti. Biz, Rus yayılmacılığının kronolojisi hakkında mevcut bulunan bu genel kanaatin henüz değişmediği ve bunun yegâne sebebinin mühimme kayıtlarına yeterince ehemmiyet verilmediği kanaatindeyiz.

Mühimme defterleri, Kefe ve kazalarının ticârî hayatı, bu hayatı derinden etkileyen başlıca âmillerden korsan saldırıları hakkında vazgeçilmez kaynak durumundadır. Bundan başka, kullanılan paralar, bunların ayarı, râyici gibi konularda da değerli malzeme sunduğu görülmüştür.

Belirtildiği üzere, divan kayıtları bir bakıma merkez ve taşra arasında kurulmuş bulunan enformasyon ağının tutanakları durumunda olup, idârî ve hukûkî açıdan da oldukça zengin materyal sunmaktadır. Beylerbeyi, sancakbeyi, kadı ve bunun gibi görevlilere gönderilen hükümlerin taşra yetkililerinden talepleri dikkatle incelendiğinde, taşra yöneticilerinin görev alanlarının tasrih edilmesi ve aydınlatılması mümkün olmaktadır. Kefe'de hüküm süren yöneticilerin tespitinde de divân kayıtlarından büyük ölçüde yararlanılmıştır.

1. 6. Ruûs Defterleri

Kamil Kepeci Divan-ı Hümâyun Ruûs Kalemi tasnifinde yer alan tevcih defterleri[27], ve günlük kayıtları hâvi ruûs defterleri de araştırmamızda

[27] Bunlardan 262 no'lu defter, sık başvurduğumuz kaynakdır.

başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Ruûs defterleri, mühimme defterlerinin bilgilerini tamamlar niteliktedir.

1. 7. Mevâcip Defterleri

Mâliyeden Müdevver tasnifinde yer alan mevâcip defterleri, kalelerde görevli mustahfezan ve 'azebân gruplarının sayısı ve ulûfeleri hakkında bilgi vermektedir. Bunlar içinde araştırmamızla ilgili olanlardan pek çoğu maalesef aşırı yıpranma nedeniyle kullanımdan uzak tutulmuşlardır. Buna rağmen, Kefe ve bağlı kalelerdeki askerî sınıflar hakkında bu kaynaklardan elde edebildiklerimiz olmuştur. Bilhassa 7093 no'lu defter, 1574 - 75 yıllarında askerî sınıfın sayısı ve mevâciplerinin aydınlatılmasında yararlı olmuştur.

2. Klasık Kaynaklar

2. 1. Osmanlı Vakanüvisleri

Fâtih dönemini idrak eden Tursun Bey [28],Bâyezîd dönemi vakanüvislerinden Oruç Bey, Ruhî Çelebi, Âşıkpaşa - Zâde, Neşrî, İbn Kemâl ve İdris - i Bitlisi ,Kefe 'nin fethi hakkında başvurduğumuz vakanüvisler arasındadır.

İbn Kemâl'in tenkidli neşrini gerçekleştirmiş bulunan Şerafettin Turan'ın bu vesileyle sözkonusu vakanüvisler hakkında serdetmiş olduğu mülâhazalar, bu kaynakların kullanımında son derece yararlı olmuştur. Ş. Turan, yalnız İbn Kemal'in târihini neşretmekle kalmamış, bu kaynakarın gerçek anlamda mukâyesesini de yapmıştır. Şerafettin Turan'a göre,Oruç Bey, Ruhî Çelebi, Aşıkpaşa - Zâde ve Neşri'nin târihleri İbn Kemal'inkine göre gâyet muhtasar olup, Kefe'nin fethi ve bundan sonraki olaylar hakkında yetersizdirler. İbn Kemal'in Kendi dönemindeki vakanüvislere göre büyük üstünlük taşıdığını belirten Ş. Turan, bu târihçinin ancak İdris - i Bitlisi ile mukâyese edilebileceğini belirtir. Kırım ve Kefe açısından ise, İdris - i Bitlisi'ye göre çok üstündür. [29] Bu tespitler, tarafımızdan da müşâhade edilmiştir.

---

[28] Tursun Bey'in genel bir tahlili için bkz. H. İnalcık, "*Tursun Beg ,historian of Mehmed the Conqueror's time*", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series,Volume 9 ,Bloomington 1993, s. 55- 71.

[29] Fâtih ve Bâyezid dönemi vakanüvisleri ve İbn Kemâl'in Kırım vakâyiinde diğerlerine göre üstünlüğü hakkında bkz. Ş. Turan, *Tenkidli nşr*, Giriş, s. LX - LXIV.

İbn Kemal, dönemin vakanüvislerinde yaygınlık arzeden şâirlik ve dinî hassasiyeti târihçiliğin dışında tutması, olaylara sebep - sonuç açısından yaklaşması ile dikkat çeken bir vakanüvis olması yanında,[30] Kırım umûru hakkında hiçbir vakanüviste, hatta Kırım vakanüvislerinde bile bulunmayan bilgilere sâhiptir. Bilhassa Mengli Giray'ın Kefe'nin fethinden sonra tahta iâdesi hususunda temel kaynak durumundadır.

Kefe'nin fetihten sonraki umûru hakkında XVI. yüzyılın önemli vakanüvislerinden Selânikî'nin verdiği bilgiler, bizim için her bakımdan önem taşımaktadır. Kefe'de görev yapan beylerbeyleri, bunların atamaları, azilleri ve bunların sebepleri hususunda Salânikî'nin bilgilerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu bilgiler, Kefe mukâtaasının iltizâm usülleri ve bu çerçevede gelirlerin tahlili hakkında da hayâtî önem taşımaktadır. Yavuz Sultan Selim'in II. Bayezid'e karşı yürüttüğü mücâdele ve bu vesileyle Kefe'de geçen hâdiseler hususunda , XVI. yüzyıl vakanüvislerinden Hoca Sadüddin Efendi'den de büyük ölçüde istifâde edilmiştir.

Araştırmamızda, gerek görüldükçe, XVII. yüzyıl vakanüvislerinden de istifâde edilmiştir.[31]

3. Kırım Vakanüvisleri ve Târihçileri

Kırım'ın klasik çağını yaşadığı Sâhib Giray dönemini idrak etmiş ve bu vukûat içinde bizzât bulunmuş olan Remmâl Hoca ve Kırım siyâsî târihinde büyük yer tutan Hâlim Giray (Gülbün - i hânân)' dan istifâde edilmiştir. Remmâl Hoca'nın Sâhib Giray zamanında düzenlenen Çerkes ve Kabartay seferlerindeki tasvirleri, yüzyılın ikinci yarısında şiddetlenen Çerkes meselesinin tahlili konusunda bizi ciddî şekilde yönlendirmiştir.

4. Seyahatnâmeler

Bu tür içinde çok sık başvurduğumuz kaynaklar, Martin Bronevskiy ve Evliya Çelebi'dir. Martin Bronevskiy, 1578 yılında Kırım' da elçilik vazifesiyle görevli bir

---

[30] Çağının müverrihlerine göre İbn Kemal'in güvenilir bir târihçi olduğu, olaylara tenkidçi bir tarzda ve sebep- netice illiyetleri açısından yaklaştığı hakkında bkz. Ahmet Uğur, " *Kemal Paşa - Zâde'nin VIII ve IX. Defterleri ve bu defterler ışığında yazarın târihçiliği*", VIII. Türk Târih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 11 - 15 Ekim 1976) II, Ankara 1981, s. 1015 - 1017.

[31] XVII. Yüzyıl vakanüvisleri ve bunların Osmanlı târihçiliğindeki yeri ve önemi hakkında güzel bir değerlendirme için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, " *Onyedinci yüzyıl Rumeli olayları ile ilgili özel târihler ve Osekli İbrâhim Efendi'nin târihçesi*", VIII. Türk Târih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 11 - 15 Ekim 1976) II, Ankara 1981, s. 1075- 1081.

Polonyalıdır. Bu görevi sırasındaki gözlemlerini rapor hâlinde sunmuştur.[32] Martin Bronevskiy'nin bu raporu Özalp Gökbilgin tarafından "Kırım" ismiyle yayınlanmıştır. E. Çelebi'nin seyâhatnâmesi ise bilhassa Fizîkî Yapı ve İdârî yapının aydınlatılmasında çok sık başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Araştırmamızda, Astırhan Seferi sırasında sefer mıntıkasında bulunup gözlemlerini muhtıra ve rapor hâlinde sunan Andrey Taranovskiy, Semen Maltsev ve Novosiltsev 'in verdiği bilgilerden de yararlanılmıştır. [33]

5. Yarlıklar ve bitikler

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde muhâfaza olunan ve Kırım siyâsî târihinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutan yarlık ve bitikler, araştırmamızda başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bunların farklı kişiler tarafından tek tek yayınlanmış olunları bulunmakla berâber, büyük çoğunluğu A. Nimet Kurat tarafından açıklamalı şekilde neşredilmiştir. [34]

6. Tedkîk Eserler

Kırım, Kefe ve Kuzey Karadeniz hakkında H. İnalcık , A. Nimet Kurat ve M. Ürekli'nin araştırmaları her alanda başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bu sahada büyük mesaileriyle tanınan M. Berindei- G. Venistein ile A. Fisher'in kitap ve makâleleri de önemli bir yer tutmaktadır. Direkt Kırım ve Kefe ile ilgili bu araştırıcılardan başka, Osmanlı siyâsî, iktisâdî, demografi ve hukuk târihi ile ilgili neşriyattan da elden geldiğince istifade edilmiştir.

7. Haritalar ve Plan

Araştırmamızda iki adet harita, ve bir adet plan kullanılmıştır. Bunların ortaya çıkarılmasında istifâde ettiğimiz kaynaklar hakkında kısaca bilgi verelim.

Harita I'in çiziminde esas alınan kaynak, Mühendishâne - i Berrî - i Hümâyûn'un çizmiş bulunduğu 1271 / 1854 târihli Kırım haritasıdır. Kırım'la ilgili

---

[32] M. Bronevskiy hakkında mufassal mâlumat için bkz. M. Ürekli, *Kırım Hanlığı 'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi*, Ankara 1989, Kaynaklar, s. XVI.

[33] Bu muhtıra ve raporlar, Akdes Nimet Kurat tarafından toplu halde yayınlanmıştır. Bunların genel bir değerlendirmesi için bkz. M. Ürekli, *Aynı eser*, Giriş, s. XV.

[34] Yarlık ve bitiklar hakkında daha geniş mâlumat için bkz. M. Ürekli, *Aynı eser*, Giriş, s. XVI.

mevcut haritalar içinde en detaylı ve değeri tartışılmaz olan bu harita, evvelâ A. Mecit Doğru tarafından Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinde basılmıştır.Parça parça fotoğraflanarak paftalara ayrılan haritada yer alan şehir,kale , köy, göl ve nehir adları tek tek numaralandırılmıştır.[35] A. Mecit Doğru'nun TBMM Kütübhânesi'nde bulunduğunu belirttiği ancak künyesi hakkında hiç bir mâlûmât vermediği haritanın bir fotokopisi, sayın Muzaffer Ürekli'nin elinde bulunuyordu. Sayın Ürekli, fotokopi yoluyla çoğaltmaya bile müsâit olmayacak kadar yıpranmış bulunan bu fotokopiden yararlanmamıza ve uzun bir süre bu nüshâ üzerinde çalışmamıza müsâade etmiştir. A. Mecit Doğru'nun parçalar hâlinde yayınlamış olduğu haritadan Kırım'daki yer adlarını kâmilen öğrenmek mümkünse de, bunlardan tatminkâr şekilde istifâde etmek mümkün değildir. Bu yayının en önemli eksiği, haritayı parçalara ayırması ve bu parçalar içinde yer alan yer adlarının gerçek konum ve mevkilerine göre idrak edilmesinin ayrı ve ciddi bir mesâiyi gerektirmesidir. Diğer önemli bir eksik, bu parçaların fotoğraflama yoluyla elde edilmesinden kaynaklanmaktadır. Parça veya paftaların sınırlarında yer alan yer adlarının fotoğraflama tekniğinin zaruretleri sonucu birkaç kez fotoğraflanması ve bunlara tek tek numara verilmiş olması, aynı yer adlarının farklı yer adları şeklinde idrak edilmelerine yol açmaktadır.

Harita üzerinde başlangıç çalışmalarımız, M. Ürekli'den temin ettiğimiz fotokopi ile A. Mecit Doğru'nun yayınlamış olduğu yer adlarını bütünleştirmek ve bunları tek bir harita bünyesinde ortaya çıkarmak amacına yönelik olmuştur. Fotokopi nüshâsını kopyalayarak, A. Mecit Doğru'nun yayınlamış bulunduğu yer adlarını asılları ile karşılaştırmak sûretiyle yürüttüğümüz çalışma, başlıbaşına bir araştırma konusu teşkil edecek kadar geniş bir hacime ulaştığından, mezkûr haritanın tamamını tezimizde kullanmak yerine, kısmen Kefe ve mülhâkatı ile Kırım'a âit olup, tezimizde bahsi geçen yer adlarını ihtivâ eden yeni bir harita ortaya çıkarmak mecbûriyeti hâsıl olmuştur.

Daha sonra, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütübhânesi'nde yürüttüğümüz çalışmalar esnâsında, mezkûr haritanın orjinal bir başka nüshâsı ile karşılaşma fırsatı buluşumuz, haritadan maksimum seviyede yararlanma imkânı kazandırmıştır. "Osmanlıca baskı, lejantlı, kitâbesi elde renklendirilmiş, 86 x 113 cm. ebatlarında olan ve 17 x 16 cm. ebatlarında katlanmış "bulunan harita, [36]

---

[35] Bkz. Abdülmecit Doğru, "*Kırım ve Maykop'un yer adları*" , Türk Dünyası Araştımaları , XLVIII (İstanbul 1987), s. 67 - 141.

[36] Mühendishâne - i Berri - i Hümâyun'un çizdiği mezkûr haritanın orjinal şekli için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphânesi , No: 947. 07. 477. Aynı kütübhânenin haritalarla ilgili kataloğu bastırılmış olup, kullanıma daha müsâit ve pratik durumdadır (Katalog için bkz. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütübhânesi Harita Kataloğu, I*, İstanbul 1992, s. 227). Haritanın kitâbesinde şu bilgiler yer almektadır "Hıttâ - i Tûrâniye'den Kırım Şibh - i Cezîresi'yle tarafında vâki' Taman ve Kerson ve Özi ve Kılburun kaleleriyle Perekob Körfezi ve Azakdenizi'ni hâvî harita - i sahihai mûtebere olub; bu def'a Mühendishâne - i Berri - i Hümâyûn'da bi't - tersim tab' ve temsil olunmuştur". Mühendishâne - i Berri - i Hümâyûn'da çizilmiş bulunan bu harita, aslında dört parça hâlinde ayrı ayrı çizildikten sonra bir bez üzerine yapıştırılmış ve eldeki Kırım hâritası ortaya çıkmıştır. Bu haritanın ¼ 'lük parçası olup, Kırım'ın kısmen güney ve kısmen batı

yaptığımız karşılaştırmalara göre Sayın Ürekli'nin elinde bulunan nüshâdan hiç bir fark taşımamakta, kullanıma da gâyet müsâit bulunmaktadır. Mezkûr haritanın sol alt tarafında, Sivastopol limanının ayrıntılı plânı yer almaktadır. Fotokopisi elimizde bulunan bu haritanın, yine fotokopi yoluyla % 55 mikyâsında küçültülmüş sûreti yalnız sınırlar itibâriyle kısmen aydinger üzerine kopyalanmış, tahrir defterleri ve diğer kaynaklardan elde edebildiğimiz yer adları, bu nüshâ ile karşılaştırılarak gerçek mevkilerine göre harita üzerine yerleştirilmiştir.

Haritanın çizilmiş olduğu 1271 / 1854 târihi XVI. yüzyıla göre bir hayli geç bir târih olduğundan, bu târihe kadar tabii olarak pek çok değişikliğe uğramış bulunan Kırım topografyasını aksettirmekte ve XVI. yüzyıla âit yer adlarını kâmilen ihtivâ etmemektedir. Bu bakımdan ortaya çıkan eksiklikleri, Mihnea Berindeı - Gilles Veinstein'in Kefe ile ilgili önemli araştırmasında yer alan harita ile gidermeye çalıştık. [37] Kaynağı kesin olarak belirtilmeyen bu harita ile Mühendishâne - i Berri - i Hümâyûn'da çizilen harita arasında önemli farklar bulunduğundan, bu hususda tam başarıya ulaştığımız söylenemez. Bu konuda en açık misâl, Moskomyâ - i büzürk ve küçük köyleridir. Mezkûr köyler, Mihnea Berindei - Gilles Veinstein'in haritasında Balıklağo'nun biraz güneydoğusunda yer alırken, Mühendishâne - i Berrî - i Hümâyun'un haritasında tam ters istikâmette, Balıklağo'nun iyice kuzeyinde, İnkirman'ın biraz güneyinde yer almaktadırlar. Bu bakımdan, birinci kaynaktan yararlanarak belirlediğimiz köy mevkilerinde yanılma ihtimâli her bakımdan mevcud bulunmaktadır. Karine yolu ile yanılma ihtimâlinin kesin olabileceğini düşündüğümüz köylerden bâzıları, birinci kaynakda yer aldığı halde, haritamıza dâhil edilmemiştir.

Bâzı köyler, karine yoluyla tespit edilmiştir. Tahrir defterlerine Sahnek Köyü ile berâber kaydedilen Karvis, Sahnek'in yanındaki boş köy mevkiine yerleştirilmiştir. Kranu Köyünde de karineye başvurulmuştur. "Bartinet maa Gürgülât ve Degirmanlu" köylerinden asıl haritamızda yalnız Bartinet ve Degirmanlu köylerine rastlandı. Degirmanlu köyünün kuzeybatısında bir boş köy yeri bulunuyor ki, burası Gürgülât tesmiye edildi.[38]

Birinci haritamızda Azak hiç alınmamış, Taman ise kısmen alınmış olduğundan , Kefe'nin bu iki önemli kazasını geniş hinterlandı ile ayrı bir haritada göstermek zarûreti hâsıl olmuştur. İkinci haritamızı teşkil eden bu harita, kaynaklarımızda sıkça rastlanan şehir, kale ve topluluk adlarının mevkilerini ihtivâ etmektedir. Mezkûr haritada, Fahrettin Kırzıoğlu, A. Nimet Kurat ve Kâtib Çelebi'nin Çizmiş olduğu haritalardan yararlanılmıştır. [39] Haritanın sınırları için güncel haritalar kullanılmış, topluluk ve yer adlarında yukarıdaki kaynaklara başvurulmuştur. Bilhassa Çerkesler konusunda Kâtib Çelebi, Volga Havzası husûsunda A. Nimet Kurat, Doğu

---

sâhil kesimlerini ihtivâ eden başka bir nüshâsı, yine orjinal şekliyle Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır. (bkz. BA, Genel Sıra No: 89, Kod: C 38: 19 / 1).

[37] Bahsedilen harita için bkz. Mihnea Berindei - Gilles Veinstein, "*Crimee et Azov...* ", s. 442.

[38] Sözkonusu köyler için bkz. aş., s. 87 - 91.

[39] Bahsedilen kaynaklar için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara 1976, Ekler; A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ekler; Kâtib Çelebi. *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 407 - 408 arası.

Karadeniz sâhili ile Kafkasya sâhasında F. Kırzıoğlu'nun haritalarına ağırlık verilmiştir. Evliya Çelebi'nin açıklamalarından da yararlanarak, Adahun Kalesi'nin mevkii karine yoluyla tespit edilmiştir. Temrük ve Adahun kalelerine çok yakın yerde yer adlığı divan kararlarına yansıyan bilgilerle sâbit olan Boğaz Kalesi'ne kesin bir yer tâyin edemedik. Şimdilik, mezkûr kalelerin yakınında olduğunu belirtmekle iktifa ettik.

Araştırmamızda, bir adet plan yer almaktadır. Kefe'nin etnik ve dînî unsurlarının semt düzeyinde yerleşimini ihtivâ eden plan, H. İnalcık tarafından İngilizce olarak neşredilmiştir. Bizim katkımız, yer ve topluluk adlarının Türkçeye çevrilmesinden ibârettir.

GİRİŞ

Kefe'nin tarihi Kırım Yarımadası'nın tarihine bağlı kalmıştır. M. Ö. XIII. asırda Kuzey Karadeniz'e hâkim olan İskitler, Yarımada'nın ilk sâkinleri olarak karşımıza çıkar. İskitleri Yunanlılar izler. M. Ö. VI. asırdan itibâren Yunan kolonilerinden Milet, Kefe'ye hâkim olmuştur.

M. Ö. I. asırda Roma hâkimiyeti başlar. Roma döneminden itibâren, yarımadanın etnik ve içtimâî yapısıyle siyâsî tarihi arasında bir ayrım yapmak zarûreti vardır. Bu bölgeler siyâsî bakımdan ve oldukça teorik bir çizgide Roma hâkimiyetinde bulunsa da, Milâdî II. asırdan itibâren Kuzey Karadeniz'e gerçekleşen ve asırlar içinde süreklilik arzeden göç hareketleri, Yarımada'nın etnik yapısında ciddî değişmeler meydana getirecektir. Roma hakimiyeti döneminde Kırım sâhilleri, etnik bakımdan Alanlar ve Gotların etkisinde kaldı.

Milâdî IV. asırda, Kuzey Karadeniz'i içine alacak şekilde Orta Avrupa'ya doğru başlayan Hun yayılma hareketinin, Roma'nın teorik düzeyde devam eden hakimiyetini de ortadan kaldırdığı ifâde edilebilir. Kuzey Karadeniz'deki Türk yayılma hareketi, Hunların yıkılışından sonra Orta Asya'dan batıya doğru süreklilik gösteren Türk göçleriyle devam etmiş, Kırım Yarımadası Bulgar ve Avarların etki alanına girmiştir.

M. S. VI. asırda Kuzey Karadeniz Bizans hâkimiyetine girmiştir. Bu hâkimiyetin de Roma'da olduğu gibi teorik düzeyde kaldığı söylenebilir. Bizans döneminde Kuzey Karadeniz batıya doğru gerçekleşen Türk göçlerinin etkisinde kalmaya devam etmiş, burada sırasıyle Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçaklar hâkim olmuşlardır.

1239 Kalka muhârebesinde Kıpçakların ağır bir yenilgiye uğramasından sonra Yarımada Altın Ordu hakimiyetine girmiştir. Bu dönem, aynı zamanda Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletlerinin Akdeniz, Ege ve Karadeniz'deki müstemlekelerini kurma ve dünya ticâretindeki ağırlıklarını hissettirme dönemidir.

1261'de Bizansla yaptığı anlaşma ile Karadeniz'de kuracağı koloniler ağının alt yapısını hazırlayan Ceneviz, Altın Ordu devletini zaman zaman zafiyete düşüren taht kavgalarından yararlanarak Kırım sâhillerine yerleşti. Ceneviz'in en büyük üssü Kefe idi. Kefe'nin XIV ve XV. yüzyıllardaki refahı ve ticârî antrepo olarak gelişmesi, Ceneviz'in burayı Kuzey Karadeniz'deki ticârî faaliyetlerinin bir üssü olarak seçmesinden sonra olmuştur. Karadeniz'in Güney ve Kuzey sâhillerinde kurdukları müstemlekeler yoluyle ticârî faaliyet gösteren denizci İtalyan devletleri içinde Venedik'den de bahsetmek gerekir. Karadeniz ticâreti sayesinde Ceneviz'in kaydettiği gelişme Venedik'in dikkatini çekmiş, XIII. asrın sonlarına doğru Kuzey Karadeniz'e olan ilgisini Kefe'yi kuşatma noktasına vardırmıştır.

Ceneviz'in buraya ilgisi, ticârî amaçlıydı. Bu dönemde Altın Ordu'nun siyâsî hâkimiyeti Kırım sâhillerine kadar uzanıyordu. Altın Ordu Devleti içinde kabile

aristokrasisinin müzmin bir karakter taşıyan taht kavgalarının bu devleti Ceneviz karşısında kolay bir lokma hâline getirdiği ve Ceneviz'i cüretlendirdiği bâzı dönemler olmuş, Ceneviz ticârî faaliyetlerle yetinmeyerek bunu siyâsî ve hukûkî bakımdan da pekiştirmeye tevessül etmiştir. Ancak, bu durum bahiskonusu gerçeği değiştirmemiş, Cenevizlilerin bu hareketleri şiddetle cezâlandırılmıştır.

Ceneviz'in Kefe ve çevresine siyâsî bakımdan hâkimiyet sağladıkları dönem, Altın Ordu'nun Kulikovo bozgunu (1380) ile Ruslar karşısında uğradığı ağır mağlûbiyetten sonra olmuştur. Bu bozgunun siyâsî ve iktisâdî yaralarının henüz sarıldığı bir zamanda Altın Ordu bu sefer büyük cihangîr Timur' dan yediği darbeler sonunda artık toparlanamaz hâle gelecek ve parçalanacaktır. Altın Ordu'nun vârisi olarak tarih sahnesine çıkacak olan Kırım Hanlığı'nın XV. yüzyılın ikinci yarısından itibâren siyâsî bir güç olarak ortaya çıkışına kadar başta Kefe olmak üzere Kırım sâhillerinin Ceneviz müstemlekesi hâline geldiği görülmektedir. Ceneviz, buradaki hâkimiyetini siyâsî seviyeye çıkartmakla kalmamış, Ortaçağ teknolojisi için aşılmaz olan surlar sâyesinde bu hâkimiyetini sürekli hâle getirmiştir.

Merkezini Kefe'nin teşkil ettiği bir ticâret ağı üzerinde Ceneviz'in İstanbul'un fethine kadar sürmüş bulunan refahı pürüzsüz olmamıştır. Hacı Giray'ın ilk Kırım hânı olarak tahta çıkışı ve Altın Ordu mirâsını toparlamak maksadıyla kararlı bir mücâdeleye giriştiği 1430'lu yıllardan itibâren Ceneviz bu bölgedeki hâkimiyetini sürdürmek için ciddî bir mücâdele vermek zorunda kalmıştır.

1433'de başlayan ve 1434'de bir antlaşma ile neticelenen mücâdeleler, Kefe'nin siyâsî statüsünde ciddî değişiklikler meydana getirmiştir. Muhtevâsı tam bilinmeyen bu antlaşmaya göre Kefe ile berâber sâhil şeridinin hukûkî ve siyâsî hâkimiyeti Kırım Hanlığı'na geçerken, Ceneviz buralarda ticârî faaliyetlerini sürdürme hakkını muhâfaza ediyordu. Hacı Giray'ın Mânkûb knezi ile işbirliği sonunda Ceneviz'e karşı yürüttüğü askerî hareket ve kazandığı galibiyet, Ceneviz'i bu şekilde geri adım atmaya mecbur etmişti. Hacı Giray'ın Fâtih'e , 1453 tarihli yarlığında Kefe ve sâhil şeridine hâkim olduğundan bahsetmesi, bu antlaşmaya dayanıyordu.

1453'de İstanbul'un fethi ve bu dönemde Fâtih Sultan Mehmed tarafından temelleri atılan Karadeniz politikası, Kefe'nin statüsünün belirlenmesinde bir dönüm noktasıdır. İstanbul'un fethiyle boğazların Osmanlı devleti tarafından tamamen kontrol altına alınması, Ceneviz'in bütün Karadeniz'deki müstemlekeleriyle ticârî münâsebetlerini büyük çapta sekteye uğratmıştır. Artık kuruluşunu tamamlama aşamasına gelmiş bulunan Kırım Hanlığı, Karadeniz'de ortaya çıkan Osmanlı faktörünü iyi kavramış ve Ceneviz'e karşı onunla işbirliğine yönelmiştir. Bu siyâsî ortam, Fâtih Sultan Mehmed, için iyi bir fırsat teşkil etmiş, böylece Kırım - Osmanlı işbirliği ortaya çıkmıştır.

Bu işbirliği teorik olmaktan öteye geçerek askerî faaliyetler hâlinde sürmüştür. Bunun ilk örneği, 1454 yılında Kırım - Osmanlı birliklerinin Kefe'yi ortaklaşa kuşatmalarıdır. Bu kuşatmada Kefe fethedilememişse de, Ceneviz'i iki tarafa vergi

vermeğe mecbur eden bir antlaşma ile sonuçlanmıştır. Altın Ordu Devleti'nin siyâsî ve içtimâî yapısında esas unsur olan kabile aristokrasinin taht mücâdelelerinde yarattığı sorunlar, her bakımdan bu hanlığın vârisi olan Kırım Hanlığı için de vârid idi. Kırım Hanlığı'nda ortaya çıkan taht mücâdeleleri, Ceneviz'in her zaman ustaca kullandığı bir koz olmuştur. Bu mücâdelelerin hanlığı zafiyete düşürmesinden yararlanmasını bilen Ceneviz, Kırım - Osmanlı ittifakını sarsacak seviyede Kırım'ı etkileme gücü bulmuştur.

Ceneviz'in Osmanlı karşısında statükoyu ele geçirmesinin müşahhas belirtileri, 1469'da Yakub Bey komutasındaki bir Osmanlı donanmasının Kefe'yi kuşatmasından Kırım hânı Mengli Giray'ın rahatsızlık duyduğunu belli etmesidir. Anlaşılan odur ki, Hacı Giray döneminde tesis edilmiş bulunan Osmanlı - Kırım ittifakı, Mengli Giray'ın ilk dönemlerinde bozulmuş, Kırım Hanlığı Ceneviz'in taht kavgalarında bunaltıcı hâle gelen müdahaleleri sonunda Osmanlı karşısında soğuk bir tavır içine girmiştir.

Karadeniz'deki Ceneviz varlığına son vermek ve burayı bir Türk gölü hâline getirmekde kararlı olan Fâtih, Kırım vukûatını yakından tâkibe devam etmiş, Ceneviz'in Kırım hânedanı üzerinde kurmuş bulunduğu nüfûza karşılık değişik bir stratejiyi harekete geçirmiştir. Ceneviz'in Mengli Giray'dan itibâren taht kavgalarını vesile ederek Kırım Hanlığı'nın iç işlerine iyice müdâhaleci bir duruma gelmesi, Kırım siyâsî ve içtimâî yapısında esas güç olan kabile aristokrasisini rahatsız etmiş, Kırım kabile güçlerinin Osmanlı Devleti'ne yaklaşmasına yol açmıştır. Fâtih, Hacı Giray'ın 1466'da ölümünden 1475'e kadar devâm eden ve Kırım hânedanlığını zaman zaman tehlikeye düşürecek boyuta varan bu taht mücâdelelerini yakından tâkib etmiş, Kırım kabile güçleri ile temâsını sürdürmüştür.

1475'de Kefe ve Kırım sâhillerinin fethiyle sonuçlanan büyük fetih hareketinin diplomatik cephesi, bu işbirliğinde aranmalıdır. İnsiyatif, hiç bir zaman Osmanlı dışında başka bir güçde değildir. Fâtih, Kuzey Karadeniz sâhillerini alarak Karadeniz'deki futûhatını tamamlamaya kararlı idi. O'nun yaptığı, sâdece diplomasinin imkânlarından sonuna kadar yararlanmak ve statükoyu değerlendirmekten ibâretti.

Kırım kabile reislerinden Eminek, 1475 yılında Ceneviz ve onunla işbirliği hâlinde olan Mengli Giray'a karşı Fâtih'i Kırım'a müdâhale etmeğe çağırmış, bir dâvet niteliği taşıyan bu çağrı karşısında Gedik Ahmet Paşa komutasında gönderilen bir donanma Kefe ve Kırım sâhillerini, fethetmiştir.

Kefe ile berâber Kırım sâhillerinin fethi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasında bir dönüm noktası teşkil eder. Kabile rekâbetleri ve Ceneviz müdâhaleleriyle iyice zayıflamış bulunan Kırım Hanlığı bu fetihle himâye altına alınmış, Ceneviz ise siyâsî bakımdan tamamen safdışı edilmiştir. II. Bayezîd zamanında Kili ve Akkerman'ın da fethiyle Karadeniz artık bir Türk gölü hâline gelmiştir.

Kırım Hanlığı , kendisini Altın Ordu'nun meşru bir vârisi saymak ve Cengiz Han'a kadar inen övünç dolu tarihinin mümessili olduğunu iddia etmek bakımından, Osmanlı'nın bu himâye politikasının doğurduğu ezikliğe başkaldırmaktan geri kalmamıştır. Osmanlı Devleti ise, güçlü bir Kırım Hanlığı'nı hiçbir zaman arzu etmemiştir.

Kefe, ilk siyâsî fonksiyonunu ,fetih yıllarından itibâren Kırım Hanlığı'nı kontrol hususunda gerçekleştirmiştir. Kırım'ın güçlü bir esatirle beslenen dinamik unsurlara sahip bünyesi onun bir Osmanlı tâbii ve mahmii olmakla iktifa etmesini engellemiş, Mehmet Giray ve Sâhib Giray gibi güçlü hanlar zamanında Kırım Hanlığı'nın kontrolü Osmanlıların aktif müdâhalesini gerektirmiştir. Bu müdâhaleler zamanında Kefe, Osmanlı Devleti'nin temel istinad üssü olarak kalmıştır. Kırım'a ilk müdâhale, Kefe beyleri vasıtası ile gerçekleştirilen muhâberat ve faaliyet sonunda gerçekleşmiştir. Kefe'nin bu rolü, XVI. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Kefe, aynı zamanda bir şehzâde sancağı olarak dikkat çeker. II. Bayezid'in oğlu şehzâde Mehmed ve Yavuz Sultan Selim'in oğlu Süleyman, Kefe'de sancakbeyliği görevlerinde bulunmuşlardır. Şehzâde Süleyman'ın Kefe sancakbeyliği görevine atanması, aslında Yavuz Sultan Selim'in meşhur kardeşler mücâdelesi arefesinde tahta geçmek için çizmiş bulunduğu stratejinin gereği idi. Yavuz, taht mücâdelesinde Kırım akıncı güçlerinden yararlanmayı düşünmüş, Kefe'yi Rumeli'ye atlama üssü olarak seçmiş, ayrıca ilerdeki mücâdelenin kendisini sürükleyeceği âkıbet karşısında Kefe'yi bir sığınma mevkii olarak belirlemişti. Nitekim, Kefe, Yavuz'un Trabzon'dan ayrıldıktan sonraki ilk varış yeri olarak O'nun taht mücâdelesinde temel bir üs olmuş, bütün muhâberât İstanbul - Kefe arasında cereyan etmiştir. Babası ile yaptığı savaşı kaybettikten sonra Yavuz'un sığınma yeri de yine Kefe idi.

Kefe'nin fetihten sonraki dönemde diğer bir fonksiyonu, Osmanlı Kuzey politikası ve Rus ilişkilerinin yürütülmesinde Azak'la berâber oynadığı roldür.

Fâtih'in kendi dönemi veya geçici bir süre içinde olumlu neticeler doğurması kesin olan Kuzey politikasının aynen muhafaza edilmesi ve zayıf bir Kırım Hanlığı'nın tercih edilmesi, bizim açımızdan XVI. yüzyıl boyunca ve sonraki dönemlerde menfi sonuçlar doğurmuştur. Zayıf bir Kırım Hanlığı, Altın Ordu'nun boşluğunu dolduramadığı gibi, bu boşluğun Rusya tarafindan doldurulmasını da engelleyememiştir. XVI. yüzyıl boyunca bütün dikkatini İran ve Almanya cephesine teksif etmiş bulunan Osmanlı Devleti, Rusya'nın sessiz yükselişini yeterince idrak edememiştir.

Kırım Hanlığı'nın eskiden Altın Ordu'ya âit bulunan Kafkasya sâhasında yetersiz kalması da üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Kırım Hanlığı, Kuzey Kafkasya'da Çerkes ve Kabartaylar üzerinde tam bir hâkimiyet kuramamış, zaman zaman güçlü hanların teşebbüsleriyle bunlara gözdağı vermekle yetinmiştir. Çerkesler üzerine yapılan seferlerin büyük çapta esir devşirmeye yönelik olması, bu toplulukların Rusya'ya yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Bunda, Osmanlı Kuzey politikasının menfi tesirlerinin büyük rol oynadığından şüphe etmiyoruz. Bu

siyâsî ve içtimâî zemin üzerinde Osmanlı ile olan münâsebetlerini dengede tutmaya özen gösteren Rusya, bütün gücü ile Çerkesleri Kırım ve Osmanlı'dan koparmaya yönelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan'ın Ruslar tarafından kesin olarak istilâ edilmesine de yeterli hassasiyeti gösterdiği söylenemez. Akdes Nimet Kurat, bu konuda Osmanlı Devleti'nin tam bir gaflet içinde bulunduğunu iddia eder. Bizim açımızdan bu meselenin iyi anlaşılması, Osmanlı'nın Kırım'a biçtiği siyâsî rolün iyi tahlil edilmesinde yatmaktadır. Osmanlı, bir yandan zayıf bir Kırım arzu etmiş ve bunu başarmış, diğer yandan, ona gereğinden fazla güvenerek Kuzey'de kendini emniyette hissetmiştir. Osmanlı'nın bu dönemde Kuzey'e güç ayırabilmesinin mümkün olup olmadığı ayrı bir meseledir.

Osmanlı Devleti'nin Kırım hanlığını kontrol amacı ile Sâhib Girây Han'ı azlettiği ve Devlet Giray Han'ı tahta geçirdiği sırada, Çerkes - Rus işbirliği için gerekli zeminin oluştuğu görülüyor. Ruslar, asrın sonlarına kadar hiçbir zaman esas yüzlerini göstermemiş, yayılma vâsıtası olarak Kazak ve Çerkesleri kullanmışlardır.

Rus destekli Çerkes ve Kazak saldırıları kendisini evvela 1557 yılında gösterdi. Bu tarihte batıda İslâmkerman, doğuda Taman üzerinde yoğunlaşan Kazak - Çerkes saldırıları, fâsılalarla devam etti. Osmanlı Devleti bunları uçlarda sık sık karşılaşılan eşkıya hareketleri olarak telakki etti ve Kırım Hanlığı ve Kefe Sancağı bünyesinde yürütülecek savunmanın yeterli olacağını düşündü. Bu saldırılara karşı Kefe'yi asker, cephâne ile desteklemek ve gereken gemileri göndermekle iktifa etti. Astarhan Seferine kadar kesilmeden devâm eden bu saldırılarda Kazak reislerinden Dimitraş, tarihi bir şahsiyet olarak görülür.

Osmanlı Devleti, Çerkes - Kazak işbirliği ve bundan yararlanan Rusya'nın Kafkasya'ya inmesinin doğurduğu çok yönlü sonuçları hissetti. Bunlardan en önemlileri, Azak - Astarhan ticâret yolunun kontrolünün Rusya eline geçmesi ve Türkistan hacılarının yol güvenliklerinin tehlikeye düşmesi idi. Astarhan Seferi'nin açılışında, bu faktörlerin önemli rol oynadığı kabul edilir. Buna rağmen, Rus tehdidi Osmanlı nezdinde İran ve Avusturya cephesi gibi birinci öneme henüz hâiz değildir. Bunu, Astarhan Seferi'nin yapılış şeklinden çıkarıyoruz. Osmanlı Devleti bu sefer için bir yandan İran ve Avusturya cephelerine yakın bir masrafı göze almış, diğer yandan, komutanlığına Kâsım Bey gibi askerlikten çok muhâsebeciliği ile ünlü birisini getirmiştir. Kefe'nin sancakdan eyâlete ve Kâsım Bey'in beylerbeyliğine yükseltilmesi, Astarhan seferine gereken ehemmiyetin verildiğini göstermekten uzaktır. Kırım hânının bu kişinin emrine verilmesinin doğuracağı sorunlar ise hiç hesap edilmemiştir.

Astarhan Seferi büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Bunda pek çok faktör yanında , nihâî mülâhaza olarak, Rusya'nın halâ yeterince önemsenmemesinin önemli bir sebep teşkil ettiğini düşünüyoruz. Astarhan Seferi'nin bu kesin başarısızlığına rağmen, Rusya üzerine asrın sonlarına kadar hiç bir sefer düzenlenmemesi, Osmanlı

Devleti'nin Rusya'yı hangi mertebede bir tehdid unsuru olarak gördüğünü ortaya koyan en önemli göstergedir.

Kefe, Osmanlı Kuzey politikasının en önemli üssü olmaya devam etmiş, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibâren asrın sonlarına kadar devâm edecek Osmanlı - İran savaşlarında her bakımdan büyük görevler üstlenmiştir. Kefe beylerbeyi Câfer Bey, Özdemiroğlu Osman Paşa'dan sonra bu cephede hizmeti geçen en önemli şahsiyettir. Câfer Bey, İran cephesindeki başarılarından sonra vezirliğe yükselecektir.

Kefe'nin gerek Astarhan, gerek İran seferlerindeki rolü sâdece orduyu sevk ve idâre edecek yöneticilerin buradan seçilmesinden ibâret değildir. Hemen hemen çeyrek yüzyıl devam eden İran savaşlarında Rumeli'den asker, cephâne ve mühimmat sevkiyatında en önemli üsler, Kefe ve Azak olmuştur. Kefe, eyâlet bünyesindeki iktisâdî imkânlarını da büyük çapta bu savaşlar için harcamıştır. Bu yüzden, eyâlet bütçeleri, yüzde yüze yakın açıklar vermiştir.

Kefe, ilk fetih döneminde Rumeli Eyâleti'ne bağlı bir sancak düzeyinde teşkilanlandırılmıştır. Astarhan Seferi arefesinde Kefe'nin sancak statüsü devam ediyordu. Kefe beyi Kâsım Bey'in bu sefere serdar tayin edilmesi, Kefe'yi eyâlet konumuna yükseltmiştir. Bütünü ile siyâsî olan bu değişiklik, Kefe'nin idârî taksimatında ciddi bir değişiklik meydana getirmemiştir. Önceden Mânkûb,[1] Soğdak, Kerş, Azak ve Taman'dan ibâret kaza örgütünden yalnız Azak müstakil sancak hâline gelmiş, diğer kazaların statüsünde bir değişiklik olmamıştır. İdârî statüdeki bu değişiklik yalnız siyâsî sebeplere dayanması bakımından geçici idi. Kefe'nin gerçek anlamda bir eyâlet hâline gelişi, İran savaşları döneminde gerçekleşmiştir. Bu savaşlarda yer alan Câfer Paşa, vezirlik rütbesine yükseldiği zaman henüz Kefe beylerbeyi idi.

Kefe'nin idârî yapısı içinde yer alan kaza, şehir ve bunlara bağlı köylerin etnik yapısı büyük çoğunlukla Rum, Ermeni ve Yahudilerden mürekkeptir. Osmanlı devleti, büyük çapta Ceneviz ile Altın Ordu ve Kırım Hanlığı arasında mevcut bulunan idârî statüyü tanımış, Tâtârlarla meskûn bozkır bölgesini Kırım Hanlığı'na terketmiştir. Bu anlayış, Osmanlı fetih ve idâre anlayışının genel bir karakteristiğidir.

Altın Ordu ve Kırım Hanlıkları zamanında Ceneviz ile bu iki hanlığın hâkimiyet alanlarını belirleyen coğrafi faktörler şüphesiz Osmanlı - Kırım Hanlığı sınırlarının tayininde de etkili olmuştur. Yayla dağlarının batıdan doğuya doğru uzanarak yarımadayı ikiye ayırması, bunda başlıca faktör olmuştur. Böylece, Kırım'da iki ayrı iklim ve buna bağlı olarak iki ayrı kültür ortaya çıkmıştır. Kırım Hanlığı'na bağlı Tâtâr nüfusu, büyük çapta Yayla dağlarının kuzeyinde kalan bozkıra bağlı kalmıştır. Deniz iklimi karakterini taşıyan güney sâhilleri ise daha çok çiftçilikle meşgul olan topluluklarla meskûn olmuştur.

[1] Osmanlı'ya tâbi iki önemli şehir daha bulunuyordu. Bunlar, Balıklağo ve İnkirman idi. Bu iki şehir, idârî bakımdan Mânkûb'a tâbi idiler.

Osmanlı[2] - Kırım sınırları, aşağı yukarı kesin ifâdelerle şöyle idi: Batı'da Sarıkirman'dan başlayan ve onun kuzeydoğusunda İnkirman, onun kuzeydoğusunda Mânkûb'a uzanan bir hat ; Mânkûb'dan daha doğuya doğru Şuma, Demürcü, Ulu Üzen, Üsküt, Üzen, Arpadi, Ayayorin, Taşlu, Soğuksu, Otuzlar köylerinden Sarugöl'e doğru uzanan bir hat Osmanlı - Kırım sınırlarını meydana getirir. Sarugöl'ün doğusundan Kerş ve Yenikale'ye kadar uzanan bölgede hemen hemen iskân bulunmamaktadır. Bu bakımdan, Kerş'den itibâren çok ince bir sâhil şeridi Osmanlı hâkimiyetinde bulunmaktadır. Bu sâhil kesiminin kuzeyindeki bozkır alanı, Kırım kâbile güçlerinin otlaklarını oluşturur.

Azak ve Taman'ın doğusunda kalan bölgenin kesin sınırlarını tayin etmek güçtür, zirâ, buralar kayıt altına alınmamış Çerkes ve Nogaylarla meskûndur. Bu sınırlar, Kâtib Çelebi'nin haritasından anlaşıldığı kadarıyle, tahminen, Kuma Nehri'nden batıya doğru Azak'ın doğusunda Ten Nehri'ne ulaşan bir hatla belirlenebilir. Osmanlı Devleti, tamâmen Kefe ve Azak'ın kontrolünde buralarda Kızıltaş, Adahun ve Boğaz kalelerini inşa ederek bu sınırı muhâfaza etmeye çalışmıştır.

Kefe ve kazâlarının iktisâdî potansiyeli gözönünde bulundurulduğunda bunun köy sayısı ile mütenasib olmadığı görülür. Kefe'ye bağlı çok az köy bulunmaktadır. Kerş, Taman ve Azak'da aynı durumdadır. Kefe bünyesindeki köylerin, Tât İli tesmiye edilen Mânkûb, Soğdak, İnkirman ve Balıklağo'ya bağlı olduğunu ifâde etmek yanlış olmayacaktır. Bunlar da Anadolu'da kazalara düşen köy sayısı dikkate alındığında az sayıdadır.

Osmanlı yönetim anlayışının temel prensipleri, Kefe'nin idârî taksimatının teşekkülünde de büyük rol oynamıştır. Bir yer veya bölgenin fetihten itibâren kayda geçirilmesi, belli esaslara tabi idi. Fetih öncesi uygulamalar büyük ölçüde dikkate alınarak, idârî bütünlük tayışan yerleşim birimleri, idârî ünitelere ayrılırdı. Osmanlı Devleti'nde temel idârî ünite, sancaktır. Sancak, günümüz vilâyetlerinden farklı bir statüye sâhiptir. Bunun en müşahhas misalleri, kânunnameler yoluyle bütün sancaklarda aynı vergi, ölçü ve cezâî uygulamanın esas alınmasıdır. Bu bakımdan, kamu ve özel alanı ihtivâ edecek şekilde hukuk, vergiden üretim ve ticârete kadar uzanan alanı ihtivâ edecek şekilde iktisât, bütünü ile her bölgenin kendi husûsi kânunnâmeleri ile tespit edilmişti. Bunların uygulandığı temel birim sancaktır. Bu açıdan, eyâlet, hukûkî değil, siyâsî bir ünite idi. Osmanlı merkezî örgütü, genel anlamda, şer'i hukukun temel prensiplerini ihlâl etmeyecek şekilde örfî hukukun devamına müsâade ediyordu. Kefe, bu bakımdan iyi bir örnek teşkil eder. Evliya Çelebi'nin "acâib kânunları bulunur" şeklinde belirttiği hâdise, aslında Osmanlı Devleti'nde örfün çok yaygın olmasından ibârettir. Kefe'de, Ceneviz döneminden kalma vergi düzeninin izleri tâkib edilebilmektedir. Aynı durum, ölçüler için de vârittir. Bilhassa hamr ve balık ürünlerinin ölçümünde kullanılan fıçı ve varilin askatları olan pek çok ölçü, Ceneviz menşelidir. Kefe'nin yerli kilesi mevcut olup, İstanbul kilesinin tam iki katı idi.

---

[2] Osmanlı sınırları aynı zamanda Kefe'nin sınırlarını teşkil etmektedir.

Sancağın alt idârî ünitesi kazadır. Sancak, yürütme bakımından sancakbeyine, yargı bakımından kadıya tâbi idi. Bu iki sahanın günümüz anlayışında olduğu gibi tam olarak ayrıldığı söylenemez. Kadı, teorik bakımdan yargı sorumlusu olmakla berâber, yürütmeyi ilgilendiren alanlarda da görev aldığı, divan kayıtlarında sıkça müşahede ettiğimiz bir husustur.

Her sancakda ayrı kânunnâmenin yürürlükte olması, yönetimde âdemî merkezî anlayışın hâkim olduğu kanısı uyandırmamalıdır. Merkez, sancakbeyi ve kadıyı kesin şekilde kontrol ediyordu. Merkezden sancağa gönderilen divân kararlarının tahlili bunu açıkça ortaya koyuyor. Mühimme defterlerinde toplanmış bulunan bu divân kararları içinde Kefe ile ilgili olanlar, taşra ve merkez arasında çok sıkı bir enformasyon ağının mevcut olduğunu göstermektedir. Sancakbeyi ve kadılar, düzenli olarak merkeze arz sunmakla görevli idiler. Merkez, taşra hakkındaki kararlarını bu arzlar doğrultusunda alıyordu. Sancakda yürütmenin temel sorumlusu olan sancakbeyinin, kendi sorumluluk alanı hakkında merkezi bilgilendirmede ihmalkâr davranması, sert bir şekilde uyarılmasına vesile olurdu. Sancakbeyi ve kadı, ahâliyi ilgilendiren önemli uygulamalar hakkında önce merkeze bilgi verir, merkezden aldıkları emirler doğrultusunda uygulamaya geçerlerdi. Bu enformasyon ağı ile, yürütme ve yargı merkezin kontrolü altında tutuluyordu.

Taşra yetkililerinin sancak dâhilinde halkın benimsemediği bir uygulamayı merkezden çizilen teamüllere aykırı şekilde uygulaması hâlinde, sancak ayânının taşra güçlerini aşarak merkeze şikâyet etme hakkının yaygın şekilde bulunması, taşra sorumlularının kontrol edilmesinde önemli bir faktördü.

Bütün bu tedbirlere rağmen, Kefe'de yürütme ve yargı alanında pek çok usulsüzlüğün yapıldığı görülmüştür. Bunun ana sebebini de yine merkezî müdâhaleler teşkil ediyordu. Merkezde sağlam bir yer tutmuş vezirler, taşranın iktisâdî yapısını istismar etmek bakımından bu güçlerini kullanıyor, taşradaki yolsuzlukları bir bakıma güvence altına almış oluyorlardı.

Osmanlı şehrinin temel karakteristik çizgisi, sancağın aydınlatılması ile ortaya çıkarılacaktır. Bu bakımdan, yukarıda belirtilen merkezî uygulama, Osmanlı şehir karakteristiğini de çizmektedir. Osmanlı şehri, bu yönüyle, Ortaçağda sivil örgütlenmenin ürünü olarak ortaya çıkan ve otonom karakter taşıyan batı şehir tipinden kesin çizgilerle ayrılmaktadır.

Kefe'de şehrin mâlî sorumluluğu nâzır, ve hassa harç eminlerinin uhdesindedir. Bu sorumlular, şehrin bütün gelir kaynaklarının işletilmesinden sorumludurlar. Yürütme ve yargıda olduğu gibi mâlî alanda da merkezî karakter kendisini açıkça belli eder. Sancağın iktisâdî kaynaklarının sarfiyatı, gelir ve giderlerin idâresigibi konularda nâzırlar ancak merkezden aldıkları emirler doğrultusunda hareket edebilirlerdi.

Şehrin beledî fonksiyonları, kadının sorumluluğu altında çalışan bir çok alt kademe yöneticileri tarafından yürütülyordu. Beledî işlerden sorumlu muhtesib, narh fiyatlarının tespiti, ölçü ve tartıların teftişi gibi yetkilere sâhip idi. Asıl görevi, şehrin sivil örgütlerini teşkil eden esnaf teşkilâtını merkezî doğrultuda yönlendirmekti. Loncaların yönetim ve organizasyonunda üst seviyede sorumlu kişiler olarak karşımıza çıkan şehir kethüdası, ona bağlı simsar ve dellal, büyük çapta muhtesib ve diğer yürütme ve yargı sorumluuarı tarafından kontrol ediliyordu.

mukâtaa - iltizâm sisteminde asrın sonlarında meydana gelen önemli gelişmeler, şehrin yönetiminde önemli değişmeler meydana getirmiştir. Bu gelişmelerin, Kefe'de gösterdiği seyir, bizzat Kefe'nin kendi yapısından kaynaklanan husûsî değişmeler olabileceği gibi, asrın sonlarında bütün imparatorluk sathında ortaya çıkan genel bir temâyülün sonucu da olabilir. Bizim Kefe'de gözlediğimiz genel eğilim, mukâtaaların emânet sistemi ile işletilmesi ile yukarıdaki merkezî karakterin ekonomide de devam ettirilmesi anlayışının, iltizâm sistemi ile âdemî merkezî bir çizgiye kaydığı şeklindedir. Diğer yandan, Kefe mukâtaalarının önemli bir kısmının İstanbul'un yağ ihtiyacının karşılanması karşılığında beylerbeylerine bırakılması, yönetim anlayışı bakımından temel değişmeler doğurmuştur. Asrın sonlarına doğru, beylerbeyleri ve sancakbeylerini siyâsî yetkilerle donatılmış bir mültezim olarak görüyoruz. XVI. asrın başlarında mültezimlerin birer tüccar vasfı taşımaktan öteye geçmedikleri bilinmektedir. Bu uygulamanın asıl sonuçları, XVII. asırda kendini gösterecektir. Bununla berâber, bu gelişmeleri, XVIII. Asırda imparatorluk sathında büyük bir güç olarak kendini gösteren ayanların bir habercisi olarak görmek , sanırız fazla cüretkârlık olmayacaktır.

Kefe'de, klasik tımar anlayışını yansıtan bir uygulamadan sözetmek mümkün değildir. Asrın başlarında şehzâde Mehmed zamânında az sayıda mevcut bulunduğu görülen tımarların , daha sonra ortadan kalktığı ve mukâtaa - iltizâm sisteminin kendine has bünyesinin askerî sınıfın ulûfe ve mevâciplerinin ödenmesinde esas olduğu tespit edilmiştir. Kefe ve kazâlarında görevli askeri sınıflarla ilgili bütün ödemeler, Kefe mukâtaasından gerçekleştirilmiştir. Bu ödemelerde, havâle usulü, yaygın olarak kullanılmıştır. Asrın ilk yarısı ile ilgili tahrir defterlerinde sancakbeylerinin "has" tasarruf ettiği görülmektedir. Asrın ikinci yarısından itibâren, bunların tasarruf ettiği gelirlerin mukâtaa bünyesine alındığı ve sancakbeylerinin salyânelerini mukâtadan aldıkları anlaşılıyor. Muhâsebe defterlerinde bu konuda bir kayıt bulunmaması, üzerinde durulmaması gereken bir husustur. Sancakbeyinin emrinde görevli temel askerî sınıflar, mustahfezân ve 'azebândan müteşekkildir. 'Azebler, denizcidir. Bu, Kefe ve Azak'ın korsan saldırılarına mâruz kalmasının bir sonucudur.

Kefe, bir üretim şehri olmaktan çok ticâret şehridir. Bu hususiyeti, kânunnamelere göre tespit ettiğimiz vergi düzeninde kendini açıkça belli eder. Kânunnâmelerde cizye, ispenç ve resm - i çift gibi temel kulluk rüsûmu hiç yer almazken, ticârete müteallik rüsum ayrıntısı ile izâh edilmiştir. Vergi düzeni ile Kefe mukâtaası gelirleri arasında tam bir paralellik mevcuttur.

Vergi gelirlerinden mürekkep mukâtaa gelirleri, gümrük, üserâ , pazar gibi ticârî gelirlerle kulluk rüsûmuna dayanan gelirlerden ibârettir. Kefe gümrüğü, İmparatorluk bünyesindeki dört temel gümrük bölgelerinden birisini teşkil ediyor; Kefe sancak ve eyâletinden başka Çerkes alanına kadar uzanan bir sahayı kapsıyordu. Bu gümrük bölgesi, esas itibâriyle Kefe ile berâber, Kerş , Azak, Koba ve Taman iskelelerinden meydana geliyordu. Şehre karadan ulaşan mallardan da gümrük alınıyordu. Kara gümrüğü, deniz gümrüğüne göre daha düşük idi.

Kefe'nin kendi parası mevcut idi. "Kefevî" tesmiye edilen ve asrın sonlarına kadar pek çok versiyonu ortaya çıkan "kefevî" sikke, aslında Kırım meşeli bir sikke olup Kefe ve Kırım Hanlığı sahasında kullanılıyordu. Kefevî sikke, osmânî akçeye göre asrın başlarından sonuna kadar artan bir şekilde değer kaybına uğramıştır. Asrın ilk çeğreğinde 1/ 2 olan oran, 1580'li yıllarda 1/ 40 - 48 civarlarında seyretmiştir. Yeni sikkelerin devreye girmesiyle eskilerinin piyasadan çekilmemesi, yaygın bir uygulama idi. Paranın ayarı, râyici ve her türlü umûru İstanbul'dan tayin ediliyordu. Bu durum, Osmanlı merkezî uygulamasının en canlı örneğini teşkil eder. Zaman zaman piyasa ile resmî kurlar arasında üç katına varan farklar oluşuyor, para artık işlemez hâle geliyordu. Durum fiyatlara da yansıyor, resmî fiyatlara göre çok yüksek düzeylerde seyreden piyasa fiyatları, karaborsa denen temel olguyu meydana getiriyordu. Kefe'de yağ karaborsası , merkezin en çok üzerinde durduğu meselelerden biri olmuştur. Devlet, karaborsayı engelleme hususunda hiçbir zaman başarılı olamamıştır. Resmî kurlar ile piyasa kurları arasındaki büyük fark, şehir esnaf ve ayânın sürükli tepkisini çekmiştir. Bu bakımdan, devletle tüccâr ve üretici arasında devamlı bir mücâdele mevcuttur.

Kefe mukâtaası gelirlerinin XVI. yüzyıl boyunca nasıl bir seyir izlediği bu çalışmanın büyük çapta uğraştığı bir konudur. Bu konuda kaynakların değerlendirilmesinde esas alınan kriterler büyük önem taşımaktadır. Tahrir ve muhâsebe defterlerinin mukâtaa gelirleri hakkında verdiği çıplak rakamlar dikkate alındığında yanıltıcı sonuçlara ulaşılacağı müşâhade edilmiştir. Bu gelirlerden vakıflara ayrılan paylar, sancakbeyleri veya beylerbeylerinin salyâneleri, iltizâm sisteminin kendine has uygulamaları mutlaka dikkate alınmalıdır. Bunların tedkîk ve tâkibi ise başka kaynakları gerekli kılmaktadır.

Bu meseleler gözönünde bulundurulduğunda, Kefe mukâtaasına bağlı gelirlerin asrın başlarından sonlarına kadar nasıl bir seyir izlediği , birtakım girift tahlilleri gerekli kılmaktadır. Meselâ, 1520 yılına göre 1542 târihinin mukâtaa gelirleri dikkate alındığında büyük çapta bir düşüş gözlenmektedir. Diğer yandan, 1542 'den bir yıl sonra üç yıllık döneme âit mukâtaa gelirleri dikkate alındığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. 1543 yılının gümrük gelirleri, 1542'den çok fazla, 1520 ile hemen hemen aynı seviyededir. Bununla berâber, bâzı ticârî gelir gruplarında 1520'ye göre gerileme devam etmektedir. 1542- 45, 1550- 55, 1577- 81 periyodlarına âit mukâtaa gelirleri tek tek incelendiğinde gümrüğün istikrarlı bir yükseliş gösterdiği ve 1520 yılını bir hayli aştığı gözlenirken, diğer ticârî gelirlerde anormal düşüşlerin olduğu görülmektedir. Kefe'de ticârî gelirlerde büyük bir düşüşü intac eden konjonktürel değişmeler mevcut olsa idi, bundan en çok gümrüğün

etkilenmesi gerekirdi. Buradan anlıyoruz ki, asrın ikinci yarısından itibâren muhâsebe defterlerine kaydedilen mukâtaa gelirlerinin bir kısmı vakıflara, sancakbeylerine veya beylerbeylerine husûsî şartlar dâhilinde transfer edildiği için emânet ve iltizâm usûlü işletilen mukâtaa kayıtlarına yansımıyordu. Bu tür uygulamalarla ilgili yeterli delillere sâhibiz.

Sancak genelinde XVI. asır boyunca vakıfların payının büyük çapta artmış bulunması, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Sancak gelirlerinden vakıflara net olarak ne kadar ayrıldığı, yalnız 1520 yılının yıllık muhâsebe kayıtlarında belirtilmiştir. 1542 yılının bir yıllık vakıf yekûnu defterin sonunda muhâsebesi yapılmadan verilmiş, bunun yıllık gelirler içinde na kadar bir yer tuttuğu açıkça belirtilmemiştir. Bizim yaptığımız tespitlere göre, 1542'de vakıfların payı ilk târihe göre üç katına yakın bir artış göstermişti. Bunun asrın sonlarına doğru gittikçe artan payı dikkate alındığında, sancak gelirlerini teşkil eden mukâtaalardan vakıflara büyük çapta gelir transfer edildiği kesinleşmektedir. Muhâsebe defterlerinde ise sâfî gelirler kaydadelmiştir. Bu konular, araştırmamızda ayrıntısı ile ele alınmıştır.

Yukarıda gelirlerin yapısı ve miktarını ilgilendiren meseleler dikkate alındığında, Kefe mukâtaası gelirlerinin ve bunların toplamından müteşekkil yıllık gelirlerin artış gösterdiğini ifâde ediyoruz. Bu konudaki en büyük dayanağımız, gümrük gelirlerinin istikrarlı artışını sürdürmüş olduğu hakkındaki yeterli kaynaklardır. Bu konuda bizi cesâretlendiren diğer bir husus, köy hâsıllarının genelde bir artış göstermesidir.

Kefe'nin köylerinde üretim, kazâ merkezlerine göre farklılık göstermektedir. Araştırmamızda üretim alanı, hubûbât, bakliyât, bağcılık ve endüstriyel ürünler gibi kategorilere ayrılmak suretiyle incelenmiştir.

Bu açıdan kazâ merkezlerine bağlı köyler dikkate alındığında, Soğdak'da hubûbat olarak büyük çapta buğday, az miktarda arpa ekimi yapıldığı görülmektedir. Bakla yetiştirme oranı bütün kazâ merkezlerinde çok düşüktür.

Mânkûb'un hubûbat üretimi Soğdak'a göre daha çeşitlidir. Buğday ve arpaya ilâveten çavdar ve darının yer aldığı görülmektedir. Darı çok az düzeyde, çavdar ise arpayı bir hayli geçmektedir.

İnkirman'ın üretim bakımından Mânkûb'a çok yakın olduğu görülmektedir. Burada darı, arpayı geride bırakacak düzeyde artış kaydetmiştir. Buğday birinci, Çavdar, ikinci üründür. Balıklağo'nun durumunda da büyük çapta bir değişiklik yoktur. Burada, darı, arpanın gerisinde seyretmektedir. Buğday yine birinci, çavdar ise ikinci üründür.

Hubûbat konusunda Mânkûb'un ön sırada yer aldığı kesin olarak ortaya çıkmıştır.

Hubûbât dışında Kefe'nin bütün kazâ ve kır iskân merkezlerinin en önde gelen ürütim alanları, keten , şıra , dûd ve sazdır. Bunlar içinde keten, Kefe tekstil endüstrisinin, şıra ise şarap endüstrisinin temel ürünüdür. Diğer yandan, Kefe ipek endüstrisinde, kırsal alanında "dûd" tesmiye edilen ipekçiliğin katkısının da dikkate alınması gerekir. Kefe'nin bütün kırsal alanında arıcılığın da önemli payı bulunmaktadır.

Sancak gelirlerinin dağılımı gözönünde bulundurulduğunda, gelirlerin büyük kısmı önce pâdişah hassı olarak ayrılmakta, sonra sancak genelinde dağıtılmaktadır. Giderler içinde en büyük pay, askerî sınıfındır. Sancakbeyinin payı, 1520 ve 1542 târihleri açısından 400000 akçedir.

1577- 81 döneminin muntazam bütçe karakteri taşıyan verileri, giderler hakkında daha mufassal bilgiler sunmakla berâber, bunlar içinde sancakbeyinin payı verilmemektedir. Bunun, mukâtaaların işletilmesinde meydana gelen değişmeden kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu dönemin bütçelerinde şehrin İran savaşlarına katkısı istitistikî verilerle tespit edilebilmektedir. Bu tespitler ışığında , Kefe'nin gelirlerinin % 100'den fazlasının savaş harcamalarına gittiği görülmektedir.

Kefe'nin gelirlerinin büyük kısmı gümrük ve ticârî kaynaklıdır. Araştırmamızda, Kefe'nin Güney Karadeniz limanları ve İç Anadolu şehirleri ile çok sıkı bir ticârî ilişkide bulunduğu kaynaklarla belgelenmiştir. Kefe'nin ticârî fonksiyonu, kuzey memleketleri ile Anadolu ve İstanbul arasında transit bir üs olmasıdır. Kendi ürettikleriyle berâber , güneyden aldıklarını kuzeye, kuzeyden aldıklarını ise güneye nakletmektedir. Tuna ağzı memleketlerini İstanbul ve Anadolu'ya bağlayan Akkerman'la berâber, Karadeniz'in antreposu durumundadır. Kefe'nin doğusunda yer alan Kerş, bu konuda Kefe ile aynı konumdadır. Azak ve Taman ise, geniş bir hinterlandı Kefe'ye ve buradan Anadolu'ya bağlamaktadır. Azak ve Taman'ın temel ürünü, balık ve yağdır.

Kefe kanalı ile kuzey memleketleri ve Anadolu arasında kurulmuş bulunan ticârî ilişki, hubûbat, şarap, tekstil, mâden ve deri ürünleri ile yağdan oluşmaktadır. Her türlü deri ürünleri ve kıymetli kürkler, Kefe kanalı ile İstanbul ve Anadolu'ya ulaşmaktadır. İstanbul'un yağ ihtiycının büyük bir kısmını Kefe karşılamaktadır. Kırım ve Azak Denizi'nin doğu yakısındaki hinterlandın yağ potansiyeli, devlet ile işbirliği halinde çalışan tüccarın kontrolündedir. Serbest tüccarın yağ ticâretine girmekte ısrarlı bir mücâdele verdiği görülmüştür. Bu mücâdele, devletin yağ piyasasına sık sık müdahale etmesine sebep olmuştur.

Kefe, Anadolu yünlü dokumalarının kuzeye ihrâcında önemli bir yer tutmaktadır. Kendi tekstil ürünleriyle beraber Anadolu tekstilini Kırım, Azak , Taman ve Sohum'a kadar uzanan alana ihraç eden Kefe, Sohum'dan ham ipek ve iplik almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ TARİH

1. XIII. YÜZYILA KADAR KEFE VE ÇEVRESİ

Kefe, Kırım Yarımadası'nın güney sahillerinde yer alan bir şehir olup, tarihi, kadim devirlerden itibâren yarımadanın kaderiyle paralel bir gelişme seyri tâkib etmiştir. Kırım Yarımadası'nın en eski sâkinleri İskitlerdir. [1] M. Ö. 1250 yıllarından itibâren buraya yerleşen ve İskitlerin bir kolu olan Taurlar, yarımadaya Tavrida adını vermişlerdir. Kadim devirlerden beri bu isimle anılan Kırım Yarımadası, İskitlerden sonra Kimmerlerin istilâsına uğramıştır. Kırım sahilleri, M.Ö. VI. yüzyıldan itibâren Yunan kolonilerinin hâkimiyetine girmiştir. Kırım'ın güneyinde yerleşen Milet, kuzey kesimlerinde hâlâ varlığını sürdürmekte olan İskitlerle mücâdele etmek zorunda kalmıştır.[2]

M.Ö. VI. yüzyılda sahil kesimlerinde hâkimiyetlerini pekiştiren Milet, Kefe'ye de hakim olmuştur. Kefe, bu tarihden itibâren Theodosia ismiyle anılmaya başlanmıştır. Kefe'nin Osmanlılar döneminde yaygın adı olan *Kefe,* XIII. yüzyıla kadar çok seyrek kullanılmış, bu tarihten itibâren yaygınlık kazanmıştır.[3]

Sahil kesimleri, M.Ö. I. yüzyıldan itibâren Roma hâkimiyeti dâiresine girmiş, M.S. II. yüzyılda kuzeyden gelen Got kavimlerinin istilâsına mâruz kalmıştır. M.S. dördüncü asrın son çeyreğinden itibâren Doğu Avrupa yönünde gelişen Hun istilâ hareketi, Kırım Yarımadasında da ciddi şekilde etkili olmuştur. Hun yayılması esnasında, "Don, Dneper aşağı mecrâsı ile Kırım ve Azak sâhilleri Sarmat câmiasına dâhil Alanlar ile meskûn bulunuyordu. Alanlar, III. asırda Soğdak ve Kefe şehirlerini

---

[1] B. Sabit, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, İstanbul 1934 , s. 2.

[2] Bkz. , M. Bala , *"Kırım"* mad. , İA , VI , s. 744. Bahsedilen dönemde , Kerç'de Pantikapaion adında bir Yunan kolonisi bulunuyordu (bkz. , W. Barthold , *"Kerç"* mad. , İA , VI , s. 582).

[3] W. Barthold, *"Kefe"* mad. , İA. , VI , s. 535. Bıjışkyan, Tatarların, kâfirlere (Hıristiyan) izâfeten buraya *Kaffa* adını verdiklerini belirtir ve ismin kaynağında *kâfir* kelimesinin yer aldığını iddiâ eder (bkz. , P. Minas Bıjışkyan , *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* (Çev. Hırand D. Andreasyan), İstanbul 1969 , s. 96) .

zatpetmişlerdi. Bunlar, Kafkasya ve Kırım ile birlikte Oktar'ın diğer oğlu ve Attila'nın amcası Aybars'ın hâkimiyeti altına geçmişlerdir. "[4]

Yukarıda adı geçen Alan ve Got kavimleri, Kırım ve Kefe'nin etnik yapısının teşekkülünde kalıcı etki yapmışlardır. Bu unsurlar, Ceneviz , Altın Ordu ve Osmanlı dönemlerine kadar ulaşabilmişler Tat İli ve civarında varlıklarını korumuşlardır.[5]

Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, Kırım Yarımadası'nın doğu bölgeleri ve bilhassa Azak sâhillerinde Bulgar ve Avar etkisinden bahsetmek mümkündür.

Kırım'ın sâhil kesimleri, M.S. VI. asırdan itibâren Bizans hâkimiyetine geçmiştir. Bizans nüfûzu sâhil kesiminden öteye geçemezken, Kırım'ın bozkır kesiminde VII. asırdan itibâren Hazar hâkimiyeti başlar. Hazarlar, VIII. yüzyılda sâhil kesimine de hâkim olmuşlar, mezkûr tarihlerde bütün Kırım Yarımadası Hazar vilâyeti haline gelmiştir.[6] Hazar Hakanlığı'nın yıkılışından sonra da varlığını devam ettiren etnik ve kültürel unsurlar, Osmanlı dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Hazarlar zamanında Mûsevîliği benimsemiş olan Karahim Türkleri, Kırım Yarımadası'nın aslî unsurları olmaya devam etmişlerdir.

Hazarların yıkılışını müteakib, Kırım'da Peçenekler ve Kıpçaklar yerleşmişlerdir. Kıpçakların, Soğdak ve civarındaki sâhil kesiminde de hâkim oldukları görülmektedir.[7] İbnü'l -Esir, Soğdak'ın Kıpçak şehri olduğunu belirtir.[8] Kalka muharebesinde Kıpçakları ağır bir yenilgiye uğratan Altın Ordu devleti, sâhil kesimi hâriç, bütün Ceneviz, bozkır Kırım Yarımadası'na hâkim olmuştur. XIII. yüzyılda, Kırım Yarımadası'nın sâhil kesimlerinde ise Altın Ordu hakim olmuştur.[9]

---

[4] M. Bala , *"Aynı madde"* , s. 744.

[5] Tat ili ve ahâlisi hakkında bkz. İdârî Taksimat , s.110 - 111.

[6] Yedinci yüzyılın sonlarından itibâren , Kırım'ın şark kesimleri Tudun unvanı taşıyan Hazar vâlilerinin makarrı idi. Merkezi Hersonesos olan garp kesimleri henüz Bizans hâkimiyetinde idi. 1016'da Hazar Krallığı'nın Bizans ve Rus ittifakiyle yıkılmasından sonra Kerç dâhil Taman'a kadar şark kesimleri Rus prenslerinin eline geçti (bkz. W. Barthold , *"Kerç"*mad. , İA , VI , s. 582 , 583) . Sekizinci yüzyılda Soğdak'da bir Grek piskoposu bulunmakla beraber hâkimiyet Hazarların elinde bulunuyordu (bkz. W. Barthold , *"Suğdak"* mad. , İA , XI , s. 1) .

[7] M. Bala , *"Aynı madde"* , s. 745.

[8] İbnü'l - Esir'in verdiği bilgiler için bkz. A. Yu. Yakubovskiy , *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren) Ankara 1992 , s. 12. Yakubovskiy , Soğdak'ın tamamen bir Kıpçak şehri olduğunu kabul etmezse de , Kıpçakların yönetici unsurlarının bu şehirde oturduğu ve Kırım Yarımadası'ndaki diğer şehirlerden vergi tahsil ettiklerini belirtir. Bkz. , *Aynı eser* , s. 12.

[9] M. Bala , *"Aynı madde"* , s. 745. Kıpçak Hâkimiyetinin bitip Altın Ordu hâkimiyetinin başladığı bu dönemde , Sultan Alaeddin I. tarafından gönderilen emir Hüsâmedin Çoban , Soğdak Grekleri ile müttefikleri Rus ve Kıpçakları mağlub etmişti. Bu sefer sırasında, şehirde büyük bir câmî inşâ edilerek birer aded hatib , müezzin ve kadı bırakılmış idi (bkz. W. Barthold , *"Aynı madde"* , s. 1) .

2. ALTIN ORDU DÖNEMİNDE KEFE VE ÇEVRESİ

Kalka Muharebesinde(1239) Kıpçakları ağır bir yenilgiye uğratan Altın Ordu Devleti, geniş Kıpçak Bozkırı üzerinde tek hakim güç haline geldikten sonra, Kırım'ın güney sâhil şeridi üzerindeki Kefe, Soğdak ve daha doğuda Azak üzerinde de hâkimiyetini kurmuştur.[10] Bu dönemde Karadeniz, zamanının büyük deniz gücü olan Ceneviz'in ilgi odağı haline gelmiştir. Venedik'le giriştiği yıpratıcı savaşlar sonucunda dikkatini Kırım sâhillerine yönelten[11] Cenevizliler, 1261 Kemal Paşa antlaşması ile Bizans'dan Karadeniz'e açılma iznini aldıktan sonra bütün güçleriyle güney ve kuzey Karadeniz liman şehirlerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır.[12]Altın Ordu Devleti'nin iç mücâdelelerinden kaynaklanan zaafiyetleri de iyi takip eden ve değerlendiren Cenevizliler, Mengü Timur zamanında(1266-1280) Kefe'de ticârî maksadla yerleşme izni aldılar.[13] Cenevizliler Kefe'yi surlarla tahkim ettikten sonra, bütün güçleriyle Soğdak ve Balıklağo Limanlarını elde etmeye yöneldiler.[14]

Ceneviz'in bu hızlı gelişmesi ve Kırım sahillerinin hâkimiyetini eline almasının kendisi açısından doğrucağı siyâsî ve iktisâdî tehlikeleri idrak etmekte gecikmeyen Venedik, 1296 yılında giriştiği deniz harekâtı ile Ceneviz'i Kefe'den çıkarma teşebbüsünde bulundu. Bu harekâtta başarılı olan Venedik, Ceneviz yerine Kefe'de yerleşmeye çalışmaktan ziyâde Kefe'yi tahrip etmeyi tercih etti. Bu harekât, Kefe'nin büyük çapta tahrip edilmesiyle sonuçlandı. Ağır bir kışın sonunda Yarımada'da vukûbulan kıtlık, Venedik'in burada yerleşmesini imkânsız hale getirdiğinden, Cenevizliler daha sonra Kefe'ye tekrar yerleşme fırsatı bulmuşlardır.[15]

Bu yıllarda Ceneviz'in Kefe ve çevresindeki hâkimiyeti ticârî faaliyetlere münhâsır olup, Altın Ordu Devleti buralardaki hâkimiyetini siyâsî ve hukûkî bakımdan muhâfaza ediyordu. Altın Ordu iç bünyesinde vukûbulan siyâsî çekişmeleri müteakib ortaya çıkan bir hâdise, bu dönemde Kefe'nin statüsünü aydınlatmaktadır. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Nogay ve Tokta arasında cereyan eden siyâsî çekişme, 1298'de Nogay'ın gâlibiyetiyle sonuçlanmıştı. Nogay, torunlarından birini Cenevizlilerin ödemekle yükümlü bulundukları vergileri tarh etmek üzere Kefe'ye gönderdi. Nogay'ın torunu, çeşitli hile ve desiselerden sonra Kefe Cenevizlileri tarafından öldürüldü. Bu harekete çok sinirlenen Nogay, Cenevizliler üzerine büyük bir ordu gönderdi. Kefe günlerce yağmalanıp halkı esir edildi. Nogay, kendi taraftarlarını şehirden çıkardıktan sonra askerleri serbest bırakmış, bu hareket esnasında halkın büyük bir kısmı telef olmuştu. Tokta'nın hareketi Kefe ile sınırlı

---

[10] El - Omarî'den naklen, A. Yu. Yakubovskiy, *Aynı eser*, s. 12.

[11] B. Spuler, *"Kırım"* mad. , EI². , V, s. 136.

[12] Ceneviz'in Kefe'den Azak'a kadar uzanan ticarî faaliyetleri için bkz. Ş. Turan, *Türkiye - İtalya İlişkileri* , İstanbul 1990, s. 46 vd.

[13] H. İnalcık , *"Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve bir âhidnâme meselesi"*, Belleten, VIII / 30 (Ankara 1944) , s. 194. Mezkûr makale, *"Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi "*şeklinde kısaltılacaktır.

[14] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 194.

[15] İ. H. Ertaylan, *Fatih ve Fütûhatı*, I, İstanbul 1953, s. 278 - 279.

kalmamış, bütün sâhil kesiminde etkili olmuştur. Bu sefer esnâsında Soğdak, Sarukirman, Kırkyer(Çufutkale) , Kerç şehirleri de yağma ve tahrip edilmişlerdir. Altın Ordu ve Ceneviz arasındaki düşmanlık ilişkileri Tokta Hân(1290-1312) zamanında da devam etmiştir. Her iki taraf, karşılıklı yaptıkları taarruzlarda esir ettikleri halkı pazarlarda satmak suretiyle birbirini yıpratmaya çalışıyordu. Tokta Hân'ın Kefe üzerine yaptığı büyük çapta bir saldırı, Cenevizlilerin şehri boşaltmalarına sebep olmuştu.[16] 1322 yılında Kırım'a bir sefer düzenleyen Altın Ordu hükümdârı Özbek Han, bu dönemde Kefe'den de önde olan Soğdak'ı zabt ve tahrib etmiştir.[17] 1333 yıllarında Kırım sâhillerini gezen İbn Batûta, Azak, Soğdak ve Saray şehirlerinin Altın Ordu hâkimiyetinde olduğunu nakletmektedir. İbn Batûta, Kefe'de, Hıristiyan nüfûsun Müslümanlardan fazla olduğunu belirtmek sûretiyle, bu şehirde ciddi miktarda müslüman nüfus bulunduğuna işâret eder.[18]

Altın Ordu hânı Canibek, 1344 yılında büyük bir ordu ile Kefe'yi muhasara etmiştir. Üç yıl süren muhasara, surların metin oluşu yüzünden başarıya ulaşamamış, ancak, Cenevizlilere iktisâdî yönden büyük bir darbe vurmuştur. Ceneviz, bu muhasara sonunda 150000 altın tutarında zarara uğramıştır. Canibek, bu sefer sırasında Azak'ı fethetmiştir.[19]

Canibek Hân (1342-1357) döneminde Altın Ordu devleti iç siyâsî kavgalarla meşgul olmak zorunda kalmış,[20] bunu değerlendiren Ceneviz, 1350'ye doğru Kefe üzerindeki nüfûzunu kuvvetlendirmiştir. Papa 22'nci Jean, buraya bir metropolit atamıştır. Bu metropolit, bütün kuzey ülkelerini hâkimiyeti altında bulunduruyordu.[21]

Yüzyılın sonlarına doğru artık iyice Ceneviz müstemlekesi hâline gelen Kefe, Altın Ordu Devleti'nde vukûbulan siyâsî mücâdelelerde, kaybeden tarafların sığındığı bir merkez hâline gelmiştir. 1380 yılında Ruslarla Kulikovo Ovası'nda yaptığı mücâdelede ağır bir yenilgiye uğrayan Mamay, bunun öcünü almak için Ruslar üzerine yeni bir sefere hazırlanırken, rakibi Toktamış'ın ânî saldırısına uğradı. Muharebeyi Kalka Irmağı kıyısında kabul eden Mamay, muhârebeyi kesin olarak kaybedince Cenevizlilerden sığınma istedi. Cenevizliler, Mamay'ın bu isteğini kabul ettiler. Kendisine bağlı ufak bir askeri birlikle ve bütün hazinesi yanında olarak Kefe'ye gelen Mamay, Cenevizliler tarafından öldürülerek mallarına el koyulmuştur.[22]

---

[16] A. Yu. Yakuboskiy , *Aynı eser, s. 48 - 49.* Ayrıca bkz. M. Kafalı , *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* , İstanbul 1976 , s. 68 , 71.
[17] W. Barthold , *"Aynı madde"* , s. l.
[18] İbn Batûta'nın verdiği bilgiler için bkz. M. Kafalı , *Aynı eser,* s. 80.
[19] Abdullahoğlu Hasan , *"Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı, " I* , Azerbaycan Yurt Bilgisi , X (İstanbul 1932) , s. 333. İ. Hikmet Ertaylan , bu kuşatmanın 1342'de vukubulduğunu belirtiyor. O'nun tespitlerine göre , Kefe Cenevizlileri ile yapılan antlaşmada , Cenevizliler Kefe'de bir Tatar vâlisinin oturmasına müsâade edeceklerdi. Bu vâli , Kefe'de meskûn Tatarların güvenlik ve ticaret işleriyle ilgilenecekti (bkz. *Aynı eser,* s. 278) . Cenevizliler , Azak'ı kaybetmelerine rağmen , 1347'den itibâren buradaki ticâretlerine devam ettiler (bkz. A. Nimet Kurat , *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri* , Ankara 1972 , s. 206. Mezkûr Eser , Türk Kavim ve Devletleri şeklinde Kısaltılacaktır) .
[20] A. Yu. Yakubovskiy , Aynı eser , s. 110.
[21] İ. Hikmet Ertaylan , *Aynı eser, s. 278.*
[22] A. Yu. Yakubovskiy , *Aynı eser, s. 149.* Ayrıca bkz. M. Kafalı , *Aynı eser, s. 103.*

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Soğdak'dan Balıklağo'ya kadar bütün sâhil kesimlerini ellerine geçiren Cenevizliler, 1381'de yaptıkları bir antlaşme ile buralardaki hâkimiyetlerini Altın Ordu'ya da kabul ettirdiler. Ceneviz'in nüfûzu, Osmanlı döneminde Kefe'nin kazâsı olan Mânkûb'a ve iç kesimlerine ulaşmıyor, sâdece sâhil kesimiyle sınırlı kalıyordu.[23]

Kulikovo bozgunu, arkasından Mamay ve Toktamış arasındaki yıpratıcı savaşlar ve nihâyet Toktamış-Timur mücâdeleleri Altın Ordu'yu felâkete sürüklerken, Kefe, Azak ve sâhil kesiminin diğer önemli şehirlerinin büyük çapta tahribiyle sonuçlanmıştır. Toktamış'ın Timur'la mücâdelesinde 1391 ve 1395 yıllarında dûçar olduğu ağır mağlubiyetleri müteakib, Kuzey Kafkasya sahası , Çerkes vilâyetleri ile berâber, Kefe, Solhat ve Azak şehirleri de yağma ve tahrib edilmiştir. Timur, Toktamış ve O'nun şahsında Altın Ordu'yu tasfiye etmekle yetinmeyip, Altın Ordu'nun bütün hayat sahalarını kurutmayı hedefliyordu.[24] Timur, Azak ticâretini besleyen ana ticâret yolu üzerindeki Astarhan ve Saray şehirlerini de tahrib ettiğinden, Azak ticâreti büyük darbe yemiştir. Timur istilâsını müteakib, Hint baharatı ve İran ipeği, Azak güzergâhını terkederek Suriye üzerinden nakledilmeye başlanmıştır.[25]

Timur'un Azak ve Kefe ile birlikte sâhil kesimlerinin iktisâdi kaynaklarını kurutmaya mâtuf bu hareketi Ceneviz'e ekonomik bakımdan büyük darbe vursa da, Altın Ordu'yu çökertmesi gözönünde bulundurulduğunda, siyâsî bakımdan onu rahatlattığı âşikârdır; zirâ, Ceneviz için Kırım sâhillerinde sürekli tehdit oluşturan güç, Altın Ordu Devleti idi. 1395 Terek yenilgisini müteakib, Kırım'da kuracağı bir hâkimiyetin kendisine kazandıracağı iktisâdî güçden istifade ederek son bir ümitle Timur'a karşı yeniden harekete geçmeyi planlayan Toktamış'ın bu düşünceyle Kefe'yi muhâsara ettiği görülmektedir. 17 Mart 1396'da Kefe'yi muhâsara eden Toktamış, Kefe'yi aldıktan sonra kısa bir müddet zarfında bütün Kırım'a hâkim olmuşsa da, Altın Ordu'nun iç aristokrasisinin bitmek bilmeyen iktidar mücâdelelerinde, başka bir rakibi Timur Kutluğ tarafından düzenlenen ânî bir baskınla son güçlerini de kaybederek Litvanya'ya sığınmış, böylece Kefe üzerindeki hâkimiyeti de sona ermiştir.[26] Bu hâdise, Ceneviz'in Kefe üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiş olup , Hacı Giray'ın şahsında Kırım Hanlığı'nın teşekkül edişine kadar Cenevizlilerin Kefe ve sâhil kesimindeki nüfûzunu tehdit eden ciddi bir hareket vukûbulmamıştır.[27]

---

[23] Heyd'in tespitleri için bkz. H. İnalcık , *"Aynı makâle"*, s. 194. Altın Ordu hükümdârı Toktamış'la Ceneviz arasında vukûbulan mezkûr antlaşma için ayrıca bkz. A. Hasan , *"Aynı makâle"*, s. 332.

[24] A. Yu. , Yakubovskiy , *Aynı eser*, s. 183; A. Süha Arslangiray , *Kırım Hanlığı, Menşei - Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması* , İstanbul 1959 , s . 22; Ayrıca bkz. İsmail Aka , *Timur ve Devleti* , Ankara 1991 , s. 21.

[25] M. Cavid Baysun , *"Azak"* mad. , İA , *II*, s. 87.

[26] A. Süha Arslangiray , *Aynı eser*, s. 23.

[27] A. Hasan , *"Aynı makâle", s. 332.* Kırım Hanlığı'nın kuruluşu ve Hacı Giray dönemi hakkında bkz. M. Ürekli , *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi* , Ankara 1989 , s. 9 vd.

3. KIRIM HANLIĞI DÖNEMİNDE KEFE

3. 1. Hacı Giray Zamanında Kefe Cenevizlileri İle Kırım Arasında Geçen Mücâdeleler

XV. yüzyılın ilk yarısında Altın Ordu'nun dağılması ve mirasının paylaşılması için yapılan mücâdeleler esnasında rahatlayan Ceneviz, sâhil kesimindeki hâkimiyetini iyice pekiştirmiş, hâkim olduğu şehirlerin surlarını sağlamlaştırmaya öncelik vermiştir. [28]

Kırım Hanlığı'nın kurucusu sıfatıyla tarih sahnesine çıkan Hacı Giray'ın[29] öncelikli hedefi, başta Kefe olmak üzere Ceneviz'in iktisâdi kaynaklarını teşkil eden sâhil kesimindeki önemli şehirleri ele geçirerek ekonomik bakımdan güçlenmek idi. Daha önce Altın Ordu hanları da kendileri için hayâtî önem taşıyan sâhil kesimi şehirlerine hâkim olmaya çalışmışlardı. [30]

Hacı Giray, kendi vassalı olan Mânkûb[31] knezi Aleksy ile giriştiği müzâkereler sonunda onunla Ceneviz'e karşı bir ittifak kurdu. Bu ittifaka göre, Mânkûb knezi Aleksy Balıklağo'ya saldıracak ve Hacı Giray onu destekleyecekti.[32] Hacı Giray, ahâlisi Ortodoks Rumlarından müteşekkil Balıklağo'nun şimdilik aynı etnik ve dinî yapıya dayanan Mânkûb knezine bağlanmasını uygun görmüştü. Bu tasarısında temel hedefi, Balıklağo'nun Kefe Cenevizlilerinin elinden çıkmasını sağlamak sûretiyle sâhil kesimindeki Ceneviz hâkimiyetini zayıflatmak ve Mânkûb knezi ile Ceneviz'e karşı müşterek hareket etmekti. Hacı Giray, Balıklağo'yu Mânkûb knezi'ne terk etmek

---

[28] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 332.

[29] Hacı Giray'ın tahta çıkış tarihi ihtilâflıdır. A. Hasan, (bkz. *"Aynı makâle"*, s. 332.), 1428 tarihini Hacı Giray'ın tahta çıkış tarihi olarak kabul eder. H. Ortekin (bkz. *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938, s. 11.) 1420 tarihini benimser. M. Ürekli (bkz. *Aynı eser*, s. 10 vd.), her iki tarihin de yanlış olduğunu belirterek, kesin bir tarih belirlemenin imkânsız olduğuna işâret eder.

[30] H. İnalcık, *"Hacı Giray"* Mad. EI^2, III, s. 44.

[31] Mânkûb'un ahalisi Ortodoks Rumlarından müteşekkil olup, Cenevizlilerin hâkimiyetinden hoşnut değildi. Balıklağo ahalisi de Mânkûb'la aynı etnik ve dinî yapıya bağlı idi. Mânkûb Knezi Aleksy'nin Ceneviz'e karşı Hacı Giray'la ortak hareket etmeyi kabul etmesinin sebebi, Balıklağo'nun Ceneviz'den koparılmasında Hacı Giray'ın desteğini almaktı. (bkz. A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 337).

[32] H. İnalcık, *"Aynı madde"*, s. 44.

niyetinde değildi. Ceneviz'e karşı ortak harekât tamamlandıktan sonra, Balıklağo ile beraber Mânkûb knezini de ortadan kaldırmayı planlamıştı. [33]

Mânkûb knezi, 1433 sonbaharında gerçekleştirdiği ânî bir kuşatma sonunda Balıklağo'yu aldı. Kuşatmanın başarıyla sonuçlanmasında, kale halkının Mânkûb knezliği ile işbirliği yapmasının büyük etkisi olmuştu. [34]

Balıklağo'nun Mânkûb knezi tarafından düşürülmesi, Ceneviz'de büyük bir infial yaratmıştır. 1434 senesi martında Cembalo'yu geri almak , Mânkûb knezi ve onu destekleyen Hacı Giray'a büyük bir darbe vurmak maksadıyla hazırlıklarına başlayan Ceneviz, kifâyet miktarı donanma ile harekete geçti[35]. İlk önce Balıklağo kuşatılarak geri alındı. 8 Haziran 1434'de gerçekleşen kuşatmada Balıklağo ahâlisinin büyük bir kısmı katledildi. Aleksy'nin oğlu yakalanarak zincire vuruldu. Ceneviz donanması, 9 Haziran'da İnkirman (Kalamiti) Kalesi'ni almak üzere hareket etti. İnkirman civârında karaya çıkan Cenevizliler, kale ahâlisinin teslim olmasını istediler. Ahâli, mal ve canlarının garanti edilmesi durumunda ertesi günü teslim olmayı kabul etti. Ertesi günü (10 Haziran) şehirden haber alamayan Cenevizliler, kale duvarlarını zorlamak sûretiyle şehre girdiklerinde, şehir halkının tamamen firar etmiş olduğunu gördüler. Cenevizliler, İnkirman'ı yağmaladıktan sonra ateşe verdiler. İnkirman'ın düşmesinden sonra tekrar Balıklağo'ya dönen Ceneviz ordusu, bir kısmı karadan, bir kısmı denizden olmak üzere Kefe'ye dönmeye başladı. 12 Haziran'da bir askerî müşâvere yapıldı. Bu müşâvereler sonunda, 14 Mart'da Kırım Hanlığı'nın merkezi durumunda olan Solhat'ın kuşatılmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. [36]

Solhat'ı kuşatmak üzere hareket eden Ceneviz ordusu, geçtiği kasabaları yağma ve tahrib ederken, Hacı Giray tarafından dikkatle izlenmekte idi. Hacı Giray, Ceneviz ordusunu ânî bir baskınla imha etmek için uygun bir ânı kolluyordu. Sıcak havada silahlarını bile taşımakta zorluk çeken Cenevizliler, silah ve teçhizatlarını arabalara koymuşlardı. Bu vaziyette Solhat'a 5 millik bir mesâfede bulunan Kastadzon (muhtemelen Kaçkaçokrak veya Karagöz köyleri) mevkiine geldiklerinde Hacı Giray'ın ustaca planlanmış baskın ve pususuna maruz kaldılar. Hacı Giray, az miktarda bir öncü birliği ile saldırdıktan sonra geri çekilmek sûretiyle Ceneviz ordusunu asıl birlikler tarafından teşkil edilmiş bulunan pusuya çekmeyi planlamıştı. Hacı Giray'ın ordusunun 5000, Cenevizli asker sayısının ise 8000 civarında olduğu bu savaşta, ağırlıklarını arabalardan almaya dâhi firsat bulamayan Cenevizliler dağılarak firar ettiler.[37] Kırım akıncı birlikleri, akşam karanlığına kadar Ceneviz ordusunu takib ve imhâ hareketini sürdürdü. Bu savaşta, Ceneviz ordusunun büyük kısmı imha olmuş, pek azı Kefe'ye dönmeyi başarabilmişti.

Hacı Giray, taarruz hareketini sürdürerek 27 Haziran 1434 yılında Balıklağo'yu kuşattı. Şehri kuşatan akıncı birlikleri, Cenevizlilerin sulh istekleriyle karşılaştılar. Etrafi hendeklerle çevrilmiş metin surlara sahip bu şehirleri geri almanın bu dönemde

[33] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 336.
[34] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 337.
[35] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 337.
[36] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 338.
[37] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, XI, s. 372.

imkânsız olduğunun idraki içinde olan Hacı Giray[38], kazanmış olduğu bu zaferi diplomatik kazançlarla değerlendirmenin en iyi yol olacağını düşünerek sulhu kabul etti. Temmuz'un 13'üne kadar devam eden sulh müzâkereleri sonunda antlaşma yapıldı. Maddelerini kesin olarak bilemediğimiz bu antlaşma sonunda, Cenevizliler silahlarını teslim etmek sûretiyle çekilmeyi kabul ettiler. Cenevizlilerin, Kefe dahil olmak üzere, bütün sâhil şeridinin hâkimiyet hakkının Hacı Giray'a âit olduğunu tasdik ettikleri anlaşılmaktadır. [39]

Ceneviz, 1434'de aktettiği antlaşma ile Kefe ve mülhâkâtında Hacı Giray'a tanıdığı hakları uzun süre ihlâl etmemiştir. 1453 tarihli kendisine âit yarlıkta Kefe ve mülhâkâtına hâkim olduğunu belirten Hacı Giray, kanaatimizce bu antlaşma ile elde etmiş olduğu hakları dile getirmektedir. Anlaşılan odur ki, bu antlaşmaya göre, Kefe ve mülhâkâtının yüksek hâkimiyeti Kırım Hanlığı'na terkedilmiş, Cenevizliler yalnız buradaki ticârî faaliyetlerini fiilen sürdürme hakkını muhâfaza etmişlerdi. Bu durum, rakîb güçlerin mezkûr dönemdeki güçlerinin ortaya çıkardığı bir statükodur. Hacı Giray'ın Kefe, Mânkûb ve Kerç şehirleri etrafindaki surları yıkacak teknolojiden mahrum olduğunu Cenevizliler biliyorlardı. Hacı Giray da kendi gücünün farkındaydı. Ancak, Ceneviz için, yalnız surların içinde hâkim olmak yeterli değildi. Buralardaki ticâri faaliyetlerini devam ettirmesi, Kırım Hanlığı ile sulh içinde yaşamasına bağlı idi. Böylece, Kırım sâhillerinin hukûkî hâkimiyet hakkı Kırım Hanlığı'nda kalmak kaydıyla, Ceneviz ticârî faaliyetlerine devam ediyordu. .

3. 2. Osmanlı-Kırım İttifâkı ve 1454 Yılında Kefe'nin Kuşatılması

[38] Hacı Giray'ın donanması ve topları mevcut değildi. Bu durum şüphesiz Ceneviz'e büyük avantaj sağlıyordu (bkz. H. İnalcık, *"Hacı Giray I. "* Mad. İA, V / 1, s. 26).

[39] A. Hasan'ın Ceneviz menbâlarından derlediği bu malumata göre antlaşma şartları tam belli değilse de, Cenevizlilerin mağlubiyeti kesin şekilde kabul ettikleri ve bütün Kırım'ı istilâ etmek üzere geldikleri halde silâhlarını teslim ederek Cenova'ya dönmek zorunda kaldıkları görülüyor (bkz. *"Aynı makâle"*, s. 373). Diğer yandan, 1453 tarihli Hacı Giray yarlığında "Kırk Yer'de ve Kırım'da, Kefe'de ve Kerç'de ve Taman'da ve Kopa'da ve Kıpçak'da ve benim hükmüm yeten her yerde " (Hacı Giray yarlığı için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Bitik ve Yarlıklar*, İstanbul 1940, Vesika V, s. 67. Mezkûr eser, bundan sonra *Bitik ve Yarlıklar* şeklinde kısaltılacaktır.) şeklinde Kırım Hanlığı'nın mezkûr tarih için belirtilen hâkimiyet sahalarının, bu antlaşma ile Ceneviz'e tasdik ettirildiği anlaşılıyor; zirâ, bu tarihten 1453 yılına kadar Kırım Hanlığı ile Ceneviz arasında mezkûr olay çapında bir hâdise vukûbulmamıştır. Hacı Giray, 1438 yılında Carlo Lomellina kumandasındaki bir Ceneviz ordusunu daha bozguna uğratmış ve bu olaydan sonra Ceneviz karşısında iyice avantajlı konuma geçmişti. Hacı giray'ın bu olaydan sonra gerçek bir hükümdar gibi hereket ettiği görülmektedir (bkz. B. Sabit, *Aynı eser, s. 5*). Kefe Cenevizlilerinin Hacı Giray ile olan münâsebetleri hususunda Ceneviz'in emri ve Saint Yorgi Bankası'nın tavsiyesiyeleri, her hâlükârda, barışın korunması doğrultusunda idi (bkz. A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 374).

Hacı Giray döneminde kuruluşunu tamamlama gayreti içinde olan Kırım Hanlığı ve İstanbul'un fethiyle yeni bir döneme girmiş bulunan Osmanlı imparatorluğu arasında siyâsi, iktisâdî ve coğrafî zarûretlerin doğurduğu tabii bir işbirliği kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Döneminin büyük stratejisti olan Fâtih, her bakımdan Osmanlı çıkarlarına uygun olan bu elverişli şartları çok iyi değerlendirmek sûretiyle, Kırım Hanlığı ile işbirliğine yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kuzey politikası da bu şartların ürünü olarak Fâtih tarafından bu dönemde atılmıştır.

İstanbul'un 1453'de fethedilmesi, Ceneviz'in Karadeniz ve Kefe üzerindeki hâkimiyetini sarsan en önemli hâdiselerden birisidir.[40] İstanbul'un fethinden itibâren Boğazlar kontrol altına alınmış, Ceneviz'in merkezi Kefe olan ticârî faaliyetlerini hemen hemen imkânsız hâle gelmiştir. Ceneviz, 1454'den itibâren, Karadeniz müstemlekeleri ile olan münâsebetlerini Boğdan-Ulah-Macaristan üzerinden yürütmek zorunda kalmıştır.[41] Fâtih'in Ceneviz'e büyük bir darbe vuran bu hamleleri, Kırım Hanlığı için bulunmaz bir fırsat teşkil etmişti. Hacı Giray, Ceneviz karşısında tabii bir müttefik olarak ortaya çıkan *Osmanlı* faktörünü kavramakta gecikmemiş, onunla işbirliğine yönelmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere, sağlam Ceneviz surlarını yıkacak ne teknolojisi, ne de güçlü bir donanması bulunuyordu. Bu imkânların hepsi Osmanlı'da mevcut idi.[42] Fâtih Sultan Mehmed, Kefe'nin fethiyle sonuçlanan ve Osmanlı -Kırım münâsebetlerinde yeni bir dönemin başlamasına sebep olan 1475 yılı hâdiselerine kadar geçen dönemde, Ceneviz karşısında Kırım Hanlığı'nı korumak ve onunla âzâmî ölçüde işbirliği yapma politikası gütmüştür. Fâtih, Kırım Hanlığı'nı ortadan kaldırmayı hiç bir zaman düşünmemiştir. Kırım'da hüküm süren hânedânın Cengiz soyundan gelen köklü bir kabile aristokrasisi ve istiklâl duygusuna sâhib olduğunun idrâki içinde, şartlar olgunlaşmadan hareket etmeyi uygun görmemiştir. Kırım Hânedan ve kabile aristokrasisini kendine rakib görerek askerî faaliyetlerin hedefi haline getirmek, hattâ 1475 öncesinde Kefe ile beraber Kırım'ın tamamını zaptetmek mümkün idi, ancak, Osmanlı için Kuzey Karadeniz'de sonu gelmez bir yerel muhâlefetin başlamasına sebep teşkil etmesi kaçınılmazdı. Fatih, Kırım'ın Altın Ordu ve Ceneviz tazyiki karşısında Osmanlı desteğine muhtaç olduğunu görmüş ve Kırım politikasını buna göre teşkil etmiştir.[43]

Bu siyâsî şartlar altında, 1454 yılında Fâtih Sultan Mehmed ile Hacı Giray arasında, Kefe'nin kuşatılması ve fethini hedefleyen bir antlaşma vukûbulmuştur. Bu antlaşmaya göre, kaleye birlikte hücûm edilecek, fetih gerçekleştiği taktirde Kırım Hanlığı'na terkedilecekti. Osmanlılar, ganâim ve esir edilecek ahâlinin taşınması işini yürüteceklerdi.[44]

Kefe üzerine yapılacak bu ikili askerî harekât, Kefe Cenevizlileri nezdinde daha başlangıçta büyük akisler uyandırmış, Cenova'dan yardım isteyen mektuplar

[40] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, *s. 375.*
[41] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 376.
[42] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 196.
[43] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, *s. 198.*
[44] Heyd'den naklen, H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, *s. 197.*

yollamışlardı. Bu mektuplarda, zaptolunan kalelerin Kırım Hanlığı'na verileceği ve esir edilen Cenevizlilerin Türkler tarafından satılacakları bildiriliyordu.[45]

Demir Kâhya kumandasında[46] Kefe'yi muhasara amacıyla 1454 yazında hareket eden 56 kadırgalık Osmanlı donanması, önce Akkerman'ı kuşatmış, ancak burada şidetli bir direnişle karşılaşınca, yoluna devam ederek bir takım fetihlerde bulunduktan sonra 11 Temmuz'da Kefe yakınlarında demir atmıştır.[47] Muhtemelen Kamışlık köyü yakınlarında demir atan Osmanlı donanmasına yardım etmek üzere 6000 kişilik bir Kırım ordusu da mezkûr mevkie yakın bir sâhilde hazır bulunuyordu. Kırım Hânı'nın karadan ve Osmanlı donanmasının denizden yürüttüğü bu muhâsara Kefe'nin fethini gerçekleştirememişse de, Ceneviz'i büyük bir korkuya sürüklemiştir.[48] Cenevizliler, ilk müzâkerelerde 600 sommi (takrîben 1600 duka) tutarında vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Bu vergi, İstanbul'da sürdürülen müzâkerelerde, yıllık olarak 3000 altına çıkarılmıştır. Cenevizliler, ayrıca Kırım hânına da vergi vermeyi taahhüd etmişlerdi.[49]

1454 Kefe kuşatması böylece sona ererken, Osmanlı kuvvetleri Ceneviz'in Kefe ile irtibâtını kesme faaliyetine devam etmiştir. "Osmanlılar Ceneviz gemilerinin Boğazlar'dan geçerek Kefe'ye asker ve mühimmat götürmesine silahla mâni olmaktan hiç bir zaman geri kalmıyorlar, burasını her bakımdan gittikçe zayıflatarak ileride fetih için olgun bir hâle getiriyorlardı. Kefe Cenevizlileri hergün kat'î bir Osmanlı taarruzu beklemekte, hattâ bazıları şimdiden şehri bırakıp kaçmakta idiler."[50] "1454-55 târihlerinde Kefe'nin vaziyeti çok vâhim idi. Cenova arşivlerinde bulunan evraklar arasında bâzı târihi vesikalar Kefe Kalesi'nin o vakitlerde artık yıkılmak üzere olduğunu kaydetmektedir. O vakitlerde Kefe belediyesinin mimarlık vazifesini ifâ eden Antoniyo Asserto, Kefe Kalesi kulelerinin çatladıklarını, kale merdivenlerinin ve tavanlarının çürümekte olduğunu bildirmektedir".[51]

"Fâtih'in, Kefe'yi şimdilik sadece vergiye bağlıyarak zabtını geciktirmesinde, diğer sebepler yanında, şüphesiz, Altın Ordu hanlarının halefi sıfatiyle şehrin hakiki hâkimi olmak iddiâsında bulunan Kırım hâniyle karşılaşmamak düşüncesi de müessir olmuş olmalıdır".[52]

1454 yılında ortaya çıkan Osmanlı -Kırım ittifakı, zaman zaman Ceneviz'in Kırım kabile aristokrasisinin zaaflarından yararlanarak meydana getirdiği emrivâkiler sonunda iniş çıkışlara sahne olmuştur. Bunun en önemli sebebi, Ceneviz'in, Kırım içinde vukûbulan taht kavgalarında aktif bir şekilde yer alarak, kışkırtma faaliyetlerinde bulunması ve kendisine rakib seçtiği liderleri bu iç çatışmalarda iyice

---

[45] A. Hasan, *"aynı makâle"*, s. 376
[46] B. Sabit, *Aynı eser*, s. 6.
[47] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, *s. 197.*
[48] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 375.
[49] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 198. H. İnalcık, başka bir makalesinde, bu kuşatmada yer alan asker miktarı ve Ceneviz'in ödeyeceği yıllık vergi hakkında farklı rakamlar vermektedir. İnalcık, Kırım atlı birliklerinin 7000, Ceneviz'in ödemeği taahüd ettiği yıllık verginin 1200 altın tutarında olduğunu belirtiyor. (bkz. Heyd'den naklen, H. İnalcık, *"Hacı Giray"* mad. EI^2, III, s. 44).
[50] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, *s.* 197 - 198.
[51] A. Hasan, *"Aynı makâle"*, s. 375.
[52] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 198.

bunaltarak kendisine mahkum etmesi idi. Ceneviz, yeterli tâviz koparamadığı Kırım hanlarını iktidardan düşürme gücünü de buluyorlardı. Buna en iyi örnek, Hacı Giray'ın, oğlu Haydar ile giriştiği taht kavgalarıdır. Dirayetli bir hükümdar olan Hacı Giray, Cenevizlilerin sâhil kesimini sömürgeleştirme faaliytlerinde en büyük engel teşkil etmesi hasebiyle, oğlu Haydar ile giriştiği taht mücâdelesinde, Ceneviz müdâhalesiyle zayıf düşürülmüş, hattâ tahtını bırakmak zorunda kalmıştır. [53] Ceneviz'in Kırım iç ihtilâflarında aktif bir şekilde yer alması, Mengli Giray döneminde de devam etmiş, bu şartlar karşısında, Mengli Giray, Osmanlı karşısında Ceneviz faktörüne ağırlık vermek zorunda kalmış, hattâ, Hacı Giray zamanında teşekkül eden ittifak şartlarını da zaman zaman bozarak Ceneviz'den yana tavır koymak zorunda kalmıştır. [54]

3. 3. Kefe'nin Osmanlı Donanması Tarafindan İkinci Kez Kuşatılması(1469)

İkinci kuşatma, 18 Rebiülâhir 874 / 25 Ekim 1469'da Yakub Bey komutasında gerçekleşmiştir. Mengli Giray, mezkûr tarihte Fâtih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu bitikde, Yakub Bey adında bir komutanın, kadırgalarla gelerek Kırım sâhillerinde iki şehri yaktığı, Kefe'yi kuşattığı, birçok esir alarak uzaklaştığı belirtilmektedir.[55]

Kırım hânının ifâdelerinden, Yakub Bey'in Kefe'yi kuşatmasının sebebi, Kefelilerin Osmanlı'ya tâbi bazı kişileri yağmalayarak bir kişiyi öldürmeleri idi. Yakub Bey, bunların öcünü almak maksadıyle söz konusu harekâta girişmişti.[56] Mengli Giray'ın mezkûr bitikde yer alan ifadelerinden, Cenevizliler ile Osmanlılar arasında İstanbul'un fethinden itibâren başlayan Karadeniz'e hâkimiyet mücâdelesinin tezahürleriyle ilgili bazı ip uçları da ortaya çıkıyor. Bu ifâdelerden anlaşılan odur ki, Ceneviz -Osmanlı rekâbeti, karşılıklı yıpratma ve yıldırma hareketleriyle artan boyutlarda devam ediyordu.

Mengli Giray'ın, mezkûr bitikde Osmanlı Pâdişahı'na karşı kullandığı ifadeler de bu sahanın uzmanı araştırıcıların dikkatini çekmiştir.[57] Mengli Giray'ın ifadelerinden, Yakub Bey'in Kefe'yi kuşatması Kırım hânını rahatsız etmiş gibidir. Kırım hânı, şikâyet yollu ifadelerine Yakub Bey'in esir aldığı kişiler arasında kendi adamlarının da bulunduğunu sebep gösterme çabası içinde olsa bile, rahatsızlığın esas sebebi, Osmanlı-Kırım münâsebetlerinde Hacı Giray dönemine göre ciddi bir

---

[53] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 199.
[54] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203.
[55] A. Nimet Kurat, *Bitik ve Yarlıklar*, s. 85; H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203.
[56] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 85; H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203.
[57] Bitikde Mengli Giray'ın kullandığı ifadelerin diplomatik bakımdan değerlendirilmesi hakkında bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 83; H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203; İ. Hikmet Ertaylan, *Aynı eser*, s. 266.

değişikliğin meydana gelmesi ve Ceneviz-Kırım yakınlaşmasının ortaya çıkmış olmasıdır. Yukarıda da işâret edildiği üzere, Ceneviz'in Kırım Hanlığı içinde vukûbulan siyasî çekişmelere sistemli bir şekilde nüfuz ederek etkili olması, Kırım hanlarını Ceneviz'le iyi geçinmeye zorlayacak kadar etkili olmaya başlamıştı. Kefe'nin kuşatılması karşısındaki tutumunun sebebi de Ceneviz'e iyi görünme çabasının ürünü idi.[58]

Mengli Giray mektubunda Yakub Bey'in öç almak maksadıyla bu kuşatmayı yaptığından bahsediyorsa da, harekâtın gerçek boyutunun bundan ibâret olmadığı kesindir. Bu harekâtın, Kefe'nin nihâi fethine hazırlık ve bir zemin yoklama faaliyeti olduğu rahatlıkla söylenebilir; zirâ, 1475'de Gedik Ahmed Paşa'nın Kefe ve civarını feth için giriştiği sistemli harekâtta yanında bulunan Yakub Bey'le 1469 harekâtına girişen Yakub Bey aynı kişi olup, kendisi Trabzon'un fethinde donanma komutanı olarak görev yapmıştı. Trabzon'un fethinde gösterdiği mahâret sâyesinde Kritovulos'un dikkatini çeken Yakub Bey, bu seferden sonra Kaptan-ı Derya olmuştur.[59] 1475'de Kefe'nin fethinde Gedik Ahmed Paşa'dan sonra ikinci adam durumunda bulunan Yakub Bey hakkında İ. Kemal şu bilgileri veriyor: "Zağarcı Yakub Bey ki ol seferde kendüyle bile koşulan ümerâî sahib-i livâdandı, hisar üzerine koyub göçdi gitti".[60] Yakub Bey'in başında bulunduğu donanma, Rumeli'nin fethinden itibâren teşkil edilen ve II. Murat zamanında büyük gayretler sarfedilerek savaş birliği durumuna getirilen ve Fâtih zamanında Karadeniz ve Kefe'nin fethinde özel misyonlar yüklenen bir donanma idi. [61]

Bu kuşatma sonunda Kefe Cenevizlileri vergiye bağlanmış, 1470'de bu vergiler arttırılmıştır. [62]

4.KEFE VE MÜLHÂKÂTININ OSMANLILAR TARAFINDAN FETHEDİLMESİ

4. 1. Fetihte Etkili Olan Siyâsî ve İktisâdî Âmiller

---

[58] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203.
[59] İ. Hikmet Ertaylan, *Aynı eser*, s. 288; H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 203.
[60] İbn Kemal, *Tevârih - i Âl - i Osman*, *VII. Defter*, (Nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 387. Gedik Ahmed Paşa, Mânkûb'un klasik muhasara ile düşürülemeyeceğini anlamış, Yakub Bey'i kuşatmada bırakarak pusuya yatmak üzere çekilmişti. Bkz. İbn Kemal, s. 387.
[61] Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l - vukuat*, I - II, (Nşr. Neşet Çağatay) Ankara 1992, s. 70.
[62] H. İnalcık, *"Mehmed II."* mad. , İA. , VII, s. 530.

Fatih'in nihâhi amacı, Ege, Karadeniz ve Balkanlara tamamen hakim olmaktı.[63] 1454'den itibâren Ceneviz'i haraca bağladıktan sonra, Kırım kabile aristokrasisi ile ciddi ve sağlam bir işbirliğine yöneldi ve bunu büyük oranda başardı. Fatih'in Kırım iç bünyesi ile alâkası, Kırım Hanlığı'nı Ceneviz'e karşı koruma ve Ceneviz'in hâkimiyetini önlemeye yönelik idi.[64] Fâtih, başlangıçta, İstanbul'u fethedip Ceneviz'in ticari merkezi Pera'yı aldıktan sonra Ceneviz'i buradan tamamen çıkarmak niyetinde değildi. O, Ceneviz dahil olmak üzere, Karadeniz ve Ege arasındaki ticâretin kendi kontrolünde devam etmesini sağlamak niyetinde idi.[65] Ancak, Kırım Hanlığı'nın Altın Ordu'dan tevârüs ettiği kabile aristokrasisinin bu hanlık içinde istikrarı sürekli bozması ve Ceneviz'in bunu istismar ederek statükoyu kendi lehine çevirme gayretleri karşısında, Ceneviz'i safdışı etmekten başka çare olmadığını anladı ve bütün stratejilerini bu iç aristokrasinin kendisine sağlayacağı uygun ortamı değerlendirme anlayışı üzerine kurdu. Hacı Giray'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgalarında Ceneviz'in aktif bir rol oynaması, Fatih'i rahatsız eden en önemli olaylardan biriydi.[66]

Kırım Hanlığı'nda kabile aristokrasisi gerçek gücü temsil etmekte olup,[67] kabile beylerinin "hanlıkta iktidarı elde tutmak ve hanlık siyasetini kontrol etmek için yaptıkları sürekli faaliyetler, Kırım tarihinin ana temasını teşkil" etmekte idi".[68] Hacı Giray'ın 1466'da ölümüyle oğulları Nur Devlet ve Mengli Giray arasında başlayan ve iktidarın birkaç kez el değiştirmesine yol açan taht kavgalarında[69] rol oynayan en önemli kabile, bu dönem Kırım siyâsî tarihine yön

---

[63] H. İnalcık, *A History of the Ottoman Empire to 1730 (Editör:* V. J. Parry, H. İnalcık, A. Nimet Kurat, J. S. Bromcey*)* Cambridge 1976, s. 43.

[64] H. İnalcık,, *Aynı eser*, s. 45.

[65] H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 - 1914* (Editör: Halil İnalcık - Donald Quataert) Cambridge 1994, s. 275. Mezkûr eser The Ottoman Empire şeklinde kısaltılacaktır.

[66] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 276.

[67] B. Forbes Manz, "*The clans of the Crimean Khanate, 1466 - 1532*", Harvard Ucrainian Studies, II / 3 (Cambridge 1978), s. 282.

[68] H. İnalcık, "*Han ve kabile aristokrasisi : I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı*", Emel (özel), 135 (İstanbul 1983), s. 51. Sözkonusu makâle, "*Han ve kabileler*" şeklinde kısaltılacaktır.

[69] "Hacı Giray'ın 1466'da ölümü, hânedânın varlığını tehlikeye düşürecek boyutta bir taht kavgası ile neticelendi. Politik geleneğe göre, Hacı Giray'ın en yaşlı oğlu Nur Devlet'in tahta geçmesi gerekirken, tahtın tevârüsü kolay halledilemedi. "Mengli Giray'ın Nur Devlet'e karşı harekete geçmesiyle başlayan bu mücâdeleler, Altın Ordu, Ceneviz ve Osmanlı devletlerinin Kırım iç işlerine büyük ölçüde müdâhale etmesi sonucunu doğurdu (bkz. A. Fisher, *Crimean Tatars*, California 1978, s. 8). *Gülbün - i Hânân'ın* yazarı Hâlim Giray, belki de Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı'nın her zaman organik bir bağ içinde olduğunu ispat etme çabası ile, aşağıda özetleneceği veçhile Eminek'le Fâtih arasında vukûbulan yakınlaşma ve Eminek tarafından Fâtih'e yapılan sefer dâvetini Mengli Giray tarafından yapılmış gibi göstermekte, hattâ, Kefe'nin fethinde Mengli Giray'ın G. Ahmed Paşa ile aktif bir işbirliği yaptığı ve fetih esnasında hazır bulunduğunu ifade etmektedir. Hâlim Giray, Nur Devlet'le yaptığı mücâdele sonunda Mengli Giray'ın Kefe'ye değil, Mânkûb'a sığındığını da iddiâ etmektedir (bkz. Hâlim Giray, *Gülbün - i Hânân* (Nşr. Sâdi Çöğenli - Recep Toparlı) Erzurum 1990, s. 16 - 18). C. Paşa ve İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın Hâlim Giray'ın iddiâları doğrultusunda verdiği bilgiler için bkz., C. Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 13; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983, s. 131. Hâlim Giray eğer yukarıda belirtildiği üzere mevzûu saptırma gayreti içinde değilse, Eminek

veren Şirin kabilesi idi. Şirinlerin bu gücü, büyük çapta, Kefe tudunu olmalarından da kaynaklanıyordu. Kefe ve civarının gelirlerini tasarruf eden Şirin beyleri, hân ve Kefe'nin soylu Tatarları tarafindan atanıyordu. Bu dönemde Şirinlerin liderliğini yapmış olan Mamak ve Eminek, Kırım'ın en güçlü simâları idiler. [70]

Mamak'ın 1474'de ölümü üzerine yerine geçen Eminek, Cenevizlilerle anlaşma hâlinde olduğu anlaşılan Mamak'ın dul eşi ile mücâdele etmek zorunda kaldı. Mamak'ın eşi, Cenevizlilerden almış olduğu destekle, Eminek'in yerine Sartak'ı geçirmek istiyordu.[71] Cenevizliler, Osmanlılarla anlaşmış olmakla itham ederek Eminek'i azlettiler ve yerine Sartak'ı tayin ettiler. Eminek, Ceneviz müdâhalesine karşı sessiz kalan ve bu emrivâkiyi kayıtsız kabul eden Mengli Giray'a karşı isyan ederek onu Kefe'ye sığınmaya mecbur etti. [72]Mengli Giray'a karşı kazanmış olduğu âni zaferin kendisini uzun süre iktidarda tutmak için yeterli olmadığını bilen Eminek, bir yanda kabile içi rekabet ve Mengli Giray'ın tazyiki, öbür yanda Ceneviz entrikalarına karşı ayakta kalmasının ancak Osmanlı desteği ile mümkün olabileceğini kavrayarak Osmanlı Devleti'ni müdâhaleye çağırdı. Eminek'in bu müdâhale çağrısında, Kefe'nin Osmanlılar tarafindan fethedilmesi teklifi de yer alıyordu. [73]

Mirza'nın şahsında gerçekleşen dâvet hâdisesinin Mengli Giray şahsında gerçekleştiğini sanmaktadır (Bu mevzuun otoriteleri Hâlim Giray'ın iddiâlarını doğrulamamaktadırlar. Mengli Giray'ın tahttan zorla uzaklaştırıldıktan sonra Kefe'ye sığınmış olduğu hakkında bkz. H. İnalcık, "*Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi*", s. 205; Aynı paralelde Ş. Turan'ın görüşleri için bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, s. LXXVI - LXXXII).

[70] B. Forbes Manz, "*Aynı makâle*", s. 288.

[71] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 205. Mamak'ın ölümünün 1473'de vukubulduğu hakkında bkz. A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, 52. Arslangiray'ın, Mamak'dan sonra başlayan kabile rekâbeti hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Şirin Beyi Mamak 1473'de ölmüş ve yerine âdet olduğu veçhile Kefe Konsüllüğü müşâvirleri ile dört âzadan mürekkep fizio dellâ Compagna ile de mutabık kalındıktan sonra Mamak'ın biraderi Eminek Mirza Kefe tudunu seçilmişti. Fakat kısa bir müddet sonra Mamak'ın oğlu Sartak annesinin de yardımıyle amcasına karşı cephe almış ve Kefe tudunluğu'nu ele geçirmek üzere entrikalar çevirmeye başlamıştı. diğer taraftan Eminek'in Osmanlı İmparatorluğu ile gittikçe artan dostane münâsebeti karşısında endişe duyan ve zâten Sartak'dan da bir hayli rüşvet almış bulunan Cenevizliler, Han'a mürâcaatla, Eminek'in azl ve fakat Sartak'ı değil Karay Mirza'yı Tudun nasbetmekle bir dereceye kadar müsbet bir şekilde halletmek istedi ise de Cenevizliler Sartak'ın Tudun olması mevzûunda şiddetle ısrar ettiklerinde Karay Mirza'yı da azlederek bilmecburiye bu mevkie Sartak'ı getirdi. " Bu vaziyet karşısında Karay Mirza ile anlaşan Eminek, bütün feodalleri de etrafında toplayarak isyan etmekte gecikmemiş, mukavemetin imkânsız olduğunu gören Mengli Giray ise, kendisine sadık kalmış olan bin beş yüz kadar süvârisi ile bizzarur ikinci defa Kefe Cenevizlilerine iltica etmiş, fakat Mengli Giray'ı Kırım'dan kaçırmakla yetinmeyen Eminek Mirza, bir taraftan bütün kuvvetlerini Kefe üzerine sevkederken, diğer tarafdan da Fatih Sultan Mehmed'e müracaat ederek Ceneviz Kolonilerini zabta dâvet etmiştir". Bkz. A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 52 - 53.

[72] B. Forbes Manz, "*Aynı makâle*", s. 288.

[73] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 205. Hâlim Giray'a dayanan A. Cevdet Paşa, bu şekilde ortaya çıkan işbirliğininin ve Kefe'nin fethi esnâsında her türlü yardımın yapılacağı teklifinin Mengli Giray tarafından gerçekleştirildiğini iddiâ etmektedir ki, Hâlim Giray'a dayanan bu düşüncenın yanlış olduğu yukarıda belirtilmişti (bkz. C. Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 14). Kırım'daki yerleşik unsurların lideri olan Eminek, Kıpçak bozkırlarında ve Azak civârındaki göçebe unsurlardan aldığı destekle hareket eden Nur Devlet karşısında Mengli Giray'ı desteklemiş, Ceneviz baskısı karşısında mukavemet edemeyen Mengli Giray Şirinleri ihmal etmek zorunda kalmıştı (bkz. A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri...*, s. 212). Nur Devlet'in

Eminek'in Fatihle işbirliği ve Kefe'yi fethe dâvet etmesinin 1475'de vukûbulan fetih harekâtında en büyük siyâsî âmil olduğu muhakkaktır[74]; ancak, Kefe'nin fethini zarûrî hâle getiren âmilleri yalnız siyâsî faktörlerle izah etmek mevzûun eksik kalmasına yol açacaktır.

Kefe'yle berâber bütün Kuzey Karadeniz sâhillerinin fethiyle sonuçlanan hâdisede ticârî ve coğrafî âmiller önemli bir yer tutmaktadır ki, bunları da kısaca belirtmek faydadan ârî olmayacaktır.

"Herşeyden önce coğrafî ve iktisadî şartlar Kırım'ı, en eski çağlardan beri Akdeniz memleketlerine ve bilhassa İstanbul'a sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Bu, geçici bir vâkıa olmaktan ziyâde buranın coğrafî mevkiine bağlı ve kavimlerin, devletlerin değişmesine rağmen bütün tarih boyunca asliliğini saklayarak bizzat tarihî gelişmelerin seyrine tesir eden esaslı bir âmil mâhiyetinde görünmektedir".[75] Tarih boyunca Kırım sâhilleri, coğrafî yapı ve jeopolitik konum itibâriyle İstanbul'a kopmaz bağlarla bağlı idi. Boğazları kontrol eden güç, Kuzey Karadeniz'in mukadderatını elinde bulunduruyordu. Zayıflayarak Venedik ve Ceneviz tahakkümüne girinceye kadar uzun süre Bizans, sâdece İstanbul'a hâkim olması itibariyle Kırım üzerinde hâkimiyetini sürdürmüştü. 1461'de Amasra, Sinop ve Trabzon'un fethinden itibâren, Kırım Hanlığı'nın iç dengeleri dışında Kefe'nin fethi için her türlü şartlar hazırdı.[76]

Diğer yandan, Kefe, Uzak Şark, Türkistan ve Hazar'ın kuzeyinden geçen tarihi kervan yolunun Karadeniz'deki bitiş noktası olup, Ceneviz ticâretinin anbarı durumundaydı. "İran'ın ipek ve pamuğu Ejderhan târikiyle Kefe ticâretgâhlarına gelirdi; Kırım hanları da Ceneviz konsoloslarına bütün ticâretgâhlarında büyük imtiyazlar vermişlerdi. Sultan Mehmed'in nâfiz düşüncesi, Kefe'yi almakla Osmanlı ticâretinin ne kadar istifâdeler sağlayacağını keşfetmişti. Fatih, Kırım'ın devletine lüzûmunu hissediyor ve onu bir eyâlet olarak değilse bile kendini metbû tanıyan bir hükûmet olarak memleketine ilhâk için vesile arıyordu."[77]

4. 2. Kefe, Azak ve Mânkûb'la Beraber Bütün Kırım Sâhillerinin Fethedilmesi

---

Cenevizlilerle de yakın ilişki içinde olduğu görülüyor. Bu durumda Fatih ile münâsebetleri bu olaylardan daha eskiye gittiği anlaşılan Eminek'in, Osmanlı Devleti'ne mürâcaat etmekten başka çaresi kalmamış idi (bkz. A. Fisher, *Crimean Tatars*, s. 10).

[74] H. İnalcık, *"Han ve kabileler..."*, s. 56.

[75] H. İnalcık, *"Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi..."*, s. 193.

[76] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 195.

[77] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II (*Çev.*Mümin Çevik - Erol Kılıç) İstanbul 1993, s. 124; Kefe'nin fethini gerekli kılan siyâsî ve iktisâdî sâikler hakkında ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri*, İstanbul 1953, s. 16 - 17, 271.

Fatih Sultan Mehmed, yukarıda özetlenen siyâsî gelişmeler sonucunda, 1453'den beri şuurlu bir çaba ile adım adım yaklaşmakta olduğu Karadeniz'i bir Türk gölü yapma hedefinin son hamlelerini yapma zamanının geldiğini düşünerek, 1475 yılının sonbaharına doğru Gedik Ahmed Paşa'ya, Kefe'nin fethi için gereken hazırlıkları yapma emrini verdi. [78] Sefer için ordu[79], donanma[80] ve silahla ilgili hazırlıklarını tamamlayan Gedik Ahmed Paşa, topgemisi, mavuna, kadırga, kalyata[81] ve at gemisinden[82] müteşekkil tahminen yüz parçalık donanma ve yeniçeri ve azeblerden ibâret ordusu[83] ile Kefe'ye hareket etti. Görkemli bir törenle uğurlanan[84] Gedik Ahmed Paşa, tahmînen 1 Haziran 1475'de[85] Kefe sâhillerine vâsıl oldu.

---

[78] Kefe'ye düzenlenecek sefere hazırlık emrinin verilmesi hakkında bkz. Âşık Paşa - Zâde, *Tevârih - i Âl - i Osman*, (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 182; Mehmet Neşrî, *Kitab - ı Cihânnümâ*, II, (Nşr. F. Reşit Unat - M. Altan Köymen) Ankara 1995, s. 823 (Ayrıca bkz. Aynı eserin F. Taeschner tarafından yapılan neşri, Leipzig 1955, s. 302); Tursun Bey, *Tarih - i Ebu'l - Feth* (*Nşr.* Mertol Tulum) İstanbul 1977, s. 169; İbn Keml, *VII. defter*, s. 384.

[79] Kefe'yi fethetmek maksadıyla hareket eden ordunun mevcudu, Neşrî (F. Reşit Unat - M. Altan Köymen neşri, II, s. 825; Taeschner neşri, *II*, s. 303) ve Âşık Paşa -Zâde (s. 183) 'ye göre 70000; Hammer (II, s. 125) 'e göre ise 40000 idi. Sözkonusu Vak'anüvisler ve ayrıca Kefe fetihnâmesinden hareketle ordu mevcudunun 300000 olduğunu iddiâ eden S. Tansel'in tespitleri için ayrıca bkz. İbn Kemal, *VII Defter*, s. 385; B. Sabit, *Aynı eser*, s. 14).

[80] Donanma mevcudu hakkında da elimizde farklı bilgiler bulunmaktadır. Kefe seferi için denize açılan donanma miktarı, Âşık Paşa -Zâde (s. 182) ve O'nun hemen hemen tekrarı (Âşık Paşa - Zâde ve Neşrî arasındaki ifade benzerlikleri hakkında Ş. Turan'ın tespitleri için bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, Giriş, s. LXIII) olan Neşrî (F. Reşit Unat - M. Altan Köymen neşri, II, s. 823; Taeschner neşri, *II*, s. 302), Hoca Sadeddin (bkz.*Tâcü't - Tevârih*, III, Nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1990, s. 149), Solak - Zâde, (*Tarih - i Solakzâde*, İstanbul 1298, s. 252), Rıdvan Paşa - Zâde, Hasan Bey - Zâde ve Karaçelebi - Zâde Abdülaziz (Mezkûr vak'anüvisler ve ayrıca Âşık Paşa -Zâde ve Hoca Sadedin hakkında bkz., B. Sâbit, *Aynı eser*, s. 14) 'e göre 300; Gelibolulu Mustafa Ali (Künhü'l - Ahbâr, Nur - u Osmâniye Kütübhânesi, no: 3407, v. 149a) 'ye göre 200; İbn Kemâl (*VII. Defter*, s. 385) ve herhalde ondan naklen Müneccimbaşı (*Tarih - i Müneccimbaşı*, III, (Çev.Nedim) İstanbul 1285) ,Hasan Bey - Zâde ve Karaçelebi - Zâde Abdülaziz (Mezkûr vak'anüvisler ve ayrıca Âşık Paşa - Zâde ve Hoca Sadeddin hakkında bkz. B. Sâbit, *Aynı eser*, s. 14) 'e göre 300; Gelibolulu Mustafa Ali (*Künhü'l - Ahbâr*, Nur - u Osmaniye Kütübhânesi, no: 3407, v. 149a) 'ye göre 200; İbn Kemâl (, s. 394) 'a göre 100 parça gemiden müteşekkildi. Vak'anüvislerden zamanımıza ulaşan bu bilgiler arasında, donanma mevcudunun 100 parça gemiden ibâret olduğu görüşü umûmî kabul görmüştür (İbn Kemâl'in verdiği bilginin en doğrusu olduğu hakkında bkz. , H. İnalcık, "*Mehmed II*" mad. , İA. , s. 530). Lütfi Paşa (*Tevârih- i Âl - i Osman*, (Nşr. Ali Bey) İstanbul 1990, s. 189) gâyet muhtasar olup, ordu ve donanma mevcudu hakkında bilgi vermez.

[81] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 385.

[82] Hoca Sadeddin, *III*, s. 149.

[83] Denize inen donanmanın tasvîrine bir iki misâl: "Bâdbân - ı 'azîmeti semây - i himmete kaldırub yürüdiler; ak yelkenlerle Karadeniz'in yüzini serâser bürüdiler, gemi direkleriyle mezkûr deryânun içi çengelistâna döndi; rengâreng bayraklarla havânun yüzi çiçekleri açılmış bustâna döndi" (İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 385). "Su üzerindeki gemiler o kadar kalabalıktı ki, Karadeniz ordu - yi hümâyûnla bezenmişe dönmüştü" (Hoca Sadeddin, *III*, s. 150).

[84] "Bu törenden sonra, Paşa ulu Divan'dan görülmemiş bir görkem ve gösterişle, gümüş savakla bezeli atı ve murassa kuşamları ile iskeleye indi. Devlet erkânı Osmanlı töresi gereğince onu yolcu ettiler, hayır dualar ederek Paşa'yı kadırgasına bindirip Tanrı'ya ısmarladılar". Bkz. Hoca Sadeddin, *III*, 149 - 150.

[85] Varış tarihiyle ilgili farklı kayıtlar mevcuttur. Hammer, 1 Haziran tarihini verir. İbn Kemâl, fethin Safer 880 / Haziran 1475'de vukubulduğunu belirtirken (Hammer ve İbn Kemâl için bkz.

Türk fetih geleneğinin ve İslâmî cihâd anlayışının gereği olarak, önce şehrin teslimini teklif eden Gedik Ahmed Paşa, red cevâbı alınca, kara ve denizden muhasaraya başladı.[86] Santa Maria Kilisesi'nin bulunduğu sâhile bin kadar atlı ve mühim miktarda piyâde çıkardı".[87] Şiddetli top atışıyla başlayan kuşatma, üç veya dört gün sürdü. Vak'anüvislerin kayıtlarına[88] bakılırsa, üç veya dört gün boyunca geceli gündüzlü yapılan saldırılar sonunda surların iyice harap edildiğini gören[89]şehrin hâkimleri mukâvemet edemeyeceklerini anlayarak, aralarında müzâkereye başlamışlardır. Şehir halkının ileri gelenleri, şehrin tekfûruna, silâh zoruyla teslim olup kılıçtan geçirilme tehlikesine dûçar olmaktansa, kendi rızâlarıyla teslim olmaları durumunda, can ve mallarını kurtarma ümidinin mevcud olduğunu hatırlatarak teslim olmayı teklif ettiler. Tekfûr, şehir halkının bu isteğine râzı olarak beşinci günün sonunda kalenin kapılarını açdı. [90]Kale'nin "gereği gibi kaydı görülüb içinde dizdâr nasb olundı, yetecekce(yetecek kadar. Y. Ö.) hisâr -erleri koyuldı. . . Ol vilâyetde itâ'at etmiyen nâhiyete gemiler gönderilüb akın salındı, dârü'l-küfre câruê-ı gâret çalındı". [91] Kefe'nin fethiyle büyük çapta ganimet elde edildi. Cenevizlilerden 1500 delikanlı Yeniçeri ocağına alındı. Kırkbin kişi muhacerete tabi tutularak İstanbul'a gönderildi. [92]İstanbul'a gönderilenler arasında, fethi müteakib oğlu Yağmurca Sultan'la beraber Kefe'de bulunan Mengli Giray da yer alıyordu. [93]

İbn Kemal, *VII. Defter*, s. 385), Âşık Paşa - Zâde (bkz. , s. 184), 880 / 1475 tarihini vermekle iktifâ eder. Kaynak olarak Kabûli'yi kullanan S. Tansel, şehrin Haziran'ın Altı veya Yedinci gününde kuşatıldığını belirtmekle, donanmanın Kefe'ye 1 Haziran'dan daha geç vardığını imâ eder (bkz. , S. Tansel, *Aynı eser*, s. 276). Tursun Bey (bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, s. 386) ve Oruç Bey (*Tevârih - i Âl - i Osman*, (Nşr.Frans Babinger) Hannofer 1925, s. 129) 'in, fetih tarihi hakkında verdikleri 878 / 1474 - 75 tarihi kabûle şâyân değildir.

[86] Kabûlî'den naklen, S. Tansel, *Aynı eser*, s. 276. S. Tansel'e göre, 21 Mayıs'dan îtibâren sefer hazırlıklarından haberdâr olan Cenevizliler, büyük bir hızla müdâfaa tertibi almış, kaleye erzak yığmışlardı.Cenevizlilerin en büyük dezavantajı ,aralarında var olan ihtilâflar idi(bkz.s.276).

[87] Angiolellos'dan naklen, S. Tansel, *Aynı eser*, s. 276.

[88] İbn Kemal, muhasaranın dört gün sürdüğünü, kalenin beşinci göndü teslim olduğunu ifade ediyor. İdrisi Bitlisi, Âli ve Sadeddin, üç gün sürdüğünde müttefiktirler (Şerafettin Turan'ın bu konuda Mezkûr vak'anüvislere dayanarak verdiği bilgiler için bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, s. 385). Ş. Turan, Gelibolulu Mustafa Ali'ye göre kuşatmanın üç gün sürdüğünü belirtiyor; ancak , bizim tespitimize göre, Ali'nin kaydı, kuşatmanın dört gün sürdüğü şeklindedir (bkz. Ali, *Künhü'l - Ahbâr*, v. 149a).

[89] Solak - Zâde, s. 253.

[90] "Gâziler dahî hücûm itdi, cenk - i sultâniye meşgûl oldular. Giceler ve gündüzler kâfire râhatlık virmediler. Kâfirler gördüler kim bunların maksadı bu şehri yıkmaktır ve murâdları cebirle almaktır. Çün ehl - i İslâm'da bu himmeti gördiler, cem' oldular, tekfûrları yanına geldiler. Eytdiler kim; "nice idersek ? " (nice idelim? Y. Ö.) Tekfûr ider: "niçün böyle dirsiz ? " dir. Bu kâfirler ider: "Anın çün kim, bu Türk cebirle bu hisârı bizden alır ve hem bizi kırar ve oğullarımızı , kızlarımızı esir ider. İmdi, bunun gibi olmakdan ise, âsân - ı veçhile virmek yeğdir ve böyle viricek ümiddir ki bizi kırmayub ve esir itmiyeler. Ve hem ol pâdişâh kim bu Türkleri göndermişdir, her aldığı vilâyeti ma'mûr itti, yıkûb harâb itmedi" didiler. Tekfûr dahî ider: "Ben dahî sizinle bile oldum" dir. Üçüncü gün âmân dilediler, âmân virildi. Beşinci gün hisarın kâpusını âçdılar, pâdişâhın sancağı hisâra girdi, bedenlerde nevbet - i sultân - i uruldu, müezzinler ezân okudular. Bir ulu kilisâyı mescid ittiler, Cum'a namâzı kıldılar, hutbe - i islâm okundu, Sultân Mehmed Gâzi adına" (bkz. Âşık Paşa - Zâde, s. 182).

[91] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 386.

[92] Hammer, *II*, s. 126. Hammer'e göre, Ermeni ahâliden İsoker Çiafiko adında biri fetih öncesinde Türklerle işbirliği yapmış, kalenin tesliminde önemli rol oynamıştı. Hammer, mezkûr

İbn Kemâl'in verdiği bu bilgiler, kaynakların hiç birisinde bahsedilmeyen Kerş, Balıklağo, Soğdak ve bunun gibi önemli kale ve kazâların fethi hakkında tahmin yürütmeye imkân veriyor. Bu bilgilerden anlaşılan odur ki, Kefe'nin fethini müteakib, Kerş, Soğdak ve Balıklağo kaleleri, ciddi mukavemet göstermeden teslim oldular. [94]

Kefe, Kerş, Soğdak ve Balıklağo gibi sâhil şeridinin önemli şehirleri zabtedildikten sonra Yapo Germe[95] , Azak ve Taman kaleleri fethedildi. [96]Taman'ın fethinden hiç bir kaynakda bahsedilmese de, Gerek İbn Kemâl, gerekse diğer vak'anüvislerin ifâdelerinden, buranın da mukavemet etmeden teslim olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kemâl'in verdiği bilgilerden, Çerkes Vilâyeti'ne kadar bütün yerlerin zabtedildiği anlaşılıyor ki, Taman'ın da bu tanımın içine girdiğinden şüphe edilemez. Hammer'in, Kefe'nin fethini müteakib Tana (Azak-Y. Ö.) şehriyle Karadeniz sâhilindeki sâir kalelerin hiç mukavemet göstermeden teslim oldukları[97] hakkındaki bilgiler değerlendirildiği taktirde, Kerş, Soğdak, Balıklağo, Taman ve

---

şahıs hariç, şehrin ileri gelenlerinin Gedik Ahmed Paşa tarafından düzenlenen bir ziyâfet sonunda boyunları vurulmak sûretiyle öldürüldüğünü belirtiyor (bkz. Hammer, *II*, s. 126).

[93]İbn Kemâl , *VII. Defter* , s. 388 - 390. Mengli Giray ve Oğlu Yağmurca Sultan'ın fetih esnâsında Kefe'de bulunarak İstanbul'a gönderilmesi ve orada bir süre hapsedildikten sonra tekrar hân olarak Kırım'a gönderilmesi , Kırım tarihinin en tartışmalı sahalarından birini teşkil etmekte olup , H. İnalcık ve Ş. Turan'ın bu mesele ile ilgili ciddi tedkîklerine rağmen mesele henüz aydınlatılmış değildir (Bu konuda değişik görüşler için bkz. İbn Kemal , *VII. Defter* , Giriş , s. LXXIV - LXXXII; H. İnalcık, "*Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi...*" , s. 200 vd.).

[94] XVI. yüzyılın son çeğreğinde Kırım'da elçilik görevinde bulunan Bronevskiy , Soğdak'ı ziyâreti esnâsında buranın fethi hakkında duyduklarını nakleder: "Yunan adalarından , buradaki kiliselerin durumu ile ilgilenmek için gelmiş olan bir Rum Metropolidi bana burasını Türklerin nasıl fethettiklerini şöyle anlattı: Türkler deniz yolu ile gönderdikleri büyük kuvvetlerle bu şehri kuşatmışlar , Cenevizliler kendi şehirlerini kahramanca savunmalarına rağmen büyük Türk kuvvetlerinin baskısına ve şehirde baş gösteren açlık ve muhtelif hastalıklar yüzünden şehrin kapılarını Türklere açmak zorunda kalmışlardır. Onun dediğine göre bin kadar seçkin Ceneviz askeri , Türk kuvvetleri şehire girdikten sonra , büyük kiliseye kapanarak orada savaşı devam ettirip , Türklere teslim olmadan kahramanca savaşarak hepsi tapınağın içinde ölmüşlerdir" (bkz. M. Bronevskiy , *Kırım* (Çev.Kemal Ortaylı) Ankara 1970 , s. 31).

[95] Vak'anüvislerin kayıtlarında (Örnek olarak bkz. , Ali , v. 149a; Müneccimbaşı , III , s. 394) *Yapo germe* şeklinde okumaya daha müsâit olan bu kale ismi , mânâ bakımından , Muzaffer Ürekli (bkz. M. Ürekli , *Aynı eser*, s. 16) 'nin *Babu - Kerman* şeklindeki okuyuşuna daha müsâit görünüyor. Eğer M. Ürekli'nin okuyuşu esas alınıp , *Kerman* ya da *kirman*'ın da *kale* mânâsına geldiği göz önünde bulundurulursa , Türkçe mânâsı , *kale kapısı* olur.

[96] Kefe ve yakın şehirlerin zabtından sonra , Azak'ın fethedildiğine dâir kaynaklarda çelişki yoktur. İbn Kemâl (bkz. s. 386) , "Karadeniz'ün öte kenârı Çerkes'e varınca zabt olundı. Azak dirler bir hisâr vardı , ol dahi alındı" şeklinde belirtirken , Ali (bkz. v. 149a) , "Kefe kal'ası zabt olunduktan sonra evvelâ Yapo Germe , sâniyen Azak Benderi ki , Memâlik - i Türkistân ve Mâverâünnehr tüccârının bender - i kadîmesidir , cümlesi alındı" şeklinde ona yakın ifadeler kullanır. Hoca Sadeddin (*III* , s. 151) 'in verdiği bilgiler de bu meyandadır. Azak ve Taman'ın 1475'de fethi hakkında müttefik olmakla berâber , Kefe'ye bağlı bu iki mühim kalenin hinterlandının tam manası ile fethinin 880 / 1479 - 1480 yılında vukubulduğu anlaşılıyor. Anlaşılan odur ki , ilk seferde yalnız kıyı şehir ve kaleleri alınmış , civar kesimleri , ikinci seferde alınmıştır (bkz. Hoca Sadeddin , *III* , s. 167).

[97] Hammer , *II* , s. 126. Hammer , Gedik Ahmed Paşa'nın âni hücûmu karşısında Mânkûb'un da direnmeden teslim olduğunu belirtiyor ki , buna katılmıyoruz. Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgiler , Mânkûb'un büyük bir direniş gösteridiği yönündedir.

diğer kalelerin fethinden Osmanlı vak'anüvislerinde bahsedilmeyişinin sebebi ortaya çıkıyor.

Daha sonra, Mânkûb'un fethine geçildi. Hammer, Mânkûb'un fetih esnasında Cenevizliler elinde olduğunu belirtiyorsa da[98] Osmanlı kaynaklarında bu hususta hiç bir bilgi yer almamaktadır. Aksine, Kefe ve Mânkûb'un fethiyle ilgili en detaylı ve güvenilir bilgi veren İbn Kemâl, Mânkûb, İnkirman ve Balıklago'nun Cenvizlilerden değil, Tat İli beylerinden alındığını açıkça belirtmektedir.[99] Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, Kırım sâhillerinde Gedik Ahmed Paşa'nın fetihte zorlandığı tek şehir Mânkûb olmuştu. Mânkûb, savunmaya son derece elverişli tabii bir yapıya sâhip olup, yüksek ve metin surlarıyla zamanın teknolojisine meydan okuyan bir kale idi.[100] Gedik Ahmed Paşa, belki de bu yüzden, Kefe'den sonra önce kıyı şeridinin mukavemet göstermeyen şehirlerini alarak Azak ve Taman sâhillerini fethetmiş, uzun süreceğini bildiği Mânkûb muhâsarasını en sona saklamıştı.

Gedik Ahmed Paşa, tıpkı Kefe kuşatmasında olduğu gibi, şehri dört yandan sarıp, surları toplarla dövdükten sonra âni saldırılarla ele geçirmeyi planlıyordu. Bu amaçla gemilerle şehre yanaşıp şiddetli top ateşiyle kaleyi dövdükten sonra hücûmla

---

[98] Hammer, Mânkûb'un Cenevizliler elinde olduğu hakkındaki kanaatini, Mengli Giray'ın buraya sığınmış olduğu varsayımı üzerine bina etmektedir ki, yanlıştır (bkz. , Hammer, *II*, s. 126). Mengli Giray, Kefe'nin fethi esnasında Kefe'ye iltica etmiş durumdaydı. Hacı Giray'ın Han olarak temâyüz edişi esnâsında 1433 yılı ve sonrasında Kefe Cenevizlileri ile yaptığı ciddi mücâdeleler esnâsında, Menkub, bir Ortodoks knezliği olup, Hacı Giray ile ittifak hâlinde idi. Menkub'un bu tarihten sonra Cenevizliler eline geçtiğini gösteren ciddi bir belge bulunmamaktadır. 1433 yılından itibâren, Hacı Giray sürekli yükselme hâlinde olup, Ceneviz'in Mânkûb gibi civar kaleler içinde en önemli bir kaleyi Ceneviz'e terketmesini gerektirecek bir zaafiyetinden söz etmek mümkün değildir. 1454 yılından itibâren de Osmanlı - Kırım ittifâkı ile Kefe kuşatılmış idi. Hacı Giray'ın ölüm tarihi olan 1466 yılına kadar, Ceneviz'in Kırım Hanlığı aleyhine büyük çapta bir yayılma göstermesi sözkonusu değildir. Ceneviz'in, bir ihtimal, Hacı Giray'ın ölümünden sonraki karışıklık döneminde Mânkûb'u ele geçirmiş olma ihtimali bulunabilir.

[99] Bkz. , İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 541.

[100] Mânkûb'un bu hâli, Osmanlı vak'anüvislerinin tasvirlerine de konu olmuştur. İbn Kemâl, bu kaleyi şöyle tasvir eder: "Menkûb, ol diyârda Karadeniz kenârında bir hisârdur. Meşhûr, sûr - ı üstüvâr içinde mahsûr ve şehrinün içi ve taşı ma'mûr, dîvârınun binâsı âb'dan çıkmış sehâba girmiş, burucı eflâke 'urûc idüb semekden semâke irmiş. " (bkz. İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 386). Evliyâ Çelebi'nin tasvirleri de Mânkûb'un kuşatma ile alınamamasının sebeplerini izah etmektedir: "Göğe yükselmiş bir beyaz kayanın burnunda yüksek bir kaledir. Kalenin çevre uzunluğu yirmi bin adımdır. . . Bu kayanın çevresi biner arşın alçaklığında cehennem kuyusu gibi derelerdir. Her yanının altları sütun gibi boşluktur. Sanki bir mantar gibi beli ince, yukarısı geniş kaya olup üzeri sahradır. Bir taraftan kaleye girme imkânı yoktur. . . . Onun için Cengizoğulları tarihçileri bu Kirman'a Kırım Kahkahası derler. Allah insanı korusun. Burası kudretten kale için yaratılmıştır. Burayı görmeyen dünyada kale gördüm demesin. " (bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* VII (Nşr. Mümin Çevik) İstanbul 1985, s. 339 - 341).

içeri girmeyi denedi. Bir kaç gün süren bu hücûmlar esnâsında her iki taraftan büyük kayıplar verildi[101]. Bir ara şehrin hâkimi ümitsizliğe düşerek teslim olmayı denediyse de, kale içindeki başka bir kumandan, direnişe devam etme husûsunda şehir ahâlisini iknâ etmeyi başardı[102].

Hücûmlarla kaleyi alamayacağını anlayan Gedik Ahmed Paşa, yanındaki yardımcısı Zağarcı Yâkub Bey'i kuşatmada bırakarak surlar önünden ayrıldı ve İstanbul'a döndü.[103]

Yâkub Bey şahsında devâm eden kuşatmada, kara savaşlarında gördüğümüz klasik *tûran taktiği,* deniz savaşının kendine has husûsiyetleri içinde tatbik edilmiştir. Birkaç gün muhasarayı sürdüren Yâkub Bey, cüz'i miktarda askeri kuşatmada bırakmak ve muhasaradan vazgeçiyormuş gibi yaparak pusuda beklemek üzere geri çekildi. Yâkub Bey'in muhasarayı kaldırdığını sanan Mânkûb'lular, çekilmekte olan Osmanlı ordusunu tâkib ve imhâ etmek için kaleden çıkarak saldırıya geçtiler.[104] Bu ânı beklemekte olan Yâkub Bey, pusudaki askerleriyle az miktardaki kuşatma birliğini tâkib etmekte olan düşmanı çember içine alarak tamamanı imhâ etti.[105]

---

[101] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 387. Bu bilgiler ışığında, Evliya Çelebi (bkz. *Seyâhatnâme*, VII, s. 341) 'nin, Gedik Ahmed Paşa'nın bu kuşatmada çok asker kırdırdığı için Pâdişa'ın gazâbına uğrayarak katledildiği hakkındaki kaydını dikkate almak gerekir.

[102] İbn Kemâl bu hâdiseden bahsetmez. diğer kaynaklar, bu hususda müttefiktirler (bkz. , Âşık Paşa- Zâde, s. 184; Neşrî, *II*, s. 827; Gelibolulu Mustafa Ali, v. 149a; Hoca Sadeddin, *III* , s. 151; Solak - Zâde , s. 253; Mezkûr vak'anüvislerle berâber İdris - i Bitlisî için ayrıca bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, s. 387) .

[103] Zağarcı Yâkub Bey'den bahseden tek Vakanüvis İbn Kemâl olub, diğer kaynaklarda Yâkub Bey'in ismine rastlanmaz. Biz , Mânkûb kuşatması ve fethinde İbn Kemâl'in bilgilerini benimsiyoruz (Yâkub Bey konusunda Ş. Turan'ın, İbn Kemâl ve diğer vakanüvislerden Âşık Paşa - Zâde, Neşrî, İdris, Âli ve Sadeddin hakkındaki tahlilleri için bkz. İbn Kemal, *VII. Defter* , s. 387). Gedik Ahmed Paşa'nın İstanbul'a dönüş hâdisesinde de kaynaklar mutâbık değildir. İbn Kemâl , Aşık Paşa - Zâde ve Neşrî dışında bütün vak'anüvisler, daha sonra ric'at ve pusu şeklinde devam ederek başarıya ulaşacak kuşatmanın bizzat Gedik Ahmed Paşa tarafından deruhde edildiğini belirterek, dönüş hâdisesinin vukubulmadığını imâ ederler (bkz. , Gelibolulu Mustafa Ali, v. 149a. ; Hoca Sadeddin, *III*, s. 152; Solak - Zâde, s. 253; Müneccimbaşı, *III*, s. 395). İbn Kemâl , Gedik Ahmed Paşa'nın muhasaraya Yâkub Bey'i bırakarak İstanbul'a avdetini şöyle anlatır: "Ahmed Paşa gördi ki hisârun yeri gâyet sarb, içinde zarb u harb ehli kâfiri vâfir, cidâl ü kıtâl esbâbı çok, savaş etmekle başa varılmaz, ol tâyife - i nâ - hâfiye câdde - i 'inâdda sâbit - kadem, güzellikle el virmek ihtimâli yok; bir mikdâr leşker - i cerrârla Zağarcı Yâkub Bey'i ki ol seferde kendüyle bile koşulan ümerây - i sâhib - i livâdandı, hisâr üzerinde koyub kendüsi göçdi getdi; gördi ki, kal'anun teshîri tedbîri müddet - i medîdeyle muhâsaray - ı şedîdeye münhasır, ol maslâhatı anlara ısmarlayub kendü bâkı 'askerle dergâh - ı kişver - penâha 'azm etdi" (bkz. *VII. defter*, s. 387). Neşri de "Gedik Ahmed gördü kim, bu hisârı ceng etmekle kimse alamaz, üzerinde biraz asker koyup, kendi âsitân - ı devlete müteveccih oldu" şeklindeki ifadeleriyle Paşa'nın dönüşü hâdisesinde şüpheye meydan bırakmaz (bkz. *II*, s. 827). Aşık Paşa - Zâde , Gedik Ahmed Paşa'nın bir mikdâr asker bırakarak çekildiğini belirtir, ancak, İstanbul'a avdet ettiği hususunda kesin bir ifâde kullanmaz (bkz. s. 184).

[104] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 389; Neşrî, *II*, s. 827.

[105] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 389; Neşrî, *II*, s. 827; Gelibolulu Mustafa Ali, v. 149a; Hoca Sadeddin , *III*, s. 152; Solak - Zâde, s. 253, Müneccimbaşı, *III*, s. 395.

Mânkûb'un da bu şekilde fethedilmesinden sonra, Kefe ve mülhâkâtının fethi tamamlanmış, Kırım Hanlığı Osmanlı'ya bağlı bir devlet hâline gelmiştir. [106]

5. KIRIM HANLIĞI'NIN OSMANLI HİMÂYESİNE GİRİŞİNDEN SONRA KEFE'NİN SİYÂSİ EHEMMİYETİ

5. 1. Mengli Giray'ın Kırım Tahtına Çıkartılması İle İlgili Ciddi Problemler

Kefe'nin fethiyle başlayan yeni dönem, Kırm tarihinin en karanlık ve tartışmalı safhasını teşkil etmektedir. Mengli Giray'ın Fâtih Sultan Mehmed tarafından tahta geçirilmesi, Seyyit Han'la yaptığı mücâdeleyi kaybederek tekrar İstanbul'a sığınması, ve yine Osmanlılar tarafından kendisine tahtın iâde edilmesi gibi hâdiselerden kaynaklanan tartışmalar, ciddi araştırmalara konu olmasına rağmen, kanaatimizce bugün hâlâ başladığı yerde durmaktadır.

Bizim bu meseleye girişden maksadımız meseleyi çözmek iddiâsından uzak olup, Kefe'nin fethiyle başlayan bu yeni dönemin Kırım siyâsî tarihi ve iç işleriyle merbut yanlarını araştırmak ve bu yeni dönemde başlayan siyâsî ilişkilerin Kefe siyâsî tarihinde hangi bakımlardan etkili olduğunu ortaya çıkarmaktır. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himâyesine girişi direkt Kefe ve mülhâkâtının fethiyle alâkalı olmaktan başka, bu himâye politikasının oturduğu siyâsî ve hukûkî zemin, Kefe'ye yeni bir siyâsî rol biçmiş, onu Osmanlı Devleti'nin Kuzey politikasının en önemli unsuru hâline getirmiştir. Fetihle başlayan bu yeni dönemde, Kefe sâdece Kırım Hanlığı'nın kontrolü için vaz geçilmez bir üs hâline gelmekle kalmamış; bir yandan Osmanlı-Rus ilişkilerinde mutavassıt bir rol oynarken, diğer yandan da, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren başlayan Rus-Kazak-Çerkes saldırıları karşısında Azak'la berâber Osmanlı Devleti'nin temel üssü ve istinadgâhı olmuştur. H. İnalcık'ın ileride özetleneceği veçhile, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey politikasını kendi himâyesindeki Kırım Hanlığı bünyesinde yürüttüğü şeklindeki tespitine aynen katılmakla berâber, Kırım Hanlığı'nın himâye ve kontrolünde Kefe'nin başından itibâren üstlendiği siyâsî rol anlaşılmadan Kuzey politikasının izâh edilemeyeceğini belirtmek istiyoruz. İleride alt başlıklar hâlinde incelenecek olan bu konulara girmeden önce, Mengli Giray dönemiyle ilgili tartışmaları kısaca özetleyerek bu konuda kendi görüşümüzü ortaya koymak sûretiyle, Osmanlı-Kırım arasında kendiliğinden teessüs eden siyâsî ilişkiler içinde Kefe'nin hangi konumda olduğunun anlaşılmasına da katkı sağlayacağımızı düşünüyoruz.

---

[106] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 388.

Bu mesele ilgili en kapsamlı tedkîk, H. İnalcık tarafından gerçekleştirilmiştir. [107] Hacı Giray'ın ölüm tarihi olan 1466'dan sonra üç kez tahtını kaybeden Mengli Giray'ın siyâsî hayatı, İnalcık'a göre şöyle gelişmiştir:Hacı Giray'ın birbirine rakib birçok evlâd bırakarak 1466'da vefâtından sonra oğulları Nur Devlet ile Mengli Giray arasında mücâdele başladı. Bu mücâdeleden Nur Devlet gâlip çıkmış, ancak, Mengli Giray, tamamen safdışı olmamıştır ve bu dönemlerde Kırım'ın taht şehri olan Kırker'de hâkimiyetini sürdürmüştür[108]. Nur Devleti'in Özü boylarında hüküm sürdüğü bu ikili dönem, Mengli Giray'ın mağlub olarak Kefe'ye sığınmasıyle son bulmuştur. Bu hâdisenin tarihi belli olmamakla berâber, çok az sürdüğü kesindir[109]. 1468'de Nur Devlet'i kaçırarak iktidâra gelen Mengli Giray, bu sefer tahtı tam anlamıyla ele geçirdi.[110] 1475'e kadar hâkimiyetini devâm ettiren Mengli Giray, Kırım Kabile aristokrasisinin güçlü liderlerinden Eminek'in şiddetli muhâlefetiyle karşılaştı. Ceneviz müdâhaleleriyle de alevlenen bu muhâlefete karşı koyamayan Mengli Giray, 1475'de mağlub olarak tekrar Kefe'ye sığınmak zorunda kaldı. "Bunun üzerine şehri (Kefe'yi) gidip muhasaraya kalkan Eminek Mirzâ, Osmanlı pâdişâhını Kefe'yi ve diğer Ceneviz kolonilerini zaptetmeğe çağırdı. "[111] Mengli Giray Kefe'nin fethi sırasında Kefe'de bulunuyordu ve burada Cenevizliler tarafından zindana atılmıştı. Gedik Ahmed Paşa, fethi müteakib onu zindandan çıkararak Kırım tahtına geçirmiş ve bu esnâda kendisiyle bir âhidnâme imzalamıştır. [112] 1476 yılında Altın Ordu Devleti'nin başkenti Saray'a saldıran Mengli Giray, büyük bir bozguna uğradı. Bu olay üzerine Altın Ordu hükümdârı Seyyit Han, Kırım içlerine kadar girerek başta Solhat olmak üzere Kırım'ı tahrib etti ve Kefe'yi kuşattı. Mengli Giray, Kırker(Çufut Kale)'e sığınarak kurtulabildi. [113]Altın Ordu hânının Kefe'yi kuşatmaktan vazgeçmesi, ancak Kefe beyi Kâsım Bey'in usta manevrası ile mümkün olabildi. [114] 1476'da Kırım tahtına Nur Devlet geçdi. [115]Bu tarihten sonra geçen iki yıl içinde hakkında mâlumat bulunmayan Mengli Giray, 1478'de İstanbul'da bulunuyordu.[116] Bu sırada Kırım siyâseti, başlarını Eminek Mirzâ'nın çektiği yeni bir kabile çekişmesine sahne olmuş ve Osmanlı merkezi, Eminek Mirzâ'nın Kırım tahtına tekrar Mengli Giray'ın geçirilmesi hususundaki ısrarlı talebiyle karşılaşmıştı.[117] Osmanlı Devleti bu ısrarlı taleblere uyarak Mengli Giray'ı üçüncü kez Kırım tahtına geçirdi.[118]

---

[107] Bkz. H. İnalcık, "*Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi...*", s. 185 - 229.
[108] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 200.
[109] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 201.
[110] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 202.
[111] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 204 - 205.
[112] H. inalcık, "*Aynı makâle*", s. 206 - 207. Hemen belirtelim ki, bu âhidnâmenin muhtevâsını kesin olarak ortaya koyan bir belge yoktur. H. İnalcık, Gedik Ahmed Paşa ile Mengli Giray arasında imzâlandığını ileri sürdüğü bu âhidnâmeyi, Kefe'nin fethinden birbuçuk ay sonra Mengli Giray tarafından İstanbul'a gönderildiği varsayılan mektuba binâen ileri sürmektedir. Mezkûr mektub için bkz. A. Nimet Kurat, *Bitik ve Yarlıklar...*, s. 87 vd.
[113] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 212.
[114] Kâsım Bey'in Osmanlı donanmasının yardıma geliyormuş gibi yaparak Seyyit Ahmed Hân'ı korkutması hakkında bkz. Esseb'ü's - seyyâr'dan naklen H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 212.
[115] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 213.
[116] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 219.
[117] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 218.
[118] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. s. 220 - 221.

H. İnalcık'ın yukarıda özetlenen bu tespitleri arasında en tartışmalı olan taraf, Mengli Giray'ın Kefe'nin fethini müteakib İstanbul'a getirilmeyip direkt olarak Kırım Tahtına çıkartılması iddiâsıdır. H. İnalcık, bu iddiâsını şu mülâhaza üzerine binâ etmiştir: "Evvelâ Mengli Girey'in Kefe'nin fethinden bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a gönderdiği ve kendi hanlık nişanını taşıyan bir mektub açık bir şekilde gösteriyor ki, O, Ahmed Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından çıkarıldıktan sonra az sonra-her halde bir buçuk ay içinde-tekrar han olmuş ve onunla bir anlaşma imzalanmıştır. . . Fakat burada şunu kati olarak söyleyebiliriz ki, Mengli Girey, bu târihte Ceneviz esirleri arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilmiş ve oradan padişah tarafından bir tâbi olarak Kırım'a hân tâyin edilmiş değildir. Mengli Girey'in mezkûr mektubu meydana çıktıktan sonra bu rivayet tamamıyla yanlış gibi görünmekte ise de bize göre bu, esas itibâriyle uydurma değildir ve târihi bir esası olan bu mâlumat sâdece Mengli Girey'in 1478'deki üçüncü hanlığına aittir. Osmanlı-Kırım müverrihleri-başta Cenabî , O'nun 1476'da hanlıktan atılarak İstanbul'a gittiğini bilmediklerinden, bir kronoloji hatasiyle bu târihe ait vekayii 1475 fütûhatına bağlamışlardır. Mengli Giray'ın esirler arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilip orada idam olunacağı sırada kurtarıldığı hakkında, rivayetin tamamile uydurma olduğunu sandığımız kısmı da , her halde 1476-78 arasında İstanbul'da mevkuf iken hân tâyin edilmiş olması vak'asından, yahut 1475'de Gedik Ahmed Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından kurtarılarak hanlığa geçmesi hâdisesinden mülhem olsa gerektir. "[119]

Kırım Hanlığı'nın târihiyle ilgilenen diğer önemli araştırıcılardan A. Nimet Kurat ve M. Ürekli, H. İnalcık'ın yukarıda özetlenen tespitlerine katılmaktadırlar. [120]

H. İnalcık'ın bu görüşlerine en ciddi itirâz, İbn Kemâl'in tenkidli neşrini gerçekleştiren Ş. Turan'dan gelmiş olup, bizim kanaatimize göre dikkate alınması gerekmektedir. Ş. Turan'ın tenkîdinin en temel noktası, H. İnalcık'ın Mengli Giray'ın fethi müteakib İstanbul'a gönderilmesi meselesini Cenâbî ve O'na dayanan kaynakların hatalarından ibâret görmesi ve İbn Kemâl'in Cenâbî'den tamamen müstâkil fakat onunla aynı paralelde zikrettiği bilgilerin hiç dikate almayışı hususundadır. Cenâbi'nin İbn Kemâl'e dayanmadığını, dolayısıyla iki farklı kaynağın farklı târihlerde aynı bilgiyi aynı yanlışlarla tekrarlamasının imkânsız olduğunu belirten Ş. Turan, Mengli Giray'ın 1475'de esirler arasında İstanbul'a nakledildiğini iddiâ eden bilgilerin cerhedilmez bir nitelik taşıdığını iddiâ etmektedir[121] Bu hususda Ş. Turan ile paralel düşünen diğer bir araştırıcı, S. Tansel'dir. S. Tansel'in itirâzı da,

---

[119] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 207. İnalcık'ın 1478 vukûatına dayandığı halde yanlışlıkla 1475 hâdiselerine bağlandığını iddiâ ettiği Cenâbi'nin kaydı şöyledir: "Ve 880 / 1475'de sultan Muhammed donanma idüb Gedik Ahmed Paşa'yı Karadeniz'den Kefe fethine gönderdi. Ol dahi varub Kefe'yi frenk tâyifesinin elinden aldı ve anda deşt - i Kıpçak hânı neslinden Mengli Giray Hân'ı bulub Âsitâne'ye getürdi. Meğer Mengli Girây birâderlerinden kaçub anda gelmiş idi (Mengli Giray'ın Nur Devlet'e mağlub olup Kefe'ye sığınmasından bahsediliyor. Y. Ö.) . Sultan Mehmed Hân dahî , Mengli Giray'a asker koşub Vilâyet - i Kırım'a gönderdi ve ol dahî varub birâderlerine gâlib olub anda hân olub pâdişâh nâmına hutbe ve sikke yürütti" (bkz. *Muhtasar Cenâbî Tercümesi* , Nuru Osmaniye Kütübhânesi , no , 3107 , v. 162a - 162b) .

[120] Mengli Giray'ın hân tâyin edilmesiyle ilgili mezkûr araştırıcıların tespitleri için bkz. A. Nimet Kurat , *Bitik ve Yarlıklar...* , s. 57 , 87; M. Ürekli , *Aynı eser* , s. 17.

[121] İbn Kemal , *VII. Defter* , Giriş , s. LXXIX.

uydurma olduğu iddiâ edilen İstanbul'a gönderilme hâdisesi hakkındaki yanlış fikirlere sâdece Cenâbi'nin mehaz teşkil etmiş olduğu düşüncesinedir: "H. İnalcık, bu uydurma haberin XVI. yüzyılın son yıllarında ölen ve Arapça bir târih yazmış olan Cenâbi'nin kitabında görüldüğünü ve diğer vak'anüvislere bunun kaynak olduğunu söylemekde ise de, Cenabi'den daha önce yaşamış ve Fâtih devrini bütün hâdiseleriyle ele almış olan Kemâl Paşa-zâde de bu rivâyetten bahsetmektedir. Hattâ Kemâl Paşa-zâde, hâdisenin bir kısmının Mengli Giray'dan menkul olduğunu zikretmek sûretiyle işi biraz daha kuvvetlendirmektedir. "[122]

Ş. Turan'ın, H. İnalcık'ın tespitlerinin en önemli dayanak noktasını teşkil eden mektub meselesinde de ciddi itirâzları vardır. Gerçekten, H. İnalcık, Mengli Giray'ın Kefe'nin fethinden bir buçuk ay sonra Kırım hânı olduğu ve İstanbul'a gönderilmesinin bu nedenle mümkün olmadığı hakkındaki iddiâlarını mezkûr mektuba dayandırmaktadır. Ş. Turan, H. İnalcık'ın A. Nimet Kurat'a dayanarak verdiği bu mektubun aslında târihsiz olduğu ve A. Nimet Kurat tarafından tahmin yoluyla târihlendirildiğini belirterek kesin târih hususunda delil kabul edilemeyeceğini ileri sürüyor. [123]

Aynı mevzuda bir diğer görüş, S. Tansel'e âittir. S. Tansel, Ş. Turan'ın, İnalcık'a yaptığı eleştiriye bir noktada katılmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere, S. Tansel, İbn Kemâl'in Cenâbi'den çok önce aynı meseleyi bir takım farklı detaylarla naklettiğini belirterek Mengli Giray'ın Kefe'nin fethini müteakib İstanbul'a gönderilmesi husûsundaki bilgilerin Cenâbi'den kaynaklandığı şekilndeki İnalcık'a âit klasik görüşe karşı çıkmaktadır. Bu durumda Ş. Turan'la aynı görüşü paylaşan S. Tansel, Ş. Turan'ın Mengli Giray'a âit mektubun delil sayılamıyacağı hususundaki iddiâsından habersiz gözükmekte , mektubun târihinin doğru kabul edilmesi hâlinde bile bir buçuk ay zarfında Mengli Giray'ın istanbul'a getirildikten sonra tekrar hân olarak Kırım'a gönderilmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir. [124]

Bizim bu husustaki görüşümüz, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himâyesine girişi ve Altın Ordu'nun çöküş dönemlerine âit bu ilk dönemlerin mevcut kaynaklarla tatminkâr bir şekilde aydınlatılamaycağı hususundaki Fevzi Kurdoğlu'nun tespitinden[125] farklı değildir.

Bu hususta bizim açımızdan vurgulanması gereken en önemli husus, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himâyesine girişinin Mengli Giray'ın İstanbul'a ne zaman nakledildiği ile ilgili olmadığı ve direkt Kefe'nin fethine bağlı kaçınılmaz bir sonuç olduğudur. Fâtih'in Kırım Hanlığı'nı tamâmen son vererek tıpkı Kefe gibi bir Osmanlı vilâyeti hâline getirmesinin mümkün olduğu bu mevzuun uzmanlarınca kabul edilmiş bir tespit olduğu hatırlanırsa, aksini yaparak Kırım'ın yarı bağımsız bir devlet olarak kalmasına müsaade edişi, Fâtih'le başlayan ve XVIII. Yüzyıla kadar değişmeden

---

[122] S. Tansel, *Aynı Eser*, s. 227.
[123] İbn Kemal, *VII. Defter*, Giriş, s. LXXIX.
[124] S. Tansel, *Aynı eser*, s. 227 - 228.
[125] Fevzi Kurdoğlu, *"İlk Kırım hanlarının mektupları"*, Belleten, I / 3 - 4 (Ankara 1937), s. 641.

devam eden Kuzey politikasının esasları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, batıda ve doğuda Avusturya ve İran gibi iki amansız rakibiyle giriştiği uzun süreli mücâdelede kendisine bir de kuzey cephesi açmayı düşünmemiş, Kırım Hanlığı'nın kendisiyle işbirliği hâlinde Rusya, Altın Ordu , Kazak, Çerkes ekseni karşısında fazlasıyla yeterli olacağını varsaymıştır. Bu siyâsî anlayış, her ne sûrette olursa olsun Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya tâbi ve mûtî bir devlet hâlinde kalmasını öngörmekte olduğundan, Kefe'yi Osmanlı Devleti'nin kuzey politikasında kilit mevkiine yükseltmiştir. Kefe'nin bu rolü, hiç değişmemiştir. Aşağıda ele alınacak alt başlıklarda daha iyi tebârüz edeceğini umduğumuz bu mevzudan burada bahsetmemizin sebebi, ana düşünceye dikkat çekmekten ibârettir.

5. 2. Kırım Hanlığının Yeni Statüsü İle İlgili Bazı Tespitler

Kırım hanının Osmanlı Devleti yöneticileri nezdindeki teşrifat sırası, pâdişâhdan aşağı, vezir-i â'zâmdan yukarı idi. Bu teâmül, Kânûnî'nin Eflâk seferi sırasında ilk kez tecrübe edilmişti. Kânûnî, otağında kendisine ayrılan yüksek yerde, yanında devlet ümerâsı olduğu halde otururken, Gâzi Girây Han otağ-ı hümâyûna vâsıl olmuştu. Kânûnî, kendisine eşit mertebede bir yer gösterdiğinde, Gâzî Girây Hân, buraya oturmaktan imtinâ etmiş ve daha alçak bir yerde oturmayı tercih etmişti. [126]

Bu şekilde teâmül hâline gelen teşrîfat uygulaması, zaman zaman vezirlerle hân arasında birtakım sürtüşmelere sebep olmuştur. Hân, şüphesiz ki kendini vezir-i â'zâmın üstünde görüyordu. Yanık seferi (1594)sırasında Vezir-i â'zâm Sinân Paşa, Kırım hânı ile at üstünde musâfaha etmeyi tercih edince, Kırım hanı bundan rencide olmuş, kendisini muhatab saymamıştı. [127]Bu teşrifat krizi, Osmanlı-Kırım münâsebetlerinde başlangıcından sonuna kadar kendini hissettirmiş, bâzân büyük seferlerin hezimetle sonuçlanmasında umulmadık tesir yapmıştır. Vezirler liderliğinde yapılan seferlerde, Kırım hanları vezirlerin emri altına girmekten imtina etmişler, zarûret hâlinde katıldıkları seferlerde isteksiz davranmışlardır. Pâdişâh sorumluluğunda yapılan seferlerde böyle bir sorun olmamıştır. Astarhan Seferi ve II. Viyana Seferleri, buna en iyi misâl teşkil eder.

Kırım hanları, kendilerine âit sofralarında yalnız yemek yerlerdi. Ancak, kendilerine eşit yabancı devlet rüesâsı, sofraya kabul olunurdu. Kefe müftüsü, hânın sofrasında berâberce yemek yerdi. Bu, herhalde, ilmiye sınıfının İslâm hukûkunda sâhip olduğu husûsî statüden dolayı idi; zirâ, Kefe sancak beyleri, Kırım hanları

---

[126] Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l - beyân fî Kavânîn - i Âl - i Osman* (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'da ki nüshânın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütübhânesi 220 no. 'da kayıtlı sûreti) , v. 104a.

[127] Hazerfen Hüseyin Efendi, v. 104b.

sefere çıktıklarında, onları belli mahallerde karşılar, ilk karşılaşmada elini öperlerdi. [128]

Hân'ın kendisinin makarr-ı saltanatı Bağçe Saray, Kalgay'ın Akmescit, Nureddin'in[129] ise Kaçı(?) nâm karye kurbundaki saray idi. [130]Hanlığa bağlı başlıca büyük hisârlar, Gözleve, Ur, Arabat ve Çufutkale idi. [131]

Kırım Hanlığı, Osmanlı örneğinde görülen eyâlet ve sancak yerine , kabîle ve onların beylerinin teşkil ettiği idârî ünitelerden meydana geliyordu. Başlıca 4 karaçi beyi, kendilerinin temsil ettiği 4 sancağa tekâbül ediyordu. [132]Kırım askeri gücünün büyük kısmı karaçi beyleri tarafından idâre edilmekte idi. Karaçi beyleri, devlet meclisi toplântılarında hanla berâber bulunur, görüşlerini belirtir, alınan kararlarda etkili olurlardı. [133]Hânın siyâsetine ters düşen karaçi beyleri, meclise katılmaz, ihtilâf protestoyu gerektirecek derecede ağır olduğunda, Kayalar -altı denen yerde kendi emrindeki birlikleriyle toplânırlardı. İşin bu merhâleye gelmesi, hânın tamamen güçsüz kalması anlamına gelirdi. Karaçi beylerinin hân tâyin etmedeki bu rolünün en iyi ortaya çıktığı vak'a, 1551'de cereyan eden Sâhib Giray Hân vakasıdır. Bu dönemde kabileler Devlet Giray Hân'ı tercih edince, Sâhib Giray Hân tamamen âciz kalmıştı. [134]

Kabilelerin yönetiminde, nökör veya emeldeş'ler büyük rol oynuyorlardı. Emeldeş terimi, Türkçe'deki yoldaş kelimesinin eş anlamlısı olup, hân veya kabilelerin en güvendiği seçme askerler anlamına geliyordu. Emeldeş, osmanlı Devleti'ndeki hassa askerlerine paralel bir askeri sınıf olup, bozkır siyâsî teşekküllerinde devletin kuruluşunda ve hâkimiyetini devâm ettirmesinde hâyâtî fonksiyonları mevcut idi. [135]

---

[128]Kefe beyi ile Sâhib Giray arasında bilhassa Çerâkise üzerine yapılan seferlerde ortaya çıkan ve Remmal Hoca'nın anlatımında dikkatimizi çeken bu el öpme hâdisesi için bkz. aş. , s. 44 , 45.

[129] Kalgay'lık makâmının ihdâsına sebep teşkil eden hâdise , Mengli Giray'ın bir sefer esnâsında kendi yerine vekâleten büyük oğlu Mehmed Girây'ı bırakmasıdır. Osmanlı Devleti , Mehmed Giray'a gönderdiği Kalgaylık berâtı ile bu makamı resmen tanımıştır. Böylece , ilk Kalgay olan Mehmed Giray , babasının vefâtından sonra Kırım hânı olmuş ve kardeşi Bahâdır Giray'ı Kalgay tâyin etmişti. Kırım Hanlığı'nın kendine has siyâsî yapısı içinde veliahta yakın bir mansıb olduğu anlaşılıyor. (Geniş açıklama için bkz. M. Ürekli , *Aynı eser* , s. 24 , 71 - 74) . Nûreddinlik , kalgaylıktan sonra ikinci veliahtlık makâmına işâret eden bir terim olup , 1577 - 1584 İran Seferi sırasında ihdâs edilmişti (Geniş açıklama için bkz. M. Ürekli , *Aynı eser* , s. 74 - 77) .

[130] Hazerfen Hüseyin efendi , , v. 105a.

[131] Hazerfen Hüseyin Efendi , , v. 105b.

[132] Hazerfen Hüseyin Efendi , , v. 106a.

[133] H. İnalcık , *"Han ve kabîleler. . . "* , s. 54.

[134] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 54 - 55.

[135] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 57 , 58. B. Forbes Manz'ın Kırım kabile aristokrasisi üzerinde teksif ettiği mühim makâlesi , nökör veya emeldeşlere H. İnalcık'dan farklı bir boyut ekliyor. Manz , nökörleri , hân veya hân çocuklarının özel birlikleri şeklinde tavsif ederek bu özel birliklerin Kefe'nin fethi ve Mengli Giray'ın otoritesini kurduğu dönemden sonra başta Şirinler olmak üzere bütün kabile güçlerinin yerini alarak onları tedricen zayıflattığını belirtiyor. Manz'ın nokta - i nazarından Osmanlı'daki hassa birlikleri veya devşirmelerin bozkır sistemindeki versiyonundan başka bir şey olmayan bu birlikler , hân çocuklarının emrinde bulunuyor ,

5. 3. Osmanlı-Kırım İlişkilerinde İşbirliği Alanları ve Bu Açıdan Kefe'nin Rolü

Osmanlı -Kırım münâsebetlerinde karşılıklı işbirliği alanları mevcut idi. Osmanlı devleti Kırım Hanlığı'nı ateşli silâhlar ve bunların kullanımı için gerekli yetişmiş eleman temin ederken, Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin düzenlediği büyük çaplı seferlerde destek sağlıyordu.

Osmanlı -Kırım ilişkilerinde henüz kabile aristokrasisinin daha etkili olduğu XV. yüzyılın son çeyreğinden itibâren, Şirin kabilesi yanına " ateşli silahlarla mücehhez kuvvetli bir Osmanlı birliği verilmişti. "Başlangıçta kabile güçlerine yapılan bu destek, Kırım Hanlığı'na teşmil edilmek sûretiyle Hanlık gerek Rusya ve gerekse Nogay ve Çerkesler üzerine yapılan seferlerde ihtiyaç duyulan askerî güç bakımından takviye edildi. Kırım Hanlığı'na verilen askerî destek arasında bilhassa tüfenklerle mücehhez yeniçeri ve topçu birlikleri ehemmiyetli olup, Kırım hanları bunlar sâyesinde kendilerini emniyette hissediyorlardı. [136]Osmanlı Devleti'nin temin ettiği toplar arasında bilhassa darbzen önemli bir yer tutuyordu. Kırım Hânı'na gönderilen 1571 târihli bir nâmeden anlaşıldığına göre, bu yıllarda Kırım Hanları dörtyüz ve beşyüzlük darbzenlere ihtiyaç duyuyorlardı. Mezkûr nâmeye göre, Kırım Hânı iki adet beyşyüz, iki adet dörtyüz dirhem atar darbzen istemiş, ancak İstanbul'dan verilen cevabda , dörtyüz ve beşyüz dirhemlik darbzenler bulunmadığı belirtilerek bunların yerine ikiyüz ve üçyüzlük darbzenlerin gönderileceği bildirilmişti. [137]

Kırım hanlarının yukarıda sözü edilen ülkeler üzerine gerçekleştirdiği akınlarda Kefe sancak beyinin emrinde 600 yeniçeri, 1000 kadar tüfenkçi ve 60 topçudan mürekkep Osmanlı birlikleri de katılırdı. Bu birlikler, kendi liderlerinin emrinde olmakla berâber, sevk ve idâre bakımından Kırım hanlarının emrinde savaşırlardı. Ateşli silâhlarla mücehhez bu askeri birliklerin sefer zamanlarında ve konaklama anlarında han'ın çevresinde halkalandıkları göz önüne alınırsa, birinci finkisyonu, han'ın güvenliğini sağlamak idi. [138]M. Ürekli'nin Remmal Hoca'dan verdiği bilgilere dayanan bu rakamlar, tabii olarak Sâhib Giray Han devrine âit olup, yüzyılın ikinci yarısından itibâren askeri personel ve malzeme alanında yapılan desteğin sayıca artmış olduğundan şüphe yoktur. 1567 târihli mühime hükmüne göre , yalnız Mânkûb ve Soğdak kazâlarının mezkûr târihe kadar Kırım Hanlığı'na 200 kadar tüfenk-endâz cenkçi tedârik ediyorlardı. Kırım hanı, bu sayıyı yeterli bulmayarak sayının beşyüze çıkarılmasını taleb etmişti. Osmanlı Devleti bu istekleri mâkul

---

ağırlıklarını koydukları tarafın tahta geçmesinde mühim rol oynuyorlardı (bkz. , B. Forbes Manz , "*Aynı makâle*" , s. 190 , 291 , 306 vd.).

[136] H. İnalcık, "*Aynı makâle*" , s. 65.

[137] Tatar hânına , 16 S. 979 / 9 Ağustos 1571 târihli nâme - i hümâyûn , BA , *MD* , XIV , 190 / 272. Ağır silah türüne girdiği anlaşılan büyük darbzenlerin verilmemesi , herhalde yokluktan ötürü değildi. Osmanlı Devleti , kanaatimizce ağır silahların verilmesini sakıncalı görüyordu.

[138] M. Ürekli , *Aynı eser* , s. 83.

karşılamış, Kefe beyi ve ilgili kazâların kadılarına gönderdiği hükümle istenilen tüfenkçilerin teminini emretmişti. [139]Bu sayının yalnız Mânkûb ve Soğdak kazâlarına âit olduğu düşünülürse, Kefe ve diğer kazâlardan verilen destekle berâber, Sâhib Girây Hân dönemine göre bir hayli artmış olduğunu kabul etmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'na verdiği destek, yalnız sefer zamanlarına münhasır değildi. Hanlığın kale yapımında ihtiyaç duyduğu kireç ve husûsî kereste gibi malzeme, kalelerin yapımı için gerekli ustalar, kale korunmasında ihtiyaç duyulan hisar-eri, topçu ve azebler merkezden gelen emirler üzerine Kefe sancak beyleri tarafından temin ediliyordu. [140]

Kırım Hanlığı'nın kendine mahsus bir donanması olmadığından, Kafkasya yönünde yapılan seferlerde ordunun Kerç Boğazı'ndan Taman'a geçirilmesi için ihtiyaç duyulan donanma, dâima Kefe beyleri tarafından sağlanıyordu. [141]

Kırım-Osmanlı işbirliği, yalnız Osmanlı devleti'nin Kırım Hanlığı'na yaptığı tek taraflı destekten ibâret değildi. Kırım hanları, Osmanlı Devleti'nin batı ve doğu yönünde yaptığı büyük çaplı seferlere iştirak etmekle mükellef idiler. Kırnım hanları , pâdişâhın emrettiği savaşlara katılmak zorunda idiler ve Moskova knezliği dışında başka bir ülkeye pâdiâhın izni olmadan savaş açamazlardı[142]Kırım Hanlığı'nın hafif silâhlarla mücehhez akıncı birlikleri, bilhassa Kafkasya ve İran üzerine yapılan seferlerde hayati bir önem taşıyordu. Ağır osmanlı piyâdeleri , dağlık ve uzun mesafeli alanlarda hem başarılı olamıyor, hemde büyük masrafa sebep oluyordu.[143] Gerek Osmanlı Devleti'ne yardım maksadıyla büyük çapta orduyla sefere iştirak hâlinde, gerekse bizzat Osmanlı pâdişâhının isteği üzerine yalnız Kırım hanının gerçekleştirdiği seferlerde Kırım askeri gücü cepheye sevkedildiğinden, Kırım Hanlığı'nın korunması sorun hâline geliyordu. Bu durumlarda cephe gerisinin korunması, Hanlığa yakın ve her zaman onunla işbirliği hâlinde olan sancaklar tarafından deruhte ediliyordu.

---

[139]Kefe beyi, Mânkûb ve Soğdak kadılarına , 20 S. 975 / 26 Ağustos 1567 târihli hüküm, BA, *MD*, VII,43 / 124.
[140] Bkz. , Kefe beyi'ne, 7 M. 981 / 9 Mayıs 1573 târihli hüküm, BA, *MD*, XIX, 302 / 713.
[141] Remmal Hoca'dan naklen, M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 83.
[142] M. Bronevskiy , *Aynı eser* , s. 49. Kırım hanlarının bu tür seferlere iştirakleri , şüphesiz bir beylerbeyi veya sancakbeyi mertebesinde değildi. Pâdişâh ve hân arasında her iki devletin seviyesini mündemiç bir teâmülün işlediği görülmektedir. 1494 Akkirman seferine pâdişâhla beraber katılan Mengli Giray'a Akkirman'ın fethini müteakib Osmanlı pâdişanının gösterdiği ilgi, bu alanda iki devlet arasında teşekkül etmiş bulunan anâneye de ışık tutmaktadır: "Kırım diyârının hânı Mengli Giray Hân'a pâdişâh pek kıymetli armağanlar verdi. Pâdişâhın hizmetine koşup geldiği için ak börk ve altınlı üsküf ile başlara tâc edildi. Aklın alamayacağı ölçüde fazla bahşişlerle memelketlerine dönmesine izin verildi. " (bkz. Hoca Sâdeddin, *III*, s. 239.
[143] A. Nimet Kurat, Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nın göçebe karakterini muhâfaza etmesini arzu etmesinin en önemli sebebinin bu göçebe yapının tasfiyesi hâlinde "Türk kuvvetlerinin akıncı ve yardımcı atlı kıtalarıTatar - ı sebâreftar ordusunu teşkil etmenin imkânsız" olacağını düşünmesi idi (bkz. *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1960, s. 84).

1566 yılında , Zigetvâr Seferi öncesinde, Erdel taraflarında bâzı yerleri fethetmek için görevlendirilen ikinci vezir Pertev Paşa'nın ordusuna Kırım Kuvvetleri de katılmıştı[144]. Ordusunun büyük kısmını batı seferine göndermiş olan Kırım Hanlığı'nın korunması için Kefe, Akkirman ve Bender beylerine hükümler gönderilmiş, ülke müdâfaası için Kırım Hanı'na gemi, top, tüfenkçi ve ihtiyaç duyduğu her türlü askerî malzemenin temin edilmesi husûsunda hiç bir fedâkârlıktan kaçınılmaması emredilmişti. Kırım'ın korunması için alınan tedbirler, Kırım hânına yazılan nâme-i hümâyunla bildirilmişti. [145]

Kefe Sancağı'nın, Kırım Hanlığı ile Çerkes-Rus saldırılarından Azak ve Taman hinterlandını korumak, Kırım Hanlığı'nın Çerkes ve Nogaylar üzerine yaptığı seferlerde destek vermek gibi yaygın görevlerinin yanında, Turla Suy'nun öte yakasından Akkirman, Bender ve çevresine yapılan Leh saldırıları karşısında da sorumlulukları bulunuyordu. Şüphesiz ki, bu yerlerde en büyük görev, Akkirman Sancağı'nın idi. Bu hususta Kefe Sancağı, Akkirman'a destek olmakla görevli idi. Akkirman beyine gönderilen 1566 tarihli hükümden, bu bölgelere yapılan haydut saldırıları yüzünden büyük ve küçük hayvan yetiştiriciliğinin sönmek üzere olduğu belirtilerek Akkirman beyinin bu hususta tedbirler alması, bu sınır bölgelerinde bir köy kurularak özel muhafızlarla korunması emrediliyor. [146]Kefe beyine gönderilen diğer bir hükümde, yukarıda özet olarak bahsedilen hâdise anlatılarak, bu hususda Akkirman beyine yardımcı olması emrediliyor. [147]

5. 4. Kırım Hanlığı'nın Sürekli Kontrol Edilmesi Bakımından Kefe'nin Önemi

Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nın sâdece kendisine tâbi ve mûtî bir devlet olarak kalmasını arzu etmiş, Hanlığın bu statü dışına çıkma emâreleri gösterdiği zamanlar her yolu kullanarak haddini bildirmekten çekinmemiştir. Daha açık bir ifâdeyle, Osmanlı Devleti, dâima zayıf bir Hanlık öngörmüş, itaat sınırlarını aşacak güce uluşmasına asla rıza göstermemiştir. [148]

---

[144] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, II, Ankara 1983, s. 410.

[145] Bkz. , Kefe ve Akkirman beylerine, 15 Ş. 973 / 7 Mart 1566 tarihli hükümler ve Kırım hânına, 20 Ş. 973 / 13 Mart tarihli nâme - i hümâyûn: T. C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı *5 Numaralı Mühimme Defteri "Tıpkıbasım"*, Ankara 1994, 447 / 1200, 1199; 448 / 1201 (mezkûr yayının tıpkıbasımı ile özet hâlinde yayınlanan ciltleri, *Tıpkıbasım* ve *Özet ve İndeks* şeklinde kısaltılacaktır).

[146] Akkirman beyine, 20 L. 973 / 10 Mayıs 1566 tarihli hüküm, BA, *MD*, V, Özet ve İndeks, 253 / 1579.

[147] Kefe beyine, 20 L. 973 / 10 Mayıs 1566 tarihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 571 / 1580.

[148] Bu politikanın hanılğı XVI. yüzyılda Rusya karşısında nasıl câresiz bıraktığı , Altın Ordu mirâsının Rusya tarafından paylaşılmasına nasıl müsâit bir zemin oluşturduğu ilerdeki olayların tahlillerinde görülecektir .

Hanlığın kontrolünde baş vurulan başlıca tedbirlerden birisi, hân namzedlerinden birisinin İstanbul'da rehin tutulması idi. "Bu münâsebetle İstanbul'da bu hanzâdeler kendilerine tahsis edilen saray ve köşklerde tutuluyor ve yetiştiriliyorlardı. Kırım'da herhangi bir karışıklıkta lüzûm hâsıl olduğu zaman eline berât, yanına asker verilerek Kırım'a, hân olarak gönderiliyorlardı. "[149]Han namzedlerinin bu şekilde İstanbul'da rehin tutulması Yavuz Sultan Selim devrinde başlamış ve ondan sonra gelenek hâline gelmişti. [150]

Kırım Hanlığı'nın kontrolü bakımından başvurulan diğer bir tedbir, kritik zamanlarda isyancı hân namzedlerine sığınak olabilecek surların ya bilerek yıktırılması, veya yıkılmaya terkedilmesi idi. Ceneviz zamanında oldukça müstahkem surlara sâhip bulunan Balıklağo ve Mânkûb kalelerinin surları, M. Bronevskiy'nin buraları ziyâret ettiği 1578'li yıllarda tamamen harab bir vaziyette idi. Bronevskiy, Mânkûb kalesinin bir yangın sonucu harab olduğunu belirtiyorsa da, ilk fetih ânında savunmaya bu kadar elverişli ve yıkılması devrin teknolojisiyle imkânsız bu müstâhkem surların bir yangın sonucunda harâbe olmaya terkedilmesinin politik bir veçhesi olduğundan şüphe edilemez. Dikkat edilirse, bu kaleler, Kırım Hanlığı'nın merkezi Bahçesaray'a çok yakın yerlerdir. Osmanlı'nın , her hangi bir başkaldırma hareketinde savunma aracı olarak kullanılabilecek bu kaleleri şuurlu bir şekilde yıkılmaya terkettiği anlaşılıyor. [151]Kefe ve Kerç'in surları, E. Çelebi zamanında gâyet müstahkemdi. Osmanlı hâkimiyetinin kesinleşmiş vaziyette olduğu bu iki kale, Kırım Hanlığı'nın muhtemel saldırıları karşısında Osmanlı yönetiminin en sağlam korunma üsleri idiler. Osmanlılar tarafından desteklenen han veya han namzedleri de politik kargaşanın üstesinden gelemeyerek iktidarı rakiplerine kaptırdıklarında bu sağlam surların içine sığınırlardı.

Osmanlı Devleti'nin hanlığın kontrolünde yaygın olarak başvurduğu tedbirlerden en önemlisi, kabile aristokrasisini kendi siyâsî menfaatleri doğrultusunda kullanmaktı. Kırım kabilelerinin en önemlilerinden olan Şirinler ile Osmanlı Devleti arasında Kefe'nin fethinden önceki zamanlara giden işbirliğinin, fetihde ne kadar mühim bir rol oynadığı , yukarıda görülmüştü. [152]Bu işbirliği, bilhassa Eminek zamanında doruk noktasına ulaşmış, ondan sonra da Kırım siyâsî işlerine Osmanlı müdâhalelerinde başlıca yardımcı unsur olmuştur. [153]

Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nı kontrol etmesinde en önemli unsur olan kabile aristokrasisini yeri geldiğinde kendi hedefleri doğrultusunda harekete geçirme, gerektiğinde kuvvet kullanma ve Kırım siyâsetini İtanbul'un amaçları doğrultusunda yönlendirme misyonunu Kefe ve Azak beylerine tevdi etmişti. Yüzyılın ilk yarısında Azak pek fazla ehemmiyet taşımazken, ikinci yarısından itibâren Azak'ın gerek Kırım

---

[149] M. Ürekli , *Aynı eser*, s. 29.
[150] Ö. Gökbilgin ,*1532 - 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsî Durumu*, Ankara 1973 , s. 2.
[151] Bu hususta ayrıntılı tasvirler için bkz. M. Bronevskiy , *Aynı eser*, s. 17 , 22 vd.
[152] Şirinlerin beyi Eminek ve Fâtih arasındaki işbirliğine zemin hazırlayan olayların Kefe'nin fethinde de nasıl etkili olduğu hakkında bkz. yukarı , s. 10 - 11.
[153] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 51 , 52 vd.

Hanlığı gerekse Osmanlı merkezi nezdindeki ehemmiyeti artacak, zaman zaman Kefe'yi de gölgede bırakacaktır. Bu gelişmeyi hazırlayan başlıca faktörler, Rus - Kazak-Çerkes saldırılarına hedef olması ve Kazan hanlığının çöküşünden sonra kuzey - doğu'nun en uç serhaddi olma mevkiini kazanması olacaktır. [154]

Aşağıda yer alan bilgiler, siyâsî târihin sebep-sonuç münâsebetleriyle birbirine bağlı husûsiyetlerini sergilemekten uzak olup, belli periyotlarda Kefe ve Azak'ın Kırım siyâsetinde oynadığı rolü belirlemeye yöneliktir. Mengli Giray'ın tahta geçirildiği 1478 yılından, XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemde Kefe veya Azak beylerinin Osmanlı devleti adına Kırım siyâsetine direkt müdâhale ettiği hâdiseler elden geldiğince özetlenerek verilmeye gayret edildi.

Osmanlı-Kırım münâsebetlerinde Kefe, daha ilk fetih yıllarında, I. Mengli Giray'ın Kırım tahtına geçirildiği 1478'de etkili olmaya başlamıştır. Bu hususta Kefe Beyi'ne verilen herhangi bir emir elimizde bulunmamakla berâber, olayın seyri incelendiğinde, Kefe beyi Kâsım'a Fâtih Sultan Mehmed tarafından husûsî bir misyon yüklendiği kendiliğinden ortaya çıkıyor. Yukarıda özetlendiği üzere, [155]I. Mengli Giray 1476 yılında Altın Ordu Hükümdârı Seyyit Ahmet Han karşısında bozguna uğrayarak firar etmiş, 1478 yılında Osmanlı desteği ile tekrar Kırım tahtına geçirilmişti. I. Mengli Giray, Fâtih Sultan Mehmed'e bu hususta minnet borcunu dile getirmek üzere yazdığı mektubdan[156]anlaşıldığına göre, Mengli Giray'a tahta avdet etme emri verilirken, Kefe beyinden de onun avdeti esnâsında gereken her türlü tedbiri alması istenmiş, Kâsım Bey bu hususda üzerine düşeni fazlası ile yapmıştır. Dikkati çeken diğer bir nokta, mezkûr târihlerde Kefe beyi Kâsım ile Mengli Giray arasında resmî mükellefiyetleri aşan samîmi bir dostluğun mevcut bulunmasıdır. Mengli Giray, Kâsım Bey'i tıpkı kendi adamlarından biri olarak tavsif etmekte, ısrarla onun görevde kalmasını arzu ettiğini belirtmektedir. Henüz Osmanlı-Kırım ilişkilerinin devlet çapında ve tâbi-metbû anlayışı temelinde yeni teşekkül etttiği bu ilk zamanlarda, Kâsım Bey'in Kefe sancak beyliğine atanmış husûsî bir kişi olduğu gözden kaçmıyor.

Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar devam eden ve Kırım siyâsî yapısı bakımından bir hayli uzun sayılabilecek iktidar döneminde en müessir faktör, onun Osmanlı ile olan ilişkilerinde Osmanlı'nın istediği çizgiye harfiyyen uyması idi. Mengli Giray, Yavuz Sultan Selim'in tahta geçişinde de olumlu bir rol oynamış, bu dönemde çok karışık bulunan Osmanlı merkezinin zaaflarından yararlanması imkân dâhilinde olmasına rağmen, uzun vâdede bunun Kırım yararına olmayacağını anlama basîretini

[154] Kırım Hanlığı'nın kontrolünde Kefe ve Azak'ın siyâsî bakımdan ehemmiyeti hakkında bkz. M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 20; A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 51.
[155] Mengli Giray'ın siyâsî hayatı hakkında bkz. yuk. , s. 33 - 37.
[156] Mengli Giray' ın mektûbu için bkz. F. Kurdoğlu, *"Aynı makâle"*, s. 649 (Fevzi Kurdoğlu, aslen târihsiz olan bu belgenin, Muharrem 883 veya biraz daha evvel bir târihe âit olduğunun kesin olduğunu belirtiyor).

göstermiştir.[157] Onun saltanat süresinin uzunluğu, Kırım siyâsetinde istikrarlı bir dönemin açılmasında başlıca âmil olmuştur.

Mengli Giray'dan sonra yerine geçen Mehmed Giray(1515-1523), babasının zamanında iyice yerleşmiş bulunan Osmanlı nüfûzunu kırmak , babasına göre daha müstakil hareket etmek arzusunda idi. Yavuz Sultan Selim'in Kefe ve Kırım'a geçişi sırasında henüz Kırım hânı değilken, yardım karşılığında toprak verilmesini istemiş, hattâ Yavuz'u öldürmek için harekete geçmişti. Y. Sultan Selim, Mengli Giray'ın yardımıyla kurtulmuştu. Daha şehzâdelik zamanlarında başlayan bu kötü ilişkiler, Mehmed Giray zamanında Osmanlı-Kırım münâsebetlerinde Mengli Giray'dan çok farklı bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Bu dönemin farklılığında, şüphesiz, Mehmed Giray'ın bağımsız bir devlet lideri gibi hareket etmek istemesinin büyük etkisi vardır. Mehmed Giray zamânında başlayan bu yükseliş, onun bir nogay baskınıyla öldürülmesiyle sona erdi. [158]

Mehmed Giray'ın öldürülmesinden sonra Saâdet Giray'ın tahta geçişi sırasında yaşanan hâdiseler , Mengli Giray 'ın hanlığa tayin edilişine benzer bir şekilde Osmanlı müdâhalesini kaçınılmız hâle getirmiştir. Mehmed Giray'ın yerine evvelâ Gâzî Giray han tâyin edilmiş, ancak, kabile liderleri onun hanlığından hoşnud olmayarak İstanbul'a yaptıkları mürâcaat sâyesinde İstanbul'da rehin tutulan Saâdet Giray'ı hanlığa getirmeğe muvaffak olmuşlardır. [159]Kânûnî tarafindan hanlık berâtı verilen Saâdet Giray, donanma ile önce Kefe'ye çıkmış, oradan Kırım tahtına geçmiştir(Receb 930 / 5 Mayıs1524-3 Haziran 1524). [160]

Saâdet Giray, iktidârı için muhtemel tehlike olarak gördüğü Gazî Garay'ı iktidârının dördüncü ayında öldürtmüş, böylece Kırım siyâsî târihinin en şiddetli ve uzun süreli iktidar kavgalarına zemin hazırlamıştır. Gâzî Garay'ın katledilişi ile başladığı anlaşılan siyâsî kargaşa, Mengli Giray'ın diğer oğlu İslâm Giray'ın isyân bayrağını açmasıyla doruğa ulaştı. Saâdet Giray, Şirin kabilesi, Kefe ve Azak beyleri ve onların arkasında Osmanlı Devleti tarafindan himâye edilirken, İslâm Giray, Kıpçak bozkırlarındaki göçebe kabileler tarafindan destekleniyordu. Bu mücâdeleler sonunda, 1527'den itibâren, gerçek hanlığın İslâm Giray'a geçtiği ve Saâdet Giray'ın Kırım içlerinde hanlık kavgasını yürütmeye çalıştığı anlaşılıyor. [161]Kırım tahtında başlayan bu ikili mücâdele 1532'de şiddetli bir savaşa dönüştü. "Nihâyet Kefe'deki Osmanlı beyi Bâlî Bey ile Azak beyi Şâhin Bey, Saâdet Giray Han ile berâber, İslâm Giray'a karşı harekete geçtiler. Azak civârında Don nehri kıyısında iki ordu karşılaştı. Saâdet Giray Han'ın kuvvetleri tam bir bozguna uğradı. Kefe beyi ölüler arasında

[157] Y. Sultan Selim'in Babası Bayezid II. ile yaptığı mücâdelede Kefe ve Kırım'ın rolü için bkz. aş. , s. 55 vd.

[158] M. Ürekli , *Aynı eser*, s. 24 - 26.

[159] Mehmed Giray'la Yavuz S. Selim arasında daha şehzâdelik zamanında başlayan kötü ilişkiler, buna karşı Saadet Giray'la Y. S. Selim arasında yine aynı dönemde kurulmuş bulunan samîmi dostluk ve Osmanlı'nın Kırım Hanlığı'na biçmiş bulunduğu siyâsî statü dikkate alındığı zaman , Mehmed Giray'ın gücünün tam zirvesinde iken ortadan kaldırılışında Osmanlı faktörünün de dikkate alınması gerektiği ortaya çıkıyor.

[160] M. Ürekli , *Aynı eser*, s. 28.

[161] H. İnalcık, "*İslâm - Giray I*" mad. İA, V / 2, s. 1104.

idi."[162] Bu şekilde hanlığı eline geçiren İslâm Giray, 5 ay kadar bir iktidar sürmesine rağmen, İstanbul ile tam bir ittifak hâlinde bulunan kabile beylerine karşı iktidârını sürdüremeyeceğini anlamakta gecikmemiş, kendi rızası ile hanlığı Sâhib Giray'a terk etmiştir.[163]

Kuvvetle işbaşına geçmesine rağmen, İslâm Giray'ın bu hâdiseden sonra Osmanlı ile organik bir münâsebette bulunduğu anlaşılan kabile reislerinin desteğini almadan iktidarda kalamayacağını anlaması ve İstanbul'dan gönderilen Sâhib Giray'a kendi rızâsı ile tahtını terk etmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu hâdise gösteriyor ki, Kırım siyâsetine yön veren gerçek güç, perde arkasındaki kabile aristokrasisidir. Kabile aristokrasisi de Kefe sancak beyinin İstanbul'dan aldığı direktifler doğrultusunda yönlendirilmektedir. Kefe'nin bu açıdan nasıl etkili olduğu, aşağıda Sâhib Giray'ın yerine Devlet Giray'ın geçirilmesi hâdisesinde sanırız çok daha bâriz bir şekilde görülecektir.

1551 yılına kadar hanlık yapmış bulunan Sâhib Giray'ın ilk hedefi Osmanlı tarzında güçlü bir merkezî idâre kurmaktı. Bunun için, şüphesiz, Kırım sosyal ve siyâsî yapısının aslî unsuru olan kabile aristokrasisini tasfiye etmesi gerekiyordu. Kabile aristokrasisi, Osmanlı'nın elindeki en büyük koz olması, Sâhib Giray'ın önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu. Sâhib Giray, güçlü bir idâre kurmayı başardı. Kabile unsurlarını tasfiye etmek için despotik bir anlayış sergilemesi gerekiyordu ve bu tarza başvurmaktan çekinmedi.[164]

Sâhib Giray, 1539 ve1546 yılları arasında gerçekleştirdiği başarılı seferlerle Çerkes, Karbartay ve Nogaylar üzerinde kesin bir hâkimiyet kurdu.[165] Kırım Hanlığı, bu târihlerde, gücünün doruğuna ulaşmış, Sâhib Giray'ın müstakil hareket etme isteği İstanbul'da endişe doğurmuştu. Kabile beyleri de, Sâhib Giray'ın bu despot idâresinden kurtulmanın çârelerini aramaya başlamıştı. Sâhib Giray'ın İstanbul'da bulunduğu sırada Kânûnî ile geliştirdiği şahsî dostluğa da güvenerek vezir-i âzam Rüstem Paşa'yı atlamak sûretiyle direkt kendisiyle muhâberatta bulunması, Osmanlı vezir-i âzamı ile de arasının bozulmasına yol açmıştı. Rüstem Paşa, Sâhib Giray'ın azlini sağlamak için uygun bir bahâne arıyordu. Gözleve İskelesi hâsılâtını istemesi ve alması, Kânûnî'nin düzenlediği İran Seferi(1542?)'ne bahaneler bularak icabet etmemesi de, müstakil hareket etmek niyetinde olduğu hakkındaki şâyialara haklılık kazandırmıştı.[166]

Yukarıda özetlenen hâdiselerden başka, Kefe yöneticilerinin merkezle kurdukları işbirliği sonucunda Sâhib Giray'ın azl ve katledilmesinde nihâî faktör

---

[162] H. İnalcık, *"Aynı madde"*, s. 1104.
[163] H. İnalcık, *"Aynı madde"*, s. 1104; M Ürekli, *Aynı eser*, s. 29 - 30; A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri...*, s. 232.
[164] H. İnalcık, *"Han ve kabileler..."*, s. 52.
[165] Sâhib Giray Han'ın seferleri için bkz. Özalp Gökbilgin, *1532 - 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsî Durumu*, Ankara 1973, s. 18 - 29 (Mezkûr eser, Kırım şeklinde kısaltılacaktır). Çerkesler üzerine yapılan seferlerde Kefe - Kırım işbirliği için bkz. aş., s. 71. vd.
[166] M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 40; Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 33.

olarak rol oynayan bir sınır meselesi vardır ki, gerek devrin kaynakları, gerekse tahrir defterlerinde mufassalan verilmiştir. Otuzlar Köyü ile ilgili bu sınır meselesi, Kefe ile ilgili tahrir defterlerine göre şöyle gelişmiştir:Evvelâ Kırım beylerinden Eminek'e âit olan Otuzlar Köyü, Eminek tarafından babası Hocakulu'na temlik edilmiştir. Hocakulu'nun ölümü üzerine, mezkûr köy, Hocakulu'nun diğer oğlu Hasan Çelebi'ye intikâl etmiştir. Hasan Çelebi'nin elinde, Fâtih Sultan Mehmed tarafından verilen hükm-i şerif olduğu halde, defter-i atikde Otuzlar Köyü'nün Kırım tevâbiinde olduğunun yazıldığına işâret edilmektedir[167] Her iki defterde yer alan bu ifâdelere göre, köy hukûken Kırım'a tâbî olduğu halde, temlik nâmesi Osmanlı hukuk mercileri tarafından verilmiş, bu da köyün öşür ve sâyir vergilerinin kimin tarafından toplânacağı konusunda kargaşaya neden olmuştur. Derkenârda belirtilen ifâdeye göre, hâdise, Otuzlar köyünün tahriri sırasında vukûbulmuştur. "Karye-i mezbûrenin üzerine varub yazmağa şürû' olundukda, Hân hazretleri dahl ettirmeyüb" şeklindeki ifâdelerden anlaşıldığına göre, tahrir esnâsında Sâhib Giray Hân köye bizzat gelerek tahrire mâni olmuştur. Kefe beyi, Soğdak kadısı ve tahrir kâtibinin şâhid olduğu ve Hasan Çelebi'nin hazır bulunduğu bu hâdise, köyü mezkûr târihlerde (1542-45 yılları) tasarruf etmekte olan Hasan Çelebi ile Sâhib Giray Hân arasında bir münâzaaya dönüşmüştür. [168]Münâzaa sonunda Hasan Çelebi'nin dâvadan vazgeçmesine ve Sâhib Giray'ın haklı olduğu anlaşılmasına rağmen, Sâhib Giray, zulüm ve te'addi etmemesi şartıyla yerin tasarrufunu Hasan Çelebi'ye verdiğini belirtmiştir. [169]

Ö. Gökbilgin, Otuzlar Köyü meselesinin bir başka versiyonu olduğu anlaşılan hâdiseyi, Smirnov ve Remmâl Hoca'dan naklen şöyle özetliyor: "Hân, Sarıgöl denen Kefe yakınlarında bir yerde iken, Paşatepesi yakınlarındaki köylerden birinde[170] oturan bir zâtın[171] halka zulm ettiği şikâyeti kendisine aksettirilir. Hân bu adama kızıp, Kefe âyanının da[172] bulunduğu bir topluluk karşısında şöyle konuşur:Frenkler

---

[167] Bkz. BA, *TD*. 370, s. 491; *TD*. 214, s. 19.

[168] Olay, Tahrir defterinde şöyle izâh ediliyor: Sâhib Giray Hân, Hasan Çelebi'ye şu soruyu yöneltir: "Eminek Bey'in karye - i mezbûreyi sana temlik eğlediğüne bizüm ecdâd - ı sâlifemiz âyânı üzerine mühürlü ve nişânlu mülk - nâmen varmıdur deyu suâl eyledükde, evvelâ inkâr idüb ol zamânda vâki' olan Kefe kadısından vekâletiyle temlik eğlediğüne hüccet ibrâz idicek; bundan esbâk Emink Bey fevt oldukta evlâdı karye - i mezbûrenin temliki bâbında merkûm Hasan Çelebi ile münâzaat - ı kesîre eyledüklerinde mezkûr Eminek Bey'den meçhûlü'l - hudûd bir temlik - nâme ibrâz eyleyüb karye - i mezbûrenin hudûdu zikr olunmamağın münşâ' olub, hîbe - i mezbûrenin âdem - i cevâzına merkûm Sa'âdet Girây Han hazretlerinin kadıaskeri olan 'Alaeddin hükm eylediğine bi'l - müvâcehe şehâdet idüb ve ol zamanda Kırım müftüsi olan Mevlânâ Sinân Efendi hazretleri ol temlik nâmeyi görüb şer'i değildir didiğine hâliya Nefs - i Kefe'de sâkin olan mevlâna Bedreddin şehâdet idicek; fi'l - vâki Eminek Bey'den elimde bu mâkûle bir kâğıd var idi, meşrû' olmayıcak, . . . ol vakitde nice olduğun ve kimde kalduğun bilmezik. Hâliya temessüküm bu hüccettir deyu ikrâr eyledikde, Kırım'a tâbi' olan yirlerün temlik - nâmesin Kırım kadıları virmek münâsib iken ve kâtible Kefe kadısından hüccet alub ve Eminek Bey'ün kendi temlik - nâmesin izhâr eylemek karîne - i hîledir. . " (bkz. BA, *TD*., 214, s. 19).

[169] BA, *TD*., 214, s. 19.

[170] Bu köyün Otuzlar Köyü olduğu anlaşılıyor.

[171] Mezkûr zât, yukarıda adı geçen Hasan Çelebi olmalıdır.

[172] Kefe âyânından maksat, tahrir sırasında Otuzlar Köyü'ne gelen Kefe Beyi, Soğdak kadısı ve tahrir kâtibidir (bkz. BA, *TD*, 214, s. 19).

bu diyara gelüp ulu babalarımızdan bir öküz kadar yer ricâ edüp, ulu babalarımız dahi verüp anlar dahi bir öküzün günini iplik gibi dilüp tolayı çevirüp hisâr bünyâd etmişler. Andan merhum Sultan Muhammed Han aley-i rahmân el-gufrân zamanında Gedik Ahmed Paşa gelüp ulu babamız Hacı Giray Hân mu'âveneti ile Kefe'yi alup ve Kefe'den taşra top atup, top taşı gelüp Paşa Depesi'nde[173] karar etmiş. Ol zamandan berü yetmiş iki senedür, beri yanı bizim olmuştur. Ol vakitten berü bu herif atadan dedeye ekegelmiş. Bunun gedüğü bizimdür deyu ol zamandan berü ekilen hâsılın öşrin bundan talep edüp alırun , der. Tutın bu kaltabanı deyüp tutdılar. Üç gün hapsedip, dördüncü gün koyuverdiler. İmdi şimdiden sonra kimesneye zulm ve tea'ddi eyleme dedi. "[174] Tarihi kaynaklara yansıyan şekliyle kısmen buraya aldığımız bu hâdise, Sâhib Giray Han döneminde Kırım ve Osmanlı Devleti arasında ciddi ihtilâfların olduğunu göstermekten başka, Kırım Hânı'nın davranış tarzı hakkında da sârih kanaat edinmemizi sağlıyor. Kırım Hânı, Kefe âyânını azarlayabiliyor, Fâtih Sultan Mehmed'den temessükü olmasını, Otuzlar Köyü'ne sâhib olmak için yeterli gören mezkûr Hasan Çelebi ile hukûkî mecrâda hesaplaşıyor, Mengli Giray'dan itibâren başlayan tâbiyyet statüsünü görmezlikten gelerek hanlığın Osmanlı karşısındaki statüsünü Hacı Giray dönemindeki şartlara göre yeniden çizmeğe çalışıyor.

Bu hâdiseden hemen sonra cereyân eden başka bir hâdise hakkında Kefe âyânı tarafından pâdişâha aksettirilen endişeler, Osmanlı yönetiminin Sâhib Giray hakkındaki kanaatlerini ve ayrıca, Kefe yöneticilerinin taşıdığı misyonu açıklamak bakımından fevkalâde bir misâl teşkil ediyor. Mezkûr hâdise akâbinde, Kırım hânı, kendi adamı olup Kefe kethüdâlığı görevini yürüten bir kişinin bağlarına gelerek orada kalmış, bir hayli eğlenmiş idi. Mezkûr bağlar, Kefe hisârına bitişik idiler. Kırım Hânı'nın bu bağları dolaşması bile büyük şüphelere yol açmış, Remmâl Hoca'nın nakliyle şöyle yorumlanmıştı: "Hıyânet bundan artuk olur mu?Dün gün bağlara çıkub, hisârın su yolların görüb ve hisâr ne yerden alındı ve nice alınmağa kâbildir deyü tahmin etmiş. Bundan ma'ada yetmiş seneden berü hünkârlığa mutasarrıf olan yerleri, benüm mülkümdür deyüb, bunca yıllık 'öşür taleb eder. Bu ne demekdür? Hususa sa'detlü hünkârımız gazâda iken hıyânet değil midir? Dediler. Erte gün vüzerâ işitseler, ya sizi ol diyâra niçün gönderdük? Deseler, sonra başımız gider. Erkenden arz edelüm! Deyüp bir mufassal 'arz yazub Pâdişâh-ı 'âlem penâh hazretleri Haleb'de iken gönderdiler". [175]

Bu endişeler Hâlep'de bulunan Kânûnî Sultan Süleyman'a 1549 ilkbaharında daha mübâlağalı bir şekilde ulaştırıldı. [176]Remmal Hoca, bilhassa son zikredilen hâdiselerin bir evham ve abartmanın sonucu olduğunu imâ eder. Kırım Hanlığı'nın en parlak devrinde Sâhib Giray Han'ın en yakın tâkipçisi ve mültefiti olması hasebiyle hissi davranmaktan kurtulamayan ve Hâlim Giray'da da müşâhade edildiği gibi, Kırım-Osmanlı ilişkilerinde Kırım'ın itaatkâr tavrına şüphe edilemez nazarıyla

---

[173] Otuzlar Köyü'nün Paşatepesi yakınında olduğu anlaşılıyor ki , Kırım - Kefe sınırlarının tespitinde bizim için ehemmiyei hâizdir (bkz. yuk. , s. 46) .

[174] Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 32.

[175] Remmal Hoca , *Tarih - i Sâhib Giray Hân* , (Nşr.Özalp Gökbilgin) Ankara 1973 , s. 117.

[176] Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 33.

yaklaşan Remmal Hoca, yukarıda özetlenen hâdiselerin, izah edilen sebepler yüzünden Rüstem Paşa tarafından Kefe beyine ve âyânına ısmarlandığı kanaatindedir. Remmal Hoca, bu husustaki duygularını şöyle ifade eder: "Amma vüzerâsı hasedlerinden, Hân hazretlerine adâvet bünyadın edüb, kasd ettiler ve Kefe beyine ve kadısına ve müftisine ahdnâmeler yazub, ısmarlamışlar ki:Hân'ın bir noksanını bulub, ittifak ile Hân'dan bir hıyânet râyihâsın iş'âr idüb, Hünkâra 'arz idesüz. Eğer bizi bu maksûdumuza nâil edüb murâdımız olursa her birinüzi âlî mansıb ile behremend ederiz".[177] Remmal Hocanın bu ifâdeleri, Sâhib Giray'ın Osmanlı Devleti'ne karşı yukarıda izâh edildiği veçhile müstakil bir siyâset izleme arzusunda olduğu düşüncesini bertaraf etme gayreti taşıyorsa da, Tahrir defterlerine yansıyan hâdiseler gösteriyor ki, Sâhib Giray Hân, Osmanlı Devleti'ne tâbiyyet sınırlarını birhayli zorlama noktasına ulaşmıştı. Diğer yandan, Remmal Hoca'nın ifâdeleri doğru olsa bile, Osmanlı merkezi örgütünün Kefe yönetimi ile Kırım Hanlığı'nın kontrolü için nasıl yakın bir muhâbere içinde olduğunu gösterir.

Sâhib Giray'ın yerine Devlet Giray'ın geçirilmesi de yine Kefe beyi ile merkez arasındaki işbirliği sonucunda gerçekleşmişti. Merkez, bu meseleyi şöyle plânlamıştı: Sâhib Giray'ın Çerkes üzerine bir sefer yapması emredilecek[178], Devlet Giray, görünüşte Kazan hanlığına[179] oturmak üzere İstanbul'dan gönderilecek, Kırım hânı sefer için ülke sınırlarını terkettikten sonra, Devlet Giray tahtına geçirilecekti. Remmal Hoca, Devlet Giray'ın Kırım'a hareket etmeden önce Pâdişâh tarafından şöyle tenbih edildiğini belirtiyor: "Bundan âheste âheste gidüb, Sâhib Giray Hân atlunub, vilâyetinden çıkınca Akkermana varın!Gitdüği haberin hemen işitdüğin gibi varub tahta cülûs edegör!Ya başa devlet veyâ lâşeye gurâb. Ve'l-hâsıl korkak bâzârgân ıssı eylemez. Ha görelüm, neylersin?Er gibi ol!Bu işin itmâmına cehd eyle, ânın hakkından gelegör!Ve Kefe beyine ısmarlanmışdır ki senün emrine tâbi olup her hizmetinde taksir eylemez. Amma sen da ânın, hân oldukda bizi unutma. Sâhib Giray Hân bize iltifât etmedügi içün âna böyle hîle edüb fengeştik. zinhâr sen de öyle etmiyesin". [180]

Hemen belirtelim ki, yukarıda Remal Hoca'nın verdiği bilgilerin de açıkça gösterdiği üzere, Plânın uygulanması, tamamen Kefe sancak beyi ve ona tâbî yöneticilerin uhdesinde idi. Kırım hânının sefere ikna edilmesi, [181]Devlet Giray'ın

---

[177] Remmal Hoca, *Târih - i Sâhib Giray Han*, s. 115; Muzaffer Ürekli, *Aynı eser*, s. 40.

[178] Remmal Hoca, *Aynı eser*, s. 120.

[179] Devlet Giray'ın Kazan hanlığına tâyini, bizzat Sâhib Giray tarafından talep edilmişti. Sâhib Giray'ın bundan maksadı, İstanbul'da kendisine rakib gördüğü devlet Giray'ı merkezden uzaklaştırdıktan sonra elverişli bir ortam zuhûr ettiğinde ortadan kaldırmak ve en büyük rakibinden kurtulmaktı (Bu hususda Remmal Hoca'nın verdiği bilgiler için bkz. M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 41; Lütfi Paşa, Sâhib Giray'ın bu niyetlerini şöyle belirtiyor: "Kefe hânının - yanlış, Kırım Hânı olmalı. Y. Ö - arzı bu idi kim, Devlet Giray Sultan'ı pâdişâhdan isteyüb ve getürdüb katl etmek idi ki kendüden sonra hanlık oğullarına kala idi. Bkz., Lütfi Paşa, s. 444).

[180] Remmal Hoca, *Aynı eser*, s. 121; Ayrıca bkz. Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 34.

[181] Osmanlı Devleti ve Kefe yöneticileri Sâhib Giray'ı Çerkes üzerine bir sefere çıkarmanın bahânelerini ararken, tam bu zaman içinde bir kaç kişi gelerek Sâhib Giray'a şikâyete bulundu. Bu ânı Remmal Hoca'nın ifadelerinden verelim: "Sâhib Giray Hân tahtgâhında otururken, bir kaç adam gelüb, feryâd edüb, dülbentlerin yere urub ağladılar. Hân hazretleri eytdi ki: Noldunuz,

Akkerman, Balıklağo, İnkirman târikiyle Bağçesaray'a ulaştırılması, Sâhib Giray'ın Taman Kalesi'nde tevkif edilmesi, [182]Kefe Sancağı bünyesindeki yönetim örgütlerinin Devlet Giray'ın emrine verilmesi ve bütün organizasyonun Sâhib Giray'ın ortadan kaldırılması amacıyla seferber edilmesinin sonucu idi. Nitekim, Devlet Giray Bağçesaray'a varır varmaz Taman ve Temrük Kaleleri yöneticilerine Sâhib Giray'ın sefer dönüşünde ortadan kaldırılması için gereken tedbirleri almasını emretmişti. Bu emir müessir olmuş, Sâhib Giray önce Temrük Kalesi'ne sığınmak istemiş, ancak kale yöneticileri aldıkları emir uyarınca onu kaleye almamışlardı. Kırım Hânı, hâla kendisini affettirmek ümidini taşıyor, bu amaçla İstanbul'a vararak pâdişa'ın huzuruna çıkmayı tasarlıyordu. Kendisini İstanbul'a ulaştıracak donanmayı temin etmek üzere Taman Adası'na gelmiş, ancak kale yöneticileri kendisini Devlet Giray'ın adamlarına teslim etmek zorunda kalmışlardır. [183]Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan hân tâyin ettiği dönemlerde, Kırım yönetimi ile Kefe ve ona tâbi kazâ ve kaleler tam bir birlik sağlıyor, hattâ, bütün Kefe yönetim örgütü, yeni hânın emrine giriyordu. Bu bakımdan, müstâkil bir Kefe sancak yönetiminin mevcûdiyetinden bahsetmek yanlış olur kanaatindeyiz. Kefe yönetiminin merkez bakımından büyük ehemmiyet arzettiği dönemler, genelikle Kırım hanlarının hizâya sokulmasının kaçınılmaz olduğu zamanlar idi. Bu mülâhazalar, şüphesiz, yüzyılın birinciyarısına âit olup, ikinci yarıda Kefe'nin ehemmiyetini artıran başka hâdiseler zuhûr edecektir. [184]

Sâhib Giray'ın, tıpkı İslâm Giray gibi kendi rızâsı ile teslim olması, Taman'a gelerek kendini rakibinin cellâtlarının eline teslim etmesi, yakınlarının direniş yolunu teklif etmelerine rağmen İstanbul'un onayının dışında başka bir hareket tarzını aklından geçirmemesi, Osmanlı Devleti'nin Kırım kabile unsurları ile ne kadar sağlam bir işbirliği içinde olduğunu bir kez daha teyid etmesi bakımından ehemmiyetlidir. Bu ve bundan önceki hâdiseler gösteriyor ki, Osmanlı merkezi ile kırım kabile güçleri Kırım Hanlığı üzerinde müşterek menfaatlere sâhib idiler. Her iki güç de, zayıf bir Kırım Hanlığı istiyordu. İşte, Osmanlı'nın gerek kuzey, gerekse Kırım politikası, bu noktada sorgulanmalıdır. Osmanlı, üst düzeyde işbirliğini Kırım Hanedan zümresi ile değil, kabile unsurları ile yapmıştır. Bu durum, Kırım Hanlığı'nın siyâsî birlik ve merkezî bünyeye kavuşmasını engelleyen en önemli faktörlerden biridir. [185]Bu

---

niçün feryâd edersüz? Şikâyetinüz kim, kimdendür? Söylenüz" şikâyetçiler şu cevâbı verdiler: "Devletlü Pâdişâhim!Diyâr - ı 'Acem'den gelüb, hacca varmışduk. Gerü, hacdan dönüb, Kefe'ye geldük. Cümle 'Acem hacıları cem' olub, Or ağzından çıkub, kârbanla Azak'a giderken Canbek oğulları Elyok ve Antanuk bin kadar Çerkesle gelüb, bizin basub halkımızı kırub, malımız alub, bir kaçımız güçle kurtulduk. İşde hâlimiz budur!Ümiddir ki kapundan mahrum gitmiyevüz"dediler" (bkz. Remmal Hoca, s. 121 - 122). Remmal Hoca'nın anlatış tarzı da dikkate alınırsa, bu baskın hâdisesi, Kırım hanını ikna etmek maksadıyla Kefe ve Azak beylerince düzenlenen bir tertip olduğu anlaşılıyor.

[182] M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 43.

[183] M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 43 - 44.

[184] Yönetim ve Hukuk bahsinde, Sancak beyi, kadı, icra'nın fonksiyonları bahsinde buraya atıfta bulunulacak. Bilhassa müstâkil bir Kefe sancağı yönetiminin olmayışının sebeplerin yukarıda verildiği belirtilecek.

[185] Bu ana siyâset makro düzeyde ve uzun vâdede ne Kırım, ne de Osmanlı'nın işine yaramıştır. Bu siyâsetten kârlı çıkan, Rusya olmuştur. Osmanlı, ya Kırım Hanlığı'nı kendi sancak bünyesi içinde eritmeli, ya da tam bağımsız bir şekilde gelişmesine fırsat tanımalıydı.

politika yalnız Kırım Hanlığı'na zararlı olmamıştır. Yüzyılın sonlarına doğru karşılıklı güvensizliğin hâkim bulunduğu bu siyâsî ilişkiler, Osmanlı -Kırım ittifakı ile teşebbüs edilen büyük çaplı organizasyonlarda genellikle başarısızlığın en temel sebebini teşkil etmiştir. Astarhan Seferi'nde uğranan hezimet, buna en iyi misâl teşkil eder.

Devlet Giray dönemi, Rusya'nın güçlendiği,[186] Kırım Hanlığı'nın tek başına buna karşı koyamaya çalıştığı bir dönem olarak dikkat çeker. Osmanlı Devleti'nin, bu mücâdelede Kırım Hanlığı'nı yalnız bırakması, dikkat çekicidir. [187]

Kefe'nin Kırım Hanlığı'nın kontrolünde oynadığı rol, Devlet Giray sonrası dönemde hüküm süren Mehmed Giray (1577-1584), İslâm Giray (1584-1588), Gâzî Giray(1588-1594), Fetih Giray (1594), Gâzî Giray(ikinci defa, 1594-1608)[188]dönemlerinde de devam etmiştir. Yukarıda özetlenen hâdiseler, Kefe'nin bu açıdan taşıdığı ehemmiyeti fazlası ile ortaya koyması bakımından, mezkûr hânlar dönemindeki hâdiseler gâyet muhtasar olarak verilecektir.

Kırım ahvâlinde Kefe'nin en aktif bir şekilde yer aldığı hâdiselerden biri de Semiz lâkablı II. Mehmed Giray'ın halledilmesi ve idâmıdır. II. Mehmed Giray, İran ile savaş hâlinde olan Osmanlı ordularına, Osmanlı sultanının ısrarlı isteklerine rağmen yardımda bulunmuyordu. Mehmed Giray, teâmülü aşan isteklerde bulunuyor; Moldavya ve Kefe'nin gelirlerinin kendisine terk edilmesi hâlinde İran savaşlarına istenilen desteği verebileceğini belirtiyordu. [189]

Bu itaatsiz tutumları yüzünden, Osmanlı Devleti II. Mehmed Giray'ı azletmeğe karar vermiş, bu işe Özdemiroğlu Osman Paşa'yı görevlendirmişti. Özdemiroğlu, bu sıralarda Demirkapı'da bulunuyordu. 21 Ekim 1583'de Demirkapı'dan hareket eden Özdemiroğlu, Taman ve Kerç üzerinden Kefe'ye ulaştı. II. Mehmed Giray, Özdemiroğlu'nu büyük ihtimalle tutsak etmek maksadıyle Bağçesaray'a dâvet ettiyse de, Özdemiroğlu niyeti bildiğinden buna aldırış etmedi. Özdemiroğlu'nun kendisini kesin sûrette ortadan kaldırmak niyetiyle geldiğinden emin olan Mehmed Giray, Kefe'yi kuşattı. Emrinde az bir kuvvet bulunan Özdemiroğlu, kale kapılarını kapattırarak savunmaya karar verdi. Divân-ı Hümâyûn, 5000 kişilik bir kuvvetle daha fazla dayanamayacağı belli olan Özdemiroğlu'na, Kılıç Ali Paşa kumandasında 10000 asker yüklü 35 kadırgalık bir donanma gönderdi. Mezkûr donanma, kuşatmanın 37. gününde Kefe önlerine ulaştı. Bunun üzerine muhasarayı kaldıran II. Mehmed Giray,

---

186 M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 44 vd.

187 Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 53.

188 Hanların hâkimiyet süreleri için bkz. Hasan Ortekin, *Aynı eser*, s. 11. H. Ortekin'in Gâzî Giray'ın ilk hanlık devresinin bitişi ve Fetih Giray'ın kısa süreli hanlığının târihi olarak verdiği 1594 yılı, bizim tespitlerimize göre yanlıştır. Gâzî Giray'ın azledilişi, meşhur Eğri zaferi (26 Ekim 1596) sonunda Çağala - Zâde Sinan Paşa'nın Sadrâzam yapıldığı târihle aynı zamanlarda olmuştur.

189 C. Max Kortopeter, *Ottoman İmperialism during the Reformation : Europe and the Caucasus*, New York 1972, s. 86. A. Nimet Kurat, tam tersini iddiâ ederek, Mehmed Giray'ın Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Âdil Giray'ın esir edilişinden sorumlu tutması yüzünden kendisine can düşmanı kesildiğini belirtiyor ki, bize göre doğru değildir (bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 165).

kaçmaya teşebbüs ettiyse de, kendisini tâkib eden Alp Giray tarafından ele geçirilmiş ve Zilhicce 992 / Aralık 1584'de Kefe çarşısında idâm edilmiştir. [190]

Mehmed Giray'ın idâmından sonra yerine tâyin edilen II. İslâm Giray, tahta geçmesinden az bir zaman sonra II. Mehmed Giray'ın oğullarında Saâdet Giray'ın büyük çapta bir saldırısına uğramıştır. Bozkırlardan topladığı 10000 akıncıyla Bağçesaray'a saldıran Saâdet Giray, Bağçesaray'ı tahrip etti. İslâm Giray canını zor kurtararak Kefe'ye sığındı. Kefe'yi de kuşatmayı tasarlayan Saâdet Giray, Kefe önlerine geldi. Kefe'deki Osmanlı kuvvetleriyle Kırım ordusu arasında kanlı çarpışmalar hâlinde devâm eden bu hâdiseler, [191]Osmanlı merkezinde büyük telâş uyandırdı. Meselenin halledilmesi, Özdemiroğlu Osman Paşa'ya tevcih edildi. Osman Paşa, Kapudan Kılıç Ali Paşa'dan acele bir donanma hazırlamasını istemiş, hazırlanan donanma Eminönü iskelesinden Kefe'ye hareket ederken, kendisi de sefer hazırlıklarına başlamıştır.[192] Osman Paşa, İslâm Giray'ı tekrar tahta geçirmek üzere 10 Şevvâl 992 / 15 Ekim 1584'de İstanbul'dan hareket eti. İlk etapta meseleyi kendisi çözmek niyetiyle, Sinop üzerinden Kırım'a varmayı düşünen Osman Paşa, Kastamonu'ya vardığında kararını değiştirerek bu işe Bosna Beylerbeyliği makamından yeni azledilmiş bulunan Ferhat Paşa'yı görevlendirdi. Ferhat Paşa, henüz Kefe'ye varmadan İslâm Giray'ın Kefe beylerbeyinin de yardımıyla rakiplerini yendiği ve tahtına geçtiği haberini aldı.[193] Kefe beylerbeyi ve etraftaki kabilelerden müteşekkil Osmanlı kuvvetleri, Kefe yakınlarındaki Andal denen mevkide Saâdet Giray'ın ordusunu mağlub etmiş, Saâdet Giray firar ederek kurtulmuştu. [194]

İslâm Giray'ın , Rusya üzerine bir sefer hâlinde iken vefât etmesi(Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 996 / Nisan başları 1588) üzerine Gâzî Giray Sultan Kırım hânlığına tâ'yîn olunmuştur.[195] Gâzî Giray, Osmanlı merkezî örgütünün yanlış kararları sonunda azledilerek yerine kardeşi Fetih Giray atandı. Fetih Giray, Çağala-zâde'nin teklifiyle hanlığa atanmıştı.[196] Bu atama, Çağala'nın yerine İbrâhim Paşa'nın

---

[190] Yılmaz Öztuna , *Büyük Türkiye Tarihi*, IV , İstanbul 1977 , s. 418 - 420; Hâlim Giray , *Gülbün - i Hânân* , s. 55 - 56; A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 165; H. İnalcık , *"İslâm Giray II."* mad. , İA , V / 2 , s. 1105.

[191] Selânikî , bu hâdiseleri şöyle anlatır: "Âsıtâne - i sa'âdette Kırım Tatarı hânı İslâm Giray Han'dan arzlar gelup , mukaddemâ hıyânet idüp , cinâyet ile maktûl olan Han'un gaybet eyleyen evlâdından bir iki neferi âsî Nogay - ı Kebîr Tatarı'na ilticâ edüp , "Babamız kanın almak içün bize medetkârlık eylen" diyüp aç ve muhtaç on bin mikdârı çapkuncı ile ılgâr idüp Kırım hanlarınun kadîm - i ma'mûr makarr u mekânları olan Bağçesaray'ı ale'l gafle basup , yağma vü târâc idüp , İslâm Giray Han'un bulunan âdemleri makhûr olup ve kendüsi mecrûhan bir tarîk ile halâs bulup , kaçup ve . . . . . Kefe'de hazır bulunmağın. . . " Mustafa Selânikî , *Tarih - i Selânikî* , I (Nşr. Mehmed İbşirli) İstanbul 1989 , s. 148 - 149.

[192] Selânikî , I , s. 149; H. İnalcık , *"Aynı madde"* , s. 1105.

[193] Peçevi'den naklen , C. Max Kortopeter , *Aynı eser* , s. 88.

[194] Hâlim Giray , *Gülbün - i Hânân* , s. 57; H. İnalcık , *"Aynı madde"* , s. 1105.

[195] Selânikî , I, s. 201.

[196] Yılmaz Öztuna, *Aynı Eser* , V , s. 53. Gâzî Giray'ın azli ve Fetih Giray'ın atanması , H. Ortekin tarafından , 1594 yılı olarak verilmesine rağmen , Fetih Giray'ın han tayin edilişi , Çağala - Zâde'nin Sadrazam olduğu 27 Ekim 1596 tarihinden sonra olduğu görülüyor (bkz. Mustafa Nurî Paşa , *Netâyic ül Vukûât* , I - II (Nşr. Neşet Çağatay) Ankara 1992 , s. 173; Y. Öztuna, *Aynı eser* , V , s. 13) . Gâzi Giray'ın azli , eğer Koca Sinan Paşa'nın sadrâzam olduğu Yanık Seferi

sadrâzam olmasıyla geçerliliğini yitirmişti. İbrâhim Paşa, Çağala-zâde'nin atadığı bütün yüksek ümerâyı görevden aldığı gibi, Fetih Giray'ın yerine tekrar Gâzî Giray'ın tâyinini istiyordu. Azledilmiş bulunan Gâzî Giray ise, bütün gücüyle tekrar tahtına kavuşmak için çalışıyordu. Osmanlı merkezi, çaresiz bir şekilde, biri Gâzî Giray, diğeri Fetih Giray adına olmak üzere iki hanlık berâtı tanzim ederek İbrahim Paşa'nın yakın adamlarından Handan Ağa ile Kırım'a gönderdi. İki kişiye hanlık berâtı verilmesi karşısında ne yapacağını şaşıran Kırım ileri gelenleri, meselenin çözümünü Kefe müftüsü Mevlâna Azâkî'ye havâle etmişlerdir. Kefe müftüsü, Gâzî Giray'ın berâtında pâdişah mührü bulunduğu, Fetih Giray'ın beratında bulunmadığı gibi sudan bir gerekçe ile Gâzî Giray'ın berâtını geçerli saymış, böylece 1494 yılında Fetih Giray azledilerek Gâzî Giray Han ikinci kez Kırım hanlığına getirilmiştir. Fetih Giray, bütün evlâdı ile birlikte feci şekilde öldürülmüştür. [197]

Görüldüğü gibi, bu son hâdise diğer azil meselelerinden tamamen farklı olup, her iki Kırım hânının hiç bir kusuru bulunmamaktadır. Bu sefer, Fetih Giray, Osmanlı sadrazamlarının kendi aralarındaki rekâbet ve merkez içindeki entrikalarının kurbanı olmuşlardır.

6. ŞEHRİN ŞEHZÂDE SANCAĞI OLDUĞU DÖNEMDE GELİŞEN SİYÂSİ HÂDİSELER

14. yüzyılın sonlarından itibâren Balıkesir, Kütahya, Konya, Aydın, Amasya, Sivas, Kastamonu, Trabzon ve Kefe, şehzâde sancaklarının merkezleri olmuşlardı. Bunlar içinde Amasya, Manisa , Kütahya ve Konya en yaygın şehzâde sancakları olarak gelişmiş, nihâyet, Manisa XVI. yüzyılın sonlarından itibâren tek şehzâde sancak merkezi olmuştur. [198]

Kefe'nin Şehzâde sancağı oluşu, II. Bâyezîd'in oğlu Mehmed zamanına rastlar. Şehzâde Mehmed'in Kefe Sancağı'na hangi târihde atandığı kesin değildir. [199] Mezkûr şehzâdenin, 1499'da İstanbul'a gönderilen Rus elçisini karşılamaya memûr edildiği[200] göz önünde bulundurulursa, bu târihlerden vefât ettiği 910 / 1504 târihine kadar Kefe sancak beyliği görevinde bulunduğu kesindir. [201]

---

sırasında Osmanlı vezir - i âzâmı ve Kırım hanı arasındaki teşrifat krizi nedeniyle olmayıp , yukarıda izah edilen şekilde gerçekleşmişse , bunun târihi 1596 olmalıdır.

[197] Mustafa Nurî Paşa , *Netâyic ül - Vukûât* , I - II, s. 173 - 175.

[198] İ. Hakkı Uzunçarşılı , *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* , Ankara 1985 , s. 123. Manisa örneği için bkz. F. Emecen , *XVI. Asırda Manisa Kazası* , Ankara 1989 , s. 26 vd.

[199] Şehzâde Mehmed'in kefe Sancağı'na atanma berâtının sûreti , Bâyezîd Ktb. Veliyüddin Efendi , No 1969'da yer alan el yazması bir eserde mevcud olub (bkz. v. 21a - 21b) , mezkûr eserde berât sûretinin sonunda yer alan 921 / 1515ve 999 / 1590 - 91 târihleri , berâtın verildiği târihi göstermekten uzaktır. Bu târihler , farklı zamanlardaki sûretlere âit olabilir.

[200] A. Nimet Kurat , *Rusya Târihi* , Ankara 1987 , s. 119; Hammer , *II* , s. 344.

[201] Şehzâde Mehmed'in vefât târihi için bkz. Âşık Paşa - Zâde , s. 241. Kefe Vâliliğinden önce Yenişehir mutasarrıflığı görevinde bulunan mezkûr şehzâde , vefâtını müteakib , naaşı Bursaya

Şehzâdelerin Anadolu dışında bir yerde sancağa çıkmalarının kânûnen yasak olduğu[202]hatırlanırsa, Kefe'nin şehzâde sancağı hâline getirilişinin normal teâmülün dışında gerçekleştiği görülür. Şehzâde Mehmed'den sonra Kefe Sancağı'na atanan Süleyman'ın babasının taht müddeisi oluşu ile ilgili olan atanmasını, ileride görüleceği üzere Y. Sultan Selim'in mecbur etmesi ile izâh etmek mümkünse de, ilk hâdisenin böyle bir zarûretten kaynaklanmadığını biliyoruz. Şehzâde Mehmed'e Anadolu sancaklarından biri yerine Kefe Sancağı'nın verilmesinde, dönemin siyâsî, diplomatik hâdiseleri ile Kefe'nin Kuzey Karadeniz'de hâiz bulunduğu stratejik ehemmiyetin etkili olduğu anlaşılıyor. Yukarıda görüldüğü gibi[203], Kefe'nin siyâsî bakımdan en mühim fonksiyonlarından birisi, Kırım Hanlığı'nın kontrol edilmesi idi. Aşağıda ele alınacağı üzere[204]Kefe'nin diğer bir misyonu da, Osmanlı ve Rusya arasındaki diplomatik münâsebetleri, merkezin direktifleri doğrultusunda organize etmekti. Şehzâde Mehmed'in Sancak beyliği zamanı, bu münâsebetlerin başlangıç aşamasında en yoğun olduğu zamana rastlamaktadır. Şehzâde Mehmed'in bir uç saancağı sayılabilecek Kefe'ye tâyininde etkili olduğu varsayılabilecek diğer bir husus, II. Bâyezid'in başından itibâren Büyük evlâdı Şehzâde Ahmed'i veliahd görmesi[205] ve şehzâdeler arasında çıkacağı kuvvetle tahmin edilen taht mücâdeleleri esnâsında onu bu çekişmenin dışında tutmak arzusudur.

Şehzâde Mehmed'in 1504'de vefâtından Şehzâde Süleyman'ın Kefe Sancağı'na atandığı 18 Rebiülâhir 915 / 6 Ağustos 1509 tarihine kadar[206] geçen süre içinde Kefe Sancağı şehzâdeler tarafından yönetilmemiştir.[207] 6 Ağustos 1509'da Kefe Sancak beyliğine Şehzâde Süleyman atanmış, babasının tahta cülûs ettiği 7 Safer 918

---

nakledilerek I. Murâd türbesine defnedilmiştir (Lütfi Paşa, s. 200; Mehmed Süreyyâ, *Sicill - i Osmanî*, I (Nşr. Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı) İstanbul 1995, s. 66).

[202] Y. Öztuna, *Aynı eser*, III, s. 199 - 200. Şehzâdelere Anadolu dışında ve bilhassa "Rumeli'de sancak verilmemesi, birinci Murad'ın oğlu Savcı Bey'in babasına karşı Rumeli'de isyanından dolayı olduğu rivâyet edilmektedir" (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 122).

[203] Bkz. yuk. , s. 22 vd.

[204] Kefe'nin Osmanlı - Rus münâsebetleri bakımından önemi hakkında bkz. aş. , s. 60 vd.

[205] Tarihsiz olup, meşhûr şehzâdeler kavgasının henüz başlamadığı dönemde Şehzâde Mehmed'e gönderildiği anlaşılan bir emr - i hümâyûnda, Şehzâde Ahmed'le Rüstem Bey arasında mukâtele olduğu, sonuçta Ahmed'in gâlip çıktığı belirtilerek, Mehmed'in bu hâdiseyi Kefe ve mülhâkâtında tebşîr etmesi, bütün kal'alarda top ve tüfenk atışlarının yapılması, şehirlerin tezyîn edilmesi, bu hususta şenlikler tertib edilmesi isteniyor. Şehzâde Mehmed, buna verdiği cevapda, zaferden dolayı memnûniyetini belirttikten sonra emr - i hümâyûnda öngörülen kutlamaların fazlasıyla yerine getirildiğini ifâde ediyor (bkz. Mecmuâ - ı Feridun, İstanbul 1274, s. 337 - 338). Bu emr - i hümâyunun Şehzâde Ahmed'in zaferini kutlamaktan ziyâde onun veliahdliği husûsundaki niyetlerinin izharı ve ortamın hazırlanması çabalarının ürünü olduğu kanaatindeyiz.

[206] Mezkûr tarih için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "*Süleyman I.*" mad. İA. , XI, s. 100.

[207] İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Selim'in oğlu Süleyman, amcası Mehmed'in vefâtından sonra Kefe sancak beyliğine tâyin edilmiş"tir şeklindeki ifâdesiyle (bkz. *Aynı eser*, s. 119) aradaki süreyi dikkate almayıp Süleyman'ın atanmasının Mehmed'in vefâtını müteakib vukûbulduğunu imâ ediyorsa da, Mehmed'in ölümü ve Süleyman'ın atanma tarihleri belli olduğundan bu konda şüpheye mahal yoktur.

/ 24 Nisan 1512 târihine kadar[208] bu görevde kalmıştır. Yavuz Sultan Selim'in birinci mesele olarak gördüğü Şii tehlikesini bertaraf etmek için girişeceği kapsamlı harekât sırasında devlet merkezinin muhafazasını tevdi etmek maksadıyla mezkûr târihten hemen sonra Şehzâde Süleyman'ın İstanbul'a çağrıldığı belirtiliyorsa da,[209] asıl maksadın, İran seferi öncesindeki mücâdelede merkezi sağlama almak olduğu anlaşılıyor. Yavuz Sultan Selim, tahta geçişinden sonra, kendisini kardeşleriyle yapmak zorunda kalacağı şiddetli bir mücâdelenin içinde bulmuş, bu meseleyi halletmeden rahat edemeyeceğini anlamıştır. Bu nedenle kendisi Ahmed ve Korkud ile giriştiği mücâdele ile meşgûl olurken, oğlu Süleyman'ın merkezde kalmasını gerekli görmüş ve merkeze çağırmıştır. [210]

Şehzâde Süleyman'ın Kefe sancakbeyliği'ne atanması, babası Yavuz Sultan Selim'in kardeşleriyle giriştiği taht mücâdelesinin bir merhâlesi hâlinde gelişmiştir. Yavuz Sultan Selim'in tahtı ele geçirme plânı ve mücâdelesi içinde de Kefe'nin çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir ki, aşağıda hâdiselerin gelişimi içinde bu hususa yer verilecektir.

II. Bâyezid'in , Korkut, Abdullah, Ahmed, Şehin-şah, Selim, Mahmud, Âlem-şâh ve Mehmed adında 8 evlâdından, yalnız Korkut, Ahmed ve Selim hayatta idi. Bunlardan Korkut Saruhan, Ahmed Amasya, Selim ise Trabzon sancak beyliklerinde idiler. [211]

Bâyezid'in tahtını Ahmed'e bırakarak çekileceği haberlerinin yaygınlık kazandığı sırada Selim oğlu Süleyman için uygun bir sancak istemiş, kendisine Şebinkarahisar(Şabhâne-i Karahisar) sancağı verilmişti.[212] Şehzâde Ahmed, kendi sancağına yakın olduğu gerekçesiyle buna itiraz etmiş, II. Bâyezîd bunun üzerine Kânûnî'ye Bolu Sancağı'nın tevcih edilmesini istemiştir. Şehzâde Ahmed, Bolu'nun taht merkezine yakınlığı ve merkeze giden yolun kontrolü bakımından taşıdığı ehemmiyeti gözönünde bulundurarak bu tevcihe de karşı çıktı. Ağırlığını her meselede Ahmed'den yana koyduğu görülen Bâyezîd, Süleyman'a bu sefer Kefe Sancağı'nı tevcih etti.[213] Kaynaklarda bu tevcih seçiminin Bâyezîd tarafından

---

[208] Ahmed Taşköprülü - Zâde , Y. Sultan Selim'in cülûs târihini 8 S. 918 / 25 Nisan 1512 olarak verir (bkz. Mehmed Mecdî Efendi , *Şakâyık - ı Nu'mâniye Tercümesi* , İstanbul 1269 , s. 439).

[209] Şehzâde Süleyman'ın Kefe Sancağı'na atanma vemerkeze çağrılma târihleri ve sabepleri hakkında Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki *E 6185* no'lu belgeye dayanan Çağatay Uluçay'ın tespitleri için bkz. M. Tayyib Gökbilgin , "*Aynı madde*" , s. 100.

[210] Mustafa Nuri Paşa , *Netâyic ül Vukûât* , I - II , s. 79; Şinasi Altundağ , "*Selim I*" , mad. , İA , X , s. 425.

[211] Hammer , *II* , 376; Şinâsi Altundağ , "*Aynı madde*" , s. 423.

[212] Hoca Sadeddin , *IV* , s. 6 , 7.

[213] "Gerçekte Sultan Ahmed'in huzuru ve güveni pâdişâh hazretlerinin en çok önem verdiği sorun olup , yanında bir sözünün iki edilmesi olası değildi. Bu nedenle önerisini kabul edip , hoşnutsuzluğunu belirten haberine kulak tutup , razı olarak ol başına buyruk şehzâdenin yetişkinlik terâzisinin kefesine Kefe Sancağı'nı koyarak her iki tarafı da kollayıp karşı görüşleri aradan giderdi" (bkz. Hoca Sadeddin , *IV* , s. 8) . Bâyezid'in bir kez karar verince bundan dönmek gibi bir itiyâdının olmadığı halde , Ahmed'in itirâzı üzerine bu değişikliği kabul etiğini belirterek , tahtını Ahmed'e bırakmak hususunda ne kadar kararlı olduğunu belirtir (bkz. , Hammer , *II* , s.

gerçekleştirildiği belirtiliyorsa da, Süleyman'a verilecek sancağın önce Bolu, sonra Kefe olarak belirlenmesi, tamamen Selim'in kendi hedefi doğrultusunda çizdiği stratejinin ürünü idi.[214] Selim, Ahmed'i kontrol etmek, O'nun İstanbul'a girişi, İstanbul'la haberleşmesini tâkib etmek maksadıyla Süleyman'ı önce Bolu'ya tâyîn ettirmek istemiş, Ahmed'in meseleyi kavraması sonucunda bu amacına ulaşamamıştı. Bunun üzerine Selim, kendisine Rumeli'den bir sancak almak ve taht mücâdelesini oradan yürütmeğe karar vermiş, bu isteğini açığa vurmadan evvel, Süleyman'ın Kefe'ye tâyin edilmesini sağlamıştı. Böylece, kendisi Rumeli'de edineceği bir üs vâsıtasıyle saltanat mücâdelesini yürütürken, Kefe'yi Balkanlar'dan İstanbul'a geçiş üssü olarak kullanacaktı. Selim, bu mücâdelede Kırım atlı birliklerinden yararlanmayı düşünüyor, bu hususta kayınpederi Mengli Giray'dan almayı planladığı desteği oğlu Süleyman vâsıtasıyla pekiştirmeği düşünüyordu. Diğer bir amacı, Kırım'dan elde edeceği kuvvetlerle donanmasının gücünü arttırmaktı. Selim, donanmadan sorumlu İskender Bey ile yakın temasa girmiş, onunla ittifak yapmıştı. İskender Bey, herhangi bir hareket esnasında Ahmed'i bogazdan İstanbul'a sokmamaya söz vermişti. [215]

Selim, Trabzon'da bulunduğu sıralarda bu tür planlar yaparken, II. Bâyezîd'in sağlığı kardeşler rekâbetinin kendini iyice hissettiren gergin atmosferi içinde iyice bozuluyor, bütün enerjinin iç mücâdelelere harcanmasını fırsat bilen ve hedeflerine ulaşmak için bundan daha uygun ortam bulamayacağını anlayan Şah İsmâil, bundan âzâmî ölçüde istifâde etmeği tasarlıyordu. Şah İsmâil'in bu düşüncelerle İç Anadolu'da Konya'ya kadar uzanan taarruzları, kardeşler rekâbetiyle gerginleşmiş ortamda yöneticiler ve halkın hassasiyetini had safhaya çıkarmıştı. Bâyezid'in sağlık problemleri yüzünden hareket kâbiliyetinin iyice azaldığı bu dönemde, Şah İsmâil'e karşı tek hareket Selim'den gelmişti. Y. Sultan Selim, Şah İsmâil'e karşı bilhassa Gürcistan hududunda büyük çaplı seferlere girişiyordu. Selim'in Trabzon sancak beyi olarak merkezden izin almadan yürüttüğü bu faaliyetler büyük infi'âl uyandırmış, onun müstakil hareket ettiği şüphlerine haklılık kazandırmıştı. Bu nedenle, kendisine azarlayıcı hükümler gönderilen Selim, bunlardan büyük bir huzursuzluk duymuş, nihâyet, merkeze Rumeli yakasından bir sancak verilmesi isteğini ihtivâ eden bir niyâz-nâme göndermiştir. [216]Selim, Semendire, Bosna, veya Silistre sancaklarından birini istiyordu. [217]Selim'in bu niyâz-nâmesi reddedildi. İkinci kez aynı isteği tekrarlayan Selim'e bu kez, Trabzon Sancağı'ndaki tasarruf alanının genişletilmesi teklif edildi ve Rumeli'den sancak verilmesi yine reddedildi. İsteğinde kararlı olan Selim, üçüncü kez aynı isteğini tekrarladı ve bu da geri çevrildi. [218]

---

376). Süleyma'nın Ahmed'in itirazı üzerine Bolu'dan Kefe'ye tâyin edilişi hakkında ayrıca bkz. Şinâsî Altundağ, "*Aynı madde*", s. 423.

[214] Yılmaz Öztuna, *Aynı eser*, III, s. 198.

[215] H. İnalcık, *A History of the Ottoman Empire to 1730* (Editor:V. J. Parry, H. İnalcık, A. Nimet Kurat, S. Bromcey) s. 67.

[216] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 13. Bu husustaki tedkikler, Hoca Sadeddin'in bu kaydına yer vermeyerek, Selim'in Rumeli'den sancak isteyen arzlarının Trabzon'dan Kefe'ye geçmesinden sonra vukubulduğunu belirtiyorlar (bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "*Bâyezîd II.*" mad. İA, *II*, s. 395). Ancak, Selim'in mezkûr planını Trabzon'dan uygulamaya çalıştıktan sonra başarısız olması ve bundan sonra Kefe'ye ilticâ etmesi şeklindeki Hoca Sadeddin'in kaydı daha doğru gözüküyor.

[217] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 67.

[218] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 13.

Selim, bu ısrarlı teşebüslerinin âkim kalması üzerine, "daha cezrî tedbirler almak ihtiyâcı ile Kefe'ye gitti (1510).[219] Merkezin iznini almadan ânî şekilde bir gemiyle Kefe'ye giden ve orada oğlu Süleyman tarafından karşılanan Selim, gönderdiği bir adamla amacının "Rumeli diyârında kalmak ve küffâra karşı islâmın bayraktarlığını açmak" olduğunu bildirdi. Selim'in Kefe'ye gidişi, en çok Sultan Ahmed'i telâşlandırdı. Selim'in Kırım ve Kefe'den alacağı desteği yok etmeği amaçlayan Ahmed, Mengli Giray'a yazdığı mektupta, Selim'in tutuklanması ve kendisine yardımcı olunmaması karşılığında Kefe Vilâyeti ve ona tâbi 9 kalenin kendisine verileceğini bildirdi. Mengli Giray, uzak görüşlü bir kişi olduğunu göstererek bu taht mücâdelelerine direkt müdâhalede bulunmayı Kırım menfaatleri bakımından doğru bulmadı. Ahmed'e verdiği cevapta, kendisine sığınan kişinin şerefli bir hânedan mensubu olduğunu, onu tutuklamanın mümkün olmadığını, ayrıca, tevkif etmenin kardeşliğe yakışmayacağını belirterek nezâket çerçevesinde isteğini geri çevirdi. Mengli Giray'ın oğlu Mehmed Giray, Ahmed'in toprak tekliflerini çok câzip bularak, Selim'in tevkif edilmesi konusunda babasını tazyik etti. Bu tazyikler karşısında Mengli Giray, oğluna, eğer mesele toprak ise bunun Selim'den de talep edilebileceğini söyledi. Bunun üzerine, Mehmed Giray, Selim'e şu soruyu yöneltti: "Sultan Selim hazretleri! Ihtimal ki yakında Rûm tahtına geçeceksin. O zaman Kırım Hanlığı'na Kefe Vilâyeti'yle iskeleleri terk idermisin? " Selim, bu soruyu şöyle cevaplândırdı: "Hükümdarlar yalnız zabt iderler. Vilâyetleri sultanlara bahş idecek kadar kânûnlarında müsâade yoktur. Altun, gümüş ne kadar istersek virilür. Fakat vilâyet istemeyiniz". [220]

Selim'in Kefe'de bulunuşunu Şehzâde Ahmed'i tahta geçirme emellerine en büyük engel olarak gören üst düzey devlet ricâli, onun Kefe'ye gidişi ve Rumeli'den sancak isteyişinin uzak vâdede tahta el koymak amacına yönelik bir girişim olduğunu telkin ediyor, daha cezrî tedbirler alması için pâdişahı ikna etmeğe çalışılyorlardı. Nihâyet, hatırı sayılır bir âlim olan Sarı Gürz nâmlı İstanbul kadısı Molla Nûreddin , Selim'i Trabzon'a dönmeğe iknâ etmek üzere Kefe'ye gönderildi.[221] Bu görüşmede Molla Nûredin bütün gücüyle Selim'i merkez nezdinde isyân telâkki edilen bu hareketten caydırmaya çalıştı. Bu görüşmelerde Selim, Ahmed'e verilen miktarda dirlik istedi[222] ve babasına karşı isyan etmek gibi bir niyetinin bulunmadığı hususunda Molla Nûreddin'i iknâ etti.[223] Molla Nureddin, Selim'in isyân niyetinde olmadığı hususundaki samîmi düşüncelerini Bâyezid'e iletti ve meseleyi sulh yoluyla çözmek niyetinde olan Bâyezîd, Rumeli dışında "Anadolu sancaklarından her hangisin dilerse

---

[219] Şinasi Altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424. Yılmaz Öztuna, Selim'in Kefe'ye gidiş târihini 1511 olarak verir (bkz. Y. Öztuna, *Aynı eser*, III, s. 199.

[220] Halim Giray, *Aynı eser*, s. 34 - 35.

[221] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 14 - 15; Şinasi Altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424.

[222] Şinasi Altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424.

[223] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 16. Selim'in bu görüşmelerde Ahmed'e verilen dirlik kadar dirlik verilmesi, aksi taktirde Çerkes Kirman taraflarında bir beylik kurarak mücâdelesine devam edeceğini izhâr ettiği (bkz. Şinâsi Altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424) belirtiliyor ki, babasına karşı isyân bayrağını açtığını kendi ağzıyla ikrâr etmesi demek olan bu durum, bu aşamada Selim'in hareket tarzı ile bağdaşmıyor. Hoca Sadeddin, Selim'in savaş akabinde bile babası ile görüşmek ve elini öpmek istediğini, hiç bir sûrette isyânı çağrıştıran bir harekette bulunmadığını ısrarla belirtiyor (bkz. *IV*, s. 16 vd.).

atansın"[224] buyruğunu verdi. Gerek Selim'in Rumeli'de ısrar etmesi, gerekse O'nun te'dib edilmesinden yana olan üst düzey devlet erkânı, bu kararın uygulanmasına mâni oldu. Bu görüşmelerde bir sonuç çıkmadığı gibi, yukarıda bahsedilen toprak talepleri karşısında kesin tavrını koyan Selim, Kırım Hanı'nın oğlu Mehmed Giray tarafından da tehdit edilmeye başlandı. Mengli Giray'ın uyarısıyla burada kalmanın artık imkânsız olduğunu anlayan Selim, Kefe'den ayrıldı. [225]Kırım Hânı ve kayın pederi Mengli Giray'dan temin ettiği 1000 kadar asker ve Kırım Hanı'nın diğer oğlu Saadet Giray'ın refakatiyle Özi ve Turla ırmaklarını geçerek Mart 1511'de Kili'ye gelen Selim burada fazla kalmamış, [226]Ahyolu'nda bir donanmayı kendisini beklemek üzere görevlendirdikten sonra, Edirne'ye doğru yol almıştır. Selim, hâdiselerin gelişme durumuna göre bunu bir tedbir olarak düşünmüştü. [227]

Artık cezrî hareketlere başvurmaktan çekinmeyen Selim'in Edirne'ye hareket etmesi üzerine, II. Bâyezîd de Edirne'ye gitti[228]. Selim'in Edirne'ye hareketi, kısa bir süre için taht kenti olan Edirne'de büyük heyacan yarattı ve Rumeli beyleri Edirne'ye çağrıldı. Ayrıca, Selim'in bu hareketini düşmanlık olarak niteleyen bir nâme hazırlandı. Pâdişâh'ın çevresi, Selim'e karşı kifâyet miktârı bir ordu hazırlanması konusunda onu iknâ ettiler.[229] İki tarafın savaşın eşiğine geldiği bu dönemde bir yandan da Molla Nûreddin vâsıtasıyle görüşmeler devam ediyordu. Bir ara Bâyezîd, Selim'in tahta geçirilmesi hususunda iknâ olmuş, ancak çevresi tarafından caydırılmıştı. [230]

İki tarafın savaş düzeni içinde çukur Çayırı denen mevkide beklediği bu dönemde, barışın sağlanması için son girişimler yapıldı. Selim, yakın adamlarından biri vâsıtasıyle babasına Rumeli'de bir sancak verilmesi hususunda ısrarlı olduğu, bu şart dâhilinde barışdan yana olduğunu ihtivâ eden bir mesaj gönderdi. Bu son çaba netice verdi. Bâyezîd nihâyet Rumeli'de bir sancağın Selim'e tevcih edilmesini kabul ederek "Bosna, Semendire ya da Mora sancaklarından birisini seçmesini istedi. Selim, Semendire sancağını tercih ettiğini bildirince, Vidin ve Alacahisar sancakları da eklenerek tevcih edildiğini gösterir menşur kendisine verildi. Bu anlaşmaya göre Bâyezîd, tahtı hiç bir oğluna devretmeyeceğini de vaadetmişti. [231]

Selim, bu lütufkâr tutumun bir tuzak olduğunu anlamakta gecikmeyecektir. Kendisinin Semendire'ye hareket edeceğini düşünen devlet ricâlinin bu sırada

---

[224] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 17.
[225] Halim Giray, *Aynı eser*, s. 35.
[226] Şinasi Altundağ "*Aynı madde*", s. 424; Halim Giray, *Aynı eser*, s. 35; Ahmed Cevdet Paşa, *Aynı eser*, s. 17. Mustafa Nuri Paşa, Selim'in emrinde 10000 kişilik bir kuvvet bulunduğu ve Kefe'den ayrıldıktan sonra Silistre'ye geldiğini belirtir (*Netâyic ül Vukuat*, I - II, s. 57). Şunu da hemen belirtelim ki, Selim ve Mehmed Giray arasındaki toprak meselesi münferid bir vak'a olup, O'nun Kırım Hânı ile ittifâkına halel gelmemiştir. Kırım Hânı'nın oğlu Saadet Giray'ı Selim'e refakat ettirmesi bu hususda şüpheye yer bırakmıyor.
[227] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 18.
[228] Mustafa Nuri Paşa, *I - II*, s. 57; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "*Aynı madde*", s. 395.
[229] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 21.
[230] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 22 - 23.
[231] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 28 - 29; M. Nuri Paşa, *Aynı eser*, I - II, s. 58.

Şehzâde Ahmed'i tahta geçirme çabalarını hızlandırdıklarını istihbâr eden Selim, müdebbîr davranarak bir adamını Semendire'ye gönderirken kendisi Edirne'de beklemeyi uygun buldu. [232]Bu bekleyiş içinde Selim'in ordusu kendisine katılanlarla gittikçe kabarırken, tercihlerini daha başlangıçta Ahmed'den yana yapmış bulunan devlet ricâli, Selim'in iktidârını kendi hayatlarının sonu olarak gördüğünden Bâyezid'i savaştan başka yol bulunmadığına iknâ etmeye çalışıyorlardı. Bâyezid'in hızla Semendire'ye hareket etmesi hususundaki emri karşısında, ferman ve buyraklara boyun eğdiğinden şüphe edilmemesini belirterek bütün İslâmı tehdit eden Kızılbaş fitnesinin Anadolu'yu kasıp kavurduğu sırada uzak bir köşede dinlenmeye çekilmeyi düşünmediğinden, kendisine Kızılbaşlar üzerine aktif bir görev verilmesini istedi. Her ne pahasına olursa olsun Anadolu'dan uzaklaşmamayı düşünen ve aksi halde tahtın Ahmed'e devredileceğini kesin olarak anlamış bulunan Selim, Babası'nın Semendire'ye gitmesi hususunda son bir emir vererek Edirne'den İstanbul'a hareket etmesi(Rebiülâhır'ın sonları 917 / Temmuz 1511) karşısında, babası ile görüşmek maksadıyla hızla onu takib etti ve üç gün içinde Zağra'dan Çorlu yakınlarına geldi. [233] Bâyezid'in çevresi, Selim'in bir fersah mesâfe kadar yaklaştığı sırada, ordusunun dinlenmesine firsat bırakılmadan savaşa tutuşmanın uygun olduğu hususunda kendisini ikna etti. Çorlu yakınlarında Uğraş Köyü yakınlarında 8 Cemâziyelevvel 917 / 3 Ağustos 1511[234] târihinde iki ordu şiddetli bir savaşa tutuştu. [235]Bu savaşta bütün gayretlerine rağmen bozguna uğrayan Selim, Ferhâd Paşa'nın metânet ve gayretiyle savaş alanından çekilmeyi başardı. [236]

3000 kadar askeriyle Ahyolu'na geçen ve geri kalan askerine Rumeli beylerinden birini başbuğ tâyin eden Selim, Deniz yoluyla tekrar Kefe'ye hareket etti.[237]

Bâyezîd ve yakın çevresinin Ahmed'i tahta çıkarma girişimlerinin devam ettiği, Rumeli beylerinin İstanbul'a çağrılarak gıyabında ona biat ettirildiği olaylar sırasında beklenmedik bir gelişme olmuş, bu aşamada hâdiselerin gelişimi *yeniçeri* faktörüne bağlı olmuştur. Selim'den başka bir lider tanımama konusunda kesin karar alan yeniçeriler O'na 6 Mart 1512'de bir dâvetnâme gönderdiler. [238] Şehzâde Ahmed'in tahta el koymak üzere İstanbul'a yönelmesi, Korkud'un İstanbul'a gelerek yeniçerileri ikna etme çabaları tam aksi netice doğurmuş, çıkan büyük bir isyanda Hersek-zâde Ahmet Paşa, Beylerbeyi Hasan Paşa, Kazasker Abdurrahman Efendi ve Tâci-zâde Câfer Çelebi'nin evlerine yapılan baskınlar sonunda mezkûr şahıslar canlarını zor kurtarmışlardır. Bu isyanı müteakib, merkezin kontrolü fiilen yeniçerilerin eline geçmiştir. Yeniçerilerin kendisini dâvet etmesinden sonra hâdiseleri

---

[232] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 30 - 31.
[233] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 32 - 33.
[234] Şinasi Altundağ, "*Aynı madde*", s. 424.
[235] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 37 - 38.
[236] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 41.
[237] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 42; Mustafa Nuri Paşa, *Aynı eser*, I - II, s. 58.
[238] Şinasi Altundağ, "*Aynı madde*", s. 424.

yakında tâkib eden Selim, II. Bâyezid'in zorunlu olarak kendisine tahtı iâde etmesi ile gelerek pâdişâhlık makamına geçmiştir(24 Nisan 1512). [239]

Bâzen ayrıntıya inerek özetlenen yukarıdaki hâdiseler dikkatle incelendiğinde, Kefe ve Kırım Hanlığı'nın Selim'in iktidara yükselişinde en büyük faktör oldukları görülmektedir. O, Trabzon'da iken henüz Rumeli'den sancak talep etme girişimlerine başlamadan önce, bu meselenin kendisini sürükleyeceği mecrâda bir sığınak ihtiyacı içinde kalacağını uzak görüşlülüğü ile anlamış, oğlu Süleyman'ın Kefe Sancakbeyliğine atanmasını sağlamıştır. Tarbzon'da yapabileceği bütün girişimleri yerine getirdikten sonra, önceden planladığı şekilde Kefe'ye gitmiştir. Kefe'den Edirne istikametine gelip babasına tavizsiz bir şekilde görüşlerini kabul ettirmeğe başlamadan önce de, yine müdebbir davranmış, cereyan edeceği artık anlaşılmış bulunan mâlum savaş sonunda mağlub olması hâlinde kendisini Kefe'ye ulaştıracak donanmayı Ahyolun'da görevde bırakmıştır. Selim, mağlub olmasını müteakib, bu donanma ile Kefe'ye ikinci kez sığınmıştır. Bütün bu hâdiseler bir yandan Selim'in başarısında onun müdebbir ve uzak görüşlü bir kişi oluşunun ne kadar mühim bir yer tuttuğunu gösterirken, diğer yandan, babası ile giriştiği taht mücâdelesinde bütün planlarını Kefe ve Kırım Hanlığı'ndan alacağı destek üzerine inşa ettiğini göstermektedir.

Selim, şüphesiz, bu taht kavgasında kaybedebileceği ihtimâlini de gözönünde bulundurmuş, ancak, kaybetse bile mücâdeleyi bırakmayı aklına getirmemiştir. Kefe'nin bu dönemde Selim'in hayatında büyük çapta etkili olduğu nakta-i nazarı, onun bu ileriye yönelik hedeflerinde ortaya çıkmaktadır. O'nun, kaybetiği taktirde, Kerç Boğazı'nın doğu kesimlerindeki Çerkes vilâyetlerini zaptederek buralarda kendine bağlı bir beylik kurmayı tasarladığı anlaşılıyor.[240] Selim'in iki kez Kefe'de bulunuşu sırasında en az bir yıl Kefe'de kaldığı anlaşılıyor. Bu süre içinde Kefe Sancağı'nın yönetimi, resmî olarak Süleyman'da bulunmasına rağmen, fiili idâre şüphesiz Selim'in elinde idi. Selim, bu süreyi çok iyi değerlendirerek, Çerâkise üzerine başarılı akınlar yapmış, Taman civârında Temrük ve Kızıltaş kalelerini inşa ettirmiştir.[241] Selim'in her ne pahasına olursa olsun, iktidardan vazgeçmeyeceğini

---

[239] Hoca Sadeddin, *IV*, s. 79 - 83; Şinasi Altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424; Mustafa Nuri Paşa, *Aynı eser*, I - II, s. 59.

[240] Şinasi altundağ, *"Aynı madde"*, s. 424.

[241] Evliya Çelebi'ye âit bu bilgi, hâdiselerin akışı göz önünde bulundurulduğunda şüphesiz doğruluk taşımaktadır. Evliya Çelebi, Selim'in Çorlu yakınlarındaki mağlubiyetini müteakib Trabzon'a gitmek isterken rüzgâr tarafından sürüklenerek Temrük'e vardığı, burada edindiği dostlarıyla Dağıstan, Belh, Buhara, özbekistan, İran ve Turan'ı gezip, Şah İsmâil'le satranç karşılaşması yaptığı, onu mat ettiği, buradan yüz bin Tatar askeriyle dönerek babası ile üçüncü kez karşılaştığı gibi bilgiler, Evliya'nın pek çok hâdise ve bunların zamanını karıştırdığı, ayrıca büyük çapta hayal gücünü de kullandığını gösteriyor. Ancak, Çerkes vilâyetine güney ve kuzeyden hâkim bu iki kalenin yapılmasının Selim'e mâledilmesi, bizim açımızdan mümkün gözüküyor. Evliya Çelebi, Temrük ve kızıltaş kalelerinin Selim tarafından yaptırılma tarihlerinin 921 / 1515 olduğunu belirtiyor ki, bunun 917 / 1511 yılı olması gerekir; zirâ, 1515 tarihlerinde Selim, İran ve Mısır seferleri ile meşgul olup, Kefe ve Çerkes vilâyetiyle ilgilenmesi sözkonusu değildi (bkz. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, VII, s. 407 - 409).

gösteren bu faaliyetler, merkezde büyük tepki doğurmuş, yukarıda belirtildiği üzere, Kefe'den ayrılarak Tarabzon'a dönmesi emredilmiştir. [242]

7. OSMANLI-RUS MÜNÂSEBETLERİ VE KEFE

7. 1. İlk Ddiplomatik Temaslar ve Osmanlı Kuzey Politikası

Kefe ve Azak şehirleri, Osmanlı-Rus münâsebetlerinde, her iki tarafın birbirleri hakkında bilgi aldıkları önemli merkezler durumundaydı. Osmanlı'nın Rusya hakkında bu dönemde fazla bilgi edinme ihtiyacı bulunmasa da, bir cihan devleti olan Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Rusya, ilk aşamada Kefe ve Azak beyleri veya Kırım hanlarının tavasuttu ve bilgilerine başvurmuştur. Altın Ordu'nun çöküşünden sonraki dönemde Rusya bir yandan Kırım, bir yandan Osmanlı Devleti hakkında büyük çapta bilgi edinme ihtiyacı duymuş, bu hususta yaygın ajanlık faaliyeti sürdürmüştü. Kırım'ın pâyitahtı Bahçesaray, Osmanlı'ya bağlı Kefe ve Azak şehirlerinde her zaman Rus ajanları bulunuyor, bunlar Kırım hanının plânlarını, Osmanlı Devleti'nin tasarılarını Bahçesaray'daki Rus elçiliğine ulaştırıyorlardı.[243] Rusya, hiç şüphe yok ki, kendisi açısından gerçekçi ve sağlıklı temellere oturan dış politikasını bu sağlam bilgi üzerine inşa etmişti.

Kefe ve Azak şehirleri, her iki tarafın birbirleri hakkında bilgi edinmesi için uygun ortamı sağlarken, Osmanlı-Rus münâsebetlerinin diplomatik bakımdan organizasyonunun yürütülmesinde de mühim rol oynuyorlardı. [244]Kırım Hanlığı'nın kontrolünde Kefe'ye yüklenmiş bulunan husûsî misyon, Osmanlı-Rus ilişkilerinde de aynıyle vâriddir. Pek çok örnek içinden seçtiğimiz bir divân hükmü, bu hususta oldukça aydınlatıcıdır. Kefe beyine gönderilen bir hükümde, Moskof elçisinin ve adamlarının hassa reislerinden Mustafa'nın gemisi ile İstanbul'a gönderilmesi emrediliyor.[245] Elçilerin korunması, iki ülke ilişkileri bakımından büyük hassasiyet taşıdığı için, devletin bu konuya büyük önem verdiği görülüyor. Gerek Rusya'dan İstanbul'a varış, gerekse İstanbul'dan Rusya'ya dönüşlerinde gövenlik, konaklama ve bunun gibi seyahat halleriyle ilgili ihtiyaçlarının karşılanması hususunda Kefe ve Azak beylerine husûsî emirler gönderiliyordu. Yukarıdaki hükümde İstanbul'a

---

[242] Selim'in Kefe ve çevresinde müstâkil bir hükümdar gibi gerçekleştirdiği faaliyetler, Hammer'in de dikkatini çekmiştir (bkz. , Hamer, *II*, s. 377). Selim'in Kefe'de iken Çerakise saltanatına son verdiği hakkında bkz. , Mehmed Süreyyâ, *Aynı eser, I*, s. 37.
[243] A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 81.
[244] H. İnalcık, "*Osmanlı - Rusrekâbetinin menşei ve Don - Volga Kanalı teşebbüsü* (1569) ", Belleten, *XII / 46*, (Ankara 1948) , s. 386. (*Osmanlı - Rus rekâbeti . . .* şeklinde kısaltılacaktır).
[245] Kefe beyine, 5 M. 978 / 9 Haziran 1570 târihli hüküm, BA, *MD*, IX, 105 / 266.

geleceği bildirilen Moskof kralı ilçisinin bu ziyareti gerçekleşmiştir. Bu elçinin Rusya'ya dönüşü hakkında Kefe beyine gönderilen diğer bir hükümde, Kefe beyinin elçileri emin ve salim Azak beyine ulaştırması emrediliyor. [246]Anlaşılan odur ki, seyahatin daha sonraki kısmına Azak beyi tarafından muâvenet edilecektir.

İlk münâsebetlerin kurulmasında başlıca âmil, ticâri ilişkiler ve tüccarların korunması olmuştur. Rusya, Altın Ordu döneminde Kuzey karadeniz limanlarıyla tesis etmiş olduğu ticâri ilişkileri, Osmanlı zamânında da devam ettirmek istiyordu. Altın Ordu'nun dağılması ile ortaya çıkan otorite boşluğu, belli bir süre Rus tüccarlarının ticârî faaliyetlerini olumsuz yönde etkiledi. Kırım Hanlığı'nın istikrara kavuşması ve Osmanlı Devleti'nin Kırım sâhillerine, Azak ve Taman çevresine kesin bir şekilde hukuk ve nizâmı hâkim kılması, Rusya içlerinden güneye yapılan ticârî faaliyeti canlandırdı. Bu dönemde, Azak ve Kefe, Rus tüccârlarının en yoğun görüldükleri şehirlerdir. İşte, ilk diplomatik girişimlerde, ticârî faaliyetlerde her zaman ortaya çıkması tabii olan bir takım problemler etkili oldu. [247]İlk teşebbüs Rusya'dan geldi ve Mengli Giray'ın tavassutu ile gerçekleşti. Rusya, Osmanlı Devleti ile diplomatik münâsebet tesis ederken, Osmanlı Devleti'nin buna razı olduğundan emin olmak istemiş, Kırım hânı Mengli Giray'ın tavasutuna ihtiyaç duymuştu. Mengli Giray'ın aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin bu münâsebete karşı olmadığı anlaşıldıktan sonra, Çar III. İvan, İstanbul'a Azak v Kefe şehirlerinde Rus tüccârlarının uğradıkları haksız muameleleri ayrıntısı ile anlatan bir mektup gönderdi. [248]Diplomatik münâsebetler kadar, ticârî ilişkilerde karşılaşılan problemlere de ışık tutması bakımından, mezkûr mektûbu buraya alıyoruz. Mektup, şöyle idi: "Türkiye beylerinin hükümdârı ve berr ü bahrin pâdişâhı sultân-ı zî istiklâl Bâyezîd'e. Biz ki Tanrı'nın inâyetiyle bütün Rusyalılar'ın ve kuzey - doğuda diğer birçok ülkelerin yegâne hakiki hükümdârı Jan'ız(Ivan), zât-ı şevketlerine yazmak istediğimiz şudur ki:Şimdiye kadar beyân-ı ihlâs için sefir göndermedik. Bununla berâber Rus tâcirleri sizin memleketinizi dolaşmış ve iki hükümete de faydalı bir ticâret icrâ etmişlerdir. Bunlar sizin hâkimiyetinizden görmüş oldukları mezâlimden dolayı bana defâlarca şikâyet ettiler. Lâkin ben sükût ettim. Geçen sene Azov(Azak) paşası bunları hendek açmağa ve muhtelif inşaat işleri için arabayla taş taşımağa mecbûr etmiştir. Bundan daha ileri gidilerek Azov ve Kefe tâcirlerimiz mallarını yarı fiyatiyle teslîme icbâr olunmuştur. Eğer bunlardan biri hastalanacak olursa hepsinin malları hacz olunuyor. Eğer vefât edecek olursa hükûmet bütün mallarını zaptediyor. İyileşecek olursa, malının yarısından ziyâdesi verilmiyor. Vasiyetnâmelerinin şartları mer'i tutulmuyor. Türk hâkimleri bütün Rus emvâli için kendilerinden başka vâris tanımıyorlar. Bu kadar haksız muâmeleler tâcirlerime sizin memleketinizde ticâreti men' için beni icbâr eylemiştir. Bu tâcirler eskiden, ancak kânûnen muayyen olan miktârı te'diye eyledikleri ve kendilerine serbestçe ticârete müsâade olunduğu halde şimdi bu ef'âl-i ta'addîkârânenin sebebi nedir, bunu biliyormusunuz? Yoksa bilmiyormusunuz? Babanız II. Mehmed büyük ve meşhûr bir hükümdâr idi; rivâyete göre bize beyân-ı meveddet için sefir göndermek arzûsunda bulunmuş, lâkin Cenâb-ı Hâk müyesser etmemiş. Bu tasavvurun şimdi icrâ olunduğunu neden görmeyelim? Cevâbınızı intizâr

---

[246] Kefe beyine, 23 S. 978 / 16 Ağustos 1571 tarihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 305 / 437.
[247] A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri. . .* , s. 220
[248] A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 118

ediriz. Moskov, 31 Ağustos 1492".[249] A. Nimet Kurat, bu mektûbun İstanbul'da ayandırdığı âkisler hakkında mâlûmat bulunmadığını belirtiyorsa da,[250] bizim kanaatimize göre, Osmanlı Devleti, Rusya ile bu dönemde dostluk temeline dayanan ilişkilerden yana idi ve III. İvan, İstanbul'u bu hususta iknâ etmişti. Bu mektupdan sonraki ilişkilerde yer aldığını gördüğümüz Şehzâde Mehmed'in Kefe sancak beyliğine atanmasının en önemli sebebi de bu idi. Yukarıda belirtildiği üzere, şehzâdelere Anadolu dışında bir sancağın tevcih edilmesi usûle ve kânûna aykırı olup, mezkûr şehzâdenin Kefe sancakbeyliğine atanması teâmülün dışında idi. III. İvan'ın şikâyet ettiği hususlardan anlaşıldığı üzere, Kefe ve Azak beyleri, Osmanlı kânunnâmelerinin öngörmediği bâzı muâmelelerde bulunuyorlardı. Osmanlı hukûkuna göre vârissiz ölen kimselerin malları, 6 ay bekletildikten sonra satılır, eğer 10000 akçeden az olursa, emvâl âmile kalır, bu mikdarı aşarsa, hazîneye devredilirdi. Eğer bir , hattâ üç yıl içinde metruk malın vârisi hâkim önünde ölen kişinin vârisi olduğunu isbât edebilirse, malın satılmış olması hâlinde bile karşılığı vârise mutlaka ödenirdi. [251]III. İvan'ın şikâyetlerinden anlaşıldığı üzere, Kefe ve Azak âmilleri, her halde sancak beyleri ile yaptıkları işbirliği sonunda metruk malların sonradan vârislerine devredilmesi hususunda kânuna aykırı davranıyor, hattâ bu hususda açık zulüm ve te'addide bulunuyorlardı. Kezâ, anlaşıldığına göre, hastalanan ve zarûrî olarak mallarını Kefe ve Azak eminlerine geçici bir süreyle devreden Rus tüccârlarının malları da aynı kategoriye dâhil ediliyordu. İki ülke arasındaki ilişkileri menfi yönde etkilediği sâbit olan bu hareketlere Osmanlı merkezinin kayıtsız kalması imkân hâricindedir. Üstelik, bu dönemde, ortak siyâsî menfaatler, Osmanlı-Moskova ve Kırım'ı, Polonya-Litvanya-Altın Ordu ittifâkına karşı bir blok teşkil etmeye zorlamıştı. [252]Bu tarihi zemin içinde, Osmanlı Devleti Rusya ile ilişkilerini geliştirmek arzuzuyle hânedân mensûbundan bir kişiyi Kefe Sancak beyliğine atamıştı. [253]

1492 yılında vukûbulan bu mektubun Osmanlı nezdinde olumlu tesir uyandırdığını gösteren diğer bir hâdise, III. İvan'ın, beş yıl sonra bir elçi vâsıtasıyle bu münâsebeti resmî çerçeveye oturtma girişimidir. III. İvan, 1497'de Michail Pleşçeyev adında bir elçisini İstanbul'a gönderdi. Rus elçisinin geçiş yeri Kefe olup, bu dönemde II. Bâyezîd'in oğlu şehzâde Mehmed Kefe sancak beyi idi. Rusya bu tarihlerde kendisini büyük devlet statüsünde görüyor, bir cihân devleti olan Osmanlı Devleti ile eşit şartlarda münâsebet kurmak istiyordu. Ancak, İstanbul tarafından mesele tamâmen farklı bir boyutta idrak ediliyor, İstanbul, Rusya ile ancak bir sancak beyi seviyesinde görüşmeyi düşünüyordu. [254]İki devlet arasındaki bu farklı yaklaşım, 1497'de Rusya tarafından gönderilen elçinin iki ülke ilişkilerinde istenen etkiyi yapmasını engelledi. Rus elçisinin, Şehzâde Mehmed'le karşılaştığında önünde diz

---

[249] Karamsin'den naklen, Hammer, *II*, s. 343.
[250] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 118.
[251] Osmanlı kânunnâmelerinde beytü'l - mâl ve mâl - ı gâib ve mâl - ı mefkûd olarak adlandırılan bu tür malların kânûnî muâmeleleri hakkında bkz. *I. Selim Kânunnâmesi, (Tirana ve Leningrad nüshaları) (1512 - 1520)* (Nşr.Yaşar Yücel - Selami Pulaha) Ankara 1995, s. 189.
[252] H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 278.
[253] Şehzâde Mehmed'in Kefe sancakbeyliği hakkında bkz. yuk. s. 52.
[254] S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 226.

çökmemesi, özellikle tenbih edilmişti. Diğer yandan, Rus elçisinin İstanbul'daki davranışları da diplomatik teâmüllere aykırı bulundu. Mezkûr elçi, kaba ve diplomatik geleneklere ehemmiyet vermeyen bir anlayış sergiliyor, Osmanlı pâdişâhı ile Moskova knezini bir tutma anlayışını açıkça bellli ediyordu. [255]

Pleşçeyev'in İstanbul ziyâretinde, yukarıda izâh edilen protokol aksaklıklarına rağmen, resmî görüşmeler yapılmış, bu görüşmelerde, Rus tüccârlarının Kefe ve Azak'daki ticârî faaliyetlerinin güvenliği, Rus tüccârlarının mâruz kaldığı haksız muâmelelerin ortadan kaldırılması üzerinde durulmuştu. Osmanlı Devleti, 1492'den beri şikâyet mevzuu olan bu problemlerin halledilmesi husûsunda vaade bulunmuştu. [256]Bu görüşmelerin ticârî ve siyâsî açıdan müspet etki yarattığı, 1499'da yine Rusya tarafından gönderilen bir elçinin pâdişâha efendisi III. İvan adına yaptığı açıklamadan anlaşılıyor. Mezkûr tarihde, III. İvan, "Bâyezîd ile Kefe vâlisi bulunan oğlu Mehmed için i'timâdnâmeleri hâmil olarak" İstanbul'a Aleksi Golokvastof adında bir elçi göndermiş, mezkûr elçi Osmanlı Devleti'nde Moskof ticâreti için yeni faydalar sağlamaya nâil olduğunu belirterek şu tebligatta bulunmuştu: "Büyük hükümdâr, sefiri Michail Pleşçeyef'i neden dolayı ithâm etmekte olduğunuzu bilmiyor; ancak, ma'lûmunuz olsun ki pek çok hükümdâr metbûuma sefir gönderirler ve bunlar lütûf ve hürmet görürler. Bu husûs Pâdişâh'ın bizzat tecrübe ile emniyet kesb edebileceği bir şeydir". [257]III. İvan, bu tebligatta, elçilerinin iki eşit devlet gibi muâmele görmesi husûsundaki tutumunun Osmanlı Devleti nezdinde normal karşılanması gerektiğini beyân ediyor ki, üzerinde durulması gereken durumdur. Kanaatimizce, ticârî münâsebetlerin dışında, Osmanlı Devleti, Rusya'nın kendisini artık bir dünyâ gücü olarak görmesi gibi bir gelişmeyi tam mânası ile kavrayamamış, bu duruma dikkat bile etmemiştir.

Bu temasların iki ülke arasındaki siyâsî ve ticârî münâsebetleri olumlu yönde etkilediği , iki yıl sonra tekrar bir Rus elçisinin Kefe'ye gelmesi ve bu tarihte ilk kez bir Türk elçisinin Kefe'den Rusya'ya genderilmesinden anlaşılıyor. 1501 tarihinde, Andrey Kutuzof adlı bir Rus elçisi Kefe'ye geldi. Buna karşılık, Kefe'den Alagöz adlı bir Türk elçisi Moskova'ya gönderildi. [258]İki ülkenin karşılıklı elçi teatisine ilk kez girdiği[259] bu tarihte, diplomatik münâsebetlerin İstanbul değil, Kefe sancakbeyleri tarafından deruhte edilmesi de ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur. [260]

Mezkûr tarihteki elçilk teâtisi de aynı sebeplere dayanıyordu. Rus elçisi, yine tüccârların uğradığı kötü muâmelelerden şikâyet ediyor, ancak, bu sefer, Osmanlı pâdişâhı ile eşit muâmeleye tâbi tutulması husûsundaki talebini açık bir şekilde ifâde

---

[255] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 118; A. M. Ataç, *Rusya Tarihi*, Ankara 1952, s. 23; İ. Hakkı Uzunçarşılı , *Osmanlı Tarihi, II* , s. 476; M. İlgürel , *"Osmanlı - Ukrayna münâsebetlerinin başlaması"* , Belleten, *LX / 227*, (Ankara 1996) , s. 157.

[256] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 118; A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri. . .* , s. 221.

[257] Hammer, *II*, s. 344 .

[258] A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 119; S. Tansel, *Aynı eser*, s. 227.

[259] Şimdiye kadar elçi gönderme teşebbüsünün , yalnız Rusya tarafından yapıldığına dikkat edilmelidir.

[260] S. Tansel, *Aynı eser*, s. 227.

ediyordu. Rus knezi, Osmanlı pâdişâhının gönderdiği nâmede pâdişâhın isimini önce, İvan'ın adını sonra yazmasını gücenme konusu yapmış, II. Bâyezid'e gönderdiği mektûbunda önce kendi ismini, sonra pâdişâhınkini yazdırmıştı. [261]

Aşağı yukarı Kefe'nin fethinden, Mehmed Giray(1515-1523)'ın hanlığı ele alışına kadar uzanan ve Mengli Giray (üçüncü kez tahta çıktığı1478-1515)'ın hanlık dönemine rastlayan Osmanlı-Rus münâsebetlerinin iyi kavranabilmesi için, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasını da kısaca izâh etmek gerekir kanısındayız.

Osmanlı Devleti, en sadık müttefiki Mengli Giray zamanında, Kırım'ı himâye ve kontrol politikası gütmüş, bu himâye, eskiden beri Kırım'ın en büyük rakibi olan Altın Ordu ile Osmanlı Devletini karşı karşıya getirmiştir. [262]Fatih, kefe'nin fethinden sonra Altın Ordu hükümdârı S. Ahmet Han'a gönderdiği nâme-i hümâyunda , Kefe'nin fethedildiğini bildiriyor, dolayısıyla sınır koşmusu olduklarını belirtiyor ve bundan sonraki münâsebetlerinde de eski dostluk anlayışının devam etmesini beklediğini hatırlatıyordu ki, diplomatik lisanla Altın Ordu'nun mukâbil bir harekette bulunması hâlinde sonuçlarına katlanması gerektiğini ikâz etmiş oluyordu. [263]Bu şekilde Osmanlı himâyesine girmiş bulunan Mengli Giray, elde etmiş bulunduğu bu târihi firsatı değerlendirmek maksadıyle Altın Ordu başkenti Saray'ı işgal etmeğe kalkışmış, Seyyit Ahmed Han'ın bu işgâl teşebbüsünü zamânında haber alması üzerine beklemediği bir bozguna uğramıştır. Altın Ordu hükümdârı, Kırım ordusunu tâkib ederek Yarımadayı işgâl ve tahrib etmiştir. Altın Ordu hükümdârı, Kefe'yide kuşatmak istemiş, bu teşebbüsünden Kefe beyi Kasım'ın maharetiyle vazgeçirilmiştir. Kefe'yi kuşatmaktan vazgeçmesinde, devrin yüksek teknolojisinden olan Osmanlı topları da büyük rol oynamıştır. [264] Fakat, S. Ahmed Han'ın kısa sürede Kırım'ı terketmesi ve bu işgâlinin sürekli bir hâkimiyet hâline dönüşmesini engelleyen en önemli faktör, şüphesiz, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı himâye politikasının mezkûr Hân tarafından bilinmesiydi. [265] Altın Ordu, aynı şekilde, Moskova üzerinde de tehdit oluşturuyordu ve bu ortak tehdit karşısında Kırım ve Rusya doğal müttefik hâline gelmişlerdi. Diğer yandan, Moskova ve Kırım karşısında, Altın Ordu-Polonya ve Litvanya ittifakı da kendiliğinden teşekkkül etti. [266]Bu ikili bloklaşma karşısında, Osmanlı Devleti, Kırım-Moskova tarafını destekledi. [267]

---

[261] A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 119. A. Nimet Kurat , İstanbul'da o sıralarda Moskova Rusyası'na hiç ehemmiyet verilmediği , hattâ , Osmanlı Devleti için Rusya'nın varlığı ile yokluğu arasında bir fark bulunmadığı , Ruslarla münâsebete Kefe vâlisi ve sonraları Kırım hanlarının memûr edilmelerinin de buna delâlet ettiğini belirtiyor (bkz. *Aynı eser*, s. 119).

[262] A. Nimet Kurat, Bitik ve Yarlıklar, s. 56; H. İnalcık, *"Osmanlı - Rus rekâbeti. . . "*, s. 354.

[263] Feridun Bey'in münşeâtında yer alan bu nâmenin özet tercümesi için bkz. B. Sâbit, *Aynı eser*, s. 17.

[264] Seyyit Ahmed Han'ın karşı taarruzları hakkında bkz. A. Süha Arslangiray, *Aynı eser*, s. 57; A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 56; H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 353.

[265] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 354.

[266] Bu karşılıklı bloklaşmaya en iyi örnek , 1480 yılında Altın Ordu ve Lehistan'ın ortak bir hareketle Moskova'yı imhâ etme plânıdır. Bu plân gereğince Altın Ordu hükümdârı Seyyid Han Moskova üzerine bir sefer açacak , Moskova'yı kuşattığı sırada Lehistan öbür cepheden saldıracaktı. Bu plân uygulanamadı , zirâ , Moskova - Kırım ittifakının gereği olarak , Kırım

Kırım-Moskova-Osmanlı bloğunun devâmı, onun teşekkülünde temel rolü oynamış bulunan Altın Ordu tehdidinin her iki devlet için de devam etmesine bağlı idi. 1480 yılında Oka Nehri yakınlarında Rusya'nın Altın Ordu'yu ilk kez büyük bir bozguna uğrattığı savaşta, mezkûr blok devâm ediyordu. [268]Mengli Giray'ın 1502'de Altın Ordu'ya son darbeyi vurması ve Altın Ordu'nun bu tarihten itibâren Moskova ve Kırım arasında paylaşma mücâdelesine sahne olması, mezkûr ittifakın sonunu hazırlayan en önemli hâdisedir. Mengli Giray'dan sonra Kırım tahtına geçen Mehmed Giray'ın Altın Ordu'nun mirâsını toparlama konusunda Rusya ile şiddetli mücâdeleye girdiği dönemde,[269] Osmanlı'nın Kuzey politikasının değiştiği görülmektedir. XVI. yüzyılın ilk çeğriğinde Altın Ordu'nun yıkılışını müteakib güçler dengesinde vukûbulan bu değişiklik, Rusya ve Kırım'ı Osmanlı desteğini aramak zorunda bıraktı. Rusya, Litvanya-Polonya ittifâkına karşı giriştiği mücâdele ve karşılıklı ticâri faaliyetleri geliştirme husûsunda Sultan'ın desteğini sağlamaya çalışırken, Kırım tarafı, Rusya'yı Kazan'da câmileri kapatıp yerlerine kilise inşâ etmek ve İran desteğindeki kızılbaşlara yardımcı olmakla suçluyordu. [270]Osmanlı Devleti, Kırım ve Rusya'nın Altın Ordu'nun mirâsını paylaşma konusunda yaptıkları mücâdelede, Moskova'nın yanında yer almıştır. Kırım'ın Altın Ordu'nun yerini alması, Osmanlı Devleti'ne tâbi olmaktan kurtulması anlamına geldiğinden, Osmanlı buna müsâade etmemiştir.

Osmanlı Devleti, Mehmed Giray'ın bir tâbi devletin politik karakterini aşan müstakil hareket çizgisini daha Selim'in Kefe'de bulunduğu süre içinde yakından tanık olmuştur. Y. Sultan Selim, Mehmed Giray'ın tahtı ele geçirip Moskova'yı kendi kabuğuna çektikten sonra, bağımsız bir politika tâkib edeceğini, Kırım'da misâfir bulunduğu bu süre içinde yakından kavrama firsatı bulmuştu. Mehmed Giray'ın, Yavuz'u tahta geçirme karşısında Kefe ve mülhâkâtını Selim'den talep etmesi, bunun açık bir delili idi. [271]

Bu olaylar, Yavuz'un Osmanlı tahtına geçtikten sonra Kırım'ı Moskova unsuruyla frenleme siyâseti gütmesinin başlıca sebebini teşkil etmiştir. Yavuz

---

Hanı Mengli Giray Litvanya üzerine bir sefer yaparak Lehinstan'ın Moskova üzerine yürümesini engellemişti (bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 59).

[267] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 354.

[268] M. Engin - F. Agi - N. Devlet - A. Akış, *Kazan ve Tatar Türkleri*, İstanbul 1976, s. 137; H. İnalcık, "*Power relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature*", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society, İndiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, *Volume 9*, Bloomington 1993, IV / s. 371. Mezkûr makâle, "*Power relationships*" şeklinde kısaltılacaktır.

[269] Mehmed Giray 1507'de kalgay seçildikten sonra Moskova karşıtı politikanın yılmaz savunucusu oldu. Mengli Giray'ın yerini aldıktan sonra, Rusya'ya karşı yıpratıcı akınlar düzenledi ve 1516'da Litvanya - Polonya - Kırım ittifâkını yeniden canlandırdı (bkz. H. İnalcık, "*Aynı makâle*", IV / s. 373).

[270] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", IV / s. 373.

[271] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", IV / s. 377.

zamanında teşkil edilen bu politika, yüzyılın ilk yarısı boyunca Kânûnî zamanında da devam etmiştir. [272]

Kefe sancağı ve ona bağlı kazâların yukarıda bahsedilen zaman içinde de Osmanlı-Rus ilişkilerinin tanzîminde aktif rol aldıkları görülmektedir. 1514 târihinde III. Vasili'nin yukârıda kısaca tasvîr edilmeye çalışılan târihi zemin içinde Osmanlı-Rus ittifakı ve ticâretin geliştirilmesi maksadıyla gönderdiği elçi, Yavuz sultan Selim tarafından iltifât görmüştür. Y. Sultan Selim, Rusya'nın bu ittifak çağrısını olumlu karşılamış olduğu, 1515'de Mânkûb beyi Kemâl Bey'in biri Arapça, diğeri Sırpça yazılmış iki mektubla berâber Moskova'ya gönderilmesinden anlaşılmaktadır. "1515'de dönen Kemâl Bey ile birlikte Korubof adında bir Rus elçisi de vardı. Bu elçi, Kırım Hanı'nın Litvanyalılara yaptığı yardımdan şikâyet ediyor, bu yardıma son verilmesini" istiyor, bu hususta bir antlaşma yapılmasını talep ediyordu. [273]

Bu elçilik teâtilerinin, 1519'da, Osmanlı-Rus ittifâkını kesin bir şekilde ortaya çıkardığı anlaşılıyor. "Osmanlı Devleti, Moskof Knazlığı'nı Kuzey'de siyâsî muvâzenenin bir unsuru telâkkî ettiği gibi, Litvanya-Lehistan'a karşı yaptığı savaşlar sebebiyle de tabii bir müttefik sayıyordu. "[274]Moskova'nın Osmanlı dış politikasıyla tam paralellik arzeden bu siyâseti karşısında, Mehmed Giray, Lehistan'la yaptığı ittifakı yenilemişti(1520). [275]Mehmed Giray'ın, Rusya üzerine gerçekleştirdiği akınlar sonunda Toktamış'ı hatırlattığı bu târihlerde, Osmanlı-Rus ilişkileri en yakın işbirliği noktasına ulaşmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde Rusya ile ittifâkını Kırım akınlarından Rusya'yı haberdâr edecek kadar yakınlaştırmıştı. Mehmed Giray 1522 yılı baharında Rusya üzrine yeni bir sefer hazırlığını sürdürürken, Mânkûb'lu İskender adında birisi Osmanlı pâdişahının dostça duygularını sunmak üzere Moskova'ya gönderilmişti. Aynı târihlerde Kefe ve Azak beyleri Rus knezi Vasili ile dostça münâsebetlerde bulunuyor, Mehmed Giray'ın sefer hazırlıklarından Rusya'yı gizlice haberdâr ediyorlardı. [276]

Yukarıda daha çok H. İnalcık'ın perspektifiyle özetlenen Osmanlı Kuzey politikası, bu sahanın diğer büyük uzmanı A. Nimet Kurat tarafından şiddetli bir eleştiriye uğramıştır. Kurat'ın, İnalcık'ın Moskova-Kırım- Osmanlı bloku şeklinde nitelediği dönemi[277] göz önünde bulundurarak yaptığı tenkid, kanaatimizce İnalcık'ın

---

[272] Osmanlı'nın Kırım'ı kontrol politikası bölümünde yüzyılın ilk yarısı hakında bilhassa Sâhib Giray dönemini kapsayan hâdiseler için bkz. yuk. , s. 25vd. ; Yüzyılın ilk yarısında Kırım'ın müstâkil hareket etmesi karşısında Osmanlı - Rusya yakınlaşması hakkında bkz. H. İnalcık , "*Aynı makâle*" , IV / s. 377.

[273] S. Tansel , *Aynı eser* , s. 227.

[274] H. İnalcık , "*Osmanlı - Rus rekâbeti. . .*" , s. 356

[275] H. İnalcık , "*Aynı makâle*" , s. 356.

[276] H. İnalcık , "*Aynı makâle*" , s. 357.

[277] A. Nimet Kurat , önce H. İnalcık'ın görüşlerini özetliyor: "İnalcık'a göre , Altın Ordu'nun yıkılmasında ve dolayısıyle Moskova Rusyası'nın yükselmesinde Osmanlı Devleti'nin de rolü olmuştur , yani Kırım Hanı Mengli Giray'ın İvan III. ile işbirliğine ses çıkarılmamış , belkide teşvik edilmiştir; bu sûretle İstanbul'da âdetâ Moskova'nın yükselişi arzu edilmiş oluyor. İnalcık'a göre Osmanlı Devleti kendisinin Karadeniz boyundaki hâkimiyet sahalarını tehlikesizce elde tutabilmek için , yani Kırım - Kefe Sancağı , Azak Kalesi ve çevresi , oralarda kuvvetli bir

1502'den sonra değişen Osmanlı politikaları hakkındaki tespitlerini nazarı itibâra almadığından büyük eksiklik taşıyor. Kurat'ın, Altın ordu'nun 1480 yılından itibâren Osmanlı nüfuz alanı içine giren Kırım sâhilerini tehdit etmediği, dolayısıyle böyle bir bloklaşmaya yol açmasının mümkün olmadığı şeklindeki tespiti doğrudur, ancak, yukarıda da özetlendiği gibi, İnalcık'ın tespitleri bundan ibâret değildir. İnalcık, Altın ordu'nun kesin sûrette ortadan kaltığı 1502 târihinden itibâren Osmanlı Devleti'nin Kuzey politikasındaki değişikliği iyi tahlil etmiş, bilhassa 1515 yılından sonra Mehmed Giray'ın müstâkil hareket etmeye başlamasından sonra Osmanlı'nın Rusya'yı önce Altın Ordu'yu frenlemek için nasıl kullandıysa, bu sefer Kırım Hanlığı'nı kontrol etmek için kulandığını ortaya koymuştur. [278]

Diğer yandan, Kurat'ın bu tenkidlerini tamamen gözardı etmenin de yanlış olacağı kanaatindeyiz. Biz, H. İnalcık'dan derlediğimiz bilgileri, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz'de aktif bir politika güttüğü şeklinde yorumlamıyoruz. Kırım Hanlığı'nı yarı muhtar bir devlet olarak yaşatmak sûretiyle Kuzey politikasını ona göre tesis etmek, kanaatimizce aktif bir siyâsetten çok pasif bir siyâset anlayışını gösterir. Osmanlı ne Kuzey Karadeniz'de Balkanlarda olduğu gibi askerî ve siyâsî bir hâkimiyet kurmak istiyor, ne de başka bir gücün buradaki hâkimiyetini kabul ediyordu. Bu, Kuzey Karadeniz'in siyâsî kaosa terkedilmesinden başka bir şey değildi. Kırım Hanlığı'nın Altın Ordu'nun dağılmasından doğan boşluğu doldurmaya başladığı zaman nasıl müdâhale ettiği, 16. yüzyıl Kırım târihinin tanıklık ettiği bâriz bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin, Gerek Kırım gerekse Rus ilişkilerini bir Sancak beyi seviyesinde ele alması da, bu hususua fazla ehemmiyet verilmemesinin başka bir delilini teşkil etmektedir. Osmanlı'nın Kırım'ı dizginleme ve yer yer imhâ etme politikası, en çok Rusya'ya yaramış, Rusya âdetâ Osmanlı himâyesinde yükselmiştir.

Kurat'a katıldığımız diğer bir nokta, Osmanlı Devleti'nin Rusya hakkındaki bilgilerinin son derece eksik , hattâ yok denecek düzeyde olduğudur. Osmanlı Devleti Rusya'yı, Kırım Hanlığı'na haraç ödeyen basit bir knezlik olarak görmüş, bu hususda değişen dengelere göre politikasında yüzyılın ilk yarısında ciddi bir değişiklik yapmamıştır. Rusya'nın son derece usta bir şekilde plânlanmış dış siyâseti de

---

devletin bulunmasını arzu etmiyor , ve böyle bir devleti mevcut ise yıkılmasını veya zayıflamasını kolaylaştıracak bir siyâset tâkib ediyordu. "A. Nimet Kurat , İnalcık'n bu görüşlerini şöyle eleştiriyor: "Halbuki , yukarıda da söylendiği gibi , Altın Ordu Devleti artık çok zayıflamış ve Osmanlı İmparatorluğu'na hiç bir tarzda tehlike yaratacak kudrete mâlik değildi; hele Kefe gibi deniz sâhilindeki bir kale ile , yine Azak gibi ten Nehri üzerindeki bir kaleyi tehdit etmesine imkân ve ihtimâl yoktu. Çok daha küçük bir donanma ile Cenevizliler Kefe ve Azak kalelerini Altın Ordu'nun çok daha kudretli zamanlarında ellerinde tutmuşken , Osmanlı donanması karşısında Altın Ordu'nun bu Osmanlı ülkesini tehlikeye düşürmelerine en küçük bir ihtimal yoktu. Bu sûretle Altınordu'yu yıkmak ve Karadeniz çevresini güven altına almak için Osmanlı Devleti'nin Moskova'yı yükseltmesine hiç lüzûm yoktu. Mengli Giray'ın İvan III. ile işbirliğine Osmanlı Pâdişâhının ses çıkarmayışı daha ziyâde bir kayıtsızlık ve bilgisizlik eseridir , tasarlanan aktif bir siyâsetle ilgisi yoktur" (bkz. *Türkiye ve İdil Boyu* , s. 16) . H. İnalcık'a karşı yapılan aynı paralelde bir başka tenkid için bkz. Victor Ostapchuk , *"The publication of documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı : new sources for the history of Black Sea Basin"* , Harvard Ukrainian Studies , VI / 4 (Cambridge 1982) , s. 505.

278 "Kırım Hanlığı'nın Kontrolü ve Kefe" adlı bölüm , bu mevzuu tamamlayıcı niteliktedir. Bkz. yuk. , s. 41 vd.

Osmanlı'nın yanılmasında büyük bir rol oynamıştır. Ancak, Osmanlı'nın Rusya konusunda ne kadar ihmalkâr ve kayıtsız olduğu, 1497'den sonra Rus krallarının kendilerini Osmanlı pâdişâhı ile bir tutmak arzûlarına bile hiç dikkat etmemeleri ve gerekli mesajı çıkaramamalarından da anlaşılıyor.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'yı bir tehdit olarak hissetmesi, yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan Kazak-Çerkes saldırıları sırasında olmuştur ki, bundan sonra bu meseleye yer verilecektir. Ancak, aşağıda verilen olaylar dikkatle incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin Rus tehdidini iyice hissettiği bu dönemde bile Rusya'ya karşı gereken tedbirleri almadığı görülür ki, bunun sebeplerini, ayrıca araştırmak gerekir.

7. 2. Taman ve Azak Üzerinde Rus Kıskacı

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Kafkas politikasının âkıbetini belirleyen başlıca faktörler, geniş Kıpçak bozkırlarında yaşayan Çerkes, Nogay ve Kazaklar olmuştur. Bununla berâber, meselenin siyâsî yönü üzerinde yeterince durulmamıştır.

Hazar Denizi'nin kuzeyi, Don Nehri'nin güney kesimlerinden Azak'a kadar uzanan geniş sahada Nogaylar, Don Nehri'nin Kuzey kesimlerinde Kazaklar, Taman'dan başlayarak Kuban Nehri'nin güney kesimleri boyunca Kafkasya'ya kadar uzanan sahada Çerkesler yaşıyordu.[279] Altınordu Devleti'nin Kıpçak bozkırlarında kesin otoritesini kurduğu dönemlerde kabile hayatı yaşayan bu topluluklar, bölgenin siyâsî muvâzenesini bozacak çapta bir gücü temsil etmiyorlardı. Altın Ordu'nun yıkılışından sonra Kıpçak alanında bu devletin mirasını paylaşmak için yapılan siyâsî mücâdelelerin XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca sonuçsuz kalışı, Çerkes, Nogay ve Kazak unsurlarını bu bölgenin siyâsî vaziyetinde kilit mevkie çıkarmıştır. Altın Ordu'dan sonra mezkûr topluluklar hukûkî bakımdan Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetine girmişler, Kırım Hanlığı Osmanlı tâbiyetine geçince, buralar hukûken Osmanlı'ya bağlanmışlardır. Bu tâbiyetin dayandığı kesin bir antlaşma bulunmadığı gibi, ne Kırım Hanlığı, ne de Osmanlı, bu bölgelere fiili hâkimiyetini kurabilmiştir. Bu toplulukların hukûken Osmanlı'ya tâbi olmaları, Halifeliğin mânevî otoritesini tanımaktan ibâret kalmıştır.[280] Sâhib Giray'ın 1539'da Jane Çerkesleri üzerine gerçekleştirdiği seferde affedilmek ricasıyle huzûruna gelen Jane beyi Kansavuk'la yaptığı konuşma Remmal Hoca'nın nakliyle Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerle kurmuş olduğu münâsebet hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler veriyor. Remmâl Hoca'ya göre, Kırım hânı, Kansavuk'a ne kadar askere sâhip olduğunu sordu. Kansavuk, 15000 askeri olduğunu söyleyince, han hiddetli bir şekilde şu cevâbı verdi: "Çünkü bu kadar askerin var, sa'detlü hünkâr sana ulûfe edüb, altun başlu sancak verdi. Mutazammın oldun ki Taman adasına düşman gelmiye, ve ziyân etmiye. Bir kişinün bir koyunu

---

[279] H. İnalcık, "*Osmanlı - Rus rekâbeti*..", s. 362.
[280] M. Bala "*Çerkes*" *mad.*, İA, *III*, s. 381.

giderse yerine bir öküz vereyim deyu 'ahd etmişdin. Pes sen bir günlük yolda durasın, bir iki Çerkes hırsızı gelüb adayı urub, müselmanlara zulm ede, sen ana mukayyed olmayasun. Ya san nenin gibi hünkârın togrususın?Evvel senün hakkından geliyim, sonra ânı bulam deyüb buyurdı. Kansavugı tutup soydılar. Emr etdi on bin kamçı urun, eger ölmezse yarın dar diküb berdar edelim".[281] Kırım Hanı'nın ifâdelerinden, Osmanlı Devleti'nin Jane kabilesinin beyi Kansavuk ile anlaştığı, ona altın başlı sancak verdiği, bunun karşısında Çerkes illerinden gelecek saldırılara karşı Taman'ın korunmasını talep ettiği, Jane beyinin Osmanlı Sultanı'na sağlam âhidde bulunduğu anlaşılıyor. Kırım Hanı'nın Jane Beyi'ne çok sert davranması ve kamçılatmasının bir sebebi de gerekli güce sâhip olduğu halde ahdine sâdık kalmamasıdır.

Altın Ordu'nun en kuvvetli vârislerinden Kırım Hanlığı, bu Hanlığın mirâsını toparlamak için sarfettiği bütün gayretlerinde bir yandan Rusya, diğer yandan onu destekleyen Osmanlı devleti'nin kararlı tavrı ile karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nın Altın Ordu gücüne ulaşarak bu bölgede hâkim mevkie girmesini kararlı bir tutumla engellemiştir. Kırım Hanlığı güçlenerek otoritesini tesis ettiğinde, Osmanlı Devleti tereddüd etmeden Moskova ile işbirliğine yönelmiştir. Kefe ve Azak beylerinin bu hususta Osmanlı Devleti'nin genel siyâseti doğrultusunda Rusya ile nasıl yakın temas içinde oldukları, yukarıda belirtilmişti. Osmanlı'nın Rusya ile işbirliği yaparak Kırım'ı engellemesi gibi tedbirler yeterli olmadığı zaman, tehlikeli gördüğü hanları azlederek tâbi olacağından emin bulunduğu kişileri han tâyin etmiştir.[282]

Bütün bu siyâsî şartlar gözönünde bulundurulunca, bölgedeki siyâsî otorite boşluğunun Rusya'yı güçlendirdiği ve en büyük zararı Çerkes ve Nogay kabilelerine verdiği görülüyor. Bu topluluklar, mevcut bulunduğu taktirde zorunlu şekilde tâbî olacakları siyâsî otoritenin yokluğu karşısında içtimâî bünyeleri ve coğrafî şartların gereği, Volga-Karadeniz arasında giriştikleri yağma ve çapul hareketleriyle bölge ticâretine, âsâyişine ve siyâsî istikrârına büyük darbe vurmuşlardır. Bilhassa Sâhib Giray döneminde bunları cezâlandırmak için birçok sefer düzenlenmiştir. İleride daha tafsilatlı olarak ele alacağımız bu seferler, bölgede yerleşerek siyâsî ve içtimâi disiplini sağlamaktan ziyâde insafsızca yağmalama, katliam ve yıldırma amacına yönelik idi. Kafkasya'yı esir ticâretinin en mümbit alanı telâkki eden Kırım hanlarından, bundan dah fazla bir hamle beklemek, zamanın ziyâsî ve içtimâî şartlarını ihmâl etmek olur. Kırım Hanlığı ile Çerkes ve Nogaylar arasında cereyan eden karşılıklı yağmalama ve baskınlar, âdeta bir inatlaşma şekline dönüşmüş, Hanlık buralarda kesin hâkimiyetini tesis edememiştir. Mehmed Giray ve Sâhib Giray gibi enerjik hanlar döneminde bu alanda ciddi hamleler yapılmışsa da, bu sefer Osmanlı müdâhalesi, Kırım Hanlığı'nı kendi kabuğuna çekilmeye mahkûm etmiştir. Hanlığın bu Nogay ve Çerkes unsurlarına karşı yetersiz kalışı, bölgede Rus nüfûzunun yerşelmesinde başlıca âmil olmuştur. Çerkes ve Nogayları kendi hâkimiyetine alan Ruslar, bölgede yegâne güç hâline gelmişlerdir. Kazak unsuruyla berâber Rus politikasının öncü birlikleri hâline gelen bu güçler, Rusların gerek İtil, gerekse

[281] Remmâl Hoca, s. 39.
[282] Bu konuda örnekler için bkz. yuk., s. 65 vd.

Kafkasya'ya kolayca yerleşmelerine ve XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlük kurmalarında temel faktör olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin bütün enerjisini batıda Avusturya, doğuda İran üzerine teksif ettiği yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Rusya Kazan ve Astarhan'ı işgâl etmiş, bu bölgede kendisine bağladığı Nogaylar ve Çerkeslerle artık Azak, Taman ve Kefe'yi tehdit etmeye başlamıştır. Rus öncü birliklerinden en önemlileri Kazaklar idi. Don nehrinin kuzey kesimlerinde yaşayan Kazaklar, Rus feodal yapısına ters düşerek otoriteden kaçan ve hür bir hayat tarzını benimseyen Rus asıllı kimselerden teşekkül ediyordu. Askerlik alanındaki ilk bilgilerini Don boyunda yaşayan Nogay ve Tatar gruplarından öğrenmişler, zamanla usta savaşçılar hâline gelmişlerdi. Rusya, Kazakların kendisine sağlayacağı siyâsî ve askeri desteği fark etmekte gecikmemiş, bunları kendi siyâsi hedefleri doğrultusunda ustaca kullanmayı bilmiştir. Silâh ve malzeme bakımından desteklediği Kazakları, Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'i işgâl etmenin ilk teşebbüsü olarak kullanmıştır. Zamanla Çerkes ve Nogay'ları da yukarıda belirtildiği üzere kendisine bağlamış, bu üç unsurun ittifak hâlinde bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini yok etmesi için bütün sîyâsi tertip ve organizasyonları kendisi plânlamıştır. Rusya, dolaylı olarak anlaşma hâlinde bulunduğu bu unsurlarla gerçekleştirdiği işbirliğini usta bir şekilde gizlemiş, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti ile dostluk politikasını temel prensip olarak sürdürmüştür. Osmanlılar tarafından Rus hükûmetine Kazaklarla ilgili yapılan şikâyetlere, bunların"kendi başlarına buyruk oldukları, veya sergerde tâyfesi oldukları ileri sürülerek , bunlarla hiç bir ilgisi bulunmadığı" şeklinde cevap verilmiştir.[283]

Kazan(1552) ve Astarhan(1556)'ın düşmesinden sonra[284] Rusların Kazak ve Çerkes unsurlarını kullanarak gerçekleştirdiği yayılma politikasının en yoğun hissedildiği yerler, Taman ve Azak kaleleri olmuş, bu saldırılar Kefe Sancağı'nın Kırım Hanlığı ile ortaklaşa yürüttüğü faaliyetler çerçevesinde göğüslemeye çalışılmıştır.[285] Yukarıda Kazak ve Çerkeslerle berâber sık sık kullanılan Nogay unsuru, Karadeniz-Volga steplerinin Ruslar ve Kazakların eline geçmesinde büyük rol oynamıştır.[286] Azak ve Taman üzerinde yoğunlaşan Kazak -Çerkes saldırılarının göğüslenmesinde, bir kısım Nogayların müsbet katkıda bulunduklarını ifâde etmek mümkündür. Bunun sebebi, Rus baskı ve entrikacılığı ile ikiye bölünen Nogay ordalarından, Ruslara bağlanmayı kabul edenlerin Astarhan ve çevresinde kalırken, diğerlerinin Azak yakınlarına göç ederek Osmanlı-Kırım hâkimiyetine girmeleri ve Ruslarla yapılan mücâdelelerde fedâkârca mücâdele yapmalarıdır. Nogayların Rus hâkimiyetine girişi ve bir kısmının Astarhan'ın batı kesimlerini terketmesi, buraların

---

283 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 52 vd.

284 Mezkûr târihlerin Rus emperyalizminin başlangıç târihleri olduğu hakkında bkz. Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 31. A. Nimet Kurat, Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgâliyle, Rus yayılmasının Azak ve çevresine ulaşmasının önünde hiç bir engel kalmadığını belirtir (bkz. A. Nimet Kurat, *"Kazan Hanlığı"*, AÜDTCFD, *XII / 3 - 4* (Eylül - Aralık 1954) 'den ayrı basım, İstanbul 1954, s. 245.

285 H. İnalcık, *"Osmanlı - Rus rekâbeti..."*, s. 362 - 363; A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 57.

286 H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 360.

Kazakların eline geçmesi ve Kazakların direkt Azak ile temâsa geçmeleri gibi menfi bir gelişmeye zemin hazırlamıştır.[287]

Aşağıda ele alacağımız konular, bilhassa Çerkes ve Kazakların yüzyılın ilk yarısından itibâren nasıl Rus hâkimeytine girdiği ve bunların hangi gelişmeler sonunda Kefe Sancağı'nın iki önemli kazâsı olan Taman ve Azak üzerinde Rus yayılmacılığının vâsıtası hâline geldiklerini izâh etmeğe yöneliktir.

7. 2. 1. Sâhib Giray Hân döneminde Kırım Hanlığı ve Kefe Sancağı işbirliği ile Çerkesler üzerine yapılan seferlerin sebep sonuçları

Bu başlık altında , Çerkesler üzerine yapılan seferler, Kefe Sancağı ile ilgisi bakımından ele alınacak, bu seferlerin Çerkes meselesinin yüzyılın ikinci yarısında kazandığı boyutta ne gibi menfi tesirler gösterdiği üzerinde durulacaktır.

Sâhib Giray Hân'ın Çerkesler üzerine ilk seferi 1539 yılında yılında gerçekleşmiştir. Mezkûr seferin sebibi, Jane Çerkeslerinin Kefe'ye bağlı Taman Kazâsı üzerine saldırarak ahâlinin koyunlarını yağmalaması ve halka zulüm etmesidir. Remmâl Hoca'nın verdiği bilgilere göre, çerkes saldırıları önce Kefe beyi Halil Bey'e aksetmiş, Halil Bey, durumdan Kırım hânını haberdâr etmiştir. [288]Dikkati çeken husus, Kırım hânının bu haber üzerine saldırı sanki kendi ülkesine yapılmış gibi derhal sefer hazırlıklarına başlamasıdır: "Han hazretleri bu haber işitdi dahî beter bi-huzûr olub emr eyledi. Kefe beyine bir yarlığ-ı şerif yazıldı ki işte bizim atlanmamız mukarrerdir, ayın onbeşine dek varuruz. Hemân Kerş'de gemiler hazır edüb müheyyâ turasız, ve dahî, adaya kimesne geçürmeyesüz". [289]Bu ifâdelerden anlaşıldığı üzere, Çerkes üzerine yapılacak sefer, Kırım Hanlığı ile Kefe Sancağı'nın işbirliği ile gerçekleşmişti. Kefe'nin en önemli görevi, Kırım akıncılarının Kerç bogazından karşıya, Taman'a geçirilmesi için gerekli donanmayı hazırlamak ve Çerkes vilâyetine haber ulaştırılmasını engellemek maksadıyla sefer vukûbuluncaya kadar karşı tarafa kimsenin geçirilmemesi idi.

Kırım'da toplanan akıncı güçleri, Kerç'e, oradan'da gemiler vâsıtasiyle Taman'a vardılar. 40000 akıncının katıldığı sefere, Kefe beyinin de katıldığı anlaşılıyor. Askerin geçtiği yerin üst tarafinda hâkim bir mevkie otağını kuran Hân,

---

[287] 1555 yıllarında çıkan siyâsî kriz sonunda Azak ordası ikiye bölünmüş , İsmâil Mirza'ya bağlı Nogaylar Rus boyunduruğunu tercih ederken , Yusuf Mirza'ya bağlı Nogay kitlesi , Astarhan civârını terkederek Azak - Kuban arasındaki sahaya yerleşmişlerdir. Nogay Ordalarının Astarhan civârını terketmelerinin diğer bir sebebi , 1557 - 58 yıllarında yaşanan büyük kıtlıktır. Bu kıtlık Nogayların sâhip olduğu bütün hayvanların telef olmasına , 100000 den fazla Nogay'ın ölümüne sebep olmuş , âileler çocuklarını açlığın doğuracağı ölümlerden kurtarabilmek için bedâva esir olarak vermişlerdir (bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser* , s. 52 , 53 , 62 - 64) .

[288] "Günlerden bir gün Kefe beyinden Hân hazretlerine mektub gelüp okudılar. Şöyle buyurmuşlar ki , Taman Adası'na Çerkes gelüb tavarın sürüb gitti. Müslümanların ziyâde zulm olmmuş demiş" (Remmâl Hoca , s. 35 - 36; Ö. Gökbilgin , *Kırım. . .* , s. 18 - 19) .

[289] Remmâl Hoca , s. 36.

geçişi bizzat izledi. Geçişte öncelik sırası şöyle idi[290]: Evvelâ Şirinler, sonra barınlar, Kıpçaklar ve en son Mankıtlar. En son geçen hân, kendisi için ayrılan özel kayıkla karşı yakaya ulaştı. Ordu, Taman'dan Temrük hisârına vardı.[291] Temrük'den hareketle Kuban suyu iki geçid ile geçildikten sonra Hıtıbıt Dağı'na varıldı.[292] Ordunun burada konakladığı sırada Jane Beyi Kansavuk, Kırım hânına vararak af diledi. Yukarıda Remmâl Hoca'nın kendi anlatımıyla verildiği üzere, Çerkeslere emrindeki 15000 askerle hâkim olması mümkün iken bu gücünü kullanmayarak bu tür yağma hareketlerine meydan verdiği için Kansavuk'u kırbaç cezâsına çarptırdı. Abartma olduğunu düşündüğümüz 10000 kırbaç cazâsına dayanamaycağını drüşünen yakınları bu seferde Kırım hânıyla beraber bulunan Kefe beyinin yanına gelerek kendisine 20, Kırım hânına, 100 esir vermeleri karşılığında Kansavuk'un affedilmesi için tavassut etmesini istediler. Kefe beyi hânın yanına gitti, elini öptü ve Kansavuk'un afvını istedi. Dönüşünde esirlerin teslim edilmesi şartıyla Kansavuk affedilerek Hıtıbıt Dağı'ndan Elbruz Dağı'na hareket edildi.[293] Elbruz Dağı, Jane Vilâyeti, Şirvân ve Horasan'a kadar uzanan bir dağ olarak tasvîr ediliyor ki, Jane Çerkeslerinin Elbruz silsilesinin kuzey batı eteklerinde yaşadığı anlaşılır. [294] Elbruz dağlarından sonra Kırım ordusu on günlük bir yol daha yürümüş, buradan başka bir dağa varılmış, ancak Çerkesler yerlerini terkederek dağ içlerine çekildikleri için karşılaşmak mümkün olmamıştı. [295]

Sâhib Giray Hân, 1542 yılında[296] Çerkesler üzerine ikinci bir sefere çıktı. Bu seferin açılışında da yine ilk seferde olduğu gibi, Kefe beyinin Kırım hânına sunduğu şikâyetler müessir olmuştur. Remmâl Hoca, seferin sebebini şöyle anlatıyor: "Bir gün hân hazretleri görünüşde sa'âdetle otururken Kefe beyinden adam gelüb mektub getürdi. Mektûbunda demiş ki; dergâh-ı mu'allâya ve bargâh-ı felek-'âsâya arz-ı bende-i bi-mikdâr ve zerre-i hâksâr oldur ki, Jâne beyi Kansavuk her yılda veregeldiği esirleri vermeyüb esirler için varan dört adamımız tutub Taman Adası'nda bir miktâr tavar sürüb der imiş ki; göreyim bana hünkâr veyâhud hân neyler deyû niyetin âşikâr eylemiş. Bâkî fermân han hazretlerinindür deyu sözü hatm eylemiş. Hân hezretleri bilüb eytdi kim ol haramzâde benimle dâhi etdüği 'ahdi bozdı. Ben dahi ana varmağa bahâne isterim deyüb Kefe beyine yarlığ-ı şerîf yazub buyurdu ki togar ayının evvelinde varmak mukarrerdir. Siz dahi evvelce Kerş'e varub gemiler

---

[290] Geçişte izlenen öncelik sırası, Kırım kabile güçlerinin teşrîfât bakımından yerini gösteriyor. Bu teşrîfât sırasının kabilelerin Hanlık içindeki mevkiine de işâret ettiği kesindir.
[291] Remmâl Hoca, s. 37.
[292] Remmâl Hoca, s. 38
[293] Remmâl Hoca, s. 39.
[294] Kâtib Çelebi, Kefe - Kerç - Taman - Kuban - Migril Vilâyeti şeklinde belirttiği güzergâh üzerinde yaşayan topluluklar hakkında fikir edindirecek şu tasvîri yapar: "Bu tâyfenin yanlarında bir endâze astâr ve bir eski don gömlek, bir himyân akçeden artukdur. Ve bu tâife gâyet hırsızır." Kâtib Çelebi, bu toplulukların yaşadığı coğrafyanın, deryâ gibi su kaynakları ve üç feleğe sır çekmiş ormanları bulunduğunu ifâde eder. Heyhât Sahrâsından Terek Nehri'ne kadar olan coğrafya hakkındaki bu tasvir, Remmâl Hoca'nın çerkeslerin yaşadığı coğrafya ile ilgili tasvîrlerine çok benziyor (bkz. Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 404).
[295] Remmâl Hoca, s. 39 - 41. Mezkûr sefer için ayrıca bkz. Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 18.
[296] Mezkûr seferin târihi Ö. Gökbilgin'e göre 1542, (Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 20), H. İnalcık'a göre (H. İnalcık, "*Han ve kabileler...*", s. 69) 1543'dür.

hazır edesiz deyü mühr urub gönderdi. "[297] Bu ifâdelerden anlaşılacağı üzere, Jane beyi Kansavuk, Kefe beyine her yıl belli miktarda esir veriyordu ve bunları vermemiş, ayrıca Taman Adası'na saldırarak ahâlinin koyunlarını yağmalamış, ayrıca, itaat etmeyeceğini belirtmişti.

Şirin, Karaçi, Argın, Kıpçak ve diğer kabilelerden mürekkep Kırım ordusu Sarıgöl'de toplândı. Kırım Hânı bu mevkide Kefe müftüsü, kadısı, nâzırı, ümenâ ve fuzelâ tarafından karşılandı. Kefe halkı, Kırım ordusunu Paşatepesi'nden temâşa etmişti. [298]

Hân muhtemelen Sarıgöl'de olduğu sırada, Kefe beyinin, yaptığı hazırlıklardan kendisini haberdâr etmek için gönderdiği mektubunu aldı. Kefe beyi, mektûbunda şöyle diyordu: "Ber-mûceb-i fermân-ı âlî üç yüz pâre gemi ve beş pâre kayık[299]hazır edüp Taman Adası'na bir adam koyuvermedik ve öte yakadan gelenleri haber alub alıkoduk. Cevapları budur ki, Çerâkis, pâdişâhın atlandığından haber alub bölük bölük olub sarb yerlere gitmişler ve atlısu ve yaya ve uruş eri on bin kadar kâfir cem' olub yollar üzre hendekler kazub ve şişler sancub kendüler yolın ağzın alub tutarlar imiş. "[300]

Sarıgöl'den Kerş'e gelindi. Kefe beyi burada kendisini bekliyordu. Hânı karşılayıp elini öptü, Kerş'de donanmanın hazır olduğu mevkie kadar Kefe beyi ve Kırım hânı sohbet ederek gittiler. Geçit mevkiine geldiklerinde Kefe beyi selâmlayarak ayrıldı ve Kefe'ye döndü. Boğazdan geçiş, yaklaşık bir buçuk gün sürdü. İlk önce Şirinler olmak üzere kabile askerleri karşı yakaya geçtikten sonra en son Kırım hânı Taman sâhiline vardı. Taman'dan sonra Yılan Hisarı, oradan Temrük'e varıldı. [301]Temrük'den hareket eden ordu, Kuban Suyu'nu geçtikten sonra Hıtıbıt Dağı'na vardı ve burada konakladı. [302]Hânın muhtemelen burada olduğu sırada Kasavuk'un elçileri gelerek kendisine 500, Osmanlı pâdişahına 1000 esir vermek sûretiyle barış teklifinde bulundular. Bu teklifi kabul etmeyen Kırım hânı, elçilerin zincire vurularak kamçılanmasını, ikisinin burnunun ve kulağının kesilmesini emretti. [303]

---

[297] Remmâl Hoca , s. 72; Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 24 - 25. Remmâl Hoca'nın hâdiseyi nakledış tarzından , Kefe beyi ile hân arasında seferlerin açılışı hakkında gizli bir anlaşma olduğu intibâı uyanıyor. Bu sefer için Kırım hânının bir bahâne aradığını belirtmesi , Ö. Gökbilgin'in de dikkatini çekmiş , seferin esir elde etmek maksadıyla açıldığına dikkat çekilmiştir (Ö. Gökbilgin , *aynı eser* , s. 25) .
[298] Remmâl Hoca , s. 73 - 74.
[299] Ö. Gökbilgin , kayıkların 500 adet olduğunu yazıyor (Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 25) . Bize göre bu sayı abartılıdır. 300 parçalık gemi adedini de fazla buluyoruz.
[300] Remmâl Hoca , s. 75.
[301] Remmâl Hoca , s. 76.
[302] Remmâl Hoca , s. 77.
[303]Remmâl Hoca , s. 78. Sâhib Giray'ın bu despotik tarzı , dikkat çekicidir. Çerkeslere karşı uygulanan bu müsâmahasız davranış , bizce onların Rusya'ya yaklaşmalarının en önemli sebebini teşkil etmiştir. Bu seferlerin sonuçlarını değerlendirirken , meseleye bu açıdan yaklaşacağız.

Hıtıbıt Dağı'nda bir gece konaklandıktan sonra Çerkeslerin hendekler kazmak sûretiyle yapmış oldukları tahkimât üzerine yapılan saldırı ve akabinde vukûbulan yağma hareketi, Remmâl hoca tarafından çok güzel tasvîr ediliyor: "Ol hendekdeki esiri alub, bir kıran etdiler kim dünya dünya olalı Jane beyleri böyle kırılmış değildi. Ve'l-hâsıl Çerkes kanından ırmaklar sel gibi akdı. Bir saat olmadan bunları kırdılar. Kansavuk iki yüz adamla güçlükle kurtuldı. Kalanın kimin kırdılar ve kimin esir ettiler. Andan Han hazretleri icâzet verüb Tatar bölük bölük orman arasında yüriyüb tüfenkçiler Han hazretleri ile bir ürküne rast gelüb , bîtevakkuf aldılar. Ve on beş gün asker Çerkes tağların elekden eler gibi etdiler. Andan dönüb bir yere cem' olub , kondılar. Hân hazretleri üç gün içinde ellibin esirin suğasın aldılar. Ve üçyüzden ziyâde mirzaları kademeye urub üç günden sonra devlet ile dönüb, göçdiler. Asker tok toyum, esirsiz kimesne yok idi. Halkın günli şen ve şâmdân. "[304]

Jane Çerkeslerinin büyük çapta kırıma uğradığı ve kalanların esir edildiği bu sefer, aynı güzergâhdan geriye dönmek sûretiyle sona erdi. Kefe beyi Kırım hânını muhtemelen Taman'da karşıladı. Kırım hânı başta Kefe beyi olmak üzere Kefe âyanına mertebelerine göre esirler ikrâm etti. Kırım hânı, Taman'dan Kerç yoluyla Kefe'ye ve oradan Bahesaray'a avdet etti. [305]

Sâhib Giray Hân'ın üçüncü seferi Kabartaylar üzerine 1544[306] yılında gerçekleşmiştir. Kabartaylar, Çerkeslerin bir koludur. Kabartay beylerinden Elbozadı, amcasının oğlu ile yaptığı mücâdelede mağlub olmuş, Kırım hânına sığınarak onu Kabartay seferine iknâ etmiştir. [307] Kabartay seferinin bir sebebi de, Çerkeslerin Azak'ı tehdit etmesi idi.[308] Kırım hânı, Çerkesler üzerine varınca, Kansavuk'un nerede olduğunu sormuştur[309] ki, bu seferde Çerkes kuvvetlerinin başında Bujaduk[310] adlı birisi olmakla berâber, Kansavuk'un da hedef seçildiği anlaşılıyor.

Kabartay seferi, Or ağzı, Özi, Don, Azak üzerinden Kabartay'a yapıldı ve dönüşde de aynı güzergâh izlendi.[311] Kerç ve Taman üzerinden yapılan seferlerde Taman'ın üstlendiği vazife, bu sefer Azak tarafından gerçekleştirilmiş, Kırım ordusu Ten Suyu'nu geçince Azak ağaları , kadısı ve ekâbiri tarafından karşılanmış, Ordu Azak kurbunda konaklamıştır.[312] Sefer için, Çerkeslerin toplu halde hasâd kaldırdıkları orak zamanı seçilmişti. Çerkesleri toplu halde esir etmek maksadıyla yapılan bu plân, mezkûr tâyfenin beklenen yere gelmeyişi yüzünden başarıya ulaşamamıştır.[313] Bu seferden 10000 civârında esirle geri dönülmüştür. [314]

---

[304] Remmâl Hoca , s. 80.
[305] Remmâl Hoca , s. 80 - 81; Mezkûr sefer için ayrıca bkz. Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 24 - 26.
[306] Mezkûr seferin târihi için bkz. Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 26.
[307] Remmâl Hoca , s. 82.
[308] Remmâl Hoca , s. 84.
[309] Remmâl Hoca , s. 90.
[310] Sâhib Giray'ın Elbozadu'ya sorduğu sorudan Çerkes kuvvetlerinin başında Bujaduk'un olduğu ortaya çıkıyor (Remâl Hoca , s. 89) .
[311] Remmâl Hoca , s. 85 , 88.
[312] Remmâl Hoca , s. 88.
[313] Ö. Gökbilgin , *Aynı eser* , s. 26

Buraya kadar verilen bilgiler ve Tahrir defterlerinde Çerkeslerin iskân edilmeleriyle ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerle ilgili iki tür anlayışı benimsediği anlaşılıyor. Hemen belirtelim ki, bu iki anlayışın da orta karakteri, Çerkes vilâyetini tam anlamıyla kayıt altına almak ve buraya kendi hûkûkunu yerleştirmekten ziyâde, burayı uzaktan kumanda etme politikasına dayanıyordu.

İki tür olarak tespit ettiğimiz bu anlayıştan ilki, hâkim Çerkes kabileleri ile anlaşma ve istimâlet politikası ile onları devlete bağlamak , muhtemel saldırılara karşı yerel güçlerden istifâde etmek şeklinde özetlenebilir. Osmanlı Devleti'nin Jane beyi Kansavuk ile böyle bir anlaşma içinde bulunduğu, yukarıda görülmüştü. Bu pasif politikanın, başarılı olmadığı, Kansavuk'un vaadini tutmadığı ve Taman'ın sürekli Çerkes saldırılarına maruz kaldığından anlaşılıyor.

Çerkeslere karşı benimsenen ikinci politik anlayış, bu istimâlet politikalarının yeterli sonuç vermediği durumlarda, Kefe ile Kırım'ı sürekli işbirliği hâlinde tutmak ve göçebe kavimlerle meskûn bu hinterlanddan gelecek saldırılarda Kırım Hanlığı'nın askerî gücünden istifâde etmek şeklinde özetlenebilir. Nitekim, Çerkesler üzerine düzenlenen ilk iki seferin, Kefe beyinin isteği üzerine yapıldığı dikkate alındığında, Çerkes meselesi hakkında Kırım Hanılğı ile Osmanlı Devleti arasında zımnî bir anlaşmanın varlığı ortaya çıkıyor. Seferlerde askerî güç Kırım Hanlığı'ndan geliyor, bunun yanında ordunun karşı yakaya geçirilmesi, Çerkeslerin sesinden bile ürkerek paniğe kapıldıkları anlaşılan toplar Kefe beyleri tarafından temin ediliyordu. Kullanımının da Osmanlı askerleri tarafından yapıldığı kesin olan bu toplar, geceleri orman içlerinde yapılan konaklamalarda Kırım ordusunun kendisini emniyet içinde hissetmesini sağlıyor, ayrıca bu ateşli silahlarla mücehhez birlikler, tıpkı Osmanlı ordusunda merkezi koruyan birliklerin düzenine benzer bir şekilde Kırım hânını koruyorlardı. [315]

Çerkes seferlerinin sebepleri, Osmanlı nokta-i nazarından Taman ve Azak üzerine yapılan yağma saldırıları karşısında Çerkeslerin cezalandırılması iken, durum Kırım Hanlığı bakımından tamamen farklı bir mâhiyet arzetmektedir. 1539 seferinde Remmâl Hoca'nın Sâhib Giray'ın ağzından yaptığı nakil, bu seferlerin Kırım Hanlığı için hangi amaçlara yönelik olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Sâhib Giray, Kefe beyinin Taman'a yapılan Çerkes saldırılarından şikâyeti üzerine âdeta beklediği fırsatı bulmuş gibi, "ben de zâten bahâne arıyordum" diyerek derhâl sefer hazırlığına girişmişti. Kırım Hanılğı'nın en önemli geçim kaynaklarından birisinin esir ticâreti olduğu ve esir kaynaklarından en önemlisinin Çerkesler olduğu bu seferlerin dikkatli incelenmesinden çıkarılacak en önemli hususlardan birisidir.

Bu seferlerde dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, Kırım Hanı'nın despotik bir tarzı seçmesi ve Çerkesler üzerinde yıldırma taktiği uygulamasıdır. Görüldüğü

---

[314] Remmâl Hoca, s. 94.
[315] M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 80.

gibi, durum, Osmanlı ve Kırım açısından tamamen farklı mâhiyet arzetmektedir. Osmanlı Devleti Çerkesleri istimâlet politikalarıyle yerleştirmeye çalışırken, Kırım Hanlığı baskı ve cebirle onları yıldırıyordu.

Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'na gereksiz müdâhaleler yapmak sûretiyle cebîr metoduyla Hanlığın buralarda hâkim olmasını da engelliyordu. Sâhib Giray Han Osmanlı merkezi tarafından yersiz sebepler yüzünden azledilerek ortadan kaldırılmasa idi, bu despotik tarz içinde bile, kanaatimizce Çerkesler üzerine ciddi bir hâkimiyetin kurulması mümkün olabilecekti. Sâhib Giray'ın ortadan kaldırılması ile birlikte, Rusya'nın bu boşluğu iyi değerlendirdiği ve zâten Kırım'dan bunalmış bulunan Çerkesleri kendisine bağladığı görülmektedir. Bizim kanaatimize göre, bu yıldırma seferleri, Çerkeslerin Kırım'dan ve onun metbusu olan Osmanlı Devleti'nden soğumaları ve Rusya'yı bir kurtarıcı gibi görmelerinin en temel sebebini teşkil etmiştir. Temrük ve Kabartay Çerkesleri, Sâhib Giray'ın bu seferleri sonunda Çar IV. İvan'a mürâcaat ederek Kırım hânına karşı koruma talep etmişlerdir. Rusya ile girdikleri bu yakın temaslar sonunda Rusya'nın da teşvikiyle, Çerkes soylularının çocukları Moskova'ya gönderilmiş, Rus terbiye ve kültürü Çerkesler arasında iyice yayılmaya başlamıştır. Çerkeslerin aşağında ele alınacak olan saldırıları, bu yakın temaslar sonunda Rusya'dan aldıkları destek ve cesâretin sonucudur. [316]

Aynı durum, Nogay ordaları için de söz konusudur. Sâhib Giray, 1545'de Astarhan üzerine bir sefer yapmış, bu seferde Astarhan'ın hâkimi olan Yağmurca Sultan kaçarak canını zor kurtarabilmiştir. Ertesi yıl Nogaylar Kırım üzerine bir baskın düzenlemek isterken, Kırım Hanı'nın baskınına uğramışlardır. Bu seferde Noğay akıncı gruplarının büyük kısmı imhâ edilmiştir. Kırım Hanlığı Nogaylar üzerinde Çerkeslere uygulanan esir etme politikası gütmemesine rağmen, Kırım Hanlığı ile Nogaylar arasında Altın Ordu mirasının toparlanması hususunda başlayan mücâdele tam bir intalaşma ve kan dâvasına dönüşmüştür. [317]1546 Nogay baskınında Nogayların uğradığı kayıplar, Remmâl Hoca tarafından şöyle tasvîr ediliyor: "Velhâsıl bir kırân-ı ekber oldı ki, hiç görülmüş değildi. Âni vaktin içinde düşman yüzin döndürüp şöyle kırgın oldı kim adam leşinden sahra görünmez oldı. Ve sahra â'dâ' kanından lâle renk olıp ol gün kıyamedden bir nişân idi. "[318] Ö. Gökbilgin, bu seferde Tatar ordusunun büyük bir vahşette bulunduğu ve esir edilen Nogayların çeşitli işkencelerle öldürüldüğünü belirtiyor. [319]

---

[316] A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 55 - 56. 1555 yıllarında Jane Çerkeslerinin bir kısmı , ve Beştav Çerkesleri kâmilen Rus çarına balılıklarını sunmuşlardı (bkz. H. İnalcık, *"Osmanlı - Rus rekâbeti. . . "*, s. 361.

[317] Kırım Hanlığı ile Nogaylar arasındaki mücâdele çok eskilere dayanıyordu. Temel mesele , Nogay konfederasyonunun Kırım'a tam bağlanıp bağlanmayacağı idi. Kırım hânlarının bu amaçla yaptıkarı girişimler , Nogayların sert tepkilerine yol açmıştır. I. Mehmed Giray'ın 1523'de Nogaylar tarafından öldürlmesinin sebebi bu idi. 1546'daki Sâhib Giray Han'ın seferinden sonra bile , Nogaylar gevşek bağlarla Kırım'a bağlanabilmişlerdir (bkz. H. İnalcık , *"Kırım Hanlığı"*mad. , İA, *VI*, s. 753) .

[318] Remmâl Hoca'dan naklen , Ö. Gökbilgin , *Aynı eser*, s. 29.

[319] Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 29.

Yukarıda belirtildiği üzere, Nogay ordaları bu kırgın sonrasında içtimâi ve siyâsî zaaf içine düşmüş, 1555-57 yıllarında çıkan ihtilâflar sonunda ikiye bölünerek büyük kısmı Rus himâyesine sığınmıştır. Yusuf Mirza ile İsmâil Mirza kardeşler arasında cereyan eden bu ihtilâf, iki liderin ölümünden sonra, Nogayların tamamen dağılmasına yol açacaktır.[320] Nogaylardaki bu zaafiyetin, bu yıllarda teşekkül hâlinde bulunan Kazakların Volga-Karadeniz arasındaki steplerde hâkim unsur hâline gelmesi sonucunu doğurduğu, bu unsurların Osmanlı ve Kırım aleyhine müttefik olmalarının[321], Rusya'nın Karadeniz ve Kafkasya'ya hâkim olmasının temel sebeplerini teşkil ettiği, yukarıda belirtilmişti. Aşağıda, Çerkes-Kazak ve kısmen Rusya hâkimiyetindeki Nogayların Taman ve Azak üzerinde yüzyılın ikinci yarısında süreklilik arzeden saldırıları ve bunlara karşı Kırım desteğinde Kefe Sancağı bünyesinde yapılan mücâdeleler üzerinde durulacaktır.

7. 2. 2. Azak ve Taman üzerinde Çerkes ve Kazak saldırılarıları

Kazak ve Çerkes ittifâkının kendini ilk kez açık bir şekilde gösterdiği hâdise, Sâhib Giray'dan sonra Kırım tahtına geçen Devlet Giray(1551-1577)'ın 1557'de çıktığı Rus seferi sırasında olmuştur. Mezkûr seferde Devlet Giray "Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kazaklar, Özü (Dnieper) Nehri ağzında İslâm-kermân'ı, Çerkesler Taman Yarımadasında Taman ve Temrük kalelerini sıkıştırarak Kırım'ı doğudan ve batıdan çok tehlikeli bir duruma düşürdüler. "Seferi keserek sür'atle geriye dönen Kırım hânı, Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyle Kazakları kuzeye püskürttü. [322]Bu târihten itibâren, Kırım Hanlığı Rusya üzerine çıkacağı seferlerde, veya Osmanlı Devleti'nin çıktığı büyük çaplı seferlerde yapacağı destek sırasında, Kırım Yarımadası ile Taman ve Azak kalelerinin güvenliğini hesap etmek zorunda kalacaktır. Kırım ve Kefe böylece Çerkes ve Kazakların teşkil ettikleri tehdit ile cephe gerisinde de tehdit edilmiş oluyordu. [323]

Bu târihten itibâren Kazak ve Çerkes saldırıları artarak devâm etti. Bu saldırıların en şiddetlisi, 1559 yılı bahârında Kazak lideri Dimitraş tarafından gerçekleştirildi. [324]Ten Nehri cânibinden gelerek Azak'ı kuşatan Dimatraş ile Azak'ın

---

[320]Nogaylar hakkında bkz. Mehmet Alpargu "*XVI. Yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları*", Emel, 215 (Ankara 1996), s. 34 - 35.

[321] H. İnalcık, "*Osmanlı - Rus rekâbeti. . .*", s. 361.

[322] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 363; Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 43. A. Nimet Kurat'ın Kuseva'dan naklen verdiği bilgilere göre bu saldırılar sırasında Temrük ve Taman kaleleri Çerkeslerin eline geçmiş, ancak, Osmanlı donanmasındaki toplar karşısında dayanamayan Çerkesler, 1557'de Temrük ve Taman'ı terketmek zorunda kalmışlardı (A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 56).

[323] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 364.

[324] Bu saldırı ile ilgili değerlendirmeler ,BA , *MD* , III'de yer alan ve A. Refik tarafından yayınlanan belgelere dayanmaktadır. (bkz. A. Refik, "*Açık deniz meselesi ve Azak muhasarası*", TTEM, *XI - XII / 17* (İstanbul 1926), 259 - 277.

imdâdına donanmayla yetişen Kefe beyi arasında şiddetli bir deniz savaşı vukûbulmuş, Dimitraş mağlub olarak çekilmiştir. Dimitraş bu mağlûbiyeti müteakib 10000 kişilik bir kuvvetle tekrar Azak'ı kuşatmaya teşebbüs etmiş, ancak alınan tedbirler karşısında savaşmaya cesâret edemeyerek çekilmiştir. Dimitraş'ın çekilmesine rağmen, onunla beraber Azak kuşatmasına katılmış olduğu anlaşılan dörtyüz kişilik Çerkes tâyfesi kaleye saldırmış, ancak kale içindeki yüze yakın atlı grubunun karşı saldırısı üzerine bâzısı esir, bâzısı katledilmiş, kimisi firar etmişlerdir.

Bu hâdiseden hemen sonra, Jane Çerkeslerinin lideri olan Kansavuk'un oğulları Azak'a tekrar saldırmak üzere Dimitraş ile anlaşmışlardı. Bu anlaşmaya gaöre, Dimitraş Ten nehri cânibinden, Jane beyinin oğulları ise tahminen kalenin güney - doğu kesiminden saldırıya geçeceklerdi. Dimitraş, plânlanan hareketi yapmakta gecikmiş, bunun üzerine Kefe beyi zamanında gerçekleştirdiği baskınla Jane beyinin oğullarını ve emrindeki kuvvetleri kılıçtan geçirmiştir. Şiddetli bir çarpışma hâlinde cereyan eden hâdisede, Jane beyi Kansavuk ve bir kardeşi ile bunlarla ittifak eden Rusların başları kesilerek edilmek üzere gönderilmiştir. [325]

Dimitraş'ın bu kuşatmasının bir hayli uzun sürdüğü, kuşutmanın yapıldığı 1559 baharından yaklaşık 4-5 ay, hattâ, bir yıl sonra gönderilen hükümlerde hâlâ Azak'ın Dimitraş'ın tehdidi altında olduğu ve kuşatma esnâsında kale halkının bir hayli müzâyaka çektiğinin belirtilmesinden anlaşılıyor. [326]Dimitraş bu uzun süren kuşatmadan sonra Azak Denizi'nden ayrılmadığı, başka bir Rus beyinin 4000 kadar askeriyle birleşerek [327]Kargalı denen sa'b bir mahalle çekildiği ve burayı tahkim ettiği, etraf ve civâr ile ilgili bilgi topladığı ve defter ettiği hakkında verilen bilgilerden anlaşılıyor. [328]Azak reisine ve Kefe beyine gönderilen hükümlerde, Kırım hânının kadırga ve kalite istediği, ancak şimdilik buna imkân bulunmadığı ifâde ediliyor ve Kefe beyinin kendi imkânlarıyle bunları temin etmesi emrediliyor. Mezkûr hükümlerde, Kazak lideri Dimitraş'ın Kerç'e gelmek istediği ve bu hareketiyle saldırma tehlikesinin bulunduğu belirtilerek buna karşı uyanık olunması isteniyor.[329] Hemen belirtelim ki, Kazak saldırılarının ilk defa bütün şiddetiyle kendisini hisettirdiği bu dönemde, Kefe beyinin bu çapta bir saldırıya karşı koyacak donanma gücü bulunmadığı gibi, kısa zamanda yeterli tedâriklerin yapılması da imkânsız idi. Kefe beyi ve Kırım hânının merkezden ısrarlı talepleri karşısında, 19 Nisan 1560 târihli bir divân hükmünden yedi parça gemi gönderildiğini öğreniyoruz. Mezkûr hükümde, Kazak eşkiyası karşısında gaflette bulunulmaması ve eşkiyaya göz açtırılmaması emrediliyor. [330]

---

[325] Kefe beyine, 23 B. 967 / 19 Nisan 1560 târihli hüküm, A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika V , s. 268.

[326] Azak reisine, 29 Za 966 / 3 Eylül 966; Kefe beyine, 7 Z. 966 / 10 Eylül 1559 ve 23 B. 967 / 19 Nisan 1560 târihli hükümler, A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika I, s. 265; Vesika II, s. 266; Vesika V, s. 268.

[327] A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika 1, s. 265.

[328] A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika II, s. 266.

[329] A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika I, II, s. 265, 266.

[330] A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika V, s. 268 - 269.

Rus saldırılarından destek ve cesâret alan Çerkesler Taman Adası'nda da isyân ve şekâvetlerini sürdürmüşlerdir. Kırım hânının gönderdiği mektûba cevâben yazılan 3 Safer 967 / 24 Kasım 1559 târihli hükümden anlaşılacağı üzere, bu târihden evvel Beştav[331] ve Jane Çerkesleri itifak hâlinde Taman'a saldırmışlardır.[332] Mezkûr saldırıda Taman'ı yağmaladıkları anlaşılan Çerkeslerle Kefe Beyi Şucâ' Bey arasında şiddetli çarpışmalar olmuştur. Bu çarpışmaları müteakib Beştav Çerkeslerinin lideri, kendine tâbi Çerkes kabileleriyle Taman civârından Çerkes Vilâyeti'ne firar etmiştir. Osmanlı merkez örgütü ile Kırım hânı ve Kefe beyi arasındaki muhâbere ve istişârenin neticesinde Çerkes beylerinin firar etmesinin Rusların işine yarayacağı düşünülmüş, mezkûr beylerin istimâlet politikası çerçevesinde tekrar Taman'a geri dönmeleri sağlanmıştır. Bu istimâlet politikası çerçevesinde mezkûr Çerkes kabilelerinin kazanılması için yapılan gayretler sonuç vermemiş, bunların sürekli ihânet içinde oldukları, tekrar firâr ederek Çerkes Vilâyeti'ne gidecekleri kesin olarak anlaşılmıştır. Bunun üzerine, Çerkes beyleri hapsedilmiş, reâyası zorla sürülerek Taman'a yerleştirilmiştir. Belgede açıkça görülüdüğü üzere, Osmanlı merkez örgütü önce istimâlet ile yaklaşmış, Çerkesleri Taman adasında iskan ederek Ruslarla işbirliği yapmaktan alıkoymaya çalışmıştır. Bu istimâlet sonuç vermeyince , zorunlu tehcire başvurmuştur. [333]

Kazak ve Çerkes tehdidinin sürdüğü bu dönemde, Azak'ın karşılaştığı diğer bir problem, siyâsî kargaşa sonucunda Azak civarında ve Azak kalesi içinde iskân edilmiş Nogay gruplarının yol açtığı yağma ve hırsızlık hareketleridir. Gerek kalede gerekse Azak kırsalında meskûn bulunan gruplar, kale ahâlisinin mallarını yağmalıyor ve süreklilik arzettiği anlaşılan hırsızlık hareketleriyle halka zarar veriyorlardı. Bu gibi durumlardan İstanbul'u Kırım hânı haberdâr etmiş; merkez Kefe beyine yazdığı hükümde, kendi sorumluluk alanına giren mezkûr kalede bu gibi haller cereyân etiği halde niçin kendisinin değil de Kırım hânının haber verdiğini sormuş ve Kefe beyini ikâz etmiştir. Ayrıca, bu gibi ehl-i fesâd Nogay gruplarının kimler ve ne mikdâr olduklarının yazılarak bildirilmesi ve merkezden gelecek emirler doğrultusunda hareket edilmesi emredilmiştir. Mezkûr hükümden anlaşılan diğer bir uygulama tarzı, bu gibi yağma ve hırsızlık hallerinde bulunan Nogay gruplarının Kırım hânı tarfından yakalandıktan sonra bizzat cezâlandırılmayıp, cezâlarının veya gerekli uygulamaların yapılması için Kefe beyine teslim edilmeleridir. [334]

Azak civârına yerleşmiş ve Osmanlı hâkimiyetine girmiş bulunan bu Nogay gruplarının kale halkı üzerinde sebep olduğu tedirginlik devâm ederken, Rus himâyesine girmiş bulunan İsmâil Mirza ve ona bağlı gruplar, Ruslarla ittifak hâlinde

[331] *Beştav* , şeklindeokuduğumuzkelime , inalcık (bkz. H. İnalcık , "*Osmanlı - Rus rekâbeti. . .*" , s. 365) tarafından Peştuh okunmuştur. Evliya Çelebi , Çerkes coğrafyasını tasvir ederken , "Beştak yâni Beşdağ" dediği beş dağdan mürekkep bir dağ kümesinden bahsediyor. Kuban Nehri'nin batı tarafında yer alan mezkûr dağların , sözkonusu Çerkes kabilelerin ismine kaynak teşkil etmesi kuvvetle muhtemeldir (bkz. Evliya Çelebi , *VII* , s. 447).

[332] A. Refik , "*Aynı makâle*" , Vesika III , s. 266)

[333] A. Refik , "*Aynı makâle*" , Vesika III , s. 266 - 268.

[334] Kefe beyine , 22 B. 968 / 19 Nisan 1560 târihli hüküm için bkz. A. Refik , "*Aynı makâle*" , Vesika IV , s. 267 - 268.

Azak'ı tehdit ediyorlardı. Kefe beyine 25 B. 967 / 21 Nisan 1560 târihli hükümden anlışıldığına göre; Azak kadısı merkeze gönderdiği mektûbunda, güvenilir kimselerden alınan haberlere göre, Rus tarafindan gelen tahmînen 3000 kişilik Kazak eşkiyâsının Kazganu denen bir yerde uzun süreden beri beklediklerini, tüfenkler atttıklarını, bundan başka, Nogay tarafindan gelen bir kişinin verdiği haberlere göre Nogay reisi İsmâil Bey ile Rusların ittifak hâlinde olduklarını, evvel bahârda Özü cânibinden gelerek Aksu denen yerde Ruslarla birleşerek Kırım'a saldıracakları belirtiliyor. Mezkûr hükümde, Rusların başında yine Dimitraş'ın bulunduğu ve 80000 kişilik askere mâlik bulunduğu ve Dimitraş'ın bütün Kazak-Nogay ve Rus kuvvetlerine serdâr tâyin edildiği belirtiliyor ki, Rus-Kazak-Nogay tehdidinin boyutları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. [335]

Yukarıda belirtilen bu hâdiselerden başka, Azak kadısının merkeze verdiği bilgiler arasında, Azak Kalesi'nin içinde bulunduğu erzak sıkıntısı da önemli bir yer tutmaktadır. Mezkûr hükümde, kale ahâlisinin kıtlıkdan dolayı büyük bir mazâyaka içinde bulunduğu, kaledeki dârının tamâmen bittiği ve ahâlinin balıkdan başka yiyeceği bir nesnenin kalmadığı, balığın dahî mezkûr yılda kifâyet mikdârı bulunmadığından kale halkının "celâ-yı vatan" eylediği, bu yüzden kalede insan kalmadığı, husûsiyle topçuların bulunmadığı belirtiliyor. Mezkûr hükümde, Azak'da çekilen bu zahîre kıtlığının giderilmesi ve kale muhâfızı ve topçular ile bu zümreden her türlü silâh ve mühimmatın temini, kalenin ta'mîr ve termîme muhtaç olan yerlerinin gereğince onarılması gibi tedbirlerin alınması husûsunda Kefe beyine emrediliyor. Müteakiben, donanma gemilerinin techiz ve hazırlanmış olup, gönderilmek üzere olduğu belirtilerek, Azak ahvâli hakkında her türlü bilginin ayrıntısıyla merkeze ulaştırılması isteniyor. [336]Osmanlı Devleti, bütün Karadeniz sâhillerinin tahlikede olduğunu görmüş, Rus saldırılarına karşı Rumeli ve Balkanlardaki diğer sancakların göçlerini seferber etme gereğini duymuştur. Bu cümleden olmak üzere, Silistre beyi Sinan Paşa'ya gönderilen 6 Şâban 967 / 21 Nisan 1560 târihli hükümde, Karadeniz'de cereyân eden bu hâdiselere dikkat çekilmiş, meselenin ehemmiyeti tafsilâtlı bir şekilde izâh edilmiştir. Mezkûr hükümden anlaşıldığı üzere; İskenderiye, Çirmen, Vidin, Vulçitrin, İnebahtı, Alacahisar, Akkirman beylerine, Sililstre beyi Sinan Paşa'nın emrinde toplânmaları emredilmiştir. Silistre beyinden, sancağındaki gönüllü, ma'zûl sipâhî, sipâhi-zâdeler ve sâir dirlik ricâli yiğitleri techizâtları ile hazırlaması istenmiştir. Silistre bünyesinde toplânacak bu kuvvetlerle mezkûr sancak beylerinin kuvvetlerinin birşelerek Sinan Paşa'nın kumandası altında hazır beklemeleri emredilmiştir. [337]Silistre ile berâber sekiz sancakdan mürekkep bu kevvetlerin, Dimitraş'ın yukarıda söz konusu olan 80000 kişilik kuvvetle saldırma ihtimâline karşı teşkil edilmiş olduğu anlaşılıyor.

Osmanlı merkezi, Kefe Sancağı ile kurmuş bulunduğu bilgi akışı sâyesinde bu havâlide olup bitenler hakkında muntazam bilgi alıyor, muhtemel hâdiseler hakkında uyarılarda bulunuyordu. Kırım hânı Devlet Giray Hân'a , 23 N. 967 / 17 Haziran 1560 târihli hükümde, dört yüz adamıyla gezi hâlinde bulunan Dimitraş'ın esir alınan

---

[335] Mezkûr hüküm için bkz. A. Refik, "*Aynı makâle*", Vesika VI, s. 269.

[336] A. Refik, "*Aynı makâle*", Vesika VI, s. 269.

[337] Mezkûr hüküm için bkz. A. Refik, "*Aynı makâle*", Vesika VIII, s. 271 - 272.

askerlerinden birisinin Dimitraş'ın 5000 kadar tüfenkle mücehhez askeriyle saldırıya hazırlandığı haberinin asılsız çıkmasına rağmen, mezkûr târihlerde Rus ülkesinde havaların kurak geçmesi yüzünden büyük kıtlık olduğu ve bu nedenle her an bir Rus saldırısının beklenmesi ve ona göre hazırlıklı olunması emredilmektedir. Mezkûr hükümde, Kırım hânının Rusya üzerine bir sefere çıkmasının uygun olacağı belirtilmektedir. [338]Kırım hânının sefere teşvik edilmesi, Rus taarruzları karşısında savunma durumunda kalan Kefe ve Kırım'ın savunmadan taarrûzî konuma geçmesini sağlamaya yöneliktir. Kırım hânından Rus saldırıları karşısında istenen diğer bir tedbir, Özü Kalesi'nin ta'mîr edilmesidir. [339]

Osmanlı merkezî örgütünün Kırım hânını uyarmakda haklı olduğu, 1560 Hazîranı'ndan önce Jane beyi oğulları ile Dimitraş'ın ittifakla Adakale'ye saldırmak üzere oldukları hakkındaki haberlerden anlaşılmaktadır. Bu vesileyle gönderilen hükümde, mezkûr saldırı ihtimâline karşı Azak kalesinin ta'mîr edilmesi hususunda gerekli tedbirlerin alınması ve ta'mîr için gerekli insan gücünün Kırım'dan temin edilmesi emredilmekte, masraflar ve tâmîrat için gerekli personel konusunda nâzır-ı emvâle ve Kırım hânına gerekli hükümlerin gönderildiği hatırlatılmaktadır. [340]

Düşmanın Adakale'ye saldırma ihtimâlinin çok yüksek olduğu bir dönemde, Azak muhâfazası için Türk(veya Terek) ve Hüsâm reisler emrinde gönderilen bir donanmanın kürekçilerinin yorgunluktan bîtab düşmeleri ve muhâfaza bir yana, donanmaya ayak bağı olmaları büyük sıkıntı yarattı. [341]

Beklenen Rus-Çerkes saldırısı gerçekleşmiş, Rus ve Çerkes ittifâkından müteşekkil kuvvetler, Adakale'ye değil, Azak üzerine yönelmiştir. Rus ve Çerkes kuvvetlerinin Azak'a hücûm etmek üzere oldukları sırada, Kefe beyinin donanma ile Azak Kalesi'ne varması, Rus ve Çerkesleri saldırıdan men' etmiştir. Kefe beyinin yetişmesiyle Azak'a saldırıya cesâret edemeyen düşmân, Mâmâca denen mevkide bir ay kadar bekledikten sonra, Taman Adası ve civâr sâlilleri yağma ve tahrîbe yönelmiştir. [342]İstanbul'dan gönderilen ve ayrıca kendi inşâ' ettirdiği gemilrele iyice

---

[338] Mezkûr hüküm için bkz. A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika IX, s. 272 - 273.

[339] Kırım hânına, 23 S. 967 / 24 Kasım 1559 târihli hükümde, İslâmkirman Kalesi'nin ma'mûr vaziyette olduğu zamanlar Kırım'a Kuzey'den Rus saldırılarının vâki' olmadığı, halbuki şimdilerde Rusların her yıl saldırıda bulunarak memleketi tahrib ettiği belirtilerek bunların engellenmesi maksadıyla Özü Kalesi'nin ta'mîr edilmesi isteniyor ve ihtiyaç duyulacak mühimmâtın temini için gerekli emirlerin verildiği hatırlatılıyor (bkz. A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika III, s. 267).

[340] Kefe beyi Sinan'a, 23 R. 967 / 17 Haziran 1560 târihli hüküm A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika X, s. 274.

[341] Kefe beyine, 18 Za. 967 / 11Ağustos 1560 târihli hüküm, A. Refik, *"Aynı makâle"*, Vesika XI, s. 270.

[342] Belgede açıkca *Taman Adası* denilmiyor. Sâdece *Ada*'ya yöneldiklerinden söz ediliyor. Ancak, Osmanlı belgelerinde *Taman Yarımadası*, istisnâsız bir şekilde *Taman Adası* tesmiye edildiğinden, kesin tavsif edilmeyen bu yerin Taman'dan başka bir yer olacağını düşünmüyoruz. Ayrıca, Taman Adası'na saldıran güçlerin Çerkesler olduğu belirtilirken, bunların içinde Rusların bulunup bulunmadığı tavzih edilmiyor. Taman'a saldıran güçlerin içinde Rusların da bulunduğu, bu saldırılar esnâsında düşmânla müzâkereler yapılması ve üzerlerine varılmaya imkân bulunmamasından anlaşılıyor. Yalnız Çerkeslerin olması hâlinde bunların Kefe beyi tarafından

techiz olduğu anlaşılan Kefe beyi, Çerkesleri tâkib ederek geçitleri tutmuş, "küffâr-ı hâksâr", *Ada*'ya girmeye fırsat bulamamıştır. Düşmân, Kefe beyi ile müzâkereye girişmiş, bu müzâkerelerde Çerkes Vilâyeti'nde sarp bir mevkie çekilmek istediğini belirtmiştir. Üzerlerine varılarak imhâ edilmeleri imkân hâricinde görülmüş ve düşmânın bu isteği kabul edilmiştir. [343]

Divân hükümlerinden alınan yukarıdaki bilgiler açıkca gösteriyor ki, 1560'lı yıllarda Rus-Çerkes kuvvetleri Azak ve Taman sâhillerinde rahatca dolaşıyor, Kefe beyi emrindeki donanma onları buradan çıkarcak cebrî güce sâhip bulunmuyordu. Düşmânın Kefe beyi ile rahatca müzâkerede bulunması, Çerkes Vilayeti'nde bir mevkie çekilme isteğinin kabul edilmesi buna işâret eden en bâriz delillerdir. [344]

Yukarıda Divân hükümlerine dayanılarak özetlenen bu hâdiseler karşısında Moskova hükûmetenin nasıl tavır takındığı da yine mezkûr belgelerde ortaya çıkmaktadır. Bu saldırılar karşısında Osmanlı Devleti'nin duyacağı tepkiyi iyi hesap eden ve bundan büyük çapta endişelendiği anlaşılan Çar İvan, Kırım hânına gönderdiği adamlar vâsıtasıyle Dimitraş'ın saldırılarının kendisinin bilgisi dışında gerçekleştirildiğini belirterek, 1560 yılında Dimitraş'ın taarruz edebileceğini önceden haber vermek sûretiyle bu konudaki samîmiyetini ıspatlamak ve sorumluluktan kurtulmak istiyordu. [345]Divân hükmüyle sâbit olan bu bilgiler, Rus hükûmetinin Osmanlı karşısında ne kadar ince bir siyâset uyguladığını göstermektedir. Rusya'nın bu iki yüzyü politikası, yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'ni gerçek bir Rus tehdidinin bulunmadığı karşısında iknâ etmiş, yukarıda özetlenen hâdiselerin münferit eşkıya saldırılarından ibâret olduğuna inandırmıştır. Oysa, Kazak-Nogay-Çerkes ittifâkının Azak ve Taman üzerinde yoğunlaştığı 1559 târihinde, Adaşef komutasındaki düzenli Rus birlikleri , Dnieper'i geçerek Batı Kırım'ı yağma ve tahrib etmişti. [346]

Dimitraş'ın yarattığı bu tehlike, gelip geçici bir hâdise değildi. Bu güçlü Kazak liderinin Osmanlı Devleti'ni en az 1565 yılına kadar uğraştırdığı ve bu bölgedeki güçlerin bu amçalrla seferber edilmesine yol açtığı anlaşılıyor. Ten boyunda muhâsara toplarıyla mücehhez gemilere ve sürekli emrinde bulunan ateşli silahlarla[347]

---

kolayca imhâ edilmeleri kanaatimizce zor olmayacaktı. (bkz. A. Refik, "*Aynı makâle*, Vesika XII, s. 275).

[343] Kefe beyine, Gurre - i Muharrem 968 / 22 Eylül 1560 târihli hüküm, A. Refik, "*Aynı makâle*", Vesika XII, s. 275.

[344] A. Refik'in 1558 - 59 hâdiseleri ile ilgili derlemiş bulunduğu belgelere göre yazılan diğer tedkikler için bkz. H. İnalcık, "*Osmanlı - Rus rekâbeti. . .*", s. 364 - 366; Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 43 - 44. Belgelerin kronolojik bakımdan tasnifi husûsunda H. İnalcık'ın makâlesi kısmen benimsenmiştir.

[345] A. Refik, "*Aynı makâle*", Vesika X, s. 274; H. İnalcık, "*Aynı makâle. . .*", s. 365.

[346] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 363. Bu dönemde Azak üzerine vukûbulan diğer bir saldırı, Prens Visnevetski tarafından gerçekleştirilmiştir. Litvanya'dan ve Kazaklardan topladığı kuvvetlerle Azak üzerine saldıran mezkûr Rus liderine, bâzı Çerkes beylerinin de destek verdikleri belirtiliyor (A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 56).

[347] H. İnalcık, Moskova'nın üstünlüğünün birinci sebebinin ticâret, ötekinin de ateşli silahlar olduğuna işâret ederek, Çar'ın Almanlar tarafından idâre olunan mükemmel bir topçu kuvveti

mücehhez 5000 ile 10000 arasında değişen, ihtiyaca göre Çerkes ve Nogayların da katılmasıyla 80000'e kadar çıkabilen bir orduya sâhib Dimitraş'ın, 1565' de Azak'ı kuşattığı görülüyor. Birkaç gün sürdüğü anlaşılan kuşatma, Kefe beyi tarafından püskürtülmüş, Dimitraş'ın kara ve deniz târikiyle şehrin işlek yolları üzerinde kurmuş bulunduğu mevzi'ler tahrib edilmiştir. Azak yakınlarında mekân tutarak gemi ile gelen ve giden yolcu ve tüccarı yirmi yıl boyunca mal ve can emniyetinden yoksun bırakan , öldürme ve esir alma vak'alarıyla bölgede tehdiş yaratan tek lider Dimitraş değildir. Bu bilgilerin dayandığı hükümde Çerkes Mişe denen başka bir lider daha yer alıyor ki, aynı yıl içinde Azak'a saldırmış ve geri püskürtülmüştür. Divan hükümlerine dayanarak verdiğimiz bu bilgiler genelleştirilerek yorumlandığında Azak hinterlandının ve hattâ Azak'ın deniz ve kara bağlantılarına bu Kazak-Çerkes gruplarının hâkim olduğu görülüyor. [348]

Kazak ve Çerkes saldırıları karşısında merkezden gönderilen ve kışın zorunlu olarak merkeze dönen donanma gücü ile başedemeyeceğini anlayan İstanbul, Azak'da gemiler inşa etmeye karar vermiştir. [349]Kefe'den başka Azak'da gemi inşâ edebilecek bir tersânenin kurulması, buranın bir kapudanlık seviyesinde teşkilâtlandırılması, tamâmen askerî zarûretlerden kaynaklanıyordu. [350]1559 yıllarında Azak'da henüz bir tersâne mevcut bulunmadığı gibi, İstanbul'dan gönderilen donanma Azak'a güçlükle girebiliyor, Kışın bunları barındıracak kapasitede limanın builunmayışı yüzünden bunlar merkeze dönmek zorunda kalıyorlardı.[351] Gemi inşâsı için faaliyetler bu yıllardan başlayarak uzun süre devâm etmiştir. 1566 yılında İznikmid'den Azak muhafazasına görevlendirilmek üzere kayık isteniyor ki, mevcut tersânenin Azak'ın muhâfazası için yeterli olmadığını gösteriyor. [352]

Kefe ve Azak kaleleri civârında Kazak-Çerkes ve Nogaylarla askerî alanda mücâdele devâm ederken, Nogay ve Çerkeslerin kazanılması için siyâsî ve içtimâî alanda da faaliyet gösterildiği görülüyor. Hemen belirtelim ki, bütün Çerkeslerin Rus yanlısı olduğunu iddiâ etmek yanlıştır. Bâzı Çerkes ve Nogay beyleri, İstanbul ile temâs hâlinde idiler. Bu temaslar, istisnâsız Kefe ve Azak beyleri tarafından tanzîm ediliyordu. [353]1565 yılına âit divân hükümlerinden, Çalıkoğulları hâriç bütün Çerkes

---

meydâna getirdiği ve bu gücün Tatarlar üzerinde ezici bir üstünlük sağladığını belirtir (bkz. "*Aynı makâle*", s. 393).

[348] Kefe beyine , 11 R. 973 / 5 Kasım 1565 târihli hüküm , T. C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı , *5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565 - 1566)* "Tıpkıbasım" , Yayın Nu: 21 , Ankara 1994 , 190 / 466. Mezkûr yayın , BA , *MD* , V , Tıpkıbasım şeklinde kısaltılacaktır.

[349] Kefe beyine , 8 Ra. 973 / 2 Kasım 1565 târihli hüküm , BA ,*MD* , V , Tıpkıbasım , 194 / 480. Mezkûr hükümde , Azak'da gemiler inşâ edildiği belirtilerek bunlar için gerekli kürekçilerin temini hususunda bilgi isteniyor.

[350] Azak kapudanlığı hakkında bkz. aş. İdarî Vaziyet , s. 181.

[351] Azak muhâfazasına irsâl olunan reise , 29 Za. 966 / 3 Eylül 1559 târihli hüküm , A. Refik , "*Aynı makâle*" , Vesika I , s. 266. Mezkûr hükümde , Azak limânının kışın gemilerin barınmasına müsâit olup olmadığı soruluyor.

[352] İznikmid kadısına , 15 Ş. , 973 / 7 Mart 1566 târihli hüküm , BA , *MD* , V , *Tıpkıbasım* , 437 / 1167.

[353] Çerkes ve Nogay gruplarından Osmanlı Devleti ile temâsa geçmek isteyenlere Kefe ve Azak beylerinin muâveneti gerekiyordu. Bu muâvenet , kanaatimizce sıradan bir mesele değildir.

beylerinin kâmilen itaat altında oldukları görülüyor. Merkezden Kefe beyine yazılan hükümde, Çolakoğullarının da itaat altına alınması emredilirken, [354]Kırım hânına yazılan hükümde, Kırım hânının, mezkûr tâyfenin tedîbi husûsunda Kefe beyi Kâsım'a yardım etmesi emrediliyor. [355]

Çerkeslerin bu dönemde Osmanlı karşıtı Rus cephesinde yer almaları, tamâmen dönemin siyâsî konjonktürünün bir sonucudur. Yukarıda müteaddid olarak belirtildiği üzere, Altın Ordu'nun çöküşünden itibâren Volga-Karadeniz arasındaki steplerin siyâsî otoriteden yoksun kalması ve Rusların Nogay ordalarını parçalayarak kendilerine bağlamaları, bu alanda Kazakların hâkim olmalarına yol açmış, yerleşik hayata ve kayıtlı ekonomiye içtimâi bakımdan müsâit olmayan Çerkesler, bu siyâsî boşlukdan istifâde etmeğe çalışmışlar, Ruslar ve Kazakları tabii müttefik olarak karşılarında bulmuşlardır.

Çerkeslerin Ruslarla ittifâk yapmalarının içtimâî sebepleri, kanaatimizce çok daha önemlidir. Taman adasında ve Taman'ın kır kesiminde yaşayan Çerkes reâya, yerleşik hayatın zarûrî kıldığı asgârî vazifeleri ifâ edecek iktisâdî temele sâhip değildi. Osmanlı Devleti burada vergi politikasını çok yumuşatarak uygulamasına rağmen[356]bu husustaki problemler bitmiyordu. Problem, iki veçheli idi. Birincisi, reâyanın gerçekten vergi verecek kudrete sâhip bulunmamasıydı. Taman reâyâsı, "Ada'da olan ümreâ-i Çerâkise bizi râ'iyyet kayd eyleyüb bizden 'öşr ve resm-i çift idüb bunun emsâli tekâlife kudretimiz yoktur" gibi şikâyetlerde bulunuyor, bununla yetinmeyerek reâyâ üzerinde menfi propaganda yapmaktan geri durmuyordu. Merkeze ulaşan bilgilere göre, bu tür şikâyetleri yapanların âhere gitmek niyetinde oldukları anlaşılıyor. Bu insanlar âhere gittikten sonra tek geçim şeklininin şekâvet ve yağma olduğu bilindiğinden, Kefe ve Azak beylerine ve Kırım hânına verilen emirlerde, bunlara önce tesliyet ve istimâlet ile yaklaşılması, eğer iknâ olmazlarsa,

---

Bölgenin aşiret ve içtimâi yapısı hakkında en iyi mâlumâta sâhib bulunan Kefe beyleri, merkezin yaklaşacağı veya te'dib etmeğe karar vereceği grupları belirliyordu. Merkez, bu hususda Kefe beylerine danışmakla en doğru yolu tercih ediyordu. Bu hususda örnek olarak bkz. , Kefe beyine, 8 Ra. 973 / 2 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 187 / 458. Mezkûr hükümde, Çerkes beyi Tâket bey, Südde - i Saâdete varmak isteği ile bir mektub göndermiş, Kefe beyinin muâvenet ederek mezkûr beyi göndermesi emredilmiştir. Bâzı Nogay reisleri de, Azak beyi ile kurmak istedikleri diplomatik münâsebetlerde merkezin muâvenetini taleb ediyorlardı. Merkez, bu gibi konularda, Azak beyine tekrar danışıyor, haklarında mâlumat istiyor ve ona göre muâvenet ediyordu. Azak beyine, 29 Ra. , 982 / 19 Temuz 1574 târihli hükümde, merkezin muâvenetini talep eden Nogay reisleri hakkında , Azak beyi Mehmed'in Kırım hânı ile müşâvere etmesi ve ona göre münâsib görülen şekilde mezkûr tâyfe ile münâsebet kurulmasını emretmiştir. Bundan anlaşılan şudur ki, merkez, Azak hinterlandı ile ilgili münâsebetlerde, Azak beyi ve Kırım hânının görüşlerini temel ittihâz ediyordu (bkz. , BA, *MD*, XXVI, 93 / 241).

[354] Çolakoğulları, Azak ahâlisi ve tüccârına zulm ediyor, kalenin hinterland ile olan münâsebetlerinin kopmâsına sebep oluyorlardı (bkz. Kefe beyine, 19 Ra. 973 / 13 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkı basım, 200 / 495).

[355] Osmanlı Devleti, Kefe Sancağı dâhilindeki âsâyiş ve güvenlik meseleleri büyük boyutlarda olduğu zaman, Kırım Hanlığı'nın askeri gücünden yararlanma yolunu seçmiştir (bkz. Kırım hânı Devlet Giray'a, 21 Ra. 973 / 15 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 204 / 505).

[356] Çerkeslere uygulanan vergi politikası hakkında bkz. (BA, *TD*, 214, s. 211).

Azak civârındaki Nogaylar ve Tat keferesi ile de muâvenet ederek yollarının kesilmesi ve haklarından gelinmesi emrediliyor. Merkezin bu husus da tâvizsiz davranmasının en önemli sebebi, âhere gidecek unsurların, Ruslarla işbirliğine yönelmelerinin mukadder olmasıdır. [357]Diğeri, vergi bahânesiyle, eskiden beri uygulanan töreler gereği, bizzat Çerkes ümerâsının halk üzerinde zulüm ve teaddîden uzak durmamasıydı. Merkez, ahâliden zorla resim ve öşür isteyen, katliam yapan Çerâkise ümerâsının te'dibini emretmektedir. [358]

Osmanlı Devleti, âhere gitmesi mukadder bu unsurları devlete bağlamak için, şüphesiz iktisâdî imkânlarını da seferber ediyordu. Devlet ile anlaşma hâlinde olan Çerkes beyleri[359] ile Nogay beylerine Kefe ve Azak mukâtaalarından ulûfe ve maaş tahsîsi, gerek tahrir, gerekse muhâsebe defterlerinde dikkati çekecek boyuttadır.[360] Kırım hânının oğlu Fetih Girây, yukarıdan beri izâh edilmeye çalışılan Kazak-Çerkes ve Nogay tâyfelerinin Ruslarla işbirliği yaparak çıkarttıkları gâilede, büyük hizmetlerde bulunmuştu. 1574'lerde 8 yıldan beri Azak muhâfazasında olduğu[361] belirtilen Fetih Girây, Nogay ve bâzı Çerkes grupları ile ittifak ederek mücâdele ediyordu. Bu dönemde teşekkül eden ve Azak'ın korunması için tamamı Nogaylardan seçilen beşliler cemâatinin resmî bir hüviyet kazanması, onun gayretlerinin bir sonucu idi.[362]Osmanlı[363]-Kırım işbirliği içinde Rusya ve onun

---

[357] Çerkeslerin önemli kısmı , göçebe hayat tarzını terkederek yerleşik hayata geçmiş değildi. Bunların pek çoğu , kabile savaşlarında mağlub olarak geçici bir süre ile devletin korumasını tercih etmişlerdi. Zaman müsâit hâle gelince , tekrâr "âhere" çekilmek niyetinde idiler. Âherden maksat , Evliya Çelebi , Kâtip Çelebi , ve Remmâl Hoca'nın canlı tasvirlerine konu olan Kuzey Kafkasya'nın dağlık kesimleridir (Mezkûr şikâyetler ve başvurulan tedbirler için bkz. Kefe beyine , 18 Z. 978 / 13 Mayıs 1571 târihli hüküm , BA , *MD* , XII , 261 / 534; Azak beyine , aynı târihli hüküm , BA , *MD* , XII , 262 / 536; Devlet Giray Hân'a aynı târihli nâme - i hümâyûn , BA , *MD* , XIV , 92 / 120).

[358] Çerkes ümerâsının te'dibiyle ilgili hükümler için bkz. Kefe beyine , 18 Z. 978 / 13 Mayıs 1571 târihli hüküm , BA , *MD* , XIV , 1048 / 1543; Azak beyine , aynı târihli hüküm , BA , *MD* , XIV , 1049 / 1544. Çerkes ümerâsının te'dibi konusunda Azak yakınındaki Nogaylarla işbirliği yapılması düşüncesi bu hükümlerede de yer alıyor ki , aslında yine bir göçebe grubu olan Nogayların Çerkeslere oranla Osmanlı Devleti ile işbirliğine daha yakın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Azak'dan Volga'ya kadar uzanan geniş sahada yayılmış bulunan Nogaylar arasındaki ihtilâflar 1569 yıllarında da devam etmekte olup , Büyük Nogay ordasından kopmuş bulunan bu Nogay kitlelerinden birisi de Kadı Mirza ve adamları idi. Rus ajanı Maltsev , bu Nogayları , Azak Kazakları olarak adlandırmaktadır ki , Volga boylarında kendisini yakalayanların bunlar olduğunu belirtiyor. Bu yılarda , Büyük Nogay ordası ile ihtilâfa düşen Nogay Mirzâları Kadı Mirzâ'ya sığınıyorlardı (Maltsev'in raporunda yer alan bu bilgiler için bkz. A. N. Kurat , *Aynı eser* , Ekler , 012). Osmanlı Devleti'nin , bu yıllarda Nogay faktörünü iyi değerlendirmiş olduğu hissediliyor.

[359] Çerkes beylerinin devlete bağlanması için başvurulan uygulamalardan birisi de , onlara sancak tevcih etmek idi. Devlet bir yandan bunları itaat altına alırken , diğer yandan Osmanlı nizâmını bu bölgede yerleştirmeye çalışıyordu. Çerkes beylirenden Kasbu Bey'e 80000 akçe gelirle sancak tevcih edilmişti. mezkûr bey , 123 pâre köye hükmediyordu (bkz. Kırım hânının arzı üzerine , 24 B. 982 / 9 Kasım 1574 târihli buyrultu , BA , *MD* , XXV , 321 / 2949).

[360] Çerkes ve Nogay beylerine yapılan tahsisât için bkz. aş. , İktisat, s. 467.

[361] Kefe beyine , 1 Ra. 982 / 21 Haziran 1574 târihli buyrultu , BA , *MD* , XXV , 178 / 1775.

[362] Beşliler cemâati için bkz. aş. , s. 94.

[363] Ruslarla bu dönemde yapılan mücâdelelerde "Osmanlı" derken , Kefe , Azak ve civâr sancakları kastediyoruz.

himâyesindeki Kazak-Çerkes birliklerine karşı yapılan mücâdelenin finansmanı, büyük çapta Kefe ve Azak mukâtaalarından yapılıyordu. Osmanlı Devleti, bu uzun süreli mücâdelede Nogaylardan istifâde edebilmek için, bunları ulûfeli veya maaşlı askerler hâline getirmek durumunda idi. Bu hâdiseler esnâsında, Ruslardan da müslümanlaşarak Osmanlı-Kırım ittifâkı içinde yer alan guruplar var idi. Azak beyi, Ten Ruslarından olup, müslüman olduktan sonra küffârın ahvâli hakkında bilgi veren Şîr Merd için, düşen gediklerden tahsis edilmesini arz etmiş, isteği kabul edilmişti.[364]

Yukarıda belirtildiği üzere, Ten Rusları ile yapılan mücâdelelerde mezkûr târihlerde Nogay tâyfesinin gösterdiği yararlıklar, mühimme kayıtlarında önemli bir yer tutmaktadır ki, bunu, Kırım-Osmanlı ittifakına bir de Nogay unsurunun eklendiğine delil kabul etmek mümkündür. [365]1559'lu yıllarda Nogayların şekâvet ve hırsızlık hareketleriyle Azak ahâlisini rahatsız ettikleri ve bu konudaki şikâyetlerin Nogayların sürgün edilmesini düşündürcek boyuta vardığı hatırlanırsa[366]Osmanlı Devleti'nin istimâlet politikalarıyla büyük çapta başarıya ulaştığı anlaşılır. Mühimme defterlerine yansıdığı kadarıyle ele alınan bu hâdiselerin yüzyılın son çeğreğine gelindiğinde hemen hemen kaybolcak noktaya varması, üzerinde durulması gereken diğer bir husustur. Çerkes meselesinin XVI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında doruk noktaya çıkarken, son çeğreğinden itibâren ortadan kalktığını düşünüyoruz. XVI. yüzyılın son çeğreğinden itibâren Çerkesler herhâlde saflarını tâyin etmiş, Rus himâyesine girenlerle Osmanlı himâyesini benimseyenler, metbûlarının bünyesindeki yerlerini almışlardı.

Kazaklar için tersi vâriddir. 1569'dan itibâren Rus Kazaklarının saldırılarının iyice arttığı gözlenmektedir. Bunun en önemli sebebi, Astarhan seferindeki başarısızlığın bunları moral bakımından güçlendirmesi idi. [367]Kazaklar, 1572 yılında Azak'a saldırı teşebbüsünde bulunmuşlar, 1580 yılında yaptıkları büyük çaplı bir saldırı ile Azak kalesine ve çevresine büyük zarar vermişlerdir. [368]Azak Kelesi'nin bu saldırılarda tahrib edildiği, bundan sonraki Kazak saldırılarında kale surlarının müstahmek olmayışından anlaşılıyor. Osmanlı Devletinin İran üzerine târihinin en büyük hareketini sürdürmekte olduğu 1582 târihinde, Azak Kalesi tekrar Rus-Kazak saldırısına uğramıştı. İki merhâle hâlinde gelişen saldırının ilki, 1500 civârında Rus askeri tarafindan gerçekleştirilmiş, münhezim olarak geri çekilen Ruslar, 10000 kişilik kuvvetle yeni bir saldırıya hazırlanmışlardır. [369]Saldırının ikinci aşaması çok kanlı geçmiştir. Azak Kalesi'nin surlarının müstahkem olmayışından da yararlanan Rus eşkiyâsının, Azak varoşuna kadar sokulduğu, gece -gündüz bir gün boyunca büyük bir savaş cereyân ettiği, pek çok ehl-i İslâm'ın maktûl ve şehîd düştüğü,

---

[364] Azak beyine, 13 C. 982 / 30 Eylül 1574 târihli buyrultu, BA, *MD*, XXV, 277 / 2581.
[365] Nogayların yaptığı hizmetler ve bunun karşısında yapılan tahisât için bkz. Azak beyi Mehmed'in arzı üzerine, 14 C. 982 / 1 Ekim 1574 târihli buyrultu, BA, *MD*, XXV, 280 / 2608; yine Azak beyinin arzı üzerine, aynı târihli buyrultu, BA, *MD*, XXV, 280 / 2610.
[366] Nogayları yaptığı hırsızlık hareketleri için bkz. yuk. , s. 79.
[367] Astarhan Seferi için bkz. aş. s. 88 vd.
[368] Bu târihlerde yapılan saldırılarla ilgili Smirnov'un verdiği bilgiler ile Divân hükümleri için bkz. A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 161.
[369] Kefe beylerbeyine, 23 C. 990 / 15 Temmuz 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 214 / 503.

nihâyet küffârın kılıçtan geçirilerek kesilen başlarının İstanbul'a gönderildiği belirtiliyor. Bu hâdiseden sonra, Azak Kalesi'nin, istihkâm usûlü ile onarılması emredilmiştir. [370]Bu tür Kazak-Rus saldırılarının devamlı olduğu anlaşılıyor. Kefe ve Azak beylerine gönderilen hükümlerde, 1583 târihlerinde , Azak civârında Kazak eşkiyâsının cem'iyyet ve hareket hâlinde bulunduğu belirtilerek bu konuda uyanık olamaları ve eşkiyâya göz açtırmamaları emrediliyor. [371]1585 yılında Azak Kaptanlığı'na atanan Hasan, Azak civârında, Ten Suyu üzerinde Kayacık mevkiinde bir kale inşâ etmeyi teklif etmiş, bu teklifi merkez tarafından uygun görülmüştü. Kefe Beylerbeyine gönderilen hükümde, bu kalenin inşâsı konusunda yardımcı olması emrediliyor. [372]Bu kalenin inşâ edilme sebebi, Azak'ın Ten Nehri cânibinden uğradığı Rus saldırılarına karşı daha emniyetli hâle getirilmesi idi. Osmanlı Devleti'nin, 1586'da hazırlıklarına başlayarak 1587'de açmayı plânladığı ikinci Astarhan Seferi'nin esas sebebi de artarak devam eden bu Kazak-Rus saldırıları idi. [373]Kazak saldırılarının XVII. yüzyıl boyutu, çok daha ilginç gözüküyor. Kazaklar, batıda Tuna kıyıları, [374]güneyde Samsun ve Sinop gibi müstahkem Karediniz limanlarını vuracak güce ulaşmıştı. [375]

Osmanlı Devleti, Azak , Taman ve Kafkasya hudûdundaki hinterlandı korumak maksadıyla uzun vâdeli tedbirlere de baş vurmuştu. Yukarıda Kazaklar ve Tatar orduları arasındaki güç nispetlerini alt üst edecek derecede etkili olduğunu gördüğümüz ateşli silahların Çerkesler ve Kafkasya'da yaşayan diğer göçebe topluluklarının eline geçmesinin doğuracağı sakıncaları iyi kavrayan Osmanlı Devleti, stratejik malların, mühimmatın ve silahların bu bölgelere ulaşmaması için bütün gücüyle uğraşmıştır. Kefe, Azak, Taman gibi Kuzey Karadeniz limanlarıyla Sinop, Samsun ve Trabzon gibi Güney Karadeniz limanlarının kopmaz iktisâdî bağlarla bağlı olduğu Sohum, Abaza, Migrel, Dadyan memleketlerine stratejik mallar konusunda getirilen kısıtlamalar, Kuzey ve Güney Karadeniz limanlarının hayâtî ihtiyaçları olan ve bu memleketlerden gelen bâzı malların bile temin edilememesine yol açmıştı.[376]Tüccârların bu ambargoyu delmek için geliştirdikleri usûllerden biri de, yasak olan tuz, meşin ve silâh gibi malların Kefe'ye götürülmek üzere Trabzon'dan yüklendikten sonra Abaza ve Migrel vilâyetlerine nakledilmesiydi. Bu konuda

---

370 Kapudan paşaya , 26 C. 990 / 15 Temmuz 1582 târihli hüküm , BA , *MD* , XLVII , 219 / 516.

371 Sâbıka Kefe beyi olan Mehmed Bey'e , 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hüküm , BA , *MD* , XLIV , 171 / 352; Azak beyi Mustafa Bey'e aynı târihli hüküm; XLIV , 171 / 353.

372 Kefe beylerbeyine hüküm (târihsiz , tahminen 1585) , BA , *MD* , LX , 179 / 419.

373 A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 164.

374 1017 / 1608 târihlerinde , Tuna kıyılarını Kazak eşikyâsından korumak maksadıyla husûsî donanma teşkil edilmiş , bunun için müstâkil bir muhâsebe kurulmuştu. Mezkûr târihlerde bu hususuda yapılan harcamaların toplamı 1211214 akçe idi (bkz. BA , *MAD* , No: 5956 , s. 3

375 Sinop ve Samnsun gibi iyi tahkim edilmiş limanların müteaddit defalar tahrib edilmesini S. Faroqhi'de ilginç buluyor (bkz. S. Faroqhi , *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* , İstanbul 1993 , s. 124 , 132) .

376 Balıkçılıkdan büyük gelir sağlayan Azak ve Kuba mukâtaaları , ağ ipliği bulunmaması yüzünden büyük gelir kaybına uğruyordu. Bu konudaki bilgiler merkeze ulaştırılarak Sohum'dan ağ ipliğinin alınmasına müsâade edilmesi isteniyordu. Merkez , ağ ipliğinin alınması , ancak , silah ve malzemenin kesinlikle alınıp satılmaması husûsundaki kânûn hükmünü hatırlatmıştı (bkz. Kefe beyine , 26 Ra. 981 / 8 Şubat 1574 târihli hüküm , BA , *MD* , XXII , 169 / 325) .

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda Kuzey'de Rusya , Doğu'da İran gibi rakiplerine karşı gerçekleştirdiği en büyük harekât, şüphesiz Astarhan seferidir. Seferin merkezi ilgilendiren organizasyon hâricindeki kısmı tamâmen Kefe beylerbeyi[379] tarafından gerçekleştirilmiştir. Mezkûr seferle ilgili ciddi araştırmalar[380] yapılmış olup, bizim burada üzerinde duracağımız husus, bâzı mühimme kayıtlarında *Kefe Seferi*[381] tesmiye edilen bu seferde Kefe Eyâleti'nin üstlendiği sorumlulukları ortaya çıkarmak ve mevcut araştırma ve kaynakları değerlendirmek sûretiyle konuya elden geldiğince katkı sağlamaktır. Astarhan Seferinin burada ele alınışının diğer bir

---

[377] Trabzon beyine gönderilen hükümlerle , Kefe beyinin temessükü olmadan hiç bir malın Kefe cânibine gönderilmemesi emrediliyor (Trabzon beyine , 12 R. 985 / 29 Haziran 1577 târihli hüküm , BA , *MD* , XXXIII , 87 / 180; Yine Trabzon beyine , 17 M. 986 / 26 Mart 1578 târihli hüküm , BA , *MD* , XXXIV40 / 83).

[378] Kefe beyine , 4 Z. 984 / 2 Mart 1577 târihli hüküm , BA , *MD* , XXIX , 215 / 498. Samsun , Sinop , Batum ve sâir limanlarında aynı kurallara tâbi olduğu görülüyor. Bu limanlardan mezkûr ülkelere Kefe kanalıyla yasak mal gidişinin engellenmesi için , Kefe beyinin bu limanlardan Kefe'ye nakledilecek mallar için mühürlü temessük vermesi emrediliyor (bkz. Kefe beyine , 18 S. 985 / 7 Mayıs 1577 târihli hüküm , BA , *MD* , XXX , 165 / 387).

[379] 1569'a kadar Sancak olan Kefe , sırf bu sefer dolayısıyla Eyâlet yapılmıştır. Bununla ilgili belgeler aşağıda ele alınacaktır (Ayrıca bkz. aş. İdârî taksimat , s. 116).

[380] Astarhan Seferi ile ilgili tedkikler içinde en ehemmiyetlileri şunlardır: H. İnalcık , "Osmanlı - Rus *rekâbeti*. . " , isimli makâlesi , A. Nimet Kurat , *Türkiye ve İdil Boyu* isimli eserinde bu sefere büyük bir yer ayırmıştır. M. Ürekli , *Kırım*. . . şeklinde kısaltığımız önemli eserinde Astarhan seferini detaylı bir şekilde ele almıştır. Konu ile ilgili diğer önemli bir araştırma , A. Refik'in , Târih - i Osmânî Encümeni Mecmuası'nda neşredilen makâlesidir. A. Refik , kısa bir değerlendirmeden sonra , seferle ilgili Mühimme kayıtlarını yayınlamıştır. Bkz. "*Bahr - ı Hazer - Karadeniz kanalı ve Ejderhan Seferi*" , TOEM , VII - *VIII* / *43* (İstanbul 1332) , s. 1 - 13.

[381] Astarhan Seferi'nin *Kefe Seferi* tesmiye edilmesi ile ilgili örnek için bkz. Boğdan voyvodasına , 28 C. 976 / 18 Aralık 1568 târihli hüküm , BA , *MD* , VII , 4 / 25.

sebebi, yukarıda ele alınan Rus yayılma siyâsetinin Osmanlı Devleti nezdinde nasıl idark edildiğini ortay koymaktır.

Mezkûr seferin açılış kararı, Avusturya ile sulhun sağlandığı 1562 yılında verilmiş, Kırım hânından hazırlıklara başlaması istenmişti. [382]Seferin bu ilk târihlerden itibâren karar safhasına ulaşmasında Kefe Sancağı ve Eyâleti'nin yönetiminde fâsılalarla uzun süre bulunan Çerkes Kâsım Bey'in etkili olduğu araştırıcıların dikkatini çekmiştir. [383]Kânûni'nin ihtiyârlık zamanına rastlayan son döneminde devlet işleri tedricen Sokulu'nun insiyâtifine geçmiş, Sokullu'nun yakın adamlarından biri olan Çerkes Kâsım Bey, Kazak, Nogay ve Çerkes ahvâline yakınlığı dolayısıyle bu târihlerden itibâren Astarhan seferinde aktif bir rol oynamıştır. Kâsım Bey, uzun yıllar Kefe sancak beyliği görevinde bulunduğu dönemde Rus tehlikesini iyi tahlil etmiş, Rusların Terek üzerinde yapacakları kale ile ne gibi tehlikeler yaratacakklarını kavramış birisi idi. Diğer yandan, Çerkes ve Nogay beyleri ile de yakın münâsebeti bulunuyordu. [384]

Seferin açılışında etkili olan başlıca faktörler, İran ve Kafkasya meselesi, Rus yayılması ve Türkistan hacılarının güvenliği olarak özetlenebilir. Kazan ve Astarhan'ın Rusların elinden kurtarılması[385] ve bu sefer vesilesiyle Don-Volga nehirleri arasında açılacak kanal vâsıtasıyle kurulacak olan ulaşım imkânlarından İran seferleri için yararlanmak düşüncesi, en etkili faktörlerdir. Bu zamanlarda Gürcistan, Şirvan, Dadyan vilâyetleri üzerinde Osmanlı-İran arasında kıyasıya bir rekâbet sürüyor, bu ülkeler, gönderdikleri elçilerle Osmanlı devletinden himâye talep ediyorlardı. [386]Don-Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı mevkiden açılacak kanalın Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı imkânlar sınırsız idi. Bu yolla, Şirvan, Karabağ, Gürcistan üzerinde kesin hâkimiyet kurulacak, İran Kuzey'den sürekli tehdit altında bulundurulmak sûretiyle sürekli taarruzlardan men edilecek, savunma konumuna geçirilecekti. [387]

Türkistan'dan Astarhan'a, oradan Azak-Kefe cânibiyle Mekke'ye ulaşan hac güzergâhı da Kazak ve Çerkesler tarafından tutulmuştu. Türkistanlı hacılar, İran'la Özbekler arasında bu yıllarda cereyân eden savaşlar yüzünden İran yolunu da kullanamadıklarından, hacıların yol güvenliğinin temin edilmesi Osmanlı Devleti için zarûrî bir vaziyet hâlini almıştı. [388]Osmanlı hükümdârı, "Halife-i rûy-i zemin"sıfâtiyle bütün müslümânların hâmisi, "Mekke ve Medine'nin hâdimi "sıfatiyle hac yollarının güvenliğinin teminâtı idi. [389]Harzem hânı, Osmanlı Devleti'ne yaptığı mürâcaatlarda,

---

[382] H. İnalcık, "*Osmanlı - Rus rekâbeti*. . . ", s. 366. A. Nimet Kurat, seferle ilgili ilk kararın 1563'de vukubulduğunu belirtir (bkz. *Aynı eser*, s. 96).

[383] Çerkes Kâsım Bey'le ilgili olarak bkz. aş. , İdârî yapı, s. 151 vd.

[384] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 96.

[385] H. İnalcık , *Süleymân the Second and his Time* , H. Inalcık - C. Kafadar, Nşr, İstanbul 1993, s. 69; M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 47.

[386] BA ,*MD*, VI, 414 / 867, 972, ; VII, 840 / 1301'deki divan kararları için bkz. , H. İnalcık, "Aynı *makâle*", s. 374; A. Refik, "*Aynı makâle*", s. 5 - 6.

[387] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 372.

[388] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 65, 76.

[389] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 369.

hac yolunun güvenliğinin sağlanmasını talep ediyor, bunun için Astarhan'ın fethedilmesinin zarûrî olduğunu belirtiyordu. Osmanlı Devleti, bunlara verdiği cevapta, Astarhan'ın fethinin düşünüldüğünü ve bu hususda Nogaylarla ittifak ve yardımlaşma arzûsunda olduğunu bildiriyordu. [390]Semerkant hüccâcı, Azak ve hinterlandından geçerek memleketlerine varıyorlardı. Hac dönemlerinde Azak beyi ve kadılarının önemli bir görevi de bu hacıların güvenliğini sağlamak, sağ sâlim dönüşlerini temin etmekti. [391]Osmanlı Devleti'nin Astarhan seferine çıkışında hareket noktası, hac meselesi olmuştu. [392]

Astarhan'ın düşüşü, Türkistan'dan Astarhan'a, oradan Azak ve Kefe'ye ulaşan ticârî yolun da Rus kontrolüne geçmesine sebep olduğundan, bu seferin açılışında ticârî hedeflerin önemini de ihmâl etmemek gerekir. [393]

Sefer için kesin karar alındığı 1568 yılına doğru, ilk teşebbüsler, siyâsî zeminin büyük sefere müsâit hâle getirilmesi idi. Bu amaçla, Avusturya, İran ve lehistan'la barış antlaşmaları imzâlandı. 1568 yılı başlarında divanda önemle ele alındı ve hazırlıklara başlandı. [394]. Seferin önünde siyâsî bakımdan en önemli engel, Kırım hânının muhâlefeti idi. Kırım hânı, Astarhan Seferi'ne çıkılmaktansa, Osmanlı kuvvetleriyle de desteklenmiş bir şekilde kendisinin bizzat Moskova üzerine sefere çıkmasının uygun olacağını düşünüyordu. Kırım hânının seferle ilgili ciddi endişeleri mevcuttu. Osmanlı Devleti'nin Azak-Astarhan arasına hâkim olmasının Kırım hânlığını bir Osmanlı sancağı seviyesine düşürmesinden endişe ediyordu. [395]Diğer yandan, beylerbeği seviyesinde bir beyin komutasında bir sefere iştirâk etmeyi de gururuna yediremiyordu.

Sefer hazırlığı için ilk emirler Câfer Bey'e verilmiştir. Kefe beyine, 10 Şaban 975 / 9 Şubat 1568 târihli bir hükümde, Astarhan Vilâyeti'nin önceden Nogay elinde iken şimdi küffâr eline geçtiği bildirilerek bundan sonra mezkûr vilâyetin Rusların eline geçmesinin doğurduğu sonuçlar üzerinde duruluyor. Mezkûr hükümde ayrıca, Astarhan'ın fethedilmesine karar verildiği, bu hususta Kırım hânına da bir nâme gönderildiği belirtilerek Kefe beyinin Kırım hânı ile müşâvere etmesi, "vilâyetin fethi için ne veçhile müyesser olup ve ne zamanda mübâşeret olunmak lâzım olduğun" tafsilâtıyle bildirilmesi emrediliyor. Bu hüküm, Kefe beyinin bir ön etüd yaparak rapor hâlinde merkeze sunmasını da istiyor. [396] Câfer Bey, bu emir

---

[390] Bu hususdaki divan kayıtlarına örnek olarak bkz. Harzem hânına , nâme - i hümâyûn (târihsiz , tahminen 1567 - 1568) , BA , *MD* , VII , 984 / 722; 985 / 723. Bu belgeler için ayrıca bkz. İnalcık , *"Aynı makâle"* , Ekler , Vesika IV , s. 373.

[391] Azak'a kadar yol üzerinde bulunan beylere ve kadılara 15 R. 976 / 7 Temmuz 1568 târihli hüküm , BA , *MD* , VII , 812 / 1228.

[392] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 373.

[393] Seferin ticâri açıdan ehemmiyeti için bkz. H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 370.

[394] Hammer'den naklen , H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 371.

[395] H. İnalcık , *"Aynı makâle"* , s. 367; M. Ürekli , *Aynı eser* , s.

[396] Mezkûr hüküm için bkz. BA , *MD* , VII , 295 / 838 (Aynı hüküm için ayrıca bkz. A. N. Kurat , *Aynı eser* , s. 104) .

. M. Ürekli , Kırım hânına gönderilen nâmeyi dikkate alarak seferle ilgili ihtiyaçların defter edilmesi ile ilgili hükmün , Cafer Bey'in Tameşvar'da olduğu sırada gönderildiği ve Câfer Bey'in bu mesele ilgili defteri Tameşvârdan gönderdiğini belirtiyor (bkz. M. Ürekli , *Aynı eser* , s. 50) .

mûcebince Kırım hânı ile görüşmüş, çeşitli toplântılar yapmıştı. Ayrıca, seferle ilgili bilgi ve ihtiytiyaçları hâvi bir defter tutarak merkeze göndermişti. [397]

İlk olarak, Kefe eyâlet statüsüne çıkarılarak Kâsım Paşa Kefe beylerbiyliğine atandı.[398] Kefe'de tamamlanması düşünülen sefer hazırlıkları için, Kasım Paşa bu iş için en uygun kişi idi. Sokullu'nun yakın adamı olması ve sefer güzergâhında bulunan topluluklarla yakın temasları, onun bu mevkie uygun görülmesinin en önemli sebeplerini teşkil ediyordu. Bu amaçla Kefe sancak beyi olan Câfer Ağa Kefe'den Tameşvar'a gönderilerek[399] yerine Şıkkı sânî defterdârı oaln Çerkes Kasım Paşa getirildi. Kâsım Paşa, 16 Zilhicce 975 / 12 Haziran 1568 târihinde Kefe'ye gelmiş ve Beylerbeyi olarak görevine başlamıştı.[400] Kâsım Bey'in Astarhan seferinin serdârı ve Kefe Beylerbeyi olarak tayin edilişi,
Kırım hânı ve Çerkes beylerine de müstâkil ahkâm-ı şerîfeler yazılarak bildirilmiş, Kırım hânı ve Çerkes beylerine Kâsım Bey'e muâvenet etmeleri emredilmiştir. [401]

Seferin başlangıç ve hareket noktası Azak olduğundan, Azak ehemiyetli konuma gelmiştir. Burada toplânacak olan sefer erzak ve mühimmatının dikkatlice korunması ve bakımı için, Azak kalesi dizdârı ve azeb ağalarına hükümler gönderilmiştir. [402]Kefe kadısına gönderilen hükümde, her kazadan 500 kantar

---

Oysa, bu meyanda hüküm şubat başlarında Câfer Bey'e gönderilmişti ve bu dönemde Câfer Bey Kefe beyi idi. Kırım hanına gönderilen nâme ile (bkz. aş., 2 M. 976 / 27 Haziran 1568 târihli nâme) bu mesele hakkında, Kırım hânına bilgi veriliyordu.

[397] Kırım hânına 2 M. 976 / 27 Haziran 1568 târihli nâme-i hümâyûn, BA, *MD*, VII, hük. 2745 için bkz., Ö. Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 69; Cafer Bey'in sefer konusunda toplântılar yapmasıyla ilgili Sadikov'un verdiği bilgiler için bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 104.

[398] Bu konudaki divan kaydı (BA, *MD*, VII, 819 / 2246), Ali ve Peçevi'nin verdiği bilgiler için bkz. M. Ürekli, *Aynı eser*, s. 49. Selânikî, Kâsım Bey'in, Kefe'de mirlivâ iken, mîr-i mîrânlık verilerek serdâr tâyin edildiğini belirtiyor (bkz. Selâniki, I, s. 191).

[399] Câfer Bey, 27 Haziran 1568'de Tameşvar Beylerbeyi idi (bkz. yuk., Kırım hânına, 2 M. 976 / 27 Haziran 1568 târihli nâme-i hümâyûn). Mezkûr nâme-i hümâyunda, Câfer Bey'in önce Kefe beyi iken mezkûr târihte (27 Haziran 1568) Tameşvar Beylerbeyi olduğu ifâde ediliyor.

[400] A. Nimet Kurat, Kasım Paşa'nın Kefe'ye varış târihinin 20 temmuz 1568 olduğunu belirtiyor (*MD*, VII, s. 997 ve Smirnov'un verdiği bilgiler için bkz. A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 105)

peksimet hazırlatarak der-mahzen etmesi ve emrolunacak târihte sefer-i hümâyûna yetiştirmesi ve her sanat ehlinden orducu tedârik etmesi istendi. [403]Orducu terimi, askeri sınıfdan olmayıp, ordunun sefer mühimmatı ve erzakının korunması, mutfak ve diğer işlerde kullanılacak işçileri ifâde etmektedir. Bunlar, Tatili, Balıklağo, Mânkûb ve Taman kazalarından toplânan ücretli işçiler idi. [404]Bundan başka, Kefe beyinden, Kefe zenginlerinden celep toplayarak sefre-i hümâyûn'a hazır etmesi[405], Boğdan voyvodasından da , Kefe Seferi(Astarhan Seferi kastediliyor) için 800 re's beygir hazırlayarak yarar adamlarla nevruzda Kefe'ye göndermesi istendi. [406]Bu yıl Kırım için kıtlık yılı olup, Kasım Bey, zahirenin yetersiz olduğunu merkeze bildirmişti. Sefer için gerekli zahîre tedâriki için de Çorum beyi görevlendirildi. Bu amaçla hazırlanan zahîre, hızla Azak'a nakledildi. [407]

Seferle ilgili bütün erzak ve mühimmat Ten Nehri boyunca gemilerle nakledileceğinden, gemi tedâriki de mühim bir mesele idi. Nakliyat için, Ten Nehri'nde sefere müsâit, küçük hacimli, altları düz gemilere ihtiyaç duyulmuş, bununla ilgili hazırlıklara hemen başlanmaşıtı. [408]Gemi inşâ faaliyeti, Kefe'ye yakın Aloş mevkiinde sürdürülmüştü. [409]Astarhan Seferi için Ten nehri şartlarına uygun bu husûsî gemilerin inşâ edilmesi için gerekli çalışmalarla ilgili ilk kayıtlar, 6 L. 975 / 4 Nisan 1568 târihlidir. Mezkûr târihte Akkirman Sancağı beyine ve kadılarına hitâben yazılan ve bir nüshâsı Silistre Sancağı ve kadılarına gönderilen hükümde, Kefe'de binâ ola olunan gemiler için on adet üstâd neccâr seçilerek Kefe Sancağı beyi Kâsım Bey'in göndereceği adama teslim edilmesi emrediliyor. Böylece, 10 adet Akkirman, 10 adet Silistre Sancağı olmak üzere 20 adet neccâr isteniyordu. [410]Kefe'de inşâ edilecek gemiler için gönderilecek neccârlar bunlardan ibâret değildi. Akkirman beyine gönderilen 9 L. 975 / 7 Nisan 1568 târihli başka bir hükümde, "gemiler mühimmi içün Kefe'ye irsâl olunan neccârlar dergâh-ı mu'âllâm çavuşlarından Sefer zîde kudrehû ile Akkirman İskelesi'ne geldiklerinde ol cânibde olan kâyık ile Or ağzına ulaştırılması" emredilmektedir[411]ki; bu açıklamadan, başka sancaklardan da neccâr istendiği ve Rumeli'de Akkirman ve Silistre sancaklarından başka sancaklardan temin edilecek neccârların Akkirman İskelesinde toplânarak merkezden gönderilecek olan Sefer Çavuş'un emrinde Kefe'ye ulaştırılmalarının plânlandığı, kesin olarak ortaya çıkıyor. Bütün hazırlıkları tamamlanarak inşâsına başlanan bu

---

403 Kefe kadısına , 20 R. 976 / 12 Ekim 1568 târihli hüküm , BA ,*MD* , VII , 821 / 2252. Kefe , Mânkûb , Soğdak ve Taman kazâlarından hazırlanacak peksimet yekûnu , 140000 kilo olacaktı (bkz. A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 114. A. Nimet Kurat , bizim Mânkûb dediğimiz kazâ adını Maykop tesmiye etmiştir. Mânkûb olması gerekir. Kefe'nin Maykop tesmiye edilen bir kazâsı bulunmuyordu) .

404 Grandchampa Charles'den naklen , A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 114.

405 Kefe beyine , 20 R. 976 / 12 Ekim 1568 târihli hüküm , BA , *MD* , VII , 822 / 2254. Mezkûr hüküm , A. Refik tarafından yayınlanmıştır (bkz. "*Aynı makâle*" , s. 8) .

406 Boğdan voyvodasına , 28 C. 976 / 18 Aralık 1568 târihli hüküm , BA ,*MD* , VII , 4 / 25.

407 Zahire temini ile ilgili divân kayıtları ve Kırım'da bu yıl kıtlık bulunduğu hakkında Solovyev'in verdiği bilgiler için bkz. H. İnalcık , "*Aynı makâle. . .* " , s. 375.

408 A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 106.

409 A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 118.

410 Mezkûr hüküm için bkz. BA ,*MD* , VII , 416 / 1196.

411 Mezkûr hüküm için bkz. BA ,*MD* , VII , 426 / 1225.

gemilerin başına hassa-i hümâyûn reislerinden Mustafa tâyin edilmiş, yanında da Ahmed Reis kâtiblik hizmetiyle görevlendirilmişti. Kefe beyine, 18 M. 976 / 13 Temmuz 1568 târihli hükümde yer alan bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyle, Mustafa Reis kaptan, Ali Reis ise, gemi tayfa, mühimmat ve her türlü personelin muhasebesini yürütmek üzere görevlendirilmişti. [412]Aynı târihli başka bir hükümden, Kefe beyi Kâsım Bey'in, merkeze yazdığı mektubda gemiler ve bunlarda istihdâm edilecek azeblerin hazır olmak üzere olduğunu belirttiği ifâde ediliyor. [413]Böylece, gemi inşası ile ilgili faaliyetlerin Nisan 1568 başlarından, Temmuz ortalarına kadar devam ettiği ortaya çıkıyor.

7 S. 976 / 2 Ağustos 1568 târihinde Kefe beyine yazılan başka bir hükümde, "Ejderhân muhasarası için binâ olunan gemilere" kaptan olarak müteferrika reislerinden Hızır Reis'in tâyin edildiği belirtilerek kaptanlık hizmetinde istihdam edilmesi emredilmiştir. [414]13 Temmuz'da Mustafa ve Ali reislerin de bu gemilerle ilgili olarak Kefe'ye gönderildiği göz önünde bulundurulursa, Hızır Reis'in en son tâyin olunan kaptan olduğu anlaşılır. Mustafa ve Ali reislerin, inşa ve hazırlık aşamasının kontrolü için gönderildikleri düşünülebilir. [415]Kefe'de inşâ edilen gemiler için gerekli cenkçiler, diğer sancaklardan temin edildi. Cenkci temin edilen başlıca sancaklar, Bolu, Amasra, Kastamonu, Sinop, Giresun, Rize ve trabzon idi. [416]Aloş mevkiinde başlayan bu gemi inşası sonunda yaklaşık 400 adet gemi yapılmıştı. Küçük çaplı bu gemilerden başka, 30 adet kadırga da merkezden direkt Azak'a gönderilmişti. [417]Bu gemiler, silah ve mühimmat için yapılmış olup, zahire nakliyatı için başka gemiler kullanılmıştı. Kefe beyine yazılan bir hükümde, Astarhan Seferi

---

[412] Söz konusu hüküm için bkz. BA ,*MD* , VII , 622 / 1738.

[413] Kefe Sancak beyi Kâsım Bey'e , 18 M. 976 târihli hüküm , BA , *MD* , 629 / 1749. Bu hüküm , bir önceki hükümle aynı târihi taşımasına rağmen , hükme konu teşkil eden meselenin sonraya tekâbül ettiği kesindir. 622 / 1738 no'lu hükümde inşa edilen gemilere kaptan tâyin edildiğini belirten 622 / 1738 no'lu hüküm yazılmış , ancak gönderilmemişken , Kefe beyi'nin donanmanın tamamlandığını bildiren mektubu gelmiş, böylece 629 / 1749 no'lu hüküm yazılmıştır. Merkez

için inşâ edilen gemilere silah ve mühimmat yükleneceği belirtilerek, zahîreyi navlunla donbaz, balıkçı, rençber gemilerine yükletmesi emrediliyor. [418]

Seferde Kâsım Bey'in emrine Anadolu'dan Amasya, Canik, Çorum; Rumeli'den Niğbolu, Niş, Köstendil ve Silistre sancakları verilmişti. Böylece, seferde görevli sancak ededi, Kefe ile berâber, 8'i bulmuştu. Bunlardan Niş ve Niğbolu sancakları, bizzat beylerinin emrinde alaybeyleri ve sipâhiyeriyle; Amasya ve Canik sancakları beylerinin emrinde erbâb-ı zü'emâ ve timârıyle; Çorum Sancağı beyi ise elli nefer sipâhi ile kendisi muhafazada kalıp geri kalan askeriyle savaşa katılmakla emrolunmuşlardı. Mezkûr sancaklar, 22 Aralık 1568'de aldıkları emir gereğince, Kasım Bey'in emri altına girmek üzere Nevruz'da Kefe'ye hareket edeceklerdi.[419] Ayni meyânda bir hüküm'de Kâsım Bey'e yazılarak Nevruz'da kendisine mülâkî olacak beyler için hazır olması emredilmişti. [420]Anadolu ve Rumeli'den ibâret bu sancaklara, yukarıda belirtildiği üzere Kefe beyi emrinde sefere katılmaları emredilen Çerkes beylerini de ilâve etmek gerekir. Mezkûr sancaklardan sefere katılan asker mevcûdunun 10000'den aşağı olmadığı, [421]bunlardan başka, Kâsım Bey'in 1000 kadar asker de Kefe'ye bağlı kalelerden topladığı belirtilmektedir. [422]Kırım hânının kuvvetleri bunun hâricinde idi. Maltsev'e göre, Kasım Paşa'nın emrinde 15000 atlı, 2000[423] yeniçeriden mürekkep 17000 kişilik Türk askeri bulunuyordu.[424]

---

[418] Kefe beylerbeyi ve kadılarına, 24 R. 976 / 16 Ekim 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 859 / 2280.

[419] Kefe beylerbeyine, 4 B. 976 / 23 Aralık 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 972 / 2691. Kefe beylerbeyine tebliğ edilen bu emir, mezkûr sancaklaramuhtelif tarihlerde ayrı ayrı tebliğ edildi (bkz. Canik beyine, 28 C. 976 / 18 Aralık 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 4 / 22; Çorum beyi Güllâbî Bey'e, 20 R. 976 / 12 10 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 823 / 2255; Köstendil beyine, C. 976 / 18 Aralık 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 4 / 23). Çorum ve Köstendil beyleriyle ilgili hükümler yayınlanmıştır (bkz. A. Refik "Aynı makâle", s. 10). Kefe beylerbeyinin emrinde sefere katılacak sancaklarla ilgili Taranowski'nin verdiği bilgiler için ayrıca bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser, Taranowski'nin Seyâhatnâmesi*, Ekler, s. 036.

[420] Kefe beylerbeyine, 28 C. 976 / 18 Aralık 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 4 / 26.

[421] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 76.

[422] H. İnalcık, (bkz. "*Aynı makâle*", s. 76) 1000 kadar askerin yalnız Kefe bünyesindeki kalelerden toplandığını belirtiyorsa da, bunlar Kâsım Paşa'nın insiyâtifinde bütün Rumeli sancaklarını ihtiva ediyordu. Kâsım Bey, Astarhan Seferi için Kefe ve diğer Rumeli sancaklarından ve gayri yerlerden kendi insiyâtifi ile topladığı askerleri defter ederek merkeze bildirmişti. O'nun verdiği bilgilere göre, bu tarihte, 500 kul karındaşı (Merkez bu kul karındaşları hakkında "yeniçerimidir, yoksa nedir" şeklinde sorarak bildirimesini emrediyor. Her halde bunlar yeniçeri idi), 250 hisâr eri ve 250 azeb süvârî olmak üzere 1000 kadar asker toplandığı anlaşılıyor. Merkezin verdiği bilgilere göre, Rumelinde bunadan başka asker toplanmasının mümkün olmadığı belirtilerek, daha fazla ulûfe verilerek beşli yazılması emrediliyor. Yazılacak beşli ve gönüllülerin, tîr - endâz, usta askerler olmaları ve Ejderhan havâlisinin hava ve suyuna alışık insanlar olmasına dikkat edilmesi isteniyor (bkz. 23 R. 976 / 15 Ekim 1568, BA ,*MD*, VII, 828 / 2268). Kefe bünyesindeki bütün kale dizdârları ve azeb ağlarına, emirlerindeki bütün kuvvetlerle birâber, Kâsım Bey'in emrine girmeleri emredilmişti (bkz. Kefe Vilâyeti'nde vâkî kale dizdarlarına ve azeb ağalarına, 23 R. 976 / 15 Ekim 1568 tarihli hüküm, BA ,*MD*, VII, 830 / 2275).

[423] Maltsev'in yeniçeri adedi hakkında verdiği 2000 rakamı, mühimme kayıtlarında Astarhan Seferi için gönderildiği belirtilen tüfenk adedi ile dikkate şayan bir tevâfuk göstermektedir. 1572 yılında Astarhan seferi için gönderilen silahların bir kısmının İstanbul'a gönderilmesi amacıyla

Novosil'tsev'e göre ise Toplam Türk askeri 25000 olup, Tatar askeri 50000'den fazla idi. [425]

Hazırlık aşaması bu şekilde yürütülen seferin kumandası artık Kasım Bey'in elinde idi. Kasım Bey, Osmanlı kuvvetleriyle berâber Kırım, Nogay ve Çerkes askerlerine kumanda edecekti. Kâsım Bey, gemileri Don Nehri boyunca yürütmek ve kendisi askerle nehrin kıyısından at üzerinde Perevoloka'ya ulaşmak niyetinde idi. [426]Nevruz'da Kefe'de toplânacak kuvvetler, en kötü ihtimalle Nisan'ın başlarından itibâren Azak'dan Astarhan'a yol alacaklardı. Bu plânın daha başlangıçda büyük inkıtaa uğradığı görülüyor. İlkbaharda hareket etmesi gereken ordu, Kırım hânı'nın engellemeleri yüzünden ancak 31 Mayıs'da Kefe'den Azak'a hareket edebildi. [427] Türk ordusu İstanbul'dan hareket ettikten sonra Eflâk sınırında İskaçı'da Tuna'yı geçip, Özü'ye kadar gittikten sonra Perekop üzerinden Azak ve Astarhan'a hareket etmek niyetinde iken, Kırım hânı Perekop üzerinden geçmesine müsâade etmemiştir. Bu engelleme sonunda Koç geçidi mevkiinden Özü'yü geçerek ıssız kırlardan ve bozuk yollardan Azak'a varmak zorunda kalan ordu büyük zaman ve enerji kaybına uğramış, erzâkını daha Azak'a varmadan bitirmiştir. [428]Bu şekilde zaman kaybedilmesi, Kâsım Paşa'nın 31 Mayıs gibi geç bir târihde Kefe'den Azak'a hareket etmesine sebep olmuştur.

---

yazılan divân kaydında, "Astarhan'a gönderilen 2000 tüfengin 500'ünün orada bırakılarak geri kalanının İstanbul'a gönderilmesi emrediliyor ki, bu silâhları yeniçeri piyâde bidrliklerinin kullanacakları kesin olduğuna göre, 2000 yeniçerinin olduğuna delâlet eder. Diğer yandan, Maltsev'in bilgilerinin de doğruluğunu gösterir (bkz. Kefe beyine, 21 R. 980 / 31 Ağustos 1572 târihli hüküm, BA ,*MD*, XIX, 363 / 719). Aynı yıla âit başka bir hükümde, Astarhan'a gönderilen silah türleri hakkında mâulmat veriliyor. Anlaşıldığı kadarıyla, bir topçu başının sorumluluğunda, Top, yuvarlak, dingil, keçe, barut ve bunun gibi esliha bulunuyordu (bkz. Kefe beyine, 4 N. 979 / 20 Ocak 1572 târihli hüküm, BA ,*MD*, X, 248 / 382).

[424] A. Nimet Kurat, *Aynı eser, Maltsev'in Raporu*, Ekler, s. 014.

[425] A. Nimet Kurat, *Aynı eser, Novosiltsev'in Raporu*, Eker, s. 023.

[426] Kâsım Bey'in mâliyeci oluşu itibâriyle zahîre, mühimmat ve diğer seferi konularda hayli tecrübeli olsa da askerî sevk ve idâre kâbiliyetinden yoksun birisi olduğu ifâde edilmektedir ki, seferin Azak'dan sonraki kısmı iyi tahlil edildiğinde onun iyi bir komutan olmadığı, bâzı kararlarında anlaşılmaz derecede hatalar yaptığı görülecektir (bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 106).

[427] Sadikov'dan naklen, A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 119. Ordunun Astarhan'a hareketi konusunda ciddi ihtilâf mevcuttur. H. İnalcık, Taranowski ve Maltsev'in bilgilerini dikkate almadan, ordunun ilk baharda donanmayla Kefe sâhillerine çıktığını, beş haftada Perevolok mevkiine geldiğini, Ağustos başlarında kanalın kazılmasına başladığını belirtiyor. Kırım hânının engellemeleri yüzünden uğranılan zaman kaybını gözönünde bulundurmuyor (bkz. *"Aynı makâle"*, s. 379).

[428] A. Nimet Kurat, *Aynı eser, Taranowski'nin seyâhatnâmesi*, Ekler, s. 036. Kırım hânının bu

A. Nimet Kurat'a göre 10 Temmuz 1569'da Azak'dan hareket eden ordu, 15 Ağustos'da Perevoloka mevkiine vardı. [429]Azak'dan Tsaritsın Irmağı'na 1. 5 ayda varıldı. [430]

Ordu'nun Perevoloka'da ne kadar kaldığı, bu süreyi nasıl geçirdiği meselesi, seferle ilgili en tartışmalı husustur. H. İnalcık'a göre, Don Nehri'nin Volga ile en yakın olduğu ve kanal kazmaya en uygun yer olan Perevoloka mevkiinde üç ay kadar kalındı ve bu süre içinde kanal kazma işiyle meşgul olundu. [431]Peçevi, Müneccimbaşı, Karaçelebizâde ve Hammer'in verdiği bilgilere dayanan H. İnalcık, Kanal meselesinin daha 1563'de gündeme geldiği, Kâsım Bey'in Sokullu'ya gönderdiği yazılarla onu kanal kazılması hakkında ikna ettiği, kanalla ilgili etüdleri yapması için Kâsım Bey'in husûsî adamlar göndererek bölgeyi etüd ettirdiği, kazılacak yerin altı deniz mili olduğunun anlaşıldığı gibi iddiâlardan hareketle, Osmanlı ordusunun Astarhan seferi esnâsındaki mühim bir hedefinin de kanal meselesi olduğunu ifâde eder. [432]H. İnalcık'a göre Kanal kazılamayacağı anlaşıldıktan sonra ordunun ağır topları ve malzemeleri Azak'a geri gönderilerek mevcut malzeme kalaslar ve tekerlekler üzerinde yürütülecek gemiler ile Astarhan'a taşınmak istendi. Kalasların ezilmesi, tekerleklerin parçalanması üzerine bundan da vazgeçilerek her türlü nakil vâsıtasıyla Astarhan'a hareket edildi. [433]

Kanal meselesinde A. Nimet Kurat'ın tespitleri tamâmen başka istikamettedir. O'na göre, "Türk ordusu Perevoloka'da üç ay değil, sâdece onbeş gün kalmıştır; bu müddet zarfında kanalın kazılmasına değil, gemilerin karadan sürüklenmesine teşebbüs edilmişse de , imkânsızlık yüzünden vazgeçilmiştir. . . . bu sefer münâsebetiyle bir kanal açmak meselesi bâhis mevzuu olmamış, ve dolayısıyle bunun üçte birinin bitirildiğini kabul için de hiç bir sebep yoktur. "[434]A. Nimet Kurat, H. İnalcık'ın Astarhan Seferi ile ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Taranowski'nin seyâhetnâmesinden habersiz olduğu ve Maltsev'den de kısmen yararlandığını belirterek, bu eksikliğin İnalcık'ın makalesine yansıdığını iddiâ eder. Kurat, İnalcık'ın, Künhü'l-ahbâr'dan da gereği gibi yararlanmadığı görüşündedir. [435]

A. Nimet Kurat'ın kanalın kazılmaması hususunda serdettiği görüşlerin temel dayanaklarından birisi, mühimme defterlerinde bu meseleyle ilgili pek çok hükümden hiçbirisinde kanal mevzuuna temas edilmemiş olmasıdır. [436]

A. Nimet Kurat, kanal meselesiyle ilgilenen Osmanlı kroniklerini de tahlil etmiş, Ali'den Peçevi, O'ndan diğer vak'anüvislere intikal eden bilgilerin kanal meselesini aydınlatmaktan uzak olduğu kanaatına varmıştır. [437]

A. Nimet Kurat, mevzu ile ilgili en değerli kaynaklardan Maltsev, Novosil'tsev ve Taranowski'nin verdiği bilgilerin kanal meselesi hakkında büyük ehemmiyeti hâiz olduğunu belirtmekte ve tedkîkini bu üç temel kaynak üzerine bina etmektedir. Kurat, mezkûr eserinde bu üç temel kaynağı tafsilâtla tahlil etmektedir. 32-38. sayfalar arasında yer alan bu tahlillerden öğrenebildiğimiz kadarıyle, Maltsev, bir Rus ajanı olup Astarhan Seferi sırasında yakalanmış, [438]kürek mahkûmu olarak Ten Nehri boyunca Perevolok'a kadar gitmiş, sonradan başından geçenleri de ihtiva eden raporu Çar'a sunmuştur. Novosil'tsev, 1570 yılında İstanbul'a gönderilen Moskof elçisi olup sonradan topladığı mâlumâtı rapor hâlinde sunduğu anlaşılıyor. Taranowski, 1569 yazında Kırım hânı yanında rehin tutulan bir Leh elçisini kurtarmak üzere Leh kralı tarafından İstanbul'a gönderilen bir Leh elçisidir. Taranowski, bizzat Devlet Giray'la görüşmek üzere Astarhan'a gitmiş, seferle ilgili birinci elden malzeme sunmuştur. [439]

Kurat'ın, Astarhan seferinde bulunmayıp, mevzu ile ilgili bilgileri sonradan toplayan Novosil'tsev'i söz konusu ederek, onun görüşlerini diğer ana kaynak durumundaki iki kaynağa da teşmil eden ve kendi yargılarını da ihtivâ eden cümlesi, şöyledir. "Novosil'tsev tarafından verilen mâlûmatdan da, Türklerin Don ile Volga

---

[436] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 20 vd. Bu konuda bizim tespitimiz de aynı yöndedir. Kanalla ilgili mühime defterlerinde en ufak bir bahis dahi olmayışı, üzerinde durulması gereken bir husustur.

[437] A. Nimet Kurat'ın kroniklerle ilgili tahlilleri şöyledir: "Kanal'a ait Künhü'l - ahbâr'da epey tafsilat verilmiştir. Gûyâ , kanalın üçte biri bitirilmiş ve ancak kışın ve soğukların yaklaşması üzerin bu işten vazgeçilmiştir. Bunun üzerine kanalın kazılmasında kullanılan kazma , çapa ve kürekten başka , mühimmâtın bir kısmı da alelacele orada çukurlar kazılarak gömülmüş ve Osmanlı kıtaları ve amele oradan çekilip gitmişlerdi. "Kurat , bu teferruatın hakikate uymadığı görüşündedir (bkz. *Aynı eser* , s. 29) . Peçevi'nin kanal hakkında verdiği bilgilerin Âli'den alındığı ve Peçevi'nin verdiği ilâve bilgilerin ehemmiyetsiz olduğunu düşünen Kurat (s. 28) , Abdülaziz Karaçelebizâde'nin Ali'nin dışında yeni ber şey katmadığı , Selâniki'nin ise kanalla ilgili hiç bir bilgi vermediğine dikkat çekmektedir (s. 29) .

[438] Rus ajanı Maltsev , Büyük Nogay ordasında faaliyet hâlinde iken yakalandıktan sonra , Kadı Mirza ve adamları ile Azak Kazakları taraafından doğrudan Azak muhâfızı Haydâr Ağa'ya , aradan da Kefe beyi Kâsım Bey'e ulaştırılmıştır (A. Nimet Kurat , *Aynı eser,* Maltsev'in Raporu , Ekler , s. 013) . Volga Havza - sı'ndayakalanan bir ajanın , bu kadar uzak mesâfeden Azak'a , oradan Kefe'ye , Kâsım Bey'e teslim edilmesi , Kefe'nin uzak hinterlandını göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan , Volga Havzası'nda cereyan eden siyâsî faaliyetlerle Osmanlı Devleti'nin artık yakından ilgilendiğini gösterir. Bu hâdise , volga Havzası'nda Rus muhâlifi veya Osmanlı müttefiki olan Nogay gruplarının ilk temas merciinin Kefe ve Azak olduğunu da açık bir şekilde göstermektedir.

[439] A. Nimet Kurat , *Aynı eser* , s. 32 - 38.

arasında bir kanal açmak işine girişmedikleri açıkça görülüyor. "[440] A. Nimet Kurat, Taranowski'nin de kanal meselesiyle ilgili tek bir söz sölemediği görüşündedir. [441] Hemen ifâde edilim ki, Kurat'ın bu tespiti şaşırtıcıdır, zirâ; Taranowski'nin bizzat kendisi tarafından neşredilen seyâhatnâmesinde yer alan, "Türkler kadırgalarını dağdan geçirebilselerdi, "dağ""ı Volga tarafından kazmayı ve Volga suyunu Don'a akıtmayı tasarlamışlarmış"[442] şeklindeki ifâdelerden, kanal tasarısının Taranowski tarafından da bilindiği kesin olarak ortaya çıkıyor. Kanal kazılması ile ilgili bilgiler, Maltsev'in raporunda da mevcuttur. Maltesev, Perevoloka'daki faaliyetler hakkında şu bilgileri veriyor: "Perevoloka'da, efendim, 2 hafta kaldık, kazımak ve kadırgaları sürüklemek denemesi yapıldı, fakat efendim, kazımağa ve kadırgaları sürüklemeğe takatları yetmedi. "[443] Görüldüğü gibi, A. Nimet Kurat tarafından, bizim de katıldığımız vechile, ana kaynaklar olarak nitelenen kaynaklardan en önemli ikisi, kanal kazınmasından bahsetmekte, hattâ Maltsev, bu iş için iki hafta uğraşıldığını belirtmektedir.

Gerek H. İnalcık, gerekse A. Nimet Kurat'ın tedkikleri ve Osmanlı vak'anüvislerinden başka Taranowski ve Maltsev gibi Sefere bizzat katılmış kişilerin raporları dikkate alındığında, kanal kazma işiyle uğraşıldığı açıkça görülmektedir. Ancak, H. İnalcık'ın sunuş şekliyle seferin en önemli amacının kanal kazmak ve büyük kısmının bu meseleye vakfedildiği, üç ay uğraşıldığı iddiâlarını da kabul etmekte güçlük çekiyoruz. Bizim kanaatimize göre, Maltsev'in yukarıda kendi ifâdesinden verildiği üzere, kanal kazmak için uğraşılmış, ancak, bunun için 3 ay değil en fazla iki haftalık bir süre harcanmıştı. Maltsev'in ifâdesinden, Perevoloka'da geçirilen 14 günlük zaman içinde yalnız kanal kazılmamış, her halde kısa zaman içinde kanalın kazılamayacağı anlaşıldığından gemilerin kalaslar ve tekerlekler üzerinden Astarhan'a ulaştırılmasına çalışılmış, bunda da muvaffak olunamamıştı.

Maltsev'in 2 Eylül öncesi Türk ordugâhında vukûbulan hâdiselerle ilgili bilgileri, Astarhan seferinin mukadderatını tâyin eden başlıca sebepleri aydınlatması bakımından çok önemli olup, kanalla ilgili ip uçlarını da vermektedir: ". . . Türkler bir patırtı gürültü ile Paşa'ya gelerek dediler ki: "Sen Don ile Volga nehirlerini bir yere akıtmak mümkündür diye yalan-dolan (attın) durdun, şimdi senin bu yalanınıgördük, bütün Türk yurdu (ahâlisi) bir araya gelse bu 100 yılda yapılacak bir iş değildir, (böylece) Pâdişâhı zarara soktun ve hacil ettin. "[444] Maltsev'in ifâdelerinden anlaşılan odur ki, Osmanlı vak'anüvislerinin yukarıda özetlenen iddiâları gibi Kasım Paşa ne ciddi bir etüd yaptırmış, ne de bu kanal kazma işini ciddi bir şekilde plânlamıştı. O, belki, varsayımlar üzerine bir kanal işinin de mümkün olabileceğini düşünüyordu. Herhalde ilk denemede bunun imkânsızlığı anlaşılmış, Perevoloka'da kalınan 14 veya 15 günlük sürenin çoğu, gemilerin karadan yürütülmesi çabaları ile geçirilmişti.

---

[440] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 36.
[441] A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 41.
[442] A. Nimet Kuirat, *Aynı eser*, Taranowski Seyâhatnâmesi, Ekler, s. 037.
[443] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Maltsev'in Raporu, Ekler, s. 016.
[444] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Maltsev'in Raporu, Ekler, s. 016.

Perevoloko mevkiinde bu çalışmalar sürerken, Kırım hânının seferi iptal ederek geri dönme konusundaki çabaları da devam ediyordu. Kâsım Bey, kararsız bir şekilde iken, Astarhan'dan gelen 200 kadar Astarhanlı, Kâsım Bey'i seferin devâmı için iknâ ettiler. Astarhanlı Osmanlı yanlısı ve Rus hâkimiyetinden şikâyetçi Nogaylar olduğu anlaşılan bu kişiler, Kâsım Bey'e ordunun Astarhan'a varması hâlinde isenildiği kadar kadırganın verilebileceğini vâdettiler. [445] Astarhanlıların bu sözlerinin Kâsım Bey'i bir hayli teşvik ettiğini belirten Maltsev, Türk ordugâhında cereyân eden diğer önemli bir hâdiseyi zikrediyor: "2 Eylülde, efendim, Astarhan'a doğru hareket edildi ve kadırgalar ve büyük toplar Azak'a geri gönderildi; Türklerden ise 5000'den fazla kişi, Paşa ile kavgalı olarak geri döndüler. "[446]Maltsev'in , 5000 kişinin Kâsım Bey'e isyân ederek geri döndükleri şeklindeki haberi , kanaatimizce, Taranowski ve Novosil'tsev'e göre, Kâsım Bey'in bizzat kendi insiyâtifi ile ağır toplar ve diğer âlet edevâtı geri gönderdiği vukuata işâret ediyor. [447] Astarhan Seferi'nin mukadderâtını tâyin eden hâdiseler bunlardır. Kırım hânının baştan beri Astarhan'a varmak husûsundaki isteksizliği ve Türk Ordugâhını karıştırma çabaları, kanal kazma ve gemileri karadan yürütme konusundaki başarısızlığın asker üzerinde yarattığı menfi tesir ve büyük zaman kaybıyle neticelenen bu aşamanın doğurduğu umûmî hoşnudsuzlukla birleşerek orduyu isyan noktasına getirmiş, Kâsım Bey artık orduya hükmedemez vaziyete düşmüştür. Bu vaziyet, Kasım Bey'in Astarhan Kalesi'ni dövecek ve kuşatmada esas unsuru teşkil edecek ağır topları kadırgalarla geri göndererek ümitsiz şekilde Astarhan'a yürümesinin sebeplerini açıklığa kavuşturmaktadır.

Kasım Bey, 2 Eylül öncesi ordugâhda cereyan eden bu tatsız hâdiseden sonra, Astarhan'ı fethetmek ümidini kaybetmiş olmalıdır. İsyan hâlinde geri dönen büyük çapta askerle berâber ağır topları geri göndermesinin sebeplerini başka türlü izâh etmek mümkün değildir. Diğer yandan, kanal kazımındaki başarısızlığa rağmen, bu kadar büyük masraf ve gayretlerle girişilmiş bir seferi, asıl hedef durumundaki Astarhan 'a henüz varmadan ve kaleyi fethetmek için en ufak bir teşebbüs dahi yapmadan neticelendirmeği merkeze mâkul sebeplerle izah etmek , Kâsım Bey için imkânsız bir şeydi. Kâsım Bey'in Perevoloka'dan Astarhan'a hareketi ümitsizce gerçekleştirilen bir hareket olup, daha ziyâde merkeze karşı kendisini kurtarma çabasına yöneliktir. 2 Eylülde henüz Perevoloka'da olup, bir sürü zaman harcayarak varacağı Astarhan'da, merkezden bu kadar uzak bir kaleyi kuşatma hareketine girişmek, başarısızlığı önceden bilinen bir harekete kalkışmaktan başka bir şey değildi. Astarhan'a vardıktan sonra kaleyi kuşatmak için hiç bir teşebbüste bulunmaması da buna delil teşkil eder. Diğer yandan, Kâsım Bey'in kışı Astahan'da

---

[445] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Maltsev'in Raporu, Ekler, s. 016.

[446] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Maltsev'in Raporu, Ekler, s. 017.

[447] Novosil'tsev'e göre ağır toplar , hazine ve diğer alet ve edevat donanma kaptanı ile geri gönderilmişti. Kaptan, yanına 900 kadar asker almıştı (A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Novosil'tsev'in Raporu , Ekler , s. 023) . Taranowski'ye göre , Perevoloka'dan Azak'a 1500 kantar barut gönderilmişti. Eylül'ün sonuncu gününde bir evde çıkan yangının diğer binâlara da sirâyet etmesi sonunda mühimmat deposunun da alevler içinde kalarak tutuşması , Astarhan Seferi için hazırlanan barutun büyük kısmının imhâ olmasına sebep olmuştu. Büyük çapta patlamalarda kale surları da hasar görmüş , çok sayıda insan telef olmuştu. (Aynı eser, Ekler, s. 038) .

geçirmek üzere eski Astarhan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale inşa etmeği plânlaması ve bu plânlarına karşı askerin isyân etmesi hakkında Maltsev'in verdiği bilgiler, bu mülâhazamızı değiştirecek nitelikte değildir. Maltsev, Paşa'nın mezkûr plânlarına karşı Türk askerlerinin onun huzuruna gelerek şunları söylediklerini belirtiyor: "Sen bize Azak 'dan çıkarken 40 günlük yiyecek almamazı söyledin. Astarhanlıların ise bizi beslemeleri imkânsızdır. Sen bunu bilirsin. Bizden ise tek bir kişi burada kışlayamaz. " Maltsev, Yeniçerilerin Kâsım Bey'e son olarak şunları söylediklerini belirtiyor: "Hepimiz de hanla buradan gideceğiz. "[448]

Askerin bu derece itirâzı, Kâsım Bey'in Astarhan'da kalmaya ve kışı orada geçirmeği ciddi bir şekilde niyetlenmiş olduğu şeklide bir görüntü sergilese de, aslında bundan başka türlü bir hareket tarzı seçme şansı kanaatimizce yoktu. Astarhan'a varmadan ve orayı kuşatmadan geri dönmesi, belki de ölümüne sebep olabilirdi. Kâsım Bey, kendisini hâdiselerin akışına bırakmıştı. Askerlerin Kâsım Bey'e hitâben, Azak'dan çıkarken 40 günlük erzak aldırmakdan bahsetmeleri, ayrıca izah edilmesi gereken diğer bir husussdur. Kâsım Bey eğer arkadan gelen kadırgalarla Azak'da bırakılan erzak ve mühimmatı getirmeği düşünmemişse(buna imkân olmadığı kesindir) , 40 günlük erzâkın daha Perevoloka'ya varıldığında bitmiş olması gerekir ki, daha ordu bundan sonra kanal kazacak, Astarhan'ı kuşatacak, ayrıca geri dönecekti. Ordunun sâdece hareket hâlinde harcadığı zaman, Taranowski'ye göre iki ay, Maltsev'e göre 5 hafta idi.

Seferin Perevoloka'da âkim kaldığı ve bundan sonraki kısmının fazla bir ehemmiyet taşımadığı anlaşılmaktadır. 2 Eylül'de Perevoloka'dan ayrılan ordu, 16 Eylül'de eski Astarhan mevkiine gelmiş, burada ordugâh kurulmuş, kışın bütün ağırlığı ile kendisini hissettirmesi, askerin kışı burada geçiremeyeceği anlaşıldığından dolayı, 26 Eylül'de geriye dönüş başlamış, . 23 Ekim'de Azak'a dönüş tamamlanmıştır. [449]

Bu dönüş seferi, Kırım hânının ihâneti yüzünden tam bir felâketle sonuçlanmıştır. Ordunun tamamına yakını , susuzluk, kuraklık ve açlıktan telef olmuştur. Yol klavuzluğu Devlet Giray'ın elinde bulunduğundan, Kırım ordusunun alışık olduğu, ancak, Osmanlı ordusunun tahammülünün üstünde bulunduğu zor yerlerden geçirilmiş, buralarda açlıkla ve susuzlukla boğuşan askerler, Kırım akıncıları tarafından yağmalanmıştır. [450]

Astarhan Seferinin hezimetle sonuçlanmasından üç yıl sonra yazılmış bulunan bir divan kararından anlaşıldığı kadarıyla, yakın vâdede yeni bir harekât plânı söz konusu değildi. Merkez, Astarhan Seferi için gönderilen silâh ve mühimmatın Azak muhâfazası için gerekli olanların hâricindekini İstanbul'a gönderilmesini istiyordu. [451]

---

[448] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Maltsev'in Raporu, Ekler, s. 018.
[449] Seferin bu aşamalır için bkz. A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 128 - 136; H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 382 - 383.
[450] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, Taranowski'nin Seyâhatnânesi, Ekler, s. 043.
[451] Kefe beyine, 21 R. 980 / 31 Ağustos 1572 târihli hüküm, BA *MD*, XIX, 363 / 719.

Astarhan Seferi'nden yaklaşık 18 yıl sonra, Osmanlı Devleti, ikinci bir Astarhan üzerine ikinci kapsamlı bir sefer kararı almıştır. 18 Şevvâl 995 / 4 Eylül 1587'de vukûbulan ve Ejderhan'a sefer hususunu ele alması emredilen bir vezirler toplântısında, ilk Ejderhân seferi değerlendirilmiş, yeni Ejderhan seferi için gerekli mülâhazalar yapılarak sefer kararı alınmıştır. [452]Astarhan'ın fethi için alınan bu karar, Kırım Hanlığı'nın bu sefere katılması hâlinde Kırım'ın kuzeyden Rus taarruzuna uğraması tehlikesi karşısında tatbik aşamasına getirilemedi. [453]

8. 2. İran Seferlerinde Kefe Sancağının Sorumlulukları

1576'da İran şâhı Tahmasb'ın ölümünden sonra taht kavgaları yüzünden İran istikrarsız bir döneme girmiş, Eyâlet örgütlerinin de desteği ile Osmanlı Devleti bundan istifâde etmek istemiştir. Bu sâiklerle 1578'de başlayarak 1618'e kadar devâm eden İran seferi, 1578-1589 yılları arasında cereyan eden ve İstanbul Antlaşması ile biten birinci devre, 1603-1612 arasında cereyân eden ve Nasuh Paşa Antlaşması ile biten ikinci devre, 1615-1618 arasında cereyân eden ve Serav Antlaşması ile sona eren üçüncü devre olmak üzere üç merhâle hâlinde gelişmiştir.[454] Bizim burada ele alacağımız zaman dilimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda yetiştirdiği en büyük serdarlardan biri olan Özdemiroğlu Osman Paşa [455]tarafından gerçekleştirilen ve büyük başarılarla biten birinci devrenin ilk yılları olup, bu seferde Kefe Sancağı'nın ne gibi görevler üstlendiğini açıklamaya yöneliktir.

İran seferinin ilk adımı, Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığında gerçekleşmişse de, harekâtın gerçek anlamda icrâsı, serdâr yardımcısı sıfatıyla Lala Mustafa Paşa'nın yanına verilen Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Kefe Sancağı'nın bu ilk devrede nasıl etkili olduğunu izâh etmeden önce, İran'a harbin resmen açıldığı 1578 târihinden itibâren Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından gerçekleşitirlen önemli hâdiseleri kronololik bakımdan kısaca özetlemeyi yararlı görüyoruz. Bu dönemde, 9 Ağustos 1578 Çıldır zaferi, 24 Ağustos'da Tiflis'in fethi, 9 Eylül'de Koyungeçidi zaferi, 11 Kasım'da birinci Şemahı zaferi, 27 Kasım 'da ikinci Şemahı meydan muharebesi, 1579 Sonbaharı'ndan başlayarak1580, 1581, 1582, 1583 yıllarında devâm eden savaşlar, 11 Mayıs 1583'de ünlü meşâleler zaferi, 15 Ağustos Revan'ın fethi, 22 Eylül 1585'de Tebriz'in fethi gibi hâdiseler cereyân etmiştir. [456]

Bu kapsamlı harekâtta Anadolu askeri Erzurum ve Kars, Rumeli askeri ise Kefe üzerinden Kafkasya ve Şirvân üzerine sevkedilmiştir. Zahîre ve mühimmat

---

[452] Selânikî, *I*, s. 191
[453] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 394
[454] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, III / 1, s. 63 - 68.
[455] İ. Hikmet Ertaylan, *Gâzî Geray Han - Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958, s. 21.
[456] Y. Öztuna, *Aynı eser*, 393 - 425; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, III / 1, 58 - 60.

nakliyâtında da temel olarak aynı iki güzergâh kullanılmıştır. Kefe Sancağı'nın bu bakımdan büyük bir rol üstlendiği görülmektedir. Rumeli askerinin Kefe târikiyle Kafkasya üzerinden Şirvân'a ulaştırılması, yol güzergâhında her türlü iâşenin temini, Ayrıca uzun süren savaşlar boyunca Rumeli'nin bu savaşlara yapacağı zahire, araç, gereç ve bu alana müteallik yardım, Kefe Sancağı bünyesinde teşkil edilen organizasyonla Kafkasya üzerinden Şirvan'a ulaştırılmıştır. Bu açıdan hemen belirtelim ki, XVI. yüzyılın son çeğreğinden itibâren İran üzerine yapılan savaşlarda birinci harekât ve ikmâl üssü Kars[457] ve Erzurum ise, [458]ikincisi şüphesiz Kefe'dir. Kefe Sancağı'nın faaliyetleri bundan ibâret kalmamış, zaman zaman merkezde cereyân eden hâdiseler yüzünden bu savaşlarda istenilen şekilde yer alamayan Kırım akıncı birlikerinin cepheye ulaştırılması gibi mühim faaliyetlerde de rol aldığı görülmüştür.

Hudutlarda cereyan eden büyük çaplı seferlerin sonucunu tâyin eden temel faktör, iâşe ikmâl meselesi idi. İmparatorluğun üç kıta üzerinde yayılmış olan iktisâdi ve içtimâi güçlerini istenilen noktalara ulaştırmak, hemen hemen bütün savaşların ilk hazırlık merhâlesini teşkil ediyordu. Gerek Astarhan ve gerek İran seferlerinin zahire ve mühimmât ikmâl meselesi mühimme defterlerinde gözlenen en önemli husulardan biridir. Zahirenin nakli için gerekli hayvan gücünün temini de ciddi bir mesele idi. Savaş kararı alındığı zaman, merkezi divân örgütü, sancak ve eyâletlerle çok hızlı bir haberleşme trafğini başlatıyor, hangi sancak ve eyâletin ne gibi hususlarda yardımcı olması gerektiği hususunda emirler veriyordu. [459] İran seferi dönemini ihtivâ eden Mühimme defterlerini taradığımızda, merkezle Kefe arasında cereyân etmiş bulunan çok sıkı ve süreklilik arzeden bir muhâberata şâhit olduk.

İran seferinin iâşe ikmal cephesi, Kefe açısından şöyle gelişmiştir:1578'de Şirvan seferine tâyin edilen 500 yeniçerinin peksimetlerinin temini[460], Şirvân Seferi'ne tâyin olunan cebecilere akçe ve hayvan temini, [461] Şirvân Seferi için Kefe'den 100 nefer tüfenkçi ve diğer kalelerden bir mikdâr tüfenkçi ve Tat İli'nden 100 nefer neccârın tüfenkleri ve âletleriyle gönderilmesi, [462]Şirvan Seferi için celep temini, [463] Kefe-Şirvân hattında yer alan yolların tâmiri için 100000 cedid akçenin[464] Kefe hassa harcından temini, [465] gönderilen hazinenin karşılığında sened verilmesi ve

---

[457] Kars , İran savaşlarında karargâh üssü olarak kullanılmış , bu vesileyle eyâlet hâline getirilmiştir (bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu , "*Kars*"mad. İA , *VI* , s. 362).

[458] XV - XVI. yüzyıl boyunca devâm eden Osmanlı - İran savaşlarında erzurum'un en temel üslerden biri olduğu hak. bkz. H. İnalcık , "*Erzurum*"mad. İA , *IV* , s. 354.

[459] İkmal ve iâşe meselesinin önem hakkında bkz. Lütfi Güçer , *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbat Meselesi ve Hubûbatdan Alınan Vergiler* , İstanbul 1964 , s. 30.

[460] Kefe beyine , 21S. 986 / 29 Nisan 1578 târihli hüküm , BA ,*MD* , XXXII , 147 / 297

[461] Kefe beyi Kâsım Bey'e , 21 S. 986 / 29 Nisan 1578 târihli hüküm , BA ,*MD* , XXXII , 150 / 302.

[462] Kefe sancak beyine , 21 S. 986 / 29 Nisan 1578 târihli hüküm , BA ,*MD* , XXXII , 153 / 304.

[463] Kefe , taman ve Kerş kadılarına , 3. S. 987 / 1 Nisan 1579 târihli hüküm , BA ,*MD* , XXXVIII , 27 / 87.

[464] Cedid akçenin Osmani akçeye oranı için bkz. aş. , s.

[465] Kefe nâzırına , Gurre - i C. 988 / 14 Temmuz 1580 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIII , 137 /247.

Demirkapı'ya irsal edilmesi, [466] Demirkapı'ya avdet edecek olan zâim Kâsım Bey'e yardımcı olunması, [467] Rumeli'den gelip Kefe târikiyle Şirvân'a gidecek olan 8000 kadar züemâ ve erbâb-ı tımâra lâzım olan deve, araba ve sair ihtiyaçların temin edilmesi, [468] ulak ile Demirkapı'ya gönderilen Razaman Çavuş'un levâzımının tedârik edilerek derhâl Demirkapı'ya gönderilmesi, [469] Demirkapı'ya gitmek üzere Kefe'de bulunan asker için Eflâk voyvodası tarafından gönderilecek olan 50000 kile arpa, 10000 kile ununun Eflâk voyvodasından teslim alınması, askerle berâber Demirkapı'ya ulaştırılması[470], Demirkapı'ya gönderilecek askerler için 4000 beygir tedârik edilmesi, [471] Kefe beyi emrinde Demirkapıya gidecek askerlerin zahire ve sâir levâzımının tedârik edilmesi, [472] Şirvân seferinde orducu olarak istihdam edilecek kasap, ekmekçi, bakkal vesâire gibi esnafın kazâlardan seçilmesi, [473] Şirvân seferine gidecek olan silahdarlara menzil ve konaklarda zahire tedârik edilmesi, [474] 6000 asker ve bir mikdâr hazîne ile Demirkapı'ya gidecek olan Budak Bey'e lâzım olan at ve arabanın tedârik edilerek yola çıkarılması[475], Boğdan voyvodasının Kefe'ye göndereceği ve oradan Demirkapı'ya ulaştırılacağı anlaşılan 5000 adet beygirden hazır olan 2000'inin teslim alınması,[476] Demirkapı'ya gidecek olan yeniçeri ve silâhdarların silâh, eşya, zahire , çuha, hazine ve bunun gibi esbâbının nakli için ihtiyaç duyulan 700 arabanın temin edilerek askerle berâber Demirkapı'ya gönderilmesi, [477]İbrâhim ve Mehmed nâm kapucular ile demirkapı'ya hazine

---

[466] Kefe beyine , 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 32 / 68
[467] Kefe nâzırına , 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 32 / 70.
[468] Azak beyine , 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 40 / 82.
[469] Kefe beyine , kadısına ve nâzırına , 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 42 / 85.
[470] Eflâk voyvodasına , 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 45 / 89.
[471] Azak Beyi Mustafa Bey'e , 13 Ra. 990 / 7 Nisan 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLVII , 49 / 124.
[472] Kefe ve dâhilindeki kazâların kadılarına , 13 Ra. 990 / 7 Nisan 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLVII , 49 / 125.
[473] Kefe , Kili ve Akkirman kadılarına , 15 Ra. 990 / 9 Nisan 1582 târihli hüküm , BA , *MD* , XLVII , 55 / 140.Mezkûr hüküm , orducu tâbirine de açıklık getiriyor. Orducu tâbiriyle , ordunun iâşe mutfak işlerini yürüten bakkal , kasap , ekmekçi ve bunun gibi esnaf grupları kastediliyor. Bunlar sivil kişler olup , sefer zamanlarında ücretli olarak toplanıyorlardı. Sefer zamanlarında bunlar orducubaşının emrinde bulunuyorlardı. Kefe kadısına yazılan başka bir hükümde , sefer bahane edilerek akçe ödemeksizin orducu celbetmekten kaçınması emrediliyor (bkz. Kefe kadısına , 27 B. 992 / 4 Ağustos 1584 târihli hüküm , BA ,*MD* , LIII , 116 / 326) .
[474] İstanbul'dan Kefe'ye varınca yol üzerindeki beylere ve kadılara , 21 Ra. 990 / 15 Nisan 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLVII , 60 / 153. Hükümden anlaşılacağı üzere , İstanbul'dan Kefe'ye , Kefe'den Şirvân üzerine bir ulaşım ağı kurulmuştu. Asker , mühimmat ve zahire Şirvan'a bu yolla ulaştırılıyordu. Kefe'nin bu seferde Kars ve Erzurum'dan daha işlek bir ulaşım hattı üzerinde bulunduğu görülüyor.
[475] Kefe beylerbeyi ve nâzırına , 21 C. 990 / 13 Mayıs 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 95 / 165.
[476] Boğdan voyvodasına , 21 C. 990 / 13 Mayıs 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 95 / 166.
[477] Kefe beylerbeyine , 21 C. 990 / 13 Mayıs 1582 târihli hüküm , BA ,*MD* , XLIV , 96 / 168. Kefe târikiyle Demirkapı'ya yapılan tahkimatla ilgili BA ,*MD* , XLIV'de yer alan diğer hükümler: Kefe beylerbeyine , Gurre - i Ş. 990 / 21 Ağustos 1582 târihli hüküm , 105 / 184; Kefe beylerbeyine , aynı târihli hüküm , 105 / 186; Kefe beylerbeyine , aynı târihli hüküm , 106 / 187; Kefe beylerbeyine ve dizdârına , 20 N. 990 / 8Ekim 1582 târihli hüküm , 110 / 192;

götürmek üzere Kefe'ye gönderilen İbrâhim ve Mehmed nâm kapucuların tedâriklerinin görülerek Demirkapı'ya gönderilmesi, [478]Demirkapı'ya gönderilen barut, fındıkı taşıyacak hazine arabalarını sürmek için 120 nefer arabacı ihrâc ederek gönderilmesi, [479] Demirkapı'ya gidecek askere iktizâ eden koyun ve sâir me'kûlâtın temini. [480], Demirkapı'da olan Osman Paşa mayiyetinde olan yeniçerilerin mevâcipleri için yayabaşı Süleyman Çavuş ile gönderilen 50000 altının demirkapı'ya mezkûr şahıs ile uluştırılması, [481]Şirvânda ahkâm-ı şerifi uygulamak maksadıyle Şirvan'a gönderilecek olan 25 kadı ve 20 reis için lâzım olan araba vesâir ihtiyaçlarının temini. [482]

Bu dönemde eyâlet olan Kefe ve ona bağlı Azak Sancağı, Şirvân Seferi için cepheye gönderilecek Kırım askerinin finansmanını da temin ediyordu. Azak Sancak beyine ve Kefe nâzırına yazılan hükümde, Kırım hânının cepheye bir mikdâr daha asker göndermesi istendiğinden, ne kadar akçe lâzımsa verilmesi isteniyor. [483]1579 yılında Tatar hânı Şirvân seferi için görevlendirilmiş olup, sefer için gerekli arabanın yapımı, bu arabalar için Tat İli'nden elemanların temini Kefe beyi ile, Kefe, Kerş ve Taman kadılarına havâle edilmişti. [484]Kırım hânının Şark Seferi'ne koştuğu bu akıncı birlikleri için gerekli zahire tamamen Osmanlı eyâletleri tarafından karşılanıyordu. 3 Nisan 1579 târihl bir divân kaydına göre, Efllâk'dan Kırım hânına 10000 kile un ve 10000 kile darı gönderilecekti. Mezkûr zahire, Eflâk'dan İbrâil İskelesi'ne, oradan Kefe'ye gelecekti. Mezkûr hükümde, Kefe nâzırının bunları teslim alarak Kırım hânına vermesi emrediliyor. [485]Bu zahire, büyük ihtimalle Şirvân seferi için gönderilecek olan akıncı birlikleri için talep edilmişti. Kırım hânına Şirvân Seferi için gönderilen top arabalarına gerekli personel Kefe Sancak beyi tarafından Tat İli'nden temin edilmiş[486], yine Şirvân Seferine katılmak üzere Kırım hânının yanına gönderilen eski Nablus beyi Mustafa Bey'in adamlarının zahire ihtiyaçları da Kefe nâzırı

Kefe nâzırına, aynı târihli hüküm, 110 / 193; Azak beyine ve dizdârına, aynı târihli hüküm, 110 / 194.

[478] Kefe hassa harc eminine, 11 Ş. 991 / 30 Ağustos 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, LI, 18 / 61.

[479] Kefe, Mânkûb ve Soğdak kadılarına, 3 Ş. 991 / 22 Ağustos 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, LI, 74 / 227.

[480] Kefe, Soğdak ve Mânkûb kadılarına, 3 Ş. 991 / 22 Ağustos 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, LI, 77 / 239.

[481] Sâbıka Azak beyi olan Mehmed Dâme İzzehu'ya, 8 Ra. 987 / 5 Mayıs 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 123 / 250.

[482] Kefe nâzırına, 16 N. 988 / 25 Ekim 1580 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIII, 298 / 573.

[483] Azak Sancağı beyine ve Kefe Nâzırı Mahmud Dâme İzzehu'ya, 27 Za. 986 / 25 Ocak 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXII, 295 / 539.

[484] Kefe, Kerş ve Taman kadılarına, 3 S. 987 / 1 Nisan 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 27 / 88; Kefe beyine, 8 Ra. 987 / 5 Mayıs 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 121 / 246.

[485] Kefe nâzırı Süleyman Çavuş'a, 5 S. 987 / 3 Nisan 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 33 / 97.

[486] Kefe sancak beyine, 8 Ra. 987 / 5 Mayıs 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 121 / 246.

tarafından karşılanmıştı. [487]1584 yılında Fetih Giray Sultan ve berâberinde Demirkapı'ya irsal olunan Hüseyin Çavuş'un erzak ve mühimmatlarının temini için Kefe ve Azak nâzırlarına hüküm yazılmış, avk ve tehirden ziyâde hazer eylemeleri emredilmişti. [488]

Kefe'nin bu büyük seferdeki rolü, sâdece nakliye ve zâhire tedârikiyle sınırlı kalmamış, sefer boyunca bütün Kefe üst yöneticileri seferber olmuşlar, üst düzeyde görev yapmışlardır. Kefe beylerbeyi olan Kâsım Bey, Şirvân Seferi'ne katılmak emri almış, ancak hasta oluşu yüzünden katılamadığından, onun yerine Azak beyine sefere katılma emri verilmişti (30 Nisan 1578) [489]. Tiflis'in fethinden sonra iyice şiddetlenen Osmanlı -İran savaşlarında Kırım akıncı güçlerinin kazanılan zaferlerde en büyük rolü oynadıkları görülmüştür. 9 Kasım 1578'de başlayıp, iki gün boyunca bütün şiddetiyle devâm eden birinci Şemâhı Meydan muharebesinin sonucunu tâyin eden faktör, Kalgay Âdil Giray'ın yetişerek İran ordusunu bozguna uğratmasıdır. [490] Kırım hânı II. Mehmed Giray'ın kalgayı Âdil Giray 'ın yanında Özdemiroğlu'nun imdâdına gönderilen Osmanlı kuvvetlerinin başında, Emrinde 10 top ve 300 yeniçeri bulunan Azak beyi Mehmed Bey de bulunuyordu. [491]Birinci Şemâhı muhârebesinde büyük rol oynayan Âdil Giray, II. Şemâhi muharebesinde(27 Kasım 1578) de aynı derecede kritik rol oynamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin yenilmesinin kaçınılmaz olduğu sırada yetişmiş, İran kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Savaşın bittiğini sanan Âdil Giray, İran ordusunu tâkib etmekteyken pusuya düşerek esir edilmiştir. [492]Kırım atlı birliklerinin kumandanının esir edilmesinden sonra Özdemiroğlu'nun durumu güçleşmiş, Tiflis İranlılar tarafından kuşatılmıştır. Mevcut kuvvetlerle Şirvân'da tutunamayacağını anlayan Özdemiroğlu, kuzeyde Derbent mevkiine çekilerek yardımcı kuvvetler gelinceye kadar savunmada kalmayı tercih etti. Özdemiroğlu, Kırım akıncı birliklerinin yardımı olmadan burada nihâi zafer kazanılamayacağını bildiğinden, Azak Beyi Mehmed Bey'i Kırım'a göndermiş, Kırım hânının bizzat sefere iştirak etmesi için girişimde bulunmasını istemiştir. Bunu, vukuatın seyrinden tâkib edebiliyoruz. Mehmed Bey, 10000 kişilik bir kuvvetle 27 Ağustos 1579'da Demirkapı'ya gelerek Özdemiroğlu ile birleşmiştir. Arkasından 100000 kişilik kuvvetle II. Mehmed Giray geliyordu. [493]

Osmanlı ordusunun komuta kademelerindeki düzensizlik, merkezdeki vezirlik rekâbeti, büyük serdar konumundaki Lala Mustafa Paşa'nın Özdemiroğlu'nun kazandığı büyük zaferlerden kendi hesâbına çekinmesi gibi sebepler yüzünden Kars'da bulunan asıl merkezî Osmanlı kuvvetlerinin harekete geçirilmemesi, Kırım

[487] Kefe nâzırı Süleyman Çavuş'a, 11 C. 987 / 5 Ağustos 1579 târihli hüküm, BA ,*MD*, XXXIX, 7 / 20.
[488] Kefe ve Azak nâzırlarına, 27 B. 992 / 4 Ağustos 1584 târihli hüküm, BA ,*MD*, LIII, 119 /338.
[489] Azak beyine, 22 S. 986 / 30 Nisan 1578 târihli hüküm, XXXIV, 162 / 343.
[490] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 402; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi, III / 1*, s. 59 - 60.
[491] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 401
[492] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 403; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser, III / 1*, s. 60.
[493] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 406; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser, III / 1*, s. 60. Hâlim Giray, *Gülbün - i Hânan*, s. 55; C. Max Cortopeter, *Aynı eser*, s. 64.

hânının büyük avantaj yaratacak gücünden istifâde edilmesini engellemiş, II. Mehmed Giray, Kırım'a dönmüştür. [494] Kırım hânının geri dönmesinden sonra liyâkatsiz vezirlerin Özdemiroğlu tarafından yürütülmekte olan İran seferine yeterli desteği vermemesi yüzünden Şirvân vukuatı ümitsizce bir mücâdele içinde cereyân etmiştir. Özdemiroğlu, bizzat İstanbul'a gelerek III. Murad ile görüşdükten sonra merkezin Şirvân cânibine gereken güçleri seferber etmesini sağlayabilmiştir. Bu Girişimin sonucu, Câfer Bey'in Rumeli kuvvetlerinin başında Demirkapı'ya sevkedilmesidir.[495]

Özdemiroğlu'nun ünlü Meşâleler Zaferi'ni(11 Mayıs 1583) kazanmasında temel rolü oynayan bu kuvvetlerin Demirkapı'ya ulaştırılmasıyla ilgili vukuatı mühimme defterlerinden tâkib edebiliyoruz. Câfer Bey, 13 Mart 1582'de Kefe beylerbeyliğine tâyin edilmiştir. Câfer Bey'in Kefe'ye varmasından önce adamları gönderilmişti. Bunun için Kefe kadısı ve nâzırının gerekli tedbirleri almaları emredilmişti. [496] Câfer Bey'in Kefe Beylerbeyliğine atanmasının sebebi, İran Seferinde göstereceği faaliyeter içindir. 15 Mart 1582 tarihli divân kaydına göre, Rumeli'nin sağ ve sol kol sipâhileriyle Niğbolu, Silistre ve Köstendil sancakları sipâhileri Kefe'ye gönderilecek, bunlar, Câfer Paşa komutasında Demirkapı'ya gideceklerdi. Mezkûr divân kaydında, Rumeli Beylerbeyinden, bu askeri birliklerin Kefe'ye göndermesi emrediliyor. [497] 7 Nisan 1582 tarihli hükümden anlaşıldığına göre, bu birliklerin Demirkapı'ya kadar ihtiyaç duyduğu erzak ve levâzımı, Kefe tarafından karşılanacaktı. Mezkûr tarihte Kefe ve dâhilindeki kazâların kadılarına yazılan hükümde, Kefe beylerbeyi emrinde Demirkapıya gidecek askerlerin zahire ve sair levâzımlarının tedârik edilmesi emredilmektedir. [498] Aynı tarihlerde, Câfer Bey'den önce Kefe beylerbeyi olan Kâsım Bey de Şirvân Seferi için görevlendirilmişti. Kâsım Bey, sefere koşulacak olan orducuların sorumluluğunu üstlenmişti. [499] Câfer Paşa'nın İran Seferi münâsebetiyle Demirkapı'da olduğu sırada, sancakbeyliği sıfâtıyla Kâsım Bey'in görevine devâm ettiği anlaşılıyor. Şirvân seferinde istihdam edilecek orduculara orducubaşı tâyin edildiği anlaşılan Kâsım Bey, bu görevlerinde yorulmuş ve büyük masrafa girmişti. Divân-ı hümâyûn bu hizmetleri karşısında onun Kefe'ye gelerek sancakbeyi hizmetiyle dinlenmesini, salyânesinin Kefe mukâtaasından ödenmesini uygun görmüş, bunu Kefe beylerbeyi olan Câfer Paşa'ya bildirmişti. [500] Bu kuvvetlerle berâber, sâbıka Kefe beyi olan Mehmed Bey'de Demirkapı'ya sevkedilmişti. [501]

---

[494] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 407 - 408; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser, III / 1*, s. 60.
[495] Y. Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 414; İ. Hakkı Uzunçarşışı, *Aynı eser, III / 1*, s. 60.
[496] Kefe Kadısına ve nâzırına, 17 S. 990 / 13 Mart 1582 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLVII, 6 / 10.
[497] Rumeli Beylerbeyine, 19S. 990 / 15 Mart 1582 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLIV, 54 / 104.
[498] Kefe ve dâhilindeki kazâların kadılarına, 13 Ra. 990 / 7 Nisan 1582 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLVII, 49 / 125.
[499] Kefe , Kili ve Akkirman kadılarına, 15 Ra. 990 / 9 Nisan 1582 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLVII, 55 / 140. Bu hüküm, orducu tâbirine de ışık tutmaktadır. Orducu tâbiri hak. bkz. yuk. , s. 70.
[500] Kefe Beylerbeyine, 22 C. 990 / 14 Temmuz 1582 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLVII, 206 / 482.
[501] Sâbıka Kefe beyi olup bilfiil Kefe muhâfazasında olan Mehmed Bey'e, 26 S. 991 / 21 Mart 1583 tarihli hüküm, BA ,*MD*, XLIV, 169 / 348.

Kefe Beylerbeyliğine atandıktan sonra hızla Demirkapı'ya sevkedilen Câfer Paşa, Özdemiroğlu Osman paşa'nın en büyük yardımcılarından birisi olmuştu. Câfer Paşa'nın bu vukuât içinde büyük bir yer tuttuğu, 1583 yılında Ferhâd Paşa ve Özdemiroğlu'nun komutasında İran'ın ünlü komutanı İmamkulu'na karşı Samur Çayı üzerinde Baştepe mevkiinde kazanılan ünlü meşâleler zaferinden(9 Mayıs 1583)[502] duyulan memnûniyetin Câfer Paşa'ya da tebliğ edilmesinden anlaşılıyor. [503] Câfer Paşa'nın Şirvân vukû'atındaki büyük hizmetleri, Özdemiroğlu'nun da takdirini kazanmıştı. Bu hizmetleri karşılığında, Şark Seferi'nin büyük serdârı Özdemiroğlu tarafından vezirlik pâyesiyle ödüllendirilmesi teklif edilmiş, bu teklif Divân-ı hümâyun tarafından kabûle mazhâr olmuştu. Câfer Paşa'ya vezirlik pâyesi, Demirkapı muhâfazısında olduğu sırada verilmişti. [504]

Aynı tarihli başka bir hüküm, Câfer Paşa hakkında Divân-ı hümâyûn'un mütereddid olduğunu düşündürecek tarzdadır. Câfer Paşa'ya yazılan divân hükmünde, Şirvân taraflarında görülecek bir iş kalmadığı, düşmânın sükûnet içinde olduğu belirtilerek te'hir etmeden İstanbul'a dönmesi emredilmiştir. [505]Yine aynı tarihli başka bir hükümde, Demirkapı'da bulunan "vezir Câfer Paşa'nın sadâkatine itimâd olunmağla vezâretle mahall-i memûrda kalub askerine hizmetleri mukâbelesinde mansıb ve dirlik ve tarakkî vermesi ve kazâyâyı kayd için ruûs tutup yazdıracağı hükümlerin tuğray-ı hümâyununu kendi çekmesi, ancak vergi husûsunda ifrat ve tefritten kaçınması"emrediliyor ki, yukarıdaki hükümle büyük tezâd teşkil ettiği açıktır. Bu hükümden, Câfer Paşa hakkında merkezin tereddüd ettiği, ancak, bu tereddüdünün ortadan kalktığı anlaşılıyor. Mezkûr hükümden anlaşıldığı kadarıyla, 1584 yılında Şirvân Vilâyeti artık fethedilmiş olup, tahririnin yapıldığı, bunların da Câfer Paşa tarafından yürütüldüğü görülüyor. [506]Şark seferi, Özdemiroğlu'nun İstanbul'a döndüğü 1583 yılından, tekrar cepheye gidişine kadar, Vezir Câfer Paşa tarafından yürütülmüştü. [507]

Aralık 1587'de artık vezirlik rütbesine yükselmiş olan Câfer Paşa, hâlâ Demirkapı'da idi. Bu tarihde Şirvan emn ü amân üzere olup, etrafa dağılmış olan reâya peyderpey yerlerine dönüyor, bu uzun süreli savaşın kapanma belirtileri kendini reâya üzerinde hissettiriyordu. Bu tarihte merkeze ulaşmış olduğu anlaşılan bilgilere göre, mâl-ı pâdişâhî topyekün sayıma tutulunca, askerin masrafları düşündükten

---

[502] A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 159.

[503] Kefe beylerbeyi olup Demirkapı muhâfazasında olan Câfer Paşa'ya, 11 Ş. 991 / 30 Ağustos 1583 tarihli hüküm, BA ,*MD*, LI, 19 / 64.

[504] Vezir Ca'fer Paşa'ya, 8 B. 992 / 16 temmuz 1584 tarihli hüküm, BA ,*MD*, LIII, 99 / 270.

[505] Vezir Câfer Paşa'ya, 8 B. 992 / 16 Temmuz 1584 tarihli hüküm, BA ,*MD*, LIII, 99 / 271.

[506] Demirkapı muhâfazasında olan Vezir Câfer Paşa'ya , 8 B. 992 / 16 Temmuz 1584 tarihli hüküm, BA ,*MD*, LIII, 99 / 272.

[507] Mustafa Nûri Paşa, *Netâyic ül Vukûat*, I - II, s. 117.

sonra hazînede 30 yük Şirvânî Akçe kalıyordu. Buna ilâveten, 4000 batman ipek dâhi mevcut idi. [508]

Sâdece Kefe açısından ele almış bulunduğumuz İran seferiyle ilgili bilgileri toparlayacak olursak, Kefe'nin bu seferde pek çok bakımdan rol oynadığı görülür. Rumeli askerinin Demirkapıya ulaştırılması, bunların zahire , iâşe ve mühimatının temini ve nakli, Kırım kuvvetlerinin her türlü ihtiyaçlarının temini, zaman zaman bizzat komuta etmek sûreti ile Demirkapı'ya ulaştırılması, merkezle Şirvân arasında kurulan haberleşmenin sağlanması, büyük çapta Kefe Eyâleti tarafından icrâ edilmişti. Kefe Eyâleti, İran seferinin askeri harekâtının fiilen yürütülmesinde de büyük görevler üstlenmiştir. Sancak beyi olarak Mehmed Bey, beylerbeyi olarak Câfer Paşa, Özdemiroğlu'nun en büyük yardımcıları olarak bu sefere iştirâk etmişlerdir.

Kefe'nin yüklenmiş olduğu bu ağır sorumluluklar, şüphesiz onun iktisâdi ve içtimâi kaynakları üzerinde menfi tesirlerini göstermiştir. Bu menfi tesirler, mühimme defterlerine kadar yansımıştır. Ordunun celep, arabacı ve orducu ihtiyacını karşılayan kazalar , bilhassa Mânkûb ve Soğdak kazaları idi. 16 Eylül 1581 tarihli bir hükümde, Bu kazaların halkının orduya yazılmamak için yerlerini terkederek etrâfa dağıldıkları, yerlerinde kalanlara ise tam bir zaafiyet hâsıl olduğu belirtilerek ücretle kendi isteği ile arabacı yazılmak isteyenlelerin dışında kimsenin zorla arabacı tâyin edilmemeleri emrediliyor. [509]

1578'de başlayarak 1639'a kadar devâm eden bu savaşlar, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girişinin en önemli sebeplerinden birisini teşkil etmiştir. Şirvân ve Demirkapı'ya yerleşmiş olan birliklerin Anadolu ve Rumeli eyâletlerinden sürekli takviye almak zorunda olması[510]ve savaşın gerektirdiği tahkimatın ulaşım ağı üzerindeki sancakların halkından temin edilmesi, bölge halkının evlerini terkederek firar etmesine sebep olmuştur. [511] 1579'da yapılan İran seferinde ordunun geçtiği koridor üzerinde yerleşik nüfusun kalmaması nedeniyle güzergâhın değiştirildiği[512] belirtiliyor ki, kanaatimizce, bu tarihe kadar Anadolu-Şirvân hattı kullanılırken, bundan sonra Kefe-Şirvân hattı kullanılmaya başlanmıştır. Kefe-Şirvân hattı ile ilgili divân kayıtlarının tarihleri dikkatle incelendiğinde, 1579 tarihinden sonraki ulaşım trafiğinin Kefe üzerinde yoğunlaştığı görülür.

---

[508]Demirkapı'da olan vezir CâferPaşa'ya , Gurre - i M. 996 / 2 Aralık 1587tarihli hüküm , BA ,*MD* , LXII , 149 / 332.

[509] Azak beyine ve Mânkûb ve Soğdak kadılarına , 17 S. 989 / 16 Eylül 1581 tarihli hüküm , BA ,*MD* , XLVI , 84 / 161.

[510] H. İnalcık , *The Ottoman Empire*. . . , s. 24.

[511] H. İnalcık , *Aynı eser* , s. 96.

[512] H. inalcık , *Aynı eser* , s. 96.

İKİNCİ BÖLÜM

İDARİ TAKSİMAT

1. KEFE'NİN COĞRAFÎ SINIRLARI

Kırım sâhillerinin 1475'de fethi ve Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya tâbi kılınmasını müteâkib XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı pâdişahlarının elkablarında şu ibârelere rastlanıyordu:"Ve cemî'an Kürdistan ve Rûm ve Türk ve Tataristan ve Çerâkise ve Kabartıyân ve Gürcistan ve Deşt - i Kıpçak ve Eyâlet - i Tatara[1] dâir ol havâlide vâki umum Soğdak ve Vilâyet - i Kefe ve etrâfındaki vâki cümle oymakan ve muzâfatı ile... ".[2] Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, teorik bakımdan Karadeniz'in kuzeyi ve doğusundaki hâkimiyet alanlarını sâdece Kefe ve mülhâkatından ibâret görmüyordu. Aynı zamanda Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet alanına giren bütün coğrâfi saha, Deşt - i Kıpçak, Tatar ve Çerkes alanlarını da kendi hâkimiyet sâhası telâkki ediyordu. Ancak, bu anlaşıyın sâdece teorik bir nitelik taşıdığı, fiili olarak Osmanlı nizâmının tatbik edildiği hâkimiyet sahasının Kefe ve mülhâkatından ibâret olduğu tartışma götürmez. Osmanlı Devleti'nin fetihlerle büyüme süreci, idârî yapının temel birimlerini teşkil eden kaza,nâhiye ve sancak ünitelerinin şekillenme biçimini de büyük ölçüde etkilemiştir. Osmanlılar, fetih politikalarının gereği olarak, fethettikleri eski yerleşim birimlerinin coğrâfî, hukûkî,idârî yapılarında köklü değişiklikler yapmamışlardı.Bu anlayışın bir ürünü olarak, Ege ve İç Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne katılan beylikler, kendilerine âit idârî ve coğrâfî statüyü muhâfaza etmişler, dolayısıyle ilk Osmanlı sancaklarının teşekkülünde bu ilk beyliklerin siyâsî, idârî ve coğrâfî yapıları esas alınmıştır.[3] Bu temel anlayış, büyük ölçüde Balkanlar ve Kuzey Karadeniz'de fethedilen yerlerde de esas olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Kefe ve mülhâkatının fetih öncesi sınırlarının, fetih sonrasında teşkil edilen yeni idârî düzenlemeye esas teşkil ettiğini kabul etmek yerinde olacaktır. Aynı şekilde, Kefe'de Osmanlı nizâmı olarak uygulanan hukûkî, iktisâdî sistemi teşkil eden vergiler, ticârî politikalar, gümrük sistemi ve bunun gibi tatbîkat alanları da yine Kefe'nin fetih öncesi sâhipleri olan Cenevizlilerin uygulamalarından büyük çapta etkilendiği gözlenmiştir.Bu bakımdan, Osmanlı Kefe'sinin coğrâfî yapısını aydınlığa

---

[1] "Tatar" isminin kavmî ve dinî bir tâbir olmadığı, genellikle Karadeniz'in kuzeyinde Türk ve müslümân menşeli topluluklara, hatta, bunlar etkisinde kalarak Türk - İslâm kültür dâiresine giren Gürcü, Çerkes gibi diğer topluluklara da teşmil edildiği hakkında bkz. Mehmed Maksudoğlu, "*Tatarlar Kimdir*", Emel, 214 (Ankara 1996) , s. 29.

[2] A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri...*, s. 228.

[3] F. Emecen, "*Beyliktan sancağa. Batı Anadolu'da ilk Osmanlı sancaklarının kuruluşuna dâir bâzı mülâhazalar*", Belleten, *LX / 227*, s. 90 - 91.

n teşekkülünde büyük rol oynamış, bu faktörler Osmanlı zamanında da aynı derecede etkili olmuşlardır. Asya'dan Avrupa'ya uzanan ticâretin Ortaçağ boyunca en önemli üsleri bulunan bu sâhil şehirleri, Kefe'nin kazâ ve kalelerini teşkil edeceklerdir. [6]

Evliya Çelebi, Kefe ve mülhâkatının fethedilmesinden sonra, Gedik Ahmed Paşa'nın Mengli Giray ile Kefe ve Kırım sınırlarını nasıl tâyin ettiğini şöyle anlatır: "Gedik Ahmed Paşa, bu Kırım adası etrâfinda bulunan büyük kaleleri Cenevizlilerin elinden alıp Mengli Giray Hân ile Kırım adası sâhillerinin Osmanlılara, ada ortasındaki kum sâhasının da Tatarlara âit olmasına dâir anlaşıp yemin ederler".[7] "Vaktiyle Cenevizlilerin elinde bulunan kale ve iskele şehirleri, stratejik ve ekonomik önemi hâiz Kefe, Soğdak, Taman (Tamatarcha), Kerş Boğazı ve bilhassa Don Nehri mansabındaki Azak şehri - kalesi (eski Tanais, sonraki Tana) Osmanlı hâkimiyetinin dayanak noktaları oldular. Kırım'ın iç kısmı tamamı ile Kırım hanlarına bırakıldı ve ancak sâhil boyunca, yâni Kefe Sancağı'nda, Osmanlı devlet nizâmı tatbik edildi. "[8] Eskiden Ceneviz'e âit şehir ve kalelerin Osmanlı idâresine konulması,

---

[4] M. Bala, "*Kırım*" mad., İA, VI, 742 - 743.
[5] Şinâsî Altundağ, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun vergisistemi hakkında kısa bir araştırma*", DTCFD , V (Ankara 1947), s. 192.
[6] Kefe'nin önemli şehirlerinin ticârî faaliyetleri hakkında bkz. . aş. , Ticâret, s. 483 vd.
[7] Evliya Çelebi, *VII*, s. 327.
[8] A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 46.

Osmanlı - Kırım arasında, "statükonun muhâfazası"prensibinin tatbikinden başka bir şey değildi. [9]

Osmanlı fethinden önce Kırım Hanlığı ile Ceneviz'in hâkimiyet alanlarının teşekkülünde coğrâfî ve iktisâdî şartlar yanında etnik ve dinî faktörlerin de büyük ehemmiyeti hâiz olduğu görülmektedir. Kırım Hanlığı'nın ordu ve iktisâdî gücünü, geçimini hayvancılıktan sağlayan bozkırlı Tatar kabileleri teşkil ediyordu. Kırım Hanlığı'nın tesisinden önce, sâhil kesimlerinde tarımcı yerleşik hıristiyan ahâli sağlam bir şekilde yerleşmiş ve buraları mâmûr etmişti. Osmanlı Devleti, bu hıristiyan unsurların hukûken tâbi olduğu Ceneviz'i kılıç zoruyla söküp atarken, Ceneviz'e bağlı reâya ve ahâliyi de tevârüs etmiş oluyordu. Gedik Ahmed Paşa ile Mengli Giray arasında var olduğu söylenen anlaşma, daha önce Kırım - Ceneviz arasında mevcud bulunan sınırları, Kırım - Osmanlı arasında geçerli hâle getiriyordu. Nüfus bahsinde görüleceği üzere, Kefe'ye bağlı şehirlerde önemli miktarda müslüman nüfus görülmekle berâber, çoğunluk hıristiyân ahaliden mürekkepti. Bu şehirlerde, Azak ve Taman hâriç tutularsa, nüfus itibâriyle kâhir ekseriyetle hıristiyan nüfus yaşıyor, bu nüfus iktisâdî bakımdan da Kırım Hanlığı'nın teşkilât ve bünye olarak yabancı bulunduğu bir nizâma bağlı bulunuyordu. [10] Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet sahasında yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi nüfus hemen hemen yok denecek kadar azdı. [11] Tahrir defterlerinde köylerin nüfus ve etnik yapısı hakkında yaptığımız tespitler, Osmanlı Kefe'sinde yer alan köylerin büyük çoğunluğunun Rum, Ermeni ve Yahudilerden teşekkül ettiğini göstermektedir. [12] Bu, tesâdüfî bir vaziyet değildir. Osmanlı Devleti, yerleşik hayat süren ve tarımla uğraşan gayr-i müslim unsurları istisnâsız şekilde kendi bünyesine alırken, yarı göçebe hayat süren Tatar nüfûsunu Kırım Hanlığı'na bırakmıştır. Böylece, Kırım - Kefe coğrâfî sınırlarını birbirinden ayıran hattın, Müslüman ve Hıristiyan köylerini birbirinden ayıran hatla büyük oranda aynı olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Etnik ve demografik faktörler, Azak ve Taman kazâlarının teşekkülünde de önemli bir yer tutmuştur. Azak, Astarhan - Azak arasındaki Nogay ve Tatar nüfûsunun câzibe merkezi olup, zamanla Osmanlı Devleti'nin bu unsurlarla ilgili siyâsetinin istinad ettiği önemli bir üs hâline gelecektir. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti Nogay ve Tatar nüfûsuna karşı ilgisiz gözükürken, yüzyılın ikinci yarısından itibâren artan Rus saldırıları, Osmanlı devletini bu noktada aktif olmaya zorlamış, bu açıdan Azak önemli bir üs hâline gelmiştir. Taman, Çerkes nüfûsunun kontrolü ve Osmanlı Devleti'ne bağlanması açısından hayâtî bir merkez konumundadır. Taman da tıpkı Azak gibi, Rusların Kafkasya'ya inmede Çerkesleri kendilerine çekme ve onlardan beşinci kol olarak yararlanma siyâseti gütmeleri karşısında Osmanlı Devleti'nin en temel üslerinden biri hâline gelmiştir. Bu iki kale, diğer yandan, Kafkasya ve Hazar ötesi ülkelerle

---

[9] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 48.

[10] Evliya Çelebi'nin, Ceneviz zamanında bu şehirler ve kaleler hakkında verdiği mâlumat, bu tespitlerimizi teyid ediyor. Evliya Çelebi, Ceneviz hâkimiyeti döneminde, Kefe, Soğdak, Mânkûb, Balıklağo, Kefe, Soğdak, Mânkûb, Balıklağo, İnkirman, Sarıkirman ve bunun gibi hıristiyan nüfûsun elinde bulunan birçok kalelerin Ceneviz, orta ve kuzey kesimlerinin de Kırım Hanlığı'nın elinde kalmak üzere bir anlaşma yapıldığını belirtir (bkz. *Seyâhatnâme*, VII, s. 382).

[11] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 49.

[12] Bu konuda bkz. aş. , Nüfus, s. 252 vd.

Karadeniz arasındaki ticârî bağlantının Karadeniz'deki bitiş noktaları olarak stratejik ehemiyeti tartılışmaz üslerdir.

Sınırların teşkilinde rol oynayan bu faktörlerin izâhından sonra, Osmanlı - Kırım sahalarının ayrımında esas alınan genel bir kriterden de söz edilmektedir ki, bunun sâdece Kefe ve civârı için sözkonusu olabileceğini belirtmek durumundayız. Remmâl Hoca'ya, ondan Hâlim Giray'a ulaşan bilgilere göre, Kefe ile Kırım'ın sınırları, bir top menzilinin mesâfesinde idi. Siyâsî târih kısmında ayrıntısı ile ele alındığı üzere, Otuzlar Köyü'nün tahriri esnâsında ortaya çıkan ihtilâfda Sâhib Giray Hân Kefe nâzırını azarlamış, nâzırın Hân'a , "Kefe'nin Devlet - i Aliyye ülkesi olduğu, buraya âit bir meseleye hiç bir kimsenin karışmaya hakkı olmadığı" şeklinde cevâb vermesi üzerine; Sâhib Giray, "Kefe'nin fethinin ancak acdâdı sâyesinde gerçekleştiği ve top menzilinin ötesinin Kırım'a âit olduğunu" hatırlatmıştır.[13] Remmâl Hoca, bu sınır meselesini şöyle nakleder: "Kefe'den taşra top atıp top taşı gelüp Paşa Depesi'nde karar etmiş. Ol zamandan yetmiş iki senedür, beri yanı bizim olmuştur". [14] Bu menzilin Paşa Tepesi olarak adlandırılması da , herhalde, atıldığı söylenen bu top hâdisesidir. Paşa Tepesi'nin ise, Otuzlar köyüne yakın bir yer olduğu anlaşılıyor. [15]

Osmanlı-Kırım hâkimiyet alanlarının teşekkülünde rol oynayan coğrâfî, iktisâdî, etnik ve dinî faktörleri bu şekilde özetledikten sonra, batıdan doğuya Kırım - Kefe sınır hattını belirleyelim. Batıda, sâhilden başlayarak, Sarıkirman, 1520 - 1542 yıllarına âit tahrir defterlerinde ismine rastladığımız tek kaledir. Kırım'ın batı sâhilinde yer alan Sivastopol Limanı tahrir defterlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla, XVI. yüzyılda henüz mevcut değildi. Bu limana bağlı herhangi bir gelir dilimi, muhasebe defterlerine de yansımamıştır. M. Bronevskiy, "Or Kapısı'ndan Gözleve'ye kadar sâhil şehir ve kaleleri hâriç, bütün şehirler, köyleriyle birlikte Türk sultânının emrindedir"[16] derken, Gözleve Kalesi'nden Bahçesaray'ın batısında denize dökülen Kaçı Nehri'ne kadar uzanan sâhil şeridinin Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğunu imâ ediyorsa da, bu sâhil kesiminin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu gösteren kayda rastlayamadık. Aksine, Gözleve - Bahçesaray[17] arasında kalan sahanın Kırım Hanlığı'na âit olmasını gerektiren sebepler mevcuttur. Kırım hanlarının makarr - ı saltanatları olan Bahçesaray'ın sâhile yakın batı kesiminde Kaçı nâm

---

[13] Bu olaylar daha sonra büyütülerek İstanbul'a ulaştırılmış, Kânûnî'nin Sâhib Giray'ı azletmesinde etkili olmuştur (bkz. Hâlim Giray, *Gülbün - i Hânân*, s. 44).

[14] Bkz. Ö. Gökbilgin, *Kırım*, s. 32. Gerek Gedik Ahmed Paşa ile Mengli Giray arasında yapıldığı söylenen anlaşma, gerekse top menzilinin esas alınması gibi hâdiselerle çizildiği söylenen sınırlara rağmen, Kırım - Osmanlı arasında sınır ihtilâflarının süreklilik arzetmesinin (bkz. H. İnalcık, *"Kırım Hanlığı"* mad. , İA, *VI*, s . 752) önemli bir sebebi, Kırım Hanlığı'nın Hacı Giray zamanında kuruluşu sırasında Hacı Giray'ın Altın Ordu'dan Ceneviz, Ceneviz'den Osmanlı'ya geçmiş bulunan Kerş, Taman, Koba, Kırk - yer ve bunun gibi kale ve şehirlerde Altın Ordu'nun meşrû vârisi olma sıfatiyle hâkimiyet iddia etmesi idi (bkz. A. Süha Arslangiray, *Aynı Eser*, s. 43, 47).

[15] Otuzlar Küyü için bkz. Harita I .

[16] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 39.

[17] Bahçesaray, 1533 târihinden itibâren Hanlığın başkenti olmuştur. İlk başkent,, "Eski Kırım" olarak da anılan Solhat idi (A. Fisher, *Crimean Tatars*, s. 16, 29, 30) .

Karye'de Nureddinlik makamındaki hanzâdeler, Bahçesaray'ın kuzey-doğusundaki Akmescit'de ise Kalgaylar oturuyorlardı. Dolayısıyla buralar, Hanlığın eskiden beri en sağlam hâkimiyet kurduğu yerler idi. Çufutkale (Kırkyer) de Mânkûb'a çok yakın bir yerde bulunuyordu.[18] Evliya Çelebi, Gözleve'den sâhil şeridini tâkib ederek İnkirman Kalesi'ne geçmişti.[19] Yol güzergâhında rastladığı ve adını verdiği köylerden Tuzla Köyü, Mustafa Atalığı Köyleri, tahrir defterlerinde Kefe'ye ve kazâlarına bağlı köyler arasında yer almamaktadır. Diğer yandan, Alma Nehri mansabına yakın ve mezkûr nehrin vâdisinde kurulmuş olan Elmalı köyü[20] Evliya Çelebi'nin eşsiz tasvirine konu olacak güzellikte bir konaklama merkezi olup, bu da tahrir defterlerinde yer almamaktadır. O'nun tasvirlerine göre, Kaçı Nehri kenarında kurulmuş olan Kaçı Köyü de yine Elmalı Köyü gibi konaklama merkezi olup, yukarıda belirtildiği üzere, nûreddinlerin oturduğu önemli bir merkezdi.[21] Eğer Evliya Çelebi'nin zikrettiği köyler XVI. yüzyıldan sonra teşekkül etmemişse, bunu Gözleve - Kaçı nehri arası sâhil kesiminin Kırım Hanlığı'na âit bulunduğunu gesterdiğine delil saymak mümkündür. Bizim tespitlerimize göre, Gözleve Kalesi'nin gümrük ve diğer gelirleri Kefe Mukâtaasına dâhil bulunurken, bu kalenin hâkimiyeti Kırım Hanlığı'na âitdi. Kaçı Nehri'nden Peltek Burnu'na kadar uzanan sâhil kesimi, XVIII. yüzyılda Mühendishâne - i Bahri - i Hümâyûn tarafından çizilen haritada bile seyrek bir yerleşmeye sâhib bulunuyordu.[22] E. Çelebi'nin İnkirman Kalesi hakkında verdiği bilgiler, Kırım - Kefe sınırlarının tâyininde yararlı olacak nitelikte olup, tahrir defterlerine göre tespit ettiğimiz sınırlarla büyük çapta uyum içindedir. İnkirman'ın Kefe'ye bağlı bir voyvodalık olduğunu belirten ünlü seyyah, Kabarta Nehri'nden Sarı Kirman'a kadar bütün sâhil kesimlerinin Kefe'ye bağlı olduğunu belirtiyor.[23] Bizim kanaatimize göre, Kaçı veya onun güneyinde yer alan Kabarta nehirlerinden güneye doğru Sarı Kirman'a kadar uzanan sâhil kesiminin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Ancak, hemen belirtelim ki, bu sâhil kesiminde, XVI. yüzyılda Kefe'ye bağlı köy veya kale statüsünde herhangi bir yerleşim birimi mevcut değildi. Gözleve'den sâhil kesimini tâkib edip, Balbek Suyu'nu geçtikten sonra İnkirman'a ulaşan E. Çelebi, Kaçı Nehri'nden Balbek Suyu'na kadar olan sahada köy olmadığını, ancak, buralarda eşsiz güzellikte bağlar bulunduğunu, bu bağlara bakmak için görevlendirilen kölelerin âileleriyle buralarda yaşadıklarını belirterek yukarıdaki tespitimizi doğrular. Bu bağlık alanlar, her halde

---

[18] Hazarfen Hüseyin Efendi, v. 105 b. Akmescit'in Kalgayların taht merkezi olduğu hakkında bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 364.

[19] Evliya çelebi, *VII*, s. 321.

[20] E. Çelebi'de Elmalı Köyü olarak zikredilen (bkz. *Seyahatname*, VII, s. 333) köy, haritada Alma Köyü tesmiye edilmiştir (bkz. Harita I) .

[21] Elmalı ve Kaçı köyleri için bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 333. Oktay Aslanapa (bkz. *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s. 4), yukarıda adı geçen Kaçı Nehri'ni, Kaga Nehri tesmiye etmiştir.

[22] Bkz. Harita I.

[23] E. Çelebi, *VII*, s. 333. Evliya Çelebi, İnkirman'ın Kazıklı Özek nehri kenârında olduğunu belirtmektedir. Ancak, "üzen" kelimesiyle nihâyetlenen çok sayıda köy bulunmasına binâen,bunun "Kazıklı Üzen " olduğunu düşünüyoruz. İnkirman, bizim tespitlerimize göre de Kazıklı Üzen nehri'nin Mansabında, Oltiye veya Sivastopol limanlarının ağzında yer alıyordu (bkz. aş. Harita I). O. Aslanapa ise, daha kuzeyde yer alan Kabarta Nehri'ni "Çernoya " tesmiye etmiştir ki, yanlıştır (bkz. O. Aslanapa, *Aynı eser*, s. 4).

Kırım kabile güçlerine âit olup, köleler tarafından kabile güçleri adına ziraat ediliyordu.[24] Yerleşim birimleri, Sarı Kirman'dan kuzey - doğuya, İnkirman'a uzanan hattın doğusunda yer alıyordu ki, bu hat, İnkirman - Sarı Kirman arasındaki Osmanlı iskân sınırlarını çizecektir. Bu hattın kuzey-doğusundan sâhil kesimine kadar olan sahada yer alan köyler, İnkirman, Mânkûb ve Balıklağo'ya bağlı köylerdir. Aynı şekilde, İnkirman'dan kuzey - doğuda Mânkûb'a uzanan hat, İnkirman - Mânkûb arasındaki Osmanlı - Kırım sınırlarını teşkil eder. Bu hattın doğusundan sâhil şeridine kadar uzanan sahada da yine Mânkûb'a bağlı köyler yer almaktadır. Mânkûb'dan doğu'ya doğru Şuma, Demürcü, Ulu Üzen, Üsküt, Üzen, Arpadi, Ayayorin, Taşlu, Soğuksu, Otuzlar köyleri ile Sarıgöl arasında çizilecek bir hat, Mânkûb, Soğdak ve Kefe arasındaki sahada Osmanlı - Kırım sınırlarını teşkil eder.[25] İnkirman'dan Bahçesaray, oradan Soğdak'a varan E. Çelebi, yol güzergâhı üzerinde rastladığı pek çok köy arasında Soğuksu Köyü üzerinde özellikle durur ve buranın Kırım - Kefe sınırı olduğunu belirtir. Soğuksu'nun, dere içinde kurulmuş, koyunları çok müslüman köyü olduğunu belirten E. Çelebi, mezkûr köyün batısındaki toprakların Hanlığa, doğu ve kıble taraflarının ise Osmanlı'ya âit olduğunu zikreder.[26] Tahrir defterlerinde Soğuksu adında bir köy yer almasa da, Kırım haritasında Evliya Çelebi'nin bahsettiği köyle aynı köy olduğundan emin bulunduğumuz bu köyü tespit ettik. Mezkûr köy, tarihi vesikalara yansımış bulunan ve Kırım - Kefe sınırlarını tâyin ettiğinden şüphe bulunmayan Otuzlar Köyü[27] ile aynı çizgide yer almakta, bunların daha batısında Kefe'ye bağlı herhangi bir köy bulunmamaktadır.[28] Böylece, E. Çelebi'nin verdiği bilgiler, bu noktada da tahrir defterlerine göre belirlediğimiz sınırla bağdaşmaktadır.

XVI. yüyılın ilk çeyreğinde Balıklağo'nun henüz kazâ statüsünde olmaması, İnkirman'ın ise Mânkûb'a bağlı bir kale statüsünde olması bakımından, bu üç idârî ünitenin sınırlarını tam anlamıyla çizmek mümkün gözükmemektedir. Sâhil kesiminde yer alan Yalta, asrın ilk yarısında üç mahalleden oluşan bir kasaba hüviyetinde olup, Mânkûb'a bağlı bulunmaktadır. Soğdak'ı Mânkûb'dan ayıran köy, Aluşta köyü olup, Soğdak'a bağlı bulunuyordu. Aluşta'nın Soğdak ve Mânkûb kazaları arasında sınır teşkil etmesi[29] , "statükonun korunması" prensibinin doğruluğunu göstermektedir; zirâ, Aluşta, Ceneviz hâkimiyeti zamânında da bir sınır köyü idi. Soğdak'ın 1365'de Cenevizliler tarafından alınmasını müteakib Cenova ile Tatarlar arasında 1380 anlaşması yapılmış, bu anlaşmaya göre Aluşta sınır kabul edilmişti. Bu anlaşmaya göre, Aluşta hâriç olmak üzere Soğdak 18 köyden teşekkül ediyordu.[30] 1380 anlaşmasına göre Altın Ordu ve Ceneviz arasında tesis edilmiş bulunan bu sınırın, daha sonra Kırım - Ceneviz arasında da aynen korunduğu, son olarak Osmanlıların

---

[24] E. Çelebi, *VII*, s. 333.

[25] Bkz. Harita I.

[26] Bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 379.

[27] Otuzlar Köyü'nün tahriri esnâsında Kırım hânı Sâhib Giray müdâhale etmiş, buranın kendi tevâbiinde bulunduğunu iddia etmişti. Bu hâdisede Sâhib Giray Kefe âyânını azarlamıştı (bkz. Ö. Gökbilgin, *Kırım. . .*, s. 32).

[28] Bak. , Harita I.

[29] Tahrir defterlerinde yer alan köyleri Mühendishâne - i Berri - i Hümâyûn'un çizmiş bulunduğu haritaya tatbik ederek yapmış bulunduğumuz haritaya göre, Soğdak'ın batısında yer alan en son köy, Aluşta idi (bkz. Harita I).

[30] Bkz. W. Barthold, *"Suğdak"* mad. , İA, *XI*, s. 1.

Ceneviz'in yerini almasıyla Osmanlı - Kırım arasında bir antlaşmaya dönüştüğü kesin bir şekilde ortaya çıkıyor. Soğdak'ın güney sâhillerinden batıya Balıklağo'ya kadar uzanan ve gayr-i müslim ahâli ile meskûn sâhil şeridi, genel olarak Tat İli tesmiye edilmektedir.[31] E. Çelebi'nin tasvirlerine göre, Tat İli kuzeyde Çadır dağlarının zirvelerini de içine alacak şekilde geniş bir alana yayılıyordu. E. Çelebi'nin Tat İli Dağları tesmiye ettiği Soğdak'ın doğu ve batı tarafina doğru uzanan dağ silsilesinin eteklerinde de çoğunlukla Rum ahâli yaşıyordu. Bu dağ silsilesinin en kuzeyinde, herhalde Çadır dağlarının zirvelerinde, Tat İli yaylağı bulunuyordu.[32] Sâhil kesiminde meskûn ahâlinin yazın yayla olarak kullandığı Tat ili yaylağı, kanaatimizce Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet sahasına giriyordu. E. Çelebi'ye göre burası, "han tarafindan görevlendirilen bir Tat ağası" tarafindan yönetilirdi. O'nun açıklamalarından, Tat ili denen yerin belli bir idârî bölge olmakdan çok, etnik ve kültürel coğrafyayı yansıttığı ve Kefe'ye bağlı Soğdak, Balıklağo ve kısmen Mânkûb'a bağlı ahâlinin meskûn bulunduğu alan olduğu anlaşılıyor.[33] Sarıgöl ile Bayboğa Nehri'nin etrâfi XVI. yüzyılda çayırlık bir alan olup, burada büyük çapta ot kesilerek hassa hayvanlarının ihtiyacı karşılanıyordu. Muhasebe defterlerine göre, bu alanda büyük çapta işçi çalışıyor, bunların ücretleri Kefe mukâtaasından karşılanıyordu.[34] Sarıgöl'ün doğusundan, Kerş ve oradan Yenikale'ye uzanan çizgide büyük çapta köy bulunmuyordu. Buralarda iskânın seyrek bulunmasının en temel sebebi, Kerş Yarımadası'nın jeoloik yapısının tarıma müsâit bulunmamasıdır.[35]

Kefe'nin doğusunda, Kerş ve Yenikale'nin kuzeyindeki bozkır alanı, Şirin kabilesinin kontrolünde idi ki, otlak olarak kullanılan bu bölge, kuzeyde Karasu'ya kadar uzanıyordu.[36] Azak kıyıları büyük oranda Şirinlerin elinde idi. Karasubazar ve etrâfindaki topraklar, Argın ve Barın kabilelerinin arasında paylaşılmıştı. Kırım'ın Kefe ve mülhâkatı hâriç tamamı her bakımdan Kırım Hanlığı'na tâbi idi. Kıpçak

---

[31] H. inalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I the Customs Register of Caffa, 1487 - 1490 (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, Vol. . II; Sources of Oriental Languages and Literatures, vol. 21* - sözkonusu eser, The Customs Register of Caffa... şeklinde kısaltılmıştır -), Cambridge 1995, s. 101. Budagov'un "Tat " kelimesinin Kırım'ın güney sâlillerinde yaşayan Cenevizli nüfûsu tesmiye ettiği , bu nedenle , Kırım hanlarının kendi hâkimiyet sahalarını belirtirken "Tat" unsurunu ayrdıkları şeklindeki görüşlerini nakleden Mary Ivanics, "Tat" ve "Tatar " kelimelerinin kesin olarak farklı etnik toplulukları ifâde ettiklerine işâret eder (bkz. M. Ivanics, "*Formal and linguistic pecularities of 17th Century Crimean Tatar Letters adressed to princes of Transilvania*", AOASH, XXIX / 1 (Budapeşte 1975), s. 219) . Türk topluluklarında "Tat" kelimesinin Türk hâkimiyetinde bulunan yabancı unsurları ifâde etmek için kullanıldığı (bkz. V. Minorsky, "*Tat*" mad. , İA, XII / 1 , s. 47) gözönünde bulundurulduğunda, Budagov'un (bkz. Minorsky, *Aynı madde*, s. 47) bunları Cenevizli unsurlardan sayması akla yatkın geliyor. Diğer yandan, Minorsky, Kırım'ın XV. Yüzyılda Kırım'ın cenûbî garbî dağlarında "got"ların yaşadığı ve bunların Osmanlılar tarafindan ortadan kaldırıldığı görüşündedir (Minorsky, *Aynı madde*, s. 47) ki, Osmanlıların gayr-i müslim teba'aya karşı asimilasyon politikası gütmediği, nüfûsla ilgili veriler değerlendirildiğinde görülecektir. Bu ahâlinin, müslim ve gayr-i müslim unsurlar içinde kendiliğinden eridiği düşünülebilir.

[32] Haritada tespit ettiğimiz Tat ili mevkii, bize göre, E. Çelebi'nin "Tat ili yaylağı" tesmiye etiği mevki idi (bkz. Harita I).

[33] Tat İli için bkz. , E. Çelebi, *VII*, 361, 382.

[34] Bkz. aş. , İktisat, s. 364.

[35] E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948, s. 12.

[36] B. Forbes Manz, "*Aynı makâle*", s. 285; H. İnalcık, "*Han ve kabileler...* ", s. 56.

Bozkırı, Kuban, Kabartay, Çerkes vilâyetleri, Kefe'nin fethinden önce siyâsî bakımdan Kırım Hanlığı'na bağlı olmakla berâber, bu hâkimiyet teorik olmaktan öteye geçememişti. [37] Bu hâkimiyeti her bakımdan pekiştirmek için Sâhip Giray Han ve onun gibi otoriter hanlar zamânında Kırım Hanlığına bağlanmaya çalışılmışsa da, bu teşebbüsler, Osmanlı Devleti'nin şuurlu müdâhalesi ile karşılaşmış, genellikle açığa vurulmayan, zaman zaman açığa vurulmakda tereddüt gösterilmeyen bu rekâbet sonunda bu bölgeler iç muhtâriyetlerini muhâfaza edebilmişlerdir. Bu bakımdan, bu belirsizlik, Azak ve Taman hinterlandındaki Nogay, Çerkes tayfelerini Osmanlı tâbii saymamızı engellemekte, bu bölgenin kesin sınırlarının tâyinini imkânsız kılmaktadır. Tahrir defterlerinde, Azak ve Taman'a bağlı köy olmaması, bu iki kazânın hangi bakımdan Kırım veya Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğuna da ışık tutmaktadır. Azak ve Taman birer kazâ statüsünde Osmanlı hâkimiyetinde bulunurken, bu iki kazâya bağlı çok geniş hinterland, gevşek bağlarla Osmanlı'ya tâbi bulunuyorlardı. Bu geniş hinterlandda yaşayan göçebe Çerkes ve Nogay nüfûsunun tam bir kayıt altına alınması , zamanın siyâsî şartları bakımından mümkün olmamıştı. [38]

Hazar Denizi'ne dökülen Kuma Nehri'nden kuzey-batıya doğru Azak'ın biraz doğusunda Ten Nehri'ne ulaşacak bir hat, takriben Osmanlı - Rus hâkimiyet sahasını birbirinden ayırıyordu. Azak ile Kuban Nehri arasında yaşayan Nogaylar, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmakla berâber, bunların yönetiminde büyük çapta Kırım Hanlığı'nın görüşleri etkili oluyordu. Büyük bir kabileler federasyonu hâlinde teşkilatlanan Nogay ordası, Azak Denizi'nden başlayan ve doğuda Aral Gölü'ne , güneyde Terek halicine kadar uzanan geniş bir sahada yaşıyordu.[39] Ur ağzından Azak'a kadar uzanan sahada meskûn bulunan Ulu Nogay, Mansuroğulları, Şidak, Geçi Nogayları tamâmen Kırım Hanlığı'nın bünyesinde idiler.[40] Kırım'ın kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarında Yediçu, Kuban Nehri''nin ve Kafkasya'nın kuzeyinde Kırgız Nogayları yaşıyordu. [41]

"Çerkezistan, batıda Karadeniz, güneyde Gürcistan, kuzeyde kısmen Kuban Nehri, doğuda ise Kafkasya'nın en yüksek noktası olan Elbruz'la sınırlanmıştır. Buna göre, Kafkas sıradağlarının kısmen batı sırtlarıyla kuzey eteklerini içine alan dağlık bir bölge olmakla berâber, Anapa, Sohum ve Soğucak gibi şehirlerin bulunduğu sâhil bölgeleriyle Karadeniz'e açılmış vaziyettedir."[42] Karadeniz'in kenarına yakın, Abaza ile sınırdaş., bir taraftan Faş Suyu'na sınır Dadyan, Karadeniz'in kenarında, Faş Suyu'nun denize döküldüğü yerde yer alan Migril ve yine Kardeniz'in sâhilinde yer alan Sohum[43], Kefe'nin ticâri münâsebette bulunduğu

---

[37] Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, İstanbul, 1980, s. 31, 32.
[38] Bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 54. Kırım Hanlığı ve Osmanlı devleti'nin bu unsurları tazyik etmesi karşısında bu unsurlar, XVI. yüzyılda kendilerine her bakımdan destek olacak hâmiye sâhiptiler. Bu koruyucu, perde arkasında Rusya, ön planda , çok iyi teşkilâtlanmış Kazak eşkiyası idi (bkz. yuk. , Siyâsî târih, s. 50 - 59).
[39] M. Alpargu, *"Aynı makâle"*, s. 30.
[40] H. Hüseyin Efendi, v. 106 b.
[41] M. Ülküsal, *Aynı eser*, s. 108.
[42] Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmaparatorluğu'nun Kuzey Siyâseti*, İstanbul 1979, s. 4.
[43] Dadyan ve Migril için bkz. , Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 406.

bölgelerdir. Diğer yandan, Abaza, Migril, Gürel, Çerkes alanı içinde Kırım hanlarının esir devşirdiği başlıca ülkeler arasındadır. [44]

Taman'ın doğusu , Temrük kalelerinin güneyi ile Kuban Nehri'nin güneyinde yaşayan Çerkesler de Osmanlı hâkimiyetinde olup, Taman vâsıtasıyla Kefe'ye bağlı idiler. Çerkeslerin daha güneyinde Abazalar yaşıyordu.[45] Taman'dan güney-doğuya doğru Kızıltaş ve Anapa kaleleri yer alıyordu. Kızıltaş Kalesi, Adahun Gölü'nün Karadeniz'le bitiştiği yerde, Birinci Selim zamanında Çerkes saldırılarına karşı Taman ve hinterlandını korumak üzere kurulmuştu. Adahun Kalesi, Temrük Kalesi yakınında, Temrük Kalesi ile deniz arasındaki boğazı gemilerle kontrol etmek, Kazak ve Çerkes saldırılarına karşı Taman ve hinterlandını muhâfaza etmek bakımından yüzyılın ikinci yarısında önemi artan bir karakol idi.[46] Temrük yakınlarında XVI. yüzyılın sonlarına doğru ehemmiyet arzeden Boğaz isimli bir kale daha mevcut idi. Taman kadısı, 1593 yılında merkeze sunduğu arzında, Boğaz Kalesi'nin tamirinin zarûrî olduğunu bildirmiş, merkez, bu hususda Çerkes beylerinden Mehmed Bey'i görevlendirmişti.[47] Boğaz Kalesi'nin bu yıllarda üzerinde durulmasının sebebi de yine artan Kazak saldırılarına karşı Taman ve hinterlandının korunması amacına yöneliktir.

Azak Denizi içinde yer alan ve Kefe mukâtaasına bağlı bulunan diğer yerleşim merkezleri Balasıra ve Koba idi. Balasıra'nın teşkil edilme amacı, Azak Denizi'ni muhafaza etmek idi. Bu yere bağlı herhangi bir köy bulunmuyordu.[48] Burası, muhtemelen, yüzyılın ikinci yarısından itibâren şiddetlenen Kazak - Çerkes saldırılarına karşı tesis edilen Azak Kapudanlığı'nın merkezi idi. Koba, askeri olmaktan çok iktisâdî fonksiyonu olan bir kale idi. Burası, Kefe mukâtaasının önemli gelir dilimlerinden birini oluşturuyordu. [49]

2. OSMANLI HAKİMİYETİNE GEÇİŞTE KEFE'NİN İDÂRİ TAKSİMATI

Kefe'nin fethi müteakib Karaman Eyâleti'ne bağlandığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Takdim - i Zikr - i Ensâb'da yer alan bilgilere göre, 1474' de fethedilen Karaman, müstâkil bir eyâlet hâlinde teşkil edilmiş ve zamanla Silifke, Ermenek ve Kefe kaleleriyle Tarsus, Sis ve Kayseriye sancakları da bu eyâlete bağlanmıştır.[50] Bahsedilen kaynakda yer alan bu bilgiler, Kefe'nin idârî tarihi

---

[44] Kâtib Çelebi, s. 407.
[45] Mirza Bala, *"Çerkes"* mad. İA, *III*, s. 376.
[46] Kızıltaş ve Adahun kaleleri için bkz., E. Çelebi, *VII*, s. 389, 410.
[47] Kefe beylerbeyine, 4 M. 1002 / 30 Eylül 1593 târihli hüküm, BA, *MD*, LXXI, 37 / 93.
[48] E. Çelebi, VII, s. 389.
[49] M. Bronevskiy'e göre, Koba, mağara demekti (bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 14). Temrük kalesinin kuzeyinde, Azakdenizi sâhilinde yer alan Koba, herhalde tabii bir kale durumunda bir mevkide inşa edilmişti.
[50] *Takdim - i Zikr - i Ensâb* (Süleymâniye Kütübhânesi, Es'ad Efendi, No. 2362, Vrk., 92 / b, 104 / b, 111 / a) 'da yer alan bu bilgiler için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, III, İstanbul 1991, s. 305.

bakımından bizce kabûle şâyân gözükmemektedir. A. Akgündüz'ün Karaman Eyâleti'nin 1500, 1518, 1523 yıllarına âit tahrir sonuçlarını yansıtan defterlere göre yaptığı tespitler, bu kanaatimizi kesinleştirmektedir. Bu târihlerde Karaman Eyâleti'ne bağlı sancak veya kaleler arasında Kefe Sancağı veya kalesi bulunmamaktadır.[51] Karaman'ın esaslı bir şekilde tahrir edilişi ve idârî yapısının ortaya çıkışının 1500'de vukûbulduğu [52]gözönünde bulundurulduğunda, Kefe'nin Karaman Eyâleti'ne bağlanması husûsundaki bilgilerin gerçeği yansıtmadığı bir kez daha ortaya çıkar. 475'de fethedilen Kefe, müstâkil bir sancak hâlinde aynı yıl doğrudan Rumeli Eyâleti'ne bağlanmıştır.[53] İkinci Bâyezîd (1481 - 1512) zamanında şehzâde sancağı olan Kefe'de, II. Bâyezîd'in oğlu Mehmed ve I. Selim'in oğlu Süleymân sancakbeyliği yapmışlardır.[54] Selim'in babası Bâyezîd ile giriştiği taht mücâdelesinde bir yıldan fazla Kefe'de kaldığı da düşünülürse, bu dönemde Kefe Sancağı'nın bir hayli aktif vaziyette olduğu söylenebilir.

Evliyâ Çelebi'nin, II. Bâyezîd'i kastederek "Sultan Bâyezîd - i Veli'nin kaydı üzere Kefe eyâlettir" şeklindeki kaydı,[55] gerçekle bağdaşmamaktadır. 928 / 1521 - 22 târihine âit bir eyâlet listesi, Kefe'nin Rumeli Eyâleti'ne bağlı bir sancak olduğu hakkında şüpheye meydan bırakmamaktadır. Yazarı belli olmayan, ancak, Kânûnî döneminde tanzim edildiği anlaşılan defterde yer alan bu listeye göre, Rumeli Eyâleti'nin 34 sancağından birisi Kefe olup,[56] merkez Kefe Kazâsı dâhil olmak üzere Mânkub, Taman, Azak, Soğdak ve Kerş kazâlarından müteşekkildir.[57] Burada Kefe'nin kazâları hakkında verilen bilgiler, 1520 ve 1542 yıllarına âit tahrir defterlerinde verilen kazâ sayısı ile de aynıdır. Bu durum, defterdeki bilgilerin doğruluğu açısından müspet kanaat vermektedir. Sözkonusu kaynağın sunduğu bilgiler, Ö. Lütfi Barkan'ın aynı târihlere âit başka bir belgeye dayanarak yayanladığı sancak ve eyâlet listesi ile de tam bir benzerlik taşımaktadır. Barkan'ın, Topkapı Sarayı Arşivi, D. 9772 no'lu ve 1527 - 28 târihli bir belgeye dayanarak yayınladığı listeye göre, aynı târihte Rumeli Eyâleti Kefe Livâsı dâhil 33 livâdan müteşekkil olup[58], Kefe sancakbeyinin adı Mehmed Bey'dir. Mehmed Bey, 300000

[51] A. Akgündüz, *Aynı eser,* III, s. 305.

[52] Karaman'ın tahririni 906 / 1500'de ilk kez yapmak üzere Cem Sultan'ın kethüdâlığını yapmış olan birisi gönderilmişti (bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi,* II, s. 109). Bu tahririn 1512'de tamamlandığı ve Karaman'ın gerçek eyâlet hâline ancak bu târihte geldiği anlaşılıyor (bkz. M. İpşirli, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, (Editör: Heyet) İstanbul 1994, s. 25. Bahsedilen eser, içinde İpşirli'nin de bulunduğu heyet tarafından neşredilmiş olup, değişik yazarlara âit araştırmalardan oluşmaktadır).

[53] A. Fisher, *Crimean Tatars,* s. 34; A. Akgündüz, *Aynı eser,* II, İstanbul 1990, s. 432.

[54] C. Orhonlu, "*Kefe*" mad. , Eİ2, *IV,* s. 868. Kefe'nin şehzâde sancağı oluşu ve bu dönemde gelişen olaylar için bkz. yuk. , s. 31 vd.

[55] Evliya Çelebi, Kefe'nin eyâlet olduğu dönemlerdeki idârî statüyü II. Bâyezîd dönemine teşmil etmiştir (bkz. *Seyâhatnâme*, *VII,* s. 388).

[56] Bâyezîd Kütübhânesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, *No. 1969,* v. 119 / a - b.

[57] *Aynı defter,* v. 112 / a. Aynı deftere âit bu bilgiler için ayrıca bkz. A. Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri,* II, İstanbul 1990, s. 285; *Aynı eser,* IV, İstanbul 1992, s. 18; *Aynı eser,* VI, istanbul 1993, s. 309.

[58] Bâyezîd kütüphânesinde bulunan 1969 no'lu deftere göre sancak adedini 34 olarak tespit ettik. Barkan'ın listesinde sancak adedinin 33 olarak verilmesinin sebebi, merkez Paşa sancağının dâhil edilmemiş olmasından kaynaklanabilir.

akçelik hassı tasarruf etmektedir. Barkan'ın verdiği listede yer alan sancaklar içinde en yüksek has 739000, en düşüğü ise 52000 akçeyle Voynuk Sancağı'dır. Kefe Sancağı buna göre orta halli bir sancak durumundadır.[59] Metin Kunt'un, Topkapı Sarayı Arşivi'nde kayıtlı D. 5246 târihli bir belgeye dayanarak verdiği bilgilere göre, 1527 târihinde Kefe Rumeli Eyâleti'ne bağlı olup, 400000 akçe ile Mehmed Bey'in yönetiminde idi.[60] M. Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanan Topkapı Sarayı Arşivi'nde D. 10057 no'da kayıtlı ve tahmînen 1530 târihlerine âit olduğu belirtilen başka bir belge, yukarıda verilen bilgilerle tam bir paralellik arzetmektedir. Bu belgeye göre, Kefe Sancağı Rumeli Eyâleti'nin bir sancağıdır ve 400000 akçelik has ile Amasya beyi Mehmed Bey'e tevcih edilmiştir.[61]

1520 veya daha evvelki bir târihe âit olduğunu tahmin ettiğimiz 370 no'lu tahrir defterine göre, Kefe'nin idârî taksimâtı şöyle idi: Kazâ - i Kefe, Kazâ - i Soğdak, Kazâ - i Mânkub, Nefs - i Balıklağo, Nefs - i İnkirman, Kazâ - i Kerş, Kazâ - i Taman, Kazâ - i Azak.[62] 1542 - 43 târihlerine âit diğer tâpu tahrir defterine göre, 1520'li yıllara göre hiç bir değişiklik olmamıştır.[63] Görüldüğü gibi, İnkirman ve Balıklağo defterlerde kazâ olarak geçmemekte, "nefs" tâbiri ile ifâde edilmektedir. 1577- 1581 dönemini kapsayan muhâsebe defterinde Balıklağo ile ilgili bir kayıt, bu yerleşim biriminin asrın sonlarına doğru da kazâ olmadığı ve mânkûb'a bağlı olduğunu kesin şekilde ortaya koymaktadır.[64] Karamzin'in, Kefe'nin fethiyle beraber güney sâhillerinin Kefe, Mânkub, Soğdak olmak üzere üç kadılığa bölündüğü şeklindeki kaydı da [65] İnkirman ve Balıklağo'nun kazâ olmadığı, Mânkûb'a bağlı birer nâhiye olduklarını göstermektedir.

Asrın başlarında Balıklağo'ya bağlı köy bulunmuyordu. 1542'de Balıklağo'ya bağlı az miktarda köy bulunmaktadır. XVI. yüzyıl boyunca Balıklağo kadılarına

---

[59] Bkz. Ö. Lütfi Barkan, *"H. 933 - 934 (M. 1527 - 1528) mâli yılına âit bir bütçe örneği"*, İÜİFM, *XV / 1 - 4* (İstanbul 1953 - 1954), s. 303 - 304. Bu belgenin yorumu için ayrıca bkz. A. Akgündüz, *Aynı eser, IV*, s. 19. H. İnalcık'ın, târihini ve künyesini belirtmeden Topkapı Sarayı Arşivi'nde kayıtlı bulunduğunu ve Kânûnî'nin ilk zamanlarına âit olduğunu belirttiği belgeye göre de Kefe sancağı Rumeli'ye bağlı olup, sancak beyi 300000 akçelik gelire sahip bulunmaktadır ki, kanaatimizce Barkan'ın verdiği belgeye dayanmaktadır (bkz. H. İnalcık, *"Rumeli"* mad. , İA, *IX*, s. 772).

[60] Mezkûr belge için bkz. M. Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, İstanbul 1978, s. 127.

[61] M. Tayyib Gökbilgin, *"Kânûnî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli Eyâleti livâları, şehir ve Kasabaları"*, Belleten, *XX / 78*, (Ankara 1956), s. 253. Diğer yandan, Kefe ile ilgili bilgiler dikkatle incelendiğinde, Gökbilgin'in tahminen 1530'lu yıllara âit olduğunu belirttiği belgenin, Kunt'un 1527 târihli belgesiyle aynı yıllara âit olduğu hemen hemen kesinlik kazanmaktadır; zirâ, her iki belgeye göre, Kefe sancak beyi Mehmed Bey olup, 400000 akçelik hassı tasarruf ediyordu. Buna dayanarak, Gökbilgin'in yayınladığı belgenin târihinin 1527 olduğunu iddia etmek mümkün gözüküyor.

[62] BA, *TD.*, no: 370, s. 481 - 490.

[63] Bkz. BA, *TD*, no: 214, Kazâ - i Kefe: s. 21; Kazâ - i Soğdak: s. 93; Kazâ - i Mânkub: s. 129; Nefs - i Balıklağo: s. 156; Nefes - i İnkirman: s. 171; Kazâ - i Kerş: s. 199; Kazâ - i Taman: s. 207; Kazâ - i Azak: s. 213.

[64] Sözkonusu kayıt için bkz. BA, KK, *2283*, s. 30.

[65] Karamzin'e dayanan Hammer'den naklen, W. Barthold, *"Kefe"* mad. İA., *VI*, s. 536.

hitâben yazılan bir hükme rastlanmadığı düşünülürse, Balıklağo'nun yüzyılın sonlarına doğru kazâ hüviyetini kazanmadığını düşünmek yerinde olur.[66]

1568 yılına kadar Kefe Sancağı'nın idârî statüsünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Kânûnî'nin son yıllarına âit eyâlet ve sancak listelerine göre, Kefe yine Rumeli Eyâletine bağlı bir sancak durumundadır.[67] Eyâletlerin teşekkülünde sınırların genişlemesi önemli bir faktör olmuştur. Diğer yandan, zaman zaman belli bölgelere teksif edilen askerî harekâtların sevk ve idâresinde büyük rol üstlenen sancakların ânî değişiklikle eyâlet hâline geldiği de görülmüştür. Kefe Sancağı'nın eyâlet hâline gelişi, Astarhan Seferinde üstlendiği sorumluluklar muvâcehesinde gerçekleşmiştir. "1568'de Volga Havzası'na geniş çaplı bir hareket düzenlendiğinde, Rumeli Beylerbeyliği içindeki Kefe Sancağı beylerbeyliğine dönüştürüldü."[68] Selânikî, 18 Şevvâl 995 / 4 eylül 1587 târihinde vukûbulan ve Astarhan'a ikinci bir sefer husûsunu ele alması emredilen bir vezirler toplantısında, İlk Astarhan seferi hakkında yapılan değerlendirmeleri naklederken, Kefe'nin hangi siyâsî şartlar muvâcehesinde eyâlet olduğunu da aydınlatıyor: "Üsküdâr'da bağçeye ziyâfete da'vet buyurup, âlî

---

[66] Ö. Lütfi Barkan''ın neşretiği muhâsebe bilançoları ile ilgili makâlede, yukarıda kazâ olarak ifâde edilen bütün şehirler *nefs* başlığı altında incelenmiş, buna Balıklağo'da dâhil edilmiştir (bkz. *"894 (1488 / 1489) Yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhâsebe bilânçoları"*, Türk Târih Belgeleri Dergisi, I / 1 (Ankara 1993), s. 26, 111). Kazâ, nâhiye, nefs tâbirlerinin muğlak olduğu ileride görülecektir. Balıklağo'nun yükümlü olduğu görevlerde bile, bu yükümlülüklerin Mânkub veya Soğdak kadılarına havâle edilmesi, şehir olduğundan emin bulunduğumuz bu yerleşim yerinin hukûkî meselelirinin Soğdak veya Mankub kadılıkları tarafından yürütüldüğünü gösteriyor (bkz. Kefe beyi, Mânkub ve Soğdak kadılarına, 20 s. 975 / 26 Ağustos 1567 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 43 / 124).

[67] Bkz. Celâl - Zâde Mustafa'dan nakden, A. Akgündüz, *Aynı eser*, VI, s. 311 - 312; VII, İstanbul 1994, s. 661. Akgündüz'un yayınladığı listelerde Azak'da Kefe gibi sancak statüsünde işlenmiş olup, idârî taksimat hakkında karışıklığa sebep olmaktadır. Kânûni'nin son zamanlarında eğer Kefe sancak ise, Azak'ın Kefe'nin kazâsı olmaktan çıkarak müstakil sancak hâline gelmesini izah etmek mümkün ddeğildir; zirâ, eğer Azak sancak olmuşsa, Kefe'nin eyâlet hâline gelmesi gerekirdi. Bizim kanaatimize göre, A. Akkündüz'ün Kânuni'nin son zamanlarına âit olduğunu belirttiği Sancak ve eyâlet listesi, II. Selim'in ilk yıllarına âit bulunmaktadır. II. Selim'in ilk saltanat yıllarına rastlayan Astarhan seferi dolayısıyle Kefe Eyâlet konumuna yükseltilmiş, Azak'da Kefe'ye bağlı bir sancak hâline gelmiştir. Akgündüz'ün verdiği listenin Astarhan seferi sırasında Kefe'nin Eyâlet hâline geldiği döneme âit kabul edilmesi hâlinde de, Kefe'nin bu listede sancak itibâr edilmesinin izâh edilmesi gerekmektedir. Bizim kanaatimize göre, Mühimme defterlerine de yansıyan bir kargaşa söz konusu olup, bunun esas sebebi, Kefe'nin Eyâlet hâline gelişinde coğrâfî, iktisâdî ve içtimâî sebeplerden ziyâde siyâsî sebeplerin rol aynamasıdır. Kefe , Astarhan seferi'nin vukubulduğu 1568 târihinde siyâsî mülâhazalarla Eyâlet hâline gelmekle berâber, idârî bakımdan sancak konumunda kalmıştır. Kefe beyi'nin astarhan seferine serdâr tayin edilimesi sonunda Kefe sancak'dan eyâlete yükseltilmişti. Bunun ana sebebi, mezkûr seferin bir sancak beyi değil, beylerbeyi uhdesinde gerçekleşmesinin istenmesiydi. Diğer yandan, sefer sonunda fethedilmesi planlanan Astarhan'ın ve Astarhan - Azak sahasının Kefe eyâletine bağlanmasının da planlandığını varsaymak mümkündür. Seferin hezimetle sonuçlanması, Kefe 'yi eyâlet hâline getireceği beklenen askerî gelişmeleri âkim bırakmıştır (Eyâletlerin kuruluşunda rol oynayan askerî, siyâsî ve idârî gelişmeler ve bu sâiklerin ortadan kalmkasıyla bâzı eyâletlerin tekrar sancak hâline gelmesi hakkında bkz. H. İnalcık, *"Eyâlet"* mad. , Eİ2 , II, s. 722 - 724). Bu durum, aşağıda mühimme defterlerinin ışığında yeniden ele alınacaktır.

[68] H. İnalcık, *"Aynı madde"*, s. 723.

cem'iyyet olup ve pâdişâh - ı mağfûr Sultan Selim Hân - ı Sânî tâbe serâhü, evân - ı saltanatında Ejderhân fethi içün Kefe'de mîrlivâ olan Kâsım Bey, mîr - i mirânlık ile serdâr fermân olunup, Tatar hânı ile varılup, küllî masraf olup, nice meşakkat çekildükde. . "[69] şeklinde bir değerlendirme yapıldığını belirtmektedir ki, Kefe'nin sırf Astarhan seferi dolayısıyla eyâlet hâline geldiği husûsunda diğer kaynaklarda verilen bilgileri pekiştirmektedir. Ali'nin Künhü'l - ahbâr'da verdiği bilgiler de aynı meyândadır. Ali, Çerkes Kâsım Paşa'nın, evvelâ 'Atebe - i ulyâ defterdârı iken, Kefe'ye mirlivâ olarak atandığı, nice yıllar Kefe Sancağı'nda mutasarrıflık yaptığı ve bu bakımdan Çerkes ahvâline vukuf bulunduğunu ifâde ederek, onun arzı üzerine vezir Sokullu'nun Kefe'yi beylerbeyliğe yükselterek kendisini Kefe beylerbeyliğine atadığını belirtiyor.[70] Yukarıda siyâsî târih kısmında detaylı bir şekilde ele alındığı üzere, [71] 1568'de hazırlıklarına başlanıp, 1569'da harekât aşamasına ulaşan Astarhan seferinin bütün hazırlıkları Kefe bünyesinde yapılacak ve bu seferde Kırım hânı dâhil olmak üzere Osmanlı kuvvetlerine Kefe beyi kâsım Paşa kumanda edecekti. Böyle mühim bir sefere kumanda edecek kişinin sancak beyi rütbesinde olması sözkonusu olamazdı. Diğer yandan, Çerkes Kâsım Paşa, Sokullu'nun bu sefer husûsunda güvendiği en mühim şahsiyyetlerden biri idi. İşte bu şartlar altında, Kefe Sancak beyi Ca 'fer Ağa Tameşvar 'a atanarak Kâsım Paşa beylerbeyi sıfatıyle Kefe'ye tâyin edilmiştir. [72]

Astarhan seferi dolayısıyle vukûbulan bu değişiklik sâdece askerî alana münhasır kalmış, Azak'ın Kefe'ye bağlı sancak hâline gelmesi dışında Kefe'nin idârî taksimatında ciddi bir değişiklik meydâna gelmemiştir. Kefe'ye yeni bir sancak veyâ kazâ eklenmediği gibi, Azak'ın da bu dönemde ciddi bir büyüme kaydetmediği görülmektedir. [73]

1568 - 74 yılarını ihtivâ eden 563 no'lu Mâliyeden Müdevver deftere göre Azak sancak statüsündedir. Kunt'un bu deftere göre yayınlamış bulunduğu listelerde Kefe'yle ilgili mâlûmat bulunmamaktadır. Bunun sebebi, defterde yırtılma ve aşınmadan dolayı bâzı sayfaların eksik bulunmasıdır. Bu defterde, Azak'ın sancak statüsü hakkında verilen bilgiler, Kefe'nin eyâlet oluşu hakkında da kanaat edinmemizi sağlıyor. Azak'ın sancak olması durumunda, Kefe'den başka eyâlete bağlı olmayacağı kesindir. Bu konuda elimizde bulunan mukâtaa ve muhâsebe kayıtları yeterince delil teşkil etmektedir. Mezkûr kayıtlarla ilgili defterlerde Azak mukâtaası, devamlı Kefe mukâtaası gelirlerine dâhil olarak işlenmiştir. Kefe'den

---

[69] Selânikî, *I*, s. 191.
[70] *Künhü'l - ahbâr*, v. 174 / b'nin yayınlanmış nüshâsı için bkz., A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ekler, Belge no. XII, s. 059.
[71] Kefe'nin Astarhan seferi dolayısıyla uğradığı idârî değişiklerle ilgili mühime kayıtları ve diğer kaynaklarla ilgili bkz. yuk., Siyâsî târih, s. 66 vd.
[72] A. Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 105. Aynı doğrultuda diğer tespit ve mülâhazalar hakkında bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, III / 1, s. 36 vd.; H. İnalcık, "*Osmanlı Rus rekâbeti. . .*", s. 375.
[73] Bu tespitleri, Kefe ve Azak mukâtaalarına bağlı gelir dilimlerinin tedkikine bağlıyoruz. İktisat kısmında görüleceği üzere, Kefe ve Azak mukâtaa guruplarında 1520 ve 1542 yılarına göre 1578 ve sonrasına âit beş yıllık dönemde mukataaların sayısında büyük çapta bir değişiklik

bahsedilmese de, Azak'ın sancak olarak zikredilmesi, bu dönemde Kefenin eyâlet hâline geldiği ve Azak'ın sancak olarak Kefe'ye tâbi olduğunu kesinleştiriyor. Kefe'nin sancak olduğu dönemlerde kazâ statüsünde bulunan Azak dışında başka bir kazânın sancak olarak belirtilmemiş olması da, Kefe Eyâleti'ne bağlı sancak ve kazâların açıklığa kavuşturulması bakımından ehemiyet arzetmektedir.[74] Azak dışında Kefe'ye bağlı sancağın yer almadığı düşüncesine yırtık ve eksik sayfaylarda yer alma ihtimâlini göz önünde bulundurarak itirâz etmek mümkünse de, daha sonraki (1578 ve sonrası) dönemlerle ilgili defterde de Kefe Eyâleti'ne bağlı sancak olarak sâdece Azak'ın kaydedilmiş bulunması,[75] bu husustaki tespitimizi kesinleştirmektedir. Gerek Osmanlı vak'anüvisleri, gerekse diğer defterlerde yer alan listelerin sancak veya eyâlet meselesinde kesin delil kabul edilmelerinin yanlış olacağını düşünüyoruz; zirâ, bu defterlerin kesin târihleri belli olsa da, verdikleri bilgilerin yazıldıkları târihlere âit oldukları diğer kaynaklar tarafından desteklenmedikçe kesinlikten söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bu defterlerin ve vak'anüvislerin genellikle eski târihlere âit sancak ve eyâlet listelerini tekrarladıkları dâimâ gözönünde bulundurulmaldır. Bu bakımdan, Osmanlı yönetim örgütünün mûtâd idârî uygulamalarıyle ilgili en güncel mâlûmât kanaatimizce mühimme defterlerinde yer almaktadır. Divân - ı hümâyûn kararlarının taşraya iletilmesiyle ilgili kayıtları ihtivâ eden bu defterlerde yer alan hitâb şekilleri, herhalde yukarıda sözkonusu edilen defterlere oranla daha güvenilir kaynaklardır. Divân kararlarının merkezden taşraya iletilmesi, beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, dizdâr , nâzır gibi sancak veya eyâlet görevlilerine hitâben teşkil edilen başlıkları hâvî hükümler vâsıtasıyle gerçekleştiğinden, bu hükümlerde yer alan hitap şekilleri, sancak veya eyâletin statüsü hakkında da kanaat edinmemizi sağlamaktadır. Kefe'nin Eyâlet hâline geldiğinden emin olduğumuz 1568 yılından sonraki târihe âit mühimme kayıtları, Azak'la ilgili yukarıda verilen bilgileri doğrularken, Kefe'nin sancak - eyâlet statüsü hakkında oldukça karışık bir tablo ortaya çıkarmıştır. 1568 yılındaki idârî değişikliğe kadar "Azak beyi" şeklinde sancak beylerini muhatab alan hitablar yerine, "Azak ağaları", "dizdârı, " "kadısını" muhâtab alan hitablar kullanılırken, bu târihten itibâren "Azak beyine" şekline hitab kullanılmıştır ki, Azak'ın sancak oluşuna delâlet etmektedir.[76] Yukarıda belirtildiği üzere, Azak'ın Astarhan Seferi dolayısıyle Kefe'nin eyâlet oluşu neticesinde sancak statüsüne kavuşması, ihtiyatla karşılanmalıdır. Bize göre Şirvan seferine kadar geçen dönemde, Azak kâğıt üzerinde sancak olsa da, fiili bakımdan yine Kefe'nin bir kazâsı hüviyetinde, Kefe sancakbeyleri tarafından yönetiliyordu. Bunu gösteren bir divân kaydı mevcuttur. 1572 târihli bir divân kaydına göre, Azak süvârî ağasının disiplinsizlik yüzünden cezâlandırılması gerekmiş, bu konudaki merkez emri Kefe beyine verilmiştir. Sancak dâhilindeki askerî sınıfı ilgilendiren merkez kararları, normal teâmüle göre Azak sancakbeyine verilmesi gerekirdi. Bizce bunun Azak sancakbeyi yerine Kefe beyine gönderilmesinin temel sebebi, Azak'ın fiili olarak henüz sancak bünyesine

[74] Azak'ın sancak olarak kaydedildiği BA. , *MAD*, 563 no'lu defter için bkz. M. Kunt, *Aynı eser*, s. 133 vd.

[75] 1578 sonrası ile ilgili kayıtlar için bkz. M. Kunt, *Aynı eser*, s. 152.

[76] Bu hususda misâl olarak bkz. Azak beyine, 17 N. 977 / 23 Şubat 1570 târihli hüküm, BA, *MD*, IX, 4 / 10.

ulaşmamış bulunması idi. [77] Teori ile pratiğin birbirine uymadığına dâir çok daha belirgin bir misâl bulunmaktadır. Kefe'nin henüz sancak statüsünde bulunduğu 1564 yıllarında, Jane Çerkesleri, müstakil Jane Sancağı bünyesinde idiler. Beyleri, Jane beyi Mustafa idi. Teorik bakımdan düşünüldüğünde, Jane Sancağı içindeki asayiş problemleri ile ilgili hükümlerin Mustafa Bey'e gönderilmesi ve gerekli çözümlerin ondan istenmesi gerekirdi. Ancak, durum böyle olmamıştı. Jane Sancağı içindeki güvenlik ve âsâyiş sorunları, Kefe sancak beyine havâle edilmişti. Jane Sancağı'nda bâzı mütegallibenin halkdan kişileri zorla toplayarak esir olarak sattıkları merkeze ulaşınca, bu husûsun teftiş edilerek halkın esir edilmesine önayak olan tüccar ve mütegallibenin yakalanarak hapsedilmesi Kefe beyinden istenmiştir.[78] Bu bakımdan, Jane Çerkeslerini, Taman vâsıtasıyla Kefe'ye bağlı kabul ettik.

977 / 1570 - 71 târihinde gönderilip, ay ve günü belirtilmeyen bir hüküm, aynı açıdan yapılacak değerlendirmede Kefe hakkında büyük karışıklığa neden olmaktadır. "Kefe sancak beyine" hitâben yazılan hükümde, Kefe'nin mezkûr târihte sancak itibâr edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı târihlere âit bir başka hüküm, yine "Kefe beyine" hitâben yazılmış olup, Kefe'nin sancak oluşuna işâret etmektedir. [79] Mühimme Defterlerinin dokuzuncu cildinden itibâren târih sırasına göre bir tarama yapıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkıyor: 1570 - 1581 yılları arasında gönderilen hükümler, Kefe beyine hitâben yazılmış olup, Kefe'nin sancak olduğuna işâret ediyorlar. 1582'den itibâren yazılan hükümler, Kefe Beylerbeyi'ne hitâben yazılmış olup, Şirvân seferi sırasında yine siyâsî maksatlarla Kefe'nin idârî statüsünde ortaya çıkan değişikliği yansıtıyorlar. 1577 târihli bir hüküm, "Kefe sancağı beyine ""hitâbıyle başlamakta olup, Kefe'nin sancak olduğunu açıkça ortaya koyuyor.[80] Sancak beyi ile beylerbeyinin ayrı kişilerde olabileceği ve bunun Kefe'nin sancak statüsünde oluşuna delil sayılamayacağı akla geliyorsa da, bu dönemde Kefe Sancak beyi Kâsım bey olup, ondan başka beylerbeyi sıfatıyle bir kişinin bulunmadığından emin bulunmaktayız. 1583 yılında rastladığımız birkaç hüküm, yine Kefe sancak beyine hitâben yazılmışsa da , bu, zamanın şartlarından kaynaklanan bir durum gibi telâkki edilebilir. Bu sırada Kefe beylerbeyi Şirvân Seferi'nde bulunduğundan, merkezde bir sancakbeyi geçici olarak görevde kalıyordu.[81] Bu hususda genel teâmül, beylerbeyinin paşa sancağı itibâr edilen merkez sancakda kalarak eyâleti dâhilindeki yönetime nezâret etmesi idi. Ancak, Kefe'nin bu târihlerdeki siyâsî sorumlulukları, bu şekilde bir uygulamaya neden olmuştu. Ca 'fer Paşa, 13 Mart 1582 târihinde beylerbeyi olarak Kefe'ye tâyin edilmiş, müteakiben, Kefe beylerbeyi olduğu halde Şirvân seferine hareket etmiştir.[82] 1583'den itibâren

---

[77] Mezkûr divân kararı için bkz. Kefe beyine 24 Za. 979 / 8 Nisan 1572 târihli hüküm, BA, *MD*, XII, 59 / 1135

[78] Bkz. Kefe beyine, 11 Ca. 972 / 15 Aralık 1564 târihli hüküm, BA, *MD*, VI, 293 / 623.

[79] Mezkûr hükümler için bakınız, BA, *MD*, IX, 56 / 149; 105 / 266.

[80] Kefe sancağı beyine, 20 Ca. 985 / 7 Ağustos 1577 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXI, 111 / 269.

[81] 1582 yılında Kefe'nin Eyâlet olduğuna işâret eden divân kayıtlarına misâl olarak bkz. Kefe beylerbeyine, 22 C. 990 / 14 Temmuz 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, 204 / 482. İran seferinde Kefe'nin beylerbeyi statüsüne getirilmesi hakkında bkz. yuk. , Siyâsî târih, s. 69 vd.

[82] Ca 'fer Paşa'nın beylerbeyi sıfatıyle Kefe'ye tâyin edildiği hakkındaki divan kaydı için bkz. Kefe kadısı ve nâzırına, 17 S. 990 / 13 Mart 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 6 / 13.

Kefe'nin eyâlet olduğu hakkında herhangi bir kuşku bulunmamaktadır; zirâ, İran savaşları nedeniyle merkezle Kefe arasında çok sıkı bir haberleşme ağı kurulmuş, bu yazışmalarda Kefe'nin beylerbeyliği ve eyâlet statüsünde olduğu sık sık belirtilmiştir. İran savaşları boyunca, büyük yararlılıkları görülen Ca 'fer Paşa, vezirlik pâyesine yükseltilmiştir.[83] Sancak ve eyâlet tevcihlerinde yüzyılın son çeyreği için en mühim kaynaklardan olan Kâmil Kepeci tasnifinde yer alan 262 no'lu defterde yer alan kayıtlarda 1584 - 86 yılları arasında Kefe'nin eyâlet olduğu belirtilmektedir.[84] Aynı defterde, Azak'ın, 986 / 1578, 994 / 1586 ve 995 / 1587 târihlerinde sancak olduğu belirtilmektedir.[85] İran seferinin bütün şiddetiyle devam ettiği ve Kefe Eyâleti'nin bütün kadrolarıyla bu seferde yer aldığı târihlerde, Kefe ve Azak sancakbeylikleri zaman zaman aynı kişiler tarafından deruhde ediliyor, sefer dolayısıyla ifâ edilen hizmetler bittiğinde tekrar normal şartlara dönülüyordu. Divân kayıtlarına göre 1583 yılında vukûbulan ve tamamen savaş şartlarından kaynaklanan bu durum, şöyle gelişmişti: 21 Mart 1583'e kadar Mustafa Bey, Azak beyi idi.[86] Bu târihlerde Kefe sancak beyliği, Mehmed Bey'de bulunuyordu. Mehmed Bey Demirkapı'ya gönderilmiş, dönüşü gecikmişti. Azak beyi olan Mustafa Bey'e gönderilen hükümde, Kefe muhâfazasının mühim olduğu belirtilerek Kefe muhâfazasına gelmesi emrediliyor.[87] Kefe kadısı, müfettişi ve nâzırına yazılan 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hükümde, Kefe muhâfazasının Azak beyi Mustafa Bey'e verildiği bildirilerek salyânesinin Kefe mahsûlünden verilmesi emredilmiştir. Hükümden anlaşılacağı üzere, Kefe sancakbeyliği , 21 Mart 1583 târihi itibâriyle Mustafa Bey'in tasarrufundadır. Bu târihten itibâren, Mustafa Bey, artık Azak 'ın değil, Kefe'nin sorumluluğunu taşımaktadır. Bunu, aynı târihte gönderilen bir hükmün hitab şeklinden anlıyoruz: "sâbıka Azak beyi Mustafa Bey'e hüküm ki" şeklinde başlayan hitabdan[88] anlaşılacağı üzere, aynı târihte Kefe sancakbeyliğine atanan Mustafa Bey, artık Azak sancak beyi değildi. Ancak, büyük ihtimalle, Azak muhâfazası da yine kendi uhdesinde bulunuyordu. Mehmed Bey'e yazılan 169 / 348 no'lu hüküm ise,

---

[83] Bu konuda divân kayıtları için bkz. , yuk. , Siyâsî târih, s. 94 vd.

[84] Mezkûr defter için bkz. BA, KK , Divân - ı hümâyun *Ruus Defteri*, 262, s. 217. Mezkûr defterde Kefe hakkında verilen bilgiler için ayrıca bkz. A. Akkündüz, Aynı eser, VIII, İstanbul 1994, s. 16 - 17. M. Kunt'un Kefe hakkında aynı deftere dayanarak verdiği bilgiler, gerçeği yansıtmamaktadır. Kunt, mezkûr defterin 217. sayfasında yer alan bilgileri yanlış okumuştur. O'na göre, bu sayfada Kefe hakkında "Livâ - ı Kefe" klişesi kullanılmıştır (bkz. M. Kunt, Aynı eser, s. 151). Bizim tespitimize göre, mezkûr defterin 217. sayfasında Kefe ile ilgili klişe ve altındaki bilgiler şöyledir: "Eyâlet - i Kefe: Kefe beylerbeyliği sâbıka Erzurum beylerbeyi olan İbrâhim Paşa'ya verilmiştir. fi 8 Receb sene 992 / 16 Temmuz 1584. " Klişenin altında yer alan müteakib kayıttta, 13 Zilhicce 994 / 25 Kasım 1586 târihinde Kefe beylerbeyliğinin, önceden Azak ve Üsküb beyliğinde bulunmuş olan Mehmed Bey'e verildiği belirtilmektedir. Kefe'nin kat'i olarak1010 / 1601'de eyâlet olduğunu iddia eden Cengiz orhonlu, 262 no'lu Ruus Defteri ile mühimme defterlerinde Kefe'nin eyâlet olarak zikredilmesine bir anlam verememektedir (bkz . "Kefe" mad. , Eİ2, IV, s. 869). Bize göre, Şirvân Seferi'nin açıldığı 1578 târihinden itibâren Kefe'nin eyâlet statüsünü koruduğu husûsunda şüphe bulunmamaktadır.

[85] Bkz. *Aynı defter*, s. 269.

[86] Azak beyine, 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 168 / 344.

[87] Azak muhâfazasında olan Mustafa Bey'e, 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 168 / 344.

[88] Bkz. BA, *MD*, XLIV, 171 / 353.

"sâbıka Kefe beyi olup, hâlâ Kefe muhafazasında olan"[89] şeklinde bir hitabla başlıyordu ki, bu durumda, Kefe beyinin artık Mehmed Bey olmadığı, ancak, muhafaza görevinin yine kendisinde kaldığını gösteriyor. Bu karmaşık durumun sebebi, Şirvân seferi nedeniyle merkez tarafından verilen sorumlulukların gereği olarak, sancakbeyliği görevlerinin fiili olarak el değiştirmesi idi. Bir diğer hükümde, Kefe beyliğine tekrar Mehmed Bey'in getirildiği ve Mustafa Bey'e tekrar Azak muhâfazası görevinin tevcih edildiği görülüyor. Ancak, ortaya çıkan karmaşık durum ve bunun iki şahıs arasında doğuracağı rekâbeti gözönünde bulunduran merkez, mezkûr hükümde bu tür durumları izâle etmeye çalışmıştır: "Sâbıka Azak beyi olan Mustafa Bey'e hüküm ki; Nefs - i Kefe beyi olan Mehmed Bey ile Azak muhâfazasında olmasın emredüb buyurdum ki; varıcak, asla te'hir ve tevakkuf itmeyub, muaccelen Azak'a varub. . . " şeklinde başlayan hükümde, Mustafa Bey'in Mehmed Bey ile ittifak hâlinde bulunması ve o tarafda hareket hâlinde bulunan eşkiyânın te'dib edilmesinde hiç bir fedâkârlık ve gayretten geri durmaması emredilmektedir. Mustafa Bey'e, Mehmed Bey'in emrinde olması da emredilmektedir. Bu hükümden anlaşılacağı üzere, bu kez, Azak beyliği de Kefe beyi olan Mehmed Bey'in üzerinde olup, Mustafa Bey, kendisine yardımcı konumundadır.[90] Bu dönemde, Kefe'nin beylerbeyliği statüsünde olduğu, Kefe Beylerbeyi Ca 'fer Paşa'nın Şirvân'da bulunduğunu da hatırlatalım. [91]

Şirvân seferi dolayısıyle Kefe'nin eyâlet hâline gelmesinden sonra aksi yönde bir değişikliğin vukûbulduğuna dâir belge bulunmamaktadır. Esâsında, Şirvân seferiyle başlayan ve 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden uzun süreli savaşlar boyunca Kefe'nin siyâsî ve askerî ehemmiyeti artarak devam etmiş, bu seferler sırasında gevşek bağlarla Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Çerkes tâifesi de gerçek mânâda itâat altına alınmıştır. Kefe'den Demirkapı'ya kadar uzanan sahanın daha sıkı kontrol edilmesini sağlayan İran seferi sonunda, Kefe'nin idârî taksimatında da değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Bu seferler sonunda, XVII. yüzyıldan itibâren, Taman ve Kerş kazlarının livâ hâline geldiği , Akkirman, Bender ve Kılburnun kaleleriyle berâber Kefe Eyâleti'ne bağlandığı görülmektedir. 1578'den itibâren livâ statüsünde olan Azak'da, yine Kefe Eyâleti'nin en önemli kalelerinden birini teşkil ediyordu. Rus saldırılarının artarak devâm etmesi, Kefe Eyâleti'nin merkezinin 1067'de Azak'a taşınmasına sebep olacaktır. [92] XVI. yüzyıl kaynaklarında önemli bir yer tutmayan Anapa Kalesi, Taman Sancağı'nın merkezi hâline gelmiş[93] Evliya Çelebi'ye göre, Adahun Kalesi ve Azak Denizi içinde yer alan Balasıra da sancak olmuşlardır. E. Çelebi, bunlardan başka bir de Tat İli Sancağı'ndan bahsediyor ki, Tat İli'nin Kefe'nin batısında yer alan sâhil kesimini ifâde ettiği gözönünde

---

[89] Sâbıka Kefe beyi olup bilfiil Kefe muhâfazasında olan Mehmed Bey'e , 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, LIXIV, 159 / 348.
[90] Bkz. , Mustafa Bey'e, 9 C. 992 / 18 Haziran 1584 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 200 / 424.
[91] Ca 'fer Paşa'nın İran seferlerindeki faaliyetleri için bkz. yuk. , Siyâsî târih, s.106 vd.
[92] Bkz. , *Münşeât - ı Feridun Bey*, *II*, İstanbul 1275 ; Evliya Çelebi, *I - II*, s. 133; *VII*, s. 389; A. Fisher , *Aynı eser*, s. 34.
[93] Karl Max Kortopeter, *Ottoman İmperialism during teh Ref'ormation: Europe and the Caucasus*, NewYork 1972, s. 10.

bulundurulursa, XVI. yüzyılda Kefe'nin kazâları olan Soğdak Mankub ve Kerş'in sancak oldukları ortaya çıkar. [94]

3. 1520 VE 1542 TARİHLERİNDE KEFE'NİN KAZA VE KÖYLERİ

Tahrir defterlerindeki kayıtlar esas kabul edilirse, bu defterlerde bizzat kazâ olarak bahsedilen kazâ adedi, merkez Kefe Kazâsı ile berâber 6'dır. [95] Nefs tâbiriyle ifâde edilen İnkirman ve Balıklağo'nun durumu, farklılık arzetmektedir. Nefs tâbirinin bütün kazâ veya şehir merkezleri, hatta karyeler için kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tâbirin neyi ifâde ettiği tam anlaşılamamaktadır.[96]

Karyeler hakkında kullanılması özellikle dikkatimizi çektiğinden, burada kısaca tahlil etmeyi uygun görüyoruz. Yukarıda bahsedildiği üzere, Otuzlar Köyü, Kırım - Osmanlı sınırlarını çizen bir mevkide yer almakta olup, bu köyün tahriri esnâsında Kırım hânı ve Kefe âyânı arasında ihtilâflar vukûbulmuştu. Bu ihtilâfları izâh etmek üzere düşülen bir kayıt, kanaatimizce nefs tâbiri hakkında fikir yürütmemize imkân tanımaktadır. Burada yer alan nefs tâbiri, içinde yer aldığı cümleden müstâkil olarak "nefs - i karyede ve sınırında"[97] şeklinde kullanılmıştır ki; burada dikkati çeken nokta, karyenin nefsi (merkezi) ve sınırı arasında bir ayrımın açık bir şekilde yapılmış olmasıdır. Aynı paralelde diğer şehir merkezleri hakkında yaptığımız tedkik, dikkat çekici bir benzerlik göstermiştir. Kazâ terimi, Kefe için, genel bir başlık olarak bütün kazâyı ifâde etmek üzere kullanılmış, hemen alt başlıkta, sâdece şehrin içinde yaşayan ahâliyi ifâde etmek üzere "Cemâat - ı müslümânân - ı Nefs - i Kefe" başlığı kullanılmıştır.[98] Bütün kazâ hudutları ile yalnız şehir merkezi arasında yapıldığını düşündüğümüz bu ayrımın münferit olmadığı görülmektedir. Aynı şekilde, Kazâ - i Soğdak başlığı altında Soğdak'a bağlı karyeler verilirken, Nefs - i Soğdak klişesinin altında yalnız Soğdak'ın şehir merkezinde yer alan mahalleler verilmiştir. Durum, Mânkûb için de aynıdır. [99] Buradan yola çıkarak, kazâ tâbirinin köylerle berâber kazânın hudûduna dâhil olan bütün yerleşim birimlerini ifâde etmek üzere kullanıldığını, nefs tâbirinin ise, yalnız merkezlerdeki yerleşimi ihtivâ ettiğini düşünmek mümkün gözükmektedir. Diğer yandan, nefs tâbirinin hinterlandın aksi olacak şekilde merkezî ifâde eden bu mânâsı yanında, genellikle şehir veya kasabaları ifâde etmek üzere teşekkül etmiş bulunan yaygın

---

[94] Evliya Çelebi, *VII*, s. 389.

[95] BA, *TD*, 370 için bkz. Kazâ - ı Kefe: s. 481, Kazâ - ı Soğdak: s. 484, Kazâ - ı Mânkûb: s. 486, Kazâ - ı Kerş: s. 490, Kazâ - ı Taman: s. 490, Kazâ - ı Azak: s. 490. Sırasıyla aynı kazâlar için bkz. BA, *TD*, 214, s. 21, s. 93, s. 129, 199, 207, 213.

[96] *Nefs* tâbirinin, büyük ve küçük şehir merkezleri için kullanıldığı, nefs ile târiflenen kasaba ve şehir arasında herhangi bir farkın bulunmadığı ifâde ediliyor (bkz. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 46 - 47) ki, durum bizim tedkiklerimiz açısından da bir farklılık göstermemektedir. Emecen'e göre, nefs tâbiri herhangi idârî üniteyi ifâde etmekten uzaktır. Biz, bunu da gözönüne alarak, "nefs"'in, şehir, kasaba, hatta köylerin merkezlerini ifâde ettiğini düşünüyoruz.

[97] BA,*TD*, 214, s. 19.

[98] Bu konuda Kefe misâli için bkz.BA, *TD*, 214, s. 21.

[99] Sırasıyla Soğdak ve Mânkûb için bkz.BA, *TD*, 214, s. 93, 107, 129.

kullanımı da dikkate alınırsa, mezkûr tâbirin, bir idârî üniteyi ifâde etmekten çok, kasaba ve şehirler için kullanıldığını düşünmek mümkündür.

3. 1. Mânkûb

Mânkûb, Kefe'nin en büyük kazâsıdır. Mânkûb'a bağlı İnkirman ve Balıklağo dikkate alındığında, Kefe'nin köylerinin üçte ikisine yakını bu kazâya bağlıdır. 1520 ve 1542'de Mânkûb Kazâsı'na bağlı köyler, Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: 1520 - 1542'de Mânkûb'un Köyleri

	1520	1542
1	Süli	-
2	Albatı	Albatı
3	Ayatudor	Ayatudor[100]
4	Atım Çokrağı[101]	Atım Çokrağı
5	Kirmancuk	Kirmancuk
6	Yenisala[102]	-
7	Atyo	-
8	Moskomya - i küçük	Moskomya - i küçük
9	Baydar	Baydar
10	Savatike	Savatike
11	Kılındı	Kılındı
12	Haspetri	Haspetri
13	Nehora (nâm - ı diğer Kadılı)	Nehora (nâm - ı diğer Kadılı)[103]
14	-	Kuru
15	-	Süren[104]

[100] Mezkûr köy, her iki târihte, "Albatı ma'a Ayatudor "şeklinde Albatı Köyü ile berâber kaydedilmiştir. (bkz. BA, *TD*, 370, s. . 486; BA, *TD*, 214, s. 132)

[101] "Çokrak", Kırım Türkçesi'nde akarsuların çıktığı kaynak mânası taşımaktadır (bkz. Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, s. 20) . Kırım'da sonu "çokrak" la biten çok sayıda köy bulunmaktadır. Köylerin su kaynaklarının bulunduğu yerlerde kurulduğu dikkate alındığında, bu tâbirin Türk topografyasında önemli bir yer tuttuğu anlaşılıyor.

[102] Rusça "selo" veya Türkçe "salmak" fiilinden geldiği iddia edilen sala , Kırım toponimisinde köy mânasında kullanılmakta olup, sonu sala ile biten pekçok köy bulunmaktadır (bkz. A. Hasan, "*Temir Kutluğ yarlığı*", İÜTM, III (İstanbul 1935), s. 216).

[103] Mezkûr köy, haritadaki Kadı Köyü farzedildi. Ancak, coğrafî açıdan İnkirman'a daha yakın olması bakımından, Mânkûb'a değil İnkirman'a bağlı olması gerekirdi. Bu bakımdan haritadaki Kadı Köyü'nün, Nehora (nâm - ı diğer kadılı) olmama ihtimâli mevcuttur (bkz. Harita I). Balıklağo'dan Mânkûb'a doğru hareket eden E. Çelebi, Kadı Köyü (Nehora veya Kadılı)'ne, oradan Çurgune, oradan da Mânkûb'a varmıştı. Bu güzergâh, Balıklağo ve Mânkûb arasındaki ulaşım hattını belirlemesi bakımından dikkate değer görülmektedir (bkz. Seyâhatnâme, *VII*, s. 338 - 339).

[104] Evliya Çelebi, Koca Salası Köyü'nü geçtikten sonra bir saat kuzeye doğru gitmiş ve Süren Köyü'ne varmıştı. Mezkûr köyü şöyle tasvîr ediyor: "Kazıklı Özek Nehri kenârında İrem bağı gibi bir köydür. Mehmed Giray'ın burada bir sarayı vardır. Çeşitli köşkler, süslü kâşâneler var ki

16	-	Öni
17	-	Markur
18	-	Yancu
19	-	Koklus
20	-	Bıçkan (nâm - ı diğer Çölmekçi)
21	-	Kamra
22	-	Hayto
23	-	Taş İskele
24	-	Alubka
25	-	Mishor
26	-	Karvis
27	-	Sahnek[105]
28	-	Kranu
29	-	Lampad - ı büzürk
30	-	Lampad - ı küçük[106]

1520'de 13 köyden ibâret olan Mânkûb'un köy adedi 1542'de 27'ye çıkmıştır.[107] Buna karşı, İnkirman'ın köy adedinde düşüş olmuştur. 1520'de bünyesinde 40 aded köy bulunan İnkirman'n köy sayısı, 1542'de 12'ye düşmüştür. Bu artış ve düşüşlerin sebebi, bu çapta bir köyün ortaya çıkması veya ortadan kaybolması değil, 1542'de, idârî taksimatta büyük çaplı değişikliklere gidilmesidir. 1520 târihlerinde mevcut bulunduğu halde 1542'de yer almayan iki köy mevcuttur. Yeni Sala ve Atyo isimli bu köyler, mezkûr târihde Mânkûb'a bağlı bulunuyordu. Atyo, bu târihde de bir yerleşim birimi değil, ziraat yeri idi. [108]

1520'de İnkirman'a tâbi olan Kuru, Süren, Öni, Markur, Yancu, Koklus, Bıçkan (nâm - ı diğer Çölmekçi), Kamra, Hayto, Taş İskele, Alubka, Mishor, Aryende, Karvis, Sahnek, Kıranu, Lampad - ı büzürk, Lampad - ı küçük adında

---

her biri birer çeşit Çin nakışhânesidir sanki. Eğer bu cennet gibi bağları her yönüyle anlatmış olsam, bir tomar yazı olur. " (bkz *Seyâhatnâme, VII,* s. 341 - 342) . E. Çelebi'nin çarpıcı tasvirleri bir tarafa bırakılacak olursa, mezkûr köyün mevkii konusunda verdiği bilgilerin kritik edilmesi gerekmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, E. Çelebi, İnkirman'ın Kabarta Nehri kenârında yer aldığını belirtmekle yanılmıştı . İnkirman, Kazıklı Üzen nehri kenârında kurulmuştu. E. Çelebi'nin, Kabarta Nehrini de Kazıklı Üzen farzettiği anlaşılıyor. Bize göre Süren, Kaçı Nehri'ne daha yakın bir mevkidedir. Osmanlı haritasında, Süren Köyü'nden başka, birde Küçük Süren Köyü mevcutur. Küçük Süren, Süren Köyü'nün biraz güneybatısında yer almaktadır.

[105] Sahnek Köyü, her iki târihte "Karvis ma'a Sahnek" şeklinde Karvis ile beraber kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD,* 370, s. 489; *TD,* 214, s. 153).

[106] Tahrir defterlerinde Lampad - ı büzürk ve küçük köyleri bir arada kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD,* 370, s. 488 ; *TD,* 214, s. 196). Bu köyler, İnkirman'a bağlı köyler arasında verilmiş; ancak, Mânkûb'a bağlı oldukları belirtilmiştir.

[107] XVII. yüzyılda Mânkûb'da 70 adet köy bulunuyordu. Evliya Çelebi'nin taspitlerine dayanan bu bilgiler, İnkirman'a bağlı köyleri de ihtivâ ettiği kesin olduğunu göre, gâyet mâkul gözüküyor (bkz. *Seyâhatnâme,* VII, s. 339).

[108] 1520 târihli defterde Atyo hakkında "hâli - ez raiyyet" kaydı düşülmüştü ki, burada nüfûsun olmadığını, yalnız ziraat yapıldığını gösterir (bkz. BA, *TD,* 370, s. 487). .

18 köy, 1542'de Mânkûb'a bağlanmıştır. Mânkûb'un köylerinden Albatı, Ayatudor, Atım Çokrağı, Kirmancık, Moskomya - ı küçük, Baydar, Sevatike, Kılındı, Haspetri, Nehora (nâm - ı diğer Kadılı) köylerinin idârî taksiminde her hangi bir değişiklik olmamış, her iki târihde Mânkûb'a bağlı kalmışlardır.

3. 1.1. İnkirman (tâbi - i kazâ - i Mânkûb)[109]

İnkirman, tahrir defterlerinde belirtildiği üzere Mânkûb'a bağlı bir kale olması yanında, bünyesinde pek çok köy bulunan şehir hüviyetindedir. Köy sayısı ilk târihte Mânkûb'dan fazladır. İnkirman'ın köyleri Tablo 1. a.'da yer almaktadır.

Tablo 1. a.1520 ve 1542'de İnkirman'a Bağlı Köyler

	1520	1542
1	Kurzuf[110]	Kurzuf
2	Bartinet	Bartinet
3	Gürgülât	Gürgülât
4	Degirmanlu	Degirmanlu[111]
5	Lampad - ı büzürk	-
6	Lampad - ı küçük	-
7	Yalta	Yalta
8	Mahalle - i Dere (tâbi - i Yalta)	Mahalle - i Dere (tâbi - i Yalta)
9	Mahalle - i Havitka (tâbi - i Yalta)	Mahalle - i Havitka (tâbi - i Yalta)
10	Mahalle - i Marsinde (tâbi - i Yalta)	Mahalle - i Marsinde (tâbi-i Yalta)
11	Alubka	-
12	Mishor	-
13	Aryende[112]	-
14	Limona	-
15	Sembos	-
16	Keknos[113]	Keknos
17	Sikite	-
18	Hayto	-

[109] Tahrir defterlerinde "Nefs - i İnkirman" olarak kaydedilen İnkirman, Mânkûb'a bağlı bir kale statüsünde olup kazâ değildir (bkz. BA , *TD*, 370, s. 488; *TD*, 214, s. 175).

[110] Kurzuf, zamanla gelişerek şehir hâline gelecektir. Eski adı Kriu, Metopon olan Ayı Dağı'nın yakınında olduğu belirtilmiştir (bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 32).

[111] Bartinet, Gürgülât ve Degirmanlu köyleri, "Bartinet ma'a Gürgülât ve Degirmanlu" şeklinde bir arada kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 488; *TD*, 214, s. 192).

[112] Mezkûr Köy, "Mishor ma'a Aryende" şeklinde Mishor ile berâber kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 488). Aryende, 1542 târihlerinde kayıtlara yansımamıştır.

[113] Keknos Köyü, eski Osmanlı haritasında yer alan Kökköz Köyü farzedildi. Yanlış olma ihtimâli göz önünde bulundurulumalıdır (bkz. Harita I).

19	Çurgune	-
20	Sotira	-
21	Taş İskele	-
22	Moskomya - i büzürk	-
23	Karvis	-
24	Sahnek[114]	-
25	Kamra	-
26	Kıranu	-
27	Koca Salası (nâm - ı diğer Otar) [115]	Koca Salası
28	Vikne	Vikne[116]
29	Kuru	-
30	Süren	-
31	Çerkezkirman	-
32	Bahadur	-
33	Öni	-
34	Markur	-
35	Yancu	-
36	Koklus	-
37	Foti	Foti Salası[117]
38	Uğrıkosta	-
39	Tüli	-
40	Bıçkan (nâm - ı diğer Çölmekçi)	-

1520'de bünyesinde 40 aded köy bulunan İnkirman'ın köy sayısı, 1542'de 12'ye düşmüştür. Bu düşüşün sebebi, yukarıda izah edildiği üzere, bu miktarda bir köyün ortaya çıkması veya ortadan kaybolması değil, 1542'de, idârî taksimatta büyük çaplı değişikliklere gidilmesidir. İnkirman'ın köylerinin çoğusu Mânkûb ve Balıklağo'ya bağlanmıştır.

3.1. 2. Nefs - i Balıklağo[118]

---

[114] Sahnek Köyü, "Karvis ma'a Sahnek" şeklinde Karvis Köyü ile berâber kaydedilmiştir (bkz. BA. , *TD*, 370, s. 488).

[115] Haritamıza mehaz teşkil eden eski Osmanlı haritasında, Koca Salası adıyle İnkirman'a bağlı bir köy bulunmamaktadır. Otar olan diğer adına istinâden yaklaşıldığında ise (Koca Salası, nâm - ı diğer Otar için bkz. BA, *TD*, 214, s. 180) , haritada bu isimle pek çok köy bulunmasından dolayı, hatalı yer tâyin etme ihtimâli bulunmaktadır. Bize göre, İnkirman'a yakın olan Otar ve Küçük Ağa Otarı adında iki köyden birisi , Koca Salası olmak durumundadır. Bunlardan birincisi Büyük Moskomya'nın güneybatısında, diğeri ise, Çerkeskirman'ın biraz güneybatısında yer almaktadır. İkinci köyün "Küçük Ağa Otarı" şeklinde Koca Salası'nı andıran mâna cephesini de gözönüne alarak, Koca Salası Köyü'nün, bu ikinci köy olduğunu düşünüyoruz (bkz. Harita I).

[116] Vikne'nin diğer adının "Papayalnız" olduğu belirtilmiştir (bkz. BA, *TD*, 214, s. 100)

[117] Mezkûr köy, 1520 târihli defterde yalnız "Foti", 1542 târihli defterde, "Foti Salası" şeklinde kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 488; *TD*, s. 184).

[118] *Nefs* tâbiri için bkz. yuk. , s. 122.

İnkirman gibi târihi çok eskilere dayanan Balıklağo, tahrir defterlerinde"nefs" tâbiriyle ifâde edilmiş olup, XVI. yüzyıl boyunca Mânkûb'a bağlı kalmıştır.[119] Balıklağo'nun, XVII. yüzyılda kazâ olduğu hakkında şüphe bulunmamaktadır.[120] Balıklağo'ya tâbi köyler, Tablo 1.b.'de yer almaktadır.

Tablo 1. b.1520 ve 1542'de Balıklağo'ya Bağlı Köyler

	1520	1542
1	-	Çerkeskirman
2	-	Bahadur
3	-	Uğrıkosta
4	-	Tüli
5	-	Çurgune
6	-	Moskomya - i büzürk
7	-	Limona
8	-	Sembos
9	-	Sikite
10	-	Süli
11	-	Sotira

1520 târihli Tahrir defterine göre bünyesinde hiç bir köy yer almayan Balıklağo'ya, 1542 târihli deftere göre 11 adet köyün dâhil edildiği görülmektedir. Bunlar içinde Mânkûb'a tâbi olan Süli hâriç, diğerleri 1520'de İnkirman'a tâbi idiler.

3. 2. Soğdak

İki târihte bünyesinde hiç bir değişiklik yer Almayan Soğdak, Kefe'nin merkezî kazâlarından biridir. Soğdak'a tâbi köyler, aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. c.: 1520 ve 1542'de Soğdak'a Bağlı Köyler

	1520	1542
1	Manastır	Manastır
2	Kutlak	Kutlak
3	Vorin	Vorin
4	Vorinaray[121]	-
5	Duvak	Duvak

[119] Balıklağo'nun Mânkub'a bağlı olduğu hakkında tek bir kayda rastlayabildik. Sözkonusu kayıt, 1577- 1578 tarihlerine âit muhasebe defteridir (bkz. BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 30).
[120] Evliya Çelebi, Balıklağo'nun 150 akçe pâyesiyle kazâ olduğunu, ancak, hukûkî meselelerde Bahçesaray ve Kefe'ye bağlı olduğunu belirtir (bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 337).
[121] Bu köy, "Vorin ma'a Vorinaray" şeklinde Vorin'le birlikde kaydedilmiş olup (bkz., BA, *TD*, 370, s. 485), 1542 târihli defter kayıtlarında yer almamaktadır.

6	Kuru Üzen	Kuru Üzen
7	Ulu Üzen	Ulu Üzen
8	Şuma	Şuma
9	Demürcü	Demürcü
10	Körbakla	Körbakla
11	Kapishor	Kapishor
12	Üsküt	Üsküt
13	Aluşta	Aluşta
14	Geçi Üzen (Küçük Üzen)	Geçi Üzen (Küçük Üzen)[122]
15	Kozlu	Kozlu
16	Kopsut	Kopsut[123]
17	Tokluk	Tokluk
18	Ayayorin	Ayayorin[124]
19	Arpadi	Arpadi
20	Taşlu	Taşlu (ca)[125]
21	Çölmekçi	Çölmekçi[126]

Soğdak'ın köy sayısında Vorinaray hâriç, her iki târih bakımından bir değişiklik olmamıştır. Vorinaray, 1520 târihli defterde Vorin'le berâber kaydedilmiş olup, 1542 târihli defterde yer almamıştır. Vorinaray, diğer kazâlara da nakledilmediğine göre, ortadan kalkmış veya Vorin ile birleşmiş olduğu farzedilebilir. Vorinaray 1520'de köy statüsünde olduğuna göre, Soğdak, 1520'de 21, 1542'de ise 20 köye sâhip bulunuyordu.

3. 3. Kazâ - ı Kefe

Merkez Kefe Kazâsı'na tâbi olan köyler dikkate alındığında, Kefe'nin Kuzey Karadeniz şehirlerinin en büyüğü oluşunun sebepleri daha net anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Kefe Kazâsı'na karye denilebilecek bir adet köy bağlı bulunmaktadır. Bu bakımdan, Kefe'nin bir üretim şehri olmaktan çok ticâret ve liman kenti olduğu hakındaki mülâhazalarımız bu tespitlerle doğrulanmaktadır.

Tablo 1.d.: 1520 ve 1542'de Kefe'ye Bağlı Köyler

	1520	1542
1	-	Sultan Salası
1,5	-	Sarugöl : a - Çayır - ı Sarugöl

[122] *Geçi* tâbirinin küçük mânasında kullanıldığını düşünüyoruz.
[123] Osmanlı haritasındaki *Kopsel* Köyü'nü, tahrir defterlerindeki *Kopsut* farzettik. Yanılma ihtimâli gözönünde bulundurulmalıdır (bkz., harita I).
[124] Osmanlı haritasındaki *Ayaseres* Köyü'nü *Ayayorin* farzettik (bkz., harita I).
[125] TD, 370'de Taşlu yazılan mezkûr köy (bkz., s. 485), *TD*, 214'de Taşluca yazılmıştır. Mezkûr köyün reâyasının olmadığı belirtilmiştir (bkz., s. 105).
[126] Mezkûr köy, 1542 târihlerinde hâli ve perâkende idi (bkz., BA., *TD*, 214, s. 104).

		b - Sazlık - ı Sarugöl
3	-	Bayboğa: Çayır - ı Bayboğa[127]

1520 târihinde merkez Kefe Kazâsı'na bağlı köy bulunmazken, 1542'de köy denilebilecek sâdece Sultan Salası'nın ortaya çıktığı görülmektedir. Sarugöl ve Bayboğa, çayırlık alan durumundadır.

3. 4. Kazâ - ı Kerş

Ticâret bahsinde görüldüğü üzere, Kerş, konumu bakımından Kefe ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Bir liman kenti olan Kerş, kır hinterlandına sahip değildir. Önemi, tıpkı Kefe gibi, transit olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 1.e.: 1520 ve 1542'de Kerş'e Bağlı Köyler

1	Ca 'fer İlyas	Ca 'fer İlyas
2	Hacıboncuk	Hacıboncuk
3	Cankubad	-
4	-	Kadeş Bey
5	-	Buğuk
6	-	Çatdâzi

Kerş'de, 1520'de üç, 1542'de 5 adet köy yer almakda olup, bunlardan Cankubad, 1542 târihinde ortadan kalkarken, Kadeş Bey, Buğuk, Çatdâzi köylerinin 1542 'de teşekkül ettiği anlaşılıyor. Strabon'dan naklen eskiden Kerş şehri etrâfında çok miktarda köyün bulunduğunu ifâde eden Bronevskiy, kendi ziyâret ettiği dönemde (1578) Kerş'in etârfında köyler bulunmadığı, sâdece Tatar kulübelerine rastlandığını ifâde eder. [128]

3. 5. Azak ve Taman

Azak ve Taman kazâlarında da tahrir defterlerinde kayıt altına alınmış köy bulunmamaktadır. 1566 târihli bir divân kaydına göre, Taman'da , Yesaruk isimli bir sipâhinin tasarrufunda Vayle adında bir köy bulunmaktadır.[129] Taman'ın doğusunda, Karadeniz sâhilinde yer alan Soğucak da divân kayıtlarında karye adıyla anılmış olup Taman'a bağlı olduğu kesindir.[130] Bu tür münferid olarak kaydedilen köy misâline

[127] Sözkonusu köyler ve çayırlıklar için bkz. BA, *TD*, 214, s. 15.
[128] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 36.
[129] Kefe Sancak beyine, 27 B. 973 / 17 Şubat 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, *Tıpkıbasım*, 380 / 1010.
[130] Soğucak Köyü için bkz. Kefe beyine ve Taman Kadısına , 19 Za. 975 / 23 Mayıs 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 511 / 1471.

Temrük Kalesi yakınlarındaki Tatar Gûşesi, Adahun Kalesi yakınlarındaki Adahun köyleri eklenirse, Kefe'nin kazâlarına bağlı köylerin tamamı zikredilmiş olur. Bu son iki köy de, 1520 târihli kayıtlarda yer almamaktadırlar. [131]

Azak ve Taman'da, klasik Osmanlı nizâmından bir hayli farklı bir arâzi rejimi uygulandığı, burada köy sisteminden ziyâde aşiret, oba yapısının mevcut olduğu hatırlanırsa, bu kazâlara bağlı köy bulunmamasının iskân bulunmadığına işâret etmeyeceği anlaşılmış olur.

3. 6. Kefe'nin Köylerine Toplu Bakış

Yukarıda tahrir defterlerine dayanarak tespit etmeye çalıştığımız köyler, tamâmen Kefe Sancağı vâsıtasıyle Osmanlı Devleti'ne bağlı köylerdir. Kefe sınırları içinde bulunan köy sayısı, kanaatimizce bunlardan ibâret değildi. Kefe sınırları dâhilinde olduğu halde, Kırım zâdegânına tevcih edilen topraklar ve köyler bulunduğu ifâde edilmektedir. "Osmanlı Sultanı, hân tarafından tavsiye edilen bâzı zâdegâna mükâfat olarak bir hayli köyün idâre hakkını da vermişti. "[132] Kırım - Tatar nüfûsu ile meskûn bulunduğu kesin olan bu köylerin sayısını bilmiyoruz ; ancak, önemli miktarda olduğunu tahmin ediyoruz.Kefe'ye tâbi şehir merkezlerinin köy adedi şöyle idi:

Tablo 1.f.: 1520 - 1542 yıllarında Kefe'ye tâbi şehir merkezleri ve köyleri

	1520	1542
Mânkûb	13	27
İnkirman	40	12
Balıklağo	- -	11
Soğdak	21	20
Kefe	- -	1
Kerş	3	5
Azak	- -	- -
Taman	- -	4
Toplam	77	80

Tablo 1. f.'de görüldüğü gibi, aslında bir kazâ statüsünde olmayan İnkirman, 1520'de en çok köye sâhib şehir merkezidir. İnkirman'ın Mânkûb'a bağlı olduğu hatırlanırsa, Kefe'de bünyesinde en çok köy bulunan kazânın Mânkûb olduğu görülür. Kefe'nin en büyük kazâlarından olan Azak ve Taman'da ise hiç köy yer almamaktadır. Taman'a bağlı gözüken 4 köy, aslında 1542 tahririnde yapılan kayıtları değil, diğer kaynaklarda rastaldığımız köyleri ihtivâ etmektedir.

Buradan, kazâların teşekkülünde, sâhip oldukları köy sayısından ziyâde, stratejik ehemmiyetin daha büyük rol oynadığı sonucunu çıkarmak mümkün gözükmektedir.

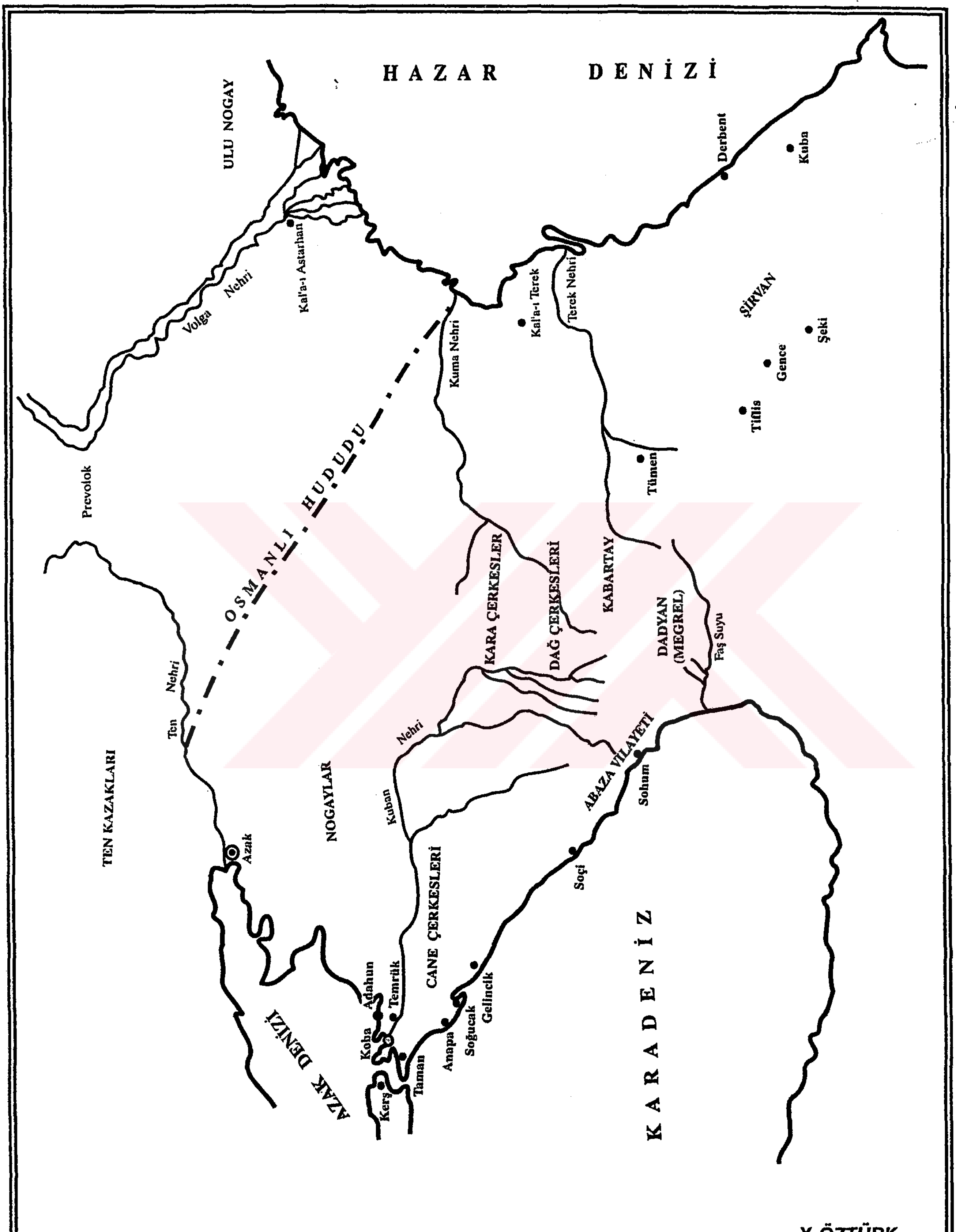
---

[131] Mezkûr köyler için bkz.BA, *TD*, 214, s. 209, 210.

[132] Pallas'dan naklen, E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 35.

Harita I - XVI. yüzyılda Kefe; kazaları ve köyleri. (Azak hariç)

Kaynaklar : Kâtip Çelebi, Cihannümâ;
A.Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu;
F.Kırzıoğlu, Osmanlı'nın Kafkas Ellerini Fethi

Harita II : XVI. Yüzyılda Kafkasya ve Osmanlı Hududu

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İDARESİNDE KEFE'NİN İDARİ VAZİYETİ

1. KEFE'NİN OSMANLI KLASİK SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ

1.1. Kefe'nin İdârî Statüsü

"Sancak, İmparatorluğun gerçek yönetim ve askerî birimi olup, sancak içerisindeki timarlı sipâhinin komutanı sancak beyi idi. "[1] Beylerbeyi ve sancakbeyinin idârî sıfatı Osmanlı klasik sisteminin temel unsuru olun timar sistemi üzerine binâ edilmiştir[2] ki, bu bakımdan gerek sancak, gerekse eyâlet olduğu dönemde Kefe büyük farklılık göstermekte olduğundan, bu açıdan Kefe'nin vaziyetinin izâhı gerekmektedir.

Aynî Ali, eyâletlerin listesini sıraladığı risâlesinde, eyâletleri haslı ve salyâneli olmak üzere iki ana gruba ayırıyor ve Kefe'yi haslı eyâletler zümresine dâhil ediyor. [3] H. İnalcık, Ayni Ali'nin 1018 / 1609 târihli listesini esas alarak yaptığı tasnifte, toplam 32 eyâletten Kefe dâhil olmak üzere 23'ünün haslı, diğerlerinin ise salyâneli olduğunu belirterek, timar sisteminin uygulandığı haslı eyâletleri, düzenli Osmanlı eyâleti olarak niteliyor. H. İnalcık, A. Alinin timarlı ve salyâneli eyâletlerin sınıflandırılmasında esas aldığı kriterleri de aynen kabul ediyor. [4]A . Ali'nin, salyâneli ve haslı eyâletler hakkındaki açıklamaları şöyledir: "Salyâne ile olan beylerbeyliklerin cümle mahsûlâtı cânib - i pâdişâhiden zabt olunub beylerbeyisine ve sancakbeylerine ve kul tâifesine hâsıl olan malından salyâne ve ulûfe virilür. Lâkin, has ile olan

---

[1] H. İnalcık, "*Ottoman methods of conquest*", Conquest, Organisation and Economy, London 1978, s. 108.

[2] Beylerbiylik ve eyâletin, dolayısıyle onun bir alt ünitesi olan sancakın timar sistemi üzerine binâ edildiği, bunun dışında yer alan eyâletlerin Osmanlı klasik sistemininin dışında addadelimesi hakkında bkz. H. İnalcık, "*Eyâlet*"mad. , s. 723.

[3] Bkz. Aynî Ali, haslı eyâletler: s. 11 - 35; salyâneli eyâletler: s. 8 - 9; Kefe'nin haslı eyâletler grubuna girdiği: s. 29.

[4] H. İnalcık, "*Aynı madde*" , s . 723.

eyâletler üç bahis olup, birincisi havass - ı hümâyûn ve birincisi havass - ı vüzerâ ve mir - i mirân ve ümerâ ve birincisi zeâmet ve tımardır. "[5] Görüldüğü gibi, A. Ali'ye göre, Timarlı eyâletlerin gelirleri üç kategoride incelenmiştir. Birinci kısım pâdişah haslarına, ikincisi vezir, mir - i mirân ve diğer sancak ümerâsına, üçüncüsü ise sipâhi ve yeniçeriye taksim edilmiştir. Gerçekten, klasik sancak ve eyâletlerle ilgili tahrir defterlerinde bu tasnife uygunluğun sözkonusu olduğu söylenebilir. H. İnalcık'ın da muhafaza ettiği bu görüşe göre, salyâneli ve timarlı ayrımında esas kriter, timarlı eyâletlerde sancak görevlilerinin aşağı rütbeden en yükseğine kadar , timar, zeâmet ve haslarla geçimini sağlarken, salyâneli eyâletlerde timar sisteminin uygulanmaması hasebiyle, bütün gelirlerin pâdişah mülkü hâlinde kaydedildikten sonra, sancak görevlilerinin maaşlarının eyâlet veya sancak hazinesinden karşılanmasıdır.

Tahrir ve muhasebe defterlerinin ışığında Kefe'nin statüsü bu açıdan incelendiğinde, bu iki kategoriden hiçbirine girmediğini kaydetmek durumundayız. Kefe'nin gelirleri tahlil edildiğinde[6] A. Ali'nin yukarıda bahsettiği pâdişah ve beylerbeyi ya da sancakbeyi haslarının yer aldığı, zeâmet ve timarların bulunmadığı görülüyor. Kefe'de timar kategorisine giren gelir türü yalnız Şehzâde Mehmed'in sancakbeyiliği dönemine rastlayan dönemde kısa bir süre uygulanıp, bunların daha sonra mukataaya dâhil edildiği anlaşılıyor. [7] Timar sisteminin esasını teşkil eden zeamet ve timar arbâbına tahrir defterlerinde rastlamadık. Sancakbeyi dışında bütün askerî ve ilmiye sınıfının gelirleri mukâtaa gelirlerinden karşılanmakta olup, bunların her hangi bir kişiye zeamet ve tımar hâlinde tevcih edilmiş olması sözkonusu değildir. 2283 no'lu muhasebe defterinde bâzı yerlerin gelir türleri içinde has ve zeâmetlere rastlanmakda ise de, bunlar mukâtaa çerçevesinde iltizama veriliyor, bütün gelirler herhangi bir kişiye husûsî olarak tevcih edilmeden direkt sancak hazinesinde toplanıyor, ondan sonra ulûfe veya maaş olarak sancak görevlilerine dağıtılıyordu. [8]

2283 no'lu defter gözönünde bulundurulduğunda, Kefe'nin gelirlerinin tamamının mukâtaalar hâlinde iltizâm sistemiyle işletilmekte olduğu ve tımar sisteminden ayrı bir statüye dâhil edilmesi gerektiği açıkça görülür.[9] Kefe ve mülhâkatında yer alan askerî sınıf, kale müstahfezânı, azepler ve bunun gibi hisâr erleri olup, timarlı sipâhi ve sancakbeyinin sefere eriştirmek üzere mükellef olduğu "cebelu" sınıfına rastlanmamaktadır. Kefe sancak ve ayâletinde yer alan bütün askeri ve ilmiye sınıfının da ulûfe yoluyle geçinimini sağlaması, Kefe'yi salyâneli eyâlet veya sancak statüsüne daha yakın hâle getirmektedir.

---

[5] Aynî Ali, s. 10.
[6] Bkz. aş. , İktisat , s. 364 vd.
[7] Kefe'de timarlar hakkında bkz. aş., iktisat, s. 428.
[8] Ulûfe ve ma'aşlar hakkında bkz. aş., İktisat, s. 356, 371, 430, 431, 474, 475.
[9] 214 no'lu tahrir defterinde sancak gelirlerinin icmâl bir tablo niteliğinde yapılmış bulunan tasnifi göz önüne alındığında, sancakbeyi haslarının büyük çoğunluğunun mukâtaa hârici kır gelirlerinden mürekkep olduğu görülüyor (bkz. BA, *TD*, 214, s. 9). Bu bakımdan, Kefe'nin fetih yıllarında klasik tımar sistemi içinde teşkilâtlandırıldığı, ancak, asrın ikinci yarısına doğru salyâne sistemine yöneldiği anlaşılıyor.

Aynî Ali'nin Mısır, Bağdad, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezâyir - i Garb, Trablus - ı Garb gibi salyâneli eyâletler hakkında verdiği mâlumat, bu tespitimizi güçlendirmektedir. Mısır'da askeri ve mâliyeci sınıflar; mukâtaacılar, mukâbeleciler ve yedibölük ağalarından teşekül ediyordu. Diğer beş eyâletten hiçbirinde timar ve zemâmete rastlanmıyordu. Bunlar ya mülkiyet üzere, ya da iltizâm yoluyle zabtediliyordu.[10] Kefe'nin sancak gelirlerinin tamamına yakın kısmının[11] iltizam yoluyle zabtedildiği hatırlandığında, Kefe'nin bu eyâlet türüne girdiğini düşünmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

Aynî Ali, Kefe Eyâleti'nin kılıç miktarını vermekte, dolayısıyla Kefe'yi tımarlı eyâletler grubuna dâhil etmektedir ki, durumun yukarıdaki açıklamalar ışığında çelişki arzettiği ortadadır. Bizim açımızdan, A. Ali'nin Kefe'nin kılıç miktarı hakkında verdiği rakamlar teorik hesaplamanın ürünü olup, gerçeği yansıtmamaktadır. A Ali, diğer vilâyet ve sancaklarla ilgili ayrıntılı mâlumat verdiği halde, Kefe'yi isim olarak zikretmekle yetiniyor ve kılıç miktarı hakkında "554 miktârı kadar kılıç olur" şeklinde bir tahmin yürütüyor.[12] A. Ali'nin hesapları, haslarda her 5000 akçe başına yetiştirilmesi gereken cebelu miktârına dayandığı için, has miktarlarının 5000'e bölünmesi sâyesinde kılıç miktarı tespit edilmiştir. Bu bakımdan, A. Ali'nin hesaplamasına göre 554 x 5000 = 2770000 gibi bir toplam sözkonusudur. Aşağıda görüleceği üzere, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Kefe'nin gelirlerinin tamâmına yakınının Beylerbiyine belli mükellefiyetler karşılığında tıpkı iltizam şeklinde verildiğinden, A. Ali'nin kendisinde mevcut bulunduğunu sandığımız bir listeye göre, Beylerbeyi haslarını esas alarak bu kılıç miktarını ortaya çıkarmış bulunması mümkün gözükmektedir. A. Ali, beylerbeyi hasssının miktarı hakkında bir bilgai vermezken, defterdar hassının 679000 akçe[13] olduğunu belirtiyor ki, bunun kılıç miktarının hesaplanmasında esas olmayacağı kesindir.

Eyâlet, sancak ve bu idârî ünitelerin yöneticileri olan beylerbeyi ve sancakbeylerinin timar sistemi ile paralel düşünülerek, timar sisteminin uygulandığı eyâlet ve sancakların düzenli, salyâneli eyâletlerin ise klasik Osmanlı nizâmının dışında itîbâr edilmesi, değişik sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu iddiâ, dolaylı olarak, iltizâm sistemine tâbi mukâtaa gelir gurubunu Osmanlı klasik nizâmının dışında görmemizi ilzâm etmektedir. Oysa, bize göre tımar sistemini teşkil eden gelir grupları ile mukâtaayı teşkil eden gelir grubu arasında idârî anlayış bakımından ciddî bir fark bulunmamaktadır. Mukâtaalar da tıpkı tımar sistemini ortaya çıkaran târihi şartların gereği olarak, imparatorluğun uzak mesâfelere yayılmış bulunan gelir gruplarını merkezde toplamasının ve yine bunları uzak mesâafelerdeki elemanlarına dağıtmasının imkânsızlığı karşısında; bu gelir gruplarının mahallinde toplanması ve yine orada sarfedilmesi zarûretlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Mukataaların timar gelir guruplarından farkı, bunların zirâî gelirlerin aksine, yılık veya daha fazla zamanlarda muayyen bir miktar olarak tespit edilmesine imkân

---

[10] Aynî Ali, s. 8 - 9.
[11] Yalnız kır gelirleri iltizama dâhil değildi. Bunların toplam gelir içindeki payı çok düşüktü.
[12] Aynî Ali, s. 60.
[13] Aynî Ali, s. 29.

bulunmayan gayri muayyen gelir gruplarını ihtivâ etmesiydi. Tahrir ve muhâsebe defterlerinde bir yıllık veya üç yıllık gelir grupları hâlinde kaydedilen mukâtaalar, tahmînî olarak hesaplanmış olup, bunların asıl miktarları her zaman defterlerdeki miktarlara göre yüksek olmak durumundadır . Herhalde, mültezimin bunları işletmekten umduğu kâr oranı da bu nominal ve reel değer farklarını kendi lehine kulanma imkânının kendisine tanınmış bulunmasıdır. Mukataalar genellikle sanâyi ve ticaret gelirlerini ihtiva ediyordu ki, işletilmesi ve maksimum yararı sağlayabilmesi için uzman kişilerin elinde bulundurulması gereken bu gelir gruplarının askeri sınıfa timar olarak tevcih edilmesi sözkonusu olamazdı. Bunları üzerine alan kişi, mukataayı bir iktisâdî ünite olarak korumak, geliştirmek ve maksimum kârı elde etmek durumunduydı. Asıl görevi askerlik olan tımarlı sipahinin bu fonkisyonu icrâ etmesi sözkonusu olamazdı. Kısacası, mukataaların, profesyonel tüccâr ve sanâyici vasfı taşıyan kişilerin uhdesinde bulundurulması bir zarûret idi. Bunun dışında, mukataalar da tıpkı tarım gelirleri gibi devlet malı olup, iltizam yoluyla işletilmeleri sürecinde buradan sağlanan gelirle önce sancak giderleri karşılanıyor, bütçe fazlası mevcutsa merkeze gönderiliyordu. İltizam sisteminin yürürlükde olduğu yerlerde de tımar sisteminde olduğu gibi yönetici sınıflar yine devlet tarafından finanse edilmiş oluyordu. Ancak, bu eyâlet veya sancaklarda görev yapan sancak veya beylerbeyleri, timarlı sipâhi ve bunların yetiştirdiği cebeluya değil, merkezden gönderilen yeniçeri, mustahfezan, 'azebân ve bunun gibi askerî sınıfları komuta ediyordu.

Sonuç olarak şuunu belirtke istiyoruz ki, Kefe sancakbeyileri tahrir defterlerinde has sâhibi olarak karşımıza çıksalar da, bunlar, timar sisteminde mevcut bulunan diğer unsurları bünyesinde taşımıyor, Kefe sancak ve eyâleti, salyâneli eyâletlerin tâbi olduğu kurallar çerçevesinde yönetiliyordu.

1. 2. Merkez ve Taşra Organları

"Osmanlı yönetiminde sancak, temel yönetim ünitesi olarak düşünülür ve vergi oranları, her sancak için husûsî olarak düzenlenen kânûnnâmelerle ayrı ayrı tespit edilirdi. Böylece, sancak sınırları içindeki oldukça geniş bir bölgede, ağırlık ve diğer ölçümlerdeki standart uygulamalar sancak kânunnâmesine göre sağlanırdı. Sancak içindeki standardizasyon, çoğunlukla bölgesel ölçülerin benimsenmesi ve resmileştirilmesi şeklinde gerçekleşirdi."[14] Macaristan, Bosna ve Hersek'de kânunlar, genellikle yerli ölçülerin benimsenmesi şeklinde gelişmişti.[15] Bu anlayışın en yaygın görüldüğü sancaklardan birisi de Kefe'dir. Aşağıda görüleceği üzere Kefe'de, hemen hiç bir Osmanlı sancağında görülmeyen ölçüler kullanılmış olup, bunlar büyük çapta eski Ceneviz ölçüleri idi.

---

[14] H. İnalcık, "*İntroduction to Ottoman Metrology*", Turcica, *XV* (Paris 1983), s. 330.

[15] H. İnalcık, "*Aynı makâle*", s. 331.

Tahrir defterlerinin sancak esas alınarak düzenlenmesi, kânunnâmelerin sancağı esas alması, suç işleyen reâya ve askerî kesimlerin yine sancakda cezâlandırılması gibi yaygın uygulamalar da sancağın temel yönetim birimi olduğunu gösteren diğer örneklerdir.[16] Sancakların tâbi olduğu Eyâlet, bu bakımdan hukûkî bir kimlik taşımıyor, bölgenin büyüklüğüne göre sancaklardaki askerî güçlerin siyâsî hedeflere sevkedilmesi, Osmanlı askerî örgütünün belli amaçlara göre yönlendirilimesi hedefinden başka bir fonksiyonu bulunmuyordu.

Bir eyâlet içinde yer alan sancakların iktisâdî bakımdan birbirine benzemesi sözkonusu değildi.[17] Eyâletin teşkilinde, herhalde, siyâsî ve coğrâfî faktörler birinci planda rol oynuyordu. Bu, en azından Kefe bakımından böyle olmuştur. Kefe'nin 1569'da tasarlanan Astarhan seferi yüzünden eyâlet olduğu, seferin geçmesini müteakib Kefe'nin tekrar sancak statüsüne döndüğünü gösteren belgelerden yukarıda bahsedilmişti. Bundan başka, Kefe'nin gerçek bir eyâlet hâline geldiği Şirvân seferi sırasında Kefe beylerbeyi olan Câfer Paşa'nın Kefe eyâleti ile doğrudan bir ilişkisi olmamış, bütün mesâisini Şirvân cephesinde geçirmiştir. Bu dönem içinde Kefe eyâlet olsa da, merkezde yine paşa sancağı bünyesinde görev yapan sancakbeylerinin bulunduğu görülmüştü. XVI. yüzyılın sonlarına doğru beylerbeyleri tarafından yönetilen Kefe'de, idârî bakımdan büyük bir değişiklik olmamıştır.

"Osmanlı taşra teşkilâtında eyâlete bağlı sancaklar, herbirinin başında birer kadı'nın bulunduğu kazâ adı verilen yönetim birimlerine ayrılmış; kazalarda mevcûd köyler idârî ve coğrâfî sınırlarla çevrili bölgelere taksim olunmuş; bu şekilde tesîs edilen ve aynı husûsiyete sâhib bulunan köylerden müteşekkil idârî bölgeye nâhiye adı verilmiştir. "[18] Kefe'de nâhiye tâbiri ile ifâde edilen bir idâri birim bulunmamakda, sancak bünyesinde bulunan yönetim birimleri, "nefs", "kaza", "kale" gibi terimlerle ifâde edilmektedir.

Osmanlı şehrinin idârî bakımdan sıfatı olan sancak ve onun bir alt birimi olan kazâ, Osmanlı merkezinin tâyin ettiği iki önemli yönetici tarafından yönetiliyordu. Bunlar, yürütmeyi temsil eden beylerbeyi veya sancak beyi ile yargıyı elinde bulunduran kadıdır.[19] Sancakdaki bütün resmî ve sivil yöneticiler bu iki yöneticinin emrinde bulunuyordu. Bizim tespitlerimize göre, Ö. Ergenç'in belirttiği gibi, yürütme ve yargının alanları tam anlamı ile birbirinden ayrı değildi. Divân kararlarına yansıdığı kadarıyla, kadı, aslında yürütmeyi ilgilendiren pek çok meselede görev yapıyordu ki, bu husus aşağıda misâllerle ele alınacaktır. Kadının yürütmeyi ilgilendiren alanda görevler üstlediği , Robert Mantran'ın da dikkatini çekmiştir.[20]

Metin Kunt'un, Sancakbeyinin görev sahasının belirlenmesinde sancakbeyinin tasarruf ettiği hasların yer aldığı coğrâfî sahanın esas alınabileceği şeklindeki görüşü,

---

[16] M. Kunt'dan naklen, Mehmet İpşirli, *Aynı eser*, s. 233.
[17] Şinâsî altundağ, "*Aynı makâle*", s. 192.
[18] F. Emecen, *Aynı eser*, s. 111.
[19] Ö. Ergenç, "*Aynı makâle*", s. 1266.
[20] Bkz. Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I (Çev. M. Ali Kılıçbay - Enver Özcan), Ankara 1980, s. 124.

bizce kabûle şâyân gözükmemektedir. M. Kunt, Sancakbeyinin kendisine has olarak ayrılmış reâya üzerinde doğrudan tek idâreci olduğunu, bu anlayış çerçevesinde, sancakbeyinin diğer sancakların bünyesinde yer alan haslarının bulunduğunu hatırlatarak, bu hasların içinde yer aldıkları sancaklar içinde serbest has gurubunda incelenebileceğini ifâde etmektedir ki; bir sancakbeyinin, kendi sancağı içinde yer aldığı halde başka sancakbeyine âit bulunan haslar bünyesindeki reâyaya hükmetme yetkisinin bulunmadığını; tersine, başka sancak içinde yer almasına rağmen, kendi hassı dâhilinde yer alan reâyaya hükmetme yetkisinin bulunduğunu; dolayısıyle, sancaklar içinde öbek öbek sancakbeyinin yetki alanının dışında kalan bölgelerin, karyelerin ya da nâhiyelerin bulunduğunu ifâde etmiş bulunmaktadır. [21] Bu anlayış, sancağın bir idârî ünite olmaktan çok, sancakbeyinin haslarının uzandığı saha şeklinde tanımlanması sonucuna götürür ki, kanaatimizce yanlıştır. Sancakbeyininin görev alanı, tahrir sonuçlarına göre teşekkül etmiş , tahrir defterlerinde kazâ, nâhiye ve köyler şeklinde bir sancak bünyesinde toplanmış bütün üniteleri ihtivâ ediyordu. Bir sancak içinde başka sancak beyleri, sipâhi veya zâimlere âit timar, has veya zeâmetlerin bulunması, yaygın olarak karşılaştığımız bir tatbikat olsa da, sancak dâhilinde uygulanan kânunlar, idârî mekanizma , reâyanın bağlı bulunduğu hertürlü hukûkî sorumluluklar, sancakbeyinin şahsından kaynaklanmıyor, sancakbeyi sâdece merkezden belirlenen kurallar ve yetkileri tatbik ediyordu. Sancakbeyi, sâhibi - i ra'iyyet sıfatını hâiz idiyse de, bu yetki onun bizzat ırsî ya da batı feodalitesinde görülen soyluluk gibi imtiyazlarından kaynaklanmıyor, sâdece merkeze karşı üstlendiği sorumluluklarının gereği olarak kendisine bâzı hakların tanınması sözkonusu oluyordu. Kanaatimize göre, sancakbeyinin yetki alanının, kazânın ve kadının yetki alanına göre çizilmesi gerekir. Sancak ve kazâlarda yer alan kadıların yetki alanları nereye kadar uzanıyorsa, sancakbeyinin otoritesi de o sahaya şâmil idi. Dolayısıyle, sancakbeyinin icrâ yetkisi ile kadının kazâ yetkisi, sancağın idârî ve hukûkî fonksiyonunu tamamlayan ayrılmaz bütün teşkil eder. Sancakbeyi, kadının verdiği kararları uygulamak, diğer bir ifâdeyle, kaza'yı icrâ etmekle görevlidir.

Sonuç olarak şunu belirtelim ki, bir sancak da ne kadar kazâ ve kadı varsa ve bunların kazâ konusunda yetkileri nerelere kadar uzanıyorsa, sancakbeyinin yetki alanı da bunların tamamını içine alıyordu. Sancakbeyinin yetki alanının yalnız haslar dâhilindeki reâya üzerindeki yetkilerle sınırlamak, Mühimme defterlerinde sancakbeyinin görev alanları hakkında ortaya çıkan verilerin ihmal edilmesi sonucunu doğurur. Siyâsî târih kısmında mühimme defterlerinin verileri ışığında yapılan tedkiklerde görüldüğü üzere, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Taman ve Azak üzerinde yoğunlaşan Kazak - Çerkes - Rus saldırıları, Kefe sancakbeyinin liderliğinde yürütülen mücâdelelerle göğüslenmişti.[22] Bu hususda bir iki misâl vererek, sancakbeyinin yetkilerinin, kendisine bağlı bütün kazâları nasıl kuşattığını açıklığa kavuşturmak istiyoruz. 1565 yılında Azak üzerine Çerkesler tarafindan yapılan saldırılar hakkında, Kefe beyi bir mektubla merkeze bilgi vermişti. Merkez, Kefe beyinin mektubu doğrultusunda bilgilenmiş, Azak'ın savunulmasında hiçbir fedâkarlıkdan kaçınılmaması hususunda Kefe beyine tenbihde bulunmuştu.[23] Aynı yıl

---

[21] M. Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, s. 24.

[22] Bu konudaki divan kayıtları için bkz. yuk., Siyâsî târih, s. 77

[23] Bkz. Kefe sancakbeyine. 11 R . 973 / 5 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, *Tıpkıbasım*,

içinde Çerkesler Taman Kazâsı'nda da şekâvet faaliyetlerini sürdürmüşler, bunların te'dibi hususundaki emirler yine Kefe beyine verilmiştir.[24] Bizim bu hükmlerin ışığında dikat çekmek istediğimiz husus, Azak ve Taman'a yapılan saldırılarda savunmadan sorumlu kişinin Kefe beyi olması, bu hususda alınan tedbirlerin merkeze yine onun tarafından bildirilmesi ve merkezin aynı umûr hakkında yine Kefe beyini muhatab almasıdır. Hemen belirtelim ki , tahrîr defterlerinde açıkça ortaya çıktığı üzere, Kefe beyinin Taman ve Azak'da tasarruf ettiği hassı bulunmamaktadır.

Osmanlı şehrinin adâlet, yönetim, beledî organizasyon, güvenlik ve zâbıta , tedrîsât ve dinî fonksiyonları, temelde sancakbeyi ve kadıya tâbi idi . Bu fonksiyonları tek tek ele alacağız.

1. 3. Yürütme ve Yürütme Organları

Sancağın, dolayısıyla Osmanlı şehrinin yürütme sorumluluğu teorik bakımdan sancakbeyinin uhdesinde idi. Sancak beyi, şehir ve ona bağlı bulunan bütün bir bölgenin askerî güçlerini sevk ve idâre etmek, şehrin güvenliği ile ilgili kadının aldığı hukûkî kararları yürürlüğe koymak, savaş zamanlarında sancak dâhilindeki askerî güçleri merkezin isteği doğrultusunda harekete geçirmekti. [25] Sancaklarda, Divân - ı Hümâyûn'un benzeri olan eyâlet veyâ sancak divânları mevcuttu. Bu mahallî divânlar, sancağın niteliğine göre, şehrin adâlet işlerine bakan kadı, mâliye işlerine bakan nâzır veya defterdâr, zâbıtadan sorumlu askerî sınıflar, tezkireci, çavuş, muhzır, ruznamçeci, kâtib gibi görevliler bulunur, bunların başkanlığı beylerbeyi veyâ sancakbeyi tarafından yürütülürdü.[26] Tımar ve zeâmet teşkilâtının bulunmadığı Kefe'de, divanda yer alan askerî sınıfın, yeniçeri, cebeci, topçu ağaları, mâli sorumluların ise, nâzır olduğu ifâde edilmiştir.[27] Bu divânların aldığı kararları zabtetmek üzere divân kâtipleri tâyin edilirdi. Şehzâde Sultan Mehmed zamânında, divân kâtibliğine, mâhir bir şâir olan Şevkî Yusuf Çelebi atanmıştı.[28]

Sancakbeyinden sonra yürütmenin en önemli sorumlusu subaşıdır. Sancakbeyinin yardımcısı durumunda olan subaşı, sancakbeyinin merkezden kendisine havâle edilen sorumluluklar gereği sancak dışında bulunduğu durumlarda, onun yerine sancağın yürütme fonksiyonunun üstlenirdi.[29] Sancağa bağlı temel idârî birimler olan kazâlarda sancak beyinin görevleri subaşı tarafından yürütülürdü.[30]

---

190 / 466.
[24] Kefe beyine, 19 Ra. 973 / 13 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 200 / 495.
[25] H. İnalcık, "*Ottoman Methods of Conquest*", s. 108.
[26] M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 226.
[27] C. Orhonlu, "*Kefe*" mad. , s. 869.
[28] Mehmed Süreyyâ, *Aynı eser, III*, s. 192.
[29] Robert Anhegger - H. İnalcık. *Kânûnnâme - i Sultânî ber - Mûceb - i Örf - i Osmânî*, Ankara 1956, s. XVI vd.
[30] H. İnalcık, "*Aynı makâle*" , s. 108.

Durum, Kefe pratiğinde farklılık göstermektedir. Subaşı ile ilgili hiçbir kayda rastlanmaması, bu görevlinin yerini başka bir görevlinin almış olması gerektiğini akla getirmiş, bu konuda yakpığımız tedkikler, kazâlarda sancakbeyinin yardımcılık görevini yürüten subaşının yerini dizdârın aldığı müşâhade edilmiştir. Evliya Çelebi'nin Soğdak ve Mânkub kazâları hakkındaki tespitleri, bu düşüncemizi doğrulayıcı niteliktedir. Soğdak hakkında "Bâyezîd Han kaydı üzere Kefe eyâletinde voyvodalıktır. Yüz elli akçe pâyesiyle kazâdır. Dizdârı, elli adet kel neferi olup başka yöneticileri yoktur"[31] ve Mânkub hakkında "Kale şimdi Kefe Eyâleti'nde voyvodalık ve yüzelli akçe pâyesiyle kazâdır. Yetmiş parça nâhiye ve köyleri vardır. Başka hâkimleri yoktur. Sâdece dizdârı ve onbeş adet kale neferi var" [32] şeklindeki açıklamalarından, bu kazâlarda yürütme görevini yerine getirecek dizdârdan başka kimsenin olmadığı ortaya çıkıyor. Soğdak ve Mânkub'da kadının bulunduğu, divân kayıtlarında müşâhade ettiğimiz bir husus olduğundan, E. Çelebi'nin dizdâr dışında yönetici yoktur tespiti, en azından XVI. yüzyıl için doğru değildir. XVI. asrın ikinci yarısında Martin Bronevskiy Soğdak'a yaptığı bir geziyi anlatırken, Cenevizlilerden kalma büyük bir kiliseyi gezmek istediğinde, burada Kefe beyi olduğu anlaşılan Kefe sancak âmiri tesmiye ettiği bir kişinin kendisine müsâade etmediğini belirtiyor ki, sancakbeyinin kazânın da gerçek âmiri olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[33]

Kazalarda yürütme görevini sancakbeyi adına gerçekleştiren diğer görevlinin kadı olduğu husûsunun da gözden ırak tutulmaması gerektiği kanısındayız. Sancakbeyinin görev alanının bütün sancak bölgesini kapsadığı düşünüldüğünde, zamanın ulaşım ve haberleşme şartları altında sancağın merkezini oluşturan merkez kazâ dışında yer alan kazâların yürütme görevinin tek kişi tarafından yürütülemeyeceği anlaşılır. Yukarıda belirtildiği üzere, merkez kazâya bağlı kazâlarda sancakbeyinin yardımcılığı görevi, genel olarak subaşı, Kefe tatbikatında ise dizdar tarafından yürütülüyordu. Bizim tespit ettiğimiz kadarıyle, kazâlarda sancakbeyinin yardımcıları tarafından yürütüldüğünü belirttiğimiz bazı görevler, kadıya da havâle ediliyordu. Kefe'de inşâ edilecek gemiler için neccâr temini husûsunda Akkirman beyi ve kadılarına yazılan ve bir nüshâsı Silistre beyi ve kadılarına yazılan hüküm, teorik bakımdan sancakbeyinin görev alanına giren bir meselenin, kadılara tevdi edilmesininin tipik bir örneğini teşkil ediyor. Sancakdan 10 adet neccarın seçilmesi ve gönderilmesi husûsunda, Akkirman ve Silistre beylerinden başka , kadılarına da hitab ediliyor.[34] Bu durûm, şunu gösteriyor: Sancakbeyinin görev yaptığı kazada, bu işi zâten sancakbeyi deruhde edecektir. Ancak, kazalarla ilgili icraat, sancakbeyi adına kadılar tarafından icrâ edilecektir. Bu durum, kadının görev alanının yalnız yargıya inhisar etmediği, yürütmeyi de kuşattığına güzel bir misâl teşkil ediyor. Kadının yürütme ile görevi, bir başka divan kaydında daha net olarak ortaya çıkıyor. Kefe Sancağı bünyesinde Kırım Hanlığı'na ateşli silâhlarla mücehhez cenkçi temini yaygın bir uygulama idi. Divan kaydında, Mânkub, Soğdak

---

[31] E. Çelebi, *VII*, s. 379.
[32] E. Çelebi, *VII*, s. 339.
[33] Martin Bronevskiy, *Kırım*, s. 31.
[34] Akkirman beyi ve kadılarına, 6 L. 975 / 4 Nisan 1568 târihli hüküm. BA, *MD*, VII, 416 / 1196.

kazaları ve Balıklağo'nun bu husûsda yaptığı yardımların yetersiz olduğu belirtilerek cenkçilerin artırılması isteniyor. Mezkûr hüküm, Kefe beyi, Mânkub ve Soğdak kadılarına hitaben yazılmış olup, merkez Kefe kazâsı hâricinde kalan Mânkub, Soğdak kazâları ve Balıklağo'nun Kırım Hanlığı'na temin edeceği cenkçilerin kadılar tarafından yerine getirileceğini gösteriyor.[35] Sancak beyinin kendi sancağı içindeki bütün askeri güçlerin komutanı olduğu, bunların sevk ve idâresinin onun emrinde olması gerektiği hatırlanacak olursa, kadının, sancakbeyinin görev alanını ilgilendiren bir meselede muhatab kabul edildiği açıkça ortaya çıkar.

Sancak dâhilinde polisiye türünden bazı hâdiselerde, kadı, olaylara ilk müdâhale eden kişi olarak karşımıza çıkıyor. 1565 yılında Azak Kalesinnin asayiş, güvenlik ve genel ahlâkla ilgili önemli meselelerinde aykırı hareketlerde bulunan Azak dizdârı ve 'azebler ağası, Azak kadısı tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Bu durum, bilhassa ilginç gözükmektedir; zirâ, bu tip hâdiseler, önce şehrin en yüksek mülkî âmiri durumunda olan sancakbeyine bildirilmesi, onun yetersiz kalması durumunda merkeze yine sancakbeyi tarafından iletilmesi gerekmekte idi. Kadı, hiyerarşiyi atlamak sûretiyle merkeze bilgi vermişti. Ancak, merkezin sancakbeyinden istediği, sâdece vukûatın lâyıkı ile teftiş edilmesi, Azak kadısının şikâyetlerinin doğru olup olmadığının itinâ ile tahkik edilmesi ve merkeze bildirilmesidir. Burada, merkezin taşra görevlilerine tanıdığı yetkilerin kullanımı husûsunda bile ne derece hassas olduğu gözden kaçmamaktadır. Merkez, sancakbeyine meselenin tahkik edilerek sorumluların cezâlandırılması şeklinde bir emir göndermek yerine, hâdisenin olduğu gibi merkeze aksettirilmesini istemiştir. Herhalde, Azak kadısından öğrendiği hâdiseyi, ayrıca Kefe sancakbeyinin tahkikatından öğrenecek, ona göre sorumluların cezalandırılmasını talep edecektir.[36]

Bahsedilen divan kaydını, Suraiya Faroqhi'nin Çorum pratiğinde müşâhade ettiği yürütme anlayışı bakımından ele almak mümkün gözükmektedir. S. Faroqhi, Çorum'da sancakbeyi ile kadı arasında ciddi bir rekâbetin mevcut olduğunu, bunun bâzen gerginlik noktasına vardığını belirterek, aslında bu rekâbetin merkezî otoritenin işine yaradığını ve bu iki önemli şehir yöneticisinin birbirini kontrol ederek merkezî otoriteye karşı dengelediğini ifâde ediyor. S. Faroqhi'ye göre, sancakbeyi ve kadı arasındaki bu rekâbet ve gerilim, şehir eşrâfının da işine geliyor, birbirini dengeleyen bu iki güç arasında kendi güçlerini en uygun buldukları şekilde devreye sokmalarına imkân sağlıyordu. Merkezî güç, şehirdeki bu güç odakları arasında bir tampon güç olarak görev yapıyor, tercihini her vesile ile halkdan yana koyuyordu.[37] S.

---

[35] Kefe beyi, Mânkûb ve Soğdak kadılarına, 20 S. 975 / 26 Ağustos 1567 târihli hüküm, BA, *MD*. VII, 43 / 124.

[36] Mezkûr divan kaydı için bkz. Kefe beyine , 22 Ra . 973 / 22 Ekim 1565 târihli hüküm, BA, *MD*. V, Tıpkıbasım. 174 / 423.

[37] Çorum pratiği için bkz. Suraiya Faroqhi, "*Town officials, tımar - holders and taxation; the late sixteenth century crisis as seen from Çorum*", Turcica, *XVIII* (Paris 1989), s. 64. M. İpşirli'nin aynı mevzuda yaptığı tespitler, S. Faroqhi'nin tahlilini destekleyici niteliktedir. Ehl - i örfe dâhil bulunan beylerbeyinin (biz buna sancakbeyini de dâhil ediyoruz. Y. Ö.) statü ve hiyerarşi bakımından ehl - i şer 'e dâhil olan müftü, kadı ve diğer ilmiye ricâlinden üstün olduğunu, ancak, bu iki sınıf arasında kurulmuş bulunan çok hassas dengeler içinde sürekli bir rekâbetin yaşandığını belirten İpşirli, kadıların beylerbeyi ve sancakbeyleri aleyhine Divân - ı

Faroqhi'nin Çorum için yaptığı bu tahliller, yukarıda ele alınan ve aşağıda tahlil edilecek olan divân kayıtları iyi incelendiği taktirde Kefe için de geçerli olduğu görülür. Taşra güçlerinin birbirini dengelemesi ve merkezin halk yararına bu güçleri tanzim etmesine vesile olmasına yol açan bu hâdise, bizzat sancakbeyi, kadı ve nâzırlar arasında cereyân etmiş olup, sancağın iktisâdî kaynağını istismâr etme çabasının doğurduğu rekâbetleri yansıtmaktadır. Divân kayıtlarına yansıyan hâdiseler , özetle şöyle gelişmişti: Kefe beyi merkeze gönderdiği muktûbunda, kadı ve nâzırın kendisi hakkında yürüttükleri iftirâ kampanyaları hakkında bilgi vermektedir. Kâsım Bey, önce Kefe nâzırı olan Kezâlik isimli şahıs ve önce Kefe kadısı olup şimdi Akkirman Kadısı olan Celâlin , ahâliyi ve ehl - i fesâdı kendisine karşı kışkırttıklarını; bununla yetinmeyip, Mânkub ahâlisinin haberi olmadığı halde onlar adına şikâyette bulunarak kendisini bir çavuş mârifetiyle teftiş ettirdiklerini; ancak, teftiş esnâsında Mânkub ahâlisine sorulduğunda bunların sözkonusu şikâyetlerden haberlerinin olmadığını söylediklerini belirterek, kendisi hakkında kampanya düzenleyen Celâl adlı sâbık kadının esas amacının Kefe avârızının bin altuna iltizâma verilen gelirini uhdesine geçirmesini örtmek maksadıyla Kezâlik'in nâzır, kendisinin ise müfettiş olmasını sağlamak olduğunu iddia ediyor.[38]

Bu hâdisenin en dikati çeken yönü, kadı ve nâzırın ilmiye sınıfından gelen iki yetkili olarak geleneğe göre ehl - i örfü temsil eden sancakbeyine karşı birleşmiş olmasıdır. Bu iki şahsın sancakbeyini teftiş ettirmiş bulunmaları da, denetleme mekanizmalarının işlediğini gösteren diğer bir husustur. Bu tür rekâbetlerin ana sebebinin, şehrin iktisâdî kaynakları üzerinde devletin sâhib bulunduğu yetkilerden kaynaklanıdğını da tekrar belirtelim.[39]

Ancak, bizim tespitlerimize göre, merkezin şehir otoritelerini dengeleme siyâseti, yine merkezden yapılan yersiz müdâhalelerle Kefe'de bozuluyordu. Vezirlerin eyâlet ve sancak gelirlerini istismar etmede taşrada kurmuş olduğu bağlar, bu şehir otoritelerinin görevlerini yapmasını engelliyor, gerçek gücün merkezle kurmuş bulunduğu menfaat bağları ile güçlenen birtakım yetkisiz kişilerin eline geçmesine yol açıyordu. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan bir belge,[40] Kefe'de yürütme ve yargı alanında merkezî müdâhalenin boyutları hakkında oldukça zengin mâlumat ihtivâ etmektedir. 1487 târihinde Kefe gümrük emini ve ayrıca Çandarlı İbrâhim Paşa'nın yakın adamı olan Emin Yahyâ'nın yolsuzluklarını ele alan

Hümâyûn'a arzda bulunma yetkilerinin olmasının, bu ehl - i örf grubunun ölçülü ve âdil davranmasında çok etkili olduğu ve zaman zaman bu şikâyetler yüzünden azledilen , cezâlandırılan, mallarına elkonulan beylerbeylerinin bulunduğuna dikkat çeker (bkz. M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 229)

[38] Kefe Beyi Kâsım Bey'e, 15 Ca. 985 / 31Temmuz 1577 târihli hüküm. BA, MD,XXXI, 102 / 249.

[39] Bizim kanaatimize göre, bu tür rekâbetler, devlet görevlileri arasında değil, bizzat bu mesleği yürüten tüccâr ve burjuva erbâbı arasında cereyân etmeliydi. Bu rekâbetlerin içtimâî faydaya dönüşmesi, mal ve hizmet üretmesi, batı târihinde yaşanan süreçte böyle olmuştu.

[40] TSMA, E. 12 No'da kayıtlı olan sözkonusu belge, 12 kaziyeden oluşmakta olup, tamamı H. İnalcık tarafından yayınlanmıştır. Bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, Document I; belgenin Osmanlıca transkripsiyonu: s. 151 - 156; İngilizce özet ve tahliller: s. 99 - 102.

belge, aynı târihlerde Pâdişah'a sunulmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir.[41] Mezkûr belge, ekonomik ve hukûkî meselelere vâkıf üst düzey bir sancak yetkilisi tarafından II. Bâyezîd'e sunulan gizli bir rapor niteliğinde olup, bu raporu düzenleyen kişi, ismini gizli tutmuştur. Raporun en dikkat çekici özelliği, bir gümrük emininin, merkezî yürütme organında bulduğu bir hâmi sâyesinde, eminin sanckbeyi ve kadı dâhil bütün sancak görevlilerini safdışı edebilmesi ve kendisini bunların üstünde görebilmesidir. Rapor sâhibinin bizzat kendi ifâdelerine göre, "şol kaziyyeler ki, sancak beyinin ve kadıların ve müderrislerin ve a'yân - ı şehrin katlarında zâhir"dir [42]; veya, "bu defterde olan kazâyânın içinde bir yalân söz yâzılmamışdır, şol ki, sancakbeylerininin ve kadıların meclisinde söylenilmiş sözdür; ol yâzıldı, yohsa yohsulların hayıfları yâzılmalu olsa yüz bu kadar olurdu"[43] şeklinde belirtildiği üzere, iddia edilen yolsuzluklar sancağın yürütme ve yargıyla ilgili otoritelerinin önünde alenen yapılıyor, ilgili otoriteler bunları meclislerinde dile getiriyor, ancak, merkezden aldığı güçle hareket eden Emin Yahya karışsında eli kolu bağlı bulunuyordu.[44]

---

[41] Belgenin târihi ve bahsedilen eminin İbrâhim Paşa'nın adamı olması husûsunda H. İnalcık'ın tespitleri hakkında şüphelerimiz mevcuttur. Yahya'nın kendisini kânun ve nizâmın üstünde görmesini mezkûr eminin "beni kadıaskerin rüsûmunu cem' etmeğe komuşlardır" (Sözkonusu ifâde için bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, Document I, Kaziyye 12, s. 155) şeklindeki ifâdesine bağlayan H. İnalcık, bu kişinin 1486'ya kadar kazasker olup aynı yıl vezir, 1497 - 99 yılları arasında vezir - i a'zâm olan Çandarlı İbrâhim paşanın rüsûmunu toplaması hasebiyle onun adına çalışan ve ondan güç alan birisi olduğunu iddia etmektedir (bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 99 n. ; İbrâhim Paşa, Amasya vâliliği esnâsında II. Bâyezid'in lâlâsı olmuş, bu şekilde ona intisap ettikten sonra, 1484 Kili - Akkerman seferine vezir olarak katılmış, 1497'de vezir - i a'zâm olmuştur. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *"Çandarlı "* mad., İA, *III*, s. 356). Bu dönemde Kefe'nin sürgün vezirlerin görevde bulunduğu yerler arasında olduğu ve 1475 - 82'da Kâsım Paşa, 1482 - 87 arasında Cezerî Kâsım Paşa, 1487 - 89 arasında Mesih Paşa, bundan sonra ise Şehzâde Mehmed'in görevde bulunduğu (bkz. aş. s.143 vd.) hakkında verilen mâlumat hatırlandığında, İbrâhim Paşa'nın Kefe'deki umûra nasıl müdâhale edebileceği sorusu akla gelmektedir. Kronoloiik sıra dikkate alındığında, belgenin Mesih Paşa'nın sancakbeyilği dönemine âit bulunduğu kesinlikle ortaya çıkmaktadır; zirâ, Kâsım Paşa'nın belge târihine göre geçmişte kalan bâzı uygulamalarına atıfta bulunulmaktadır (bkz. Kaziyye 1, s. 155). Kâsım Paşa'dan sonra ise Mesih Paşa Kefe sancak beyidir. Bu bakımdan, belgenin târihinin, Mesih Paşa'nın görev yılları olan 1487 - 89 arasındaki bir târihe, yâni 1488 târihi olması akla yakın gelmektedir. Belge incelendiğinde, bahsedilen hâdiselerin münferid olaylar olmadığı, bunların birhayli uzun bir süre içinde işlenen büyük çapta yolsuzlukların sâdece dikkat çekici ve en çarpıcı olanları olduğu bizzat kaziyye sâhibi tarafından ifâde edilir ("bunun gibi kaziyyenin nihâyeti yokdur": Kaziyye 12, s. 155). Bu durumda, bu belgenin ele aldığı olayların, Cezerî Kâsım Paşa'nın yerine 1487'de gelen Mesih paşa'nın aynı yıl ve müteakib yılda işlediği yolsuzlukları ihtivâ ettiği ortaya çıkmaktadır. Emin Yahya'nın, kadıaskerin rüsûmunu toplayan kişi olduğu yukarıda belirtildiği üzere kendi ifâdesi ile sâbit olduğu ve bu dönemde İbrâhim Paşa'nın Kefe sancakbeyliği ile bir ilgisinin bulunmadığı kesin olduğuna göre, Çandarlı İbrâhim Paşa'nın, Mesih Paşa ile ittifâk dâhilinde Emin Yahyâ'yı bu tür yolsuzluklarında himâye etmekte olduğu düşünülebilir. Aksi halde, Çandarlı İbrâhim Paşa'nın, Mesih Paşa gibi yine vezir kökenli birisini imparatorluğun bir sancağında yok farzederek kendi istediği umûru uygulatabilmekte olduğunu düşünmek gerekir. Mesih Paşa ve Çandarlı İrâhim Paşa'nın rakib kişiler olabileceklerini de gözden ırak tutmamak gerekir.Çandarlı İbrâhim Paşa'nın vezir Mesih Paşa'ya rağmen bu kadar yolsuzluk yaptırabilmesi .İmparatorluk merkezinde bu işin tam anlamıyle kurumlaşmış olduğunu gösterir.

[42] H. inalcık, *Aynı eser*, Kaziyye XI, s. 155

[43] H. İnalcık, *Aynı eser*, Kaziyye I, s. 151

[44] Yukarıda merkeze ulaştırıldığı görülen raporun ortaya koyduğu dejenerasyon, sancağın bütün mukâtaa gelirlerini, diğer örfî ve şer 'i vergi gelirlerini bir eminin istediği gibi tasarruf etmesi ile ilgilidir. Yahya isminde bu emin, sancakdaki askerlerin ulûfelerine bile el koyuyuordu.Bu

Merkezin yürütmeğe müdâhalesi hakkında yukarıda verilen misallerden sonra, tekrar esas konumuza dönüyoruz. Yukarıda kadının yürütme ile ilgili görevler alması husûsunda verilen misâller yanında, sancakbeyinin yargı alanına giren meselelerde görevlendirildiği de görülmektedir. 1568 yılında Kefe'nin tahriri sırasında kadıların ve nâiblerinin birtakım usulsüz vergiler yazdıkları merkeze şikâyet edilmiş; merkez, bu husûsun teftiş ve tahkik meselesini sancakbeyine havâle etmişti. Merkezin sancakbeyinden istediği, meselenin tahkik edilerek merkeze bildirilmesi idi. Burada da günümüz pratiğine göre çok farklı bir uygulama sözkonusudur. Anlaşıldığı kadarıyle, tahrir işi aslında yürütmenin konusu olduğu halde kadıya tevdi edilmiş, bu konuda çıkan problemler de yine yürütmenin başı olan sancakbeyine havâle edilmişti.[45] Taşra yönetiminde yürütme ve yargı alanlarının tam vâzıh olmadığını gösteren başka bir divân kaydına konu olan hâdiseler şöyle gelişmişti: XVI. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibâren büyük çarpışmalar hâlinde sürüp giden Çerkes - Rus ittifâkı ile Osmanlı kuvvetleri arasındaki mücâdelelerin Rus ve Çerkesler üzerinde yarattığı yılgınlık sonucunda, bâzı Rus ve Çerkes eşkiyasının kendi istekleriyle teslim olarak Azak Kalesi'ne sığındakları ve her iki taraf arasında doğan nefret ve şiddet ortamının sosyo - psikolojik havasını firsat bilen kale ahâlisinden birtakım kişilerin teslim olan Rus ve Çerkesler üzerine saldırarak bâzılarını katlettikleri anlaşılıyor. Azak'a sığınanları katledenlerin yargılanarak şer 'i şerif'e göre cezâlandırılma görevi, Kefe beyine tevdi edilmiştir ki, bu durum, sancakbeyine yargıyla ilgili verilen görevler hakkında daha açık bir misâl teşkil etmektedir.[46]

Sancakbeylerinin göreve tâyini ve bu görevde kalmalarında esas faktör, merkezle, bilhassa etkin vezirlerle kurdukları samîmi ilişkilere bağlı idi. Osmanlı politik hayâtının temel husûsiyetinin, askerî sınıfın hem kendi arasında, hem de merkezde sultan ve vezirlerle geliştirmiş bulunduğu şahsî ilişkilere dayandığı ifâde edilmiştir ki,[47] bu, Kefe bakımından sarahatle müşâhade edilmiştir. Peçevi, Çerkes Kâsım Bey'in uzun süre görevde kalmasını ve ömrünün sonuna kadar azledilmemesinin esas sebebinin Sokullu'nun yakın adamı olmasından kaynaklandığını, biraz da tenkîd yollu bir üslûbla ifâde eder.[48] Sancakbeyinin

---

dejenerasyonun XVI. yüzyıl boyunca devam ettiğini sanmıyoruz. Bu durumun, bilhassa sürgün vezirler döneminde yaşanan geçici bir dönem olduğunu düşünüyoruz. Zirâ, raporun düzenlendiği târihten iki yıl sonra 1489'da, Kefe sancakbeyliğine şehzâde Mehmed getirilmiştir ki, bu hâdiselerle ilgili olabilir. Kefe'deki bu hukûkî inhilâlin merkeze ulaşması üzerine, sanırız II. Bâyezid'in oğlu Mehmed Kefe sancakbeyliğine atanmıştır.

[45] Mezkûr hüküm için bkz. Kefe beyine, Gurre - i M. 976 / 26 Haziran 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 570 / 1605.

[46] Kefe beyine, 21 Ra. 973 / 15 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 204 / 506.

[47] Bu konuda bkz. M. Kunt, *The Sultan's Servants the Transformation of Ottoman Provincial Government*, New York 1983, s. Xiii.

[48] Bu hususda Peçevi'nin kaydı şöyledir: "Çerkes Kâsım Bey, şıkk - ı sânî defterdârı iken, Kefe sancağı verilmiş idi ve buna sonra eyâlet ünvânıyle tevcih olunup el - ân beylerbeylik nâmınadır. Vezir - i âzam Mehmed Paşa tavil mansubâtından olmağla âher ömrine değin ma'zulluk görmedi ve Sultan Selim asrında Ejdarhan Seferi'ne ba'is olub beyhûde bu kadar harç ve hasârata ve beytü'l - mâl - ı müslimînin aza'âtına? Sebep oldu. " (bkz. *Târih - i Peçevi*, *I*, İstanbul 1283, s. 47).

atanmasında a'yân ve eşrâfın etkili olduğu husûsunda Ö. Ergenç'in yaptığı tespitlere, Kefe ile ilgili kaynaklarda tesâdüf edemedik.[49]

Beylerbeyi veya sancakbeylerinin atanması hakkındaki hükmü ulaştıran kişilere müjdeci denilirdi. Bunlar, atama kararını beylerbeyine uluştırmaları karşısında bahşiş alırlardı. Bu bahşişin verilmesi, kanun gereği idi. Trablusgarp beylerbeyliğine atanan Haydar Paşa, Kefe beylerbeyi olduğu sırada yaptığı gibi bahşişi vermemiş, mesele merkeze kadar aksetmişti. Divân kayıtlarından anlaşılıdığı üzere, tevcih haberini getiren müjdecilere bahşişin verilmesi emredilmişti. [50]

Taşra örgütünün liderleri olan beylerbeyi veya sancakbeyleri ile merkez arasında kurulmuş bulunan çok sıkı ve etkin bir haberleşme ağı, Osmanlı Devleti'nde yürütmenin mâhiyetini ortaya koyan en önemli uygulamalardan birisidir. Kefe ile ilgili divan kararlarının incelenmesinde dikkatimizi çeken en önemli husus, taşra ile merkez arasında kurulmuş bulunan enformasyon ağının, hem merkezde alınan kararları, hem de merkezin taşra ile ilgili kararlarının ortaya çıkışında esas faktör olduğunu tereddüde meydan bırakmayacak şekilde ortaya koymasıdır. Sancakbeyi, sancak içindeki bütün önemli meselelerden merkezi haberdar etmekle mükellefti. Durum yargı bakımından da aynı idi. Sancakbeyleri ve kadılar tarafından merkeze sunulan bu arzlar, Divan - ı Hümâyûn'un bu alanlarda ihtisaslaşmış uzmanları tarafından ele alınıp incelendikten sonra, bunlarla ilgili kararlar hükümler hâlinde yazılıyor ve taşraya gönderiliyordu. Taşra örgütleri, bu kararlar doğrultusunda hareket ediyorlardı. Merkezde alınan kararların taşraya ulaştırılması için çok sistemli ve düzenli işleyen bir örgütün kurulduğu anlaşılıyor. Hemen hemen bütün hükümlerde, "kethüdâsına" veyâ "âdemine" verildi şeklinde şerhler düşülmüş olması, bu örgütün mevcuduyetini gösteren en önemli delildir. Bâzen kethüda, bâzen çavuş veya ulakların yürüttüğü bu haberleşme ağı, kanaatimizce Osmanlı devleti'nin merkezi karakterini yansıtan en temel uygulamalardan birisidir. Bu özel şahıslar, taşradan getirdikleri arzı divâna sunduktan sonra cevâbını alıncaya kadar istanbul'da bekler, bu hususda divân kararı sâdır olduktan sonra bunu alarak taşraya ulaştırırlardı.[51] Merkez, sancakbeyi veya beylerbeyinin görev bölgesi hakkında kendisini bilgilendirmede gevşek davranması durumunda sert ikazlarda bulunuyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında artan Kazak ve çerkes saldırıları karşısında merkeze bilgi verme konusunda ihmalkâr davranan Kefe beyi, merkezin sert ikâzına uğramış; Kefe beyine, sancağı dâhilinde olan hâdiselerden merkezi niçin kendisinin değil de Kırım hânının haber verdiği sorulmuştu.[52] Bu haberleşme ağı, yalnız enformasyon amaçlı değildi. Merkezle taşra arasında kurulan bu sıkı temaslar neticesinde merkezin taşraya hakimiyeti de sürmüş oluyordu. Osmanlı Devleti'nin enformasyon devrimi evvelinde taşra ile merkez arasında böylesine mükemmel işleyen bir örgütü

---

[49] Sancakbeyi, kadı, kethüda ve bunun gibi şehir görevlilerinin atanmasında eşraf ve ayânın etkilsi hakkında bkz. Ö. Ergenç, "*Aynı makâle*", s. 1270.

[50] Trablusgarb Beylerbeyisi Haydar Paşa'ya 24 Ra. 989 / 28 Nisan 1581 târihli hüküm, BA, *MD*, XLII, 254 / 793

[51] M. İpşirli, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Târihi*, (Editör: Heyet), s. 231.

[52] Kefe beyine, 22 B. 968 / 19 Nisan 1560 târihli hüküm için bkz. A. Ref'ik, "*Açık deniz meselesi ve Azak muhasarası*", Vesika IV, s. 267 - 268.

uzun süre nasıl ayakta tutabildiği, başlıbaşına bir araştırma konusu olduğu kanaatindeyiz. Üç kıta üzerinde binlerce kazâ ve nâhiye merkezelerini merkezden yönetebilmek için bütün bölgeleri çok iyi tanıyan uzmanlar kadrosunun varolması gerektiğini düşünüyoruz. Çok sayıda bu uzmanlar kadrosu, Divân - ı Hümâyûn kararlarının sâdır olmasında temel rolü oynuyorlardı. Divâna düşen iş, sâdece tasdik etmekden ibâretti.

Divân kararlarına göre sancakbeyine yüklenen sorumluluğun siyâsî alanda temerküz ettiği görülmektedir. Kefe pratiğinde, sancak beyinin aslî görevinin siyâsî sahaya müştemil olduğu sarahatle müşâhede edilmiştir. Kefe Sancağı, geniş bir hinterlanda sâhip bulunuyordu. Kuzey'de Turla Suyu'nun öte yakası, Kuzey - doğu'da Volga havzası, Kuzeybatı'da Kafkasya sahasına kadar uzanan çok geniş bir coğrafya, Kefe'nin hinterlandını teşkil ediyordu. Bu geniş hinterland, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren yoğunlaşan Rus - Çerkes - Kazak saldırısına mâruz kalmış, yüzyılın ikinci yarısı boyunca Kefe Sancağı veya eyâleti, ağır siyâsî sorumluluklar altında bulunmuştur. Bu sorumluluklarını, zaman zaman Kırım Hanlığı ile ortaklaşa yerine getirmiştir. Kefe sancak beyleri, Akkirman sancağına kuzeyden gelen Leh saldırıları karşısında da sürekli işbirliği yapmak zorunda idiler.[53]

Kefe sancak beyinin siyâsî bakımdan süreklilik arzeden diğer görevi, itaat altına alınan Çerkes tâifesi arasında vukûbulan âsâyiş sorunları idi. Osmanlı yönetiminde yerleşik hayata ısındırılmaya çalışılan Çerkesler, iç kabile yapılarının gereği olarak sürekli huzursuzluk kaynağı idiler. Kefe beyine bu konuda gönderilen emirler bir hayli fazladır. Çerkes tâifesi arasında çıkan huzursuzlukların kaynağında, şekâvetle yaşamaya alıştıkları halde yerleşik hayata geçmeye zorlanan kabile unsurlarının tekrâr eski hayatlarına dönme çabaları ve eskiden beri esir devşirme alanı olan Çerkes ülkelerinin bâzı tüccârlar tarafından Osmanlı yönetiminde de aynı amaçla istismar edilmeye çalışılmasından doğan vakalar idi. Bâzı tüccârlar, Taman vâsıtasıyle Kefe'ye bağlı bulunan Jane Çerkeslerini eski alışkanlıkları gereği esir ediyor ve satıyorlardı. Bu tüccârların bu şekilde faaliyet göstermeleri, şüphesiz, Çerkes kabile reisleriyle yaptıkları zımni anlaşmanın kendilerine sağladığı imkânlar sâyesinde idi. Çerkes kabile reislerinin en önemli geçim kaynaklarından birisi de, rakib veya kendi reâyasından bâzılarını alenen veya gizli olarak tüccâra satmak idi. Bunu, Çerkes reâyasının merkeze ulaşan şikâyetlerinden anlıyoruz ki; İstanbul'a kadar ulaştığına göre, bu vakaların yaygın olduğunu gösterir.[54]

Taman'ın hinterlandını teşkil eden Jane Çerkesleri arasındaki huzursuzluklar reâyanın cebren esir edilmesiyle sınırlı değildi. Yine eski alışkanlıklarının gereği olarak, bazı Çerkes beyleri ve sipâhileri, reâyanın davarlarını zorla alıyor, davar

---

[53] Buna misal olarak bkz. Kefe beyine. 20 L. 973 / 10 Mayıs 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım , 571 / 1580.

[54] Çerkes reâyasının bizzat Çerkes kabile reisleri tarafından esir edilerek tüccâra satılması hakkındaki divân kaydı için bkz. Kefe beyine. 11 Ca. 972 / 15 aralık 1564 târihli hüküm, BA, *MD*, VI, 293 / 623

sâhipleri bunları istemeye gittiğinde, kendilerinden "emcik - i baha" [55] adında ilâve bir vergi tahsil ediliyordu. Kefe beyinin bunları tenbih maksadıyla yaptığı uyarılar sonuçsuz kalmış, durumu merkeze haber vermişti. Merkezden kendisine verilen cevapta, reâyanın zulüm görmemesi için her türlü tedbirin alınması istenmiş, iftiralar karşısında dikkatli olunması hatırlatılmıştır.[56]

Yukarıda işâret edildiği üzere, sancakda cereyân eden bir polisiye veya zâbıta vakası, sancakbeyinin uhdesinde bulunduğu halde, durum önce merkeze ulaştırılıyor, merkezin bu konuda görüşü ve hükmü alındıktan sonra uygulamaya geçiliyordu. Osmanlı taşra yürütme örgütünün en dikkati çeken yönü, kanaatimizce burasıdır. Merkezin bu hususda böyle bir teâmülü geliştirmesinin yukarıda izâh edilen sebeplerinden başka, diğer bir tarafı da, sancakbeyinin, batı tarihinde görülen feodal zorbalığa benzemesinin engellenmesine yönelik idi. Sancakbeyinin uygulamalarının merkez tarafından bilinmesi, şüphesiz, onu şer 'i şerife itaate mecbur eden ve keyfi uygulamalardan men eden önemli bir unsurdur. Bu bakımdan, yukarıda hükmün sonunda verdiğimiz "iftiralar karşısında dikatli olunması" şeklinde merkezin yaptığı uyarı, merkezin taşra yürütme organı hakkında taşıdığı endişeleri de ortaya koymaktadır. Merkez , kabile rekâbetlerinin esas unsur olduğu Çerkes toplumunda, bu rekâbet unsurlarının , taşra örgütüne tanınan yetkiyi, maddi delillere dayanmayan , sâdece laftan ibâret iddialarla birbirini yoketmeleri amacıyla istismar edeceğinden endişe ediyor, iftirâlar husûsunda dikkatli olunmasını emrediyordu.[57]

Bu hüküm, günümüz pratiği ile Osmanlı pratiği arasındaki derin farklılığı ortaya koyması bakımından da dikkat çekicidir. Günümüz pratiğinde, önce polis, sonra yargının alanına giren hâdise, bu hüküme göre, sâdece Sancakbeyine havâle edilmiştir. Kefe beyinin merkeze bildirdiği hâdise, ilk aşamada kadının sahasına girmemektedir; zirâ, meşrû nizâmın kuvvet yoluyla ilgâsı sözkonusu olup, buna karşı kuvvetle gidilmesi gerekmektedir. Ancak, bu meselenin günümüz pratiği açısından yargıyı ilgilendiren cephesi de mevcuttur. Günümüz pratiğinde, büyük çapta isyân veya ihtilâlin sözkonusu olmadığı küçük vakalarda polisin görevi, suçluuarın yargıya teslim edilmesinden ibarettir. Halbû ki, bu hâdisede, cezâlandırma görevinin de Sancakbeyine havale edildiği anlaşılıyor; zirâ, konu ile

---

[55] Emcik, bostan mânâsına geldiğine (bkz. Şemseddin Sâmi, *Kâmûs - ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 164) göre, emcik - i bahanın, bostan bahası karşılığında tahsil edilmek istenen bir vergi olduğu anlaşılıyor. Bunun, otlak resmi olma ihtimâli de dikkate alınmalıdır; zirâ, burada koyunlardan alınmak istenen bir vergi sözkonusudur.

[56] Kefe beyine, 9 B. 973 / 9 Şubat 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 373 / 994.

[57] Yürütme üzerinde merkezin kontrolü ve merkez - taşra arasında sürekli bilgi akışını sağlamak amacına yönelik yaygın Osmanlı tatbikatına güzel bir misâl şöyle cereyân etmişti: Taman'a bağlı Vayle köyünde birtakım arazi sorunları çıkmıştı. Bu arazi sorunlarıyle ilgili olarak Kefe sancakbeyi mektub göndererek Vayle Köyü'nde çıkan sorunlardan merkezi haberdar etmiş, merkez bunun üzerine Kefe Sancakbeyi ve Taman kadısına hitâben hüküm yazmıştır. Burada da, hukûkî düzenin işleyiş şekli diğer hükümlerle aynıdır. Taşarda çıkan sorunlar üzerinde sancakbeyi ve kadı direkt icraat yapamıyor, bu sorunları önce merkeze bildirerek merkezî divânın görüşü, diğer açıdan onayı alındıktan sonra icraata geçiliyordu. Aşağı yukarı bütün mühimme hükümlerinin, sancak yöneticilerinin gönderdiği mektublara binaen yazılmış bulunması tesâdüfî bir uygulama değildir. (bkz. Kefe sancakbeyi ve Taman kadısına, 27 B. 973 / 17 Şubat 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 380 / 1010).

ilgili kadıya herhangi bir hüküm yazılmamıştı. Günümüz anlayışına göre, bu meseleye önce savcının el koyması gerekmektedir. Osmanlı pratiğinde bu ara mekanizmalar henüz teşekkül etmediğinden, sancaktaki en yüksek askerî otorite olan sancakbeyi, kuvvet yolu ile bu olay üzerine gitmekle görevlendiriliyordu.

Divan kayıtlarına göre taşra örgütünün mâli kaynaklarının kullanımında, sancakbeyinin hiçbir yetkisinin olmadığı gözlenmektedir. Sancak bütçesinden yapılacak harcamalar, direkt "nâzır" veyâ "hassa harc" eminine gönderiliyordu. Bu hususda misâl addedilebilecek bir hüküm, özetle şöyle idi: "Tersâne - i âmire'de inşâ edilecek gemilere lâzım olan kerestenin Tat İli'nden kestirilmesi, gemilerle nakledilmesi, bu aşamada kullanılan iş gücünün ve diğer masraflarının karşılanmasını öngören bir hüküm, "Kefe beyine ve nâzırına" şeklinde başlıyordu. [58] Buradan anlaşıldığı üzere, nâzırı ilgilendiren cihet, sancak bütçesinden yapılacak harcamalar idi. Mezkûr hükümde sancak bütçesinden kereste ile ilgili yapılacak harcamaların mufassalan defter edilerek gönderilmesi emrediliyordu. Görüldüğü gibi, sancağın iktisâdî gücü de "nâzır", "hassa harc emini" veya "defterdâr"[59] vâsıtasiyle merkezin kontrolünde tutuluyordu. Nâzır, sancakbeyine değil, bizzat merkeze bağlı idi. [60]

Yukarıdaki açıklamaların ışığında, Osmanlı şehrinin temel idâri birimi olan sancağın, siyâsî bakımdan temsilcisi olan sancakbeyi, adlî yöneticisi olan kadı ve iktisâdî sorumlusu olan nâzır vâsıtasıyla merkez tarafından sıkı bir şekilde kontrol altında tutulduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bunun yüzyılın sonlarına doğru nasıl bir gelişmeye tâbi olduğu, aşağıda ele alınacaktır.

Halil İnalcık, Osmanlı klasik sisteminin dejenere oluşunu beylerbeyi veya sancakbeyinin "bizzat vergi toplayan vâli olarak düşünülmesinin yaygın bir uygulama hâline" gelmesiyle başladığını öne sürmektedir ki,[61] yüzyılın sonlarına doğru Kefe'nin bu açıdan nasıl bir süreç yaşadığının ortaya konulması bizim açımızdan önemli gözükmektedir. H. İnalcık'ın belirttiğine göre, bir vilâyete atanan vâlinin eyâletin vergi geliri olarak hazineye muayyen miktarda para ödemeyi garanti etmesi şeklinde önceleri Mısır gibi uzak vilâyetlerde tatbik edilen bu anlayış, yüzyılın sonuna doğru bütün imparatorluk sathına yaygınlaştırılmış; böylece vâliler vergi toplayan mültezim konumuna gelmişlerdir. İnalcık'a göre bu uygulama, XVIII. asırda otonom eyâletlerin doğuşuna zemin hazırlayan temel faktör olmuştur.[62] Bu tatbikatın XVII. ve daha sonraki yüzyıllırda ne gibi sonuçlar doğurduğu müstakil araştırmaya konu olacak boyutta olup, şimdilik bizim sınırlı olduğumuz XVI. yüzyıl açısından konuyu

Öncelikle, bu uygulamanın Kefe'de de aynen yaşandığını belirtelim. İktisat bahsinde ele alınacağı üzere, divân kayıtlarına yansıdığı kadarıyla Kefe, İstanbul'un yağ ihtiyâcını karşılıyan en önemli şehirlerden birisi idi. İstanbul'a yağ temini husûsundaki hükümler, divan kayıtlarında büyük bir yer tutmaktadır. Merkezî uygulama anlayışı ile yağın merkezden tâyin edilen narh üzerinden alınması, piyasa tüccarı ile devlet arasında büyük bir rekâbete yol açmış, bu yüzden madrabazlık Kefe'de yaygın bir meslek hâline gelmişti. Meselenin idârî yapıyı ilgilendiren tarafını, Selâniki şöyle nakledıyor: "Evâsıt - ı şehr - i şa'bân sene - i mezbûrede[63] Kefe beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın vefâtı haberi geldi. Yerine Bolı Sancağı beyi Rûm Rûm Bey - Oğlı dimekle ma'rûf Behram Bey beylerbeyi oldı. Ve vilâyet - i Kefe'de vâki' mahsûlât - ı mîrî - i cizye ve âdet - i ağnâm ve sâ'ir hukûk - ı rüsûm - ı şer 'iyye ve örfiyyeyi beylerbeyi kabz u zabt idüp, Matbah - ı Âmire'ye sene - ber - sene lâzım olan revgân - ı sâdeyi yetişdürmeğe müte'ahhid olmak ile beylerbeyilik kendüye ve Bolı sancağı tâze civân oğlına virilmek fermân olundı."[64] Selâniki'nin verdiği ma'lûmâttan anlaşılacağı üzere, sancak gelirleri daha önce nâzır veya defterdâr uhdesinde mültezimler kanalıyla iltizama verilmesine benzer bir şekilde, bu sefer İstanbul'un yağ ihtiyâcını karşılamak gibi bir taahüd ile beylerbeyine veriliyor; beylerbeyi, eyâletin bâzı gelirlerini serbest bir şekilde tasarruf etme hakkını elde ediyordu.[65] Bu uygulamaya göre, Beylerbeyi, ilk mültezim konumuna geçiyordu. Herhalde o da, eyâlet içindeki mukâtaaları başka mültezimlere satmak sûretiyle mükellef bulunduğu masrafları yapacak ve ayrıca kendi geçimini temin edecekti. Kefe'nin gelirlerinin İstanbul'un yağ ihitiyâcının karşılanması taahhüdü ile beylerbeylerine verilmesine devam edildiği anlaşılıyor. Kefe Beylerbeyliği, yine aynı maksatla 1002 / 1593 - 1594 târihinde Hasan Sencivan Paşa'ya,[66] 1008 / 1599 - 1600 târihinde ise Muvahhid Mustafa Efendi'ye verilmişti. Muvahhit Mustafa Efendi, İstanbul'a 2000 kantar sâde yağ temin etmek karşılığında Beylerbeyi oluyor, yağın bahâsı olarak âdet ve ağnâm, avârız dâhil olmak üzere bütün örfî ve şer 'i vergileri tasarruf etmek hakkı kendisine devrediliyordu.[67]

Bu uygulamaların eyâlet ve sancağı artık bir idârî birim olmakdan çıkararak iktisâdî ünite haline getirdiği ve XVI. yüzyılın ilk yarısından itibâren kurulmuş bulunan merkezî sistemi tasfiye ettiğini gösteren deliller de yine Selâniki'nin nakillerinde yer almaktadır. Bu uygulamaların, beylerbeyleri veya sancakbeylerinin sancak gelirlerini kendi masrafları için kullanmaya teşvik hatta mecbûr ettiği,[68] eyâlet

---

[63] Selânikî'nin sözkonusu ettiği târih. evâsıt - ı Şa'bân 1001 / 1592 - 1593 târihidir.

[64] Selâniki, *I*, s. 313.

[65] Selâniki'nin verdiği bilgilerden Behram beye İstanbul'un yağ ihtiyâcını karşılamak üzere Kefe'ye atanması sırasında Kefe'nin bütün gelrilerini tasarruf etme hakkının verilmiş olduğu gibi bir sonuç çıkıyorsa da, bunun böyle olmadığı, Selâniki'nin müteâkiben verdiği bilgilerden anlaşılıyor. Behram Bey'e yalnız belli mukataa gelirleri verilmiş, ne kadar gelir dilimini tasarruf edeceği berâtında belirtilmişti. Fakat, uygulamada beylerbeyinin bütün Kefe mukâtaasını tasarruf etme eğiliminin saraheten anlaşıldığı için, eyâlet gelirlerinin artık beylerbeyinin tasarrufunda olduğunu belirtmekten çekinmedik (bkz. Selâniki, *I*, s. 316).

[66] Selânikî, *I*, s. 349

[67] "Ve bahâ - yı revgân ol diyârda âdet ve ağnâm ve hukûk ve rüsûmdan ve belki her sene avârızdan hâsıl olandan virilmek üzere beylerbeyilik fermân olundı. (bkz. Selânikî, *II*, s. 845).

[68] H. inalcık, "*Aynı madde*", s. 724.

yöneticilerinin merkeze taahhüdlerini yerine getirebilmek için sancak gelirlerini zorladıkları ve bu yüzden azle kadar varan cezâlara çarptırıldıkları görülmektedir. Yukarıda 1001 / 1592 - 1593 târihinde Kefe beylerbeyliğine atandığı belirtilen Rûm Bey Oğlu Behram Paşa'nın, İstanbul'a temin etmeği taahüd ettiği yağ miktarının masraflarını karşılayabilmek maksadıyla berâtında yazılı bulunan tasaruf hakkının dışına taştığı haberi merkeze ulaşmış, hakkında soruşturma açılmıştır. M. Selânikî, Soruşturmanın gerekçesini, zamanın Anadolu defterdârı Burhaneddin Efendi'ye atfen şöyle nakledirор : "Vilâyet - i Kefe Beylerbeyliği fermân olunan Rûm Bey Oğlı Behram Paşa sâbıka sene 990 târihinde mensûh olan piyâde vü müselem yerlerinün emvâl - i fürûhtunı ve mukâta'at emvâlini iltizâm ve ber - vech - i kefâlet haklaştırmağa nâzır olduğı zemânda Hazîne - i Âmire defterine yazyılup eline virilen berât - ı hümâyûndan ziyâde ba'zı arâzî dahî zabt u fürûht eyledüği yerlerin emvâli gelen irsâliyeler ve muhâsebât defterlerinde küllî noksan üzeredir, eksik gelmişdür. Fuzûlî zabt u füruht eyledüği yerlerün akçaları taleb olunmak vâcib ü lâzımdır deyu da'vâ - yı küllî eyledüği arz u telhis olunup Pâye - i serîr - i â'lâya okundukda..." Bu şekilde izâhata devam eden M. Selânikî, pâdişâhın emriyle toplanan sadrâzâm Sinan Paşa, defterdâr Burhâneddin Efendi, ikinci vezir Ferhâd Paşa, Mevlâna Abdülbâkî Efendi, eski Rumeli kadıaskeri çelebi oğlu Mevlâna Hasan Efendi, yine eski Rumeli kadaskeri Mevlâna Abdülbâki Efendi, eski Anadolu kadıaskeri Melâna Ali Çelebi'den müteşekkil bir toplantıda yargılandıktan sonra azledilmesine ve irtikab ettiği akçenin ödenmesine karar verildiğini bildirmektedir.[69]

Bu toplantıya katılan bâzı kişilerin Behrâm Bey'in irtikabını meşrû görmek gibi bir temâyülün içinde oldukları, Selâniki'nin nakillerinden anlaşılmaktadır ki; yukarıda, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin sancak gelirlerini kendi masrafları için kullanmaya merkez tarafindan zorlandıkları şeklindeki değerlendirmenin târihi kaynaklar tarafindan teyid edilmesi açısından dikkat çekicidir.[70] Selânikî'nin verdiği

---

[69] Selânikî, *I*, s. 316 - 317.

[70] Bu dönemde merkezin sancakbeyleri üzerindeki nüfûzunun onlardan daha çok faydalanmaya yönelik olduğu, adâlet ve şehir halkının korunması gibi temel anlayışın ikinci planda kaldığı hakkında Azak pratiğinden gözel bir misâlle karşıkarşıyayız. 1575 târihlerinde, Azak'da mültezimlerin ve sâir sorumluluarın tüccâra zulmettikleri, bâzı tüccârların İstanbul'a kadar gelerek şikâyetlerini arzetmeleriyle ortaya çıkmış; Azak beyi Mehmed Bey, bu hâdiseler üzerine şiddetle ikâz edilmiştir. Mehmed Bey'e gönderilen hükümde, bu gibi hallerin sonu gelmezse, azille yetinilmeyeceği, kendisinin "mu'atab" olacağı hatırlatılıyor ve onu göre hareket etmesi emrediliyor (bkz. Azak beyine, 8 Z . 983 / 21 Mart 1575 târihli hüküm, *BA*, *MD*, XXVII, 357 / 852). Mehmed Bey'in bu sert ikâza rağmen mevkiini koruduğu, kendisine gönderilen 7 Ca. 984 / 2 Ağustos 1575 târihli hüküm (bkz. BA, *MD*, XXVIII, 59 / 142)'den anlaşılıyor. Mezkûr hükümde, Azak beyinin merkeze yazdığı mektubda Azak ve civârındaki Rus, Çerkes, Nogay gruplarının tamamen barıştıkları, birbirinden aldıkları esirleri iâde ettikleri, şehirde tam bir sulh hâli bulunduğu ve ahâlinin emn ü amân içinde olduğunu belirttikten sonra, İstanbul'un ihtiyaç duyduğu yağın çok miktarda hazırlanarak gönderildiğini bildirdiği ifâde edilmektedir. Merkezden Azak beyine gönderilen hükümde bunların yer alması, sözkonusu yağın gönderilmesinin tenbih edilmesi maksadına yöneliktir. Bu açıdan, Mehmed Bey'in, merkezin zaafını keşfetmiş olduğu görülmektedir. Bilhassa "bol miktarda" yağın gönderildiğini bildirmesi, onun merkez ile ilişkilerini halletmede nasıl kurnaz davrandığını gösterir; zirâ, iktisat bölümünde ele alınacağı üzere, İstanbul'un yağ ihtiyacı, merkezi en çok uğraştıran hâdiselerden biri idi. Diğer yandan, merkezin sancakbeyleri üzerindeki hâkimiyetinin bütün gücüyle devâm ettiği,

bilgilere göre , ilk meclisde Behram Paşa'nın 60 yük akçayı ödemesine karar verilmiş; ancak, Mevlâna Abdulbâkî Efendi'nin, "Bey hazretleri belki a'yân - ı sa'âdet kapılarında pîşkeş ü hedâyâ târîkiyle sarf eylemiş bulunup" şeklinde bir düşünceyle Behram Paşa'nın affedilmesinden yana tavır koymuş; buna karşı, ikinci vezir Ferhâd Paşa'ya ikinci bir emir verilerek irtikab edilen 60 yük akçenin tahsil edilmesi istenmiş ve bu yönde karar alınmıştır. Selâniki'nin açıklamalarından, daha sonra yapılan bir toplantıda, Behram Bey'in azl ve para cezasından başka hapis cezâsına çarptırıldığı anlaşılıyor.[71] Eyâletin bu şekilde istikrarsız bir yönetim anlayışına sürüklenmisinin bir başka göstergesi, yüzyılın sonlarına doğru beylerbeylerinin çok kısa süreyle hüküm sürmeleridir.

Sancağın iltizâm yoluyla tevcih edilişine dâir uygulamalar, aynı târihlerde Azak için de cârî idi. Bu târihlerde, Azak sancakbeyliğinin tevcihinde uygulandığı görülen, ancak, diğer sancaklar için de geçerli olabileceğini düşündüğümüz bâzı şartlar öne sürülüyordu. 27 Ramazan 992 / 2 Ekim 1584 ile 25 Ramazan 995 / 29 Ağustos 1587 târihleri arasında gerçekleşen dört tevcihde, Azak sancakbeylikleri, "kapudanlık", "iltizâm, " "bâzı şürût" gibi şartlar öne sürülerek verilmişti.[72] Bunlar içinde en yaygın olanı, sanıyoruz, iltizâm yoluyla olanı idi.

Mukâtaa yöneticisi olan nâzır ile sancak yöneticisi olan sancakbeyinin, iltizâm sistemi ile tevcih yapılması durumunda birleşecekleri tabiidir. Nitekim, aşağıda görüleceği üzere, bu dönemde, sancakbeyliği yapan kişilerin, aynı zamanda hassa harc emini oldukları da gözlenmektedir ki, bunun tesâdüf olmadığı kanaatindeyiz.[73] Sancakbeyiliği iltizamla verilince, sancakbeyi, siyâsî kişilik kazanmış bir mültezim konumuna geliyordu. Bu durumda, mültezimlik de siyâsî bir kimlik kazanıyordu. Diğer yandan, mültezimi, sıradan bir tüccâr olarak tavsif etmek de yanıltıcı olur. Devlet, mültezime sancak mukâtaalarını satıyor, ancak, bunları sancak müfettişleri ve kadı mârifetiyle denetliyordu. Tüccâr sınıfından olan mültezim, devletle şartlarını devletin tâyin ettiği bir ortaklık içinde idi.[74]

---

ahâlinin istediği an merkeze ulaşarak problemlerini kaynağında çözmek gibi bir imkânı bulunduğu da, bu belgelerin gösterdiği diğer bir vâkıadır. Bizim dikkat çekmek isteğimiz husus, merkezin bu gücünü, hangi amaçlarla kullanmayı tercih ettiğidir. Aynı Mehmed bey hakkında divân kayıtlarına yansıyan bilgiler, bu dönemde sancakbeylerinin merkezî güç tarafından nasıl ezildiklerini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Yukarıda, merkeze yağ temini konusunda teminat vermiş olduğu görülen Mehmed Bey hakkkında, beş yıl sonraki bir belgede, Kefe beyi Mehmed Bey'in önceden Kefe sancağı beyi olduğu, salyânesini Kefe Mukâtaası'ndan aldığı, ancak, kendisinin sancak hizmetinden alınarak "kapu'ya" çağrıldığında merkeze gelemeyecek kadar fakîr olduğu ve bu nedenle yeniden Kefe sancakbeyliğine tâyin olunduğu belirtiliyor. Kefe beylerbeyine, mezkûr Mehmed Bey'in, salyânesini yine Kefe Mukâtaasından alması emrolunuyor (bkz. Kefe beylerbeyisine, 22 C. 990 / 14 Temmuz 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 204 / 4829). Mehmed Bey'in Kefe ve Azak beyliklerinde bulunduğu hakkında bkz. aş. , s. 156. Kefe sancakbeyinin bu şekilde fakir düşmesinin temel sabebini, merkeze karşı yükümlü bulunduğu ağır sorumlulukların teşkil ettiği sanırız açıklanmış oluyor.

[71] Bkz. Selâniki, *I*, s. 323.

[72] Bkz. BA, KK, *Ruûs Defteri*, 262, s. 269.

[73] Bu husussdaki misâller için bkz. aş. , s. 150.

[74] Mültezim hakkında bkz. aş. , İktasat, s. 305 vd.

1. 3. 1. Kefe sancakbey ve beylerbeyleri

1. 3. 1. 1. Kâsım Bey

Kefe'nin ilk sancakbeyinin Kâsım Bey olduğu anlaşılıyor. Kırım ve müteâkiben Kefe'nin 1476'da Altın Ordu hükümdârı Seyyit Ahmed Han tarafından işgâli sırasında Kâsım Bey'in Kefe sancak beyi olduğu görülmektedir. Seyyit Ahmed Han'ın Kırım ve Kefe'yi kuşattığı sırada kendisini durduracak hiçbir güç bulunmuyordu. Kefe'de yer alan Osmanlı kuvvetlerinin de bir baskın şeklinde gerçekleşen bu harekât karşısında yapabileceği fazla bir şey yoktu. Seyyit Ahmet Han, Kırım'a girip önemli mevkileri tahrib ettikten sonra Kefe beyi Kâsım Bey'e elçi göndererek Kefe'nin teslimini istemişti. Kâsım Bey'in bu vaziyyet karşısında hileye başvurmaktan başka çâresi yoktu. Kâsım Bey, Altın Ordu hânının elçileriyle görüştüğü sırada bir çavuşuna Osmanlı donanmasının Kefe ve Mengli Giray'ın yardımına yetişmek üzere olduğu haberini iletmesini emretti. Tamamen Altın Ordu hânını etkilemeye yönelik bu haber üzerine, gelmek üzere olduğu söylenen gemilerin karşılanması maksadıyla top atışları yaptırdı. Osmanlı donanmasının geldiğine inanan Seyyit Ahmed Han, Kefe'yi kuşatmakdan çekindi ve Kırım'ı terk etti.[75] 1476 yazında Kefe'yi, hatta Kırım'ı bu manevrayla savaşmadan kurtaran Kâsım Bey, Mengli Giray'ın Kırım tahtından düşürülmesi, Yerine Nur Devlet'in geçmesi ve tekrar tahta iâdesi sırasında da Kefe beyi bulunuyordu. Fâtih Sultan Mehmed, 883 / 1479'da Mengli Giray'ı tekrar hân tâyin ettiğinde, kendisine yardımcı olarak Kâsım Bey'i görevlendirmişti. Mengli Giray, Fâtih'e yazmış olduğu mektûbunda, Kâsım bey hakkında duyduğu memnûniyeti dile getirmiş, kendisinin Kefe beyi olarak kalmasını arzu ettiğini bildirmişti.[76] Kâsım Bey'in, Trabzon seferinde Yâkub Bey'le berâber donanma kumandanlığına tâyin olunan ve Trabzon'un fethinden sonra oraya vâli olarak atanan Gelibolulu Kâsım Bey olduğunu belirten İ. Hikmet Ertaylan, onun Kefe'ye atanmasının Mengli Giray'ın bu ricâsı üzerine gerçekleştiğini belirtmektedir ki,[77] yukarıda belirtildiği üzere, 1476 vukûatı sırasında Kâsım Bey'in Kefe sancak beyi olduğu gerçeğinden habersiz gözükmektedir. Mengli Giray'ın Fâtih'e yazdığı mektubda gördüğümüz Kâsım Bey hakkında duyduğu memnûniyet de zâten, kendisinin Kırım'a varışı esnâsında onun gösterdiği hizmetlere binâen idi ki, bu da Kâsım Bey'in bu sırada (Muharrem 883 / Nisan 1478) Kefe sancakbeyi olduğuna işâret etmektedir. Nitekim, Fevzi Kurdoğlu'nun görüşü de, Mengli Giray'ın tahta iâdesi esnâsında, Kâsım Bey'in Kefe sancakbeyi olduğu yönünündedir.[78]

---

[75] Esseb'ü's - seyyâr'dan naklen H. İnalcık, *"Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi. . . "*, s. 212 - 213.

[76] Bu mektûb hakkında bkz. TSMA, No. 6691'den naklen, İ. Hikmet Ertaylan, *Fâtih ve Fütûhatı, I*, s. 299.

[77] İ. Hikmet Ertaylan, *Aynı eser, I*, s. 301.

[78] Bkz. F. kurdoğlu, *"İlk kırım hanlarının mektupları"*. s. 649.

Bu târihden itibâren Kâsım Bey'in ne kadar sancakbeyliği yaptığı, kesin olarak belli değildir. 1482 târihinde Kefe'ye Cezerî Kâsım Paşa'nın atandığı şeklindeki kayıtlar, Kasım adlı bu iki kişinin aynı kişiler olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Üstelik, Mengli Giray'ın Kâsım Bey hakkında bu lütufkâr sözlerinin onun Kefe Sancağı bünyesinde uzun bir zaman görev yapması bakımından önemsiz olduğu da söylenemez. Kırım Hanlığı'nın yeni himâye altına alındığı ve Mengli Giray'ın henüz tahta çıkarıldığı bir dönemde, Fâtih'e yazdığı mektubda Kasım Bey'den "imdi pâdişâh - ı âlem - penâhung bihâr - ı devletinden ümiddir ki, bu kulunguzının hizmeti zâyil bolmay; bir himmet olına. Munga himmet olan, hemân bizge bolgan gibidir. Anın üçün biz hem beklerümüz özinden gâyet hoşnuduz . . ."[79] şeklinde sitâyişkâr ifâdelerle bahsetmesinin; en azından Kırım - Osmanlı münâsebetlerinin tesisinde göstereceği müsbet etkiye binâen Kasım Bey'in uzun süre Kefe sancakbeyliğinde bırakılması için yeterli sebep teşkil edeceği kanaatini taşıyoruz.

1. 3. 1. 2. Cezerî Kâsım Paşa

Zengin kaynaklara sâhip önemli bir sancak olan Kefe, bu dönemde vezirlik mücâdeleleri ve entrikaları sonunda pâdişâhın desteğini kaybetmiş vezirlerin sürgün yeri hâline gelmiştir. [80] Cezerî Kasım Paşa'nın Kefe'ye atanması da bu şekilde olmuştur.

1482 târihinde Kefe sancakbeyliğine atanan Cezerî Kâsım Paşa'nın, 1487'ye kadar bu görevde kaldığı anlaşılıyor.[81] Târihimizde pek çok Kâsım Paşa'nın mevcut

---

[79] İ. Hikmet Ertaylan, *Aynı eser*, s. 301.

[80] H. İnalcık'ın Cezerî Kâsım Paşa hakkında verdiği bilgiler, onun yukarıda İ. Hikmet Ertaylan'dan naklen belirtildiği üzere, Trabzon seferinde görev yapan, Trabzon'un fethinden sonra Trabzon vâliliğine atanan Gelibolulu Kasım Bey'le aynı kişiler olma ihtimâlini imkânsız kılıyor. H. İnalcık'ın, İdris - i Bitlisi, M. Fahrettin Kırzıoğlu ve Bursa Şeriyye sicillerine dayanarak Cezerî Kasım Paşa hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Mısır'lı ünlü şeyh Muhammed Cezerî âilesinden Gelen Cezerî Kâsım Paşa, Mehmed II. zamânında nişancı idi ve bu görevi 1481'de Bâyezîd II. tarafından da teyid edildi. 1482'de ikinci vezirlik makâmına yükselen Cezerî Kâsım Paşa, birinci vezirlik makâmına yükselmek için İshak Paşa ile giriştiği rekâbette, O'nun entrikaları sonunda vezirlik makâmından vâliliğe indirilerek Kefe'ye atandı. Şa'bân 889 / Ağustos 1484 târihli Bursa kadı sicilinde, Cezerî Kasım Paşa'dan Kefe sancakbeyi olarak bahsedilir. Kâsım Paşa, 1487'de yerine Mesih Paşa tâyin edilinceye kadar Kefe sancakbeyliği görevinde kalmıştır. " (bkz. H. inalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 101). Bu bilgiler değerlendirildiğinde, Cezerî Kasım Paşa'nın II. Mehmed ve II. Bâyezîd zamânlarında nişancı olduğu, İstanbulda ikinci vezirlik makamında bulunduğu, İshâk Paşa ile birinci vezir olma mücâdelesi verdiği ve bunun sonucunda Kefe'ye gönderildiği anlaşılıyor ki, bu, iki Kasım Bey'in aynı olduğnu kabul etmemiz durumunda bile, birinci Kâsım Bey'in Kefe Sancakbeyliğinden ayrılarak İstanbul'a geldiğini kabul etmemizi gerektirir. Diğer yandan, İ. Hakmet Ertaylan'a göre birinci Kâsım Bey Gelibolulu, H. İnalcık'ın İdris - i Bitlisi'den naklen verdiği bilgilere göre, ikinci Kâsım Bey Mısır kökenlidir.

[81] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 101 .

bulunduğu ve Cezerî Kâsım Paşa'nın diğer Kâsım Paşalarla karıştırıldığı belirtilmektedir.[82] Bu bakımdan, târihi olaylar muvacehesinde benimsediğimiz kıstaslar, biyografik bilgilere oranla daha güvenlidir.[83]

1.3. 1. 3. Mesih Paşa

Cezerî Kâsım Paşa 1487 ilkbaharında Selânik'e tâyin edilmiş, yerine Mesih Paşa atanmıştır. Mesih Paşa'nın 1489'da muhtemelen ölümü üzerine, sancakbeyliği II. Bâyezîd'in oğlu Şehzâde Mehmed'e geçti.[84] Mesih Paşa dönemi, Kefe sancağının yargı bakımından dejenere olduğu, merkezin sancak gelirlerini istismar etmede en fazla müdahale ettiği bir dönemdir.

1. 3. 1. 4. Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Süleyman

Şehzâde Mehmed, ölüm târihi olan 1504 târihine kadar Kefe sancakbeyiliği görevinde kaldı.[85] Şehrin şehzâde sancağı olduğu bu dönem, yukarıda ele alındığından, kısaca bahsetmekle iktifâ ediyoruz. 1504'den, Şehzâde Süleyman'ın Kefe sancakbeyliğine atandığı 6 Ağustos 1509 târihine kadar Kefe sancakbeğleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Şehzâde Süleyman'ın 24 Nisan 1512'ye kadar bu görevde kaldığı, bu süre içinde Yavuz Sultan Selim'in iktidâr uğruna yaptığı mücâdelede Kefe'nin bir hayli aktif siyâsî hayat yaşadığı tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştı.[86]

1. 3. 1. 5. Bâli Bey

Şehzâde Süleyman'ın merkeze çağrıldığı 1512'den 1532'ye kadar Kefe sancakbeylerinin isimleri hakkında kesin mâlumat bulunmamaktadır. Bu dönemde gerek Kefe, gerekse Azak beylerinin çalkantılı bir siyâsî hayat yaşayan Kırım Hanlığı

---

[82] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 101.
[83] Şimdilik, Kâsım Bey ile Cezerî Kâsım Paşa'nın aynı veya farklı kişiler oldukları husûsunu birtarafa barakacak olursak, fetih yılı olan 1475'den 1487'ye kadar Kefe'de en fazla iki kişinin sancakbeyliği yaptığı anlaşılır. Bu süre, sancakbeylerinin görev süreleri bakımından oldukça ideal bir durumdur. Eğer kaynaklara göre kesin ayırd edilemeyen bu iki kişi gerçekten aynı kişilerse, bir sancakbeyinin 12 yıl gibi uzun bir süre sancakda kaldığı anlaşılır. Kâsım Bey ile Cezerî Kâsım Paşa'nın farklı kişiler olması durumunda, birincisinin iktidâr süresi 1475 - 1482, ikincisinin ise 1482 - 1487 yılları arasını kapsamaktadır.
[84] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 3.
[85] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 3, 101.
[86] Bkz. yuk., Siyâsî târih, s. 32 vd.

üzerinde Osmanlı nüfûzunu tesis etmek maksadıyla müessir rol oynadıkları yukarıda ele alınan olaylar içinde gözlenmişti. Yine bu uğurda verilen mücâdelelerden bahseden kaynaklar, 1532 yılında Kefe sancakbeyinin Bâli Bey olduğuna işâret ediyor. Bâli Bey, İslâm Giray ile Sa 'âdet Giray arasında 1532'de cereyân eden nihâî mücâdelede şehit düşmüştü.[87]

1. 3. 1. 6. Halil Bey

214 no'lu Tahrîr defterine yansıdığı kadariyle 1539 - 1542 yıllarında Kefe'de üç sancakbeyi görev yapmıştı. Bunlardan ilkinin Halil bey olduğundan şüphe yoktur. Halil Bey, 1539 yılında Çerkesler üzerine yapılan seferde Kırım hânı ile işbirliği yapmış, seferin açılışında etkili olmuştu.[88]

1. 3. 1. 7. Ali Bey ve Mehmed Bey

214 no'lu defterin haslarla ilgili kayıtları incelendiğinde, Halil Bey'den sonra Ali Bey, ondan sonra ise Mehmed Bey'in Kefe sancakbiyliğinde bulundukları ortaya çıkmaktadır. Sözkonusu defter üç yıllık zamanı hâvî olup, 1939 - 42 yılları arasına kapsamaktadır. Bu durumda, 1939 yılında Halil bey, ondan sonra ise sırası ile birer yıllık ara ile Ali Bey ile Mehmed Bey sancakbeyi olmuşlardı.[89]

1. 3. 1. 8. Şuca Bey ve Sinan Bey

1553 - 1560 yılları arasında sancakbeyliğinin Şuca Bey ile Sinan Bey arasında el değiştirdiği gözlenmektedir. Şirvan üzerine bir seferden söz edilen 1553 yılı ile ilgili bir kayıtda Şuca Bey'in ismi geçiyor.[90] Sözkonusu kayıtda Şuca Bey'in iktidar süresi hakkında kesin bir bilgi yer almazken; onun ismi, Kazak ve Çerkes eşkiyasına karşı yürütülen ve 1559 - 60 yıllarında cereyan eden savaşlar vesilesiyle divan

---

[87] H. İnalcık, "*İslam - Giray*" Mad. s. 1104.

[88] Bkz. yuk. Siyâsî târih, s. 71 vd.

[89] Halil Bey'in 1539 Çerkes seferinde işbirliği yaptığı, seferin açılışında etkili olduğu Remmal Hoca tarafından belirtilmektedir (bkz. Remmal Hoca, s. 37; Ayrıca bkz. Ö. Gökbilgin, *Kırım. . .*, s. 18). 214 no'lu tahrîr defterinde (bkz. s. 209, 210) onun tasarruf ettiği haslar belirtilirken, 946 / 1539 târihi düşülmüştür. Burada, Ali Bey'in hasları verilmiş (s. 91), sonra Mehmed Bey'in hasları verilirken "mir livâ - ı cedîd" kaydı düşülmüştür ki, Mehmed Bey'in Ali Bey'den sonraki sancakbeyi olduğunu gösterir (bkz. s. 175).

[90] BA, *MAD*, 233, s. 59.

kayıtlarına yansımıştır. Bu kayıtlara göre, 7 Zilhicce 966 / 10 Eylül 1559 târihinde Kefe beyi Sinan Bey idi.[91] Kırım hânına, 23 Safer 967 / 24 Kasım 1559 târihli hükme göre, yâni yukarıdaki târihden takrîben üç ay sonra, Kefe beyinin Şuca Bey olduğu görülüyor.[92] Şuca' Bey'in bu târihden itibâren ne kadar iktidar sürdüğü kesin belli olmazken, 23 Ramazan 967 / 17 Haziran 1560 târihli bir hükümden, Kefe sancakbeyliğinin tekrar Sinan Bey'e geçtiği müşâhade ediliyor.[93] Böylece, 1559 yılında Kefe sancakbeyinin Sinan bey iken, kısa bir müddet için Şuca Bey'in bu göreve geldiği, O'ndan sonra Sinan Bey'in tekrar sancakbeyi olduğu ortaya çıkıyor.

1. 3. 1. 9. Câfer Bey (ilk görevi)

1568 yılı şubatından haziran başlarına kadar Kefe sancakbeyliğinin CâferBey'de olduğu, bu dönemde tasarlanan büyük çaplı Astarhan Seferi dolayısıyle Câfer Bey'in Kefe sancakbeyliğinden Tameşvar beylerbeyliğine atandığı, O'nun yerine Sokullu'nun adamlarından Kâsım Bey'in Kefe beylerbeyliğine getirildiği, siyâsî târih kısmında ele alınmıştı. Bu vukûat ile ilgili belgelerden anlaşıldığı kadarıyle, CâferBey, Haziran başlarında Kefe'den ayrılmış, onun yerine beylerbeyliği sıfatiyle Kâsım Bey geçmiştir. Kâsım Bey 12 Haziran 1568 'de Kefe'ye varmış ve görevine başlamıştı. CâferBey, 27 Haziran'da Temeşvar 'da bulunuyordu.[94]

1. 3. 1. 10. Kâsım Bey

Kâsım Bey, 1568 Haziranı'ndan ölüm târihi olan 30 Nisan 1578 târihine kadar 10 yıl süreyle Kefe sancakbeyliği veya beylerbeyliği yapmış, dolayısıyle Kefe siyâsî târihinde önemli bir rol oynamıştır. Kendisi, Atabe - i Ulyâ Defterdârı veya Şıkk - ı Sânî defterdârı olup, zamanının ünlü veziri Sokullu'nun yakın adamı ve güvendiği bir kişi idi. Sokullu, Astarhan Seferine karar verdiğinde, Câfer Bey yerine onu Kefe Beylerbeyliğine atamıştı. Kendisi Çerkes asıllı olup, Gelibolulu Mustafa Ali'ye göre, daha önce bu taraflarda görev yaptığı ve Çerkes ahvâline vâkıf olması hasebiyle Astarhan Seferi öncesinde Kefe Beylerbeyliğine atanmıştı.[95] Ali'nin ve Peçevi'nin kaydına göre, Çerkes Kâsım Bey, 1568 yılı öncesinde de Kefe beyliğinde bulunmuştu ki, bizce doğru olması gâyet muhtemeldir.[96] Bu kadar uzun süre

---

[91] Kefe beyine, 7 Zilhicce 966 / 10 Eylül 1559 târihli hüküm için bkz. A. Ref'ik, *"Açık deniz meselesi ve Azak Muhasarası"*, Vesika II, s. 266.
[92] Sözkonusu hüküm için bkz. A. Ref'ik, *"Aynı makâle"*, Vesika III, s. 266.
[93] Mezkûr hüküm için bkz. A. Ref'ik, *" Aynı makâle"*, vesika X, s. 274. Ayrıca bkz. Ö. Gikbilgin, *Aynı eser*, s. 44.
[94] Bu hâdiselerle ilgili belgeler ve geniş değerlendirmeler için bkz. yuk. , Siyâsî târih, s. 88 vd.
[95] Ali'nin kaydı için bkz. A. Nimet kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ekler, s. 059. Kâsım Bey'in Şıkk - ı Sânî defterdârı olduğu hakkında bkz. H. İnalcık, *"Osmanlı - Rus rekâbeti. . .*, s. 374.
[96] Peçevi için bkz. H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 374.

görevde kalması, Osmanlı politik yapısını çok iyi kavradığını ve müdebbir kişi olduğunu gösterir. Kâsım Bey'in ömrünün sonuna kadar ma'zûllük görmediğine dâir vakanüvislerin verdiği bilgiler, divân kayıtları tarafından da doğrulanmaktadır. Kendisi'nin sancakbeyliği görevinde iken öldüğü, divan kayıtlarının verdiği bilgiler ışığında kesinlik kazanmaktadır.[97] 21 Safer 986 / 29 Nisan 1578 târihli divân kaydına göre, Kâsım Bey, Şirvan Seferi'nin hazırlıklarının yapıldığı dönemde aktif görevde olup, kendisine seferle ilgili emirler verilmektedir.[98] Ancak, 22 Safer 986 / 30 Nisan 1578 târihli hükümden anlaşıldığına göre, Kâsım Bey ağır hasta vaziyettedir. Kâsım Bey'in sefere katılması emredilmiş; ancak, ağır hasta olması hasebiyle, onun yerine Azak Beyi Mehmed Bey'in katılması istenmiştir. [99] 25 Haziran 1578 târihli bir belgede ise, "Kefe beyi iken ölen Kâsım Bey'in ve daha evvel ölen zevcesinin metrûkatının taksimi" husûsunda Kefe beyi ve kadısına emir verilmiştir. [100] Böylece, Kâsım Bey'in, 30 Nisan'la 25 Haziran arasındaki bir târihte vefât ettiği kesinlik kazanmaktadır.

1. 3. 1. 11. Mehmed Bey ve Haydar Bey

Kâsım Bey'in vefâtından sonra Kefe sancakbeyleri hakkında divân kayıtlarına yansıyan ilk isim, Mehmed Bey olup, kendisinin 16 Nisan 1581 târihinde Kefe beyi olduğu anlaşılmaktadır[101] 28 Nisan 1581 târihli başka bir divan kaydından anlaşıldığı kadarıyle, Mehmed Bey'den önce Kefe beyliği Haydar Bey'de bulunuyurdu. Bu hükümde belirtildiği üzere, Haydar Bey, daha önce Kefe beyi idi ve Kefe'ye tâyini sırasında âdet olan müjdeci bahşişini vermemişti. Trablusgarb beylerbeyliğine atanmasını müteakib, önceki usülsüzlüğü hatırlatılarak bu sefer mezkûr bahşişi vermekten sarf - ı nazâr etmemesi emrediliyor.[102] Yukarıda belirtilen son iki hükümden anlaşıldığı kadarıyle, Nisan başlarına kadar Kefe beyliği Haydar Bey'de iken, yerine Mehmed Bey atanmıştır. Böylece, 1580 târihinde Haydar Bey'in Kefe beyi olduğu sarahatle ortaya çıkıyor.

---

[97] Kâsım Bey'in ömrünün sonuna kadar azledilmediğine dâir Peçevi'nin kaydı için bkz. yuk. , s. 148 . Kâsım Bey'in 1574 ve 1577 târihlerinde Kefe beyi olduğu hakkındaki divan kayıtları için bkz. Kefe beyine, 29 B. 982 / 14 Kasım 1574 târihli buyrultu, BA, *MD*, XXV, 323 / 2970; Kefe sancağı beyine, 20 Ca. 985 / 7 Ağustos 1577 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXI, III / 269.
[98] Mezkûr târihli divan kaydı için bkz. BA, *MD*, XXXII, 147 / 297.
[99] Bkz. Azak Beyi Mehmed Bey'e, 22 S. 986 / 30 Nisan 1578 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV, 168 / 338.
[100] Kâsım Bey'in metrûkâtının taksimi husûsunda Kefe beyi ve kadısına, 9 R. 986 / 25 Haziran 1578 târihli hüküm için bkz. BA, *MD*, XXXV, 32 / 72.
[101] Kefe beyi Mehmed Bey'e ve kadısına ve nâzırına, 12 Ra. 989 / 16 Nisan 1581 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 42 / 85.
[102] Trablusgarb beylerbeyisi Haydar Paşa'ya , 24 Ra. 989 / 28 Nisan 1581 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 254 / 793.

1. 3. 1. 12. Câfer Paşa (ikinci görevi)

13 Mart 1582 târihinde, Kefe Beylerbeyliğine Câfer Paşa atanmıştır. Bu Câfer Paşa'nın, daha önce Kefe beyi iken Temeşvar'a atanan şahıs olduğunu düşünüyoruz. Bu târihlere âit bir divân kaydına göre, Kefe Beylerbeyliğine Câfer Paşa'nın atandığı Kefe kadısı ve nâzırına bildiriliyor ve kendisinden önce gönderilecek adamına yardımcı olunması emrediliyor.[103] Bu divan kaydı, Câfer Paşa'nın Kefe Beylerbeyliğine atanması hakkında Mehmed Süreyyâ'nın verdiği bilgileri tekzib etmektedir. M. Süreyyâ'ya göre, Câfer Paşa, 1580 yılında Kefe Beylerbeyi idi. [104] Selâniki'nin verdiği bilgilere göre, Câfer Paşa, bu görevinden önce Anadolu Beylerbeyi idi.[105] Câfer Paşa'nın Kefe beylerbeyliği'ne atanmasının esas sebebi, Şirvan Seferi'nin devâm ettiği bu sırada Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yardım olmak üzere Rumeli ve Anadolu kuvvetlerini Şirvan'a ulaştırması idi.[106] Osman Paşa, bu kuvvetlerin yetişmesi üzerine büyük zaferler kazandı. 1584 yılında yerine Câfer Paşa'yı bırakarak kendisi İstanbul'a hareket etti. Bu târihte, Câfer Paşa, Dağıstan vâlisi idi.[107] Vezir Osman Paşa tarafindan Dağıstan vâliliğine atandığı 1584 târihine kadar kendisi Demirkapı'da bulunmasına rağmen, Kefe Beylerbeyisidir. [108] O'nun Kefe beylerbeyliği makâmından ayrıldığı kesin târihin 16 Temmuz olduğu hakkındaki belge, aşağıda zikredilecektir. Osman Paşa'nın en yakın adamı ve yardımcısı olarak Şirvan Seferinde üstün hizmetleri görülen Câfer Paşa'ya, 16 Temmuz 1584 târihinde vezirlik rütbesi verilmiştir.[109] Câfer Paşa, 1587'ye kadar Şirvân Seferi ve Demirkapı muhâfazası için bu bölgede kalmış, bu târihte Şirvan'ın "emn ü aman üzere olduğun" bildirilerek peyderpey avdet etmesi emredilmiştir.[110] 1582'den sonraki hayatını Şirvân, Bağdat ve Tebriz cephelerinde geçiren ve bu uzak serhadde yeni fethedilen yerlerin tahrir ve nizamı için büyük fedâkârlıkla çalışan Câfer Paşa, M. Süreyyâ'nın tasvîriyle, "şeci ', gayûr, muktedir" bir zât idi. Tebrîz Beylerbeyi iken 1600'de vefât etmiştir.[111]

1. 3. 1. 13. İbrâhim Paşa

---

[103] Kefe kadısı ve nâzırına, 17 S. 990 / 13 Mart 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 6 / 13.
[104] Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill - i Osmanî, II*, s. 76.
[105] Selâniki, *I*, s. 134.
[106] Selâniki, I, s. 132; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târih, II / 1*, s. 60.
[107] İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, III / 1, s. 60; H. İnalcık, *"Osmanlı - Rus rekâbeti. . ."*, s. 391 - 393.
[108] Kefe beylerbeyisi olup, Demirkapı muhâafazasında olan Câfer Paşa'ya, 11 Ş. 991 / 30 Ağustos 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, LI, 19 / 64. Hitab şeklinden anlaşılacağı üzere, kendisi Demirkapı'da olduğu halde henüz Kefe Beylerbeyliği görevini de yürütüyordu.
[109] "Asitâne'ye sadâkatle hizmeti, Şirvân Seferi ve Demirkapı muhâfazasında gösterdiği üstün hizmetlerinin Vezir Osman Paşa tarafından bildirilmesine binâen" , kendisinin Vezir rütbesiyle taltif edildiği ve yine Demirkapı muhâfazası ile görevlendirildiği" belirtilen Câfer Paşa'ya, 8 B. 992 / 16 Temmuz 1584 târihli hüküm, BA, *MD*, LIII, 99 / 270.
[110] Câfer Paşa'ya, 8 B. 992 / 16 Temmuz 1584 târihli hüküm, BA, *MD*, LIII, 99 / 270.
[111] M. Süreyyâ, *Aynı eser, II*, s. 76.

Câfer Paşa'nın resmî olarak Kefe beylerbeyliğinden alınarak Dağıstan vâliliğine atanmasıyle, 8 B. 992 / 16 Temmuz 1584 târihinde, önce Erzurum Beylerbeyi olan İbrâhim Paşa Kefe beylerbeyliğine atanmıştır.[112]

1. 3. 1. 14. Asâfî Dal Mehmed Bey

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran seferinin ikinci aşamasında, Asâfî Dal Mehmed Bey'i Kefe'ye tâyin ettirdiği hakkında İ. Hakkı Ertaylan'ın târihsiz olarak verdiği bilgiler bulunmaktadır ki, aşağıda görüleceği üzere 1586 yılında Kefe beyliğine atanan başka bir Mehmed Bey'le aynı kişi olduği intibâını uyandırmaktadır. Târihi seyir gözden geçirildiğinde, bunların aynı kişi olmadıkları kesindir. Bizim kanaatimize göre, Âsâfî Dal Mehmed Bey'in Kefe beylerbeyliğine atanması, Özdemiroğlu'nun vefât ettiği 29 / 30 ekim 1585 târihinden önce olmalıdır; zirâ, İ. Hakkı Ertaylan'ın verdiği bilgilere göre, bu kişi, Özdemiroğlu'nun çok takdir ettiği ve İran vukûatında kendisinden yararlanmak istediği üstün meziyetli bir kişi idi. [113] Özdemiroğlu'nun 1585 yaz harekâtı sırasında Erzurum'da bulunduğu sırada, Gâzî Giray ve Âsâfî Dal Mehmed Bey ona iltihak etmişlerdi. Gâzî Giray ve Âsâfî Dal Mehmed Bey, daha önce İran'la yapılan muharebelerde esir düşmüş, kendi gayretleriyle kaçıp kurtulmuşlardı. Kanaatimizce, A. Dal Mehmed Bey'in Kefe sancakbeyliğine Özdemiroğlu tarafından tâyini, kendisinin Erzurum'da bulunduğu Ağustos'un başlarında vukûbulmuştur. Özdemiroğlu, bu karşılaşma esnâsında, Gazî Giray'a da kendisini Kırım hânı yapma konusunda söz vermişti.[114]

1. 3. 1. 15. Mehmed Bey

262 no'lu ruûs defterine göre, 13 Z. 994 / 25 Kasım 1586 târihinde Kefe beyliğinin, önce Azak, sonra Üsküp beyi olan Mehmed Bey'e verildiği belirtiliyor.[115] Yukarıda da belirtildiği üzere, bu Mehmed Bey, Âsâfî Dal Mehmed Bey'le aynı kişi değildi.

1. 3. 1. 16. Behram Bey

---

[112] BA,KK, *Ruûs Defteri*, 262, s. 17.
[113] İ. Hikmet Ertaylan, *Gâzi Geray Han - Hayatı ve Eserleri*, s. 21 - 22.
[114] Yılmaz Öztuna, *Aynı eser, IV*, s. 423.
[115] BA, KK, *Ruûs Defteri*, 262, s. 217.

Selâniki'nin verdiği bilgilere göre, Mart 1588'de Kefe Beylerbeyiği Çerkes Ferhad Paşa'ya tevcih edilmiş, ancak bundan vazgeçilmişti. Ferhad Paşa, bu tarihden sonra Revan beylerbeyliğine tâyin olunmuştu.[116]

Selâniki'nin belgilerini esas alırsak, 15 Şa'ban 1001 / 17 Mayıs 1593 târihinde, Kefe beylerbeyliğine Rûm Bey - oğlu demekle ma'rûf Behram Bey atandı.[117] Behram Bey'in atanma sebebi, kendisinden önce Beylerbeyi olan Mehmed Bey'in vefâtı idi. Kanaatimizce, vefât ettiği belirtilen Mehmed Bey, 1586'da atanan Mehmed Bey idi. Herhalde, 1588'de yerine Çerkes Ferhad Paşa tâyin edilmek istenmiş, ancak vazgeçilmişti.

1. 3. 1. 17. Ramazan Paşa

Behram Bey, berâtında belirtilenden fazla mal irtikab ettiği gerekçesiyle azledilmiş, yerine 10 Ramazan 1001 / 10 Haziran 1593 târihinde III. Mehmed'in lalalığını yapmış olan Ramazan Paşa atanmıştır.[118] Mehmet Süreyyâ, Ramazan Paşa'nın mâliyeden yetişmiş bir kişi olup, 995 / 1587'de Anadolu defterdârı, müteakiben başdefterdâr, sonra III. Mehmed'in lâlâsı, 1000 / 1592'de Kefe beylerbeyi olduğunu, 1002 / 1594'de Karaman, 1006 / 1598'de Kıbrıs beylerbeyliği görevlerinde bulunduğunu ve 1013 / 1604'de vefât ettiğini belirtilmektedir ki,[119] en azından Kefe'ye atandığı târihi doğru kabul etmek mümkün değildir. Kronolojik sıralamaya göre, Selâniki'nin bilgileri doğrudur. Mehmed Süreyya'ya göre Ramazan Paşa Behram Bey'den önce tâyin edilmiş olmaktadır ki, Ramazan Bey'in Behram Bey'in azli üzerine tâyin edildiği Selânikî tarafından tafsilen açıklanmaktadır.[120] Behram Bey'in, Mehmed Bey'in ölümü üzerine atandığı hakındaki kayıt da dikkate alındığında, 1000 / 1592 yılında Ramazan Paşa'nın Kefe beylerbeyi olamayacağı kesinlikle belli oluyor.

1. 3. 1. 18. Hasan Paşa ve Hasan Sencivan Paşa

---

[116] Selânikî, *I*, s. 200.

[117] M. Süreyyâ, *Aynı eser, II*, s. 36. M. Süreyyâ, Behram Bey'in 1005 / 1596'da Kıbrıs beylerbeyi olup, 1010 / 1601'de vefât ettiğini yazar (*Aynı eser, II*, s. 36) ki, teftiş geçirip, azledildikten sonra hapis cezâsına çarptırılan Behram Bey'in bundan sonra Kıbrıs'a atandığı ortaya çıkıyor. Bu da, Osmanlı devletinin yürütmede tâkib ettiği siyâset hakkında bilgi verir kanaatindeyiz.

[118] Selânikî, *I*, s. 316 - 317.

[119] M. Süreyyâ, *Aynı eser, II*, s. 461.

[120] Behram Bey'in teftişi ve azli hakkında Selâniki'nin daha ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. yuk., s. 153 vd.

Selâniki'nin verdiği bilgilere göre, Ramazan Paşa'nın bu görevde fazla kalmadığı anlaşılıyor. Kendisinden sonra Kefe beylerbeyliğine atandığı anlaşılan kapıcıbaşılıktan çıkma Hasan Paşa, Gurre - i Ramazan 1002 / 25 Aralık 1593 târihinde ref' buyurularak yerine aynı târihde Hasan Sencivan Paşa atanmıştır. Böylece, Ramazan Paşa'dan sonra ve Hasan Sencivan Paşa'dan önce, Hasan Paşa'nın Kefe beylerbeyliğinde bulunduğu kesinleşiyor.[121] 25 Aralık 1593 târihinde Kefe beylerbeyliğine atanan Hasan Sencivan[122] Paşa , 1004 / 1595 - 96 târihinde İstanbul'a gelerek pişkeş çekmek sâretiyle görev süresini uzatmıştır. [123] Hasan Sencivân Paşa, merkezle ilişkilerini zamanın politik şartları içinde iyi yürütmüş olmalıdır; zirâ, yüzyılın sonlarına doğru beylerbeylerin görev sürelerinin bir ya da onun altında seyrettiği göz önünde bulundurulursa, 21 Şevvâl 1007 / 17 Mayıs 1599 târihine kadar görevde kalabilmesi büyük bir rekordur . Hasan Sencivan, azledilmemiş, görevde iken öldürülmüştür ki, Selânikî'nin tasvîr ettiği bu hâdiseyi önemine binâen aynen almakta yarar görüyoruz. "Ve bu esnâda Kefe beylerbeyisi Sencivan Hasan Paşa bayram şevkine baştardasında mübtelâ olduğı fisk u fücûrına ziyâde tevaggul idüp, mestâne düşüp ve kemîn - i kînde turan hidmetkârları cevr ü cefâsından müte 'ezzî olmağla, firsat düşürüp kendüzin katl idüp ve gemisin forsası basup, içinde olanları gaflet ile kırup gemiyi Özi Suyı ile Rus Kazağı'na kaçırup gittükleri haberi geldi. Fî 21 Şevvâl1007 / 17 Mayıs 1599. "[124] Görüldüğü gibi, bu hâdise, bir yandan beylerbeylerinin yönetim şekilleri, diğer yandan, Kefe bölgesindeki kânûn dışı unsurların nasıl işbirliği içinde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

1. 3. 1. 19. Budak Paşa

Selânikî'nin verdiği bilgilerden, Hasan Sencivan Paşa'dan sonra, Kefe beylerbeyliğine Budak Paşa atanmış, kendisi 7 Receb 1008 / 23 Ocak 1600 senesinde ref ' buyurularak yerine sâbıka Kefe defterdârı olan Muvahhid Mustafa Efendi getirilmiştir.[125]

---

[121] Selâniki, *I*, s. 349. M. Süreyyâ, Hasan Paşa'nın 1000 / 1592 târihinde Kefe beylerbeyliğinde bulunduğu sırada azledildiğini belirtiyor ki, bu da yanlıştır. Zirâ, aynı târihte Ramazan Paşa'nın bu görevde olduğunu belirtmişti (bkz. *Aynı eser, II*, s. 133). Mehmed Süreyyâ, başka bir Hasan Paşa hakkında da bilgi veriyor ve onun 1001 / 1593'de Kefe beylerbeyisi olduğunu belirtiyor ki, bunu doğru kabul etmek mümkündür. Kronolojik sıralamaya uygun düşmektedir (bkz. *Aynı eser, II*, s. 135).

[122] Bu isim, Selânikî tarafından, iki ayrı yerde farklı telâffuz edilmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi, Hasan Sencivan şeklinde belirtilen isim, bu kez Sen - Civan Hasan şeklinde verilmiş (bkz. s. 606) ; M. Süreyyâ'da ise Sin - i Civân Hayreddin Paşa tesmiye edilmiştir (bkz. *Aynı eser, II*, s. 133). Biz, birliği muhâfaza etmek maksadıyla bu ismi, Hasan Sencivan olarak benimsedik.

[123] Selâniki , *II*, s. 606.

[124] Selânikî, *II*, s. 808.

[125] Selânikî, *II*, s. 845.

1. 3. 2. Azak beyleri

Sancak ve beylerbeyleri hakkında topladığımız bilgiler arasında 1568'den sonra Kefe'nin eyâlet olmasıyle sancak olan Azak beyleri hakkında da mâlumat birikmiştir . Bunları aşağıda kısaca değerlendirerek, bu târihten itibâren Azak sancakbeyliğinde bulunan kişileri sâdece isimler hâlinde zikrediyoruz.

Azak'ın sancak oluşundan itibâren belgelere yansıyan ilk isim, Haydar Bey'dir. Haydar Bey'in görevli olduğu târih, 30 Ekim 1570 târihidir.[126] 16 Kasım 1571 târihli bir divân kaydından, onun hâlâ Azak sancakbeyi olduğu anlaşılıyor.[127]

19 Temmuz 1574 târihinde Azak beyi Mehmed Bey'dir.[128] Mehmed Bey'in, Şirvan savaşları nedeniyle Şirvan'a gönderilineceye kadar Azak beyliğinde kaldığı görülmektedir. O'nun, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın liderliğinde yürütülen şark seferinde aktif görev aldığı, büyük hizmeti görüldüğü, siyâsî târih kısmında ele alınan belgelerde dikkat çekici bir unsurdu. Divân kayıtlarından onun 1575- 1576,[129] 1577[130], 1578[131] târihlerinde Azak beyi bulunduğu kesinlik kazanmaktadır. Mehmed Bey, 2 Nisan 1579 târihinde artık Azak sancakbeyi değildir; zirâ, bu târihde kendisine gönderilen bir hüküm, "sâbıka Azak beyi Olan Mehmed Bey'e" şeklinde bir hitabla başlamaktadır.[132] Mehmed Bey, Şirvân Seferi'nde aktif görev almış, bu nedenle Azak sancakbeyliğinden alınmıştır. Hizmetine mukâbil salyânesi terakkî ettirilmiş, 60000 akçelik terakkî bedelinin Kefe İskelesi mahsûlünden ödenmesi emredilmiştir.[133]

29 Haziran 1578 târihli divân kaydından, bu târihde Azak sancakbeyinin Mahmûd Dâme İzzehû olduğu görülüyor. Mezkûr şâhıs, aynı zamanda Kefe nâzırı idi ki, Kefe ve Azak sancakları arasındaki organik bağı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[134] 25 Kasım 1578 târihinde, Azak sancakbeyliği, sâbıka Trablusgarb beyi olan Mahmud Bey'e tevcih edilmiştir. Bu iki kişinin aynı kişi olması söz konusu değildir; zirâ, ikincisinin atanma târihinin mezkûr târih olduğu kesindir.[135]

---

[126] Azak beyi Haydar Bey'e , Selh Ca. 978 / 30 Ekim 1570 târihli hüküm. BA, *MD*, XIV,529 / 737

[127] Azak beyi Haydar Bey'e, 27 C. 979 / 16 Kasım 1571 târihli hüküm. BA, *MD*, XVI, 38 / 69.

[128] Azak beyine, 29 Ra. 982 / 19 Temmuz 1574 târihli hüküm, BA, *MD*, XXVI, 93 / 241.

[129] Azak beyine, 7 Ca. 984 / 2 Ağustos 1575 târihli hüküm, BA, *MD*. XXVIII, 59 / 142.

[130] Kefe sancağı beyine, 15 Ca. 985 / 2 Ağustos 1577 târihli hüküm. BA, *MD*, XXXI, 111 / 269 ; kezâ, 20 Ca. 985 / 7 Ağustos 1577 târihli hüküm, Aynı cilt, 115 / 277.

[131] BA, KK, *Ruûs Defteri*, 233, s. 173.

[132] 4 S. 987 / 2 Nisan 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII , 30 / 93.

[133] Kefe nâzırı Süleyman Çavuş'a, 10 S. 987 / 8 Nisan 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 56 / 128.

[134] Azak Sancağı beyi olup Kefe nâzırı olan Mahmud Dâme İzzehu'ya ve Kefe Kadısı'na , 27 Za. 986 / 25 Ocak 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXII, 295 / 539.

[135] Bkz. BA, KK, *Ruûs Defteri*, 262, s. 269.

4 Ağustos 1579 târihinde Azak sancakbeyi Mustafa Bey olup, aynı zamanda Azak Hassa Harc Eminliği'ni de yürütüyordu.[136] 8 Aralık 1579'da Azak sancakbeyiği, iltizam yolu ile önceden Bakû ağası olup, Şirvân seferi sırasında üstün hizmetleri gürülen Rüstem'e 200000 akçe salyâne ile tevcih edilmişti.[137] 7 Nisan 1582'de Mustafa Bey'i tekrar Azak sancakbeyi olarak görüyoruz.[138] 15 Temmuz 1582'de Mustafa Bey yine Azak beyi olup, Şirvan'a gönderilmiştir.[139] Mustafa Bey, 21 Mart 1583 târihinde de Azak beyidir.[140] Bu dönemde Kefe ve Azak beyliklerinin sık sık el değiştirdiği, bâzan hangisinin Kefe, hangisinin Azak beyi olduğunda karışıklık görüldüğü ve bu durumun iki sancak arasındaki organik bağlar için misâl teşkil ettiği yukarıda belirtilmişti.[141]

Bu târihden sonraki sancakbeyleri hakkında tek kaynağımız 262 no'lu Ruûs defteri olup, 1584 - 87 târihleri arasında Azak sencakbeyleri hakkında şu bilgileri vermektedir: 27 Ramazan 992 / 2 Ekim 1584 târihinde hassa reislerinden Hasan'a, 7 S. 994 / 28 Ocak 1586'da muhâfazada olan Hasan'a, 15 C. 994 / 3 Haziran 1586 târihinde sâbıka bey olan Mustafa Bey'e verilmiştir.[142]

2. YARGI

Şehrin yürütme fonksiyonu ele alınırken, yürütme ile yargı alanlarının günümüz anlayışı şeklinde birbiriden tamamen ayrı olmadığı husûsu belirtilmişti. Gerçekten, Osmanlı şehrinin yargı ve adâlet konusunda en yüksek otoritesi olan kadının görev alanı, bu temel unsurların dışına taşıyordu. Onun, yürütmeyi ilgilendiren alanlarda da yetkili olduğu görülmüştü. Bu bakımdan, kadıyı, günümüzün hâkim ve savcıları ile kıyaslamak son derece hatalı olacaktır. Kadının, günümüz ilçelerindeki yürütmenin sorumlusu olan kaymakamın yetkilerini de kuşattığı en azından Kefe pratiğinde müşâhade edilmiştir.

H. İnalcık, ticârî, sınâî, siyâsî ve adlî unsurların birleşmesinden meydana gelen şehir topluluğunun, ortak (commonal) bir kimlik kazanmasının ancak kadının şahsında gerçekleşebileceğini belirterek, kadının pâdişah tarafindan atanmakla berâber, şeri 'atın uygulayıcısı ve temsilcisi olarak özerk olduğunu iddia eder. H. İnalcık, pâdişâhın , kadı üzerindeki nüfûz ve otoritesini, onun örfî hukukdan gelen hak ve yetkilerine değil, aynı zamanda islâm toplumunun imâmı ve dolayısıyle en büyük dinî otoritesi olmasına dayandırır. Böylece, ona göre sultan, yürütme

[136] Azak beyine, 10 C. 987 / 4 Ağustos 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XL, 208 / 468.
[137] BA, KK, *Ruûs Defteri*, 235, s. 85.
[138] Azak beyi Mastafa Bey'e , 13 Ra. 990 / 7 Nisan 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 49 / 124.
[139] Kefe beylerbeyine, 23 C. 990 / 15 Temmuz 1582 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVII, 214 / 503.
[140] Azak beyine, 26 S. 991 / 21 Mart 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, XLIV, 168 / 344.
[141] Bu konudaki belgeler için bkz. yuk. , s . 80 - 81.
[142] BA, KK, *Ruûs Defteri*, 262, s. 269.

yetkisiyle değil, şer ' ve yargı alanındaki nüfûzundan dolayı kadı üzerinde haklara sâhipti. H. İnalcık'a göre, İslâm cemâati ve şeri 'atın sözkonusu olduğu durumlarda, kadı sultan karşısında bile özerk ve bağımsız idi. Verdiği kararlar kesinlikle tartışılamaz, çok nâdir hallerden dolayı yeniden değerlendirmesi istenir, mutlak teftiş gereken hallerde ise, en üst şer 'i hâkimlere mürâcaat edilirdi.[143]

R. Mantran'ın tespitlerine göre, İstanbulda yargının işleyişi, Divân - ı Hümâyûn'da alınan kararların kadıya iletilmesi ve bunların kadı tarafindan aynen tatbik edilmesi şeklinde cereyân ediyordu. Başkentteki bir tüccâr ve zenaatkâr tarafindan yapılan şikâyetler, önce divânda ele alınıyor, bunlar hakkında alınan kararlar kadılara iletildikten sonra uygulamaya geçiliyordu.[144] Bu durumda kadı, merkezin bir memuru durumunda olup, kendi başına karar alma yetkisinden mahrum gözükmektedir. R. Anhegger ve H. İnalcık'ın yorumları bunun tersi istikamettedir. Onlara göre, kadı hükmü olmadan kimsenin cezâ tertip ve infâz edememesi, Osmanlı idâresinin temel prensiplerinden biri olup, kadıdan sâdır olan cezâların infâzı, sancakbeyi, subaşı ve bunun gibi yürütmeyi temsil eden yetkililerin görev alanına girmektedir.[145]Bu yorumlara göre günümüz pratiğinin Osmanlı'ya aynen uygulandığı gözden kaçmamaktadır. Bizim açımızdan, üzerinde durulması gereken husus şudur: Osmanlı merkezî yürütme organı olan merkezî divânın, kadılara emir göndermesi, merkezî divânın onlar üzerindeki nüfûz ve fiili denetiminin açık bir göstergesi değil midir? Merkezî divânın bir kânûn niteliğinde olmayan, sâdece günlük uygulamalarla ilgili kararları yürütmenin konusunu teşkil ettiği halde, bunlardan birçoğunu kadıya göndermesinin sebebi nedir? Kadının yukarıda iddia edildiği şekilde bir özerkliğinin olabilmesi için merkezî yürütme organının emirlerinden tamâmen bağımsız olması gerekmez mi? Diğer yandan, H. İnalcık'ın yukarıda teorik bakımdan izâh ettiği şekilde, eğer kadının kararları ancak bir üst mahkeme olan şer 'i mahkemelerde değişitirilebiliyor idiyse, kadının kararları ile ilgili şikâyetler niçin bu tür üst şer 'i merciler yerine merkezî divâna yapılıyordu? Bu soruların cevâblarının, merkezî divânın yapısının tedkikiyle ortaya çıkacağını düşünüyoruz. Kadıların idârî ve adlî yönden bağlı oldukları üst merci, kadıaskeri idi. "Medreselerden mezun olup mülâzımlık hakkını kazanmış olan adaylardan Rumeli'de görev almak isteyenler Rumeli kazaskerinin, Anadolu'da görev almak isteyenler Anadolu kazaskerinin "matlab defteri'ne" ismini yazdırır ve sıra beklerlerdi. müderris ve kadıların tâyin, terfi, nakil, azil gibi her türlü işlemleri "rûznâme" adı verilen defterlere işlenir, her türlü ihtilâfta rûznâme esas alınırdı."[146] Kadıasker, merkezî divânın üyesi olup, yürütmenin bir parçası idi. Osmanlı Devleti'nde, yürütme ve yargının birliği, bize göre, yürütme organının bu husûsiyetinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda, kadıaskerî günümüz pratiğinde ancak adâlet bakanlığına benzetmek mümkündür. Âdâlet bakanlığının yargı organlarının idârî ve adlî görevlerini denetleme, teftiş, iptal gibi yetkilerinin bulunduğu bir anlayışta, yürütme ve yargının birbirinden bağımsız olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

---

[143] H. İnalcık, "*İstanbul: Bir İslâm şehri*", (Çev.İbrahim Kalın). Dergâh, *II / 25* (Mart 1992).s. 15, s. 16.
[144] R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, I*, s. 125.
[145] R. Anhegger, H. İnalcık, *Kânûnnâme - i Sultânî ber - Mûceb - i örf - i Osmanî*, s. XVII.
[146] M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 265.

Osmanlı pratiğinde, yürütme ve yargının kesin hatlarla değil, gevşek ve esnek bir anlayışla birbirinden ayrı olduğunu kabul etmek mümkündür. Bu anlayışa göre, kadı, teorik olarak yargıyı temsil ediyor, ancak, pratikte yürütme alanıyle de ilgili bulunuyordu. M. İpşirli'nin tespitleri, bize göre daha gerçekçi gözüküyor. M. İpşirli, kazâ ve sancak - eyâlet kadılıklarının hem statü, hem de yetki ve sorumluluk bakımından ayrı değerlendirilmesi gerektiğini, kazâ kadılıklarının her türlü özlük işlemlerinin kazaskerler tarafından yürütülmekte ve sorumlu oldukları idârî birim olan kazânın idârî, hukûkî, beledî ve her türlü işinden ve ihtiyâcından sorumlu olduklarını belirterek, sancak ve eyâlet kadılarının statü bakımından mevleviyet seviyesinde olup, bulundukları idârî birimde en büyük âmîr durumunda olan sancak beyi ve beylerbeyi ile iş bölümü hâlinde çalışmakta olduklarını ifâde etmektedir.[147]Yukarıda yürütme organının ele alındığı bahiste belirtildiği üzere, kazâlarda görev yapan kadılar adlî, idârî ve beledî işleri yürütürken, [148]sancaklarda idârî ve beledî işlerde sancakbeyi ve beylerbeyi ile işbirliği hâlinde bulunuyordu. XVI. asrın ikinci yarısından itibâren sâdece mevleviyet kadılarının tâyininde şeyhülislâmın sadrâzama teklifi, sadrâzamın pâdişâha arzı ve pâdşiâhın onayının esas alınması gibi bir uygulama, bu iki fonksiyonun ayrılmaya başladığının işâreti olarak alınabilir.[149]

Bu teorik açıklamaların ışığında, Osmanlı'da yargı ve yürütme fonksiyonlarının sancakda nasıl işlediği hakkında Kefe pratiğinden örnekler vermek istiyoruz. Remmâl Hoca'nın özenle belirttiği üzere, teşrifat sırasında önce Kefe sancakbeyi, sonra müftü, ondan sonra kadı ve nâzır ile diğer ümenâ yer alıyordu. Remmâl Hoca, Kırım hânının çerkesler üzerine çıktığı seferlerde ve bu seferlerin dönüşlerinde, bu sıralamaya itinayla bağlı kalmaktadır. Kırım hânının sefer dönüşü verdiği hediyelerde bile buna riâyet ediliyordu.[150]Yukarıda M. İpşirli'nin sancaklarda mevleviyet pâyeli kadıların görev yaptıkalrı şeklindeki açıklamasına göre, Kefe'de, kadının üstünde bir de müftünün bulunduğunu kabul etmek gerekir. Evliyâ Çelevbi'nin verdiği bilgilere göre, müftü ve şeyhülislâmlar da mevleviyet pâyeli idi ve bunlar arasında fazla bir fark bulunmuyordu. E. Çelebi'nin, Kefe'nin şer 'i hâkimleri hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Beşyüz akçe mevleviyet pâyesiyle Hanefî mezhebinden şeyhülislâmı var. Şâfi'i , Mâlikî ve Hanbeli müftüleri yoktur. Gerekmez de. Eğer lâzım olursa yine Hanefî müftüsü müşkülleri halleder."[151] M. İpşirli'nin tespitlerine göre, "mevleviytler, maaş statüsü bakımından 300 akçeli veya 500 akçeli olmak üzere iki kısımdı". [152]E. Çelebi'nin ifâdelerinden, 500 akçe mevleviyet pâyeli şer 'i hâkimlerin müftü veyâ şeyhülislâm tesmiye edildiği, aralarında bir fark gözetilmediği anlaşılıyor. En azından, E. Çelebi bu anlayıştadır. E. Çelebi, sıfatı veya ünvânı hakkında bir fikir vermeden, Kefe'de müftü veyâ şeyhülislâmdan başka bir de üç yüz akçe pâyeli

---

[147] M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 265.
[148] M. ipşirli, *Aynı eser*, s. 264.
[149] Mevleviyetlere yapılan tâyinler için bkz. M. İpşirli , *Aynı eser*, s. 266.
[150] Remmâl Hoca, s. 80.
[151] E. Çelebi, *VII*, s. 388.
[152] M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 266.

kadının bulunduğunu belirtir[153]. Böylece, müftüden sonra yer alan kadının da, düşük seyviyeli bir mevlevyiet kadısı olduğu anlaşılmaktadır.

E. Çelebi'nin, "şehir kapısı nâibi, muhtesib nâibi ve taşra nâibi de diğer şer 'i hâkimlerdir" [154]şeklindeki açıklamaları da bilhassa ilgi çekicidir; zirâ, köylerde kadının vekilleri olarak görev yapan kadı nâiblerinin dışında, diğer yönetim birimlerinde kadıların görev aldığını gösterir. E. Çelebi, Mânkub, Soğdak ve diğer kazâlarda görev yapan kazâ kadılarının 150 akçe pâyeli olup, mevleviyyet sâhibi olmadıklarını belirtmektedir ki, [155]yukarıda M. İpşirli'nin tespitleri ile aynı paralelde olduğu kesindir. E. Çelebi, kazâ kadılıkları ile ilgili önemli bir açıklamada daha bulunmaktadır. Kefe'nin önemli kazâlarından biri olan Balıklağo hakkında , "yüzelli akçe pâyesiyle Osmanlı tarafindan sadaka olunur şerif kazâdır. Han'ın kazâlarından değildir. Şeyhülislâmı, nakîbüleşrâfi, sipâh kethüdâ yeri, kapıkulu serdârı yoktur. Fetvâlarını ya Kefe'den yahut Bahçesaray'dan alırlar" [156]şeklindeki açıklamalarıyle, kazâ ve sancak kadıları arasındaki mevki ve statü farkına açıklık getirmektedir. Ünlü seyyâhın verdiği bilgilere göre, düşük seviyeli kazâ kadıları, fetvâ vermek, yânî yargılamak hakkına sâhip değildi. Bu açıklamalardan, Kefe ve Kırım arasında yargı konusundaki organik bağların bulunduğu da ortaya çıkıyor. Bu bilgiler,Osmanlı nizâmı ile Kırım nizâmı arasında şer 'i hukuk alanında büyük fark bulunmadığını göstermesi bakımından dikkate şayân gözükmektedir. E. Çelebi'nin bu açıklamalarından, sancak kadılarının aslında yargı alanından çok idârî alanda sorumlu oldukları da kesin olarak ortaya çıkıyor; zirâ, dikkatle incelendiğnide, bir idârî birim olan kazânın, ancak kadının şahsında teşekkül edilebileceği düşüncesi belirginlik kazanıyor. Balıklağo ahâlisi, bu açıklamalar ışığında, yargıyı ilgilendiren temel meselelerde Bahçesaray veya Kefe kadısına başvuracaktı. Kadıya ise idârî işlerin kaldığı kendiliğıinden ortaya çıkar. E. Çelebi, Kefe'de nakibüleşrafin bulunduğunu belirtiyor. Mezkûr şer 'i yetkili, kazâlarda mevcut değildi. [157]

2. 1. Kefe'de Yargı Alanına Giren Suçlar ve Cezâlar

Kefe genelinde işlenen suçlar ve bunların yargılanması amacıyle yürütülen faaliyetler hakkında çeşitli kaynaklardan ulaşan bilgiler, yargının işleyişi hakkında dikkate değer ip uçları vermektedir. Yukarıda yürütme alanında görülen merkez ve taşra işbirliği, yargı alanında da aynen sürmektedir. Suçlar hakkında yargı görevlileri önce merkeze arz sunmakta, merkezin bunlar hakkında aldığı kararlar taşraya iletilmekte idi. Taşra yargı organları, bu direktifler doğrultusunda karar alabiliyordu. Bu tür uygulama, hemen hemen bütün kararlarda karşımıza çıkmaktadır.

---

[153] E. Çelebi, *VII*, s. 388.
[154] E. Çelebi, *VII*, s. 388.
[155] Balıklağo ve Mânkub için bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 337, 339.
[156] E. Çelebi, *VII*, s. 337.
[157] E. Çelebi, *VII*, s. 388. Nakîbüleşrâf hakkında bkz. M. Sertoğlu, *Aynı eser*, s. 236; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II*, İstanbul 1993, s. 647.

Kefe'de kaynaklara yansıyan genel suç türleri, idârî dejenerasyonun ürünü olan ve yöneticileri ilgilendiren yolsuzluk türü suçlar ile şeriaatın suç saydığı içki içme, kamu ahlâkına zarar verme, sahte seyyitlik, fesat çıkarma, kısası gerektiren cinâyet ve kürek cezâsını gerektiren diğer kânuna aykırı hareketlerden meydana geliyordu. Bunları, belgelere yansıdığı kadarıyle ele alacağız.

2. 1. 1. İdârî dejenerasyonun ürünü olan suçlar

Bunları, iki grupta ele almak mümkündür. İlki, bizzat merkezî müdâhalenin taşra yürütme ve yargı organlarını işlemez hâle getirmesi sonunda ortaya çıkan hâdiselerdir. Bu tür hareketler, Kefe'de sürgün vezirlerin görev yaptığı zamana rastlar. Merkezdeki vezirler taşrada kendilerine bağlı emin ve nâzır gibi sorumlular kanalı ile sancak gelirlerini istismar etmeye çalışıyorlardı. Bu konu ile ilgili belgeler, yürütme bahsinde ele alındı. Burada yargıyı ilgilendiren bir misal verelim. 1487- 89 döneminde merkezden aldığı güçle hareket eden Emin Yahya, yolsuzluklarını gizlemeye bile gerek duymuyor, pervasızlığını kadıların hüccetlerini yırtabilecek kadar ileriye götürüyordu. Kadılar, eminin korkusundan kadılık yapamaz durumda idiler. [158]

İdârî dejenerasyon alanına giren diğer suçlar, taşra yöneticilerinin merkezden gizli olarak gerçekleştirdikleri yolsuzluk türü hereketlerden meydana gelmektedir. Bunlar, büyük çoğunlukla sancakbeyi, beylerbeyi ve kadıların yerli halkla işbirliği sonunda gerçekleştirdikleri suçlardır. Bâzen bu suçlar, yerli halk üzerinde haksız uygulamalar şeklinde de ortaya çıktığı görülür.Aşağıda, bunlarla ilgili örnekler ele alınmıştır.Buna en güzel örnek, kadı ve nâiblerinin sahte seyyitlik iddiasında bulunan kişilere sahte temessük vermeleridir.

1567 târihli bir hükümde, bâzı müteseyyidlerin kadı ve nâiblerden aldıkları temessükle seyyidlik iddiasında bulundukları ve şirret hâlinde oldukları ifâde edilerek bu gibi kadı ve nâiblerden alınan sâhih olmayan temessüklerin toplanarak isimleri yazılı bir şekilde keseye konulduktan sonra merkeze gönderilmeleri emrediliyor. Sözkonusu hükümde, seyyidlik için gerekli temessüklerin nakibü'l - eşrâfdan alınması ve bunun hâricindekilerinin iptal edilmesi emrediliyor. Burada, nakibü'l - eşrâf'ın kadı ve nâiblerinin üstünde tutulmaları dikkat çekicidir. Bilindiği gibi, nakib'ül - eşrâf, peygamber soyundan gelen kişilerle ilgili umûru tâkib , teftiş ve düzenlemekle görevli husûsî hükûmet sorumlusu idi. Bu hükümden, Osmanlı kânun ve nizâmının en önemli sorumlusu olan kadının, sancakta devleti lâyıkı ile temsil edemediği, hukûku uygulayamadığı, mütegallibenin tesirinde kalarak şer ' hâricinde uygulamalar yaptığı açık bir şekilde ifâde ediliyor. "Sen ki sancakbeyisin, siz ki kadılarsız. . " şeklinde, bâzı hükümlerin başlangıç kısımlarında yer alan ifâdelerin de

[158] "Bunda olan kadılar emin korkusundan kadılık idemezler, kimin hüccetin yırtar ve kimin hükmün dindirir? " (bkz. H. inalcık, *Aynı eser*, Kaziyye XII, s. 155).

böylece mânâsı ortaya çıkıyor. Bahsedilen hükümde de bu ifâde yer almakta ve sorumluları ikâz mânâsı taşımaktadır.[159]

Kadının yolsuzlukları hakkında divân kayıtlarına yansıyan hâdiselerden birisi de Taman'da şöyle gelişmişti: Taman kadısı Mevlâna Mehmed bin Fethullah, re'âyâya hilâf - ı şer ' ve kânun zulm ve te'addi etmektedir. Bunlardan birisi, kendisinden alınan esirin parasını alması, ancak esiri vermemesidir. Bu kadı, fukaranın kendisinde olan para ve kazalara âit akçeleri topladıktan sonra firar etmiştir.[160]

Görevi aşma ve ihmâl şeklinde kadı şahsında gelişen hâdiseler yanında sancakbeyi hakkında rastladığımız bir hâdise mevcuttur. Azakdenizi'nden Kefe'ye hassa zahiresini taşımakla görevli gemi reislerinden ilâve akçe alarak gemicilerin merkeze kadar uzanan itirazlarıyla karşılaşan Haydar Bey, merkezin men etmesine rağmen hareketine devâm etmiştir. Haydar Bey, gemicilerin boykotu yüzünden zahire nakliyesinin tehirine yol açan bu hâdise yüzünden merkezin sert ikâzlarıyle karşılaşmıştır. Mîrî terekenin satılması husûsunda da ihmâl ve suiistimâlleri olduğu anlaşılan Haydar Bey, şöyle ikâz edilmiştir: "Şöyle ki, bir dahi ihmâlin i'lâm oluna!Özrün makbûl olma ihtimâli yoktur. Ona göre mukayyed olasın". [161]

Sancakbeyine âit bu tür görevi aşma ve ihmaller karşısında taşra yargı organlarının hiçbir teşebbüste bulunmaması ve yalnız merkezden gelen emirlerin uygulanması, bu hükümde dikkat çeken önemli bir husustur.

2. 1. 2. Şeri 'ate aykırı hareketler

Yönetici, halk , fert ve toplumu içine alan bu suç türleri, fert ve kamu yararına şeri 'at tarafından yasaklanan fiileri ihtivâ etmektedir. Bunları da genel olarak ikiye ayırmak mümkündür. İlki, belgelerde genellikle "fesad" ve "şena 'at" tesmiye edilen ve halkı ihtilâl ve infiale sürükleyen hereketler ile cinâyet gibi ağır suçlardır. Bunlar, siyâseti, yâni ölümü gerektiren ağır suç kategorisini teşkil ederler. Ikinci kategori ise, şeri 'atın yasakladığı her türlü âdi suçlardan meydana gelir.[162]

2. 1. 2. 1. Ağır suçlar

---

[159] Kefe sanckabeyi ve livâ - ı mezbûr kadılarına, 19 Za. 975 / 16 Mayıs 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 1554 / 1567.

[160] Kefe beyine, Kerş ve Taman Kadılarına, 23 N. 978 / 18 Şubat 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XII, 51 / 109.

[161] Azak beyi Haydar Bey'e, Selh Ca. 978 / 30 Ekim 1570 târihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 529 / 737.

[162] Osmanlı İmparatorluğu'nda cezâları iki türde incelemek mümkündür. Bunlar, siyâset, yâni idâm ve bunun dışında kalan cezâlardır. İdâm dışındaki cezâlar, sürgün, kalebentlik (hapis), teşhîr, dayak (ta'zîr), para cezâsı, kürek cezâsı gibi türlerden oluşmakta idi (bkz.Neşe Erim, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda kalebendlik cezâsı ve suçların sınıflandırılması üzerine bir deneme"*, Osmanlı Araştırmaları, *IV*, (İstanbul 1984), s. 80).

Belirtildiği üzere, ağır suçlar, "fesâd" ve "şenâ 'at" tesmiye edilen suçlarla cinâyet suçlarından oluşmaktadır. İlk kategori, isyân, ihtilâl gibi içtimâî alanı kapsayan hareketleri ihtivâ etmektedir. Ağır suçlarla ilgili divân kararlarına yansıyan belgeler, aşağıda değerlendirilmiştir. Bu belgeler, yargının alt yapısını teşkil eden teorik zihniyetin tahliline de imkân veriyor.

1568 târihli bir hüküm, siyâset (idâm) ve kürek cezâları ile ilgili ayrımın hangi kriterlere göre yapıldığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Sözkonusu hükme göre, Kefe beylerbeyi, Kefe Eyâleti dâhilinde ehl - i fesâd ve şenâ 'atın bulunduğunu bildiriyor ve bunların küreğe konulmalarını teklif ediyor. Merkezden Kefe beylerbeyi Kâsım Bey'e verilen cevapda, fesâd ve şenâ'atleri sâbit olanların idam edilmeleri, diğer suçluların ise küreğe konulması emrediliyor. Merkez, tecziye işlemlerinin şeri'at çerçevesinde yapılmasını, küreğe konulanların sûret - i sicillerinin yazılarak merkeze gönderilmesini istiyor. [163]

Bu hükmü önce usûl yönünden incelersek, her bakımdan yargıyı ilgilendiren bir meselede yürütme organının hem başlama hem nihâyet aşamasında esas unsur olduğu gözden kaçmıyor. Kefe beylerbeyinin şehirde bulunduğunu söylediği ehl - i fesâd ve şena 'at hakkında kürek cezâsı verilmesi teklifinde bulunması, yürütmenin yargıda müdâhil olma husûsiyetini gözler önüne sermektedir. Acaba, beylerbeyi, kadının görüşlerini mi merkeze sunmuştur sorusu akla gelmekteyse de, pek çok örnekde görüldüğü veçhile, kadının bizzat merkeze arz sunma yetkisi bulunuyordu ve bu konuyla ilgili arzın kadı tarafından sunulması mümkündü. Hatta, yaygın uygulama bu idi. Diğer yandan, Kefe beylerbeyine verilen cevapda, ehl - i fesâd ve şenâ 'at hâricindeki suçların küreğe konulması emredilmektedir ki, burada da yine merkezî yürütme organının taşra yürütme organına yargı ile ilgili bir emri sözkonusudur. Bu uygulama, R. Mantran'ın yukarıda İstanbul'da yargının işleyişi hakkında verdiği bilgilere tamâmen uymaktadır.

Bu hükümde, kürek cezâsına dâhil edilen suçlarda hangi kriterin uygulandığı hakkında da oldukça sarih bilgiler bulunmaktadır. Görüldüğü gibi, ehl - i fesâd ve şenâ'at haricinde kalanların küreğe konulması sözkonusudur. Diğer bir hükümde, Kefe'de hapsolunmuş bulunan bütün suçluların küreğe konulması ve ne kadar suçlunun küreğe konulduğunu gösteren sicil sûretlerinin merkeze gönderilmesi emrediliyor. Sicil sûretlerinin merkeze gönderilmesi uygulaması, merkezî denetlemeye yönelik bir uygulamadır. [164]Bu hükümde, hapisteki bütün suçluların küreğe konulması gibi bir uygulama dikkat çekiyorsa da, bunun yukarıdaki kriteri sarsıcı bir yönünün bulunmadığını kabul etmek gerekir; zirâ, katl suçlarında zâten hapis cezâsı yerine kısas uygulanıyordu ve bunların hapiste olması gibi bir durum sözkonusu değildi. [165]Kefe kadısına gönderilen bir hükümden, bunu sarâhatle müşâhade etmek mümkün olmaktadır. Bu hükümde, iki adam öldüren Şaban isimli

---

[163] Kefe beylerbeyisine, 28 R. 976 / 20 Ekim 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 849

[164] Bkz. Kefe beyine, 22 N. 979 / 7 Şubat 1572 târihli hüküm, BA, *MD*, X, 252 / 390.

[165] Osmanlı'da kısasın uygulandığı tek alan katl suçu olup, bunun dışındaki bütün suçlarda para, ta'zir ve haps cezâsı uygulanıyodu (bkz. Yaşar Yücel - Selâmi Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi*, Ankara 1995, s. 32 vd.).

bir şahsın İstanbul'a gönderilmesi emrediliyor ki, kısası gerektirdiği kesin olan bu suçun İstanbul'da infâz edileceğini göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Böylece, ölüm cezâlarının sancakda değil, merkezde infâz edildiği gibi bir izlenim edinilse de,[166] ölüm cezâlarının sancak bünyesinde uygulandığını gösteren belgeler bulunmaktadır. Başka bir divân kaydında, siyâset suçlularının sancakda cezâlandırılması emredilmiştir.[167]

Yukarıda çeşitli yönleriyle tahlil edilen belgenin münferid bir uygulama olmadığı görülmektedir. 1565 yılında Kefe beyine gönderilen bir hükümde, "kâtil oldukları belirlenenlerin şer 'i şerîfe göre cezâlandırılmaları", sancakbeyinden isteniyor. Bu hüküm, önceden eşkıya oldukları halde Azak kalesine sığınan bâzı eşkiyaların kaledeki bâzı kişiler tarafından öldürülmesi ve mallarının yağmalanması hakkında gönderilmiş olup, yine kısası gerektiren hallerden olan "katl" suçunun şerîata göre cezalandırılması, bunun dışında kalan suçluların Kefe ve Azak'da bulunan şaykalarda küreğe konulması emredilmiştir.[168] Burada şer ' - i şerîfden maksat yargı olabileceği düşünülebilirse de, cezânın kesilmesinin yargının görev alanına girdiği, kadı tarafından yargılandıktan sonra icrâsının sancakbeyine tevdi edilmesi ve bu hususdaki hükmün sancakbeyi yerine kadıya gönderilmesi gerektiği kanaatindeyiz

2. 1. 2. 2. Âdi suçlar

Bunlar, her türlü hırsızlık; mülhidlik, müezzine sövme, içki içme ve sarhoşluk hâli, katle yardım ve yoldaşlık etmek gibi dîni suçlar; siyâsî nitelikte suçlar ve kalpazanlık (dil, câsusluk) türü suçlar olarak sıralanmıştır. M. İpşirli'nin tespitlerine göre bu suçlara büyük çapta kürek cezaları uygulanıyordu.[169] Bu tespitler, Kefe pratiğinde de doğrulanmıştır.

XVI. yüzyılda deniz savaşları büyük bir gelişme kaydetmiş, bu savaşlarda donanmanın ihtiyacı olan insan gücünü karşılamak zamânın önemli problemlerinden birisi olmuştur. Donanmaya gerekli kürekçiler yalnız deniz savaşları için sözkonusu değildi. Nakliye gemilerinde de en önemli unsur kürekçi idi. İmparatorluğun en önemli meselelerinden birisi olan kürekçi temini, genellikle, avârız vergisi, forsa ve kürek cezâsı şeklinde üç kaynaktan karşılanıyordu ki, bizim burada üzerinde duracağımız, şehir ve mülhâkatında kürek cezâsı ile ilgili tatbîkattır.

---

[166] Bkz. Kefe kadısına, 17 S. 979 / 10 Ağustos 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 148 / 209.
[167] Kefe beyine, 21 Ra. 973 / 15 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 204 / 506.
[168] Bkz. yuk., Aynı hüküm. Burada şer ' - i şerîfden maksat yargı olabileceği düşünülebilirse de, cezânın kesilmesinin yargının görev alanına girdiği, kadı tarafından yargılandıktan sonra icrâsının sancakbeyine tevdi edilmesi ve bu hususdaki hükmün sancakbeyi yerine kadıya gönderilmesi gerektiği kanaatindeyiz
[169] Bkz. M. İpşirli, "*XVI. asrın ikinci yarısında kürek cezâsı ile ilgili hükümler*", İÜEFTED, XII (İstanbul 1981 - 82)'den ayrı basım, İstanbul 1982, s. 205, 210, 211 .

Kürek cezâları, devletin suçlulardan kamu yararına yararlanma prensibini yaygın bir şekilde aksettirmekte, şüphesiz, devletin pragmatik yapısını ortaya koymaktadır. Devlet, çağın şartlarına göre suçlulardan kamu yararına istifâde etmektedir. Diğer yandan, kürek mahkûmlarının doğurduğu bâzı vakalar da gözden kaçmamaktadır. Bunlardan en önemlisi, görevlilerin ihmalleri sonucu çıkan isyanlardır. Bir kısım devlet sorumlularının ihmâlleri, kürek mahkûmlarının isyânlarına ve katliamla neticelenen olaylara sebebiyet vermekteydi. Bunlar hakkında en dikkat çekici olanı, Kefe beylerbeyisi Hasan Sencivan Paşa'nın içki âleminde iken mahkûmların ayaklanarak gemideki bütün görevlileri öldürmesi ve gemiyi Kazak eşkiyalarının hâkim olduğu bir yere kaçırması idi ki, yukarıda bundan bahsedilmişti. [170]Buna benzer bir olay, şöyle gelişmişti: Azak Kalesi'ni tâmîr etmek üzere gönderilen Mısır Reis , akşama doğru iskele hâricinde , Kinisa Burnu mevkiinde Gözlü'den dâvet ettiği kimselerle içip sarhoş olmuş, kalitede bulunan kürek mahkûmları bunu firsat bilerek isyân etmiş ve reisle berâber diğer görevlileri öldürdükten sonra kaliteyi kaçırmışlardı. Bu hükümde, kalitenin nereye kaçırıldığının bilinmediği belirtilerek, hâdiseden Kefe sancakbeyi Kâsım Bey sorumlu tutuluyor ve mücrimlerle berâber kalitenin bulunmaması hâlinde mesûl ve mu'âtab olacağı ihtar ediliyor. [171]Uzun süren bir sancakbeyliği döneminde Kâsım Bey'in, hiç de başarılı bir yönetim sergilemediği ortadadır. Bu hâdisede sözkonusu olan kalitenin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz; ancak, Kâsım Bey'in bu hâdiseden sonra sekiz yıl gibi uzun bir süre daha sancakbeyiliği görevini yürüttüğü hatırlanmalıdır.

Yukarıda belgelere yansıdığı gibi içki içmek, yalnız yüksek seviyede taşra yöneticilerine mahsus bir âdet değildi. Divân kayıtları ve E. Çelebi'nin tanıklığı ile de doğrulanan bu âdet, bilhassa Azak'da çok yaygın idi. Azak'daki içki içme hâdiseleri, Azak nüfûsunun içtimâî yapısından da kaynaklanıyordu.

1565 târihli bir divân kaydına göre, Azak'da görevli 'azebleragası ve dizdâr, görev ve sorumluluklarının tam mânâsı ile dışına çıkarak kalenin güvenliğini tehlikeye sokacak işlere girişmekten başka, halkın ahlâkı üzerinde kötü tesir uyandırması mukadder olan içki içme alışkanlıklarını alenen yapmaktan çekinmemişlerdir. Kadı, bir mektubla bu hâdiseleri merkeze bildirmiştir. Merkez, bu hâdiselerle ilgili teftiş ve tedbir görevini hâvi emrini Kefe sancakbeyine tevdi etmiştir.[172]

E. Çelebi'nin müşâhadeleri, yukarıda şeri'ate aykırı olarak yalnız 'azebler ağası ve dizdârın şahsında ele alınan meselenin, aslında Azak ahâlisinin içtimâî yapısında mevcud bulunan kültürel anlayışı yansıttığını ortaya koyuyor. 'Azebağası ve dizdârın bu tür alışkanlıkları alenen yapması da aslında halkın bu durumundan kaynaklanıyordu. Bu konuda E. Çelebi'nin müşâhadeleri şöyledir: "Acâyip ve garip bir manzara: Bozahanelerde oturan boza sarhoşu canlara asla hâkim , zâbıta ve râbıta karışmaz. Çünkü her bozahanenin bir Kart adında hâkimi vardır. Yâni, vakâr sâhibi,

---

[170] Hasan Sencivan Paşa ve maiyyetinin gaflet ânında mahkûmlar tarafından öldürülmesi hakkında Selâniki'nin naklettiği bilgiler için bkz. yuk., s. 160 .

[171] Kefe beyi Kâsım'a, 27 R. 978 / 28 Eylül 1570 târihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 490 / 691.

[172] Kefe Beyine, 17 Ra. , 973 / 22 Ekim 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V. Tıpkıbasım, 174 / 423.

ihtiyâr dayı adamları var ki, meclisin başkanıdırlar.. . Bu bozahaneler ve meyhâneler içinde bir sarhoş kavga etse, o an Kart'ın izniyle meclisten kovup birdaha asla bozahane ve meyhâneye sokmazlar. Eğer kâtil ise o an kâtili bağlayıp hâkime verirler. İttifâk üzere bir Kart'ın sözüne , hiçbir mert adam karşı koymağa cesâret edemez. Bey, paşa ve yeniçeri ağası bile bu bozahaneleri basıp içinden suçludur diye adam alamaz. Her Kart'ın meclisinde olan kadeh çekicilerine yine Kart'tan caba olarak birer tostuğan boza virilip tek nefeste yudumlamadan içerler. . . Sarhoş olurlar. Önce kart elinden içtikleri zaman her biri birer birer ayağa kalkar. Ama Kart kendi içtiği zaman hepsi ayağa kulkıp Kart'ın selâmını alır ve çevresine otururlar. Bâzı yiğitler birbirlerine doen adında boza verdiğinde ona muhabbeten çömleği eliyle tutmayıp hemen mendille kavrar, başını yukarı kaldırıp iki okka gelen bozayı eliyle tutmadan çömleği dişiyle ısırarak yudumlamadan içer. "Bu tâifenin Kazaklar üzerine yaptığı yağma akınları ile geçimini sürdürdüğünü belirten E. Çelebi, Azak'ın korunması husûsunda Osmanlı devlet örgütünün bunlarla kerhen bir anlaşma yaptığını ve meşrûiyet tanıdığını ifâde eder.[173]

Kalpazanlık suçlarına kürek cezâsının uygulandığı şeklinde M. İpşirli'nin tespitlerini doğrulayan bir misâl de Kefe pratiğinde karşımıza çıkmıştır. Değerli kefevî akçeleri alarak gizlice kaçıran ve eriterek fazla gümüşü çalan tüccâr kesiminin yakalanarak merkeze gönderilmesi isteniyor ve bunların küreğe konulacağı belirtiliyor.[174]

Vilâyet dâhilinde rastlanan ve fâillerine kürek cezâlarının uygulandığı suçlardan birisi de, rüsûm - u şer 'iyye ve örfiyyeyi tanımayarak , tenbih vâkî' olduğunda karşı gelmek, şekâvete başvurmak idi. Mânkub Kazâsı'nda bir takım hıristiyanlar, sözkonusu vergileri vermemekte direnmiş, mesele merkeze aksetmişti. Merkez, bunların vilâyet âyânının huzûrunda yargılandıktan sonra suçları sâbit olanların küreğe koyulmalarını emrediyordu.[175] Bu hüküm, vilâyet âyânının yargı alanındaki fonksiyonunu da ortaya koymaktadır.[176]

3. GÜVENLİK

Şehrin önde gelen meselelerinden birisi de şüphesiz güvenlik ve zâbıta idi. Osmanlı şehrinde bugünküne benzer şekilde jandarmadan farklı bir polis teşkilâtı

---

[173] E. Çelebi, VII, s. 531 vd.

[174] Kefe beyine, 25 Ş. 973 / 17 Mart 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, *Tıpkıbasım*, 463 / 1246.

[175] Kefe beyine ve Mânkub kadısına, 11 S. 986 / 19 Nisan 1578 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV, 111 / 244.

[176]Kefe beyine, 28 M. 986 / 6 Haziran 1578 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV, 71 / 159. Söz konusu hükmü yukarıda örnekleri verilen kürek cezâlarına alelâde bir misâl olmaktan çıkaran husûsiyet, yargılama husûsunda â'yân - ı vilâyet tesmiye edilen bir zümrenin varlığından söz etmesidir. Bu hükümde, vilâyet a'yânının, yargı meselelesinde oynadığı rol sarih bir şekilde ortaya konuluyor. Kefe'de vilâyet â'yânının rol oynadığı diğer bir mesele, narh konusu idi. Paranın râyici, yiyecek ve giyecek mallarının fiyatlarının tespitinde bu zümre etkin bir rol oynuyordu Vilâyet ayânının şehir yönetimindeki rolü hakkında bkz. Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 1270. Ayrıca bkz. aş.,s. 202.

bulunmuyordu.[177] Husûsî şartları hâiz yerlerde kurulmuş bulunan derbent teşkilâtını ayrı tutarsak, taşranın güvenliği, sefer zamanlarında sancak veya beylerbeylerinin emrinde sefere eşmekle görevli askerî birlikler tarafından yerine getiriliyordu. Bu bakımdan, osmanlı askeri birliklerinin tek görevi büyük veyâ küçük çaplı savaşlara katılmaktan ibâret değildi. Yaşadıkları bölge, köy veyâ şehrin güvenliği onların sorumluluğu altında idi.

Hâkimiyeti üç kıta üzerinde yayılmış bulunan imparatorluğun, coğrâfi, iktisâdî, içtimâi yapıları birbirinden çok farklı bölgelerde aynı askî karakteri muhâfaza etmiş bulunmasını mümkün görmüyoruz. Geçimlerini tîmarla sürdüren askerlerle iltizâm sisteminin uygulanması yüzünden ulûfeye tâbi olan askerî sınıflar arasında bir ayrım yapmak gerekir. Kefe ve Kefe'ye bağlı şehirlerdeki askerî sınıf, ulûfeli askerlerden müteşekkil olduğu halde, yeniçeri sınıfına da dâhil değildir. Bilindiği gibi, merkezî orduyu teşkil eden yeniçeriler, taşrada görev almaları durumunda bile, sancakbeyi veyâ beylerbeyinin yönetiminde değil, bizzât merkeze bağlı idiler.[178] Kefe'de ve ona bağlı şehirlerde görev yaptığını tespit ettiğimiz "mustahfız" ve " 'azeb" (veyâ azap)ler literatürümüzde eyâlet ordularının çoğunluğunu teşkil eden tımarlı grubuna dâhil edilir.[179] Oysa, Kefe'de yer alan mustahfız ve 'azeb sınıflarının timarlı olmadığından da emin bulunmaktayız. Bu ayrımı, timar sisteminin "has", tımar", "zeâmet" şeklinde tasnif edilmiş tanımına göre yapıyoruz. Aslında bize göre, iltizâm sistemine tâbi şehirlerde askerin ulûfe, diğerlerinin tımar, zeâmet veyâ has ile geçimini sürdürmeleri, mahiyyet itibârı ile farklı bir uygulama değildi. Her iki durumda da askerî sınıf, mirî rejime tâbi idi. Miriden besleniyordu. tımar sisteminde devletin re'âyâdan alacağı vergi gelirleri direkt sipâhiye tevcih edilirken, iltizâm sisteminde bu vergiler mültezime satılıp, elde edilen parayla şehrin askerî sınıfın maaşları da dâhil olmak üzere her türlü ihtiyâcı karşılanıyor, fazlakalır sa, merkeze gönderiliyordu. Aslında, her iki sistemin birbirinden büyük çapta bir farkı bulunmuyordu. İltizâm sisteminde mültezimin yaptığı işi, timarlı sistemde bizzat sipâhi yapıyor, gelirini çiftçiden bizzat kendisi tahsil ediyordu.

---

[177] Kefe mukâtaası ile ilgili kayıtlarda bellibaşlı mukataaların güvenliğini sağlamak üzere yarı resmî yarı sivil nitelikte olduğu anlaşılan didebânların kullanıldığı, bunların sayısının mukâtaaların büyüklük ve ehemmiyetine göre değiştiği gözlenmişse de, bu tür uygulamaların şehrin beledi fonksiyonları içinde güvenlik bakımından ne derecede etkili olduğu şimdilik tespit edilememiştir. Bu tür uygulamaların diğer şehirlerde de mevcut bulunup bulunmadığı ayrıca ehemmiyet arzetmektedir (şimdilik bkz. BA, *MAD*, 71). Osmanlı şehirlerinde gece nöbet tutan ve bugünkü gece bekçilerinin görevini yapan asesler, bunların lideri asesbaşılar bulunmakta idi. Bu tür görevliler için dükkân ve atelyelerden asesiye vergisi toplanıyordu (bkz. Kaldy Nagy - Gyula, *"Rural and urban life in the age of sultan Suleiman"*, AOASH, XXXII / 3 (Budapeşte 1978), s. 314). Bu tür görevlilerin Kefe'de yer aldığına dâir mâlumat şuphesiz şer 'iyye Sicilleri sâyesinde bulunacaktır ki, henüz bu belgelere sâhib değiliz. Ayrıca, Kefe ile ilgil asesân vergisinin de muhâsebe ve tahrir defterlerinde yer almaması, bu görevli türünün Kefe'de bulunmadığı düşüncesine yol açmaktadır .

[178] ". . Büyük şehirlerdeki yeniçeri ağları beylerbeyine bağlı değildi ve beylerbeyi , yeniçerilerin korumasındaki karargâhlara asla giremezdi. "H. İnalcık, *"Eyâlet"*, mad. , s. 723.

[179] Bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Târih Lûgatı*, s. 26, 234.

3. 1. Kefe'deki Askerî Sınıflar

Kefe'de, merkez kazâ dâhil, bütün kazâ ve kalelerde iki temel askerî sınıf mevcut idi. Mustahfiz ve 'azeblerden müteşekkil bu sınıflar, günlük olarak hesaplanan ve üç aylık devreler hâlinde ödenen maaşa tâbi idiler. Bunların maaşları, bütünüyle Kefe Mukâtaa'sı'ndan ödeniyordu.

Her iki askerî sınıfı, meslek grupları ve neferler olmak üzere iki grupda incelemek gerekir; zirâ, bu sınıfların âdetâ istatistiki metodla hazırlanmış mükemmel bir örneği olan TD. 370'de istisnâsız şekilde önce önem sırasına göre meslek grupları sıralânmış, daha sonra erler verilmiştir. Defterin tanzîminde tâkib edilen bu hiyerarşi, kanaatimizce onların gerçek hiyerarşisini de aksettirmektedir.

3. 1. 1. Mustahfezan

370 no'lu tahrir defterinde yer alan hiyerarşik sıralamaya göre, mustahfezân grupları, dizdâr, kethüdâ, imâm, bâzı durumlarda müeezzin, cebeci, neccâr, meremmetî (ta'mîrci) , mehterân, kemânger, topçuyân, bevvâban ve nihâyet mustahfezân gibi zümrelerden oluşuyordu.[180] Bu kadrolar, en son sırada yer alan "mustahfezân" hâriç, mustahfezân tesmiye edilen askerî sınıfın meslek kadrolarını teşkil etmektedir. İlk bakışta bunların dış tehdîde karşı kurulmuş profesyonel askerî sınıf olduğu gözden kaçmıyor.

Diğer yandan, kapıkulu ocaklarındaki askerî sistemin aynen burada da mevcut bulunduğu görülüyor. Askerî sınıfın silâh, malzeme, ibâdet ve bunun gibi ihtiyaçlarını bizzat kendisi karşılamak anlayışı içinde teşkilâtlanmış bu sınıf, dizârın emrinde bulunuyor ve "dizdârlık" tesmiye olunuyordu. Dizdâr, merkezden atanıyordu.[181] Mustahfiz lideri olan bu yöneticinin merkezden atanması karşısında, alt sınıfların atanmasının taşra yöneticileri tarafından yapıldığı kesin vaziyettedir. Kefe'ye tâbi kalelerin mustahfiz sınıfı kaydedilirken istisnâsız, dizdar ilk sırada yazılmıştır. Ondan sonra yazılan kethüdâ, kanaatimizce, bu sınıfın bürokrasi, iâşe, muhâsebe ve bunun gibi hertürlü meselesinde dizdârın en yakın adamı ve onun emrinde görev yapan kişidir. Bütün kalelerde mutlaka bir imam, bâzen müeezzîn bulunması, bu sınıfların kendi askerî karargâhlarında tecrîd edilmiş vaziyette yaşadıklarını gösteriyorsa da, bizim tespitlerimiz bunun doğru olmadığı yönündedir. Mahallelerde yerleşik nüfûsun tedkîki sonunda ulaştığımız kanaat şudur ki, gerek aşağıda ele alınacak 'azeb, gerekse mustahfezân sınıfları, mahalle halkı ile iç içe yaşıyordu. Meselâ, Mânkûb dizdârı olan Bâli Ağa, 1542 yıllarında, Mescid - i Cancan mahalesinde, Azak Kalesi

[180] Kefe mustahfezân sınıfının bu hiyerarşisi için bkz.BA, *TD*, 370, s. 492.

[181] Bkz. Ali Emîrî, No: 138. Bu belge, dizdarlığın işleyişi hakkında bâzı bilgiler vermektedir. Kefe dizdârı olan Mustafa adlı bir şahıs, yayabaşı kullarından olup önce Yedikule dizdrârı iken merkeze sunduğu arzda Kefe Dizdârlığı istediğini belirtmiş, yevmî 30 akçe ile kendisine Kefe dizdrârlığı tevcih edilmiştir.

mustahfezân kethüdâsı Kefe'de Câmii Cedîd Mahallesi'nde, Kefe Kalesi kethüdâsı ; Mescid - i Hoca Veli Mahallesi'nde meskûn idiler. [182]Durum 'azebler için farklı değildi. Onlar da, mahallelerde halkla iç içe yaşıyorlardı. Meselâ, Kefe 'azebânı reisi Memi, Mescid - i Çenelu, Azak Kelesi'nin 'azebler ağası olan ömer Ağa, Kefe'de Câmii Cedîd mahalllesinde meskûn idiler. [183]Farklı görev yerlerindeki bu askerî grupların oturduğu mahallelerin hepsinin Kefe'de bulunduğu hatırlanacak olursa, bu askerî sınıfların görevli bulundukları kazâlarda meskûn bulunmadıkları ortaya çıkar.

Mücteba İlgürel, şehirlerin âsayişinden subaşıların sorumlu olduklarını öne sürüyor ki, [184]durumun Kefe açısından farklılık arzettiği yukarıda kısaca ele alınmış, subaşının hiç bir belgede geçmediği hatırlatılarak bunun yerini dizârın alabileceği belirtilmişti. Eğer subaşı kazâlarda âsâyiş ve güvenlikten sorumlu sancakbeyinin vekili ve ona bağlı bir kişi olarak ele alınırsa, [185]Kefe'de onun yerini dizdârın tuttuğu rahatlıkla söylenebilir. Aynı durum, Çorum pratiğinde S. Faroqhi tarafından da gözlenmiştir. Faroqhi'nin tespitlerine göre, Çorum sancağında önde gelen yöneticilerden birisi de dizdâr idi. Dizdârın sorumlulukları Çorum'da yalnız akskerî sahaya münhasır değildi. Meselâ, en yaygın görevlerinden birisi , vergi toplamak idi.[186]

Yukarıda belirtildiği üzere, dizdarlık teşkilâtının esas görevi, dış tehdide karşı şehri muhâfaza etmek, ancak, barış zamanlarında da şehrin asâyişini sağlamak idi. "Askerî bir yetkili olan dizdâr, kale muhâfızı ve kalede bulunan birliklerin komutanıdır. Ortaçağ şehirlerinde kale temel savunma birimi olduğundan dizdârlar genel olarak şehrin muhâfazasından sorumlu idi".[187] O, hem iç hem dış görevlerinde Sancakbeyi ve kadıya bağlı idi. Dış tehdide karşı olan görevlerinde sancakbeyinin emrinde olan dizdâr, iç güvenlikde kadının emirlerini uygulamakla görevlidir. Bu konuda, sancakbeyi de aynı konumdadır. Teorik bakımdan bu görvlilerin kadının emirlerini icrâ eden yürütme sorumluları olduğu hakkında şüphe bulunmamaktadır. Teorik düzen ile bunun pratiği arasında her zaman farklılıklar bulunduğu yukarıda pekçok örnekle gösterilmişti. Burada, dizdar ve 'azebağası ile ilgili bir misâli tekrar hatırlatmak istiyoruz. 1565 târihinde Azak dizdârı Sefer Ali, 'azebler ağası ise Haydar idi. Bu şahıslar, Azak'ın korunması ve güvenliğinin sağlanması gibi temel sorumluluklarını ihmâl ederek, bir eşkiyâ gibi hareket etmişlerdir. Kale kapılarınının emniyetinden sorumlu oldukları halde, onları geceleri açarak şehri tehlikeye sokuyorlardı. Bu şahısların eşkıya grupları ile bağlantılı şekilde onları şehir ayânına karşı tehdit unsuru olarak kullandıkları ortaya çıkıyor. Kale kapılarını açamalarının bundan başka sebebi olduğunu sanmıyoruz. Diğer yandan, bu kişiler, şehrin genel

---

[182] Bkz. BA, *TD*, 214, s. 39, 30, 33.
[183] Bkz. BA, *TD*, 214, S. 24, 30.
[184] M. İlgürel, *"XVI. yüzyıl Balıkesir şer 'iyye sicillerine göre subaşılık müessesesi"*, VIII. TTK. Ankara 11 - 15 Ekim 1976, *Kongreye sunulan bilidirler, II*, Ankara 1981, s. 1276.
[185] "Osmanlı İmparatorluğu'nda subaşı, umûmiyetle bir mıntakada ahâli ve tımarlı sipâhi üzerinde polis hizmeti gören bir mumurdu, yeri alay beyinin altı idi. " (bkz. H. İnalcık, *"Vidin gospodarlık rejimi ve ilgâsı"*, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları - İncelemeler (Nşr. M. S. Eren) İstanbul 1993, s. 124).
[186] S. Faroqhi, *"Aynı makâle"*, s. 65 vd.
[187] M. İpşirli, *Aynı eser*, s. 239.

ahlâkına mugâyir halleri tâkib etmekle de sorumlu olmalarına rağmen, tersini yaparak hamr satışını teşvik ediyor, alenen içiki içerek sahoş olmakdan ve gezmekden çekinmiyorlardı. Azak kadısı meseleyi merkeze aksettirmiş, merkez, Kefe beyine yazdığı hükümle, hâdiseyi teftiş ve tahkik ederek merkeze bildirmesini emretmişti.[188]

Kefe'ye bağlı on kale mevcut idi. Bunlardan Kefe, Taman, Kerş, Azak, Mânkub, İnkirman , Balıklağo ve Soğdak, târihi geçmişi olan şehir niteliğinde kaleler idi. Temrük ve Adahun, yalnız askerî amaçla kurulmuş kale durumunda idiler. Kefe ve mülhâkatındaki kalelerde mustahfezân sınıfı 1520'lerde şöyle idi:

[188] Kefe beyine, 27 Ra. 973 / 22 Ekim 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 174 / 423.

Tablo II : 1520'lerde Kefe ve Mülhâkatında Mustahfezân ve Ulûfeleri[189]

	Kefe		Taman		Kerş		Azak		Mânkûb		İnkirman		Balıklağo		Soğdak		Temrük		Adahun		Genel
	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	aded	ul.	Toplam
Dizdâr	1	35	1	10	1	10	1	15	1	15	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	10
Kethüdâ	1	12	1	8	1	7	1	11	1	2	1	7	1	7	-	-	1	8	1	7	9
Kadı	-	-	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İmâm	1	6	1	5	1	5	1	6	1	5	1	6	1	5	-	-	1	5	1	5	9
Müezzin	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	1	4	-	-			-	-	2
Cebeci	1	6	1	7	1	5	1	6	1	5	-	-	1	6	-	-	1	7	-	-	7
Neccâr	2	5. 5	-	-	-	-	2	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Mahzenî	1	8	-	-	-	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Tîrger	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	-	-	2
Mehterân	3	5	3	5	-	-	3	5	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5. 3	-	-	12
Kemânger	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Topcu	10	6. 2	9	6. 2	4	24	12	6. 1	2	7	1	6	1	6	1	6	5	6. 2	4	6	49
Bevvâb	12	6	4	6	3	5. 6	4	6	2	6	1	5	-	-	2	12	3	28	1	6	32
Meremmetî	-	-	1	6	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	1	7	4
?[190]	1	4	1	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2

[189] Aded sütûnunda, her askerî sınıfdan kaç tâne olduğu belirtilirken, ulûfe sütûnunda yalnız bir askerin ulûfesi esas alınmıştır. Meselâ, mehterân adedi üç olup, bunların toplam yevmiyyeleri 15'dir. Tablodaki 5 akçelik ulûfe, ortalama değeri ifâde etmektedir. Defterde, toplam yevmiyyeler ve bunların yıllık tutarları da verilmektedir. Ancak, bizim burada maksadımız, askerî sınıfın ma'aş veya ücretlerini açıklamak değildir. Asıl maksad, bu sınıfın statüsünün belirlenmesinde ulûfeleri mukâyese unsûru olarak kullanmaktır. Bu nedenle, ulûfe yekûnları dikkate alınmamıştır. Yekûnu bulmak için, asker sayısı ile ulûfe miktarını çarpmak yetecektir.

Haddâd	-	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	1	6	3
Mustahfız	96	4. 5	44	4. 3[191]	23	4. 8	169	4. 8	29	4. 6	14	3. 7	15	4. 1	7	4. 7	58	4. 3	20	4. 6	475
Toplam	131	-	68	-	35	-	196	-	37	-	19	-	21	-	11	-	76	-	30	-	624

[190] Bu satırda okunamayan askerî isimler sözkonusu olup, hepsi aynı tür değildirler.
[191] 44 mustahfezânın günlük ulûfe toplamı 192. 5'dur. Mihnea Berindei - Gilles Veinstein bunu 922 okumuştur ki yanlıştır (bkz. "*Aynı makâle*", s. 399).

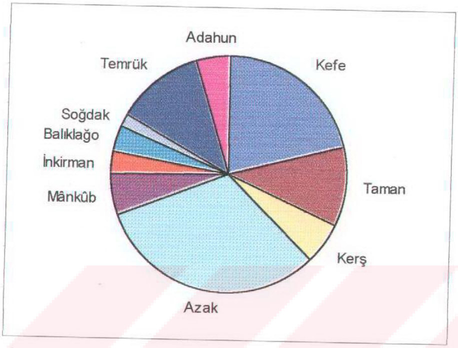
Tablo II'de görüldüğü üzere, 1520'li yıllarda Kefe'ye bağlı kaleler içinde en fazla asker barındıran kale, Azak'dır. Azak, Osmanlı Devleti'nin kuzey - doğuda ki son istinad noktası olarak Kefe'nin en önemli kalelerindendir. Merkezî Kefe kalesinden daha fazla asker barındırmaktadır. Kefe'nin merkez olma niteliğinden doğan üstünlüğü bir tarafa bırakılırsa, en uzak sınır kalelerinden birisi olan Temrük kalesinin asker sayısının aslında kendisinden büyük şehirlerden daha fazla olduğu görülür ki, bu da, sınır boylarının güvenlik bakımından daha fazla ehemmiyet taşıdığına delâlet eder. Taman'ın Mânkub ve Soğdak'a göre iki kat asker barındığı da dikkate alındığında, sınır boylarının güvenlik ve asker bakımından öncelik taşıdığı tespiti kesinlik kazanır. Kerş, Mânkub, Balıklağo , Soğdak gibi büyük şehir kalelerinde asker sayısının sınır kalelerine göre çok az olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, iç ve sâhil kesimlerinde yer alan bu mevkilerin dış tehditten uzak bulunmaları idi. Bu iç ve sâhil kalelerinde yer alan askerlerin, gerçekten barış zamanlarında şehrin güvenliği için zârûrî olan askerler olduklarını ifâde etmek mümkün gözükmektedir. Aslında, Kefe gibi hinterlandı sürekli tdış tehdit altında bulunan bir şehir ve bağlı kalelerinin toplam 624 askerle korunması tabii ki sözkonusu olamazdı. Bu askerler, saldırı ânında ilk müdâhale eden gruplar olup, süreklilik arzeden tehdide karşı, merkez kısa zamanda imdâda yetişmek durumunda idi. Bu kaleler, ihtiyaç duyulan durumlarda, kendilerine yakın şehirhlerin kuvvetleriyle de akviye edilirlerdi.

Ulûfeler bakımından yapılacak bir mukâyese, bu sınıfların statülerinin belirlenmesi bakımından yararlı olacaktır. Tablo II'de görüldüğü üzere, mustahfezân sınıfının lideri dizdâr, en yüksek ulûfeyi almaktadır. On kalenin tamâmının gözönünde bulundurulması ile yapılan ortalama ulûfe tespitinde, dizdânn 13. 5 akçelik bir ulûfe aldığı görülür. Dizdâr, merkezî Kefe kalesinde 35, ondan sonra en büyük kale olan Azak'da 15, yine büyük bir kale olan Mânkub'da 15, diğerlerinde 10 Osmanî akçe alıyordu ki, bundan dizdârların kıdem ve mevki bakımından üç kategoriye ayrıldığı ve her bakımdan ehemmiyet taşıyan şehirhlere daha kıdemli dizdârların tâyin edildiğini gösterir. Aynı durum Kethüdâ için de geçerli olup, en yüksek ulûfe alan kethüdâların Kefe ve Azak kethüdâları olduğu görülmektedir. Kefthüdânın Kefe ve mülhâkatı bakımından ortalama ulûfesi 9. 5'dur. Ârızî bir durum olduğundan şüphe etmediğimiz Mânkub kethüdâsının ulûfesi bu ortalama hesâbında dikkate alınmamıştır.

Mustafezân sınıfı içinde bir de mehterân grubu bulunuyordu ki, bunu sâdece askerî faaliyetler için düşünmemek gerekir. Mehterân gurubu, şehirdeki kutlama, merâsim ve bunun gibi faaliyetlerde görevli idi. Bilhassa önemli kalelerde bulunması bunu göstermektedir. Meremmetî tesmiye edilen ta'mîrcinin de yalnız askerî bir kişi olmadığını düşünmek gerekir. Bunun, barış zamanlarında şehrin imâr faaliyetlerinde rol oynadığını düşünüyoruz. Cebeci, neccâr, tîrger, kemânger, topçu , haddâd gibi personel grupları da, kalelerdeki askerî sınıfın âcil ihtiyaçlarını kendileri tarafından karşılandığı, silâh ve malzemenin bakım ve onarımının yine kale askerlerinin sorumluluğunda olduğunu göstermektedir.

Kefe ve bağlı kalelerde mevcud bulunan mustahfezân sınıfının dağılımı aşağıdaki grafikde gösterilmiştir.

Grafik I: 1520'lerde Kefe ve Çevresindeki Kalelerde Mustahfezân Dağılımı

1574 - 75 târihli bir mevâcib defterine göre yaptığımız tespitlere göre, Kefe ve Mülhâkatında Mustahfezân sınıfının dağılımış öyle idi: Kefe: 120, Taman: 61, Kerş: 34, Azak: 189, Mânkub: 36, İnkirman: 17, Balıklağo: 20, Soğdak: 12, Temrük:63, Adahun : 26, Boğaz: 20. [192]Bu verilere göre, Boğaz kalesinin 1520'de bulunmadığı halde asrın son çeğreğine doğru ortaya çıkan bir kale olduğu kesinleşiyor. 1542 târihli tahrir kayıtlarında da bu kale mevcud değildi. Aşağıda icmâl tabloda gösterileceği için burada yeni bir tablo veyâ grafiğe gerek görmüyor, şimdilik mustahfezân sınıfının sayısında düşüş olduğunu belirtmekle yetiniyoruz. 1520'lerde bütün kalelerde toplam 624 olan mustahfiz sayısı, bu târihlerde 598'e düşmüştür. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren Kefe ve Azak üzerinde yoğunlaşan Kazak - Çerkes - Rus tehdîdi karşısında asker mevcûdundaki bu düşüş, şüphesiz büyük bir çelişki teşkil etmektedir. Bu düşüş, en azından 1574 - 75'lerdeki askerî varlığın mevâcib defterinde belirtilenlerden ibâret olmadığını kesinleştirmektedir. Bizim kanaatimize göre, Azak'da mustahfezân sınıfından başka mevcud bulunan akıncı grupları bulunuyordu ki, savunma ağırlığının bu gruplara kaydırıldığı düşünülebilir. Azak'da mevcud akıncı gruplarının sayısı 1542 târihlerinde 500 idi.[193] Bunların sayısının yüzyılın ikinci yarısından itibâren artmış olduğunu düşünüyoruz.

[192] Bkz. BA, *MAD*, 2224, s. 14.

[193] Azak akıncı grupları için bkz. BA, *TD*, 214, s.220

3. 1. 2. Deniz gücü (donanma)

Yukarıda belirtildiği üzere, Kefe ve ona bağlı kalelerde mustahfezân sınıfından sonra görülen ikinci askerî sınıf, 'azeblerdir. Osmanlı ordusunda 'azebler kara ve deniz güçleri olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Kefe ve ona bağlı kalelerde görevli 'azeblerin deniz gücünü teşkil ettiğine şüphe bulunmamaktadır; zirâ, tahrir defterinde bu sınıfın hiyerarşisi ile ilgili kayıtlarda deniz ümerâsını tesmiye eden reis tâifesinin mevcût olduğu gözlenmiştir.[194] Kefe ve mülhâkatındaki 'azeblerin deniz gücünü teşkil ettikleri, bizzât bu sınıfın kalelere göre dağılımını gösteren verilerden çıkarılabilir. Siyâsî târih kısmının tedkikiyle görüleceği üzere, Kefe'ye dış tehdid Azak ve Taman cânibinden geliyordu. Bu tehdid, Kazak korsanları ve onlarla ittifak konumunda olan Çerkeslerden müteşekkildi. Osmanlı Devleti, bu korsanlarla 1550'li yılardan itibâren Kefe Sancağı bünyesinde şiddetli bir mücâdele vermiş, Kefe'nin donanma gücü bir yandan merkezden takviye , diğer yandan Kefe ve Azak'da donanma inşâ etmek sûretiyle güçlendirilmişti. Aşagıda 'azeblerin dağılımı ile ilgili veriler gözden geçirildiğinde görüleceği üzere, Kefe'ye bağlı kalelerde 'azeblerin bulunduğu kale ve şehirler, bu dış tehdide mâruz kalan Kefe, Azak, Taman, Temrük ve Adahun kaleleridir. Bu kalelerin ve bunlar içinde bilhassa Adahun ve Temrük'ün Azakdenizi ve Kerş boğazını korsanlara karşı muhâfaza etmek için kurulduğu hakkında E. Çelebi'nin kayıtları, bu tespitlerimizi kesinleştirmektedir.[195] Balıklağo ve Soğdak, birer sâhil kalesi olmakla berâber, buralarda deniz gücüne ihtiyaç duyulacak boyutta bir güvenlik sorunu mevcut değildi.[196] Bu bakımdan, buralarda 'azeb askerleri bulunmuyordu. 'Azeblerin statüsünü daha net ortaya koyan veriler, Mânkub ve İnkirman keleleri ile ilgili olanlardır. Bu kaleler, bilhassa Mânkub kalesi tam bir kara şehri olup, donanma ile hiç bir ilgisi bulunmuyordu. Bu nedenle burada 'azebler mevcud değildi.

Kefe ve ona bağlı şehir ve kalelerin stratejik konumu ve coğrâfi yapılarının gözönünde bulundurulması da, bu bölgenin deniz 'azeblerinin mevcûdiyetini gerekli kılan şartları hâiz olduğunu açıkça ortaya koyar. Kefe ve ona bağlı önemli stratejik mevkiler, Karadeniz ve Azakdenizi sâhillerinde yer alıyor, her bakımdan deniz trafiği ile ilgili bulunuyorlardı. Daha ilk devirlerde Kefe, büyük bir liman şehri olarak temâyüz etmişti. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Kırım Hanlığı'nın Çerkes seferlerinde Kerş - Taman güzergâhını kullanması, Kerş'in denizcilik açısından önem kazanmasına yol açacaktır. Kafkasya ve Çerkes üzerinde ve diğer yandan yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak korsanlarının saldırılarına karşı yapılan seferlerde Kerş denizcilik faaliyetlerinde önemli bir mevki hâline gelmiş, deniz trafiğinde beri yakanın merkezi olmuştur. [197]Bölgenin topografyasının gereği olarak Kefe'de

---

[194] Reislere deniz ümerâsından olup, XVII. yüzyılın başlarından itibâren aynı statüdeki ümerâ kaptan tesmiye edilecektir (bkz. M. Sertoğlu, *Aynı eser*, s. 283).

[195] E. Çelebi, *VII*, s. 410. Evliya Çelebi'ye göre, Adahun kalesi liderinin görevi, 50 adamıyle Azakdenizini muhâfaza etmekti. Bu görevi 'azeblerin yapdığına kuşku bulunmamaktadır.

[196] Bu kalelerdeki mustahfezân sayısının diğer serhad kalelerine nispetle az olması da bu tespitimizi teyid etmektedir.

[197] M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 141.

yüzyılın başlarından itibâren oldukça faal bir donanmanın mevcud olduğu gözlenmektedir. Bu donanmanın en temel görevi, barış zamanlarında Kerş - Taman arasında normal yolcu taşımacılığı yapmak ve sefer zamanlarında askerin Kerş'den Taman'a geçirilmesi idi. Bir Kapudan sorumluluğunda bulunan bu donanmanın bilhassa Kırım akıncı birliklerinin karşı yakaya geçirilmesinde büyük ehemmiyet arzettiği, Remmal Hoca'nın tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Kefe beyinin emrinde bulunan kapudan, Remmal Hoca'ya gaöre 1541 Jane seferinde Kırım atlı birliklerinin karşı yakaya geçirilmesi maksadıyla 300 parça gemi, 5 kayık hazırlatmıştı. Bu seferin dönüşünde Kırım hânını karşılamak üzere Kefe beyi ile berâber kapudan da bulunmuş, hân Kefe beyine ve kapudana esirler hediye etmişti. [198]Kışın soğuk aylarında Kerş boğazı donuyor, bu durumda nakliye buz üstünden yapılıyordu. Özdemiroğlu Osman Paşa, 1584'de Şirvân'dan Kefe'ye dönüşünde bütün ordusunu buz üzerinden geçirmişti.[199]

Azak'ın ilk kez büyük çaplı korsan saldırısına mâruz kaldığı 1559'lu yıllarda Kefe ve Azak'da henüz bir tersâne mevcud bulunmadığı, merkezden ısrarla gemi istenmesinden anlaşılmaktadır. Bu târihde Azak'ı korumak maksadıyla merkezden birkaç kadırga ile bir reis gönderilmişti.[200] Azak üzerindeki Kazak saldırıları süreklilik arzedince, burada bir tersânenin kurulduğu divân kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1565 târihli bir divân kaydına agöre, Azak'da gemiler inşâ edileceği belirtilerek bunlar için gerekli kürekçi ve cenkcinin Kefe beyi tarafından temin edilmesi isteniyor[201]. Bu gemilerin inşâsı ya uzun sürmüş, ya da, Azak'ın ihtiyacını karşılamaktan uzak bulunması dolayısıyle, bu yıllarda önemli hâle gelen Azak muhâfazası için gerekli olan gemiler, başka tersânelerden temin edilme yoluna da gidilmiştir. İznikmid kadısına yazılan bir hükümde, Azak muhâfazası için kayık lâzım olduğu belirtilerek , bu maksatla İsa ve Ali reislerin gönderildiği, vardıklarında hiç vakit kaybetmeden gerekli yardımın yapılması ve kayık inşasının tamamlanması emrediliyor.[202] Takriben aynı târihlerde Kefe beyine ve Azak kadısına gönderilen hükümden, 1566'lı yıllarda Azak'da bir kapudanlık tesis edildiği kesin bir şekilde ortaya çıkıyor. Sözkonusu hükümde, İsa Reis'e Azak kapudanlığı verildiği ,Azak'a vardığında kendisine tüfenkçi ve cenkçi lâzım olacağı belirtilerek bu hususda hertürlü yardımın yapılması emrediliyor. Tüfenkçi ve cenkçiden maksat, tahrir ve muhasebe defterlerinde mustahfezân sınıfından ayrı olarak " 'azebân" tesmiye edilen askeri gruplardır. Bu hüküm, 'azeblerin atanmasında sancakbeyi ve kadının rolünü kesinleştirmektedir .[203] Yukarıda bahsedilen iki hüküm de ismi geçen İsa Reis, bizim tespit edebildiğimiz ilk Azak kaptanıdır. Kendisinin, Azak'da inşâ edilen gemilerden başka, diğer yerlerde inşa edilecek gemilerle berâber Azak donanmasını kurmak üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

---

[198] Remmal Hoca, s. 75, 76, 80.
[199] K. Max Kortopeter. *Aynı eser*, s. 75.
[200] A. Ref'ik, *"Açık deniz meselesi ve Azak muhasarası"*, Vesika I, s. 265.
[201] Kefe beyine, 8 Ra. 973 / 2 Kasım 1565 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 194 / 480.
[202] İznikmid kadısına. 15 Ş. 973 / 7 Mart 1566 târihli hüküm. BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 437 / 1167.
[203] Kefe beyi ve Azak kadısına. 2 N. 973 / 23 Mart 1566 târihli hüküm. BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 476 / 1284.

Azak kapudanlığı, asrın sonlarına doğru varlığını korumuş, önemi hiç azalmamış, tersine artmıştır. 1582 yılında, Azak'da müstakil bir kapudanlık mevcut olup, emrinde üç kalite yer alıyordu.[204] Aynı târihlerle ilgili bir divân kaydına göre, Azak muhâfazası ile görevli kalitelerde görev yapan 'azebler, Rumeli ve Anadolu Boğazkesen hisarlarından temin ediliyordu. Bu târihde Azak kaptanı, Hasan Reis idi.[205]

Azak bu târihlerde sancak olduğu halde, kaptanlık ve sancakbeyliğinin farklı kişilerde toplandığı görülmektedir. 1585 târihinde Azak kaptanlığına hassa kaptanlarından Hasan tâyin edilmiş, Hasan'ın bu göreve tâyini ile Azak sancakbeyi görevden alındığı zannına kapılarak görevde kalması için merkeze ricâda bulunmuştu. Bunun üzerine merkezden yazılan hükümde, sancakbeyliğinin kendisinde kaldığı, mezkûr Hasan'ın kaptanlığa atandığı bildirilmişti.[206]

E.Çelebi'nin Balasıra hakındaki açıklamaları, buranın Azak kapdanlığının merkezi olduğu düşüncesini doğuruyor. E. Çelebi, Balasıra'nın bir sancak statüsünde olduğunu, Azakdenizi içinde buluduğunu, kendisine bağlı bir köy bulunmadığını, kuruluş sebebinin Azakdenizi'ni muhâfaza etmek olduğunu belirtmektedir ki, kanaatimizce, burası bir sancak değil, Azakdenizi'ni muhâfaza etmek için teşkil edilen ve Azak kaptanlığının merkezî olan stratejik bir mevkii idi.[207]

1568 İlkbaharından itibâren Astarhan seferi dolayısıyle Kefe'de gemi yapımına başlandığı ve 400 civârında gemi yapıldığı görülmektedir.[208] Bununla ilgili belgeler siyâsî târih kısmında değerlendirildiği için, burada ayrıca ele almayı gerekli görmüyoruz.[209] Bu târihlerde Kefe'de başlayan gemi yapım faaliyeti asrın sonlarına doğru aksamadan devâm etmiş,[210] Kefe tersânesi ustaları diğer tersânelere de teknik destek verecek seviyede varlığını sürdürmüştür. Gemi yapımında rol oynayan meslek erbabından önemlileri, neccâr, burgucu, bıçkıcı, kalafatçı idi.[211] 1571 târihli bir divân kaydına göre, Kefe beyinin tamamı 150 adet olmak üzere neccâr , burgucu, bıçkıcı , kalafatçı temin ederek Sinop'a ulaştırması emredilmişti. Sözkonusu hükümde Kefe beyi eskiden olduğu gibi bir aksamanın vukûbulması hâlinde mesûl tutulacağı hatırlatılmak sûretiyle ihtâr ediliyordu ki, Kefe'nin eskiden beri Sinop ve bunun gibi

---

[204] Azak kapudanına, 6 R. 990 / 1 Mayıs 1582 târihli hüküm, XLVII, 87 / 221.
[205] Cezâyir beylerbeyi olan kaptan paşaya, 24 Ra. 990 / 18 nisan 1582 târihli hüküm. BA, *MD*, XLVII, 68 / 171.
[206] Azak beyine. 10 Ra. 993 / 12 Mart 1585 târihli hüküm, BA, *MD*, LIII, 271 / 184. Hasan Reis'in, Kırım haânı ile iyi ilişkiler olduğu gözlenmektedir. Ayrıca kendisinin, 1581 Nisanı'nda da Azak kapdanlığı yaptığı anlaşılmaktadır. Mezkûr târihlerde Azak kapdanlığına Mustafa Reis atanmış, ancak Kırım hânı bini istemeyerek yerine Hasan Reis'in atanmasını rica etmiş, arzı kabul edilmiştir (bkz. Hassa reislerinden Hasan'a, 26 Ra. 989 / 30 Nisan 1581 târihli hüküm, BA, *MD*, XLII, 269 / 834).
[207] Balasıra hakında bkz. E. Çelebi, *VII*, 389.
[208] A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 118.
[209] Astarhan Seferi dolayısyle Kefe'de gemi inşâ faaliyetleri için bkz. Aş. , Siyâsî târih, s. 81, 83.
[210] 1571 târihlerinde Kefe'de gemi inşâ faaliyeti sürdürülüyorbuna Azak beyi Haydar bey nezâret ediyordu (Azak beyine 27 C. 979 târihli hüküm, BA, *MD*, XVI, 38 / 69) .
[211] Kefe beyine, 6 c. 979 / 26 Ekim 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XVI, 88 / 174.

yerlerde inşâ edilen gemilerin yapımına teknik destek sağladığını ortaya koymaktadır.[212] 1571 yılında, İstanbul için lâzım olan iki baştardanın, Kefe'de inşaı emredilmişti.[213] 1583 târihli bir divân kaydına göre, bu târihlerde Hazar Denizi'nde tesis edilmiş bulunan kaptanlık, Kefe eyâletine bağlı bulunuyordu.[214] Kefe ve Azak'da 'azeblerin sayısında artış gözlenmiştir ki, bu durum, savunmanın kara ağırlıklı olmakdan çok deniz ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Nitekim, E. Çelebi'nin müşâhedeleri de bu istikâmettedir. E. Çelebi'nin kendi gözlemlerine dayanarak verdiği bilgilere göre, Kefe'de 5 firkateden müteşekkil bir donanma bulunuyor, Kefe kapudanı 200 adamı ile dâima denizde dolaşıyordu.[215]

Azeblerde hiyerarşi şöyle idi: 'Azeb ağası, kethüdâ, reis, imâm, ' 'azebân. 'Azebler ağasının görevinin tıpkı dizdâr gibi 'azeblerin liderliği olup, kethüdânın fonksiyonu da mustahfezânlarda olduğu gibi, 'azeblerle ilgili bütün bürokratik işlemlerde 'azeb ağasının en yakın yardımcılığı idi. Mustafezân tâifesinden farklı olarak 'azeblerde karşımıza çıkan rüesâ tâifesinin statüsünün, gemi komutanlığı seviyesinde olduğu anlaşılıyor. Bu reisler, gemide görevli 'azebler ve forsalarla berâber bütün gemi personelinin âmiri durumunda idiler. 1579 târihli bir divân kaydına göre, Azak muhâfazasında görevli Mehmed Reis'in kalitesinde 80 kürekçi, 14 alâtçı, 5 'azeb görev yapıyordu. 'azeblerin mevâcibleri Kefe mukâtaasından ödeniyordu. Gemilerde kullanılan forsalar devriye çalışıyor, bunlar belli aralıklarla değiştirilerek yerlerine yenileri koyuluyordu.[216]

Dizdâr gibi 'azeb ağası da merkezden atanır, ulûfesi berâtında belirtilirdi.[217] Buna karşılık, alt sınıfların atanmasının taşra yöneticileri tarafından yapıldığı kesin vaziyettedir. 'Azebin göreve atanmasında defterdârın yanında sancakbeyi , defterdâr ve 'azebağası rol oynar, ulûfe dağıtımında da sancakbeyi ve 'azebağası defterdarın yanında hazır bulunur, hesapları yazıcılarına kaydettirirlerdi. Bu kayıtların bir nüshâsı merkeze gönderilir, diğeri sancakda kalırdı. Uygulamada nasıl bir dejenerasyonun yaşandığı yukarıda verilmişti.[218]

Aşağıda yer alan tablo, yine 1520'lerde Kefe ve bağlı kalelerde yer alan 'azeb sayısını göstermektedir.

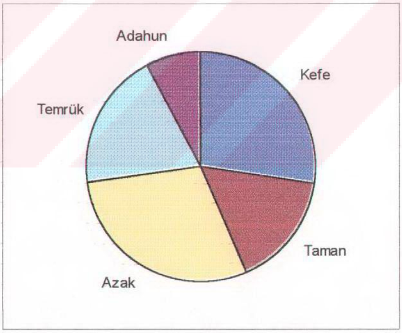
212 Kefe beyine, 6 C. 979 / 26 Ekim 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XVI, 88 / 174.
213 Kefe beyine, 24 L. 979 / 11 Mart 1572 tâdrihli hüküm, BA, *MD*, XII, 534 / 1020.
214 Hazar Denizi (Deryâ - i Kulzem)'nde mevcud donanmanın kaptanı bu târihlerde Ali idi. Merkez Ali adına donanmanın onarımı için alât, edevât ve cephâne göndermiş, bunlar Ali'nin ihmâli yüzünden zâyi' olmuştu. Kefe beyine gönderilen hükümede, bu malzemenin karşılığının Hazar kapudanı Ali'den tahsil edilmesi emrediliyor (Sâbıka Kefe beyine, 19 S. 991 / 16 Mart 1583 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVIII, 332 / 975).
215 E. Çelebi, VII, s. 388. Ayrıca bkz. E. Çelebi'den naklen, C. Orhonlu, "*Kefe*"mad, s. 869.
216 Azak Sancak beyine, 20 S. 989 / 18 Nisan 1579 târihli hüküm, BA, *MD*, XL, 196 / 439.
217 Bkz. BA, *MAD*, 2224, S. 14.
218 Bkz. yuk., s. 147.

Tablo III: 1520'lerde Kefe ve Mülhâkatında 'Azebler ve Ulûfeleri[219]

	Kefe		Taman		Azak		Temrük		Adahun		Genel
	aded	ulûfe	aded	ulûfe	aded	ulûfe	aded	ulûfe	aded	ulûfe	Toplam
Ağâ	1	10	1	10	1	12	1	10	1	8	5
Kethüdâ	1	8	-	-	1	7	1	5	-	-	3
Reis	6	6. 8	-	-	2	6	-	-	-	-	8
İmâm	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kalkânî	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1
'Ab	94	4. 1	60	4. 1[220]	107	4. 1	71	4	29	4. 2	361
Toplam	104	-	61	-	111	-	73	-	30	-	379

Tablo III'de ilk dikkati çeken husus, 'azeblerin mustahfezân grubu gibi bütün kalelerde bulunmaması, sâdece 10 kaleden beşinde yer almasıdır. Sayı bakımından yine Azak ön sırada, Kefe ondan sonra gelmektedir. Bu, Azak'ın askerî ehemmiyet bakımından yukarıda yaptığımız tespiti destekler. Diğer dikati çeken husus, 'azeblerin mustahfezân sınıfina göre statü bakımından daha düşük olmasıdır. Bu sınıfin lideri olan 'azeb ağasının ortalama ulûfesi, 10'dur. Kethüdâ bu sınıfda da ikinci kişi olup, ondan sonra reis gelmektedir.

Grafik II: 1520'lerde Kefe ve Bağlı Kalelerde 'Azeblerin Dağılımı

[219] Ulûfeler, ortalama değeri ifâde etmektedir.

[220] Burada ortalamaya konu olan meblâğ, 446 okunmaya daha yatkındır, ancak, bu durumda bir 'azebin ortalama ulûfesi 7. 1. olur ki, bunu mümkün görmüyoruz. Nitekim, Mihnea Berindei - Gillles Veinstein'in 245 olarak değerlendirmesi bize de uygun geldi (bkz. "*Aynı makâle*", s. 399).

3. 1. 3. Askerî sınıflara genel bir bakış

Aşağıda, yüzyılın son çeyreğine âit bir mevâcib defterine göre Kefe ve mülhâkatında yer alan askerî sınıfın mevcûdu ile yukarıdaki rakamlar bir icmâl tabloda ele alınmıştır.Sözkonusu tablo,1520 ve 1575 târihleri arasında mustahfezân ve 'azebân tâifesinin durumlarını pek çok bakımdan mukâyese etmeye imkân tanımaktadır.

Tablo IV: 1520 - 75 târihlerine Kefe'de askerî sınıflar[221]

	1520			1574 - 75				
	Mustahfız	'Azeb	Top.	Mustahfız	'Azeb	Top.	%[222]	%[223]
Kefe	131	104	235	120	103	223	23	20
Taman	68	61	129	61	61	122	13	11
Kerş	35	-	35	34	-	34	3. 4	4
Azak	196	111	307	189	239	428	31	38. 9
Mânkub	37	-	37	36	-	36	3. 6	3
İnkirman	19	-	19	17	-	17	2	1. 5
Balıklağo	21	-	21	20	-	20	2	1. 8
Soğdak	11	-	11	12	-	12	1	1
Temrük	76	73	149	63	71	134	15	12
Adahun	30	30	60	26	30	56	6	5
Boğaz	-	-	-	20	-	20	-	1. 8
Toplam	624	379	1003	598	504	1102	100	100

1575'lerde Kefe'ye iki kalenin daha eklendiği görülmektedir. Bunlardan birisi Boğaz, diğeri ise tabloda yer almayan Kızıltaş Kalesidir. Taman'ın doğu sâhilinde Kızıltaş Boğazı'nda yer elan Kızıltaş Kalesi mustahfezân ve 'azebelirinin mevâcibleri de merkezden yapılan havâle gereğince yine Kefe sancak bütçesi bünyesinde ödeniyordu.[224]

Yüzyilin ikinci yarısında Kefe dâhil olmak üzere iç kesimlerde asker sayısı ya sâbit kalmış, ya da düşüş göstermiştir ki, bu durum iç kesimlerin dış tehdid altında bulunmamasının tabii bir sonucudur. Serhad kalelerinde durum tam tersidir. Boğaz ve Kızıltaş kaleleri yeni kurulan kaleler olarak mukâyeseye imkân vermezken, bu tespitimiz bilhassa bir serhad kalesi olan Azak'da net bir şekilde karşımıza

[221] Kaynaklar: 1520: BA. *TD*, 370, s. 492 vd.; 1574- 75: BA. *MD*, 7093, s. 23 vd.
[222] 1520 yıllarında Bir kaledeki askerî sayısının 1520 yıllarındaki toplam askerî sayısına oranını ifâde eder. Meselâ, Kefe'deki toplam Mustahfezân ve 'azebân sayısı 235'dir. Bunun toplam asker sayısı olan 1003'e oranı. %23'dür.
[223] Aynı şekilde, 1574 - 75 yıllarında bir kalede yer alan asker sayısının bütün asker sayısına oranını ifâde eder.
[224] Kızıltaş Kalesi askerlerinin mevâciblerinin muntazaman ödendiğine dâir bkz. BA. *MAD*, 7093, s. 24.

çıkmaktadır. Azak'da Mustahfezân sınıfının 196'dan 189'a düşmesine rağmen, 'azeblerde yaklaşık yüzde yüzlük bir artış sözkonusudur.

Diğer yandan, Azak'da bulunan akıncı gruparını da güvenliğin önemli bir usuru olarak dikate almak gerekmektedir. Sâdece 1542 târihli defterde yer alan bu gruplar, büyük çapta Kırım menşeli akıncılardan tertib edilmişlerdi. Bu grubun yüzyılın sonlarına doğru nasıl bir seyir gösterdiği hakkında kesin bilgilere sâhib bulunmuyoruz.

3. 2. Silah ve Mühimmât

Kalelerde muhâfaza edilen silâh ve mühimmât, bir topçubaşının sorumluluğunda bulunuyordu. Merkez, kalelerdeki silâh ve mühimmât mevcûdunu itinayla tâkib ediyor, gerekli gördüğü zaman bunların rapor hâlinde bildirilmesini emrediyordu.[225] Sancak bünyesinde tutulan defterlerin bir nüshâsı merkeze gönderiliyordu. 1520 târihli tapu tahrir defteri, Kefe ve bağlı kalelerde muhâfaza edilen silâh ve mühimmât husûsunda askerî târih bakımından yararlı olabilecek çok değerli malzeme sunmaktadır. Bu malzeme bir tablo ile aşağıda sunuldu. Çok değişik ölçüler ve birimler kullanılması bakımından bu malzemenin tablo içinde dökümünün yapılması mümkün olmamıştır. Tabloya göre kendi aralarında değişik türlere ayrılmak kaydıyla, top, tüfenk ve ok - yay türünden üç silâh türünün yaygınlık kazandığı görülüyor. Bunlar içinde şüphesiz en önemlisi top idi. Büyük top, baranko, bacaluşka, darbzen gibi türlerden ibâret bulunan toplar içinde en yaygın olanı baranko idi. Bu top türü istisnâsız bütün kalelerde bulunuyordu.[226] Büyük top tesmiye edilen ve herhalde en ağır top olan bu silâh, cidddî miktarda yalnız Kefe ve Azak'da mevcut idi.[227] Şayka topu, şaykâ türü gemilerde kullanılan silâh idi. Bacaluşka denen topun, İtalyanca "basilisco" ve Fransızca "basilic" kelimelerini çağrıştıran ve kale kuşatmalarında kullanılan ağır silâhlardan olduğu ifâde edilmiştir. Bunun yanında, darbzenler, hafif toplar idi.[228] Darbzenlerin pek çok türü mevcud

---

[225] Astarhan Seferi dolayısıyle Azak'da yapılan tahşidât sonrasında buradaki cephânenin korunması önem kazanmış, merkez bu konuda sık sık bilgi istemiştir. Kefe beyine gönderilen hükümde, Azak'da bulunan Top, yuvarlak, kundak, dingil, keçe ve sâir silâhların sayımının yapılarak merkezden gönderilen deftere kaydedilmesi emredilmişti (bkz. Kefe beyine, 4 N. 979 / 20 Ocak 1572 târihli hüküm, BA, *MD*, X, 248 / 382). Bir diğer hükümde, Azak'da 30 kantar barut bırakılarak geri kalanının merkeze gönderilmesi emrediliyor ki, bu dönemde Azak'ın ihtiyaç duyduğu barut mikdârını kesin olarak ortaya koymaktadır. Bu mikdârın, barış dönemlerinde ihtiyâç duyulan mikdâr olduğu hatırlanmalıdır (bkz. Kefe beyine, 2 M. 979 / 27 Mayıs 1571 târihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 99 / 132).

[226] İtalyanca "bombardelle", İspanyolca "morterete" kelimelerinin karşılığı olan barankonun, üç - dört ayak uzunluğunda, 150 kg. ağırlığında hafif topları ifâde eden bir deyim olduğu hakkında bkz. Mihnea Berindei - Gilles Venstein, *"Aynı makâle"*, s. 447n.

[227] Ağır toplardan birisi de balyemez topu idi. Bu şekilde bir top türüne kayıtlarda rastlanmamış - tır (bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve idil Boyu*, Ekler, s. 038).

[228] M. Berindei - G. Veinstein, *"Aynı makâle"*, s. 447.

bulunuyordu. Divân kayıtlarından elde edebildiğimiz bilgilere göre, darbzenlerin, 200, 300, 400, 500 dirhemlik türleri mevcut idi. Anlayabildiğimiz kadarıyle, bu kategoriler, toplarda kulanılan barut mikdârına göre tespit ediliyordu.[229] Başta "senk - i top" veyâ "fındık - ı top" tesmiye edilen top mermileri hemen hemen bütün kalelerde mevcud bulunuyordu. Top mermilerinin yuvarlak tesmiye edildiği de divân kayıtlarında rastladığımız bilgiler arasındadır.[230]

Silâh türleri içinde herhalde en yaygın kullanılanı ve en mühim olanlardan birisi, tüfenk idi. Tüfenkler de değişik türlerde idi. Meselâ, Azak'da bulunan 44 kıt'a'lık tüfenk miktârının "tüfenk - i büzürk" tesmiye edildiği görülmekte ve bunların el tüfengi olmadığı belirtilmektedir ki, bugünkü sehpa üzerinde kullanılan ağır tüfenk türlerinden olduğu anlaşılmaktadır.[231] Bunlardan başka, herhalde, elde kullanılan tüfenk türleri de bulunuyordu ve bunlar en yaygın olanları idi. "Senk - i tüfenk" veya "fındık - ı tüfenk" tâbirleri de yine tüfenk mermilerini ifâde etmektedir.[232]Hem top, hem tüfenk mermilerinin yapımında temel malzeme barut idi ki, "güherçile" ve "top otu" kelimelerinin barut mevcûdunu ifâde ettiği kanısındayız.

Tabloda gerek techizât ve diğer mühimmat türleri, silâh parçaları hakkında da ayrıntılı mâmlûmat bulunmaktadır. Bu kelimelerin birkısmının yanlış okunmuş olabileceği hatırlanmalıdır.

Tablo V 1520'lerde Kefe'de Silâh ve Mühimmât[233]

	Kefe	Tam.	Kerş	Azak	Mânk.	İnk.	Balk.	Soğ.	Tem.	Ad.
Top - u büzürk	16	-	2?	6	-	2	-	-	-	-
Top - u şâyka	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Top - u baran ko?	130[234]	50[235]	26	119	26	30	40	19kı.	64	30
Top önü Top otu?	-	1v. 60md.	30md.	29v. 58md.	1md.	8v.	19v.	5v.	45md. 4f.	2v. 60md.
Bacaluşka	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Darbzen	20[236]	17[237]	10	7		2	7	20	10	8

---

229 Kırım hânına gönderilen nâmeye göre, Kırım hânı, Osmanlı Devleti'nden iki adet beşyuz dirhem ve iki adet dört yüz dirhem atar derbzen istemişti. Merkezden verilen cevâbe göre, devletin elinde o vakit 400 ve 500'lük darbzenler bulunmuyordu. Bunun karşılığında iki aded üçyüz, iki aded ikiyüz dirhemlik darbzenler gönderileceği bildirilmişti (bkz. Tatar hânına, 16 S. 979 / 9 Ağustos 1571 târihli nâme - i hümâyûn, BA, *MD*, XIV, 190 / 272).

230 Bkz. yuk., Kefe beyine, 4 Nisan 979 / 20 Ocak 1572 târihli hüküm.

231 "Tüfeng - i büzürk" için bkz. BA, *TD*,370, s. 494.

232 Fındık'ın kurşun ve mermi mânasında kulanıldığı hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein, "*Aynı makâle*", s. 447n.

233 Kaynak: BA, *TD*, 370, s. 492 - 497. Kısaltmalar: a. : aded. ak. : aklak, k. : kantar, ka. : kasa, kı. : kıt'a, ki. : kile, m. : men, md. , : medre, p. : pâre, t. : top, ta. : tahta.

234 Okuyamadığımız bir ibârenin altında 79 rakamı var ki, bunun 130 barankonun 79'unu teşkil eden bir tür olduğu tahmin edilebilir.

235 Baranko setr: 2; baranko âhen: 2; baranko ikişer eniklu: 15, baranko: 31.

236 Top - u darbzen: 14, top - u ? : 6=20

237 Âhen=4; Tuc? (tunç?)=13.

Tüfenk	346ka. [238]	134ka.	70	44kı. 50ka. [239]	45	29ka.	106	32	85	24ka. 30ka.
Darbzen mey - muncuğu	36	-	-	10	-	-	14	14	-	15
Fınduk - u darb - zen, top	342a.	-	-	3	-	-	-	1	-	-
Fınduk - u tüfenk	61000 [240]	12000 a. ; 3s.	15000	1s.	-	1550	176	1290	12000	12500
Senk - i ?	1500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Senk - i top	-	500	-	100	-	-	-	495	700	1000
Senk - i anbar	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Senk - i külçe	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ehlehâ - i senk	55	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Senk - i baranko	1500	-	-	-	-	-	-	-	3500	-
Hâne	-	2a.	-	-	-	-	-	-	-	-
Âhen - i tomruk	-	-	-	-	-	-	57	-	-	-
Âhen - i mancınık	-	-	-	-	-	-	50	-	-	-
Hâne - i âhen	-	7k.	7	221	-	-	-	51	10k. 12?	8k.
Hâne - i ateş	173	30	-	-	-	-	45	350	85	30
Cebe, cebe - i köhne	28	34	59	142	12	-	-	46	175	53
Cebe - i yeniçeri	100	89	-	-	-	-	-	-	-	-
Tutkun	100	85	5	123	4	30	49	30	70	60
Toğulga - ı âhen[241]	30	66	-	-	-	1	216	2[242]	-	-
Zerre - i kemân	-	-	50	-	-	-	-	-	-	-
zerre	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-
Zerre - i top	32	9	-	-	-	-	-	-	-	-
Güherçile	40k. 26v. [243]		20	-	-	-	-	1md.	-	-
Kemân	557ka.	116ka.	131	115	29	30	90ka.	40	125	104ka.
Nize?	155	16	-	-	-	-	11	-	-	-

[238] Burada 169 ve 177 miktarlarında iki ayrı tüfenk türü sozkonusudur.
[239] 44 kıt'alık tüfenk - i büzürk türünün el tüfeği olmadığı belirtiliyor.
[240] 61000 aded, nim varil ediyordu. Mihnea Berindei - Gilles Veinstein bunu 61000+4 varil okumuştur (bkz. "Aynı makâle", s. 402).
[241] Togulga=Tolga: Kask, miğfer?
[242] Togulga - i tâtârî tesmiye edilmiş. Böylece Osmânî ve Kırım tolgalarının farklı olduğu görülüyor.
[243] Tahminen 40 kantar olduğu belirtilmiş, altta yer alan 26 varil =24+2 şeklindeki kayıttan iki varil türü olduğu anlaşılmaktadır.

Zenberek	18	29[244]	20	30	-	-	77	90[245]	-	-
Tirhâ	-	6s.	-	10s.	-	-	1500	6500 [246]	-	-
Tîr - i hazîne	-	-	-	-	7000	-	6500	8485	-	-
mengene - i zenberek	-	-	-	-	-	-	19	-	-	-
Kemân - ı zenberek	-	-	-	-	-	-	80	-	-	-
Tirhâ - i zenberek	8	10	1s.	-	-	-	52s.	18000	-	-
Siper - i vikne?	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Siper - i köhne?	55s.	-	7s.	20	-	6000	-	-	-	-
Siper	92ka. 200ak.	-	81ka.	-	30	100	-	132ka.	3032	2s.
Bozdoğan	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Küskü - i tahta	-	54	-	-	-	-	-	-	-	-
Toprak - ı âhen	-	-	-	-	-	-	1v.	-	-	-
Mâzu - yı âhen	-	-	93	180	-	2ka.	-	-	106	37
Küskü - i âhen	25	2	15	24	-	-	4	2	14	5
Kürek - i âhen	62	40	-	-	-	-	-	17	-	-
Kâzma	30	13	162	588		1	11		84	41
Butrak	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Âhen - i . . ?	20	-	-	15	-	-	-	-	-	-
Resen. r. köhne	17	-	-	2	-	-	-	-	-	20
Mismâr - ı Şâyka	68000 a.	10k.	62f.	-	-	-	-	-	3ka.	4ka.
Mismâr - ı. . .	-	-	45a.	1000	-	-	-	-	-	-
Mismâr - ı hatıl	-	7k.	5000a.		-	-	-	-	10ka.	4k.
Mismâr - ı mer - tek. tahta	143ka.	17k.	5000a. [247]	130vu.	-	-	-	-	22vu. 6ka.	4ka.
Mu'râz?	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tahta - i âhen	47	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Setr - i âhen?	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Külünk	64	2	-	8	-	-	-	10	-	-
Fuçı - i âhen	92	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Örs	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tahta - i teneke	340	-	-	-	-	-	-	-	-	-

[244] Zenberek - i köhne ez - 'amel mânde: 15; zenberek - i kurbağa: 2; zenberek - i menkene: 6; ? : 5; ? : 1

[245] 48 ve 18 'er aded iki zenberek türü daha mevcud olub, okunamadı.

[246] Tirhâ tâtârî olarak tesmiye edilmiş. 6500 aded=100 sandık.

[247] Ayrıca 55 fuçı mismâr - ı tahta mevcutur.

Lenger - i âhen	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Baruy?	-	27	-	-	-	-	-	-	-	-
Kîçe - i âhen	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sahân - ı kalây	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Şimşîr, şimşîr - i köhne	80ka.	-	-	-	-	-	62	3ka.	-	-
Tutkâl	3m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sülügen	8m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kalay	8ki.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ere	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Araba	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-
Urgân - ı büzürk	2	-	-	50	-	-	-	-	-	-
Cıngâl - ı gönder	-	-	-	-	-	-	24	29	-	-
Meş'ale	-	5	-	-	-	-	-	-	-	4
Vârye	-	2	15	15			2	4	7	5
Sâye?	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Halink?	-	30kı.	-	-	-	-	-	-	-	-
Döğme - i der	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Zincir	-	2	-	-	-	-	4	4	-	-
Tarak	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Tarak - ı âhen	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-
Tarak - ı senk	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Kumbara	-	1	-	150	-	-	-	-	25	7
Kutre?	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-
Süreb?	-	-	10ka.	2ki.	-	-	1k.	40ta.	1ki. 15ta.	10ta.
Kirpâs - ı penbe	-	-	-	58z.	-	-	-	-	-	-
Pulâd (çelik)	-	-	-	20p	-	-	-	-	-	-
Kâğıt	-	-	-	20	-	-	-	-	-	-
Dest?	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Milk?	-	-	-	1k.	-	-	-	-	-	-
Toka	-	-	-	200	-	-	-	-	-	20
Burgu	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-
Cevşen	-	-	-	-	2	29	232[248] t.	-	-	-
Yelek - i tâtârî	-	-	-	-	-	-	10	91	-	-
Dizlik	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-
Tuzak	-	-	-	-	-	- -	-	2	2	-
Kükürd	-	-	-	-	-	-	1v.	-	-	-
Kundak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36
?			3							

[248] Cevşen - i sâde 49; cevşen - i köhne: 140, cevşen - i aklak: 43 top=232 top.

4. İDARENİN DİĞER UNSURLARI

4.1. Kefe'de Belediye Teşkilâtı

Osmanlı şehrinde batı tarzında bir belediye teşkilâtının bulunmadığı yaygın görüşler arasındadır. G. Kaldy - Nagy, bunun sebebini Osmanıl İmparatorluğu'nda otonomi kazanacak seviyede bir burjuva sınıfının olmayışı ve sur yapımının yasak olmasına bağlar. [249] Osmanlı yönetim anlayışında bizim de temel nokta olarak tespit ettiğimiz "merkezî" anlayışın şehir yönetiminin bütün unsurlarını yok ettiğini düşünmenin yanlış olduğunu düşünüyoruz. Bu noktada, Osmanlı şehrinin batı şehirlerinden farklı olduğunu ileri sürmek mümkündür. Osmanlı' da şehir olmadığını ileri sürmek ise kanaatimizec ilmî değildir. Türk şehircilik araştırmalarında önemli bir yeri olan Osman Ergin, meseleye yine batı şehirciliği açısından yaklaşarak batı örneğinde burjuvazinin şahsında gelişen belediyeciliğin Osmanlı şehrinde sivil bir karakter taşıyan vakıf - imâret sistemi bünyesinde yürütüldüğünü iddia eder. O. Ergin, Tanzimata kadar hükûmetin belediye işlerini kendi üzerine almadığı, bu işleri görmek üzere tebaasını serbest bıraktığı, tebaayı İslâm olan ve İslâm olmayan şeklinde ikiye ayırarak belediye işlerini ferdi teşebbüslere bıraktığı görüşündedir. [250] O. Ergin, dahada ileri giderek, İslâm şehirciliğinin en gelişmiş örneği olan Osmanlı şehrini, vakıf - imâret sistemi ile bütünleştirir. O'na göre, Osmanlı şehirleri ferdî teşebbüslerin ürünü olan vakıflar ve imâretler sâyesinde gelişmişlerdir.[251] O. Ergin, şehrin kuruluşunu böylece vakıf - imâret faktörüne bağlarken, şehrin yürütme, yargı ve güvenlik dışında kalan ve günümüzde belediyeyi ilgilendiren hizmetlerinin yürütme ve organizasyon işlerinin de yine vakıf bünyesinde gerçekleştirildiğini iddia eder. Sözkonusu araştırıcının Osmanlı şehrinde tamâmen vakıflar tarafından yürütüldüğünü belirttiği hizmet türleri şunlardır:İlk, orta ve yüksek eğitimi kapsayan medreselerin kuruluş, işletme ve organizasyonu, her türlü spor, edebiyat ve mûsıkî faaliyetleri, bütün sağlık hizmetleri, bugün kü Kızılay kurumunun üstlendiği her türlü yardım faaliyetleri, şehrin sokaklarının bakım, temizlik gibi hizmetleri ve ayrıca hıfzısıhanın görev alanına giren sıhhî işler, sokakların, eğitim, ibâdet ve spor müesseselerinin aydınlatılması, köprülerin , su yollarının ve bu alana giren her türlü hizmetlerin gerçekleştirilmesi .[252] Görüldüğü gibi, günümüzde bazıları hükûmet, bâzıları ise belediye organı tarafından icrâ edilen bütün hizmetler, O. Ergin'e göre Osmanlı şehrinde vakıflar tarafından yürütülüyordu.

---

[249] Gyula Kaldy - Nagy, "*Rural and urban life in the age of Sultan Suleiman*" , AOASH . XXXII / 3 (Budapeşte 1978) ,s. 314.

[250] Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Târihi İnkişâfı*, s. 5.

[251] O. Ergin, İstanbul'un fethi müteakib imâretlerle gelişmesini buna misâl gösterir. Ayrıca, Gebze'nin gelişmesinin de vakıf - imâret bünyesinde kurulan Türk şehirlerinin tipik bir örneği olduğunu belirtir (bkz. *Aynı eser*, s. 36).

[252] O. Ergin, *Aynı eser*, s. 7 - 31.

Vakıf - imâret anlayışının Türk şehirciliği açısından önemi inkâr edilemez bir gerçek olsa da, bu kuruma âdeta hükûmet ve ona bağlı bütün organları devre dışı bırakacak nitelikte bir fonksiyon yüklemenin gerçekçi olmadığını düşünüyoruz. Bu bölümün başından beri yapılan tedkîkler gözden geçirildiğinde görüleceği üzere, Osmanlı şehrinde devlete bağlı ve resmî nitelik taşıyan bir belediye örgütü mevcuttu.Bu belediyeciliğin en bâriz husûsiyeti, sivil unsurlardan çok resmî unsurlara dayanmasıydı.

O. Ergin'in yukarıda sâdece vakıflar tarafından yürütüldüğünü belirttiği hizmetlerin, en azından Kefe şehrinde devletin resmî kurumları tarafından yürütüldüğünü ayrıntısı ile gösteren belgeler mevcuttur. Bunun en iyi örneği, 2283 no'lu muhâsebe defteridir.Bu defterde, sancak bütçesinin harcamalar faslı verilirken, şehirde hangi hizmetlerin yürütüldüğü hakkında da çok değerli mâlumat verilmiştir. İktisat kısmında yalnız harcanan miktarlarını tablolar hâlinde belirttiğimiz bu faaliyetleri burada şehir bünyesinde devletin gerçekleştirdiği belediye hizmetleri açısından ele almayı düşünüyoruz.

Kefe'deki ibâdet, ilim ve tedrîsatla uğraşan ilmiye erbâbının maaşları, sancak bütçesinden karşılanıyordu. Şeyh, molla, müderris, dînî merâsimlerde kur'an okuyan görevliler, imâmlar, müezzinler, mevâcib tesmiye edilen maaşlarını muntazaman sancak bütçesinden alıyordu. Câmi ve medreselerde imâm ve müezzinden başka temizlik ve binânın bakımından sorumlu müstahdem taifesinin de maaşları yine sancak bütçesinden karşılanıyordu.[253]

Câmi, mescit, medrese ve bunun gibi ibâdet ve eğitim kurumlarının aydınlatılması ile ilgili bütün masraflar, sancak bütçesinden karşılanıyordu. Bu tür müesseselerin aydınlatılmasında şem'-i revgan kullanılıyordu. Bunlar için kullanılacak olan yağın bahası ve miktârı sözkonusu bütçelerde tek tek belirtilmiştir. Burada bir kaç örnek verilecek olursa, Kefe'deki Câmii Kebîr için yıllık altı batman, Câmii Sergöl için 4 batman, Câmii Cedîd için 3 batman ; Soğdak, Mânkûb, Balıklağo, İnkirman, Kerş, Taman'daki câmilere üçer batman; Kefe'deki altı mescide ortalama ikişer batman, Temrük, Adahun , Boğaz kalelerindeki mescitlere yine ikişer batman yağ kullanılmıştı[254] Bu yağ, tamamen aydınlatma amaçlı kullanılıyordu.

Kefe'de belediyecilik faaliyetlerine en güzel misâl, belki de "meremmât" tesmiye edilen tâmîrat türünden yapılan harcamalardır. Kefe'nin yıllık bütçesinden, ta'mîrât için muntazam ödenek ayrılıyordu. Veyâ, her türlü bakım ve onarım masrafları sancağın mâlî sorumlusuna rapor edilerek ondan tahsîl ediliyor, bu mâlî sorumlu, bir yıl boyunca yapılan her türlü bakım ve onarım masraflarını sancak bütçesine kaydediyordu. Kefe ve ona bağlı şehir ve kalelerdeki çeşme, gümrükhâne, iskele, kapan, darphâne, anbâr, zindân , mahzen gibi resmî banâlar, şehrin sur ve kapıları, köprüler ve hamam gibi kamu hizmet vâsıtaları ile mescid, câmi, medrese

---

253 Beş yıllık dönemi ihtivâ eden sancak bütçelerinde bu görev ve hizmetlilere muntazaman mevâcib ödenmiştir. Misâl olarak bkz. BA, KK, *Muhasebe Defteri*, 2283, s. 4 - 5.

254 Misâl olarak bakınız. *Aynı defter*, s. 9 - 10.

gibi eğitim ve ibâdet kurumlarının her türlü bakım ve onarım masrafları sancak bütçesinden karşılanıyordu.[255]

Şehrîn belediyeyi ilgilendiren bu tür hizmetlerini yürütmekle görevli kadroları da şüphesiz mevcut idi. E. Çelebi, XVII. Yüzyıla âit olsa da, XVI. yüzyıl için de geçerli olan gözlemlerini anlatırken, Kefe'de "muhtesip,bacdâr,şehir emini, haraç emini, şehir subaşısı, balık emini, mimâr ağası, barutçu başısı, meremmetçi başısı,.. elhâsıl kırk adet askerî yöneticisi " olduğunu belirtmektedir.[256]Bizim açımızdan gerek sancak bütçelerine dayanarak verilen bilgiler, gerekse bütün bölüm boyunca elde edilen bilgiler, Osmanlı şehrinin bütün beledî işlerini vakıf ve imâret bünyesinde ele alan ve resmî bir belediye teşkilâtının yokluğu üzerine kurulmuş bulunan klasik noktai nazârı sarsacak niteliktedir. Kanaatimizce , Kefe 'de sistemli bir belediye teşkilâtı mevcuttu. Bu teşkilât, şehrin bütün imâr ve iskân faaliyetlerinde aktif faaliyet gösteriyordu.

4. 2. Şehrin Beledî Teşkilatlanması ve Muhtesip

H. İnalcık, ecîr, sevâb mânası taşıyan hisbe[257] kelimesine dayanarak, muhtesibin iyiyi emr, kötüyü men şeklindeki kar'ânî ilkelerin tâkibçisi olduğunu ifâde etmektedir. H. İnalcık, "hisbe" ile "ihtisâbın" da aynı kökten geldiğini düşünmektedir.[258]

Bizim tespitlerimize göre, muhtesib, Arabça'da hesâb, aritmektik, sayma mânâsı taşıyan "hisâb" kelimesine dayanmakta, "muhtesib", "ihtasâb me'mûru", sayılan mevâddan rüsûm alan me'mûr, ihtisâbçı" mânâsına gelmektedir. Hesâb uzmanı denebilecek bir mâna taşıyan muhtesib, Abbasilerden beri, şehrin zab u rabtı, evzân ve ekyâlin tam olması gibi beledî ve polisiye hizmetlerinden sorumlu kişiyi tesmiye etmek üzere kullanılmıştır.[259] H. İnalcık'ın müteâkib açıklaması da, bu yöndedir. Muhtesibin asıl işi, pazar yerinde hîlekârlığı önlemek, şehir halkının açıklanan fiyat listelerine uymasını sağlamak, pazardaki ölçü ve tartı âletlerinin doğru olup olmadığını kontrol etmek idi. Kezâ, muhtesib'in yetki alanı pazar yeri ile sınırlı olup, fert ve toplum hayâtının ahlâkı ilgilendiren tarafı mahalle imâmının sorumluluğuna terkedilmiş idi.[260]

Kefe ve kazâlarıyla ilgili kânunnâmelerin sâdece birinde yer alan "muhtesib" kelimesine yüklenen mâna da bu yöndedir. Kerş Kânûnnâmesinden anlaşıldığı

---

[255] Bkz. *Aynı defter*, s. 10 - 11.
[256] E. Çelebi, *VII*, s. 388.
[257] Hisbe için bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgât*, Ankara 1978, s. 445.
[258] H. İnalcık *"İstanbul: Bir İslâm şehri"*, s. 16.
[259] Bkz. Ş. Sâmî, Kâmûs - ı Türkî. s. 1298. "Muhtesib"'in aynı paraleldeki açıklaması için bkz. Lûgât - ı Nâci'den naklen, A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler. . .*, s. 69.
[260] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 16.

kadarıyle, Kefe'de muhtesibin en önemli görevi, kadının nezâretinde ticârî mallara narh vermekti. Şehrin sorumluları tarafından tespit edilen bu ölçü ve fiyatlara uymayanlar hakkında değişik türden cezâlar alınıyordu. Kerş kânûnnâmesinde yer alan "dirhemine bir akçe alınur"[261] şeklindeki ibâreden, eksik satılan malın her dirhemine bir akçe alındığı anlaşılıyor.

Tartı ve ölçülerin standartlara uygun olduğunun kontrolü, hükûmetin en önde gelen görevlerinden biri olup, bu husûsda muhtesibin sorumluluğunda kileci ve tamgacı gibi resmî görevliler bulunurdu. Kileci ölçü ve tartı âletlerinin ayârını yaparken, tamgacı bu âletlerin standartlara uygunluğunu tasdik etmek anlamına gelen damgayı vururdu. Küçük şehirlerde muhtesibin yardımcısı olan bu görevliler bulunmaz, onların görevleri de muhtesib tarafından yürütülürdü. Muhtesib, bu görevleri karşılığında beldeden beldeye değişen miktarda para alırdı. Kefe'de muhtesib, 1542 kânûnnâmesine göre kile başına iki, arşın başına 4 akçe alıyordu. Kefe'de ayâr , "mizân" kelimesiyle ilâde ediliyordu.[262] "Muhtesib , peryodik şekilde pazarda dolaşır ve ağırlık ölçülerinin standarda uygunulğunu kontrol ederdi. Her hangi bir sahtekârlık olayına rastladığında, suçluyu kadının huzûruna ötürür ve kadının alacağı karara göre cezâlandırırdı."[263] Tahrîr defterinin yerleşimle ilgili bilgileri değerlendirildiğinde, muhtesibin emrinde çalışan sorumluluarın yalnız kileci ve tamgacıdan ibâret olmadığı anlaşılıyor. Bütün bir belediye ile ilgili umûr ve nizâmın icrâsında gelişmiş bir bürokratik mekânizmanın mevcut olması gerektiği teorik düşünce ile de anlaşılacak bir husustur. TD. 214'de tespit edebildiğimiz kadarıyla, ihtisâb umûrunun bürokratik işlemlerini yürütmek üzere Kefe'de bir ihtisâb kâtibi bulunuyor, bundan başka, herhalde muhtesibin yardımcıları konumunda birer aded ihtisâb âmili ve ihtisâb kethüdâsı bulunuyordu.[264] Bizim kanaatimize göre, Kefe'deki ihtisâb teşkilâtında görevli pek çok me'mûr bulunuyordu. Bunlar, ancak, Tahrir defterine yansıyanlardır.

4. 3. Şehir Kethüdâsı ve Yiğit Başı

Şehir kethüdâsı, esnâf ve ayânın lideri ve temsilcisi idi. Şehir kethüdâsının askerî sınıfa dâhil olduğu hakkındaki görüşün değişmesi gerektiği kanatini taşıyoruz. H. İnalcık'ın eski araştırmalarına dayanan Ö. Ergenç, Şehir kethüdâsının askerî sınıfa dâhil olduğunu ileri sürmekteyse de, yine H. İnalcık tarafından yapılan son tedkikler,

---

[261] Bkz. BA, *TD*, 214, Kerş Kânûnnâmesi, s. 5. S. Faroqhi'nni Çorum için yaptığı tespitler, muhtesibin vâzifesinin daha çok subaşı ve dizdârın sorumluluk alanına giren polisiye türden güvenlik hâdiseleridir. Kezâ, Çorum'da muhtesib, bizim Kefe'de tespit etmiş bulunduğumuz şekilde narh meselesi ile ilgili bulunmuyordu (bkz. S. Faroqhi, "*Aynı makâkle*", s. 63). Bu bakımdan, tek bir belge veyâ yalnız bir şehir veyâ belde ile ilgili belgelerin bir kurum veyâ sorumluyu izâh etmede kullanılması husûsunda ihtiyatlı davranmak gerekir. Bölgelerarası farklar, Osmanlı pratik nizâmında her zaman dikkate alınmalıdır.

[262] Mizân, bununla ilgili resimler için bkz. Aş., İktisat, s. 318, 335, 337.

[263] H. İnalcık, *"İntroduction to Ottoman metrology"*, s. 335 - 336.

[264] Bu görevliler için sırasıyla bkz. BA, *TD*, 214, s. 23, 25, 36.

bu görevlinin re'âyâya dâhil olduğu yönündedir. [265] Kefe'de şehir kethüdâsı olan Hacı Nebi'nin de tüccâr kökenli bir kişi olduğu tespit edilmiştir.[266]

Şehir kethüdâsının seçimi esnaf tarafından yapılır, kadının tescili ile resmiyet kazanırdı.[267] Esas görevi, bütün hirfetlerin kendi aralarında teşkil ettikleri meclisler arasında genel bir koordinasyonu sağlamak, esnaf ve a'yânın iç denetimini gerçekleştirmek, ayrıca, esnaf ve hükûmet arasındaki ilişkilerde esnâfın sözcüsü olarak hareket etmekti.

Yiğitbaşı, şehir kethüdâsının yardımcısı durumundadır.[268] Asıl görevi şehir halkı ve esnaf teşkilâtının menfaatlerini korumak olan şehir kethüdâsı, simsârdan daha üst mevkide olup, onu denetleme yetkisine sâhipti. Hükûmet ve şehir halkını ilgilenderen büyük çapta ticârî muâmelelerde kadının yanında yetkili olarak yer alırdı. Sivil otorite olarak, üretim alanında esnâfı ilgilendiren fiyât biçme, fiyatların yükseltilmesi gibi konularda esnâfın lehine hareket ederdi. Narh husûsunda da etkili olurdu.[269]

4. 4. Loncalar

Osmanlı şehirlerinde, eski İslâm geleneğine dayanan köklü bir esnâf teşkilâtı olup, bu örgütler şehir yönetiminde önemli bir yer tutmaktadırlar. "Şehirde üretime katılanların tümü, çalıştıkları sanat dalında ekonomik, mâlî, idârî ve sosyal fonksi - yonları bulunan bir örgütün üyeleridir."[270] E. Çelebi'nin tasvîrlerine göre, Kefe'de lonca teşkiâtı limana açılan kısımda yerleşmişti. Limana açılan sekiz kapı esnâfın iskele ile olan irtibâtını kuruyor, bu kapıların herbiri farklı esnâf gruplarının limana ulaşmasını sağlıyordu. Surların içinde Balıkpazarı, Boyacılar çarşısı ve loncalara bağlı diğer esnaf grupları farklı mahallerde oturuyor, giriş çıkışlarında kendilerine ayrıalan kapıları kullanıyorlardı. E. Çelebi'nin tasvirlerinden, Kefe'de son derece ihtisaslaşmış bir esnâf teşkilâtının var olduğu müşâhade edilmektedir. Bu tasvirler, şehrin meslekî

---

[265] H. İnalcık'ın (bkz. *"XVI. Asır Tirkiye iktisâdî ve içtimâî târihi kaynakları"*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XV / 1 - 4 (İstanbul 1954), s. 53) makâlesine dayanan Ö. Ergenç, şehir kethüdâsının askerî sınıfa dâhil olduğunu ileri sürmekteyse de (bkz. *"Osmanlı klasik dönemindeki eşrâf ve a'yân üzerine bâzı bilgiler"*, s. 108), yine H. İnalcık'ın sonraki târihlerde yapmış bulunduğu tedkiklere göre şehir kethüdâsı re'âyâ sınıfına dâhil idi (bkz. *"İstanbul: Bir İslâm şehri"*, s. 16).

[266] Hacı Nebi isimli şahıs, 1487 - 90 yıllarında Kefe şehir kethüdâsı olup, aynı zamanda tüccâr idi (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa. . .*, s. 100, 119). Kefe'de, Hacı Nebi adında bir mahalle bulunuyordu ki, mezkûr mahallenin adının bu şahısa dayandığı kesindir (bkz. aş., Mahaleler ve nüfûs, s. 217, 220).

[267] H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, s. 16.

[268] Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 108; Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği Üzerinde bâzı düşünceler"*, s. 1274; H. İnalcık, *The Ottoman Empire. . .*, s. 203.

[269] H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa. . .*, s. 98.

[270] Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerine bâzı düşünceler"*, s. 1272.

teşekkülerinin gelişi güzel değil, belli bir düzen içinde yerleşmiş bulunduğnu göstermektedir. Bunların limana ve iskeleye yakın olmaları da, tesâdüfi olmaktan çok, ithâlat ve ihrâcat gibi faaliyetlerde en müsâit mahalde bulunma düşüncesinden kaynaklanıyordu.[271]

Osmanlı esnâf teşkilâtı, hirfet veyâ lonca isimleriyle anılmakta olup, Selçuklulardaki âhî teşkilâtının devâmıdır. Âhî teşkilâtından tek farkı, Osmanlı merkezî sisteminin lonca teşkilâtını da kendi bünyesi içine alması ve eski dönemlerdeki yarı özerk vaziyetini ortadan kaldırmasıdır.[272]

Esnâf ve onun teşkilâtlanmış ifâdesi olan loncalar, Osmanlı şehrinin sivil yönünü teşkil etmesi gerekirken, Osmanlı merkezî sisteminin diğer alanlarda gözlenen sağlam ve güçlü yapısı, bu alanı da devletin içine çekmiş ve batı şehirlerinde müşâhade edilen sivil kurumlaşmayı ortadan kaldırmıştır.

San'at dallarında çalışanların örgütlenmesi, başta bir esnaf şeyhi, kethüdâ, yiğitbaşı, ustalar ve şâkirdler şeklinde teşkil edilmişti.[273] Her san'at kolunun kendi arasında seçtiği bu kişilere altılar meclisi adı veriliyordu. Altılar meclisi, bir şeyh, bir kâhya veyâ kethüdâ, bir yiğit başı, bir işçibaşı ve uzman konumundaki iki ehl - i hibreden meydana geliyordu. Bu kurulun teşkilinden sonra kadının seçimi tasdik etmesi anlamına gelen kayd işlemi cereyân ederdi. Kadının resmi sicil defterine kaydından sonra, meclisin varlığı resmiyet kazanırdı. Esnaf örgütünün fiili anlamda lideri kâhya olup, onun atanmasında sultan berâtının alınması zarûrî idi. Loncanın kânunnâmesi olur, bu sultan tarafından tasdik edildikten sonra resmiyet kazanırdı. İhtisâb hukûkunda kadının nezâretinde lonca kânûnnâmeleri esas alınırdı. [274]Bu dönemde pazar ekonomisi çok sınırlı bir düzeyde olduğundan, devlet ekonomi üzerindeki denetimini bu kurumlar sâyesinde yürütüyordu. Bu bakımdan, loncaları, yarı resmî nitelikte sivil kurumlar olarak ideğerlendirmek gerekir. Şâkirdlikten ustalığa geçiş, usta sayısının artırılması, üretim, pazarlama, yeni işyeri açma gibi iktisâdî meselelerde, devletin loncalar kanalıyla esnaf üzerinde kesin bir kontrolü sözkonusudur. [275]Yerel kadılar, eminler, muhtesibler, birer resmî otorite olarak hükûmetin loncalar üzerindeki hâkimiyetini sağlayan kişilerdi.[276]

Kefe'de nüfûsun önemli bir kısmının gayr - i müslimlerden meydâna gelmesi bakımından, esnâf teşkilâtının gayr - i müslimler açısından hangi kurallara tâbi olduğuna kısaca değinmek yararlı olacaktır. Nüfûs bahsinde görüleceği üzere, gayr - i müslimler, cemâ'atler hâlinde teşkilâtlanmış idiler. Bu cemâ'atlerin oturduğu mahalle

---

271 E. Çelebi, *VII*, s. 391.

272 H. İnalcık, *"The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy"*, The Ottoman empire: Conquest, Organization and Economy, Collected Studies, London 1978, X, s. 216.

273 Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 1273.

274 H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, X, 216.

275 Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 1273

276 H. İnalcık, *"Aynı makâle"*, X, s. 216.

isimleri, cemâ'at liderlerine göre belirlenmişti. Bu isimlerin tedkîki, cemâ'at liderlerinin dinî otoriteler olduğunu gösteriyor.[277]

"Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi dinî grupları veya loncaları tarafından yönetilen gayr - i müslimler ve benzeri muhtar gruplar, kendi liderlerini seçmede müslümanların tâbi olduğu bürokratik mekanizmaya tâbi değildiler".[278] Rum, Ermeni ve Yahudi cemâ'atleri, kendi hirfet erbâbını seçer, seçtikleri kişilerin güvenilir ve nâmuslu insanlar olduklarına şehâdet ettikleri hakkındaki arzlarını pâdişaha sunarlardı. Cemâ'atler tarafından sunulan bu dilekçe, kadı tarafından bir rapor hâlinde pâdişâha ulaştırılırdı. Seçilen bu gruplar sultanın berâtı ile resmyet kazanırlardı. Sultanın berâtı, cemâ'at liderlerini bu cemâ'atler üzerinde otorite hâline getirir ve bütün cemâ'at mensuplarını bu liderlere uymaya mecbur ederdi. [279]Bu bilgiler ışınıda, müslüman cemâatler arasında cârî bulunan lider seçim usûllerinin, gayr - i müslimler arasında da geçerli olduğu ortaya çıkıyor.

4. 5. Ayan ve Eşraf

Bütün iş kollarında üretimin kontrolü, bu hususda devlet ve üretici arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için teşkil edilen bu teşkilâtlanmanın dışında,[280] bütün esnâfin temsilcisi durumunda bulunan eşrâf veyâ a'yân tesmiye edilen yarı sivil, yarı resmî nitelikte bir kurum daha mevcuttu. Esas fonksiyonu devlet ve re'âyâ arasındaki ilişkileri düzenlemek olan bu grup, zengin tüccâr, esnâf, ulemâ, imâm, din adamı, yaşlı ve güngörmüş gibi şehrin ileri gelen kişilerinden meydâna gelirdi. Ayândan birisi şehir kethüdâsı olarak atanırdı.[281] Ayân - ı Vilâyet tesmiye edilen bu kurum, paranın râyici, yiyecek ve giyecek fiyatlarında narh belirlenmesi gibi konularda kadının nezâretinde etkili olurdu.[282] Rüsûm - ı şer 'iyye ve örfiyyeyi tanımayan, tenbih vâki' olduğunda karşı gelen ve şekâvete başvuran kişilerin cezâlandırılması da a'yân huzûrunda oluyordu ki, vilâyet a'yânının yargı husûsunda etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.[283] Şehirde ayânının rolü, yargıyla sınırlı değildi. "Sancakbeyi,

---

[277] Gayr - i müslim mahalleleri ve cemâatler için bkz. Nüfûs, s. 237.

[278] H. İnalcık, *"The appointment procedure of a guilde Varden (kethüdâ)"*, The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society, İndiana University Turkish Studies and Turkish Ministkry of Culture Joint Series, Volume 9, Bloomington 1993. s. 197.

[279] H. İnalcık, *"Osmanlı bürokrasisinde ahkâm ve muâmelât"*, Osmanlı araştırmaları. I (İstanbul 1989), s. 2.

[280] Meselâ, ipek endüstrisi hirfeti için bkz. H. İnalcık, *"Harîr"*, mad., Eİ2, III, s. 217.

[281] Ö. Ergenç, *"Osmanlı klasik dönemindeki eşrâf ve a'yân üzerine bâzı bilgiler"*, Osmanlı Araştırmaları, III (İstanbul 1982). s. 106.

[282] Meselâ bkz. Kefe beyine. 28 M. 986 / 6 Haziran 1578 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV. 71 / 159.

[283] Vergi vermeyerek karşı koyan ve şekâvete başvuranların vilâyet a'yânı huzûrunda yargılanmasını öngören hükümlere misâl olarak bkz. Kefe beyine ve Mânkub kadısına, 11 S. 986 / 19 Nisan 1578 târihli hüküm. BA, *MD*, XXXIV, 111 / 244.

kadı, şehir kethüdâsı, subaşı ve benzeri görevlilerin atanmalarında ve azillerinde şehirlinin ayân ve eşrâf aracılığı ile isteğini açıkladığını gösteren pek çok belge" bulunduğu ifâde edilmektedir. [284]Burada söz konusu edilen ayân veyâ eşrâf, 17. yüzyıldan sonra tamâmen başka bir niteliğe bürünen ve resmî otoritenin zayıflamasına paralel olarak onun yerini alan ayânlık değildir. Bu bakımdan, ayânın sonraki dönemlerdeki fonksiyonları ile XVI. yüzyıldaki vaziyetini karıştırmamak gerekir. Burada söz konusu edilen ayân ve eşrâf, tamâmen kontrol oltında bulunan ve devletin merkezî gücüne tâbi olan bir kurumdur.[285] XVI. yüzyılın sonlarına kadar merkezî yönetimin sancakbeyi ve kadıdan ibâret iki önemli temsilcisi, ayânın üzerinde yer almakta, devlet ayânı bu iki otoriteyi kontrol altında tutmak için denge unsuru olarak kullanmaktadır.[286]

Üretimin temel unsuru olan esnâf ve onun kopmaz bağlarla bağlı olduğu tüccâr ile merkezî güç arasında sürekli bir mücâdele mevcut idi. Bu konudaki ayrıntıya İktisat bölümünde yer verileceğinden, şimdilik bir belge ışığında konuya yaklaşmak istiyoruz. 1552 târihli bir belge, esnâf ve merkezî güç arasındaki mücâdeleyi aksettirdiği gibi, merkezin bu konudaki tutumunu da ortaya koymaktadır.[287] Sözkonusu belgeden anlaşıldığına göre, kefevî akçenin ayârı esnâf açısından düşük karşılanmakta, yükseltilmesi husûsunda pazârda yetkili yiğitbaşı ve Şehir kethüdâsı vâsıtasıyle mücâdele vermekte idi. Esnâfin yürüttüğü bu mücâdelenin etkili olduğu, meselenin Kırım hânı tarafından merkeze bildirilmek zorunda kalınmasından anlaşılmaktadır. Kırım hânının mektubla merkeze ilettiği bu mesele karşısında, merkezden Kefe beyine yazılan hükümde, sözkonusu muhâlif unsurların önce ihtâr edilmesi, eğer etkili olmazsa haklarından gelinmesi emrediliyordu. Bizim açımızdan, meselenin dikkat edilmesi gereken yönü burasıdır. Yürütme ve yargıda olduğu gibi, şehrin bütün sivil kurumları da yine merkezin kesin denetimi altında bulunuyordu.

4. 6. Simsar ve Dellal

Hukûkî bakımdan şehir kethüdâsına bağlı olan simsâr, dellâlların başı idi. Simsâr, emrindeki dellâllardan sorumlu idi. Dellâlların atama ve azillerinde onun

---

[284] Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerine bâzı düşünceler"*, s. 1270.

[285] Ayân ve aşrâfın XVI. yüzyıl boyunca merkezî otoriteye tâbi olduğu ve merkezî gücün zayıflamasına paralel şekilde onun yerini aldığı hakkında bkz. M. ipşirli, *Aynı eser*, s. 237 - 38. M. İbşirli, devlet ile halk arasındaki münâsebetleri düzenleyen ayânlık kurumunun XVII. yüzyılın sonlarında teşekkül ettiğini belirterek, bu târihden önce kullanılan ayân tâbirinin merkezî gücün emrinde bir kurumu ifâde ettiğini belirtir.

[286] Sancakbeyi hakkında şhir kethüdâsı önderliğinde ve kadının da desteği ile halkın isteklerini merkeze ulaştırması sonunda sancakbeyinin halktan haksız yere tahsil ettiği vergilerin geriye iâde edilmesi hakında bkz. S. Faroqhi, *"Aynı makâle"*, s. 61 - 62.

[287] Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, Koğuşlar , No: 888, v. 6a'da kayıtlı bulunan 16 M. 959 / 13 Ocak 1552 târihli belge, H. inalcık tarafından yayınlanmıştır (bkz. *The Customs Register of Caffa. . .*, Document VI, s. 169)

görüşü etkili olurdu. Dellâl Pazar içinde sürekli seyir hâlinde iken, simsâr zarûret hâlinde esnâfin kendisini bulabileceği makâmında otururdu. Simsârın görevi, satışların âdil bir şekilde yapılmasını sağlamak, vergi kaçırılmasını engellemek, tüccârın ve hazînenin menfaatlerini korumaktı. Atanması, sultanın berâtı ile olurdu. [288] Simsârın faaliyetlerine, sultana bağlı hassâ kethüdâsı da nezâret ederdi.[289] Pazarda satılacak malların satışa hazır olması, ancak simsârın onayı ile mümkündü. Meselâ, bursa pratiğinde, ipek satışında uygulanan prosedüre göre, mallar mutlaka belli bir kervansaraya getirilir, simsârın belirlediği tartılar ile tartılıp vergisi ödenir, satışa aracı olacak dellâllar simsâr tarafindan seçilir, ondan sonra satış işlemine geçilirdi.[290]

Dellâl , pazarlarda simsarın denetiminde çalışan bir devlet görevlisi idi. En önemli görevi, malın alım ve satımı esnâsında satıcı ve alıcının kandırılmasını önlemek, iki tarafi bilgilendirmek ve ticârî muâmeleye nezâret etmekti. İpek, her türlü kumaş, silâh, köle ve bunun gibi mallar mutlaka dellâl vâsıtasiyle satılırdı. Bu mallardan dellâl resmi alınırdı.[291] Tüccârın ödemelerini garanti edecek kefilin bulunması dellâlın sorumluluğunda idi. Dellâl, gerek satış işlemleri, gerekse bu kefilleri eksiksiz bir şekilde mültezimin defterine kaydetmek zorundaydı. O, aynı zamanda pazara ulaşan malın mezâta çıktığında satıcı ve alıcı için en uygun fiyâtı bulmak durumunda olduğundan, bu görvlerini ifâ edebilmek için yanında bir ölçü görevlisi bulunurdu. Ölçücü, kıymetli malların ölçü ve tartılmasında yardımcı olurdu. Bu görevi karşılığında ölçücü için ayrı bir resim ödenirdi.

Hamallar, dellâlın emrinde idiler. Dellâl, yaptığı hizmetler karşılığında kânûnlarla tespit edilen miktarda ücret alırdı. Kefe'de bu miktar, meselâ, esir başına 30 akçe idi. Dellâlın aldığı bu ücretin dışında, ticârî muâmelelerde devlete ayrıca dellâliye vergisi ödenirdi.[292] Alım - satımın âdil şartlarda yapılması, vergilendirmenin reel ölçülere göre tanzimi, pazar için uygun bir ortamın hazırlanması gibi mühim meselelerdeki kilit mevkii nedeniyle, dellâl sultan berâtı ile atanırdı. Atama husûsunda miültezimin görüşü de alınırdı.[293]

---

[288] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 98.
[289] H. İnalcık, *"Harîr"*, mad, s. 213.
[290] H. İnalcık, *"Bursa I. XV. Asır sanâyi ve ticâret târihine dâir vesikalar"*, Toplum ve Ekonomi üzerinde Adrşiv Çalışmaları - İncelemeler, s. 215. Bu konuda ayrıca bkz. H. İnalcık, *"Harîr"*, mad, s. 213
[291] Dellâl resmi için bkz. aş., Vergiler, s. .328.
[292] Kefe'de dellâliye resmi için bkz. aş., Vergiler. s. 328 vd.
[293] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 98.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI, MAHALLELER VE NÜFUS

1. KEFE

1. 1. Kefe Kalesi ve Limanı

1.1.1.Kalenin kuruluşu ve gelişmesi

Kefe'nin târihi, VII. yüzyılda Yunan kolonisi olan Milet'e kadar inmektedir. Karadeniz ve Yunanistan arasında sağlam bir ticârî şebeke kurmuş bulunan Milet, içinde Kefe'nin de bulunduğu liman şehirlerinden büyük çapta istifâde ediyordu.[1] 1266'da Cenevizliler tarafından kuruluncaya kadar, Kırım Yarımadası'nda yer alan diğer şehirlerden pek büyük bir farkı olmayan Kefe, Ceneviz döneminde bu şehir devletinin dünya çapında sâhip olduğu ticârî faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir.[2] 1266'da Altın Ordu Hânı Mengü Timur'dan Kefe'de oturma ve ticâret yapma izni alan Cenevizliler, daha sonra buranın etrafını surlarla çevirerek Altın Ordu'ya karşı varlıklarını korumayı başardılar.[3]

Kefe Kalesi'nden günümüze kadar ulaşan surlar, bir ticâret impratorluğu olan Ceneviz'in Karadeniz'deki müstemlekelerini Altın Ordu'ya karşı savunduğu dönemlerde inşâ edilmiştir. Altın Ordu İmparatorluğu'nun Asya'dan Volga Havzası yoluyla Kuzey Karadeniz'e kadar uzanan en eski ticâret hattının güvenliğini sağlaması ve bilhassa bu yol güvenliği sâyesinde Türkistan - Kırım arasında târih boyunca cereyân eden ticâretin büyük boyutlara ulaşması, Kefe'nin büyük önem

---

[1] C. Orhonlu, *"Kefe"* mad. , s. 868.

[2] Kefe, Cenevizliler tarafından 1266 yılında ticârî bir üs olarak kurulmasına kadar, Altın Ordu'nun en büyük şehri olan Solhat (veya Kırım)'a bağlı küçük bir yerleşim yeri idi (bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire. . .*, s. 275) .

[3] C. Orhonlu, *"Aynı madde"*, s. 868.

kazanmasına sebep olacaktır.[4] Türkistan - Kırım arasındaki ticâreti kontrol altına almayı hedefleyen Ceneviz, gelecekte kendilerine antrepo olabilecek bir merkez olarak Kefe'yi seçmiş, Altın Ordu hânına sundukları kıymetli hediyelerle korsan ve haydutlardan korunmak için buranın etrâfını surlarla çevirme izni almayı başarmışlardır. Başlangıçta mâsum isteklerle hânı kandırmayı başaran Cenevizliler, daha sonra bunları Altın Ordu karşısında kullanacaklardır.[5] W. Barthold, Ceneviz tarafından inşâ edilen ilk müstahkem surların, Altın Ordu hânı Canibek zamânında şiddetlenen savaşlar (1341 - 1348) sırasında binâ edildiğini, daha sonra, 1383 - 1386 yıllarında surların, şehrin varoşlarını (antiburg) da müdâfaa edecek şekilde geliştirildiğini ifâde eder.[6] W. Barthold'un tespitleri esas alınırsa, asıl şehri (burg) savunmak üzere inşâ edilen surlar 1341-1348 yıllarında ortaya çıkmış, şehir zamanla nüfus bakımından büyüyerek bu ilk surların dışına taşınca, 1383 - 1386 yıllarında şehre sonradan eklenen varoşları da koruyacak şekilde dış surlar inşâ edilmiştir. [7] Karadeniz'deki müstemlekelerinin en temel istinâd noktası olarak burayı seçen ve surlarını da Ortaçağ teknolojisinin aşamayacağı şekilde binâ eden Ceneviz, buradaki varlığını Osmanlı dönemine kadar bu surlar sâyesinde korumuştur.[8]

1.1. 2. Kalenin genel tasvîri

"Yukarıdan bakılınca hilâl şeklinde görülen metin bir surla çevrilmiş bulunan şehrin iki ucunda, denize kadar uzanmış birer kale bulunmaktadır. Yüksek bir mevkide olup civâra hâkim bir vaziyette olan güney taraftaki kale çok büyük ve aynı zamanda paşanın ikâmet yeridir. Diğer kale, ufak olmakla berâber birçok toplarla teçhiz edilmiştir".[9] E. Çelebi'nin tasviri de aynı meyandadır. Kefe Kalesi'ni "Karadeniz sâhilinde, büyük bir körfez limanının batısı ve güneyi arasında, deniz kenarından ta yapraklı denilen yüksek dağın tepesine varınca kavisli şekilde bir kale" şeklinde tasvîr eden E. Çelebi, yukarıda bahsedilen, W. Barthold'un tespitlerini doğrulayan şekilde, kalenin iç ve dış kale olmak üzere iki ana bölümden teşekkül ettiğini belirtir.[10] Tahrîr defterlerinde bu kısımlar, Kal'a-ı Frenk Hisârı, [11] ve Kal'a-ı Birûn şeklinde isimlendirilmiştir.[12]

---

[4] A. Nimet Kurat. *Türk Kavim ve Devletleri...*, s. 205.
[5] İ. Hikmet ertaylan, *Fâtih ve Fütûhâtı* , s. 277.
[6] W. Barthold, "*Kefe*" mad. , s. 536.
[7] W. Barthold'un bahsettiği bu ilk varoşlarla , aşağıda görülecek olan varoşu karıştırmamak gerekir. İlk varoşlar , ikinci surların inşâsıyle dış kale içinde kalmışlardır.
[8] Kefe'nin surlarının çok metin oluşu, Hoca Sadeddin 'in tasvirlerine de konu olmuştur: "Bu kalenin dayanıklı oluşu, sağlam yapısı ucundan (yüzünden) burasını ne Türk ve Tacik, ne de uzak yakın hükümdârlardan hiç biri ele geçirmekte başarı göstermiş, Moğol ve Tatar beyleri de ayni çevrede bulundukları halde bu kalelerin fethine zafer bulamamışlardı" (bkz. Hoca Sadeddin, *III*, s. 148 - 149) .
[9] Chardin'den naklen. P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Târih ve Coğrafyası*, s. 96.
[10] E. Çelebi, *VII*. s. 390 - 391.
[11] Bkz. BA, *TD*, 214, s. 21; *TD*, 370, s. 481. Sözkonusu defterlerden ikincisinde açıkça Frenk hisârı olarak zikredilmiyor; ancak, "Nefs-i Kefe" şeklinde anlatılmak istenen mahallin

Şehrin önemli bir kısmını da surların dışında kalan ve kaynaklarda Toprak Kal'a[13], Kal 'a - ı Hâkî[14] veya Topraklı Varoşu[15] tesmiye edilen ve büyük çapta Tatarlarla meskûn olup, şehre sonradan eklenen varoş teşkil ediyordu.

Kısımlar hakkında E. Çelebi'nin ayrıntılı tasvirleri mevcut olup, kalenin daha yakından tanınmasına imkân vermektedir.Bunları kısaca özetlemeyi yararlı görüyoruz.

1. 1. 3. İç kale (Frenk Hisârı)

Dış kalenin doğu köşesinde yer alan iç kale, bir kat duvarlı, sağlam bir kaledir. Şehir zamanla büyüyerek iç kalenin dışına taşmış, iç kale, şehrin doğu köşesinde küçük bir kısım olarak kalmıştır. İç kalenin deniz tarafindaki duvar, aynı zamanda dış kale duvarı olup, şehre açılan beş kapısı bulunmaktadır. E. Çelebi, kendi zamânında ağaç olan bu kapıların ilk yapıldığı zamanda demirden olduğunu belirtmektedir. Bu kapılardan en işlek olanları, atlı kapısı ile hamam kapıları idi.

"Frenk [16] Hisârı'ndan yukarıda, büyük dış hisârın doğu köşesinde, sarp kayalı bir tepe üzerinde bir burunda" inşâ edilmiş bulunan Nârin Hisârı, Frenk Hisârı(iç kale)'nın bir parçası olup, şehrin en yüksek kısmını teşkil etmektedir. Buradan şehrin bütün binâ ve mahalleri görülür. "Selim Han, Süleymân Han ve diğer şehzâdeler burada hakimler iken sarayları, darphânelei ve türbeleri hep burada imiş. Bu kalenin etrâfi yalçın kayalar olduğundan hendeği yoktur. Sâdece Frenk Hisârı'na açılan bir kapısı vardır. Kırk - elli kadar ev, bir câmi, erzak anbarı, cephâne odaları ve dizdârın evi bulunan gâyet metin bir hisârdır". [17] Bu açıklamalara göre, İç kalede ve ona bitişik olan Nârin Hisârı, Cenevizliler zamânında şehrin ilk kuruluşundan itibâren yöneticilerin oturduğu şato idi. Osmanlı döneminde burada sancakbeyleri ve maiyyeti oturuyordu.

---

burası olduğu, birinci kaynağın sarih ifâdesiyle kesinleşmektedir. Ayrıca, E. Çelebi de vilâyet halkının iç kaleye "Frenk Hisârı " dediğini yazmaktadır (bkz. *Seyâhatnâme, VII*, s. 391).

[12] BA, *TD*, 214, s. 27; *TD*, 370, S. 481.

[13] Bkz. BA, *TD*, 370, kânûnnâme-i ihtisâb-ı Kefe, s. 473 .

[14] BA, *TD*, 214, s.44 ; *TD*, 370, s. 482.

[15] E. Çelebi, *VII*, s. 394.

[16] Moğollar döneminde, Bizans ve bütün Avrupa menşeli kavimlere "frenk" deniliyordu (bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 50). Solak - Zâde ,Kefe'nin fetih öncesinde "frenk" elinde olduğunu belirtir (bkz. *Târih - i Solakzâde*, İstanbul 1297, s. 252). Böylece, Osmanlı döneminde "frenk" tâbirinin umûmen müslümân olmayanlar için kullanıldığı, söz konusu hisârın Cenevizlilerden kalma olmasının etkisiyle "Frenk Hisârı" tesmiye edildiği ortaya çıkıyor.

[17] E. Çelebi, *VII*, s. 391.

İdârî bölümde de üzerinde durulduğu üzere, Osmanlı şehirlerinde yöneticilere âid resmî binâların bulunmadığı yaygın görüşler arasındadır.[18] Durumun en azından Kefe açısından böyle olmadığı açıklık kazanıyor. Ancak, Kefe'nin fizîkî yapı bakımından Osmanlı şehir anlayışına tam bir örnek teşkil etmeyeceğini de kaydetmek durumundayız; zirâ, şehrin fizîkî yapısı, Cenevizliler zamânında sonraları büyük çapta bir değişikliğe uğramayacak şekilde teşekkül etmişti.

1. 1. 4. Dış kale (Birûn)

Dış kale, deniz tarafından (kuzey) iç hisârın doğu ve batı taraflarının bir uzantısı olarak devam eden, doğu ve batı taraflarından güneye doğru kıvrılarak karadan şehri çevreleyen iki kat surdan müteşekkildir. İç duvar, elli arşın yüksekliğinde, beş arşın eninde; dış duvar ise "otuz arşın yüksekliğinde ve yedi arşın eninde olup, fil cüssesi kadar iri taşlarla yapılmıştır. Daha önde ise yirmi arşın derinliğinde ve elli arşın eninde kesme kaya hendek vardır" . E. Çelebi, kapıların önünde ağaç köprüler bulunduğunu ve bunların kuşatma sırasında kaldırılarak kalenin demir kapılarına dayatıldığını belirtiyor ki, barış zamanlarında kalenin en dış tarafında yer alan hendeklerden tek geçiş yerlerinin bu köprüler olduğu anlaşılıyor. [19]

1.1.5.Kefe limanı

Deniz kenarında kale, 20 arşın yüksekliğinde 5 adım eninde , dişli ve pek çok kulesi bulunan bir duvardan oluşuyordu. Kalenin, dördü kara, sekizi deniz tarafında 12 kapısı mevcut idi. Deniz cephesindeki sekiz kapıdan ikisi liman kapısı olup, gâyet sağlam ve sanat değeri olan yapılar idi. Bunlardan birisi, gemilerin yanaşdığı iskele kapısı idi.

Gümrük emininin oturduğu gümrükhâne, bu kapının dışında yer alıyordu. Gümrükhânenin, hepsi denize bakan balkonlu odaları ve pencereleri ile güzel ve noksansız bir yapı olduğu ifâde edilmektedir. İskele kapısının dış sağ tarafında limana demir atan gemilerin bağlandığı adam pazusu kalınlığında üç adet demir halka yer alıyordu.

Kalenin 117 adet kulesi olup, gümrük paşası sarayından başka hisâra bitişik ya da yanında binâ mevcut değildi.[20] XVI. yüzyılın ikinci yarısında burayı ziyâret

---

[18] Bkz. Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerinde bâzı düşünceler"*, s. 1266.
[19] E. Çelebi, *VII* , s. 390.
[20] E. Çelebi, *VII*, s. 391.

etmiş olan M. Bronevskiy, Kefe limânının çok kullanışlı ve yüz gemi alacak kapasitede bir limân olduğunu ifâde eder.[21] Kefe limanına yanaşan gemiler, tahrir defterlerine yansıdığı kadarıyle "Eleksi" mevkiinde demir atıyorlardı.[22]

1.1.6. Şehrin genel fizîkî şeması ve bu açıdan Kefe

Kefe'nin iç kale, dış kale ve varoş olarak karşımıza çıkan fizîki plânı, Türk - İslâm şehir geleneğinin temel karakterlerini büyük çapta ihtivâ etmektedir. Gerek Orta Asya, gerek İslâm şehir anlayışının "iç kale", "şehristan" ve "rabad" olarak üç temel ögeden ibâret olduğu belirtilir. İç kale, İslâm geleneğinde saray, batı kültüründe ise şato denilen ve şehir hâkimlerinin oturduğu merkezî mevki idi. Dış kale durumundaki şehristan, aristokrat, sanatkâr ve diğer itibârlı sınıfların; varoşları ifâde eden rabad ise diğer şehirlilerin oturduğu mevkilerdi.[23] Kefe'nin fizikî yapısı, bu tanıma büyük ölçüde uymaktadır. Sancakbeyi veya beylerbeyinin oturduğu mahalle, İç kale'de idi. İç kalede, Paşa Sarayı yer alıyordu. E. Çelebi, Paşa Sarayı'ndan başka Kaymakam, Müftü Efendi Sarayı gibi resmî binalardan da bahsediyor ki, onların da iç kalede olduğunu düşünüyoruz.[24] D. Kuban, asıl şehrin iç kaleden itibâren şehrin esas kesimini ihtivâ edecek şekilde genişleyen şehristan olduğunu belirterek, varoşu ifâde eden rabadın şehristana bitişik olduğunu, bunun bâzen "birûn" tesmiye edildiğini belirtir. Kefe'nin bu açıdan da D. Kuban'ın târifine uyduğu görülmektedir. Aşağıda iskân kısmında görüleceği üzere, nüfusun büyük bir çoğunluğu bu dış kalede yer alıyordu. Şehrin gelişimi, dış kalenin varoşlara doğru taşması şeklinde cereyân ediyordu.[25] D. Kuban, bu üç elemandan müteşekkil şehir plânının, "Türk - İran dünyâsının Arap sınırlarından Sinkiang'a kadar uzanan ülkelerinde " Türk - İslâm şehir plânının genel şemâsı olduğunu belirtir.[26] Bize göre bu şehir şemâsını yalnız Türk - İslâm şehir anlayışına âit düşünmek, en azından Kefe'nin târihi seyri bakımından mümkün gözükmüyor. Yukarıda ele alındığı üzere; Kefe, surları ve iç fizîkî unsarlarıyla Ceneviz zamânında teşekkül etmişti. Biz, üç elemanlı şehir plânını yalnız Türk - İslâm geleneğine mahsus görmek yerine, bunu Orta Çağ şehir geleneğinin evrensel bir niteliği olarak kabul etmenin doğru olacağını düşünüyoruz. D. Kuban'ın Türk şehir karakterini yansıttığını belirttiği Harezm, Belh, Buhara ve Mâverâünnehr'de yer alan diğer şehirlerin de bu hususda Kefe'den farklı olmadığını sanıyoruz. Köklü bir geçmişi olan bu bölgenin büyük şehirleri, Türklerin buraya hâkim olmasından önce teşekkül etmiştir. "Şehrin gelişimini ve iç unsurlarını

---

[21] M. Bronevskiy, *Kırım*. s. 32.
[22] BA, *TD*, 214, s. 3.
[23] Ö. Ergenç, " *Osmanlı şehrinde esnâf örgütlerinin fizîkî yapıya etkileri*", s. 105.
[24] E. Çelebi, *VII*, s. 394. E. Çelebi, ayrıca İbrâhim Efendi Sarayı'ndan bahsediyor ve bu kişinin kadı nâibi olduğunu belirtiyor ki, yargıya âit resmî binânın mevcut olduğunu gösterir (bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 395).
[25] Kefe'nin varoşlara doğru genişlemesi hakkında bkz. aş. s. 224.
[26] D. Kuban, " *Anadolu - Türk şehri târihi gelişmesi, sosyal ve fizîkî özellikleri üzerinde bâzı gelişmeler*", s. 56.

İslâm, Hıristiyan vb. gibi belli kültür ve medeniyetlere has kabul etmek yerine, bu unsurların meydana gelmesinde rol oynayan tabii - fıtrî sâikleri gözönünde bulundurmanın daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu sâikler, sâdece şehirlerin kuruluşunu değil, bütün medeniyetlerin esasını teşkil etmiştir. Bunlar, nefsin korunması (güvenlik), karnını doyurma (iâşe), neslini devam ettirme (sexualite) olarak tasnif edilebilir. Bu sâikler, aynı zamanda târih ve medeniyetlerin de muharrik gücüdür. Coğrafya ve din bunları şu ya da bu şekilde şekillendirmiştir. Dikkat edilirse, Doğu- Batı (İslâm - Hıristiyan) şeklinde tasnif edilen bütün şehirlerde bu sâikler fizîkî unsurlara aynen yansımıştır. Doğu ve batı şehirlerinde fizîkî unsurlarla ortak sâikleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Doğu	Ortak Değer	Batı
Sur	Güvenlik	Sur
Bedesten / Çarşı	İktisat / iâşe	Agora / pazar yeri
Câmi	Din	Kilise
Mahalle	Âile	Mahalle

Bu bakımdan, şehirlerin "İslâm şehri", "Hristiyan şehri", "Osmanlı şehri", "Türk - İslâm şehri" şeklinde tasnif ve tavsif edilmesini doğru bulmuyoruz".[27]

1.1.7. Kefe'nin diğer Kuzey Karadeniz şehirleriyle mukâyesesi

Kefe, Kırım'ın en önemli şehirlerinden olan Bahçesaray ve Akmescit'den daha büyük idi. Kefe limânı da Kırım sâhillerinin en büyük limân ve iskelesi idi. "Burayı ziyâret eden Osmanlılar, "O'nu küçük İstanbul" tesmiye ederlerdi. Erken dönemlerde İstanbul'un bâzı vasıflarını temsîl eden Kief gibi O' da İstanbul'u temsîl ediyordu. XVII. yüzyılda burayı ziyâret eden Dortelli, Kefe'nin 5 millik bir alanı kapladığını ifâde etmektedir". A. Fisher, bu bilgilerin doğru olması durumunda, Kefe'nin Rusya'ya tâbi şehirler içinde de en büyük olduğunu belirtir.[28] 1625'de Kefe'de büyük elçilik görevinde bulunmuş olan Tomas Roe de Kefe'yi Karadeniz'in "en önemli şehri ve limânı" olarak tasvîr eder.[29] Kefe'nin gerek şehir ve gerekse limân olarak önemi, XVI. yüzyılın en önemli vakanüvislerinden İbn Kemâl'in de dikkatini çekmiştir. Mezkûr vakanüvis, Kefe şehri ve limanı hakkındaki düşüncelerini şöyle belirtir: "Belde-i Kefe, Karadeniz'ün cânib-i şimâlisinde bir mu'azzam şehirdür; mezkûr bahrün sâhilinde vâk'i olmuşdu, nişâne-i 'asr ve nâdire-i dehrdür. Ol kenârda meşhûr iskeledür, bahr u ber'den, deşt ü derden bâzirgân gelür gider; Kırım

---

[27] M. Öztürk. Basılmamış ders notları .

[28] A. Fisher, *Crimean Tatars*, s. 35. Kefe'nin bütün Tatar ülkelerinde nüfusça en kalabalık şehir olduğu hakkında bkz. Lajos Tardy, *"The Caucasian People and their neighbours in 1404"*, AOASH, XXXIII / 1 , (Budapeşte 1978), s. 90 .

[29] Tomas Roe için bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...* , Omaljan Pritsak ve Victor Ostapchuk'un ön sözü, s. VII.

diyârınun Tatarı, Çerkes ve Rus'un küffârı ânda cem' olub satu - bâzâr ider".[30] Görüldüğü gibi, İ. Kemâl, Kefe'nin kuzey Karadeniz'deki hâkim mevkiini çok iyi kavramış durumdadır.

A. Caferoğlu, şehir isimlerinde " Epitheta Ornantia" 'nın tesirini izâh ederken, başta İstanbul olmak üzere büyük ve saygın şehirler için çoğunlukla "el - mahrûsetü'l - mahmiyye", ikinci dereceden ehemmiyet taşıyan şehirler için ise " be - sahrâ, be - meşettâ , be - yurt " ünvânlarının kullanıldığını belirtir.[31] Osmanlı arşiv kaynaklarında Kefe, genellikle " mahrûse " ünvânı ile kullanılmaktadır[32] ki, A. Caferoğlunun yaklaşımına göre, XVI. yüzyılda devrin kaynakları tarafından büyük şehir itibâr edildiğini gösterir. Biz, A. Caferoğlu'nun tavsifi çerçevesinde şehirlerin sıfatlarından yola çıkılarak onların büyüklük, önem ve diğer vasıfları hakkında kanaat belirtmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. "Osmanlı diplomatiğinde bugün dahi anlamakta güçlük çektiğimiz incelikler bulunmaktadır. Meselâ, çok mecbur olmadıkça ekmeğe "nân" demez, "nân - ı azîz" der. Her ayın bir sıfatı vardır. [33] Bunun gibi, Osmanlı sınırlarına dahil toprakların da birer sıfatı vardır. Osmanlı hudutlarına dahil her köy - kazâ veya vilâyet, "korunmuş" mânasına " mahrûse" veya "himâye edilmiş" mânasına "mahmiye" sıfatı ile tavsif edilir. Bu sıfatlar, Bursa, Kostantiniyye, Edirne, Amasya, Tokat, Harput, Erzincan, Ayaş, Bolu gibi bütün şehirler için kullanılabilir ve şehrin büyüklük / küçüklük derecesine delâlet etmez. Özel sıfatları olan bazı şehirler de vardır. Şam ve kudüs, "şerif" ; Mekke, "mükerreme" ; Medine " münevvere" şeklinde tavsif edilir. "Be" ön eki ise, daha çok seferler sırasında pâdişahın fermanını yazdığı yer için kullanılır. Be - yurd - ı Karaman, Be - sahra- yı Edirne gibi. Bu ön ekinin şehirlerin tavsifi maksadıyle kullanıldığına rastlanmamaktadır."[34]

1.1.8. Kırım'ın topografyası ve Kefe'nin iklim yapısına etkileri

Kırım Yarımadası'nın, yaklaşık 1000 km. yi bulan sâhil şeridi üzerinde, pek çok "körfez, koy, liman, iskele ve bunları himâye eden bir çok burun" mevcuttur.[35] Doğuda Cavte ve Kaçık burunlarından batıda Zantane Burnu'na doğru yay gibi kıvrılarak uzanan sâhil kesimi, Zantane Burnu'na doğru yarım dâire yapacak şekilde bükülür. Zantana Burnu'nun iyice kıvrılarak mükemmel bir körfez teşkil ettiği yerde

---

[30] İbn Kemâl, *VII. Defter*, s. 384.

[31] A. Caferoğlu, " *Osmanlı İmparatorluğu'nun onomastiğinde "epitheta ornantia" 'nın karakteristik çizgileri*", Türkiyât Mecmu 'ası, XIV (İstanbul 1965), s. 27.

[32] "Mahrûse " 'nin Kefe'nin ünvânı şeklinde kulanılışına bir örnek olarak bkz. BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 30, 42).

[33] Muharrem, "haram", safer, "hayr", receb, "izz", şaban, "muazzam", ramaza, "mübârek", zilhicce, "şerif" gibi.

[34] M. Öztürk, Ders notları.

[35] Mirza Bala, "*Kırım*" mad. , s. 741.

Kefe Limanı yer alır.[36] Kefe, Kerç Boğazı'nın ağzını oluşturan Taklit Burnu'na 70, Cavte'ye 18 km. uzaklıktadır. Zantana (veya diğer kaynaklarda Geyikatlama-Yangıtlama) Burnu, Kefe Limanı'nı batı ve kuzey rüzgârlarından korur. Limanı teşkil eden körfezden doğuya doğru sâhil kesimi Kaçık ve Cavte burunlarına doğru iyice açılarak devam eder . Bu nedenle limanın güney ve doğu tarafları şimâl rüzgârlarına açık vaziyettedir.[37] Kefe'yi şimâl rüzgârlarına açık hâle getiren diğer bir unsur, batıdan doğuya 150 km boyunca uzanan ve Kırım'ın sâhil kesimlerini bu rüzgârlardan koruyan Yayla Dağları'nın doğudaki bitiş noktasında bulunmasıdır. 50 km. genişliğinde batıdan doğuya uzanan bu silsilenin en batı ucunda Akyar, en doğu ucunda ise Kefe bulunmaktadır. Bu iki liman şehri, dağlarla bozkır arasındaki bölgelere düşerler. Yayla Dağları'nın keskin ve sert bir duvar teşkil edecek şekilde yükselen zirveleri, güney sâhil yalısını kuzeyin sert iklim karakterinden ayıran temel unsurdur. Bu zirvelerin eteklerinde kurulmuş bulunan köy ve şehirler, ılıman iklim özelliğine sâhiptirler. Bu silsilenin en yüksek zirvesi olan Çadır Dağı, 1523 m. yüksekliğindedir. Çadır Dağı, "Yayla Sıradağları'nın orta yerinde olup, bunları sağ ve sol olarak ikiye bölmüş gibidir. "[38]

Yukarıda belirtildiği üzere, Yayla Dağları perdesinin doğu ucunda bulunması ve diğer faktörler nedeniyle şimâl rüzgârlarına açık bulunduğunu gördüğümüz Kefe'nin tam bir bozkır iklim karakterine sâhip olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Kefe'nin içinde yer aldığı burunlar ve Kefe'den Kerç boğazına kadar "bir sıra alçak tepeler hâlinde devâm " ederek "bir su altı vâsıtasıyle Kafkas Dağları" ile birleşen "[39] Kırım Dağları, şehir ve limanın havasını gâyet güzel ve mûtedil hâle getirir.[40]

İklim ve topografya hakkında yukarıda bahsedilen kaynaklar, Kırım Yarımadası'nı ana hatlarla step ve sâhil olarak ikiye ayırırken; diğer bir kaynak, topografyadan yola çıkarak Kırım'ı, Yayla Dağları'nın kuzeyinde kalan ve Yarımada'nın 4 / 3'ünü teşkil eden bozkır; Yayla ve Kırım Dağları'nın teşkil ettiği dağlar iklimi ve sâhil şeridinden teşekkül eden sâhil iklimi olmak üzere üç iklim

---

[36] Sözkonusu burunlar için bkz. Harita I. P. Minas Bıjışkyan, haritamızda Zantana tesmiye edilen burunu büyük ihtimalle Geyikatlama veya Yangıtlama tesmiye etmiştir (bkz. *Karadeniz Kıyıları Târih ve Coğrafyası*, s. 98). Müstecip Ülküsal, Kefe'nin batısında Geyikatlama Burnu'ndan başka bir de Tımtır burnu bulunduğunu belirtir (bkz. *Kırım Türk Tatarları*, s. 20) . M. Bala da aynı görüştedir (bkz. *"Aynı madde"* , s. 741) .

[37] P. Minas Bıjışkyan, *Aynı eser*, s. 96 , 98. Kâtip Çelebi, Kefe'den Kerç Boğazı'na arzî 20 merhale olduğunu belirtir (bkz. *Cihânnümâ*, s. 404) . Böylece, arzî 20 merhâle, 70 mile denk düşmektedir.

[38] M. Ülküsâl, *Kırım Türk Tatarları*, s. 20. E. Feyzi Gözaydın, Sludski'den naklen Yayla Sıradağları'nın Kerç Yarımadası'na kadar 155 km. boyunca uzandığını , bu silsilenin en yüksek zirveleri olan Romankoş'un 1533; Demirkapı'nın 1540; Zeytunkoş'un 1543 metre yüksekliğinde olduğunu belirtir (bkz. *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 12) . Bu bilgiler, farklı kaynaklarda değişik olmaktadır; meselâ B. Sâbit'e göre (bkz. *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, s. 1) Çadır Dağı'nın rakımı 1560, Yayla Sıradağları'nın batıdan doğuya uzunluğu 160, genişliği ise 10 - 12 km. dir.

[39] M. Bala, *"Aynı madde"* , s. 742.

[40] E. Çelebi, Kefe'nin havasının "gâyet güzel ve mûtedil " , buna paralel olarak şehir ahâlisinin güzel yüzlü, sevimli ve güzel konuşan insanlardan mürekkep olduğunu ifâde eder (bkz. *Seyâhatnâme*, *VII*, s. 395) .

karakterinde inceliyor.[41] Bu sonuncu tasnife göre, Kefe'nin sâhil ve dağ ikliminin karışımı; ancak, sâhil karakteri ağır basan iklim kuşağına dâhil edilmesinin doğru olacağını düşünüyoruz.

1.2. Yerleşme ve Nüfus

Kefe'nin merkez ve kazâlarında nüfus, genel olarak müslim ve gayr-i müslim olmak üzere iki kesimden oluşur.Gayr-i müslimler, Rum, Ermeni ve Yahudilerden meydana gelmektedir. Yahudilerin büyük kısmı, Hazar Hakanlığı'nın kısmen vârisleri olan ve Karay Mezhebini benimseyen Türklerden müteşekkildir. müslümanlar, Kefe ve mülhâkatının fethini müteakib, önceden Gayr-i müslimlerin yaşadığı merkezî iç kale ve onun devâmı olan Dış kaleye yerleştirilmişlerdir. Gayr-i müslimler ,büyük çapta dış kalede meskûndurlar.

Tahrir defterlerine yansıdığı kadarıyle Müslim ve Gayr-i müslimler nâdiren aynı mahallelerde iç içe yaşamaktadır. Ermeni ve Rumların çoğunlukla iç içe aynı cemâ'atin veya mahallenin üyesi olduğu görülürken, Yahudilerin bu iki cemâate hiç karışmadığı ve istisnâsız şekilde ayrı kaydedildiği görülmektedir.

Nüfusla ilgili 1520 ve 1542 tahrir kayıtlarını hâvî detaylı veriler mevcut bulunmaktadır. Aşağıda, bu veriler her iki dönem açısından ayrıntısıyla değerlendirilecektir.

Önce, Kefe'nin yeniden iskânı hakkında devrin kaynakları ve çağdaş tedkiklere yansıyan bilgileri değerlendirelim.

1. 2. 1. Fetihden sonra şehrin yeniden iskân edilmesi ve nüfus hareketlerinde etkili olan bâzı faktörler

Fetihten hemen sonra Kefe ve bünyesindeki şehir ve kasabalarda Osmanlı sürgün politikası kapsamında şumullü bir iskân hareketi yaşanmıştır.[42] Bu iskân hareketi hakkında , Âşık Paşa - Zâde, İbn Kemâl ve Hoca Sâdeddin gibi devrin

---

[41] Muallim Ömer Aziz, *"Kırım hakkında coğrâfî, iktisâdî, siyâsî mâlûmât"*, Kırım Mecmû'ası, Sayı: 2 (İstanbul 1918) , s. 32.

[42] Osmanlı sürgün politikası, günümüzdeki mânasından çok farklı olup, iskân hareketinin bütün boyutlarını ihtivâ etmektedir (bkz. Ö. Lütfi Barkan, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler"*, s. 209 - 237).

kaynaklarında bâzı ip uçları bulmak mümkündür. İ. Kemâl, şehir zenginlerinin seçilerek İstanbul'a gönderildiğini açıkça belirtmiştir.[43]

Şehrin fethi müteakib yeniden iskân edildiği husûsunda kesin deliller mevcutsa da, Kefe ve civâr şehirlerden ne kadar kişi veya âilenin sürgün edildiği hakkında kesin bir sayı belirtmek mümkün değildir.[44] Bundan başka, fethi müteakib İstanbul'a gelen bütün Kefe'lilerin sürgün yoluyla nakledildiğini ifâde etmek de mümkün değildir. Bu göçmenlerin bir kısmı kendi rızâsı ile İstanbul'a gelmişti.[45] Bu göçmenler, İstanbul'da "Kefeli mahallesi" adında bir mahallenin oluşmasını sağlıyacaktır.[46]

İskân bahsinde belirtilmesi gereken diğer husus, gerek sürgün gerekse göçlerin her zaman Kefe'den dışarıya olmadığı, zaman zaman diğer şehirlerden Kefe'ye de sürgün yapıldığıdır. Bu konuda en açık misâli, Trabzonlu Rumlar teşkil etmektedir.[47] Bu konuda diğer bir misâl, Sakız'dan Kefe'ye yapılan sürgünlerdir. Sakız'ın fethinden sonra Harem'e alınması uygun olan 10 - 12 yaş grubu seçilmiş, geriye kalan

---

[43] , Kefe'nin fethinden sonra, Gayr-i müslimlerin yerlerinden çıkarılarak buraların gâzilere dağıtıldığını belirtir (bkz. İ. Kemal, *Tevârih - i Âl - i Osman*, s. 183) . İbn Kemâl, Mânkûb'un fethi hakkında verdiği bilgilere, " Sultân -ı cihânun fermân - ı vâcibü'l - iz 'ânı mûcibiyle ol diyâr küffârınun ağniyasından İstanbul'a bir nice yüz ev sürdi" (s. 388) şeklindeki ifâdeyle, sürgünün hangi doğrultuda yapıldığı hakkında da sarih kanaat verir. İ. Kemâl , Mânkûb'dan bahset se de, bu sürgün hâdisesinin bütün Kefe Sancağı dâiresinde vukûbulduğuna şüphe yoktur. Fethi müteakib yeni bir yerleşim ve iskân yaşandığı hakkında ayrıca bkz. H. Sadeddin , III, s. 150.

[44] Hammer,Kefe'nin fethinden sonra Gedik Ahmed Paşa'nın 40000 kişiyi İstanbul'a göderdiği ve 1500 delikanlıyı Yeniçeri ocağına aldığını belirtir (bkz. *Büyük Osmanlı Târihi* II, s. 129) . Bedriye Sâbit, Hammer'den naklen, aynı sayıyı tekrarlar (bkz. *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, s. 16) . Bu sayının oldukça abartılı olduğu, gerçek tespitleri ihtivâ etmediğini ve Kefe'nin feth öncesi .seyyahların tahmini verilerine dayanan çoğu kez abartılı nüfus ile fetih sonrası nüfusun mukâyeseesine dayandığını belirtelim. Kefe'nin fetih öncesi nüfusu Abdullahoğlu Hasan'a göre 70000(bkz. "Ceneviz menbâlarına göre..", s. 335); Barthold'a göre 1470'lerde 80000 (bkz. "Kefe" mad. s. 536) idi. Schiltberger'in bilgilerinden hareket edildiğinde, daha 1420'lerde Kefe'nin nüfusunun tahminen 100000 civârında olması gerkmektedir (Schiltberger için bkz. H. İnalcık, *Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi*...,s. 194; C. Orhonlu, "*Kefe*" mad., s. 868). Bu konuda değişik iddialar da yapılmıştır. İtalyan kaynaklarına dayanan Malowist, Fatih tarafından Ceneviz ve Ermeni kökenli 400 hânenin (en çok 1600 kişi eder .Y.Ö.) İstanbul'a sürgün edildiğini belirtir. Aynı konuda Osmanlı arşiv kaynaklarından hareket eden H. İnalcık, bu sayının fazla olduğunu. İstanbul'a sürgün edilen hâne adedinin 267 olduğunu belirtir (Malovist ve bu konudaki arşiv malzemesi için bkz. H. İnalcık, "*The policy of Mehmed II toward the Greek population of İstanbul and the Byzantine buildings of the city*" , *Conquest , Organization and Economy*..., VI, 238, 247). H. İnalcık'a göre, bu sürgün politikası Kefe'nin yeniden iskânına yönelik olmaktan çok, İstanbul'un bir ticâret merkezi hâline getirilmesi amacına yönelikti (Bkz. H. İnalcık, "*Ottoman methods of conquest* " *Conquest, Organization and Economy*..., *I*, s. 123). Ö. L. Barkan'ın , büyük oranda Kefe'den yapılan sürgünlerden müteşekkil 4733 normal hâne, 630 bive hânesinden bahsetmesi, bu konudaki diğer farklı bilgiler arasındadır (bkz. Ö. L. Barkan, "*894 (1488 / 1489) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhâsebe bilânçoları*", Belgeler, I / 1 (Ankara 1993), s. 39) . İstanbul'a göç eden Kefeliler hakkında elde bulunan bu farklı bilgiler de Kefe'den ne kadar sürgün yapıldığı hakkında kesin bilgi vermekten uzaktır.

[45] A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*..., s. 96.

[46] Semavi Eyice, "*İstanbul'un mahalle ve semt adları hakkında bir deneme*", Türkiyât Mecmu 'ası, XIV (İstanbul 1965), s. 202.

[47] Trabzon'dan Kefe'ye yapılan sürgünler hakkında bkz. aş. s. 238.

Ceneviz beyleri âileleriyle berâber Kefe'ye sürülmüşlerdir.[48] Sözkonusu bu Ceneviz asilzâdeleri Kefe'de fazla kalmamış, kendi istekleriyle İstanbul'a dönmüşlerdir.[49] nüfus ve iskân hakkında dikkate alınması gereken diğer faktörler, zaman zaman baş gösteren kıtlıklar[50] ve devletin bilhassa savaş zamanlarında re'âyadan talep ettiği ağır sorumlulukların [51]bütün bölge nüfusunu muhâcerete zorlamasıdır.

Nüfusun iskânın kesinlikle mahalleye göre yapıldığı için, mahallenin fizîki ve sosyal niteliği üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

1.2.2. Bir yerleşim birimi olarak mahalle

İdârî yapı ile ilgili bölümde, mahallenin idârî birim bakımından önemi üzerinde durulmuştu. Osmanlı şehir anlayışında mahallenin fonksiyonu bununla sınırlı değildi. Mahalle, aynı zamanda şehrin temel "sosyal ve fizikî" birimi idi.[52] Şehrin kuruluşu, hem sosyal, hem fizîki bakımdan mahallelerin teşkil edilmesi ile başlıyordu.[53] Mahallenin merkezî ve toplânma yeri, yanında imamın evinin de bulunduğucâmi ya da mescit idi.[54] Osmanlı şehrinin gelişimi, merkezinde bir câmi ya da mescidin yer aldığı mahallelerin kurulması yoluyle gerçekleşiyordu. Mahalleler kurulunca,

---

[48] Sakız'ın fethinden sonra 1566 târihinde İskender Paşa'ya gönderilen hükümde, Sakız'dan gelecek beyzâdelerden Harem - i Hümâyûn 'a lâyık oldukları düşünülerek ayrı gemilerle gönderilen Sakızlıların on ve on iki yaş grubunun ayrılarak İbrâhim Paşa Sarayı'na teslim edilmesi, geri kalanların ise Kefe'ye gönderilmesi emrediliyor (bkz. İskender Paşa'ya, 15 L. 973 / 5 Mayıs 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, *Tıpkıbasım*, 559 / 1538). Aynı konuda Kefe beyine gönderilen başka bir hükümde, Sakız'ın fethedildiği, burada ele geçirilen beylerin Kefe'ye gönderildiği ve Kefe'ye gidecek olan beylerin uygun bir şekilde iskân edilerek rahatça ticâret yapmaları ve istedikleri şekilde yaşamaları için kendilerine yardımcı olması emrediliyor (bkz. Kefe beyine, aynı târihli hüküm, BA, *MD*. V, *Tıpkıbasım*, 559 / 1539). Sakız sürgünlari hakkında ayrıca bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyâsı*, II (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) , İstanbul 1990, s. 259.

[49] 1567 târihli bir hükümde, Sakız'ın fethinden sonra Kefe'ye sürgün edilen Ceneviz beylerinin İstanbul'a gelmek arzusunda olduklarının merkeze ulaştığı bildirilerek Kefe beyine bunların tamâmının âileleriyle berâber Südde - i Sa'âdete gelmeleri husûsunda yardımcı olması emrediliyor (bkz. Kefe beyine, 15 R. 975 / 19 ekim 1567 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 151 / 386).

[50] 1578 ve 1609 senelerinde cereyân eden ve bütün Kırım ve çevresini etkisi altına alan kıtlık, bölge nüfusunun Silistre, Niğbolu ve Vidin sancaklarına göç etmesine sebep olmuştu. Bu göçler, yalnız göçmenleri etkilemiyor, göç edilen yöre halkının yerini yurdunu terketmesine sebep oluyordu(bkz. Lütfi Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbat Meselesi ve Hubûbattan Alınan Vergiler*, s. 10) .

[51] İran savaşları zamânında ordunun ihtiyâç duyduğu arabacı ve celepçiler büyük çapta Mânkûb ve Soğdak civârındaki köylerden toplanmıştı. Askerle berâber savaşa gidip geri dönememekten korkan ahâlinin bir kısmı yerini yurdunu terk etmişti. Bu hâdise ile ilgili divân kaydında, geri kalan halkında panik içinde ve göçe hazır olduğu ayrıca belirtilmektedir. Devlet, bu tür büyük çaplı kargaşaya yol açan hâdiselerde halkı rahatsız eden faktörlerin ortadan kaldırılması çabası içine giriyordu (bkz. Azak beyine, Mânkûb ve Soğdak kadılarına, 17 Ş. 989 / 16 Eylül 1581 târihli hüküm, BA, *MD*, XLVI, 84 / 161) .

[52] Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehrinde esnâf örgütlerinin fizîkî yapıya etkileri"*, s. 104.

[53] Sevgi Aktüre, *"XVII. Yüzyıl başlangıcından XIX. Yüzyıla kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehirsel yapının değişme süreci "*, s. 122.

[54] D. Kuban, *" Aynı makâle"*, s. 67.

buralarda oturan nüfusun ihtiyaçlarına göre diğer yapılar tesis ediliyor ve bu sûretle şehir genişliyordu. [55] Aşağıda görüleceği üzere , Kefe'nin mahalli düzeni bu tiplemeye gözel bir örnek teşkil eder.

Mahallenin içinde bulunması zarûrî olan temel ticârî kurumların dışında olup, mahalleyi gerek sosyal , gerekse fizîkî yapı bakımından mütecânis bir ünite olmaktan çıkaracak unsurlar, mahalleye dâhil edilmezdi. Bu bakımdan, mahallelerin iki ana bölümden meydana geldiği de belirtilir. Şehir halkının meskûn bulunduğu ve âile hayâtının yaşandığı evlerin yer aldığı mahalle türü ile işyeri, esnâf teşekkülleri, ticârî kurumlar, hanlar ve bedestenlerin yer aldığı mahalle arasında genel bir ayrım yapılır.[56] Halka âit mahallelerde merkez,câmi idi. Buna karşı, esnâfa âit mahallelerin merkezinde bedesten yer alıyordu. Şehre gelen yollar, her iki durumda da merkezi teşkil eden noktalarda sonuçlanırdı. Yollar arasında düzenli bir bağ mevcuttu.[57]

Mahallenin doğuşunda etkili olan faktörlere, genellikle şehirciliğin doğuşunda rol oynayan faktörler açısından yaklaşılır.

Türk şehirciliğinin ferdi teşebbüslerin inhisârında, vakıf - imâret teşkilâtının eseri olduğu hakkındaki O. Ergin'e âit bulunan klasik anlayış; H. İnalcık, Ö. Lütfi Barkan ve diğer araştırıcılar tarafindan da genel olarak kabul edilmiştir.[58] Mahallenin gelişiminde O. Ergin'in hareket noktası, imâretin asıl unsur olduğudur. Diğer bir ifâdeyle, O'na göre, vatandaşın ferdî gayretleriyle sırf hayır amacıyla kurduğu imâret, kurulduğu mevkii ma'mûr hâle getirerek nüfusun temerküzü için câzip bir ortam yaratır. [59]

O.Ergin'in Türk şehirciliği hakkındaki bu görüşünde en dikkat çekici nokta, şehrin nesle bağlı olarak tedricen kurulduğu ve gelişimini tamamladığı düşüncesidir. Bu görüşü, zâten mevcut olup, Kefe gibi sonradan fethedilen şehirlere uygulamada hangi kriterlere başvurulacaktır? Kanaatimizce, imâretlerin rolünü hafife almadan , imâret - vakıf dışında bilhassa merkezî gücün insiyâtifiyle işleyen faktörleri de buna eklemek sûretiyle Türk şehircilik anlayışına yaklaşmak gerekmektedir. Bir kere, şehrin her bakımdan temel birimi olan mahalle, yalnız ferdi gayelerin eseri değildir. O, hükûmetin nüfusla ilgili faaliyetlerinin temel istinad noktasıdır. Bir şehir veya belde fethedildiği zaman merkezî hükûmetin ilk yaptığı iş, buranın yeniden iskâna tâbi tutularak mahallelere göre zabtedilmesiydi.[60] Merkezî yürütme organının insiyâtifinde mahalle birimlerinin ortaya çıkması ile sosyal yapının gelişmesi arasında paralellik mevcuttur. Mahalle, ferdi teşebbüslerin gelişi güzel çabalarından ziyâde,

---

[55] Gökbilgin'den naklen, D. Kuban. *"Aynı makâle"*, s. 63. Büyük Anadolu kentlerindeki fizîkî yapıyı teşkil eden unsurların vakıf yöneticileri tarafından son derece bilinçli şekilde planlandığı, hakkında bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 44.

[56] Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, New York 1971, s. 71.

[57] Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 106.

[58] Bkz. H. İnalcık, *"İstanbul : Bir İslâm şehri"*, II, s. 15 ; Ö. Lütfi Barkan, *"Edirne ve civârındaki bâzı imâret tesislerinin yıllık muhâsebe bilânçoları"*, Belgeler, 1 / 2 (Ankara 1993) , s. 235.

[59] O. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Târihî İnkişâfı*, s. 38.

[60] Kefe'nin fetihden sonra yeniden iskân edilmesi hakkında bkz. yuk. , s. 214 vd.

merkezî gücün siyâsî, iktisâdî, dînî ve bunun gibi her türlü politikasını icrâ etmek amacıyla kurduğu temel organdı. Mahalleye yerleşme, oradan çıkma, çok sıkı kurallara tâbi idi. "Şehre yerleşecek bir kimse, şehrin hangi mahallesine yerleşecekse o mahallenin ileri gelenlerinden birisini kendisine kefil yapması gerekiyordu. " Kefil bulması yeterli değildi. Bunu kadıya da ibrâz ettirmesi zarûrî idi.[61] "İmamlar, mahalle teşkilâtının başında bulunurlardı". " Nüfus kayıtları, doğum - ölüm, evlenme - boşanma gibi işlemler de imamlar vâsıtasıyle yerine getirilirdi". [62]

Bizim, O. Ergin ve ona dayalı görüşler karşısında dikkat çekmek istediğimiz nokta, mahalle ve mahallelere dayanan şehrin kuruluşunda, merkezî gücün ağırlık taşıdığıdır. Bizim açımızdan ağırlık noktası, mahallenin imâretten önce geldiğidir. "Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir."[63] Mahalleli, gerek kadı, gerekse subaşı ve bunun gibi ehl - i örf taifesi ile çok yakın bir münâsebet içinde olup; ahlâk, zâbıta, vergi kontrolü, ve bunun gibi devletle vatandaş arasında cereyân eden münâsebetlerde, taşra yürütme ve yargı organlarına karşı sorumludur.[64] Mahalleye sosyal, fizîkî, iktisâdî ve hukûkî niteliğini ve kimliğini kazandıran yegâne güç, merkezî otorite idi.

Kefe açısından mahallenin kuruluşu nesle bağlı değildi. Şehir fetihden sonra düzenli bir tahrire tâbi tutulmuş, Gayr-i müslimlerden büyük bir kısmı zorunlu tehcirle başka yerlere nakledilmiş, bunların yerine, islâmi anlayışa göre düzenlenen mahallelere müslüman nüfus yerleştirilmiştir. Şehirde kalan Gayr-i müslim ahâli de yine yeniden iskân edilmiştir. Bunlar, cemaat liderlerinin emrinde mahalle düzeni içine alınmış, şehir yeniden düzenlenmiştir. Kefe'de mahallelerin kuruluşunda rol oynayan kişiler, merkez tarafından görevlendirildiklerinden emin olduğumuz askerî veya tüccâr sınıfından gelen kişilirdi. Bunlardan birisi, Kefe'de kendi adıyle bir mahallesi bulunan Hacı Nebî idi. Hacı Nebi, 1487 yılında, pâdişaha âit dükkânların sorumlusu,[65] yine aynı dönemde, şehir kethüdâsı olarak karşımıza çıkmaktadır.[66] Hacı Nebi, muhtemelen şehrin ilk fethi esnâsında buranın imârı ve tanzîmi maksadıyla merkezden tayîn edilen bir kişi olup, Kefe'nin Osmanlı düzenine göre tanzîminde önemli rol oynamıştı.Yine Kefe'deki Sinan Ağa, Atçı Mahmud, Hoca Şa'bân mahallelerinin isimleri de bunların kuruluşunda rol oynayan kişilerden geliyordu.[67] Bu üç mahalleye adını veren kişiler, büyük tüccâr idiler. Bu tüccârlar, devletle işbirliği hâlinde çalışan kişilerdi. Kanaatimizce, mahallenin merkezî olan câmi ve mescitler, devlet tarafından bu tür şahıslara inşâ ettiriliyordu. Bu kişiler, aynı zamanda vakıf kurucusu idiler. Mahalle vakıfları, kendi adlarını taşıyan

---

[61] S. Aktüre, *"Aynı makâle"*, s. 122.
[62] Ziyâ Kazıcı, *"Osmanlılarda mahalle imamlarının bâzı görevleri"*, s. 32, 34.
[63] Ö. Ergenç, *"Osmanlı şehrindeki mahallenin işlev ve nitelikleri üzerine"*, s. 69.
[64] Ö. Ergenç, *"Aynı makâle"*, s. 74, 75.
[65] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde E. 1547 no'da kayıtlı belge, H. İnalcık tarafından yayınlanmaştır (bkz. *The Customs Register of Caffa. . .* , Document I, Kaziyye 7, s. 153).
[66] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 47.
[67] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 119.

mahallenin isimleri ile aynı idi. Bunların organizasyonu, merkezî otorite tarafından yapılıyordu.

Kefe'de mahalle isimleri büyük çoğunlukla bir mescit ve mescidin bânisi oldukları anlaşılan kişilere dayanmaktadır. Bu açıdan, Bu kişilerin kullandığı sıfat ve ünvânların tedkiki de mahalenin kuruluşu hakkında bâzı fikirler vermektedir. Mahallelere adını veren câmi veya mescitlerin bânileri, genellikle "hacı" veya "hoca" ünvânı kullanmaktadır. Hoca , sanıldığı gibi bir dinî tâbir değildir. "Farsçada efendi, sâhip, kâtip, tüccâr, mu 'allim gibi mânalarda kulanılan hâce kelimesi Arapçaya "efendi" mânâsına gelen şekliyle geçmiştir ". "Bu kelime "Türkçede de mevcut olup, bilhassa Çağatay, Altın Ordu hanlıklarında beylere ve hükümdarlara ünvân olarak veriliyordu ".[68]

1. 2. 3. Şehrin müslüman nüfusu

Vergiye bağlı nüfusun ayrıntısı ile kaydedilerek buna göre mâlî ve iktisâdî icraatların yürütülmesi geleneği Osmanlı Devleti'nde bilinen bir gelenektir. Bu anlayışa göre, bir yer fethedildiği zaman oranın nüfusu, içtimâî fonksiyonlarına göre ayrı ayrı zabtedilir, devletin vatandaşla ilgili mâli politikaları bu esaslara göre tanzim edilirdi. Osmanlı tahrir geleneğinde esas unsur, vergiye bağlı nüfusun ortaya çıkarılması ve buna göre vergi tarh edilmesi idi. Bunun için vergi verebilecek nüfusun mevki ve seviyelerine göre ayrıntısı ile tespit edilmesi gerekiyordu. Bu anlayışla, nüfus, genel olarak, iki kategoriye ayrılmıştır. Bunlar, vergiye bağlı nüfus, "avârız " hâneleri [69] ile vergiden mu'af olan nüfus "mu'af" hâneleridir.

Avârız hâneleri , genel olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Bunlar,bekâr olup vergi verme kudredinde olan[70] " mücerred" ler ve "âile" olup, gerçek anlamda vergiye

[68] A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, s. 166. Hoca tâbirinin bu meyânda diğer mânâları hakkında ayrıca bkz. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, s. 845. H. İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nda "hoca " tâbirinin genellikle tücâr, müteşebbis ma 'nâsını muhâfaza ettiği kanaatindedir (" 15. *Asır Türkiye iktisâdî ve içtimâî târihi kaynakları*", İÜİFM, XV / 1 - 2 (İstanbul 1953) s. 59).

[69] Burada, ciddî bir problem mevcuttur. nüfus araştırmalarında, gerçek hâne ile avârız hânesi arasında ayrım yapılması önemli bir hususdur. Vergiyle mükellef nüfusun gerçek hâne üzerinden sayısı bölgeden bölgeye değişmek üzere, belli avârız hânelerine ayrılması sözkonusu idi. Meselâ, 1015 yılında Alaiye'de üç gerçek hâne bir avârız; konya'da on gerçek hâne bir avârız, Karahisâr - ı Sâhib' de 4 - 5 gerçek hâne bir avârız hânesi itibâr ediliyordu (bkz. L. Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbat Meselesi ve Hubûbattan Alınan Vergiler*, s. 71 - 73. Kefe ile ilgili 1520 tahririn sonuçlarına göre, Avârız hâneleri tek tek ve icmâl halde sayıca belirtilmiş bulunduğundan, bu konuda oldukça şanslı durumdayız. Kefe'de, gerçek hâne ile avârız hânesi arasında hiç bir fark bulunmamakta, her gerçek hâne bir avârız hânesi itibâr edilmektedir.

[70] "Hâne" ve "mücerred" tâbirleri hakkında bkz. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 123.

tâbi olan hânelerdir. Osmanlı nüfus tedkiklerinde "mücerred" lerin bir, normal hânelerin ise 5 kişilik bir nüfusu ifâde ettiği genel kabul görmüştür.[71]

Mu'af nüfusun normal hânelerden yegâne farkı, vergiden mu'af olmasıdır.[72] Mu'aflar, askeri, ilmiye sınıfı başta olmak üzere bütün devlet yöneticilerini ihtivâ eder. Mahalle ve köylerin gerek siyâsî ve gerek dinî ve içtimâî meselelerinin yürütülmesinde temel yetkili olan kadı, imâm, nâib, müderris ve bunun gibi sınıflar ile, âsâyiş ve güvenlikten sorumlu askerî sınıflar, vergiden mu'af idiler.[73] İlmiye ve askerî sınıflarından başka vergi vermeye kudreti yetmeyecek kadar fâkir zümreler de mu'af sınıfına dâhil edilirdi. Bundan başka, devletin özel misyonla görev verdiği kişi veya zümeler de mu'af idiler. Bunlar, "ehl - i berât", "sâhib - i berât" şeklinde ayrıca belirtilmişlerdir. Mu'af hânelerin avârız hânelerinden nüfus bakımından bir fark bulunmamaktadır. Bunlar da diğerleri gibi evli olup, "âile" itibâr edilen gruplardan müteşekkildir; zirâ, bunlar, belli bir mevkide olup, âile kuracak yaşta bulunmaktadırlar. Bunlar içinde "mücerred" sınıfa dâhil kişiler de bulunabilmektedir;

---

[71] Her gerçek hânenin 5 kişilik nüfus itibâr edilmesi ve bununla ilgili problemler için bkz. Ö. Lütfi Barkan, *"Târihî demografi araştırmaları ve Osmanlı târihi"*, Türkiyât Mecmu'ası, X (İstanbul 1953), s. 12. B. McGowan, Ö. Lütfi Barkan'dan itibâren nüfus tespitlerinde gelenek hâline gelmiş 5 emsâl rakamı üzerinde durarak bununla ilgili müspet ve menfi görüşler hakkında bilgi veriyor. McGowan,Eski ve Ortaçağ târihinin nüfus araştırmalarında otorite olan İ. C. Russel'in, Moorish İspanyası'na âit çağdaş kaynakların verileriyle de paralellik göstermesi bakımından 5 emsâl rakamının mâkul karşıladığını belirtirken, M. Cook'un bu emsâlin değeri hakkında şüpheli ve temkinli olunması gerektiği hakkındaki görüşlerini naklediyor (bkz. B. McGowan, *"Food suply and taxation on the Middle Danube* (1568 - 1579), Archıvum Ottomanıcum, I (Mouton 1969), s. 158). Kemâl Çiçek, Barkan'ın 5 katsayısına alternatif olarak Erder'in ileri sürdüğü 3 veyâ 4 katsayılarının daha doğru olduğunu ileri sürer (bkz. K. Çiçek, *"Osmanlı tahrir defterlerinin kullanımında görülen bâzı problemler ve metod arayışları"*, Türk Dünyâsı Araştırmaları, 97 (İstanbul 1995), s. 97. H.İnalcık, Erder'in 3 - 4 kişiden müteşekkil hâne anlayışının doğru olduğunu iddia eder (*The Ottoman Empire...*, s. 28) ve buna da şüpleyle bakılması gerektiğini düşünür (*"Türkiye'nin İktisâdî vaziyeti üzerinde bir tedkik münâsebetiyle"*, Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları - İncelemeler, İstanbul 1993, s. 146). Bizim açımızdan, Barkan'ın klasik görüşü, henüz geçerliliğini muhâfaza etmektedir: zirâ, batılı araştırıcıların Avrupa içtimâi bünyesini esas alarak daha az katsayı önermelerinin tabii olması yanında, bunun Türk içtimâi yapısına ne derece uyduğu da önemli bir husustur. Türk âile tipi, Anne, baba ve çocuklardan müteşekkil olsa da, üreme oranının diğer toplumlara göre yüksek olduğu, yaşlı nüfusun büyük çapta evlât durumundaki ikinci nesille bir arada yaşadığı da dikkate alındığında, 5 emsâl rakamının doğru olduğunu düşünüyoruz.

[72] 1520 târihli tahrir defterinde normal hâneler "hâne -i avârız", mu 'af hâneler " hâne -i gayr - ez avârız" şeklinde kaydedilmiştir ki, bunların nufus bakımından hâne itibâr edildiğine şüphe bırakmamaktadır (bkz. BA, *TD*, 370, s. 482, 483).

[73] Bizim askerî ve ilmiye şeklinde yaptığımız ayrım, içtimâî fonksiyon itibâriyle olup, aslında, Osmanlı Devleti'nde kadılar, müderrisler, yüksek talebeler (mezunlar, danişmendler), askerî sınıfa dâhildirler (bkz. H. İnalcık, *"Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu"*, *Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları* - İncelemeler, s. 50). Bu bakımdan, Osmanlı devletinin temelde ilmiye sınıfını da içine alacak şekilde askerî ve re 'âya olarak iki sınıfı mevcut idi. Kalemiye, ilmiye ve seyfiye gibi ayrımlar, içtimâi fonksiyonu tasrih etmek gâyesine yöneliktir.

ancak, bu, istisnâî bir durumdur. Bu bakımdan, bu hânelerin genel nüfus katsayısı da 5 itibâr edilmiştir.[74]

1. 2. 3. 1. 1520'de müslüman nüfus

Yukarıda belirtildiği üzere, şehrin iskân alanı, iç kale, dış kale ve varoş olmak üzere üç kısımdan müteşekkildir. Her iki tahrir defterinde nüfus kayıtları bu temel kısımlara göre zabtedilmiştir. Bu bakımdan, müslüman nüfusunun şehrin hangi kısımlarında temerküz ettiği rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Aşağıda, şehrin müslüman nüfusunun iskân vaziyeti ile bunaların sayılarını hâvî tablo yer almaktadır.

Tablo VI : 1520'de Kefe'de Müslüman Nüfus

Frenk Hisârı (İç Kale)					
Mahalleler	Hâne	Mücerred	Mu'af	Toplam nüfus[75]	%[76]
Mescid - i Nasuh Reis	10	3	4	73	5
Mescid - i Hoca Ca'fer	20	10	16	190	14
Mescid - Hoca Şa'bân	3	–	4	35	3
Mescid - i Musalla	12	2	6	92	7
Mescid - i Atçı Mahmud	26	2	8	172	12
Mescid - i Hacı Kişver	23	2	5	142	10
Mescid - i Balat	–	–	1	5	–
Mescid -i Çenelu[77]	35	7	14	252	18
Mescid - i Mercan Ağa	61	2	18	397	29
Câmii Hacı Nebi	4	1	1	26	2

[74] Mu 'af olup aynı zamanda mücerred olanlar, tahrir defterlerinde ayrıca belirtildiklerinden bu konuda fazla bir problem çıkmamaktadır. Mu 'af - mücerred sınıfı, hâne sütununa değil, mücerred sütununa kaydettik.

[75] Toplam nüfusun tespitinde, her hâne 5 kişilik nüfus itibâr edilmiş, hâne sayısı 5 katsayısı ile çarpılarak toplam nüfus tespit edilmiştir. Mu'af hânelerin toplam nüfusu da 5 katsayısına göre hesaplanmıştır.Toplam hâne sayısı ile sözkonusu katsayısı çarpılmış, çıkan sonuca mücerredler ilâve edilmek sûretiyle nüfus yekûnu bulunmuştur. Bu hesaplamanın tahmîni olduğu gözönünde bulundurulmalıdır.

[76] Yüzdeler, mahallelerin toplam nüfusunun kısımlardaki toplam nüfusa oranını göstermektedir.

[77] Bu mahallede, aynı isimde bir vakıf olup, mahalle imâmı ile berâber 6 kişi bu vakıfda ikâmet ediyordu (BA, *TD*, 214, s. 24)

Toplam[78] Mahalle: 10	194 x 5 = 970	29	77 x 5= 385	1384	100
	kal 'a - ı Birûn (Dış Kale)				
Mescid -i Halil Tegin Kara	23	12	11	182	6
Mescid -i Dağtasyan	16	6	3	101	3
Mescid -i Hoca Ca'fer	31	7	4	182	6
Mescid -i Sinan Ağa	31	2	12	217	7
Câmii Kebir	24	8	11	183	6
Câmii Cedîd (Der Gölbaşı)	29	7	9	197	7
Mescid -i Hâtun[79]	55	11	7	321	11
Mescid -i Seyyid Balak	15	1	3	91	3
Mescid - Hoca Veli	34	6	11	231	8
Mescid -i Mehmed serbazar	32	2	7	197	7
Mescid -i Mercan Ağa	39	4	10	249	9
Mescid -i Aktaş	28	3	9	188	6
Mescid - i Şirvânî	22	1	5	136	5
Mescid - Cancan [80]	15	2	9	122	4
Mescid -i Hoca Hasan	3	3	3	33	1
Mescid -i Hayreddin	15	1	6	106	4
Mescid -i Hasan Rubân	13	4	3	84	3
Câmii Kasım Paşa	19	2	2	107	4
Toplam[81] Mahalle: 18	444 x 5 = 2220	82	125 x 5 = 625	2927	100
	kal 'a - ı Hâkî (Toprak Kale - Varoş)				
Mescid -i Ahmed Hayyât	16	1	7	116	9

[78] Defterde yekûn olarak verilen tolam hâne miktârı le tek tek yaptığımız toplamlar arasında fark mevcut olup, kendi tespitlerimizi esas aldık. Defterdeki yekûn, hâne olarak 139 'dur (bkz. BA, *TD*. 370, s. 483). Bizim tespitimize göre 194 olması gerekiyor.

[79] Sözkonusu Hâtun, Şehzâde Mehmed'in hanımıdır (bkz. BA, *TD*, 370, s.481).

[80] Bu mahalleye adını veren şahıs, Cacan Ahmed olup, Kefe - Anadolu arasında ticâret yapan büyük tüccârlardan idi (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 119)

[81] Defterde toplam hâne miktârı 445 verilmiş (BA, *TD*, 370, s. 483). Bizim tespitimize göre 444 olması gerekiyor.

Mescid i Sinan Ağa	19	12	28	247	18
Mescid - i Beylihâfiz	20	4	3	119	9
Mescid -i Üryân Dede	13	-	6	95	7
Mescid -i Seyyid Mehmet	2	-	3	25	2
Mescid - i Ebul Kemâl	51	2	4	277	21
Mescid -i Kâtib Sinânfakih	17	6	5	116	9
Câmi - i Hamzâ - i Bosna	28	14	5	179	13
Mescid - i Ahmed ...	10	—	2	60	5
Mahalle - i Çer - kesân	12	3	—	63	5
Mahalle - i Tâ - tarân	7	1	—	36	3
Toplam Mahalle: 11	195 x 5 = 975	43	63 x 5 = 315	1333	100
Genel Toplam Mahalle:39	4116	154	1325	5644	—

1520'de İç kalede 10 mahalle bulunmaktadır. nüfus itibâriyle en büyük mahalleler, büyüklük sırasına göre, Mescid - i Mercân Ağa, Mescid - i Çenelu, Mescid - i Hoca Ca'fer, Mescid - i Atçı Mahmut ve Mescid - i Hacı Kişver mahalleleridir. nüfusun % 83 gibi büyük bir kısmı, bu 5 mahallede toplânmıştır. Geri kalan % 17 'lik nüfus, diğer 5 mahallede meskûndur. Bu bakımdan, iç kalenin iskân alanı, nüfusun büyük kısmının temerküz ettiği bu 5 mahalleden müteşekkildir.

En az nüfusa sâhib Mescid - i Balat, 1542 yılında sancak beyinin mukîm bulunduğu mahalle olması bakımından, ayrı bir tahlile muhtaçtır.[82] Sözkonusu mahalle, kanaatimize göre bu târihte de sancakbeyinin mukîm olduğu yerdir. nüfusca az olmasının sebebi, bu mahallenin yalnız sancakbeyi ve maiyyetine âit bulunması olabilir. Sancakbeyinin maiyyetinin tahrire geçirilmediğini sanıyoruz.

Dış kale (birûn)'de 18 mahalle yer almaktadır. nüfusca en büyük mahalle, Mescid - i Hâtun mahallesidir. Dış kale nüfusunun % 10 'dan fazlasını barındıran tek mahalle burasıdır. En az nüfus barındıran mahalleler, % 1'le Mescid - i Hoca Hasan, % 3 ' le Mescid - i Dağtasyan, Seyyid Balak, Hasan Rubân Mahalleleridir. Dış kale mahallelerinde nüfusun iç kaleye nazaran daha dengeli iskân edilmiş olduğu görülüyor.Burada nüfusun büyük kısmını barındıran mahalle bulunmamaktadır.

[82] Kefe mirlivâsı Halil Bey, 1542 tahrir kayıtlarına göre Mescid -i Balat mahallesinde oturuyordu. Bkz. aş. s. 226.

Toprak kale (Kal 'a - i Hâki) 'de 11 mahalle yer almaktadır. Burada da yine iç kaledeki durum söz konusu olup, nüfusun belli mahallelerde temerküz ettiği gözlenmektedir. Dış kalenin nüfusca en büyük mahallesi, % 21 nüfusa sâhip Mescid-i Ebul Kemâl mahallesidir. Bunu, %18'le Mescid - i Sinan Ağa, % 13'le Mescid - i Hamzâ - i Bosna Mahalleleri tâkib etmektedir. Dış kalenin % 52'lik kısmı bu üç mahallede temerküz etmiştir. Dış kalenin % 9'luk nüfusunu barındıran Mescid - i Ahmed Hayyât, Mescid - i Beylihâfiz ve Mescid - i Kâtib Sinanfâkih mahalleleri de büyük mahalle durumundadırlar.

Kefe'nin müslüman şehir nüfusunun 1520'de semtelere göre dağılımı şöyle idi:

Tablo VII: 1520'de Müslüman Nüfusun Semtlere Göre Dağılımı

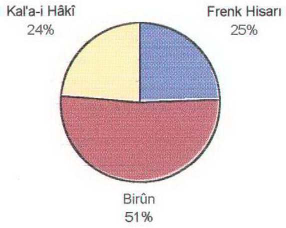
Semtler	nüfus Miktarı	%
Frenk Hisârı (İç kale)	1384	24
Birûn (Dış kale)	2927	52
Kal'a - i Hâkî (Varoş)	1333	24
Toplam	5644	100

Tablo VII'de görüldüğü üzere, Kefe'nin toplam şehirli müslüman nüfusu 5644'dür. Bunun % 24'lük (1384) kısmı Frenk Hisârı(İç kale) , % 52'lik kısmı Kal'a- i Birûn (Dış kale), % 24 kısmı dakal 'a - ı Hâki (Toprak kale - varoş)'de meskûndur. nüfus dış kale ve varoşta eşit şekilde dağılırken, yarıdan fazlası dış kalede temerküz etmiştir.

Nüfûsun semtlere göre dağılımı, Grafik III'den izlenebilir.[83]

[83] Grafik yüzdelerindeki cüzi farklar, küsûratların eklenmesinden kaynaklanmakta olup, ciddi bir farklılık sözkonusu değildir.

Grafik III: 1520'de Müslüman Nüfusun Semtlere Göre Dağılımı

Yalnız müslüman nüfus açısından yaptığımız bu tespit, Gayr-i müslimlerin yerleşim düzeni de gözönünde bulundurulduğunda, esas yerleşimin dış kalede vukûbulduğunu göstermektedir. Bu dağılımın yalnız müslüman nüfus için geçerli olduğunu, şehirdeki Gayr-i müslimlerin de gözönüne alınmasıyla dış kaledeki iskân oranının iyice artacağını hatırlatalım.

1.2. 3. 1. 2. 1520'de belli nüfus grupları

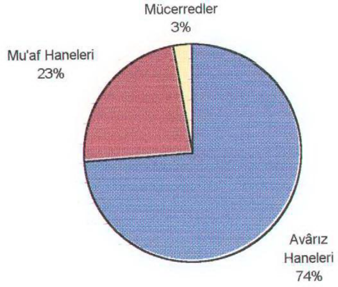
Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı nüfus tahrirleri vergi esâsına göre düzenlenmiş olmakla berâber, bu tahrir sonuçları, nüfus hakkında bâzı ayrıntılar ihtivâ etmektedir. Vergi oranlarının belirlenmesinde "mücerred" ve "hâne"'yi ayırmak maksadıyla düzenlenen tahrir, nüfusun kantitatif yönünden başka, kalitatif veçhesinin analiz edilmesine de imkân tanımaktadır. Vergi mükellefi hâneler ile mu'afların tefrîki, yönetici sınıf ile halk arasındaki ayrımın yapılmasına imkân tanımaktadır. Aşağıda mu'af sınıfla ilgili tabloda görüleceği üzere, sırf fâkir olması yüzünden mu'af olan pir - i fâni ve divâne gibi zümreler, Kefe'de çok azdır. Bu bakımdan, mu'af zümreleri, devletin resmî görevlileri grubunda incelemek mümkündür.

Tablo VIII: 1520'de Nüfus Grupları

nüfus Grupları	Miktar	%
Avârız hâneleri	4165 (833 hâne)	74
Mu'af hâneleri	1325 (265 hâne)	23
Mücerredler	154	3
Toplam	5644	100

Avârız ve mu'af hânelerinin yüzdeleri toplândığında, nüfusun % 97'si âileler, % 3'ü ise 15 - 18 yaş arası bekârlardan meydâna geldiği görülmektedir. nüfus gruplarının dağılımı, Grafik IV'de ayrıca görülmektedir.

Grafik IV: 1520'de Nüfus Grupları (müslümân)

Görüldüğü gibi, nüfusun dörtte üçüne yakını vergi nüfusundan müteşekkildir. Mücerredleri de vergi nüfusu itibar etmek gerekir ; zirâ, bunlar ileri yaşlarda vergi vergi vermeye aday olmaları bakımından kaydedilmişlerdir.

1. 2. 3. 2.1542'de müslüman nüfus

Tablo IX'da Kefe'nin müslüman nüfusu, semtlere göre verilmiştir.1520 yılı nüfus verilerinin tahlilinde olduğu gibi tablo verilerinin tahlili önce mahallelerden başlanarak mikro düzeyde ele alınmış sonra genel tahlillere geçilmiştir. Gerek avârız, mu'af ve mücerred gibi nüfus grupları, gerekse yukarıda ele alınan yaş gruplarında bahsedilen kriterler burada da geçerli olup, bunlarla ilgili genel izâhat bu kısımda yapılmayacaktır. Bu kısımda, iskân ve diğer nüfus faktörlerinin iki târih bakımından mukâyesesine ağırlık verilecektir.

Tablo IX: 1542'de Kefe'de Müslüman Nüfus

Frenk Hisârı (İç Kale)					
Mahalleler	Hâne	Mücerred	Mu'af	Toplam	%[84]
Mescid -i Nasuh Reis	10	2	7	87	7
Mescid - i Hoca Ca'fer	16	6	6	116	10
Mescid - Hoca Şa'bân	--	--	3	15	1
Mescid - i	9	4	5[85]	74	6

[84] Nüfus yüzdelerinin tespitinde ,mahalle nüfusunun kısımların toplam nüfusuna oranı esas alınmıştır.

Musalla					
Mescid - i Atçı Mahmud	21	11	8	156	13
Mescid - i Hacı Kişver	21	6	4	131	11
Mescid - i Balat[86]	—	—	3	15	1
Mescid -i Çenelu	55	16	12	351	30
Mescid - i Mercan Ağa	20	18	17[87]	203	17
Câmii Hacı Nebi	7	—	1	40	4
Toplam Mahalle: 10	159 x 5 = 795	63	66 x 5 =330	1188	100
		kal 'a - ı Birûn			
Mescid - i Yeniçeri Halil	53	16	19	326	7
Mescid -i Dağtasyan	19	4	2	109	2
Mescid -i Hoca Ca'fer	41	5	8	250	6
Mescid -i Sinan Ağa	25	5	3	145	3
Câmii Kebir	39	5	8	240	5
Câmii Cedîd (Der Gölbaşı)[88]	35	18	9	238	5
Mescid -i Hâtun	72	16	6	406	9
Mescid -i Seyyid Balak	32	10	2	180	4
Mescid - Hoca Veli	54	11	7	316	7
Mescid -i Serbazar[89]	46	22	10	302	7
Mescid -i Mercan Ağa	71	13	11	423	9
Mescid -i Aktaş	34	7	5	202	5
Mescid - i Şirvânî	36	9	5	214	5
Mescid - i	24	4	6	154	3

[85] Mescid -i Musalla mahallesinde mûkim bir kâtib ve bir kayyûmun mücerred oldukları kaydedilmiş. Bu nedenle bunlar mücerred sütununda gösterildi.

[86] Kefe sancakbeyi Halil Bey, Mescid - i Balat mahallesinde mukimdir (bkz. BA, *TD*,214, s. 24).

[87] Bu mahallede bir kâtib, aslında mu'af sınıfa dâhil olduğu halde mücerred olduğu için mücerred sütununda gösterildi.

[88] 1520 tahririnde "Mahalle - icâmi - i Cedid" tesmiye edilenmevki, 1542 tahririnde Mahalle-i câmi - i Cedid - der Gölbaşı" şeklinde kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 481; *TD*, 214, s. 30).

[89] 1520 tahririnde "Mescid - i Mehmet Serbazâr " şeklinde kaydedilmiş bulunan mahalle, 1542 'de yalnız "Mescid - i Serbazâr" şeklinde kaydedilmiştir (Her iki târih için bkz. BA, *TD*, 370, s. 481; *TD*, 214, s. 34).

Cancan[90]					
Mescid -i Hoca Hasan	4	7	1	32	1
Mescid -i Hayreddin[91]	28	8	6	178	4
Mescid -i Hasan Rubân[92]	47	6	4	261	6
Câmii Kasım Paşa	67	24	13	424	9
Mescid - i Üryândede[93]	22	--	3	125	3
Toplam Mahalle: 19	749 x 5 = 3745	190	118 x 5 =590	4525	100
Kal 'a - ı Hâkî (Toprak Kale - Varoş)					
Mescid -i Ahmed Hayyât	33	14	3	194	11
Mescid i Sinan Ağa	34	7	10	227	13
Mescid - i Beylihâfız	21	1	2	116	7
Mescid - i Ebul Kemâl[94]	71	3	3	373	22
Mescid -i Kâtib Sinân Fakih	29	6	3	166	10
Câmi - i Hamzâ - i Bosna	36	14	4	214	13
Mescid - i Hüsâ-meddin	64	16	16	416	24
Toplam Mahalle: 7	288 x 5 =1440	61	41 x 5 = 205	1706	100
Genel Toplam Mahalle:36	5980	314	1125	7419	--

[90] Sözkonusu mahallenin diğer adı, Üveys Yeniçeri'dir (bkz. BA, *TD*, 214, s. 38). Bu mahalleye adını veren ilk şahsın Hacı Cancan Ahmed olduğu yukarıda belirtilmişti. Böylece, mahalle isimlerindeki değişmelerde rol oynayan faktörler hakkında da ip uçları elde ediyoruz. İlk zamanda rol oynayan şahıs unutuluyor, zamanla mahallenin yönetim, imâr ve başka unsurlarına katkıda bulunan şahıslar, mahalleye adını verebiliyordu. Bunun mislallerine günümüzde de rastlıyoruz.

[91] Mahallenin adı, 1520'de yalnız "Mescid -i Hayreddin" dir.1542'de, "Mahalle - i Mescid - i Hayreddin nâm - ı diğer Mescid - i Mustafa Danişmend" şeklinde kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 481; *TD*, 214, s. 39).

[92] Mezkûr mahallenin adı, 1520'de "Mahalle - i Mescid - i Hasan Ruban" iken, 1542'de "Mahalle- i Mescid - i Hasan Ruban, nâm - ı diğer Hacı Bekir " olmuştur (bkz. BA, *TD*. 370, s. 481; *TD*, 214, s. 40).

[93] 1520'de yalnız "Mahalle - i Mescid - i Üryân Dede" tesmiye edilen bu mahalle, "Mahalle - i Üryân Dede, nâm - ı diğer Seyyit Mehmed" şeklinde kaydedilmiştir(bkz. BA. *TD*, 370 , s. 482; *TD*, 214,s. 43).

[94] Bu mahallenin 1520'deki adı "Mahalle - i Mescid - i Ebul Kemâl Şerif " iken, 1542'de yalnız "Mahalle - i Mescid - i Ebul Kemâl" olmuştur (bkz. BA, *TD*, 370, s. 482; *TD*, 214, s. 46).

Tablo IX'da mahalle düzeni ile ilgili verilerden görüldüğü üzere, İç kalenin mahalle sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1520'de 10 adet mahalleden meydâna gelen Frenk Hisârı (İç kale), bu târihde de 10 mahalleden müteşekkildir. Mahalle isimlerinde de ciddi bir değişim sözkonusu değildir. Mahalle isimlerini tamâmen değiştirmeyen cüz'i değişmeler, yeri gelince gösterildi.

Nüfus bakımından bu dönemde en büyük mahalleler, İç kale nüfusunun % 30'unu barındıran Mescid - i Çenelu, % 17'sini barındıran Mescid - i Mercan Ağa, % 13'ünü barındıran Atçı Mahmud, % 11'in barındıran Mescid - i Hacı Kişver mahalleleridir. İç kale nüfusunun % 10'luk kısmını barındıran Hoca Ca'fer de bunlara dâhil edildiğinde, nufûsun % 70'lik kısmının beş mahallede, geri kalan kısmının ise diğer beş mahallede temerküz ettiği gözlenmektedir ki, nüfusun belli mahallelerde toplanması husûsunda 1520 yıllarına âit vaziyet değişmemiştir. Bu dönemde de nüfusun toplândığı mahalleler aynıdır. Ancak, nüfusun belli mahallelerde toplânma oranında % 13'lük bir azalma olmuştur. 1520'de bu merkezî mahallelerde toplanan nüfus oranı, % 83 idi.

Kefe sancakbeyinin oturduğu Mescid - i Balat mahallesinde, avârız hânelerinin hiç yer almaması, buna karşılık 3 adet mu'af nüfusun bulunması, bu mahalle ile ilgili 1520'de yaptığımız tespiti destekleyici niteliktedir. Bu mahallede sancakbeyinin maiyeti oturuyordu ve bunlar tahrire geçirilmemişti. Bu mahallede hiç olmazsa % 5'lik bir nüfusun barınmış olduğunu düşünüyoruz.

Dış kalede, 1520'ye göre hem mahalle adedi, hem de isimlerde bâzı değişiklikler sözkonusudur. 1520 'de 18 olan mahalle sayısı, 1542'de 19'a yükselmiştir. Bu değişim, mahalle adedindeki reel bir artışdan kaynaklanmamaktadır. Mescid - i Üryândede mahallesi, 1520'de Varoş (Toprak Kale)'da iken, 1542'de Dış kale (birûn)'de kalmıştır. Bu durum, Dış kalenin varoşlara doğru büyüyerek mezkûr mahalleyi içine almasının bir sonucudur. Böylece, dış kale, aradan geçen zaman içinde nüfusça büyüyerek varoşlara taşmış ve varoş mahallelerinden bâzılarını kuşatmıştır. Bunlardan birisi de bu mahalledir.

1520'de olduğu gibi mahallelerin nüfus dağılımının dengeli olduğu görülmektedir. Mahalle nüfuslarının toplam dış kale nüfusuna oranlarında % 10'u geçen bulunmamaktadır. En büyük nüfus barındıran üç mahallenin toplam Dış kale nüfusuna oranı % 9'dur. Bu mahalleler, 1520'de de aynı şekilde en büyük mahalleler idi. Mahallenin büyümesinde tek ciddî farklılık, Kasım Paşa mahallesinde görülmektedir. 1520'de Dış kale nüfusuna oranla % 3 nüfusa sâhip bu mahalle, 1542'de % 9'luk bir nüfusa sâhipti ki, bunu ciddî bir büyüme olarak kabul etmek durumundayız. En az nüfusa sâhip mahalle, % 1'le Mescid - i Hoca Hasan mahallesidir. Bu mahalle, 1520 'de de en küçük mahalle konumunda idi.

Mahalle adedi ve yapısında en ciddi değişiklik, Kal'- i Hâki tesmiye edilen Toprak Kale (varoş) kısmında olmuştur. 1520'de 11 olan mahalle adedi, 1542'de 7'ye düşmüştür. Bunun sebebi, yukarıda kısmen belirtildiği üzere, dış kalenin nüfusça büyüyerek varoş mahallelerini içine almasıdır. 1520'de varoşda bulunan

Mescid - i Üryândede ve Mescid - i Seyyit Mehmed isimli iki ayrı mahalle, 1542'de " Mescid - i Üryândede mahallesi" adıyla tek mahalle olarak dış kaleye dâhil olmuştur. Bu iki mahallenin birleştiği, 1542 yılına âit kayıtlarda "Mescid -i Üryândede mahallesi" nin yanına düşülen şerhden anlaşılıyor.[95]

1520'de iki ayrı mahallede meskûn bulunan Çerkesler ve Tatarların 1542'de mahalle kayıtlarına yansımadığı görülmektedir. Bunun sebebinin, Çerkes ve Tatarların gerek varoş, gerekse varoşa doğru büyüyen dış kale nüfusu içinde eriyerek ayrı unsurlar olmaktan çıkması olduğunu düşünüyoruz. 1542'de birleşerek dış kaleye dâhil olan iki mahalle ile, Çerkes ve Tatarlardan ibâret diğer iki mahallenin 1542'de varoşlarda bulunmayışını ciddî bir değişiklik olarak görmüyoruz; zirâ bu, müslüman nüfusun büyümesinin tabii bir sonucu idi. Ayrı bahisde ele alınacağı üzere, şehrin Gayr-i müslim nüfusunda da büyük bir azalma olmuştur ki, Çerkes ve Tatarların Gayr-i müslimlerden boşalan Dış kaleye çekilmiş olmaları büyük bir ihtimâldir. Bunların dışında 1542'de Kefe'nin varoşlarına eklendiği görülen tek mahalle, Mescid - i Hüsâmeddin mahallesidir. Buna karşılık, 1520 kayıtlarında görülen ve defterdeki silinme yüzünden tam okunamayan Mescid - i Ahmed ... mahallesinin 1542'de yer almadığı görülmektedir . Bu mahalleninin ismindeki tam okunamama yüzünden, belki "Mescid - i Hüsâmeddin" mahallesi ile aynı olması da mümkündür. Bu durumda, ismi tam okunamayan Mescid - i Ahmed... mahallesinin, 1520'de varoş nüfusuna % 5 olan oranının,1542'de % 24 olarak % 19'luk bir artış gösterdiğini kabul etmek gerekir.

Yukarıdaki açıklamaların sonunda kalenin toplam mahalle adedinin iki târih açısından ciddî bir değişikliğe uğramadığını ifâde etmek mümkündür. Çerkes, Tatar, mahalleleri 1542'de ortadan kalkarken, Mescid - i Hüsâmeddin mahallesi eklenmiştir.Böylece, ilk târihte 39 olan mahalle adedinin ikinci târihde 36'ya düşmesi, şehrin mahalleler açısından küçüldüğü ve azaldığı şeklinde yorumlamanın yanlış olacağını düşünüyoruz. Bunun, bir sebebinin dış kalenin varoş aleyhine büyüyerek bâzı mahalleleri birleştirmesi, diğerinin ise Çerkes ve Tatar mahallelerinin ortadan kalkması gibi küçülme hâricinde faktörler olduğu yukarıda izâh edildi. müslüman şehir nüfusunun azalma yerine büyüdüğü, Tablo IX'un incelenmesiyle anlaşılacaktır.

1542'de Dış kale nüfusun mahallelere göre dağılımının 1520'ye göre daha dengeli olduğu gözlenmektedir. 1520'de % 3'le 5 arasında nüfusa sâhip dört mahalle bulunurken, 1542'de % 7 ile en az nüfus barındıran tek mahalle mevcuttur.

Tablo IX'dan çıkarılabilecek diğer bir mukâyese unsuru, nüfusun kısımlara göre dağılımının toplu olarak incelenmesidir. Nüfusun kısımlara göre dağılımı aşağıda,icmâl tabloda yer almaktadır.

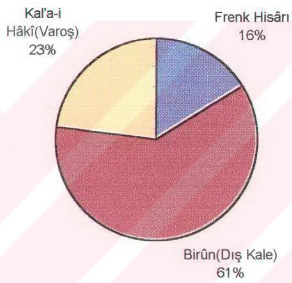
[95] Bkz. yuk.. Tablo IX.

Tablo X : Nüfusun Semtlere Göre Dağılımı (1542)

Semtler	Nüfus Miktarı (kişi)	%
Frenk Hisârı (İç kale)	1188	16
Birûn (Dış kale)	4525	61
Kal'a-i Haki (Varoş)	1706	23
Toplam	741 9	100

1542'de nüfusun semtlere göre dağılımı Grafik V'de ayrıca görülmektedir.

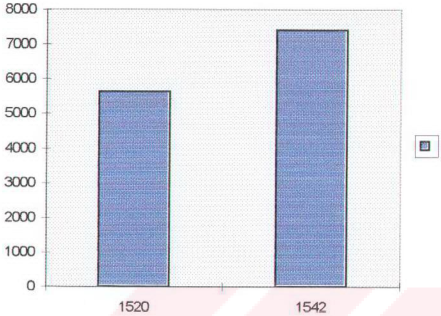
Grafik V: 1542'de Nüfusun Semtlere Göre Dağılımı

Nüfusun semtlere göre dağılımında 1520'deki genel perspektifte bir değişiklik olmamış, dış kale büyük nüfus çoğunluğunun temerküz ettiği kısım olarak kalmıştır.1520'de Dış kalede nüfus oranı % 52 iken, 1542'de % 61'e çıkmıştır.Buna karşılık, iç kaledeki nüfus oranı, ilk târihe göre % 24'den % 16'ya düşerek % 8'lik bir azalma göstermiştir. Varoş nüfusunda her iki târihte ciddi bir değişiklik olmamıştır.

Şimdi, iki târihteki nüfus sayısını karşılaştıralım.Grafik VI, Kefe'nin müslüman nüfusunu her iki târihe göre ele almaktadır.

Grafik VI : 1520 ve1542 'de Müslüman Nüfus

Kefe'nin şehirli müslüman nüfusunda, 1520'ye göre önemli sayılabilecek artış vukûbulmuştur.Bu târihte 5644 olan müslüman şehirli nüfus, 1542'de 7419'a çıkmıştır. Önceki târihe göre nüfus 1775 miktârında bir artış göstermiştir ki, bu, % 31'lik bir nüfus artışına tekâbül eder.

1. 2. 3. 2. 1. 1542'de belli nüfus grupları

1520 'de müslüman nüfusunun avârız hâneleri, mu'af hâneleri ve mücerredler şeklinde tespit ettiğimiz nüfus grupları birer tablove grafik ile gösterilmişti. Aşağıda, aynı perspektifle, 1542'ye âit üç nüfus grubunu ihtivâ eden tablo yer almaktadır.[96]

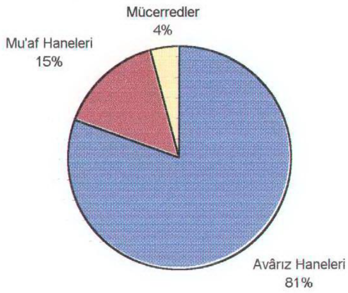
Tablo XI: 1542'de Nüfus Grupları (Müslümân)

Nüfus Grupları	Miktar	%
Avârız hâneleri	5980 (1196 hâne)	81
Mu'af hâneleri	1125 (225 hâne)	15
Mücerredler	314	4
Toplam	7419	100

Nüfus grupları, Grafik VII'de ayrıca ele alınmıştır.

[96] Gerekli titizlik gösterildiği halde, bu târihle ilgili mu'af nüfusun tam tespit edildiği husûsunda kuşkularımız mevcuttur. 1520 tahririnin verileri istatistik metoduna son derece uygun bir şekilde işlenmiş, mu'af sınıflar tahrir kâtipleri tarafından ayrı ayrı belirtilmiştir. Buna karşı, 1542 tahririnin sonuçları, yalnız avârız ve mücerred nüfusun tespitine göre yapılmıştır.

Grafik VII: 1542'de Nüfus Gruplarının Dağılımı

Bu târihlerde avârız hânelerinin toplam nüfusunda ilk târihe göre % 7'lik bir artış sözkonusudur. Buna karşılık, mu'af nüfus toplamında, toplam nüfusa göre % 8'lik bir düşüş mevcuttur. Mücerredlerde ise 1520'ye göre % 1'lik bir artış gözlenmektedir.

1. 2. 3. 3. Vergi mükellefi nüfusda meslekî zümreler

Vergi mükellefi hâneler kaydedilirken, hâne reislerinden bâzılarının meslekleri belirtilmiştir. Bu veriler, ancak 1542 tahrir kayıtlarında mevcut olup, 1520 tahrir kayıtları mu'af nüfusu ayrıntısı ve sayıları ile kaydetmesine rağmen, vergi hânelerini yalnız sayı vermek sûretiyle belirlemiştir. Bu bakımdan, aşağıda meslekî isimleri yansıtan bilgiler, 1542 târihli tahrir defterine âittir. Bunların, toplam meslek erbâbını ihtivâ ettiği düşünülmemelidir. Kendi tetdiklerimizle çıkardığımız bu mesleklerde gözden kaçanlar olabileceği gibi, tahrir kayıtlarına yansımayanların da bulunabileceği gözönünde bulundurulmalıdır. Nitekim, bu konuda yapılan diğer tedkiklerde de aynı hususa dikkat çekilmiş, tahrir defterlerinde vargiyetâbi nüfusun Müslümanlarda toplam nüfusa göre % 22, Hıristayanlarda % 4'ünün meslekleri hakkında bilgi verildiği, dolayısıyle büyük bir kesimin meslekleri hakkında tahrir defterlerinin açıklama yapmadığı belirtilmiştir.[97] Aşağıdaki veriler, sâdece mesleklerle ilgili bir fikir verebilir.

Azadlı köle :18, simsâr:1, pehlivân: 1, meremmetî: 3, hayyât: 7, hallâc:5, tüccâr: 14, sarrâf: 1, tabâk: 2, kazzâz :1, kasâb: 10, dellâl: 7, sarrâc:2, tabâh:2, berber: 2, hamâmî :1, helvâyî:2, saffâr:1, revgânî : 2, harrât: 2, boyacı: 2, kömürcü:2, sabûnî: 3, penyeduz :1, lagar :1, sofi:3, debbâğ: 3, doğancı:1, hammâl: 2, bozacı: 2.

[97] Bkz. W.Lowry Heath, *Aynı eser*, s. 38.

XVI. yüzyılın iktisâdî ve içtimâî hayâtının ürünü olan kasab, helvacı, tamirci, dokuma ve mâden imâlâtı ile ilgili bir çok meslek takrîben dengeli bir şekilde dağılım gösterirken, azadlı köle, tüccâr, ticâret ve pazarın vazgeçilmez elemanı olan dellâl gibi mesleklerin diğerlerine göre bir hayli fazla olduğu dikkati çekmektedir. İktisat kısmında görüleceği üzere, Kefe, aslında bir üretim şehri olmaktan çok, ticâret şehridir. Asya ve Avrupa arasındaki transit merkez olan Kefe'nin en önemli gelir kaynağı, ticâretten sağlanan gümrük gelirleridir. Tüccârlık mesleğinin en fazla sayıda yer alan meslek olmasını bu şekilde izâh etmek mümkündür.

Kefe'nin en önemli gelir kaynaklarından birisi de esir ticâretidir ki, bunun içtimâî yapıya yansıdığı görülmektedir. Tahrir defterinde "falan mu'takı filân" şeklinde yer alan "azadlı köle tesmiye ettiğimiz nüfus , eskiden köle olarak satıldığı halde zamanla hürriyetini kazanan insanları aksettirmektedir. [98] Şehir içinde Abdullah veya "Abdullah veledi falan" gibi ismi taşıyan kişilerin de kölelikle ilgilerinin buluduğu varsayımları üzerine bu ismi taşıyanların toplam nüfusa nispetlerinin köle menşe 'li nüfusu göstereceği ileri sürülmüştür. Ancak, gerek Abdullah adının çok yaygın bir müslüman adı olması, gerekse "Abdullah" isminin kölelikten başka devşirme, serbest şekilde müslümanlığı benimseyen(muhtedi) nüfusa da teşmil edilmesi, [99]bu konuda kesin standardın henüz oluşmadığını göstermektedir.Bu bakımdan,yapılacak tespitlerin kesin köle nüfusunu göstermeyeceği düşüncesindeyiz.

1. 2. 3. 4. Mu'af hânelerin meslekî açıdan tahlili

Yukarıda nüfus gruplarının değerlendirilmesi dolayısıyle belirtildiği üzere, mu'af sınıfları yönetici sınıflar açısından değerlendirmek yanıltıcı olmayacaktır. 1520 yılında bir adet divâne, 1542'de bir adet pir - i fânî bulunmaktadır. Çalışamayacak kadar yaşlı veya fakîr olduğu için mu'af sınıfına dâhil bulunan bu iki zümre hâriç tutulduğu taktirde, geri kalan bütün meslekî zümreler, devletin taşradaki yürütme kuvvetini temsil etmektedirler.

İmâm, müezzin, hâtib, mu'allim, vâız, hâfiz, kadı, müderris, sancakbeyi, dizdâr, azeb, topçu ve gibi meslekî zümreler, dinî, ilmî, hukûkî, askerî alanda devletin taşradaki temsilcileri konumundadırlar. Devlet, merkezden taşraya doğru yönetimini bunlar vâsıtasıyle gerçekleştirmektedir.

Kethüdâ ve halife gibi zümrelerin, merkezden taşraya görevlendirilen ve merkezin taşrayla ilgili plânlarının yürütülmesini sağlayan husûsî kişiler olduğunu düşünüyoruz. Emin, muhassıl gibi zümreler, mukâtaanın yönetimi konusunda nâzırın emrinde çalışan kişilerdi.

---

[98] Bkz. F. Emecen. *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 61.

[99] Abdullah adının köle, devşirme, muhtedileri ifâde edebileceği hakkında bkz. Ö. Lütfi Barkan, "*Edirne askerî kassamına âit tereke defterleri (1545 - 1659)* ", Belgeler, III / 5 - 6 (Ankara 1993) s. 11; Abdullah adının muhtediler için kullanıldığı hakkında bkz. W. Lowry Heath, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi*, s. 119.

Mütevelli , câbî ve kayyûm gibi zümreler, şehrin vakıflarında görevli yönetici şahısları temsil etmektedir.

Bevvâblar, kale kapılarının güvenliğinden sorumlu şahıslardır. Kale kapılarının sabah açılması ve akşam kapatılması, gündüzün buralardan giriş ve çıkışların denetlenmesinden bunlar sorumlu idi.

Merd - i hân tesmiye edilen zümreler, Kefe'de yaşadığı halde, Kırım hânına bağlı olan eskerî sınıflardır. Kefe'de Kırım hânına bağlı bundan başka zümreler de bulunuyordu. Tahrir defterlerinde "kadı - i hân"[100], "emânet - i hân"[101] , "kâtib - i hân",[102] gibi zümreler mevcuttu.Bunlar, içtimâ 'î fonksiyonlarına göre, Kefe'de yaşayan Tatar halkının hukûkî meselelerini çözmek, ayrıca Kefe gümrüğünde Kırım Hanlığı'na bağlı gelirlerin muhâsebesini tutmak gibi görevler ifâ ediyorlardı.[103]

Literatürümüzde meslekî fonksiyonları hakkında yeterli bilgi bulunan bu zümreleri tek tek izâh etmeye gerek duymuyoruz.

Tablo XII: 1520 ve 1542 Târihlerinde Mu'af Sınıfların Dağılımı

	Frenk Hisârı		Dış kale		Varoş		Toplam	
Meslekler	1520	1542	1520	1542	1520	1542	1520	1542
İmâm,müezzîn, hâtib	17	21	36	46	18	12	71	79
Seyyid	2	–	–	11	–	1	2	12
Mu'allim,vâız	2	–	2	–	–	–	4	–
Danişmend	–	–	–	8		–	–	8
Hâfiz	3	2	2	2	–	1	5	5
Müderris	3	3	1	6	–	1	4	10
Kadı	1	3	–	–	1	–	2	3
Mîr liva	–	1[104]		–		–	–	1
Kâtib	4	12	1	8	–	1	5	21
Kethüdâ	1	1	5	3	5	1	11	5
Emin	3	7	1	4	1	–	5	11
Halife	–	1		–		–	–	1
Kapudan	1	–	–	–	–		1	–
Muhassıl	4	–	–	3	–	2	4	5
Dizdâr	–	2	1	4	–	–	1	6
Topçu	–	–	–	3		1	–	4

[100] Mescid -i Sinan Ağa mahallesinde bir kadının yanına yukarıda belirtilen şerh düşülmüştür(bkz. BA. *TD*, 370, s. 482 ; Kırım hânına bağlı kadılar 1542'de de bulunuyordu. Mevlâna Câfer b. Hıdır, hâna bağlı idi. Bkz. BA. *TD*. 214, s. 45).
[101] Hân'a bağlı eminlerin bulunduğunu gösteren bu şerh için bkz. Aynı defter, s. 21).
[102] Bkz. Aynı defter, s. 45.
[103] Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki bu hukûkî ve içtimâî münâsebet, Kefe'nin fethinden önce. Ceneviz - Kırım Hanlığı arasında da mevcuttu. Kırım Hanlığı Kefe'nin gümrüğünden pay alıyor, burada yaşayan Tatar toplumunun hukûkî işleri Hanlığa bağlı bir Tudun vâsıtası ile yürütüyordu (bkz. H. İnalcık, *Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi..*", s. 194) .
[104] Mirliva (sancakbeyi). Mescid - i Balat Mahallesi'nde oturmaktadır. Adı Halil Bey'dir.

Piyâdegân-ı dergâh-ı Âli	–	–	–	1	–	–	–	1
Azeb	22	4	28	4	16	–	66	8
Sâhib-i berât[105]	6	7	7	8	–	–	13	15
Mu'af	3	–	5	–	2		10	–
Muhzır	–	1	1	–	–	–	1	1
Merd-i Hân	2	–	2	2	10	19	14	21
Merd-i Kal'a	–	–	14	1	4	–	18	1
Mütevelli	2	–	8	–	–	–	10	–
Bevvâb	1	1	10	8	–	–	11	9
Kayyûm	1	1	2	2	–	–	3	3
Câbî	–	–	1	–	–	–	1	–
Zâviyedâr	–	–	–	–	5	–	5	–
Divâne	–	–	–	–	1	–	1	–
Pir-i fânî	–	1	–	–	–	–	–	1
?			1			–	1	–
Toplam Meslek: 30	78	68	128	124	63	39	269	231

Tablo XII'nin ayrı bir tasnife tâbi tutulmasıyle şehirde yer alan görevlilerin sosyal fonksiyonları hakkında genel bir fikir elde edilebilir. Bu anlayışla, şehrin içtimâi zümrelerini yönetici veya devlet görevlileri bakımından Bürokrasi, İlmiye ve Askerî olmak üzere üç kısımda incelemek mümkündür. Kâtib,kethüdâ, emin, halife, muhassıl, sâhib - i berât, mu'af, mütevelli, kayyum , câbi gibi meslek erbâbını Bürokrat; kadı, imâm - müezzin - hatib, seyyit, mu'allim - vâız, danişment, hâfiz müderris, zâviyedâr gibi meslek erbâbını ilmiye ; mirlivâ, kapudan, dizdâr, topçu, piyâdegân, 'azeb, muhzır, merd - i hân, merd - i kal'a , bevvâb gibi meslek gruplarını da askerî sınıfa dâhil etmek mümkündür. Bu şekilde, devletin taşradaki yürütme organları da ortaya çıkıyor.[106]

1. 2. 4. Gayr-i müslim Nüfus

Kefe Şehri'nin gayr-i müslim nüfusu, büyük çapta Ortodoks Ermeni ve Rum, az miktarda Yahudi, Çerkes ve Ruslardan müteşekkildir. Aşağıda, bu unsurlar müslüman nüfusun tahlilinde olduğu gibi iki târih açısından ele alınacak, sonuçta

[105] Bu zümreler, askerî sıfatından dolayı vergiden mu 'af bulunan ve ayrıca "ehl - i berât, sâhib - i berât" şeklinde tasrih edilmesine gerek bulunmayan sınıflardan ayırmak gerekir. Yukarıda "sâhib - i berât şeklinde tespit ettiğimiz zümrelerin meslekleriyle ilgili bilgiler, bunların genellikle pâdişah tarafından husûsî görev ve hizmetler için ta'yîn edilen ve askerî sınıfa dâhil olmayan tüccâr, zanaatkâr gibi meslek arbâbı olduğunu gösteriyor.Meselâ, Mescid -i Serbazâr mahallesinde mukîm Üstâd Ferhad isimli şahıs tüccâr (bkz. BA, *TD*, 214, s. 34), Mescid -i Aktaş mahallesinde mukîm Ya'kub isimli şahıs deviş (bkz. Aynı defter,s. 37); Mescid -i Hasan Ruban mahallesinde mukîm kişi sarrâç idi (bkz. Aynı defter, s. 43). Dikkat edilirse, bunlar askerî sınıf mensupları değildirler. Bununla berâber, ehl - i berât arasında askerî sınıf mensupları da bulunmaktadır (bkz. Aynı defter, s. 43) . Mu 'âfiyet nâmenin hangi kriterlere göre verildiği hakkında güzel bir örnek için bkz. Bâyezîd Kütüphânesi. Veliyüddin Efendi. no. 1969, v. 32 a.

[106] Esasen "ehl -i şer ' ve ehl - i örf olmak üzere iki sınıf vardır. Yukarıda bürokrasi olarak ayırdığımız bütün görevliler, "ehl - i şer '"e dâhildir.

müslim ve gayr-i müslim nüfusun yekûnu verilmek sûretiyle Kefe şehir nüfusunun tahlili tamamlanmış olacaktır.

1. 2. 4. 1. 1520'de Gayr-i müslimler

Yukarıda belirtildiği üzere, gayr-i müslim nüfusun asıl unsurları Rumlar ve Ermenilerdir. Bu etnik ve dinî topluluklar, bâzen aynı cemâ'at(mahalle) , bâzen farklı cemâ'atler hâlinde meskûn bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, tablonun rahat anlaşılması ve yorumlanabilmesi açısından, bu iki topluluk ayrıca ele alınmış, sonra diğer gayr-i müslim toplulukların nüfus vaziyeti ele alınmıştır. Aşağıda, 1520'de Kefe şehir nüfusunun Ermeni ve Rumlar açısından iskân vaziyeti, hâne, mücerret ve bive miktarları bir tablo hâlinde sunulmuştur. Hâne ve mücerretlerde müslüman nüfusdan farklı bir kriter uygulanmamış, yalnız, değişik bir durum arzeden bive hânelerinde farklı bir hâne katsayısı kullanılmıştır. Biveler, dul olduğu halde, âile reisi olan hristiyan kadınlarını ifâde etmektedir ki, normal hâneye göre bunlarda eksik olan , yalnız sağ olması hâlinde âilenin reisi olacak erkek, yâni babadır. Âilenin reisi olan baba öldüğü için, âilenin reisliği kadına kalmıştır. Bu bakımdan, bive hânelerinin toplam nüfusunun hesab edilmesinde, normal hânenin bir eksiği olan 4 katsayısı kullanılmıştır. nüfus araştırmalarında izlenen yol da budur.[107]

Tablo XIII 1520 'de Kefe'de Ermeni ve Rum Mahalleleri ve Nüfusu

Mahalleler	Hâne		Mücerred		Bive[108]		Toplam		Genel Toplam	
(Cemâ' atler)	Erm.	Rum	Erm.	Rum	Erm.	Rum	Erm.	Rum		%
Toros	95	67	7	10	16	6	546	369	915	9
Haroseb	73	51	3	–	25	7	468	283	751	8
Menkenâd	34	157	4	3	5	18	194	860	1054	10
İskender	108	25	3	3	12	2	591	136	727	7
Vasil	94	28	7	1	21	3	561	153	714	7

---

[107] "Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evlâdı yoksa , elinden tarla ve arâzisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar, ırgatla idâre edebilirse, onu bive adıyla işletmenin sâhibi tanıyabilir" (H. İnalcık, *"Köy, köylü ve İmparatorluk"*, *Osmanlı imparatorluğu - Toplum ve Ekonomi ÜzerindeArşiv Çalışmaları - İncelemeler*, s. 3). "Biveler, ölen eşin toprağını devraldığına göre, hânenin de reisi oluyordu" (H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 25). Ö. Lütfi Barkan da bivelerin , âile reislerinin ölümü hâlinde ocağın başına geçen ve hâneyi temsil eden kişiler olduğuna dikkat çeker (bkz. *"894 (1488 / 1489) yılı cizyesinin tâhsilâtına âit muhâsebe bilânçoları"*, s. 8. Bizim de katıldığımız bu açıklamalar ışığında, Bive hânelerinin normal hânelerden farkının ölen âile reisi olduğuna şüphe kalmıyor. Nitekim, Gayr-i müslimlerle ilgili nüfus araştırmalarında, bive hânelerinin nüfusu 4 kişi itibâr edilmiştir. Bu konuda bizzat Kefe nüfusunu çalışan A. Fisher için bkz. *"The Ottoman Crimea in the sixteenth century"*, Harvard Urcanian Studies, V / 2, (Cambridge 1981) , s. 169. Trabzon 'un nüfusunu çalışan W. Lowry Heath 'de bive hânelerinde 4 katsayısını kullanmıştır (bkz. *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi*, s. 43. Biveler husûsunda yegâne farklı Gayr-i müslim topluluğu, Yahudilerdir. Bunlarda istisnâsız şekilde bive hânesine rastlanmamıştır. Edirne nüfusunu Çalışan T. Gökbilgin, aynı durumu Edirne için müşâhade etmiştir (bkz. *XV ve XVI. Asırlarda edirne ve Paşa Livâsı*, s. 66.

[108] Biveler hâne itibâr edilmiş, ancak bunların dul hâne reisleri olduğu gözönünde bulundurularak bu hânelerin ortalama mevcûdu 4 kabul edilmiştir.

Taştaban	84	22	5	2	12	4	473	128	601	6
Gürcü ?	120	–	7	–	31	–	731	–	731	7
Bayâtî	115	–	5	–	13	–	632	–	632	6
Enes Bey	134	20	9	4	19	3	755	116	871	9
Yorgi Balıkçı	69	61	3	–	6	19	372	381	753	8
Ali Yüzbâş[109]	–	58	–	4	–	9	–	330	330	3
Girgör[110]	134	–	9	–	22	–	767	–	767	8
Kıbos	126	–	9	–	22	–	727	–	727	7
Saclu	102	–	3	–	7	–	541	–	541	5
Toplam[111] Mahalle :14	1288= 6440	489= 2445	74	27	211= 844	71= 284	7358	2756	10114	100

Tablo XIII'de görüldüğü üzere, Ermeniler ve Rumlar, 14 cemâ'at veya mahalle hâlinde meskûn bulunmaktadır. Gürcü, Bayâtî , Kıbos, Girgör, Saclu mahalleleri yalnız Ermenilerden, Ali Yüzbaş mahallesi ise yalnız Rumlardan meydâna gelmektedir. Geri kalan sekiz mahallede, Ermeniler ve Rumlar bir arada meskûn bulunmaktadır. Mahalle veya cemâ'at isimleri, kanaatimizce bu cemâ'atlerin dinî liderlerine dayanmaktadır. Bunların siyâsî lider olması az bir ihtimâldir; zirâ, iki topluluk bir arada yaşamakta, bunlar ırken değil, dini bakımdan müşterek değeri paylaşmaktadır. Kazâlarda cemâ'at veya mahallelerin isimlerinin başında, genellikle "papa" veya "baba" sıfatı bulunmaktadır ki, bunun dîni sıfatın Türkçe telâffuz ediliş şekli olduğu kesindir.[112]

Mahallelerin nüfus durumları incelendiğinde, nüfusun dengeli dağıldığı görülmektedir. En büyük mahalle olan Menkenâd'ın toplam nüfusa oranı % 10'dur.Bu cemâ'atin % 82'sini Rum, % 12'sini ise Ermeniler meydâna getirmektedirler. Toplam Ermeni ve Rum nüfusunun % 9'unu meydâna getiren iki mahalle bulunmaktadır. Bunlar, Toros ve Enes Bey mahalleleridir. Bu iki mahallede Ermeniler çoğunlukta bulunmaktadır.Toplam nüfusun % 8 'ini meydâna getiren üç mahalleden Haroseb'de Ermeniler,Yorgi Balıkçı'da Rumlar çoğunluktadır. Girgör

---

[109] Bu Rum cemâ'atininkal 'a - ı Efrenç'de mûkîm olduğu belirtilmiştir.Kal 'a - ı Efrenç'in Frenk Hisârı olduğu kesin olduğuna göre, bunların iç kalede mûkîm oldukları anlaşılıyor.

[110] Girgör ve müteâkiben verilen Kıbos ve Saclu cemâ'atlerininkal 'a - ı Hâkî (Toprak Kale) 'de oturdukları belirtilmiştir. Ermeni olan bu cemâ'atler, Toprak Kale'de birbirine yakın ayrı mahalleler hâlinde oturuyorlardı.

[111] 1520 târihi ile ilgili nüfus verileri hakkında defter kâtipleri tarafından verilen yekûn rakamlar ile kendi tespitlerimiz arasında önemli sayılabilecek farklar mevcuttur. Misal olarak, Ermeni avârız hâneleri, tahrir defterindeki yekûn kısmında 1338, kendi tespitimize göre 1288; Bive hâneleri defterde 310 , bize göre 208 'dir. Mücerredlerde bir fark bulunmamaktadır. Aynı durum, Rum avârız hâneleri için de sözkonusudur. Rum avârız hâneleri defterde 518, bizde 489 'dur. Bive ve mücerredlerde fark bulunmamaktadır.(Tahrir defterindeki kayıtlar için bkz. BA, *TD*, 370, S. 483) . Kefe nüfusu ile ilgili araştırma yapan diğer araştırıcılar, genellikle defterdeki bu yekûnları esas aldıklarından, şehrin toplam nüfusunda bize göre farklı rakamlar bulmuşlardır . A. Fisher'in Kefe ve mülhâkatının nüfusu ile ilgili tespitleri için bkz. *"The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century"*, s. 135 - 170) .

[112] Mahalle adlarında kullanılan ve "papa" veyâ "baba" okunmaya müsâit olan tâbir, Kıpçak Türkçesi'nde "papaz, papas, babas " şeklinde telâffuz edilen ve günümüzde de aynı mânâda kullanılan "papaz" ile aynıdır (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa* ..., s. 6) .

mahallesinin tamâmı Ermenidir. nüfusun % 7 'sini teşkil eden 4 mahalleden İskender ve Vasil'de büyük bir çoğunluk Ermenidir. Vasil ve Gürcü'de yalnız Ermeniler bulunmaktadır.% 6'lık nüfusa sâhib Bayâti'de de yalnız Ermeniler yaşamaktadır. Toplam nüfus içinde % 5 ve % 3'lük paya sâhib Saclu ve Ali Yüzbaş mahallelerinde yalnız Rumlar yaşamaktadır.Ali Yüzbaş Ermeni ve Rum mahalleleri içinde en küçük olanıdır.

Tablo verilerinin ortaya koyduğu önemli bir husus, Kefe şehir nüfusunun en büyük kısmını Ermenilerin teşkil etmesidir. Ermeniler, tek başına Rumların yaklaşık üç katı, müslüman nüfusunun ise gâyet fevkindedir. Aşağıda bunların oranları toplu halde verileceği için şimdilik kesin rakamlara geçmiyoruz.

1. 2. 4. 2. 1520'de Kefe'de diğer Gayr-i müslim cemâ'atler

Kefe şehir nüfusu içinde, az miktarda Yahudi, Rus ve Çerkesler bulunmaktadır. Bu etnik ve dîni toplulukların ayrı bir tabloda ele alınmasının sebebi, gerek mahalle düzeni ve gerekse dinî bakımdan Ermeni ve Rumlardan farklılıklar göstermesidir. Aşağıda, Yahudi ve Yahudi ismi altında ele alınan diğer cemâ'atler ile Rusların iskân ve nüfusunu gösteren tablo yer almaktadır. Önce tabloyu inceliyelim.

Tablo XIV 1520' Kefe'de Diğer Gayr-i müslim Gruplar

Mahalleler (Cemâ'atler)	Hâne	Mücerred	Bive	Toplam	%
Cemâ'at-ı Yahu-diyân-ı Efrenç	11	--	--	55	8
Cemâ'at-ı Yahu-diyân	81	1	9	442	61
C.Çerkesân(Yahu di)-ı Otuzlar	11	--	1	59	8
Cemâ'at-ı Rusyan	34	1	--	171	23
Toplam	685	2	40	727	100

Tabloda en dikkati çeken nokta, Yahudi nüfusunun üç kısım hâlinde zabtedilmiş bulunmasıdır. Bunlardan aşağıda izâh edileceği veçhile gerçek Yahudi olduklarını düşündüğümüz "Yahudiyân -ı Efrenç", bütün Yahudi ismiyle zabtedilen nüfusun ancak % 10'unu teşkil etmekte, geri kalanını Türk ve Çerkes asıllı topluluklar teşkil etmektedir. Rusların diğer gayr-i müslimler şeklinde tasnif edilmiş bulunan nüfus içindeki yeri % 23'dür.

Bu üç grup Yahudi topluluğundan yalnız birisi gerçek Yahudi, diğer ikisi, dinen Yâhudi dinini benimsediği halde, ırken Türk ve çerkes olan gruplardır. Çerkeslerin ismi açıkça belirtilmiş olup, bunların tespitinde bir problem yoktur. Esas mesele, etnik bakımdan Türk ve Yahudi olan grubların tespitidir. Burada da , kaynaklar yeterince ip ucu vermiş bulunmaktadır. Her iki tarih kayıtlarında da "Yahudiyân -ı Efrenç " şeklinde bir ayrım yapılmıştır ki, biz asıl Yahudilerin bunlar olduğunu

düşünüyoruz. "Efrenç " tâbiri, Frenk kelimesinin bir varyantı olup, müslüman olmayan yabancılar için kullanılmaktadır.[113] Yahudiler için bu sıfatın kullanılması, her halde gerçek Yahudileri Türk ve Çerkes asıllı topluluklardan ayırmak içindir. Evliya Çelebi, Mûsevî olduğu halde ırken Türk olanlarla gerçek Yahudiler arasında mevcut bulunan kültürel farklılığı çok iyi belirtmiş, bu bakımdan bu zümrelerin ırkî vaziyetlerinin aydınlatılmasında önemli katkıda bulunmuştur. Bunlar, E. Çelebi'nin Mânkûb'un ahâlisini anlatırken verdiği bilgiler olmasına nazaran, Mânkûb bahsinde ele alınacağı için burada ayrıca tekrarlamaya gerek duymuyoruz. [114] Burada, Kırım'da yaşayan ve Yahudiliğin Karay Mezhebini benimseyen Hazar Türklerinin târihi hakkında kısaca mâlûmat vermek istiyoruz.

Yahudi inanç sisteminin bir mezhebi olan Karailik, Tevrat'ın tahrif edilerek aslından uzaklaştırılmasına karşı bir reaksiyon olarak yine Yahudiler arasında ortaya çıkmıştır. Karailik, "Mişna, Gemara ve daha sonra gelen Yahudi literatüründeki an-'âneyi, yâni sözlü geleneği kabul etmeyen, sâdece Tevrat'ı kabul eden ve kendi otoritesini bu felsefe üzerine kuran Yahudi mezhebi mensuplarına verilen isimdir".[115] Karay mezhebi, aynı zamanda, Talmûdî geleneğe karşı semâvî dinîn aslını korumaya çalışan Yahudilerin kurduğu ve sonradan teşekkül eden Yahudilikten ciddî bir şekilde ayrılan mezheptir.[116]

Karailiğin ilk kurucuları bu mezhebi Kudüs, Mısır, Suriye, Anadolu, İran, Ermenistan, Kafkasya vb, gibi yerlerde yaymaya büyük gayret sarfetmişlerdir. Bu propagandalar sonunda değişik ırklardan insanlar bu mezhebe girmişler ve Mûsevî olmuşlardır. [117] Karailiğin Kırım'da ne zaman yayıldığı kesin olarak izâh edilememiş, muhtemelen Hazarlar ve Kırım'da aynı anda yayıldığı ve Hazar Hakanlığı'nın dağılmasından sonra Hazar Karaylarının Kırım'a göç ettikleri kabul edilmiştir. Hazar ülkesi [118]ve Kırım'a yayılan Karailik, Güney Rusya ve Rusya'nın iç taraflarında , Kuman - Kıpçaklar arasında da taraftar bulmuştur. [119] Karailiğin, Çerkesler arasında da yayıldığı, yukarıdaki tabloda görülmektedir.[120]

---

[113] Meselâ, Trabzon'daki Ceneviz ve Venedik asıllı ahâli de "Cemâ 'at - ı Efrenciyân " tesmiye ediliyordu (bkz. L. Heath, *"The question of Trabzon's Efrenciyan Population : 1486 - 1583 "*, VIII. Türk Târih Kongresi (11 - 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s. 1501).
[114] E. Çelebi'nin Hazar menşeli Karay mezhebine mensub Türklerle gerçek Yahudiler arasındaki dönemin içitmâî kanaatlerini yansıtan tasvirleri için bkz. aş, s. 248.
[115] Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1983, s. 95 - 96.
[116] Ş. Kuzgun, *Aynı eser*, s. 198.
[117] Ş. Kuzgun, *Aynı eser*, s. 207 - 208.
[118] Hazarların bütünüyle Karay mezhebini benimsedikleri ve bunu sürdürdükleri düşünülmemelidir. Hazar Türkleri arasında, IX. Ve X. Yüzyıllarda büyük çapta İslâm Dini de yayılmıştır. Karailiği, İslam Dini'nin bütün Hazarları kuşatması husûsunda en büyük engel telâkkî etmek mümkündür (bkz. H. Dursun Yıldız, *"Hazarlar arasında Müslümanlığın yayılması"*, VIII. Türk Tarih Kongesi, Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s. 863) .
[119] Ş. Kuzgun, *Aynı eser*, s. 219.
[120] Karayların Hazar kültürünün vârisleri olduğu (A. Zajaczkowski , *"Hazar kültürü ve vârisleri"* (Çev. , Çağatay Bedii) , Belleten XXVII / 107 (Ankara 1963), s. 483; M. Bala, *"Kırım"* mad. , s. 745). Kırım'a yerleştikten sonra oradan İstanbul, Venedik, Litvanya ve başka yerlere dağıldıkları (bkz. Reşit Saffet Karaşemsi, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti*, İstanbul 1934, s. 42 , 45) , yeryüzünde yaşayan Karayların büyük çoğunluğunun Türk menşeli olduğu (Ş. Kuzgun, *Aynı eser*,

Güney Rusya steplerinde önceleri dağınık bir hayat yaşayan karaylar, XII. Yüzyıldan itibâren Kırım çevresinde toplanmaya başlamış, XV. Yüzyılın başlarında bilhassa Mânkûb ve Solhat çevresinde yurt tutmuşlardır.[121] Bu târihlerden itibâren, onlara istinâden Mânkûb yakınlarındaki eski ismi Potmay, Tatarlar arasında Gevherkirman olan kaleye "Çıfut Kale" dendiği, E. Çelebi'nin ayrıca Mânkûb bahsinde ele alınmış bulunan açıklamalarıyle kesinlik kazanmaktadır.[122] E. Çelebi'nin açıklamalarından, dönemin literatüründe Yahudilere "Çıfut", Yahudi lisânına da "Çıfutça" deniliyordu.[123]

Bu açıdan, Kefe'ye bağlı şehir ve kır nüfusunun tahlilinde, ırken Türk,Çerkes ve hattâ Kafkas menşeli diğer Karayların varlığı dikkate alınmalıdır.

1. 2. 4. 3. 1520'de gayr - i müslim nüfusa toplu bakış

Tablo XV'de, 1520'de Kefe'nin bütün gayr-i müslim ahâlisi bir arada ele alınmıştır.Tablo XIII'ün icmâli olup yalnız toplam nüfusu ele almakta olan tablonun düzenlenmesinden maksat, dinî ve etnik toplulukların toplam nüfus içindeki yerini tespit ederek mukâyese imkânı hazırlamaktır.

Tablo XV :1520'de Kefe'de Gayr-i müslim Nüfus

Topluluklar	Miktar (Kişi)	%
Ermeni	7358	68
Rum	2756	25
Yahudiyân - ı Efrenç	55	–
Karay Türkleri	442	4
Çerkes (Karay)	59	1
Rus	171	2
Toplam	10841	100

Görüldüğü gibi, toplam nüfusun % 68 gibi büyük bir çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmekte, bunu % 25'le Rumlar izlemektedir. Gerçek Yahudiler nüfus yüzdesine yansımayacak kadar az olup, toplam nüfus içinde % 0'50 oranında yer

s. 220) , Karaylar hakkında literatürde yer alan dikkat çekici bilgiler arasındadır.Daniel S. Goffman, (bkz. *The muktu ' sistem and the Jevish Community of Sixteenth - Century Safed: a study of two documents from the Ottoman Archives"*, Osmanlı Araştırmaları, III (İstanbul 1982), s. 88) . Safed Yahudi cemâati hakkında yaptığı bir araştırmada Osmanlı arşiv belgelerinde "Karalar" okunan bir isme rastlamış, ancak, bunu doğru okuduğu husûsunda kuşkuya düşmüştür. D. S. Goffman'ın şüpheyle karşıladığı bu cemaatin, sözkonusu Karaylar olduğuna şüphe yoktur. Goffman. Safed'de Karayların nüfusunda XVI. yüzyılda büyük artış görüldüğünü belirtiyor ki, XVI. yüzyılda Kefe'nin Karay cemâ'atinde görülen azalmanın , buradaki artışı beslediğini akla getiriyor.

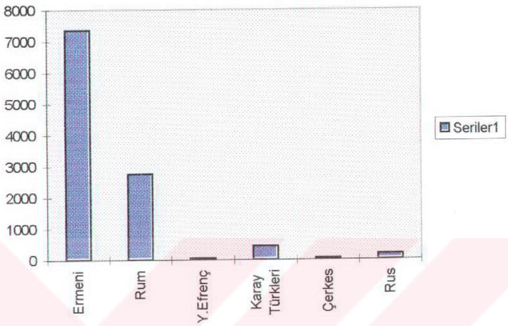
[121] Ş. Kuzgun. *Aynı eser*, s. 301.

[122] E. Çelebi'nin Çıfut Kale hakkında verdiği bilgiler için bkz. , *Seyâhatnâme, VII*,s. 342). A. Fisher. Çıfutkale'nin Yahudi kalesi anlamında kulanıldığı hakkında yukarıdaki bilgilerle paralel düşünür, ancak, E. Çelebi'nin verdiği bilgilerden farklı olarak, Çıfut Kale'nin diğer adının "Kırk yer" olduğunu belirtir(bkz. A. Fisher, *Crimean Tatars*, s. 34).

[123] Bkz. aş. s.247 vd.

tutmaktadırlar. Karay Mezhebi'ne mensup Çerkeslerin oranı da bundan çok az bir fazlalık göstermektedir. Karay Türkleri % 4, Ruslar ise % 2'lik bir oranla toplam nüfus içinde yer almaktadır. Bu oranlara göre hazırlanmış grafik, aşağıda görülmektedir

Grafik VIII : 1520'de Kefe'de Gayr-i müslim Şehir Nüfusu

1. 2. 4. 4. 1542'de Kefe'de gayr-i müslimler

Gayr-i müslimlerin 1542'deki nüfus vaziyeti Tablo XVI'da ele alınmıştır. 1520'de olduğu gibi, gayr-i müslimlerin esas unsurunu oluşturan Ermeni ve Rumlarla diğer cemâ'atler ayrı incelenmiş olup, mezkûr tablo yalnız Ermeni ve Rumlarla ilgilidir.

Tablo XVI: 1542'de Kefe'de Gayr-i müslimler

Mahalleler	Hâne		Mücerred		Bive		Toplam		Genel Toplam
(Cemâ'atler)	Erm.	Rum	Erm.	Rum	Erm.	Rum	Erm.	Rum	
Toros	77	76	16	13	16	6	465	417	882
Haroseb	54	31	11	--	9	--	317	155	472
Menkenâd	30	121	2	25	5	31	172	754	926
İskender	84	15	25	2	15	--	505	77	582
Vasil	64	25	18	4	11	5	382	149	531
Taştaban	46	12	10	1	7	2	268	69	337
Gürcü ?	87	--	14	--	4	--	465	--	465

Bayâtî	68	--	10	--	9	--	386	--	386
Enes Bey	129	27	21	5	9	7	702	168	870
Ali Yüzbâş	--	44	--	7	--	15	--	287	287
Girgör	117	--	20	--	16	--	669	--	669
Kıbos	146	--	43	--	14	--	829	--	829
Saclu	112	--	18	--	10	--	618	--	618
Camâ'at-ı Trabzoniyân	--	64	--	--	--	--	--	320	320
Toplam Mahalle:14	1014= 5070	415= 2075	208	57	125= 500	66= 264	5778	2396	8174

1542 târihinin mahalle veya cemâ'atler açısından ilk dikkat çeken yönü, bir cemâ'atin tamamen ortadan kalkması ve birinin eklenmesidir. Ortadan kalkan Yorgi Balıkçı mahallesi, 1520'de toplam nüfusun % 8'ini teşkil eden ve büyüklük bakımından üçüncü sırada yer alan bir mahalle idi. Bu cemâ'ati Ermeni ve Rumlar teşkil ediyor, sayıları birbirine hemen hemen eşit bulunuyordu. Mahalle düzeni açısından, 1520'ye göre büyük bir değişiklik olmamıştı. 1520'de olduğu gibi, Gürcü, Bayâti, Girgör, Kıbos ve Saclu mahallelerinde yalnız Ermeniler; Ali Yüzbaş mahallesinde yalnız Rumlar ve diğer mahallelerde ermeniler ve Rumlar bir arada yaşıyorlardı.

Şehre eklenen mahalle, etnik bakımdan Rumlardan oluşan Trabzonlular cemâ'atidir ki, bunlar 1542 târihlerine doğru Trabzon'dan Kefe'ye göç etmiş bulunan Rumlardan oluşmaktadır. Kefe tahrirlerine yansıyan Trabzonlularla ilgili bilgiler, Lowry Heath'in Tarbzon'la ilgili tespitlerini doğrulayıcı niteliktedir. L. Heath'in tespitlerine göre, 1523'de Trabzon'dan büyük çapta Rum nüfusu sürgün edilmiştir. Bunların bir kısmının Kefe'ye geldiği, 1542 tahrir kayıtlarından kesin olarak ortaya çıkıyor.[124]

---

[124] 1523'de Trabzon'dan sürgün edilen Rum ahâli için bkz. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi*, s. 90. Ö.Lütfi Barkan,Trabzon hakkında Osmanlı Devleti'nin iki zıt sürgün politikası uyguladığını, yerli beyler ve halkı buradan sürerken, değişik bölgelerden müslüman ahâliyi Tarabzon'a sürmek sûretiyle burayı yeniden iskân ettiğini belirtir (bkz. Ö. L. Barkan, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon politikası olarak sürgünler"*, İÜİFM, XV / 1 - 4, (İstanbul 1953 - 1954), s. 217 - 221). Trabzon'dan Kefe'ye göçler, belirtilen târihle sınırlı değildi. XVII. Yüzyılın başlarında, Celâlî eşkiyâlarından bunalan 15000 kadar Trabzon ahâlisi, Rumeli ve Kefe'ye firâr etmiştir (bkz. L. Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda hubûbat meselesi ve Hubûbattan Alınan Vergiler*, s. 20; Ayrıca bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s. 138) . Trabzon'dan Kefe'ye cereyân eden göçlerin yalnız Rumlarla sınırlı olmadığını gösteren kayıtlar mevcuttur. Frenk Hisârında Nasuh Reis mahallesinde mûkîm Hamza b. Muhmud'un Trabzonlu olduğu belirtilmiştir (bkz. BA, *TD*. 214, s. 21) ki, Kefe'ye sürülen veyâ göç eden Rumlar arasında müslümânların da bulunduğunu gösteriyor.

1542 tarihinde, mahalle sayısının yine aynı kaldığı görülüyor. Bu târihte İki etnik nüfusun % 71'ini Ermeni, % 29'unu ise Rumlar meydâna getirmektedir.

Tablo XVI'da görüldüğü üzere, şehrin gayr - i müslim nüfusunu teşkil eden Ermeni ve Rum nüfusunda 1542 yılında büyük bir azalma olmuştur. Bu iki etnik grubun miktârı, 1520'de 10114 iken 1542'de 8174'e düşmüştür. 1940 rakamına tekâbül eden bu düşüş, % 19'luk bir azalma demektir. Diğer bir ifâdeyle, Ermeni ve Rum nüfusu, yaklaşık 1 / 5 oranında düşüş göstermiştir. Bu mukâyese ayrı ayrı yapıldığında, düşüş oranı şöyle olmuştur: Ermeniler, 1520 'de toplam 7358 iken, 1542'de 5778'e düşmüştür. Rumlar ise, 1520'de 2756'dan 1542'de 2396'ya düşmüştür. Bu rakamlara göre, Ermenilerdeki düşüş oranı % 21, Rumlardaki düşüş oranı ise % 13'dür.

1. 2. 4. 5. 1542'de Kefe'de diğer gayr-i müslim cemaatler

Ermeni ve Rumların dışında kalan gayr-i müslim cemaatler Tablo XVII'de gösterilmiştir.

Tablo XVII: 1542'de Kefe'de Diğer Gayr-i müslim Gruplar

Cemaatler	Hâne	Mücerred	Bive	Toplam	%
Cemâ'at-ı Yahu-diyân-ı Efrenç	8	6	--	46	7
Cemâ'at-ı Yahu-diyân [125]	81	29	15	494	70
C.Çerkesân(Yahudi)-ı Otuzlar	3	--	--	15	2
Cemâ'at-ı Rusyan	27	1	3	148	21
Toplam	595	36	72	703	100

Tabloda görüldüğü üzere, 1542'de Yahudi, Karay mezhebine mensub Türkler ile Çerkesler ve Ruslardan müteşekkil diğer gayr-i müslim nüfusun sayısında bir artış olmamış, tam tersi azalma yaşanmıştır. Bu nüfus grupları içinde artış yaşanan tek grup, Karay Türkleridir. Bunlar, 1520'deki sayıları olan 442'den 494'e çıkmıştır. Bu da ciddi bir artış sayılmaz. En büyük düşüş Çerkeslerde olmuştur ki, bunların mezheplerini değiştirerek İslâm'a geçtiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Ruslarda da bir azalma görülmüştür ki, bunların da müslüman ahâli içinde eridiğini düşünmek mümkündür.

1. 2. 4. 6. 1542'de Kefe'nin gayr - i müslim nüfusuna toplu bakış

1542'de gayr-i müslimler toplu olarak değerlendirildiğinde, Kefe'de Ermenilerin büyük çoğunluğu teşkil ettiği, bunu Rumların izlediği görülmektedir. Bunların dışında, az sayıda Yahudi, Karay Türkü, Çerkes yer almaktadır. Etnik

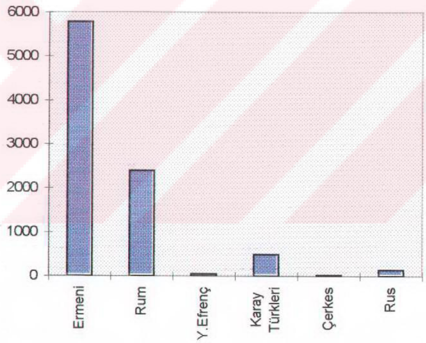
[125] Cemâ'at - ı Yahudiyan şeklinde belirtilmiş olan bu topluluğun, Karay Türkleri olduğu 1520 târihi ile ilgili mülâhazalarda belirtilmişti (bkz. yuk. , s.240).

açıdan yapılan bu ayrıma göre, Kefe'de 6 farklı etnik gayr-i müslim topluluk yaşamaktadır. Buna karşılık, dinî açıdan yapılan bir ayrıma göre, şehrin gayr-i müslimleri, iki ayrı din mensuplarından müteşekkildir. Bunlar, Hıristiyanlığın Ortodoks Mezhebi ile Yahudiliğin Karay Mezhebidir. Ermeni, Rum ve Ruslar Ortodoks, diğerleri ise Karay Mezhebinin mensuplarıdır. Bunların nispetleri yukarıda ayrı ayrı gösterildiği için burada bahsetmeğe gerek duymuyoruz. Yukarıdaki mufassal tablolardan elde edilen Tablo XVIII, Kefe'nin gayr-i müslim şehir nüfusunun dağılımını icmâl olarak vermektedir.

Tablo XVIII: 1542 'de Kefe'nin Bütün Gayr-i müslim Nüfusu

Topluluklar	Nüfus	%
Ermeni	5778	65
Rum	2396	27
Yahudiyân -ı Efrenç	46	--
Yahudiyân (Karay Türkleri)	494	6
Çerkes	15	--
Rus	148	2
Toplam	8877	100

Tablo XVIII'in verileri aşağıdaki grafikte ayrıca gösterilmiştir.
Grafik IX: 1542'de Kefe'de Gayr-i müslim Nüfus

Görüldüğü gibi, Kefe'nin gayr - i müslim şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmekte, onu Rumlar izlemektedir. Karayların dışında diğer gruplar, ihmal edilebilecek düzeydedir.

1. 2. 5. 1520 ve 1542 yıllarında Kefe'nin müslim ve gayr - i müslim şehirli nüfusu

1520 ve 1542 yıllarına âit nüfus verileri icmâl halde Tablo XIX'da görülmektedir. Tablo, bütün müslim ve gayr-i müslim unsurların bir arada her iki târih açısından mukâyesesine imkân tanımaktadır.

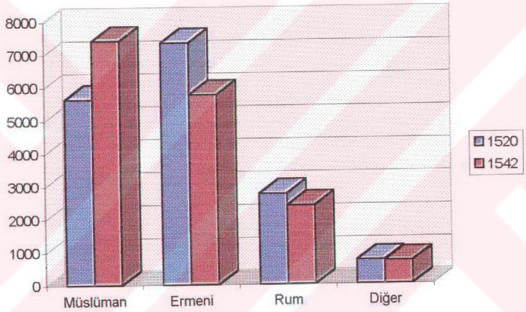
Tablo XIX: İcmâl Tablo (1520 - 1542)

Topluluklar	1520	%	1542	%
Müslümân	5644	34	7419	46
Ermeni	7358	45	5778	35
Rum	2756	17	2396	15
Diğer cemâ'atler	727	4	703	4
Toplam	16485	100	16296	100

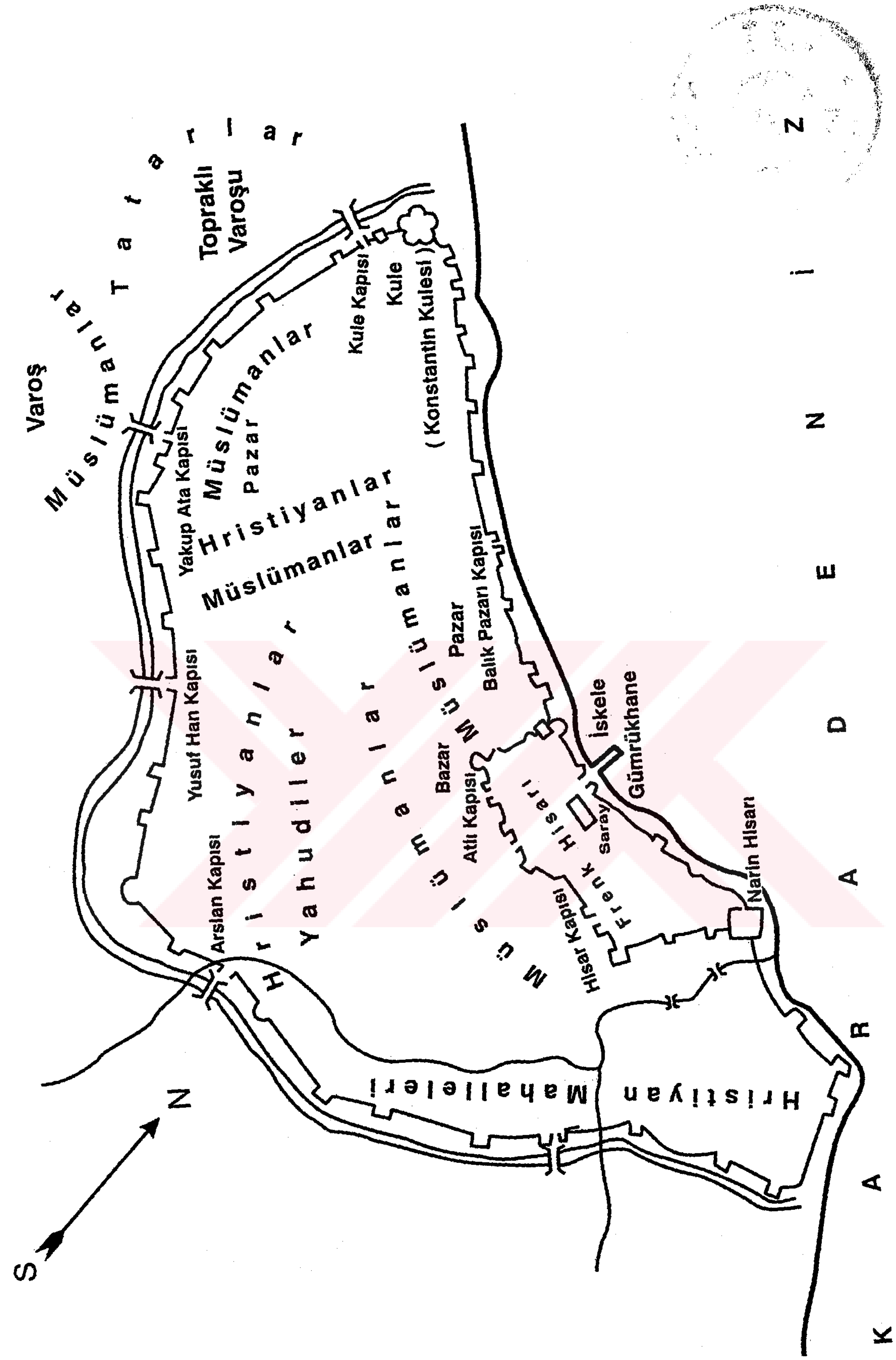
Tablodaki veriler mufassal tablolarla yukarıda verilmiş, nüfusun bütün unsurları her iki târih açısından ayrı ayrı tahlil edilmiştir. Bu açıdan burada tekrara gerek duymuyoruz.

Her iki târihte şehir nüfusunu meydâna getiren dînî ve etnik topluluklar, grafik X'da ayrıca ele alınmıştır. Tablonun verilerini grafik eşliğinde değerlendirelim.

Grafik X: 1520-1542'de Kefe'nin Şehir Nüfusu

Toplam nüfus açısından belirtilebilmesi gereken ilk husus, Kefe'nin nüfusunun 1520'ye oranla düşüş göstermesidir. Bu düşüşü nüfusun unsurlarını ele almadan yorumlamak son derece yanıltıcı olacaktır; zirâ, müslümanlarda ciddî miktarda bir artış sözkonusudur. Toplam nüfus açısından yaklaşıldığında % 1. 14'lük bir azalma görülürken, gayr-i müslimlerdeki azalma oranı, % 18.11'dir. müslümanlar ise ilk târihe göre % 31.44'lük bir artış olmuştur. Tablo rakamlarına göre gayr-i müslim nüfus toplu halde tasnif edilirse,Gayr-i müslim nüfus toplamı 1520'de 10841, 1542'de ise 8877'dir. Bu miktarlara göre, 1520'de toplam şehir nüfusunun % 66'sını gayr-i müslim, % 36'sını müslümanlar teşkil ederken; 1542'de % 54'ünü gayr-i müslim, % 46'sını gayr-i müslimler meydâna getirmektedirler.

Kefe'nin Planı

Y. ÖZTÜRK

Kaynak :H.İnalcık, The Customs Register of Caffa...

2. MÂNKÛB

2. 1. Mânkûb Kalesi

Menkûb, Mangup veya Mankop [126] şeklinde telâffuz edilen ismi, tahrîr defterlerindeki yazımı esas alarak "Mânkûb" şeklinde benimsedik.[127] Kefe Sancağı veya eyâletinde, denize sâhili bulunmayan tek kazâ, Mânkûb'dur. Yayla Dağları'nın Akyar'dan başlayarak doğuya doğru uzanan silsilesinin kuzey kesimlerinde kalan Mânkûb, dağlar ve ormanlar arasında tam bir dağ iklimi dâiresindedir.

Etrafi düz ve yeşillik olan bir sahrada göğe yükselen yüksek bir dağın zirvesinde, beyaz bir kaya üzerinde inşâ edilmiş bulunan Mânkûb Kalesi'nin savunmaya son derece elverişli tâbii kale niteliği, bütün târihi kaynakların ittifakla bahsettiği bir husustur.[128] Kaleyi Mardin, Şebinkarahisar, Afyonkarahisâr, Amik, Van, İmâdine, Akriye, Acemdeki Makûle, Kahkaha, Sındâniye, Mora'daki Tenis kaleleriyle mukâyese eden E. Çelebi, bunların hiçbirisinin yükseklik, sarplık ve büyüklükde Mânkûb'a yaklaşamayacağını belirtir. E. Çelebi, üstünde kalenin kurulmuş bulunduğu kayanın etrâfina oyulmuş bulunan mağaraların , tabii bir barınak olduğu ve şehir halkının buraları değerli mallarını saklamak için kullandığını ifâde eder.[129]

Kalenin ilk yapılışı esnâsında, kalenin en müstahkem mevkiinde, kale hâkimine âit bir saray mevcut idi. Burası, Osmanlı döneminde mühimmat deposu olarak kullanılıyordu. Anahtarları dizdârda bulunan bu depo, gerek duyuldukça nâdiren açılıyordu.[130] İç kalede, E. Çelebi'nin kiliseden bozma olduğunu belirttiği kiremit örtülü bir mescid ve su kalesinden başka binâ' bulunmuyordu.[131] M. Bronevskiy, bu iç kalede ilk zamanlarda iki şato, Rum kiliseleri ve evler bulunduğunu, bunların Osmanlıların kaleyi fethinden 18 yıl sonra çıkan bir yangın sonunda harâb olduğunu kaydeder.[132] E. Çelebi ve M. Bronevskiy'nin kalenin kapılarındaki kitâbelerde yer alan yazılar hakkında verdikleri bilgiler, belki de Mânkûb'un siyâsî târihi hakkında literatürde mevcut bulunan karışıklığı da yansıtması bakımından dikkat çekicidir. E. Çelebi kapı kitâbeleri üzerindeki yazıların Ceneviz dilinde olduğunu belirtirken, M. Bronevskiy, bunların Rumca olduğunu kaydeder. M. Bronevskiy, "akıllı, dürüst, ihtiyâr bir Rum keşişinden aldığı bilgilere göre buranın İstanbul ve Trabzon

---

[126] Şehrin ismini , İbn Kemâl'in nâşiri Ş. Turan ve 'nin nâşiri Ali Bey "Menkûb" (bkz. sırasıyle İ. Kemâl, *VII. Defter*, s. 386; Âşık Paşa-Zâde, s. 184); M. Bronevskiy Mankop;Kemâl Ortaylı ise Mangup (bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 22) şeklinde telâffuz etmişlerdir.

[127] Mânkûb'un Arşiv kaynaklarında yazılış şekli için bkz. BA, *TD*, 370, s. 486; *TD*, 214, s. 11; BA, KK, *Muhâsebe Defteri* , 2283, s. 3.

[128] Mânkub Kalesi'nin tasvîri için bkz. Siyâsî târih, s. 31.

[129] E. Çelebi, *VII*, s. 339.

[130] E. Çelebi, *VII*, s. 3 40.

[131] E. Çelebi, *VII*, s. 340.

[132] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 22.

hükümdarlarının sülâlesinden gelen iki Rum knezine âit oluduğunu belirtir.[133] Bizim kanaatimize göre, M. Bronevskiy'nin kaydı doğru olup, kalenin Rumlar tarafından kurulduğunu göstermektedir. Böylece, siyâsî târih kısmında Mânkûb'un Ceneviz hâkimiyetinde olduğu hakkında kaynaklarda yer alan yaygın kanaat hakkındaki şüphemizde haklı olduğumuzu gösteren bir hâdiseyi de burada zikretmiş oluyoruz.[134]

2. 2. Yerleşme ve Nüfus

Yukarıda, E. Çelebi'den naklen belirtildiği üzere, Mânkûb'un en üst kesiminde bir şato olarak yapılmış, ancak Osmanlı zamânında silâh ve mühimmât deposu olarak kullanılan eski saray ve bunun yüz metre kadar doğusunda yer alan ve eski kiliseden câmiye çevrildiği belirtilen küçük bir câmiden başka bir binâ' bulunmuyordu. Bu câmiin biraz aşağısında, içinde "yüz adet kiremit örtülü ev, bir mescit, küçük bir hamam ve iki adet çeşme" ve küçük bir dükkân bulunan bir müslüman mahallesi yer alıyordu.[135] E. Çelebi'nin tasvîri her ne kadar XVII. yüzyıl iskânını yansıtsa da, fethi müteâkib şehrin müslüman ahâlisinin en merkezî yerde yerleştirildiği ve bu eski mekânın, İslâm şehrinin câmi, çeşme, hamam ve bunun gibi sosyâl nitelikli kurumlarını barındıran mahalle örneğine tahvîl edildiğini ortaya koymaktadır.

Kalenin bu merkezî mahallesinin biraz aşağısında, E. Çelebi'nin "Çıfut" tesmiye ettiği yedi adet Yahudi mahallesi yer alıyordu.E. Çelebi'nin ifâdelerine göre, bu mahallelerde oturan Yahudiler, "Karanî" mezhebine mensub çıfutlar olup, Tevrât ve Zebur okumalarına rağmen, "asla Çıfut lisânı bilmez", " Tatarca konuşur" ,şapka yerine " hepsi mor sofdan dikilmiş Tatar Kalpağı "giyerlerdi. Din birliğine rağmen, ırken Yahudi kökenli olan Yahudilerle bunlar arasında mevcut bulunan ve ırkî, harsî, târihî bağların farklılığından kaynaklanan içtimâî ziddiyeti gâyet beliğ biçimde anlatması bakımından E. Çelebi'nin ifâdelerini aynen aktarıyoruz: "Bütün Yahudiler Karanî mezhebinden çıfutlardır. Diğer Yahudiler bu mezhepte olan Yahudileri sevmezler. Yemeklerinde kaşer ve turfa nedir bilmezler. Her kimin yemeği sağ yanı da olsa, siniri çıkarılmamış her ne çeşit et olsa yerler. Bunlar Yahudilerin kızılbaşlarıdır. Mahşer günü bunlar kızılbaşa binmezler. Ama öbür İsrâilli çıfutlar mahşer günü kızılbaşa binerler derler". E. Çelebi, Hazar Türklerinin vârisleri olan bu Karay cemâatinin hepsinin, "Kırım diyârında meşhûr olan Mânkûb köselesi " imâlâtıyla meşgûl olduklarını belirtir. E. Çelebi, Karay cemâ'atinin evlenmeler yoluyla Kırım'ın soylu âileleriyle münâsbet içinde olduğuna da dikkat çeker.[136] Böylece, bu topluluğun, beslenme, giyim, lisân, meslek bakımından İsrâilli Yâhudilerle hiçbir ilgisinin bulunmadığı, E. Çelebi'nin tanıklığı ile ispatlanmış bulunmaktadır. Eski

---

[133] Yazılar için bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 340; M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 22.
[134] Mânkub'un Ceneviz yerine Rum - Ortodoks hâkimiyetinde olduğu husûsundaki görüşlerimiz hakkında bkz. yuk. , Siyâsî târih, s. 31.
[135] E. Çelebi. *VII*, s. 341.
[136] E. Çelebi. *VII*, s. 340.

Hazar Türklerinin Karay Mezhebi'ne intisâb eden bir devâmı olan bu toplulukların, târihî gelişmeleri hakkında yukarıda bilgi verilmişti.

2. 2. 1. Mânkûb'un müslüman şehir nüfusu

Mânkûb'un müslüman nüfusu, bundan sonra bütün kazâ merkezlerinde olacağı veçhile, iki târihin verilerini bir tablo hâlinde vermek sûretiyle ele alınmıştır. Aşağıdaki tablo, 1520 ve 1542 verilerini ihtivâ etmektedir.

Tablo XX: Mankub'un 1520 ve 1542'de müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
M. Câmii Şerif	10	2	5	77	18	--	--	90
M.Mescid -i Kadı	11	10	1	70	10	--	-	50
M. Mescid-i Hoca Seydi	7	1	1	41	8	--	--	40
Toplam	140	13	35	188	180	--	--	180

Tablo XX'de görüldüğü üzere, 1520 ve 1542 'de müslüman ahâli üç mahallede meskûn bulunmaktadır. Bunlardan Mescid - i Câmii Şerif mahallesi, merkezî mahalle olup, her iki târihte en fazla nüfusa sahip bulunmaktadır. Diğer iki mahalle 1520'ye oranla nüfusca azalırken, sözkonusu merkezî mahalle büyümüştür. Mânkûb'un müslüman nüfusu, 1542'de % 4 azalmış durumdadır.

2.2.2. Mânkûb'un gayr-i müslim şehir nüfusu

Mânkûb'un gayr-i müslim ahâlisi, Rum, Ermeni ve Yahudilerden müteşekkildir. 1520'de Rumlar 6 mahallede meskûndur. Birer adet Ermeni ve Yahudi mahallesi bulunmaktadır.

1542 tahririnde yukarıda 1520 tahrir kayıtlarında olduğu gibi mahalleler belirtilmemiştir. Bunun sebebi, Rum cemâ'atlerinin tek mahalleye inmiş olmasıdır. 1542'de, Rumların artık tek mahallede yaşadıkları açıklık kazanmaktadır. Birden fazla mahallede oturacak nüfus kesâfetine sâhib olmayan cemâ'atler, yalnız isimler hâlinde verilmektedir. Aşağıda, Mânkûb'un 1520 ve 1542 nüfus verilerini ihtivâ eden tablo yer almaktadır.

Tablo XXI:Mânkûb 'un 1520 ve 1542'de Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Papa Todor	14	--	5	90	--	--	--	--
Papa Yorgi	15	--	4	91	--	--	--	--
Papa Hristodor ?	13	--	1	69	--	--	--	--
Papa Yorgi	19	--	1	99	--	--	--	--
Papa Vasil	12	--	3	72	--	--	--	--
Papa Todor	7	--	1	39	--	--	--	--
Toplam Rum[137]	400	--	60	460	25	6	3	143
Mahalle-i Ermeniyân	7	--	--	35	1	--	--	5
Mahalle-i Yahudiyân	48	--	3	252	35	3	--	178
Toplam Mahalle:8	675	--	72	747	305	9	12	321

Tablo XXI'den izlendiği gibi, 1520'de Mânkûb'un toplam gayr-i müslim şehirli nüfusu 747'dir. Bunun 460'ını Rumlar, 35'ini Ermeniler, 252'sini ise Yahudiler teşkil etmektedir. Bu rakamlara göre, toplam gayr-i müslim nüfusa göre Rumların oranı % 62,Ermenilerin % 5 , Yahudilerin ise % 33'dür.

1542'de Rumların sayısı 143'e, Ermenilerin ki 5'e, Yahudilerin de 178'e düşmüştür. Bu verilere göre, şehrin toplam gayr-i müslim nüfusu 1520'ye göre % 57 oranında düşüş göstermiştir.

2. 2. 3. 1520 ve 1542'de Mânkûb'un şehir nüfusu

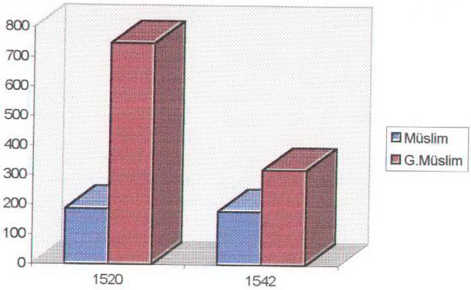
Mânkûb'la ilgili mufassal tablolardan izleneceği vechile, 1520'de toplam nüfus, 188'i müslüman, 747'si gayr-i müslim olmak üzere 935; 1542'de ,180'i müslüman, 321'i gayr-i müslim olmak üzere 501'dir.1520'de Mânkûb'un şehir nüfusunun % 20'si müslim, % 80'i gayr-i müslim;1542'de ise, % 36'sı müslim,% 64'ü gayr-i müslimdir.

Mânkûb'un şehir nüfusu, 1542'de ilk târihe göre, % 46 nispetinde düşmüştür.

Bu verilere göre Mânkûb'un şehir nüfusu her iki târih açısından aşağıdaki grafikte görülmektedir.

137 1520'de 6 mahallede meskûn bulunan Rumlar, 1542'de yalnız bir mahalle hâlinde kaydedilmiştir. Bu nedenle, Rumların 1542 nüfusunu gösteren veriler, Rumların toplam hânesine kaydedilmiş, mahalle durumu gözönüne alınmamıştır.

Grafik XI: 1520-1542'de Mânkûb'un Şehir Nüfusu

Grafik XI'de görüldüğü üzere, 1520'ye göre 1542'de müslim ve gayr-i müslimlerin ikisinde de azalma olmuş; ancak, gayr-i müslim nüfusdaki düşüş daha keskin olmuştur.Bu azalmanın sebepleri herhalde büyük çaplı bir iskân hereketinden kaynaklanmamaktadır; zirâ, müslim ve gayr - i müslimlerin ikisinde de azalma olmuştur. Gayr - i müslimlerdeki büyük azalmanın sebebi, Kefe içinde yaşanan bir göç hâdisesine de bağlanamaz. Diğer şehir merkezleri incelendiğinde, gayr - i müslimlerin nüfusunda dikkate değer azalma oralarda da müşahade edilecektir. Mânkub'un kır nüfusunda ikinci târihte yaklaşık iki kat bir artış olması, şehirden kıra göç olabileceğini akla getirmekte ise de, bu artış reel olmayıp idârî taksimattaki değişimin ürünüdür. İnkirman'ın önemli miktarda nüfusu, ikinci târihte Mânkûb'a dâhil olmuştur. Bu durumda, Mânkûb'dan şehir veya bölge dışına önemli miktarda göç sözkonusudur.

2. 2. 4. Mânkûb'un kır nüfusu

2. 2. 4. 1. 1520'de kır nüfusu

Mânkûb'un bu târihte ikisi iskâna sâhip olmayan 13 köyü mevcuttur. Tablo XX'de Mânkûb'un köyleri ve nüfusları yer almaktadır.

Tablo XXII: 1520'de Mânkûb'un Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Top.	Genel Top.
Süli	4	--	--	20	17	--	3	97	117
Albatı ma'a Ayatudor	--	--	--	--	15	--	1	79	79

Atım Çokrağı	1	1	–	6	3	–	1,5	23	29
Kirmancuk[138]	-	–	–	–	8	–	–	40	40
Yenisala[139]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Atyo[140]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Moskomyâ - i küçük	1	1	–	6	39	–	–	195	201
Baydâr	–	-	–	–	17	–	1	89	89
Savâtike	–	–	–	–	14	–	3	82	82
Kılındı	–	–	–	–	13	–	1,5	73	73
Haspetri	–	–	–	–	33	–	–	165	165
Nehora nâm -ı diğer Kadılı	16	4	–	84	38	–	1,5	198	282
Toplam Köy: 13[141]	110	6	–	116	985 -	–	56	1041	1157

Tablo XXII'de görüldüğü üzere, 1520 de Süli, Atım Çokrağı, Moskomyâ - i Küçük ve Nehora'da müslim ve gayr-i müslimler bir arada yaşarken, diğer köyler yalnız gayrî müsilmlerle meskûndur. müslümanlar, üç köyde de azınlıkta olup, nüfusun çoğunluğunu gayr-i müslimler teşkil etmektedir.

1520'de Mânkub'da 13 köy nüfusunun toplamı 1157 olup, bunların 1041'ini gayrî müsilmler, 116'sını ise müslümanlar meydana getirmektedir. 1520'de Mânkub'un en büyük köyü, 282 nüfusla Nehora'dır. O'nu, 201'le Moskomyâ- i Küçük, 165'le Haspetri ve 117 ile Süli tâkib etmektedir. Diğer köylerin nüfusu 100'den azdır. En küçük köyü ise 23 nüfuslu Atım Çokrağı'dır.

2. 2. 4. 2. 1542 'de kır nüfusu

---

138 "Velâyet - i hân" kaydı var (BA, *TD*, 214. s. 133) . Bu durumda, Kirmancuk Köyü'nde aslında müslüman nüfusunun bulunduğu ; ancak, bunun Kırım tevâbiinde olduğu anlaşılıyor. Gayr-i müslim nüfus ise, Osmanlı tevâbiindedir. Görüldüğü gibi, Osmanlı Tatar nüfusuna karışmazken Gayr-i müslimleri kendi tevâbiine almıştır. Bu durum, Osmanlı'nın nüfus politikası husûsunda İdârî Taksimat bölümünde yaptığımız tespitleri bir kez daha teyid ediyor .

139 Yeni Sala Köyü'nde 1520' de iskân bulunmamakta: (bkz. BA, *TD*, 370, s. 487) 1542 tahrir kayıtlarında ise hiç yer almamaktadır.

140 1520'de Atyo Köyü'nde nüfus bulunmamakta (bkz. BA, *TD*, 370, s. 487), 1542 tahrir kayıtlarında hiç yer almamaktadır.

141 Burada, nüfus açısından yaklaşılmış olup, birleşik köyler, tahrir defterlerinde kaydedildiği veçhile tek köy addedilmiştir.

1542'de değişen idârî taksimâta göre, Mânkûb'un köy sayısı 24'e çıkmıştır. Kefe Sancağı'na eklenen fazla miktarda köy bulunmamakla berâber, bu köyler, çoğunlukla İnkirman'dan Mânkûb'a kaydırılan köyler olduğu, İdârî Taksimat adlı bölümde gösterilmişti. Bu bakımdan, Köylerin yer değiştirmesine bağlı olarak meydâna gelen bir nüfus artışı sözkonusudur. Reel olarak nüfus artışının olup olmadığı, her iki târihte de Mânkûb'a bağlı köylerin mukâyesesi ile mümkün olacaktır. Tablo XXIII'de 1542'ye bağlı köylerin nüfusu mufassal olarak verilmiştir.

Tablo XXIII: 1542'de Mânkûb'un Kır Nüfusu

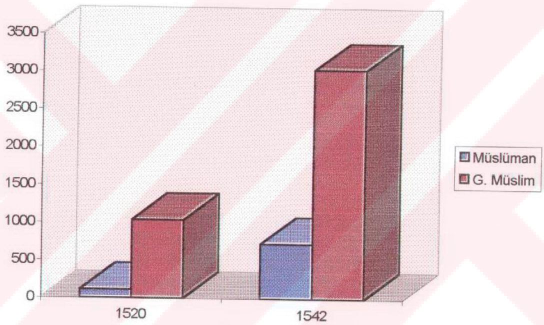
	Müslim				Gayrî Müsilm				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Toplam
Albatı ma'a Ayatudor	6	–	–	30	8	5	–	45	75
Atım Çokrağı	–	–	–	–	1	–	–	5	5
Kirmancuk	–	–	–	–	3	–	–	15	15
Moskomyâ - i küçük	3	–	–	15	32	4	7	192	207
Baydâr	–	–	–	–	21	5	4	126	126
Savâtike	–	–	–		13	4	1	73	73
Kılındı	–	–	–	–	12	–	1	64	64
Haspetri	–	–	–	–	21	12	4	133	133
Nehora nâm - ı diğer Kadılı	80	16	–	416	27	13	–	148	564
Kuru	8	–	–	40	15	8	1	87	127
Süren	–	–	–	–	38	33	5	243	243
Öni	1	–	–	5	3	–	3	27	32
Markur	4	–	–	20	11	11	1	70	90
Yancu	3	3	–	18	3	–	–	15	33
Koklus	–	–	–	–	11	5	–	60	60
Bıçkan nâm -ı diğer Çölmekçi	3	–	–	15	16	4	3	96	111
Kamra	4	3	–	23	22	19	8	161	184
Hayto	–	–	–	–	49	7	5	272	272
Taş İskele	1	2	–	7	18	7	1	101	108
Alubka	3	1	–	16	28	3	3	155	171
Mishor	5	2	–	27	46	24	4	270	297
Karvis maa Sahnek	9	–	–	45	41	6	3	223	268
Kıranu	8	–	–	40	16	11	1	95	135
Lampad - ı büzürk ve küçük	3	–	–	15	60	34	7	362	377
Toplam : 24	705	27	–	732	2575	215	248	3038	3770

Mânkûb'un 1542'deki kır nüfusu toplam 3770 olup, bunun 732'sini müslim, 3038'ini gayr-i müslimler meydâna getirmektedir. Bu rakamlara göre toplam kır nüfusu içinde müslümanların payı % 19, gayr-i müslimlerinki ise % 81'dir. Müslim nüfusda artış oranı % 531'; gayr-i müslimlerin artış oranı ise % 192'dir. Yukarıda da işâret edildiği üzere, bu oranlar reel artışı ifâde etmemektedir. Her iki târihte Mânkûb'a bağlı köyler esas alındığında, nüfus reel olarak artmakla berâber bu kadar

fazla değildir.Her iki târihte Mânkûb'a bağlı köyler arasında yapılan mukâyese, dâha gerçekçi olacaktır. Bu açıdan, Albatı ma'a Ayatudor 79'dan 75'e,Atım Çokrağı 29'dan 5'e, Kirmancuk 40'dan 15'e, Savâtike 82'den 73'e, Kılındı 73'den 64'e, Haspetri 165'den 133'e düşerken; Moskomyâ - i Küçük 201'den 207'ye, Baydâr 89'dan 126'ya,Nehora 282'den 564'e çıkmıştır. Bu köylerin 1520'deki toplamı 1040; 1542'deki toplam nüfusu ise 1262'dir. Buna göre reel nüfus artışı 222 olup,% 21'lik orana tekâbül eder. Görüldüğü gibi, her iki târihte Mânkub'a bağlı altı köyde nüfus düşerken, üç köyde yükselmiştir. nüfusun reel olarak artışına yol açan esas faktör, her iki târihte en büyük köy olan Nehora'nın nüfusunun % 100'lük bir artış göstermesidir.

Grafik XII'de, 1520 ve 1542'de nüfusun kompozisyonu görülmektedir. Grafik, dinî toplulukların her iki târihteki vaziyetine de ışık tutmaktadır.

Grafik XII: 1520 ve 1542'de Mânkûb'un Kır nüfusu

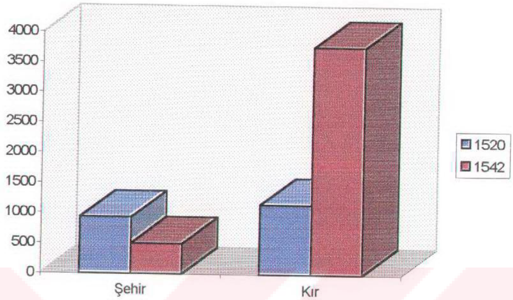
Grafik XII'de görüldüğü üzere, Mânkub'un müslim ve gayr-i müslim kır nüfusunda ilk târihe göre artış yaşanmış, gayr-i müslimlerdeki artış oranı daha büyük olmuştur. Bu artışın en önemli sebebinin idârî taksimattaki değişime göre İnkirman'dan Mânkub'a nüfus transferinden kaynaklandığını hatırlatalım.

2. 2. 5. 1520 ve 1542'de Mânkub'un şehir ve kır nüfusunun mukâyesesi

1520'de Mânkûb'un toplam nüfusu, 2092 ; 1542'de ise 4271'dir. 1520'de toplam nüfusun % 45'i şehir, % 55'i ise kır nüfusundan meydâna gelmektedir.

1542'de, toplam nüfusun % 12'si şehir, % 88'i kır nüfusundan müteşekkildir. Her iki târih açısından Kır ve şehir nüfusunun mukâyesesi Grafik XIII'de görülmektedir.[142]

Grafik XIII: 1520 ve 1542'de Mânkûb'un Şehir ve Kır Nüfusu

Mânkûb'un şehir ve kır nüfusu gözönünde bulundurulduğunda, şehir nüfusunda azalma görülürken , kır nüfusunun arttığı kesin olarak ortaya çıkıyor.

3. İNKİRMAN

3. 1. İnkirman Kalesi ve Limanı

"Kazıklı Üzen[143] Nehri'nin kenârında, yüksek dağ ve yalçın , kırmızı ve alaca iri kayalar üzerinde yapılmış olup, beş köşelidir. Doğu tarafı beş yüz adım uzunluğunda kalın, yüksek, sağlam duvardır. Altı Kulelidir. Duvarı aşağı hendek dibine kadar üç adam boyu yüksekliğinde olup kesme, sarp kayalı geniş ve büyük hendeklidir. Kıble ve güney taraflarında kale duvarı yoktur". Kalenin etrafı hendeklerle çevrilidir. E. Çelebi, kayadan kesilerek yapılmış olan bu hendeklerin hârikulade bir hüner işi olduğunu belirtir.[144] İnkirman tepelerinden akıp giden Çurgune suyu, kalker tabakalarından müteşekkil bu tepeler üzerinde karstik hîdese olarak nitelenen oluşumlar meydana getirmiş, bu şekilde meydana gelen binlerce mağara, istilâ zamanlarında buralarda yaşayan kavimlerin sığınağı olmuştur.[145]

---

[142] Mânkûb'un kır nüfusundaki anormal artışın reel olmaktan çok, idârî yapıdaki değşimelerden kaynaklandığı, yukarıda belirtilmişti. 1542'de Mânkûb'un nüfusu artarken, İnkirmân'ın kır nüfusunda büyük bir azalma görülecektir ki, esas sebep, İnkirman'ın köylerinin bu târihte Mânkub'a bağlanmasıdır.

[143] Bu isim için bkz. yuk. , İdârî taksimât, s. 114n.

[144] E. Çelebi, *VII*, s. 340.

[145] E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 13.

"İnkirman" ismi de, "mağara ve in" kelimelerinin taşıdığı mânâdan türemiştir.[146] Kalenin Ceneviz dönemindeki yaygın adı , "kalamiti" idi.[147] Bu kalkerli tabaka, taş üretimine de son derece müsâit idi. İnkirman kalesinde, şehrin ilk kurulduğu Yunan kolonileri çağından kalma taş ocakları mevcut olup, bunlar M. Bronevskiy'nin burayı ziyâret ettiği XVI. yüzyıl sonlarında da mevcut idi.[148] Bu kayalar arasında ustalıkla oyulmuş mağaralar da bulunuyordu. Bu mağaralar, kalenin kurulduğu yerin altında idi.[149] İnkirman Kalesi'nin dışındaki dağlarda da binlerce mağara bulunuyordu. Bu mağaralar, geçimini hayvancılıkla sürdüren Tatar halkı için barınak teşkil ediyordu. Bilhassa yağmurlu havalarda, çobanlar koyunlarıyla buralara sığınırlardı.[150]

İç kalede yer alan eski kilise, câmiye çevrilerek "Sultan Bâyezîd Câmii" adı verildi.[151]

Evliyâ Çelebi, İnkirman'ın iki varoşu bulunduğunu belirtir. İç kaleden sonra, E. Çelebi'nin dış varoş dediği kısım yer alıyordu.[152] Buradan, aşağı varoş denilen ve kalenin en kenâr kesimlerini teşkil eden kısımlarına geçiliyordu. İç kale, metruk idi. Şehrin meskûn yerleri, dış varoş ve aşağı varoş kesimleri idi. Dış ve aşağı varoşlarda, şehrin müslîm ve gayr-i müslim ahâlisi yan yana yaşıyordu.[153]

İnkirman Kalesi'nin, Karadeniz'den İnkirman Kalesi'nin bulunduğu kara cihetine doğru 3 - 4 mil kadar uzayan körfez üzerinde yer alan bir çok limanları mevcut idi.[154] E. Çelebi, bu körfez kıyısında seyâhat ederken, Aluta, Hamamlı, Suluca, Ulu, Bahçeli, Çorguna ve diğer harap olmuş limanlara rastladığını, bu limanların bütün rüzgârlardan korunan gâyet emin sığınak yerleri olduğunu ve gemilerin demir atmadan buralarda rahatlıkla yatabileceğini belirtir. Liman'ın etrâfından dağlara kadar uzanan geniş alanda "kadınların hamamda başlarına sürdükleri kil denilen bir çeşit yağlı çamur" bulunuyurdu. Bu çamur, gemiciler tarafından kazılarak gemilerle nakllediliyordu. Bu kil ihrâcâtının, İnkirman ahâlisinin önemli geçim kaynaklarından birini teşkil ettiği anlaşılıyor. Liman ve çevresinin, balık potansiyeli bakımından da çok zengin olduğu, civârdaki ormanla kaplı dağlık

---

[146] E. Çelebi, *VII*, s. 333.
[147] A. Hasan, *"Ceneviz menbâlarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı "*, I, s. 338.
[148] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 17.
[149] B. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 14.
[150] E. Çelebi, *VII*, s. 336.
[151] E. Çelebi, *VII*, s. 333.
[152] E. Çelebi'nin iç ve dış varoş olarak zikrettiği iki varoşdan iç varoş, kanaatimizce Dış kale idi. D. Kuban'ın, şehrin varoşunu teşkil eden rabada bâzen dış kale dendiği şeklindeki bilgileri yukarıda belirtilmişti.
[153] E. Çelebi, *VII*, s. 334 - 335.
[154] M. Bronevskiy, körfez boyunca üç limanın yer aldığını belirtir. Bunlardan birisi, bugünkü Sivastopol Limanı idi (bkz. *Aynı eser*, s. 14). Aynı eserde çevirenin notu olarak yer aldığı üzere, bugünkü Sivastopol Limanı'nın Akyar limanı ile aynı olduğu düşüncesine katılmıyoruz. Harita I'de görüldüğü üzere, Sivastopol Limanı'nın diğer adı Oltiye Limanı idi. Akyar, kara içinde yer alan bir şehir hüviyetinde bulunuyordu.

kesimde her cinsden hayvanın barındığı ve bu mıntıkanın avcılık için bulunmaz bir yer olduğu belirtiliyor.[155]

3. 2. Yerleşme ve Nüfus

İnkirman'ın nüfusu, müslüman ve Hıristiyânlardan müteşekkildir. Hıristiyanlar, Rum ve Ermenilerden oluşmaktadır. 1520 ve 1542 yıllarına âit nüfus, yine dinî ayrım yapılarak tablolar hâlinde verilmiştir. gayr-i müslimleri teşkil eden Rum ve Ermeniler tabloda ayrı ayrı gösterilmiştir.

3.2.1. İnkirman'ın müslüman şehir nüfusu

İnkirman'ın 1520'deki nüfusu, tek mahallede yaşayan müslümanlardan ibârettir. Bu târihte müslümanlar kalenin varoş kısmında meskûndurlar. 1542 'de ise varoşlardaki nüfusun yeniden iskân edildiği gözleniyor. 1520'deki isimsiz, "cemâ'at -ı müslümanan " şeklinde genel bir ifâde ile izâh edilen mahalle düzeni,1542'de daha sistemli bir vaziyet almıştır. 1542'de, klasik Osmanlı şehrinin temel karakteri olan düzenli mahalle tipinin ortaya çıktığı görülüyor. 1542'de ortaya çıkan bu iki mahalle, 1520'deki iskânın tabii gelişimi idi. nüfusun varoşdan iç kesimlere kaydığını düşünmüyoruz; zirâ, İç kale gâyet sarp olup, büyük çapta yerleşime müsâit değildi. İnkirman'ın 1520 ve 1542'deki nüfusu tek tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo XXIV: 1520 ve 1542'de İnkirman'ın Müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâ.	Müc.	Mu.	Toplam	Hâ.	Müc.	Mu.	Toplam
Cemâ'at-ı müslümanân der - Kal'a - ı varoş	35	4	–	179	–	–	–	–
Mahalle - i Ali Bâli	–	–	–	–	14	4	3	89
Mahalle - i Mescid - i Merhum Haydâr Kethüdâ	–	–	-	–	19	–	2	105
Toplam	175	4	–	179	165	4	25	194

Tablo XXIV'de görüldüğü gibi, İnkirman'ın şehirli müslüman nüfusu gâyet düşüktür. 1520'de 179 olan nüfus miktarı 1542'de 194'e çıkarak % 8'lik bir artış göstermişse de, bunu şehirde ciddî bir nüfus artışı olduğu şeklinde yorumlamak mümkün değildir. Şehrin müslüman nüfusu, orta halli bir köyün sayısı kadardır.

[155] E. Çelebi, *VII*, s. 335.

3. 2. 2. İnkirman'ın gayr-i müslim nüfusu

İnkirman'ın şehir nüfusu, büyük çapta Rumlardan müteşekkildir. Ermenilerin sayısı müslümanlardan da azdır. Şehrin gayr-i müslim nüfusu, aşağıda mufassalan gösterilmiştir.

Tablo XXV: 1520 ve 1542'de İnkirman'ın Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ'atler)	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Papa Vasil[156]	31	--	2	163	29	1	4	162
Papa Sultân	38	--	4	206	32	4	--	164
Papa Bindâzî	9	--	2	53	5	--	--	25
Papa Harrâc	17	--	1	89	8	--	--	40
Papa Nikola	42	--	4	226	29	2	5	167
Papa Aşliyanos	23	--	4	131	20	--	3	112
Papa Mihâl	48	--	--	240	47	--	1	239
Toplam Rum	1040	--	68	1108	850	7	52	909
Cemâ'at-ı Ermeniyân	9	--	--	45	9	--	1	49
Toplam Rum ve Ermeni	1085	--	68	1153	895	7	56	958

Tablo XXV'de görüldüğü gibi şehirde 7 adet Rum, 1 adet Ermeni mahallesi bulunmaktadır. Rumlarla meskûn mahalleler içinde nüfusu 200'ün üstünde olanlar Papa Mihâl,Papa Nikola ve Papa Sultan'dır. 1542'de, Papa Mihâl takrîben aynı nüfusunu muhâfaza ederken, diğer ikisi 200'ün altına düşmüştür.Şehrin Rum nüfusunda, bütün mahallelerde bir düşüş sözkonusudur. 1520'de 1108 olan toplam Rum nüfusu, 1542'de 909'a düşmüştür.Rum nüfusun azalma oranı, % 18'dir.

Şehirdeki Ermenilerin sayısı, ilk târihteki 45'den 49'a çıkmıştır. Bunu da ciddî bir nüfus artışı şeklinde yorumlayamıyoruz.

Rum ve Ermenilerin 1520'deki toplam nüfusu 1153, 1542'deki nüfusu 958 idi ki, % 17'lik bir düşüşe tekâbül eder.

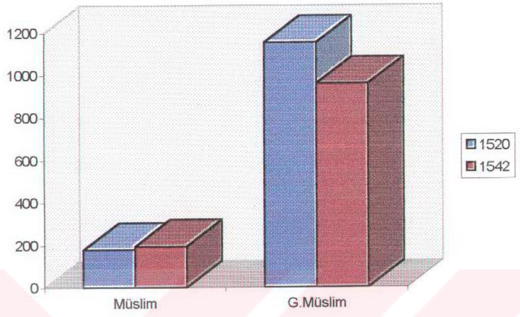
3.2.3. 1520 ve 1542'de İnkirman'ın şehir nüfusu

Tablo XXIV ve XXV'e göre müslim ve gayr-i müslim şehir nüfusu her iki târih bakımından şöyle idi: 1520'de müslümanlar 179, gayr-i müslimler 1153 olmak üzere toplam 1332; 1542'de müslümanlar 194, gayr-i müslimler 958 olmak üzere

[156] Bundan itibâren altı gayr-i müslim cemâ'at, Rumlardan müteşekkildir.

toplam 1152. Bu verilere göre, 1542'de şehir nüfusunda 1520'ye göre % 14'lük bir düşüş yaşanmıştır. Grafik XIV İnkirman'ın şehir nüfusunu her iki târih açısından dînî yapıya göre ele almaktadır.

Grafik XIV: 1520 ve 1542 'de İnkirman'ın Şehir Nüfusu

İnkirman'ın toplam şehir nüfusunda ilk târihe nazaran bir düşüş olduğu yukarıda ifâde edildi. Bu düşüşün müslümünlardan değil, gayr - i müslimlerden kaynaklandığı grafikte görülüyor. Müslümanlarda , ihmal edilebilir bir artış mevcuttur.

3. 2. 4. İnkirman'ın kır nüfusu

3. 2. 4. 1. 1520 'de nüfus

İnkirman, müstâkil bir kazâ olmayıp, Mânkûb'a bağlı "nefs" itibâr edilmesine rağmen, 1520'de bünyesinde en fazla köy bulunan yerleşim yeridir. Tablo XXVI'da, 1520'de İnkirman'a bağlı köyler ve bunların müslim ve gayr-i müslim nüfusu mufassalan verilmiştir.

Tablo XXVI: 1520'de İnkirman'ın Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Top.
Kurzuf	--	--	--	--	150	--	2	758	758
Bartinet maa Gürgülât ve Degirmanlu	--	--	--	--	114	--	7	598	598
Lampad - ı Büzürk	2	--	--	10	73	--	2	373	383

ve Küçük									
Yalta	--	--	--	--	48	-	4	256	256
Mahalle - i Deretâbi - i Yalta	--	--	--	--	41	--	3	217	217
Mahalle - i Havitka Tabi' - i Yalta	--	--	--	--	34	--	--	170	170
Mahalle-i Marsindetâbi - i Yalta	--	--	--	--	19	--	3	107	107
Alubka	4	2	--	22	28	--	1	144	166
Mishor ma'a Aryende	1	--	-	5	64	--	3	332	337
Limona	2	--	1	15	22	--	4	126	141
Sembos	--	--	--	--	30	--	--	150	150
Keknos	1	--	--	5	37	--	2	193	198
Sikite	--	--	--	--	38	--	3	202	202
Hayto	--	--	--	--	51	--	--	255	255
Çurgune	6	--	--	30	25	--	7	153	183
Sotira	7	2	--	37	15	--	1	79	116
Taş İskele	--	--	--	--	22	--	3	122	122
Moskomya - i büzürk	--	--	--	--	43	--	--	215	215
Karvis ma'a sahnek	4	3	--	23	50	--	1	254	277
Kamra	1	1	--	6	26	--	3	142	148
Kıranu	4	2	--	22	25	--	2	133	155
Koca Salası nâm - ı diğer Otar	1	--	--	5	82	--	10	450	455
Vikne	--	--	--	--	48	--	6	264	264
Kuru	--	--	--	--	19	--	--	95	95
Süren	--	--	--	--	58	--	5	310	310
Çerkezkirman	5	3	--	28	65	--	7	353	381
Bahadur	2	--	--	10	65	--	3	337	347
Öni	1	--	--	5	17	--	2	93	98
Markur	--	--	--	--	30	--	5	170	170
Yancu	2	--	--	10	5	-	--	25	35
Koklus	--	--	--	--	10	--	1	54	54
Foti(Salası)	--	--	--	--	37	--	6	209	209
Uğrıkosta	1	--	--	5	46	--	1	234	239
Tüli	1	--	--	5	27	-	4	151	156
Bıçkan nâm - ı diğer Çölmekçi	4	1	--	21	12	--	4	76	97
Toplam Köy: 36	245	14	5	264	7380	--	420	7800	8064

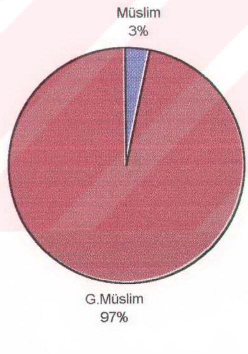
Tablo XXVI'ya göre, İnkirman'a bağlı bulunan 36 köy bulunmaktadır. Bunlar içinde Lampad - ı Büzürk ve Küçük, Alubka, Mishor ma'a Aryende, Limona , Keknos, Çurgune, Sotira, Karvis ma'a Sahnek, Kranu, Koca Salası nâm - ı diğer Otar, Çerkeskirman, Bahadır, Öni, Yancu, Uğrı Kosta, Tüli, Bıçkan nâm - ı diğer Çölmekçi köylerinde müslim ve gaayrî müslim nüfus bir arada yaşamakta, geri kalan köyler yalnız gayr-i müslimlerle meskûn bulunmaktadır. Müslim ve gayr-i müslimlerin bir arada yaşadığı köyler arasında müslümanların çoğunlukta bulunduğu

köy bulunmamakta, bütün köylerde gayr-i müslimler kahîr ekseriyeti teşkil etmektedir.

Tek başına normal bir köy gibi görünen Yalta, bünyesindeki üç mahallesi ile berâber düşünüldüğünde İnkirman'ın en büyük köyüdür. XX. Yüzyılın bu târihi şehri, Gelecekte şehir olma istidâdını şimdiden muhâfaza etmektedir.Bu târihde İnkirman'ın tek başına nüfusça en büyük köyü Kurzuf olup, 700'ü aşkın nüfusuyla kasaba olmaya adaydır. Kurzuf 'u, 598 nüfusuyla Bartinet ma'a Gürgülât ve Degirmanlu izlemektedir. Bartinet üç köyün nüfusunu ihtivâ etmesine rağmen, bu nüfusun büyük bir kısmının kendisine âit olduuğunu düşünüyoruz. Bundan sonra, 455 nüfusuyla Koca Salası veya Otar köyü gelmektedir. Lampad - ı Büzürk ve Küçük, Mishor ma'a Aryende , Süren, Çerkezkirman ve Bahadur köyleri de 300'den fazla nüfusa sahiptir. nüfusu 200 - 300 arasında 9 ; 100 - 200 arasında 13 köy bulunmakta, diğerlerinin nüfusu ise 100'den azdır.

1520 târihinde İnkirman'ın kır nüfusu; 264'ü müslüman, 7800'ü gayr-i müslim olmak üzere 8064 'dür. Bu sayıya göre teşkil edilmiş grafik, aşağıda görülmektedir.

Grafik XV: 1520 'de İnkirman'ın Kır nüfusu

Görüldüğü gibi, kır nüfusunun % 97 gibi büyük bir çoğunluğu gayr-i müslimlerden meydâna gelmektedir. Tahrir defterlerinde kır nüfusun etnik vaziyeti hakkında kesin bir mâlûmât bulunmamakla berâber, bunların tamâmımın Rum olduğunu düşünüyoruz.[157]

---

[157] Mânkûb'la berâber İnkirman'a bağlı köylerin Gayr-i müslim nüfusunun etnik vaziyeti hakkında A. Fisher'in tespitleri de aynı yöndedir (bkz. A. Fisher, *"The Ottoman Crimea in the sixteenth century"*, s. 152 vd. Bu durum, 1542 târihi için de geçerlidir.

3. 2. 4. 2. 1542 'de kır nüfusu

İnkirman'ın 1542'deki kır nüfusu, Tablo XXVII'de ele alınmıştır. Tablo'da, müslim ve gayrî müslim nüfus ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo XXVII 1542'de İnkirman'ın Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Top.
Kurzuf	4	--	--	20	116	61	18	713	733
Bartinet ma'a Gürgülât ve Degirmanlu	6	3	--	33	87	59	4	510	543
Yalta	--	--	--	--	57	7	2	300	300
Mahalle -i Deretâbi - i Yalta	--	--	--	--	39	5	2	208	208
Mahalle - i Havitkatâbi - i Yalta	--	--	--	--	33	5	2	178	178
Mahalle - i Marsindetâbi - i Yalta	--	--	--	--	14	2	--	72	72
Keknos	--	--	--	--	34	4	3	186	186
Koca Salası nâm - ı diğer Otar	7[158]	8	--	43	55	24	6	323	366
Vikne (Papayalnız)	2	--	--	10	72	9	10	409	419
Foti Salası	--	--	--	--	35	12	5	207	207
Toplam:10 köy	95	11	--	106	2710	188	208	3106	3212

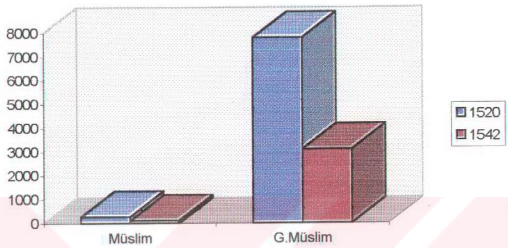
Tablo'da ilk dikkati çeken husus, idârî yapıdaki değişikliğin nüfusa durumunda meydana getirdiği değişikliktir. 1520'de 36 köye sâhip olan İnkirmân, 1542'de 10 köye inmiştir. Bu düşüş, nüfusa da tabii olarak yansıyacaktır. 1542'de Mânkûb'un nüfusu artarken İnkirman'da büyük bir düşüş gözlenecektir.

İdârî yapıdan kaynaklanan bu düşüşün yanında, nüfusda reel bakımdan da düşüş yaşanmıştır.Mânkûb'da olduğu gibi, her iki târihte İnkirman'a bağlı köylerin yine iki târih açısından nüfus durumu ele alındığında, Kurzuf, Bartinet ma'a Gürgülât ve Degirmanlu, Yalta'ya bağlı Marsinde mahallesi, Keknos, Koca Salası veya Otar, Foti Salası köylerinin nüfusunda düşüş olmuştur. Yalta ve iki mahallesi ile Vikne'de dikkate değer bir nüfus artışı olmuştur. Bu köylerin toplam nüfusları 1520'ye göre kıyaslanacak olursa, mezkûr târihte 3232 olan nüfus, 1542'de 3212'ye inerek % 0.6'lık bir düşüş göstermiştir.

[158] Koca Salası Köyü'nde üç hânelik nüfus, "tâbi' - i hân" şeklinde kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*,214, s.180)

1542 târihi açısından dikkati çeken diğer bir husus, önceki târihte hiç müslüman nüfus bulunmayan Kurzuf, Bartinet ma'a Gürgülât Degirmanlu, Koca Salası veya Otar köylerine müslümanların yerleşmiş bulunmasıdır. Bu durum, zaman içinde köylerde müslüman nüfusun arttığını göstermektedir.Grafik XVI'da, İnkirman'ın kır nüfusu her iki târih açısından dinlere göre ele alınmıştır.

Grafik XVI: 1520 ve1542'de İnkirman'ın Kır Nüfusu

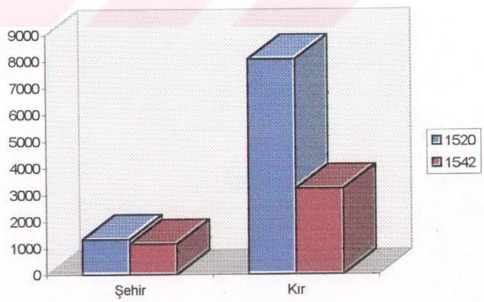

Grafikten izleneceği üzere, 1520'ye oranla müslim ve gayr-i müslim kır nüfusunda düşüş yaşanmıştır. Bu düşüş, gayr - i müslimlerde daha büyük çapta olmuştur. Bu düşüşde rol esas faktörün, idârî taksimattaki değişiklik olduğu yukarıda belirtildi.

3.2.5. 1520 ve 1542'de İnkirman'ın şehir ve kır nüfusunun mukâyesesi

İnkirman'ın iki târihle ilgili nüfus verileri, aşağıdaki grafikde görülmektedir.

Grafik XVII: 1520 ve 1542'de İnkirman'ın Şehir ve Kır Nüfusu

İnkirman'ın 1520'de 1332'si şehir, 8064'ü kır olmak üzere 9396 nüfusu mevcuttu. Toplam nüfusda şehrin payı % 14, kırın ise % 86 idi. 1542'de, şehir

nüfusu 1152, kır nüfusu 3212 ve toplam nüfus 4364 idi. Buna göre, şehrin toplam nüfus içindeki payı % 26, kırın % 74 etmektedir. İki târihte şehir ve kır nüfusunda azalma görülmektedir.

4. BALIKLAĞO

4. 1. Balıklağo Kalesi ve Limanı

Rumca adı "Yambolu" veya "Yamboli" olan şehri, Türklerin "balıklı şehir " mânâsında "balıklı" tesmiye ettikleri belirtiliyor.[159] P. Minas Bıjışkyan'a göre, kelimenin aslı, Grekçe "Balakion" idi.[160] "Balığı çok olduğundan" Tatarların burayı "Balıklağı" tesmiye ettiklerini kaydeden E. Çelebi, her nedense "Balıklava" ismini tercih eder.[161] Tahrir defterlerindeki yazılış şekline sâdık kalarak biz bunu "Balıklağo" olarak benimsedik.[162] Cenevizliler, önce Rum knezlerinin elinde olan şehri, onların birbirleriyle anlaşamayarak siyâsî zaafa düşmelerinden istifâde ederek ele geçirdikten sonra, diğer sâhil kesimlerinde görülen sağlam surlarla çevirmiş, ayrıca bir liman inşâ' etmişlerdir.[163]

Balıklağo Kalesi, bir iç kale ve aşağısında liman, limanın kenârlarında yer alan bir varoştan mürekkeptir. "Bir liman içinde, limanın doğu tarafında, yalçın, kırmızı renk kayalar üzerinde, yüksek, üç köşeli, eğri büğrü, iniş yokuş, taş yapı, sağlam bir kaledir. " "Denize bakan kayalar üzerinde kale duvarları yoktur. . . Kırk adet dört köşeli, sanat eseri kulesi, duvar dişleri olan güzel bir kaledir. Içinde üç kat dolama hisâr duvarları vardır. Kapılardan ve hendeklerden birbirine geçilir. . . Kalenin poyraz tarafına bakan iki kat demir kapısı " mevcut idi.[164] İç kalede elli adet ev bulunduğunu belirten E. Çelebi, bunların hânelere âit evler olmadığını, şehir muhâfızlarının barınakları olduğunu belirtir. Sözkonusu barınaklar, kayalar üzerinde, kayalara yapışmış bir vaziyettedir. Barınakların, büyük oranda kayaların oyulması sûretiyle yapıldığı anlaşılıyor. Kalede bu barınaklardan başka mesken bulunmuyordu.

Çok sarp kayalar üzerine kurulmuş bulunan kalenin aşağısında liman yer alıyor, limanın kenarları varoşu teşkil ediyordu. Şehrin bütün yerleşim birimleri bu varoş ve limanda yer alıyordu. Bu varoşta, iki mahalle, iki yüz adet kiremit örtülü

---

[159] M. Bronevskiy, Aynı eser, s. 21. Bu ismin, Ceneviz kaynaklarına, " Cembolo" veya " Cembalo" şeklinde aksettiği görülüyor (bkz. A. Hasan, "*Ceneviz menbâlarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı , I* ", s. 338.

[160] P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Târih ve Coğrafyası*, s. 98.

[161] E. Çelebi, *VII*, s. 337.

[162] Balıklağo adı için bkz. BA, *TD*, 370, s.477 .

[163] M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 21.

[164] E. Çelebi, *VII*, s. 337.

ev bulunuyordu. Bu mahallelerde, biricâmi, diğeri mescit olmak üzere iki adet ibâdet yeri bulunuyordu.[165] İç kalede olduğu gibi, evler kayalar üzerine inşâ' edlimişti. İki ve üç katlı evlere rastlansa da çoğusu tek katlı idi.[166]

Bir çanağı andıran liman, taşlık zemin olduğundan bağ ve bahçe yerleri yoktu. Yalçın kayaların karaya çok dar bir şekilde sağladığı geçit üzerinde kurulmuş olduğundan, limana giriş ve çıkış çok zor olmakta idi. Pek çok gemici, bu dar yerleri geçerken gemisinin kayalara vurarak parçalanmasına mâni' olamazdı. Limanda İnkirman ve Mânkûb'da görülen zengin su kaynakları olmadığından su ihtiyacı kuyulardan sağlanırdı.[167]

Balıklağo'nun Kefe'ye uzaklığı ikiyüz mil kadardı. Balıklağo'nun 24 mil ötesinde sığ olması dolayısıyle gemilerin zorlukla geçtiği Peltek Burnu, Kırım'ın önemli burunlarından birisidir. "Altı mil ötede, Ayadağ'ın ucundu, St. George Manastırı'nın bulunduğu Manastır Burnu vardır. "[168]

4.2. Yerleşme ve Nüfus

Evliya Çelebi'den naklen belirtildiği üzere, Balıklağo Kalesi'nin iç kalesinde yerleşim yoktu. Dış kale ve varoş bitişikti. Varoşlar, limanın kenârlarında yer alıyordu. Tahrîr defterlerinden anlaşıldığı kadarıyle, Tatarlar hâriç, müslümanlar dış kalede, gayr-i müslimler ise varoşlarda meskûn idiler. Tatarlar da iki mahalle hâlinde yaşayan müslüman nüfusdan ayrı kaydedilmiş olup, muhtemelen bunlar da varoşlarda meskûn idiler.

4. 2. 1. Balıklağo'nun müslüman şehir nüfusu

Balıklağo'nun müslüman şehir nüfusu, Tablo XXVIII'de ele alınmıştır. Tablo, 1520 ve 1542'deki mahalle düzeni ile müslümanların mahallelere göre dağılımını vermektedir.

---

[165] Tahrir defterlerine göre Balıklağo'nun merkezî camii olduğu kesin olan Câmii Kebîr ve Mescid- i Hamza ,Dış kale (Kal'a-ı Birûn) 'de yer alıyordu. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği ve mescid de tahrîr defterinde isimleri verilen câmi ve mescidin bu binâlar olduğu kesinlik kazanıyor .

[166] E. Çelebi, *VII*, s. 338.

[167] E. Çelebi, *VII*, s. 338.

[168] Bıjışkyan, mezkûr burnu "Felenk" ismiyle zikretmiştir (bkz. *Aynı eser*, s. 98) ki, haritadaki okunuş şekline sâdık kalarak benimsediğimiz "Peltek" isminin yanlış olması da mümkündür. Aslında, Kırım Topografyasının tamâmında büyük bir kargaşa sözkonudur. Şimdiye kadar iki kaynakta aynı okunan bir yer adına nâdiren rastlayabildik.

Tablo XXVIII : 1520 ve 1542'de Balıklağo'nun Müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
Mahalle-i Câmii Kebîr [169]	24	4	1	129	5	3	--	28
Mahalle-i Mescid - i Hamza	--	--	--	--	19	--	--	95
Cemâ'at - ı Tataran	--	--	--	--	6	--	--	30
Toplam	120	4	5	129	150	3	--	153

Görüldüğü üzere,1520'de yalnız câmii Kebir mahallesi mevcut olup, Mahalle - i Mescid - i Hamza ile Tatarlar Mahalleleri 1542'de teşekkül etmiştir . Bununla berâber, şehrin nüfusunda mahalle artışına paralel bir artış sözkonusu değildir. 1520'de yalnız bir mahallede temerküz etmiş bulunan nüfusun , 1542'de yeni mahallelere dağılmış olduğu görülüyor. Şehir nüfusunun artışında esas faktör, 1520'de Balıklağo'da meskûn bulunmayan ve sonradan geldikleri anlaşılan Tatarlar olmuştur. Balıklağo'nun müslüman nüfusunun, orta halli bir köy nüfusunu geçmediği görülmektedir. Şehrin müslüman nüfusunda ilk târihe göre % 19 'luk bir artış görülmektedir.

4. 2. 2. Balıklağo'nun gayr-i müslim şehir nüfusu

Gayr-i müslimler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden müteşekkildi. Rumlar, 5 adet cemâ'atden meydâna geliyordu. Ermeniler ve Yahudiler, birer mahallede oturuyorlardı. Balıklağo'nun mahalleleri ve nüfusu , Tablo XXIX'da gösterilmiştir.

Tablo XXIX 1520 ve 1542'de Balıklağo'nun Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ'atler)	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Papa Nikita	50	--	10	290	45	14	6	263
Papa Kostantin	32	--	2	168	19	9	2	112
Papa Nikola	19	--	3	107	12	1	2	69
Papa Bânî	10	--	1	54	9	--	--	45
Papa Mihâl	11	--	2	63	13	2	--	67
Toplam Rum [170]	610		72	682	490	26	40	556
Mahalle-i Ermeniyân	14	--	3	82	18	2	2	100
Mahalle-i Yahudiyân	15	--	1	79	11	--	--	55
Toplam	755		88	843	635	28	48	711

[169] Câmii Kebîr'inkal 'a - ı Birûn'da yer aldığı kaydedilmiştir (Bkz. *TD*, 214, s.) .

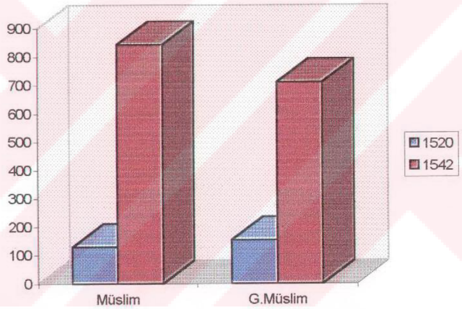
[170] Rum cemâatlerinin toplam hâne sayısı 122, Bive hâne sayısı 18'dir.Bivelerin toplam nüfusunun bulunmasında 4 sâbit rakamı kullanıldığını hatırlatalım.

Balıklağo'nun 1520'de toplam gayr-i müslim nüfusu 843'dür. Bu toplam içinde rumların payı % 81, Ermenilerinki % 10,Yahudilerinki % 9'dur. 1542'de 711'e düşen nüfusun % 78'ini Rum, % 14'ünü Ermeni,% 8 'ini Yahudiler meydâna getirmektedirler. Gayr-i müslim nüfus ilk târihe göre % 16'lık bir düşüş göstermiştir.

4. 2. 3. 1520 ve 1542'de Balıklağo'nun şehir nüfusu

Tablo XXVIII ve XXIX'un verileri esas alındığında, Balıklağo'nun 1520'deki toplam nüfusu, 129'u müslim ve 843'ü gayr-i müslim olmak üzere 972; 1542 deki toplam nüfusu , 153'ü müslim ve 711'i gayr-i müslim olmak üzere 864'dür. Bu rakamlara göre, Toplam şehir nüfusu, ilk târihe göre % 11 oranında azalmıştır. Grafik XVIII'de, Balıklağo'nun toplam şehir nüfusu görülmektedir.

Grafik XVIII: 1520 ve 1542'de Balıklağo'nun Şehir Nüfusu

Yukarıda belirtildiği üzere, şehir nüfusunda ilk târihe oranla düşüş olmuşsa da, bunun esas sebebi, gayr-i müslimlerdeki azalmadır. müslümanlarda ilk târihe göre az bir yükselme olduğu görülmektedir.

4.2. 4. Balıklağo'nun kır nüfusu

1520'de hiç kır nüfusuna sâhip bulunmayan Balıklağo, 1542'de bir köy Mânkub, 9 köy ise İnkirman'dan alarak, 10 köye sâhip olmuştur. Tablo XXX, Ballıklağo'nun kır nüfusunu, müslim ve gayr-i müslimler açısından ele almaktadır.

Tablo XXX : 1542'de Balıklağo'nun Kır Nüfusu

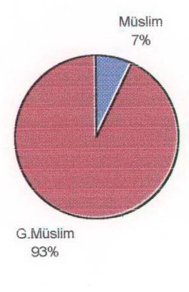
	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Top.	Top.
Çerkeskirman	--	--	--	--	44	25	7	273	273
Bahadur	--	--	--	--	41	25	4	246	246
Uğrıkosta	6	--	--	30	41	4	--	209	239
Tüli	--	--	--	--	29	16	1	165	165
Çurgune	8	4	--	44	25	6	5	151	195
Moskomya - i Büzürk	1	--	--	5	30	6	6	180	185
Limona	6	1	--	31	18	2	2	100	131
Sembos	--	--	--	--	31	3	1	162	162
Sikite	--	--	--	--	49	3	1	252	252
Süli	4	--	--	20	--	--	--	--	20
Sotira	4	--	--	20	--	--	--	--	20
Toplam :10 köy	145	5	--	150	1540	90	108	1738	1888

Balıklağo'nun köylerinden dördü'nün nüfusu 200 - 300 , 4'ünün nüfusu ise 100 - 200 arasında değişmektedir. İki köy, 20'şer nüfusludur. Bu köylerden 6'sında müslümanlarla gayr-i müslimler bir arada , 4'ünde ise yalnız gayr-i müslimler yaşamaktadır. 1542'de yalnız gayr-i müslimlerle meskûn bulunan Çerkeskirman ,Bahadûr, Tüli, köyleri, 1520'de müslim ve gayr-i müslim ahâlinin birlikte meskûn bulunduğu yerlerdi. Moskomyâ - i Büzürk'de ise 1520'de müslüman ahâli bulunmuyordu.

Balıklağo'nun toplam kır nüfusu,150'si müslim, 1888'i gayr-i müslim olmak üzere 2038 idi. Toplam nüfusa oranla müslümanların payı % 7, gayr-i müslimlerin ki % 93 idi.

Grafik XIX'de, Balıklağo kır nüfusunun 1542'de dinî gruplara göre dağılımı incelenmiştir.

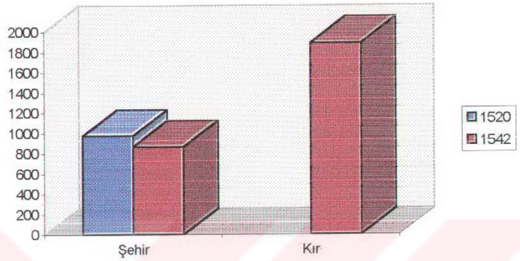
GrafikXIX:1542'de Balıklağo'nun Kır Nüfusu

4. 2. 5. Balıklağo'nun 1520 ve 1542'deki şehir ve Kır nüfusunun mukâyesesi

Balıklağo'nun şehir ve kır nüfusu aşağıdaki grafikte ele alınmıştır.

Grafik XX: 1520 ve1542'de Şehir ve Kır Nüfusu

1520'de hiç kır nüfusuna sâhip bulunmayan şehir, bu yıl açısından toplam nüfusu 972'dir. 1542'de ise, 864'ü şehirli , 1888'i kır olmak üzere 2752 nüfusu mevcuttur. Toplam nüfus içinde şehirlinin payı % 31, kırın payı ise % 69'dur.Grafik XX, bu anlayışa göre düzenlenmiş verileri ihtivâ etmektedir.

5. SOĞDAK

5.1. Soğdak Kalesi ve Limanı

M. Bronevskiy, şehrin Rumlar zamânındaki adının "Sidagios" olduğunu, Cenevizliler döneminde ise "Sudak " çağrıldığını belirtir.[171] M. Bronevskiy'nin sözkonusu ismi Cenevizlilere atfetme temâyülü ağır bassa da, bu ismin Türkistan menşe'li olduğu husûsunda kuşku bulunmamaktadır. "Soğd" ismi; Amu Deryâ ile Sir Deryâ arasında kalan ve bugün yaygın adı "Mâverâünnehr" olan bölgenin, Zerefşân Havzası'nda Buhara ile Semerkand arasındaki yerin ve Semerkand'ın eski adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ismin, ırmak adı olduğu da görülmektedir.[172] "Sudak ", "Suğdak" gibi şekillerde telâffuz edilen ismin; XIII - XIV. asırlarda Soğdak'da yaşayan ve muhtemelen bu yıllarda şehrin inkişâfında rol oynayan İran asıllı Alan kavimlerinden geldiği şeklindeki W. Barthold'un tespitinin doğru olduğunu

[171] M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 28.

[172] Mustafa Aydın, *Batı Türkistan'da Yer Adları*, İstanbul 1989 , s. 102 - 106. Basılmamış yüksek lisans tezi olan bu çalışma, İÜEF Kütübhânesi 18456 no'da bulunmaktadır.

düşünüyoruz.[173] Kelimenin Türkistan'da kullanılış şekli ve tahrir defterlerindeki yazılışını göz önünde bulundurarak şehrin ismini "Soğdak" şeklinde benimsedik.[174]

M.Ö. 222' de kurulan[175] şehir, Ceneviz'in Kefe'yi ma'mûr ederek Yarımada'nın en büyük şehri hâline getirmesinden önce, Kırım'ın en büyük şehirlerinden biridir. Soğdak, XIII. yüzyılda Türkistan'dan Avrupa'ya cereyân eden ticâretin en büyük üslerinden birisi idi. Bu dönemde Selçukluların da dikkatini çekmişti. "Moğol fethinden önce çok ma'mûr olan Sudak, 1253' da Moğolistan'a gitmekte olan W. Rubruck şehre uğradığında kısmen harâb durumdaydı. Ancak yine de Kırım'ın en büyük limanı idi".[176]

Soğdak Kalesi, tam kıyıda yer alan "yüksek, geniş yalçın bir kayanın üzerinde", 1385 ve 1414 yılları arasında kurulmuştur.[177] Dört köşe bir kale üzerinde inşâ' edilen istihkâmlar, "sonradan Rusların ilâve etmiş oldukları istihkâmları bile tahakküm etmekte idi".[178].

Soğdak Kalesi'nin en ayrıntılı tasvîri, E. Çelebi'ye âittir. Meşhûr seyyâh kaleyi varoşla berâber dört kısımda incelemiştir. İç kale, orta kale, aşağı kale, varoş ve limân olarak belirtilen bu kısımları biraz daha yakından tanıyalım.

İçinde kuruluş dönemlerinden kalma olduğu anlaşılan bir şatosu bulunan iç kale, deniz kenârında bir kaya üzerinde dört köşe hâlinde yükselmekte idi. Kale, çok yüksek birmevkide yer alması ve bu nedenle iniş çıkışın büyük zorluklar ihtivâ etmesi nedeniyle barış zamanlarında kullanımdan uzak kalmıştır. Uzun süren Osmanlı barış dönemi, halkın bu iç kaleyi terk ederek daha aşağı mevk'iilere yerleşmesine sebep olmuştur. XVII. yüzyılda, kalede nöbet tutan nöbetçileri ve sâdece sâhiplerinin eşyâlarının bulunduğu bir kaç "kâfir" evinin dışında bir yerleşim söz konusu değildi. Kuzeye açılan bir demir kapısı olan bu iç kaleye Soğdaklılar "Kız Kalesi" diyorlardı.

İç kaleden sonra orta kale yer alıyordu. "Bir kat dolama, kârgir duvar", hâlinde inşâ' edilmiş olan kalenin kuzeye bakan iki katlı demirden yapılmış bir kapısı bulunuyordu. Kalenin altı kulesi mevcut idi. Deniz tarafından mâvi, heybetli bir kaya üzerinden yükselen kalenin bu kısmında duvar bulunmuyordu. Duvar görevini bu yalçın kaya yapıyordu. Kayaların altına gemiler yanaşır ve yatarlardı. Burada da kalede nöbet tutan erler dışında ahâliden kimse bulunmuyordu. Kiremit örtülü on adet evde sâdece nöbetçiler kalıyordu.

[173] W. Barthold, yukarıda belirtildiği üzere, Soğd kelimesinin Türkistan'da yaygın olarak kullanılan İranmenşeli bir kelime olduğunu, XIII - XIV. Asırlarda Kırım - Kerç ve civârında İran asıllı Alanların yaşadıklarını göz önünde bulundurarak bu kelimenin İran asıllı olacbileceği üzerinde duruyor (bkz. "*Suğdak*" mad. , s. 1) .
[174] Kelimenin tahrir defterlerindeki yazılış şekli için bkz. BA, *TD*, 370, s. 484 ; *TD*, 214, s. 93.
[175] W. Barthold, "*Aynı madde*", s. 1; M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 28.
[176] M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 141.
[177] M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 28.
[178] İ. Himket Ertaylan, *Fâtih ve Fütûhatı*, I, s. 227.

Orta kalenin biraz aşağısında aşağı kale yer alıyordu. "Sağlam, taş duvarlı, dayanıklı" bir yapı olan aşağı hisârın 24 kulesi mevcut idi. "Her kulenin iki taraflarında dört köşe, beyaz mermerler üzerinde Cenevizlilerin armaları ve resimleri" var idi. Bu aşağı hisâr, yukarı kaleyi "kavisli olarak kuşatıp" çevrelemiştir. Poyraz tarafina açılan bir kapısı olan aşağı kalenin liman kapısı ile bağlar tarafindaki kapıları dâima kilitli dururdu. Eskiden buralarda bulunan kiliseler, metruk hâle gelmişti.

E. Çelebi, aşağı kalenin dışında yer alan bir mescit ve çeşmeden bahsederek bu çeşmeden itibâren varoşun başladığını belirtiyor. Meşhûr seyyâh, burayı aynı zamanda liman varoşu olarak belirtiyor ki, varoşlarla limanın bitişik olduğunu gösteriyor. Bu mescit ve çeşme, klasik Osmanlı mahalle düzeninde müslüman mahallelerinin temel elemanı olarak gördüğümüz yapılar idi. Aşağı kaleden itibâren bir müslüman mahallesi ile başlayan varoş, kendini çevreleyen bir surda bitiyor, bu sur limana açılıyordu.[179]

Tahrir defterlerinde "birûn " denilen dış kale, E. Çelebi'nin tasvirleri ile karşılaştırıldığında, bâzan şehrin varoşuna tekâbül etmektedir. Soğdak için de aynı durum sözkonusudur. E. Çelebi, müslümanlara âit bir mahallenin bulunduğunu belirtmekle, XVI. Yüzyıla âit tahrir defterlerinin verilerini XVII. Yüzyıl açısından da doğrular. O'nun vergdiği bilgilerle tahrir defterlerinin verileri arasındaki fark, bu müslüman mahallesinin tahrir defterlerinde dış kalede, E. Çelebi'ya göre varoşta bulunmasıydı. E. Çelebi'nin anlatım şekli ile diğer kaynaklar dikkate alındığında, bu müslüman mahallesinin, dış kalenin bittiği, varoşun başladığı yerde bulunuyordu. Soğdak kalesinin varoşlarından sonra bağlık alanlar başlıyordu. Bu bağları sulayan kanallar, şehir içindeki kemerden geçtikten sonra denize dökülüyordu.[180]

E. Çelebi, limanda eskiden kadırga inşâ' edilen tersânelerin bulunduğunu belirtir. O'nun bahsettiği tersânelerin XVI. yüzyıla değil, Ceneviz dönemine âit olabileceğinden emin bulunmaktayız. E. Çelebi, eskiden Soğdak Kalesi'nde geceleri bir fenerin sürekli yandığını ve gemilerin buna bakarak limana girdiklerini belirtir ki, kendi ziyâreti zamânında bu fenerin yanmadığı anlaşılıyor.[181] Tasvirler genel olarak ele alındığında, Soğdak liman ve kalesinin eski haşmetli devirlerinin çok gerisinde kaldığı hissediliyor.

5.2. Yerleşme ve Nüfus

5.2.1. Soğdak'ın müslüman şehir nüfusu

---

[179] E. Çelebi, VII, s. 380-382.

[180] E. Çelebi, VII, s. 382; 1333'de burayı ziyâret eden i. Batuta da aynı gözlemlerde bulunmuştu (bkz. M. Kafalı, *Aynı eser*, s. 141).

[181] E. Çelebi, VII, s. 382.

Soğdak'ın, ismini kalenin kapıcı başından alan tek müslüman mahallesi mevcut idi. Yukarıda belirtildiği üzere, mahalle sayısında XVII. Yüzyılda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Soğdak'ın 1520 ve 1542'deki müslüman şehirli nüfusu, Tablo XXXI'de görülmektedir.

Tablo XXXI: 1520 ve 1542'de Soğdak'ın Müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
Mahalle -i Mescid -i Sinan Bevvâb, der Kal'a -i Birûn[182]	23	8	1	128	10	3	–	53
Toplam	115	8	5	128	50	3	–	53

Tablo verileri değerlendirildiğinde, Soğdak'ın 1520 ve 1542'de ciddî bir müslüman nüfusa sâhip olmadığı ortaya çıkıyor. 1520'de 128 kişilik küçük bir köy mertebesinde olan müslüman şehirli nüfus, 1542'de iyice düşerek 53'e inmiştir. müslüman şehirli nüfusun 1542'de ilk târihe göre düşüş oranı, %59'dur.

5. 2. 2. Soğdak'ın gayr-i müslim şehir nüfusu

Soğdak'ın gayr-i müslim şehirli nüfusu büyük çapta Rumlardan meydâna geliyordu. Şehirde, az miktarda Ermeni ve Yahudi mevcuttu. Tablo XXXII, Soğdak'ın gayr-i müslim nüfusunun mahallelere göre dağılımını etnik ve dinî unsurlarıyla berâber ortaya koymaktadır.

Tablo XXXII : 1520 ve 1542'de Soğdak'ın Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ'atler)[183]	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Papa Dimitri	6	–	–	30	10	1	1	55
Papa Mihâl veledi Hersul	5	–	3	37	5	2	–	27
Papa Agap veledi Kutlu Bey	9	–	–	45	5	–	–	25
Papa Kulpan	2	–	1	14	2	–	–	10

182 Bu mahalle yukarıda kaydedildiği şekilde yalnız 1520 târihli kayıtta yer alıyor. 1542 kaydında mezkûr mahalle yalnız " Cemâ't - ı Müslümânân " şeklinde kaydedilmiştir. (bkz. BA, *TD*, 370, s. 484; *TD*, 214, s. 107) .

183 Gayr-i müslim mahalleleri ilk târihle ilgili defterde yalnız tek isimle kaydedilirken (bkz. BA, *TD*, 370, s. 484), ikinci târihle ilgili deterde , mahalleye adını veren ilk nesle ilâveten bunların çocuklarının adı da eklenmiştir. Bu şekilde mahalle isimlerinde meydâna gelen değişmeler, Gayr-i müslim mahalle isimlerinde mekândan ziyâde insan unsurunun etkili olduğunu ortaya koyuyor. Bununla ilgili bâzı örnekler: Papa Mihâl: Papa Mihâl veledi Hersul; Papa Agap? : Papa Agap veledi Kutlu Bey; Papa Todor: Papa Todor veledi Agap; Papa Nikola: Papa Nikola veledi Makâr?: Papa Yorgi: Papa Yorgi veledi Kulpan; Papa Kirbakuş: Papa Kirbakuş veledi Ermenos? ;Papa Nika: Papa Nika veledi Agap (İkinci Mahalle adları için bkz. BA, *TD*, 214, s. 107) .

Papa Totor	10	–	–	50	6	–	1	34
Papa Nikola	25	–	–	125	17	4	2	97
Papa Yorgi	20	–	2	108	20	5	3	117
Papa Kirbakuş	36	–	6	204	16	3	4	99
Papa Kirbakuş...Ermenos	15	–	4	91	13	3	3	80
Papa Nika?	33	–	12	213	25	22	8	179
Papa Nikola	11	–	2	63	kont	rol		–
Papa Enderye?	28	–	1	144	17	8	5	113
Papa Kutlu Bey ?	33	–	–	165	46	4	10	274
Papa Kostantin	31	–	6	179	29	9	8	186
Aya Yorgi	15	–	3	87	12	2	2	70
Toplam Rum[184](mahalle:15)	1395	–	160	1555	1115	63	188	1366
Mahalle-i Ermeniyân	27	–	–	135	14	6	1	80
Cemâ'at-ı Yahudiyân	2	–	–	10	–	–	–	–
Toplam Rum, Ermeni, Yahudi Mahalle: 17	1540	–	160	1700	1129	69	189	1446

Tablo XXXII'de görüldüğü üzere, şehrin gayr-i müslim nüfusunun büyük kısmını meydâna getiren Rumlar, 15 mahallede meskûn idiler. Bu mahallelerden en büyüğü, 274 nüfusla Papa Kutlu Bey idi. O'nu 186 ile Papa Kostantin, 179'la Papa Nika izliyordu. Papa Yorgi ve Papa Enderye'nin nüfusu da 100'ün üstünde olup, diğerleri 100'ün altında bir nüfusa sahiptiler. 1520'de 63 nüfusa sâhip olan Papa Nikola mahallesinin 1542'de ortadan kalktığı görülmektedir. Yine, 1520'de 10 kişilik nüfusa sâhip Yahudiler de 1542'de Soğdak mahalle nüfusu içinde yer almamaktadır. Bu durumda, şehrin 1520'de 17 olan mahalle sayısı, 1542'de 15'e düşmüş oluyor.

Şehrin 1520'deki toplam gayr-i müslim nüfusu 1700 olup, bunun 1555'ini Rum, 135'ini Ermeni, 10'unu Yahudiler teşkil etmektedir. Toplam nüfus içinde Rumların payı % 91, Ermenilerin payı % 8, Yahudilerin payı ise % 1'in bile altında bulunmaktadır.

5. 2. 3. Soğdak'ın 1520 ve 1542'de şehir nüfusu

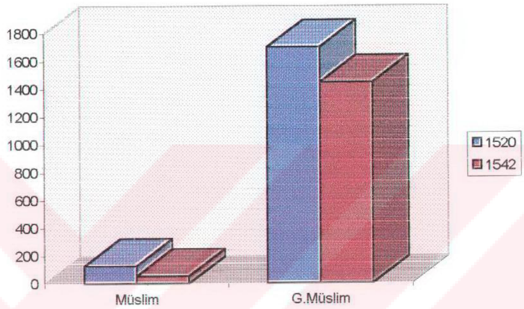
Soğdak şehir nüfusu ile ilgili XXXI ve XXXII no'lu mufasal tablolar birlikte incelendiğinde, 1520'de Soğdak'ın şehirli nüfusunun , 128'i müslim ,1700'ü gayr-i müslim olmak üzere toplam1828; 1542'de 53 'ü müslim,1446'sı gayr-i müslim olmak üzere toplam 1499 olduğu görülür.

[184] 1520 târihinde Rum hânelerinin toplamı 279, Bive hânelerinin toplamı 40'dır.1542 târihinde hâne toplamı 223,bive hânelerinin toplamı 47'dir.

1520'de toplam şehir nüfusunun % 7 'sini müslim, % 93'ünü gayr-i müslimler ; 1542' de ise % 4'ünü müslim, % 96'sını gayr-i müslimler meydana getirmektedirler.

Şehirli nüfus , 1520'ye göre, % 18 oranında düşüş göstermiştir. Düşüş oranı müslümanlarda % 59, gayr-i müslimlerde % 15'dir. Grafik XXI, Soğdak'ın 1520 ve 1542'deki nüfusunu dinî dağılımı da gözönüne alarak incelemektedir.

Grafik XXI: 1520 ve 1542'de Soğdak'ın Şehir Nüfusu

Soğdak'ın büyük çoğunluğu gayr - i müslimlerden mürekkep şehir nüfusunun iki târihte de düşüş kaydettiği, grafikten izlenmektedir.

5. 2. 4. Soğdak'ın Kır nüfusu

5. 2 . 4. 1. 1520'de kır nüfusu

TabloXXXIII'de, Soğdak'ın 1520 'deki müslim ve gayr-i müslim nüfusu bir arada ele alınmıştır.

Tablo XXXIII: 1520'de Soğdak'ın Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Toplam
Manastır	--	--	--	--	42	--	4	226	226
Kutlak	2	--	--	10	51	--	3	267	277
Vorin ma'a Vorinaray	2	--	--	10	23	--	1	119	129

Duvak	2	--	--	10	12	--	2	68	78
Kuru Üzen	1	--	--	5	76	--	7	408	413
Ulu Üzen	--	--	--	--	45	--	4	241	241
Şuma	1	--	-	5	24	--	3	132	137
Demürcü	6	--	--	30	56	--	10	320	350
Körbakla	1	1	--	6	31	--	5	175	181
Kapishor	--	--	--	--	56	--	3	292	292
Üsküt	--	--	--	--	93	--	7	493	493
Aluşta[185]	9	3	--	48	148	--	15	800	848
Geçi Üzen	--	--	--	--	44	--	3	232	232
Kozlu	--	--	--	--	7	--	-	35	35
Kopsut	--	--	--	--	21	--	3	117	117
Tokluk	--	--	--	--	17	--	2	93	93
Ayavorin	--	--	--	--	25	--	4	141	141
Arpadi	--	--	--	--	10	--	1	54	54
Taşlu[186]	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Çölmekçi	9	--	--	45	--	--	--		45
Toplam:20	165	4	--	169	3905		308	4213	4382

1520'de Soğdak'ın kır nüfusu, toplam 20 köyden müteşekkildir. Dokuz köyde müslim ve gayr-i müslimler bir arada yaşarken, diğer köyler yalnız gayr-i müslimlerle meskûn bulunmaktadır. Taşlu'da iskân bulunmamaktadır. Toplam nüfusu 800'ü geçen Aluşta, daha bu târihte kasaba olmaya adaydır. nüfusu 400'ü geçen Kuru Üzen ve Üsküt köyleri de büyük köy kategorisindedirler. Demürcü Köyü'nün nüfusu ise 350'dir. nüfusu 200' le 300 arasında 5, 100'le 200 arasında yine 5 köy mevcut olup, diğerlerinin toplam nüfusu 100'ün altındadır.

Soğdak'ın kır nüfusu içinde müslümanların sayısı 169 olup, toplam nüfusun ancak % 4 'ünü teşkil etmektedir. Bu târihte 4213 mevcûda sâhip gayr-i müslimler, toplam kır nüfusunun % 96'sını oluşturmaktadır.

5. 2. 4. 2. 1542'de kır nüfusu

Soğdak'ın 1542'deki kır nüfusu, Tablo XXXIV'de gösterilmiştir. Tablo, mezkûr târihte müslim ve gayr-i müslim nüfusu bir arada ele almaktadır. Tahrir deefterlerinde etnik durumu hakkında kesin bilgi bulunmayan gayr-i müslimlerin tamamı Rumlardan oluşmaktadır.[187]

Tablo XXXIV: 1542'de Soğdak'ın Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Toplam
Manastır	--	--	--	--	43	25	2	248	248

[185] Aluşta'nın 20 hâne ve 2 bive hânesi Yahudidir. Toplam 108 nüfus eder.
[186] Taşlu veyâ Taşluca köyü kışla olup reâyâsı mevcut değildir (bkz. BA, *TD*, 214. s. 105) .
[187] Bkz. A. Fisher, "*Aynı makâle*", s. 158 vd.

Kutlak	3	--	--	15	64	6	13	378	393
Vorin	5	--	--	25	20	14	4	130	155
Duvak	2	--	--	10	9	9	--	54	64
Kuru Üzen	1	--	--	5	92	25	10	525	530
Ulu Üzen	--	--	--	--	53	5	1	274	274
Şuma	1	--	--	5	15	9	--	84	89
Demürcü	5	--	--	25	44	20	2	248	273
Körbakla	5	--	--	25	25	16	4	157	182
Kapishor	--	--	--	--	39	22	6	241	241
Üsküt	--	--	--	--	82	10	3	432	432
Aluşta[188]	12	9	--	69	129	66	10	751	820
Geçi Üzen	--	--	--	--	33	16	10	221	221
Kozlu	4	--	--	20	9	-	1	49	69
Kopsut	--	--	--	--	19	3	3	110	110
Tokluk	--	--	--	--	13	2	1	71	71
Ayayorin	--	--	--	--	17	3	3	100	100
Arpadi	--	--	--	--	7	--	--	35	35
Taşlu (ca)	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Çölmekçi[189]	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Toplam: 20	190	9	--	199	3565	251	292	4108	4307

1542'nin iskân durumu kuş bakışı incelendiğinde , dokuz köyde müslim ve gayr-i müslimlerin bir arada, diğerlerinde ise yalnız gayr-i müslimlerin yaşadığı görülmektedir. 1520'de müslim ve gayr-i müslimlerle meskûn bulunan Çölmekçi Köyü'nde 1542'de iskân mevcut değildir. 1520'de iskân bulunmayan Taşluca'nın durumunda bu târihte de bir değişiklik olmamıştır.

Bu târihte Aluşta, 820 kişilik nüfusuyla en büyük köydür. O'nu, 530 nüfusla Kuru Üzen, 432 ile Üsküt, 378'le Kutlak köyleri tâkib etmekte; nüfusu 200 - 300 arasında 5, 100 - 200 arasında 4 köy bulunmakta; diğerleri nüfusca 100'ün altında yer almaktadır.

Soğdak'ın kır nüfusu 1520 ve 1542 târihleri açısından mukâyese edildiğinde, önceki târihe göre, genel kır nüfusunda düşüş olduğu görülmektedir. Müslim ve gayr-i müslimler açısından ele alındığında, düşüşün yalnız gayr-i müslimlerden kaynaklandığı, müslümanlarda ise artış olduğu gözleniyor. Genel olarak ele alındığında, 1520'de 4382 olan toplam kır nüfusu, 1542'de 4307'ye düşmüştür. Genel kır nüfusundaki düşüş oranı, % 2'dir. müslüman nüfusun 1520'de 169 olan nüfusu 199'a çıkarak % 18'lik artış göstermiştir.

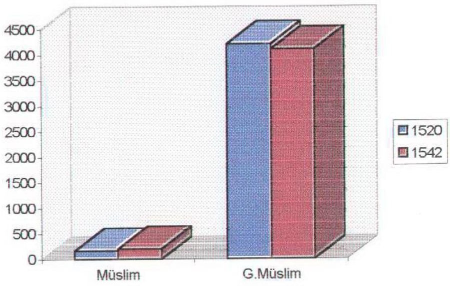
Grafik XXII'de, Soğdak'ın kır nüfusu her iki târih açısından dînî duruma göre değerlendirilmiştir.

---

188 Aluşta'nın 18 hâne ve 3 mücerred nüfusu Yahudidir. Toplam 93 nüfus eder .

189 Taşluca'nın kışla olduğu yukarıda belirtildi. Çölmekçi ise hâli ve perâkende olarak kaydedilmiştir (BA, *TD*, 214, s. 104) .

Grafik.XXII:1520 ve 1542'de Soğdak'ın Kır Nüfusu

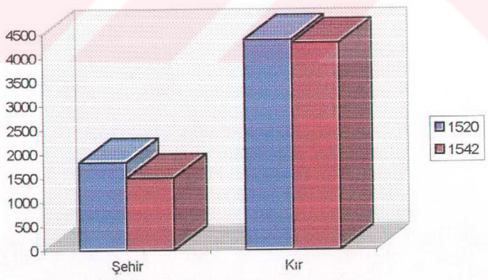

Soğdak'ın kır nüfusunun büyük kısmının gayr - i müslimlerden oluştuğu görülüyor. Bunun yanında, ilk târihe göre müslümanlarda az bir yükselme , gayr - i müslimlerde ise azalma görülüyor. Bunun nispetleri yukarıda belirtildi.

5. 2. 5. 1520 ve 1542'de Soğdak'ın şehir ve kır nüfusunun mukâyesesi

Soğdak'ın nüfusunun her iki târihte şehir ve kır açısından mukâyesesi, Grafik XXIII'de görülmektedir. Önce grafiği inceleyelim.

GrafikXXIII: 1520 ve1542'de Şehir ve Kır Nüfusu

Soğdak'ın 1520 deki toplam kır ve şehir nüfusu, 1828'i şehir, 4382'si kır olmak üzere 6210; 1542'de, 1499'u şehir, 4307'si kır olmak üzere 5806 idi. 1520'de şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı % 29, kır nüfusunun % 71; 1542'de, şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı % 26, kır nüfusunun ise % 74 idi .

Diğer kazâlara oranla Soğdak'ın idârî yapısının 1520 ve 1542 yıllarında ciddî bir değişikliğe uğramaması bakımından, nüfus mukâyeselerinde iyi bir model olmak durumundadır. Bir kazâ merkezi olarak iki târihte de 20 adet köy nüfusunu barındıran soğdak, Kefe Sancağı'nda şehir ve kır nüfusunun toplam nüfus içindeki yeri bakımından ideal bir modeldir.

6. KERŞ

6. 1. Kerş Kalesi ve Limanı

M. Bronevskiy, Kerş'in ilk adının "Pantikapey" olduğunu, daha sonra buraya Bosforlular hâkim olunca Kerç'e "Hersones " dediklerini belirtir. Bosforlular, Kerş Yarımadası'na da büyük Hersones diyorlardı. Strabon, Kerş Boğazına "Kimmer bosforu ", ya da sâdece "Bosfor " diyordu.[190] "Kerç" ismi muhtelif şekillerde ilk defa müslüman kaynaklarında görülmektedir. Eski Rus kaynaklarında şehrin adı "Koraçev" olarak geçer".[191] Rus kaynaklarının İslâmî kaynaklardaki ismi Rusça versiyonu ile benimsediği dikkat çekmektedir. Şehrin adı, tahrir defterlerinde istisnâsız olarak "Kerş" şeklinde yazılmıştır.[192] Çağdaş tedkiklerde bu ismin artık "Kerç " olarak yerleştiği müşâhade edilmektedir. Tahrir defterlerinde bu şehirle ilgili verileri değerlendirirken, bâzen çifte isimlendirme yapmak pahasına "Kerş" adı da araştırmamızda yer almıştır.

E. Çelebi'nin Kerç Kalesi hakkında yaptığı tasvirler, diğer kalelerle ilgili tasvirlere göre daha az detaylıdır. Buna rağmen, bunlardan yararlanmanın faydadan ârî olmayacağı kanaatindeyiz.

Tahrir defterlerinde mahalle nüfusunun yerleşimi ile ilgili kayıtlarına göre, Kerş Kalesi, enderun ve birun olmak üzere iki ana bölümden meydana geliyordu.[193] E. Çelebi'nin verdiği bilgilerle tahrir defterinin verileri birleştirildiğinde kalenin kısımları ve yerleşim hakkında oldukça sıhhatli bilgiler ortaya çıkıyor. E. Çelebi, "Bâyezîd Han Câmii'nin tarafında iç kale bulunur" şeklindeki ifâdeyle câmii ve iç kalenin konum bakımından ilişkisini muallakta bırakmaktaysa da, [194] tahrir defterinin kaydına göre mesele kesin şekliyle ortaya çıkmaktadır. E. Çelebi'nin "Sultan Bâyezîd Câmii" tesmiye ettiği mâbed, tahrir defterinde "Câmii Kebîr" tesmiye edilmiştir. Farklı isimlerle geçen bu mâbedin aynı olduğu, tahrir defterinde Câmii Kebîr hakında yapılan şerhten anlaşılıyor. Mezkûr câmiinin iç kalede bulunduğu ve Sultan Bâyezîd

---

[190] M. Bronevskiy, *Aynı eser*, s. 36.
[191] Karamzin'den naklen, W. Barthold, *"Kerç"* mad. , s. 214.
[192] Bkz. BA, *TD*, 370, s. 490 ; *TD*, 214, s. 199
[193] Bkz. BA, *TD*, 214, s. 199.
[194] E. Çelebi, *VII*, s. 397.

'in vakfi olduğu belirtilmiştir.[195] Böylece Kerş'in ulu câm 'nin merkez olduğu islâmi şehir tipinde bir yerleşime sâhip olduğu ortaya çıkıyor.

Batıya açılan küçük bir kapısı olan iç kalede E. Çelebi zamânı itibâriyle "20 kadar ev, bir mescit, bir anbar, cephânelik, su sarnıcı, dizdâr evi" bulunuyordu. Dizdâr yönetimindeki kale neferleri de burada oturuyordu. Aşağıda görüleceği üzere E. Çelebi'nin verdiği bilgilere ve tahrir defterlerinin verilerine göre hıristiyan nüfusun dış kalede meskûn bulunduğu kesin olarak ortaya çıkıyor ki, bu durum, şehrin fethi müteakib yeniden iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Hıristiyan ahâlinin Osmanlı fethinden önce iç kalede meskûn bulunduğundan şüpe edilemeyeceğine göre, fetihden sonra hıristiyanlar dış kaleye nakledilerek buraya müslümanlar yerleştirilmişti. Bu iskân anlayışının Kefe ile ilgili bütün kalelerde vukûbulduğundan şüphe etmiyoruz.

Bütün kalelerde olduğu gibi iç kalenin dışında kalan surlarla çevrili alan dış kaleyi teşkil ediyordu. Dış kale, "deniz kenârında, bir körfez kucağında, büyük bir liman ağzında dört köşeli, taş yapı bir kale" idi. Biri doğuya, diğeri batıya açılan iki kapısı mevcut idi. Arabaların geçebileceği kadar dar olan doğu kapısı iskele başı olup, Kerç limanına müteveccih gemiler buraya yanaşırlardı. Batıya açılan kapı kara tarafinda olup daha büyük idi.

Gayr-i müslimlere âid kilise dış kalede yer alıyordu. E. Çelebi'de yer almasa da, Tahrir defterinin kayıtlarına göre, dış kalede Hoca Sinan Câmii ve mahallesi de yer alıyordu.[196] Yukarıda da belirtildiği üzere, şehrin fethini müteakib hıristiyanların dış kaleye nakledildiği ve daha sonra şehir nüfusunda meydana gelen artışa paralel olarak müslümanların dış keleye doğru taşma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Tahrir defterlerinde varoşlarla ilgili bir mâlumat bulunmamasına rağmen, XVII. yüzyılda şehrin varoşu da mevcut olup, şehrin batı yönünde kara tarafında yer alan büyük kapısı varoşa açılıyordu. Burada 995 / 1587 tarihli Mustafa Çelebi câmii bulunuyordu. Varoşdaki yerleşimin bucâmi etrafında gerçekleştiği anlaşılıyor. Dış varoşta, E. Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bunlardan başka bir mescit, bir hamam, bir han, bir sıbyan mektebi, bir tekke ve bir medrese yer alıyordu.[197] Tahrir defterine göre 1542 yıllarında Kerş yakınlarında bir adet Çerkes mahallesi bulunuyordu ki, E. Çelebi'nin belirttiği varoşta olması lâzım gelir.[198]

Batıdan doğuya doğru uzanan Kerç Yarımadası, bir çamur volkanı üzerinde yer almıştır. Bu volkan, XVIII. yüzyılda da faaliyet hâlinde idi. Ruslar şimdi buradan gaz çıkırmaktadırlar.[199] Bu volkanik özelliği yanında, bu topraklar denizden en son çıkan topraklar oması hasebiyle tuzlu ve balçıklı olup, yağış miktarının az olması hasebiyle buharlaşma fazla olduğundan kuruyan topraklar bitki köklerini tahrip

[195] Bkz. BA, *TD*, 214, S. 199.
[196] BA, *TD*, 214, s. 200.
[197] E. Çelebi, *VII*, s. 398.
[198] Çerkes mahallesi için bkz. *TD*, 214, s. 202.
[199] E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 17.

ederek bitki örtüsüne zarar verir.[200] Kerç'in doğusunda XVIII. yüzyılda bile ciddî bir yerleşime rastlanmamasının sebebini burada aramak gerektiği kanısındayız. Kerç Yarımadası'nın kuzey - doğusu bozkır idi. Buralar, Kırım kabile liderlerinin otlak alanı idi.[201]

Yukarıda belirtildiği üzere Kerç limanı kalenin doğu tarafında yer almakta idi. Gâyet büyük bir liman olup lodos, yıldız, batı rüzgârlarından emin idi. Demirlemeğe müsâit idi.[202]

6. 2. Yerleşme ve Nüfus

6. 2. 1. Kerş'in müslüman şehir nüfusu

Kerş'in 1520 ve 1542'de müslüman mahalleleri, iskânı ve nüfus miktârı Tablo XXXV'de ele alınmıştır.

Tablo XXXV: 1520 ve 1542'de Kerş'in Müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
Câmi'-i Şehzâde[203]	44	—	4	240	43	4	11	274
Câmi' -i Hoca Sinan	—	—	—	—	67	7	9	387
Cemâ'at - ı Çerkesân[204]	—	—	—	—	60	—	—	300
Toplam	220		20	240	850	11	100	961

[200] E. Feyzi Gözaydın, *Aynı eser*, s. 12.
[201] B. Forbes Manz, "*The clans of the Crimean Khanate*, 1466 - 1532", s. 285.
[202] E. Çelebi, *VII*, s. 397.
[203] 1520 târihli tahrir defterinde "câmi - i Şehzâde" şekline kaydedilmiş(bkz. BA, *TD*, 370, s. 490). 1542 târihli defterde, "Câmi ' - i Kebîr" tesmiye edilen ibâdet yeri ve mahallenin hakkında " der Enderûn - u kal ' ve Kazâ: merhûm Sultan Sultan Bâyezîd Han .." şeklinde bir şerh düşülmüştür ki, (bkz. BA, *TD*, 214, s. 199) II. Bâyezid'in oğlu şehzâde Mehmed'le ilgisi dolayısıyle sonraki yıllarda Şehzâdecâmii ,câmi - i Kebîr tesmiye edilir olmuştur. Eğer iki ayrıcâmi ve mahalle sözkonusu olsaydı, bunların ayrı ayrı kadedilmesi gerekirdi. 1542 kaydında Şehzâdecâmii yer almadığına göre bu iki ismin aynı yeri gösterdeiği kesinlik kazanıyor. 1542 târihe âit kaydıncâmi- i Kebi'in İç kalede yer aldığını tasrîh etmesi, bu konuda şüpheye yer bırakmıyor.
[204] Çerkeslerin kalenin dışında ve yakınında olduğu kaydedilmiştir (bkz. BA, *TD*, 214, s. 212) .

Tablo XXXV'de görüldüğü üzere, Kerş'in müslüman nüfusu, 1520'decâmi - i Şehzâde mahallesinde meskûn olup, bundan başka mahallesi bulunmamaktadır. 1542'de iki mahalle daha eklenerek mahalle adedi üçe çıkmıştır. Şehirde müslümanlarla meskûn en büyük mahalle, Çerkes mahallesi olup, O'nu câmi - i Hoca Sinan mahallesi tâkib etmektedir. İlk târihte bulunmadığı halde sonradan ortaya çıkan iki mahallenin nüfusu şehrin ilk mahallesinin nüfusunu geçmiş bulunmaktadır. İlk mahallenin nüfusunda da ilk târihe göre bir artış olduğu gözönünde bulundurulduğunda, Kerş'in müslüman nüfusunda dikkate değer bir artış olduğu görülür.

1520 'de müslüman şehirli nüfusu 240 olup, 1542'de 961'e çıkmıştır. İlk târihe nazaran % 300 oranında bir artış olmuştur.

6. 2. 2. Kerş'in gayrî müslim şehir nüfusu

Kerş'in gayr-i müslim nüfusla meskûn mahallelerinin nüfus ve iskân durumu, Tablo XXXVI'da ele alınmıştır. Mezkûr tabloda, 1520 ve 1542'deki iskân durumu bir arada gösterilmiştir.

Tablo XXXVI: 1520 ve 1542'de Kerş'in Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ'atler)	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Cemâ'at - ı Gebrân	73	—	—	365	—	—	—	—
Mahalle - i Hiristodor veledi Mihâl	—	—	—	—	20	3	—	103
Mahalle - i Mirâd ...?	—	—	—	—	27	—	—	135
Toplam	365	—	—	365	235	3	—	238

Tablo XXXVI 'da ilk dikkati çeken husus, 1520'de tek mahallede meskûn bulunan nüfusun, 1542'de üç mahalleye yayılmış bulunduğu gibi bir görüntünün oluşmasıdır. Bunun sebebi, her iki târih açısından mahalle düzenindeki değişmeden çok, tahrîr defterlerindeki kayıt şeklidir. İlk târihte nüfus mahallelere göre ele alınmamış, bütün gayr-i müslimler, "Cemâ'at - ı Gebrân" adı altında tek mahalle hâlinde kayd edilmiştir. 1542 tahririnde ise, mahalle düzeni ayrıntısı ile verilmiş, dolayısıyle nüfusun mahallelere göre gerçek yerleşim düzeni ortaya çıkmıştır. Bu tespitlerimizin dayandığı ana nokta, 1520'ye göre nüfusun artma yerine azalma göstermesidir. Eğer 1542'de nüfus artmış olsaydı, mahallelerin birden ikiye çıktığını düşünmek mümkün olacaktı. Kanaatimize göre, 1520'de hıristiyan nüfus 1542 'de olduğu gibi iki , hattâ daha fazla mahallede meskûn bulunuyordu.

Şehrin gayr-i müslim nüfusunda 1542'ye göre bir azalma olduğu gözlenmektedir. 1520'de 365 olan gayr-i müslim nüfus, 1542'de 238'e düşmüştür ki, % 35'lik bir orana tekâbül eder.

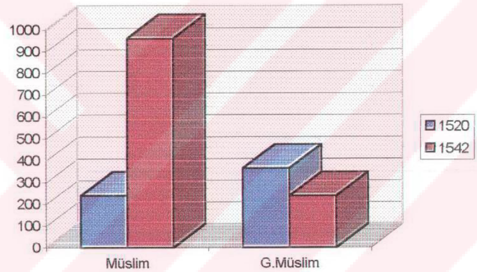
6. 2. 3. 1520 ve 1542'de Kerş'in şehir nüfusu

Kerş'in 1520'deki toplum nüfusu, 240'ı müslim, 365'i gayr-i müslim olmak üzere 605'dir; 1542'de ise, 961'i müslim, 238'i gayr-i müslim olmak üzere 1199'dur. 1520'de toplam nüfusa göre müslümanların payı % 40, Gayr-i müslimlerin payı % 60; 1542'de toplam nüfusa göre müslümanların payı % 80, gayr-i müslimlerin ki ise % 20'dir.

Kerş'in toplam nüfusunda 1542'de ilk târihe nazaran % 98'lik bir artış meydâna gelmiştir.

Grafik XXIV'de, Kerş'in 1520 ve 1542 târihlerindeki durumu ele alınmıştır.

Grafik XXIV: 1520 ve1542'de Kerş'in Şehirli Nüfusu

Görüldüğü gibi 1520'de müslümanlar gayr-i müslimlere göre azdır.1542'de müslümanlar gayr-i müslimlere göre artış göstermiştir. Gayr-i müslimlerde ise düşüş olmuştur.

6. 2. 4. Kerş'in kır nüfusu

6. 2. 4.1. 1520'de kır nüfusu

Tablo XXXVII'de 1520 târihinde Kerş'in köyleri ve nüfusları gösterilmiştir. Tabloda, müslim ve gayr-i müslim nüfus bir arada ele alınmıştır.

Tablo XXXVII: 1520'de Kerş'in Kır Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Toplam
Ca'fer İlyas	8	--	--	40	24	--	1	124	164

Hacıboncuk	3	--	--	15	--	--	--	--	15
Cankubad	20	--	--	100	--	--	--	--	100
Toplam	155			155	120	--	4	124	279

Tablo XXXVII'de görüldüğü üzere, Câfer İlyas Köyü'nde müslim ve gayr-i müslimler bir arada yaşarken, Hacıboncuk ve Cankubad köyleri yalnız müslümanlarla meskûn bulunmaktadır.

1520'de kır nüfusu 279 olup, bunun 155'i müslüman, 124'ü gayr-i müslimdir. Toplam kır nüfusuna göre, müslümanları payı % 56, gayr-i müslimlerin ki ise % 44'dür.

6. 2. 4. 2. 1542'de kır nüfus nüfusu

Kerş'in 1542 târihindeki kır nüfusu, Tablo XXXVIII'de gösterilmiştir. Tabloda, müslim ve gayr-i müslim nüfus bir arada gösterilmiş, sonra genel toplamlar verilmiştir.

Tablo XXXVIII: 1542'de Kerş'in Kır Nüfusu

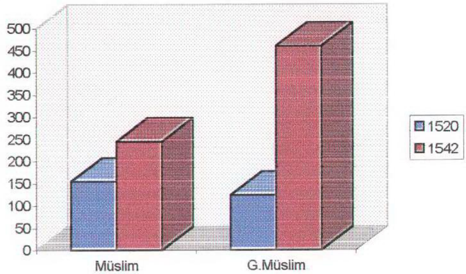
	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Top.
Ca'fer İlyas	8	--	--	40	11	--	--	55	95
Hacıboncuk	16	--	--	80	--	--	--	--	80
Kadeş Bey	19	--	--	95	28	--	--	140	235
Buğuk	4	--	--	20	45	--	--	225	245
Çatdâzi	2	--	--	10	8	--	--	40	50
Toplam	245	--	--	245	460	--	--	460	705

Kerş'in 1520'de 4 olan köy sayısı 1542'de 6'ya çıkmıştır. 1520'de 3 köyden ikisinde müslim - gayr-i müslim nüfus bir arada yaşıyordu. 1542'de ise 5 köyde müslim - Gayr-i müslim ahâli bir arada yaşamaktadır. Kerş'e sonradan eklenen köyler de gözönüne alınırsa, kır nüfusunun arttığı gözleniyor. 1520'de 100 nüfuslu bir köy olan Cankubad, 1542'de Kerş bünyesinde değildir.

Kerş'in kır nüfusu her iki târih açısından kıyaslanacak olursa, 1520'de toplam kır nüfusu 279 olup, bunun 155'i müslim, 124'ü gayr-i müslim idi. Toplam nüfusda müslümanların payı % 56, Gayr-i müslimlerinki ise % 44 idi. 1542'de toplam nüfus 705 olup, bunun 245'i müslüman, 460'ı gayr-i müslim idi. Bu rakamlara göre müslümanların toplam nüfusdaki payı % 35, gayr-i müslimlerinki ise % 65 idi.

Grafik XXV'de, Kerş'in kır nüfusu 1520 ve 1542 târihleri açısından toplu olarak tahlil edilmiştir.

Grafik XXV: 1520 ve1542'de Kerş'in Kır Nüfusu

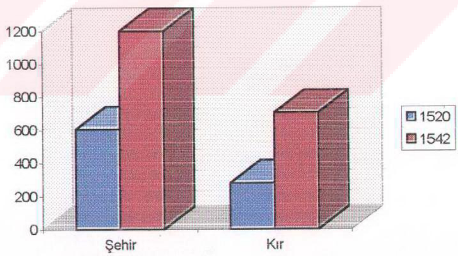

1520'ye göre 1542'de müslim nüfus % 58; gayr-i müslimler ise % 270 artmıştır. Bunun reel nüfus artışından çok, göçler yoluyla meydana gelen yeni köylerden kaynaklandığını düşünüyoruz.

6. 2. 5. 1520 ve 1542'de Kerş'in şehir ve kır nüfusunun mukâyesesi

Grafik XXVI, Kerş'in şehir ve kır nüfusunun mukâyesesine imkân vermektedir.

Grafik XXVI: 1520 ve 1542'de Kerş'in Şehir ve Kır Nüfusu

Kerş'le ilgili mufassal tablolar değerlendirildiğinde, Kerş'in 1520'deki şehir ve kır nüfusundan müteşekkil toplam nüfusu, 605'i şehir, 279'u kır olmak üzere 884; 1542'de ise, 1199'u şehir, 705'i kır olmak üzere 1904'dür. 1520'de toplam nüfusun % 68'i şehir, % 32'si kır;1542'de, % 63'ü şehir, % 37'si kırdır.

Grafikte görüldüğü üzere, ilk târihe nazaran 1542'de şehir ve kır nüfusunda artış olmuştur. Şehirli nüfus artışı daha fazladır.

7. AZAK

7. 1. Azak Kalesi ve Limanı

Türklerin "Ten", Yunanlıların "Tanais " adını verdikleri Ten nehrinin munsabında kurulan Azak'ın eski adı olan "Tanais", etimolojik bakımdan İskit dilinde muhtemelen "su" mânasına gelen "Tana" kelimesinden gelmektedir.[205] Bununla berâber, şehrin isminin "Tanais" iken nasıl "Azak " hâline geldiği tam olarak izâh edilememektedir. A. Nimet Kurat, "Azak"'ın Kıpçak dilinde "ayak" kelimesinden geldiği, Azakdenizi'ne Karadeniz'in ayağı olması itibâriyle bu adın verildiği ve Azak şehrinin adının Azakdenizi'ne istinad ettiğini belirtir.[206]

Azak Kalesi'nin, sâhil şeridinde kurulan diğer şehirler gibi, Altın Ordu Hanlığı'nın XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibâren dâhili mücâdelelerle zayıflamasını fırsat bilerek Kuzey Karadeniz ve Azak sâhillerinde yerleşmeyi başaran Ceneviz tarafından [207] "eski Tanais veya ona yakın bir yerde " inşâ' edildiği belirtilmektedir.[208] Bununla berâber, M. Bronevskiy'nin Azak'ın geniş Ten Nehri deltasında Ceneviz değil daha önce Venedikliler tarafından kurulduğu husûsundaki iddiası[209] tahrir defterlerinin verileri bakımından dikkate alınmalıdır. Aşağıda görüleceği üzere, tahrir defterinin verileri dikkate alındığında, şehirde Venedik istihkâmları bulunuyordu ve bunlar ihtimâl Ceneviz istihkâmlarından daha evvel inşâ' edilmişti. Azak istihkâmlarının inşâsı hakkında bize göre C. Baysun'un tespitleri daha gerçekçidir. Sâhil şeridinde kurulan diğer şehirlerde olduğu gibi, Altın Ordu dönemi ve öncesinde şehrin esas önemi, siyâsî olmaktan çok, ticârî alanda ortaya çıkmıştır. Asya'dan Karadeniz'e uzanan ticârî yolların hâkimiyetini elde tutmak için başlangıçta Bizans, sonra Venedik ve Ceneviz Kuzey Karadeniz üzerinde hâkimiyet mücâdelesine girişince, Azak her bakımdan ehemmiyetli bir şehir hâline gelmiştir.[210] Azak üzerinde Venedik ve Ceneviz arasında cereyân eden hâkimiyet mücâdelesi, XIV. asrın başlarında başlamıştır. Her iki taraf, Altın Ordu Devleti'nden aldıkları oturma izinleri gereğince şehirde yerleşmiş ve kendilerine has mahaller, surlar vücûda getirmişlerdir. XIV. yüzyılın ilk yarısı boyunca Azak'a hâkim olan için iki İtalyan şehir devleti arasında birçok savaş vukûbulmasına rağmen, her iki taraf kendi

---

205 M. Cavid Baysun, *"Azak"* mad. , s. 85.

206 A. Nimet Kurat, *Türk Kavim ve Devletleri. . .* , s. 102.

207 A. Hasan, *"Ceneviz menbâlarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı, I"*, s. 334.

208 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 52.

209 M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 11. Azak boğazı, Cocka Burnu ile Kilisecik Burnu arasında ilerleyerek bu deltada biter (E. Çelebi, *VII*, s. 411) .

210 M. Cavid Baysun, *"Azak "* mad. , s. 85. Azak'ın gerek Türkistan - Astarhan gerekse Rusya - Karadeniz arasındaki ticâretin antreposu olması husûsunda Hoca Sadeddin'in görüşleri için bkz. *Tâcü't - Tevârih*, III, s. 150 - 151.

menfaatleri gereği buradaki ticâretlerini sürdürme husûsunda anlaşmayı başarmışlardır. Azak üzerinde Ceneviz hâkimiyetinin daha kesif olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebini, Ceneviz'in Kefe ve sâhil kesimlerinde tesis etmiş oluduğu hâkimiyette aramak icâb eder. Ceneviz'in " Karadeniz'deki kolonileri meyânında Kefe, hâkim bir vaziyete olup, oradaki mahkeme, Kefe konsolosu müstesna, bütün memurları muhâkeme salâhiyetine mâlik bulunduğu gibi, Tana muhâfızları ve istihkâmları , Kefe konsolosu tarafindan teftiş edilirdi. "[211]

Gerek Astarhan ve Harezm ticâret yolunun son noktası olması gerekse Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı sınır kalesi olması bakımından önemi sürekli artan Azak Kalesi'nin istihkâm ve iskân düzenini E. Çelebi'nin verdiği bilgilerle Tahrir defterlerinin verilerini birleştirmek sûretiyle izâh etmeye çalışacağız.

"Azak Kalesi, Ten Nehri kenârında dört köşe, yalın kat taştan güzel bir binâ'" idi.Güney tarafi, temelleri toprak altında suya karşı ızgaralar üzerinde yükselen sağlam bir duvar olan kalenin doğu tarafi sarp hendeklerle çevrili idi.[212]

E. Çelebi, Azak Kalesi'ni üç bölüm hâlinde tasvîr etmiştir. Buna göre kale, Frenk Hisârı, Orta Hisar ve Toprak Kale olmak üzere üç kısımdan müteşekkildir. Doğuda yer alan Frenk Hisârı, E. Çelebi'nin tasvirlerine göre, Osmanlıların şehri ilk fethi sırasında kalenin merkezî kısmını teşkil ediyordu: "Doğu tarafindaki kısma Frenk Hisârı derler. Gedik Ahmed Paşa'nın fethettiği kaledir. Bütün yeniçerileri, ağası, kale dizdârı, cebeci topçuları ve çorbacıları bu Frenk Hisârı'nda otururlar. Bütün cephâne, mühimmât, levâzımat ve hubûbat anbarları buradadır".[213] Bu bilgiler ışığında Frenk Hisârı'nın kalenin merkezi; yâni iç kale durumunda olduğuna şüphe kalmamaktadır; zirâ, silâh ve mühimmat burada bulunuyor, bunları korumakla görevli askerî sınıf burada oturuyordu. Sultan Bâyezîd- i Veli Câmii, yeniçeri ağası, saray ve şeriât mahkemesinin de yer aldığı Frenk Hisârı, yine "bir iç kale mâhiyetinde olan" Orta Hisâr ile bitişikti.[214]

Azak Kalesi'nin iskân ve kısımları, tahrir defterlerinde de üç kısımda kaydedilmiştir. Kalenin kısımları mezkûr kaynaklarda sırasıylekal 'a - ı Venedik[215], kal 'a - ı Ceneviz[216] vekal 'a - ı Hâkî[217] şeklinde zabtedilmiş olup, bunların E. Çelebi'nin belirttiğimevkilerden hangilerine tekâbül ettiği husûsunun aydınlatılması gerekmektedir.

Tahrir defterlerinde iskânla ilgili kayıtların şehrin merkezinden (nefs) başlanarak varoşlara doğru uzanan yerleşmeleri ihtivâ edecek şekilde tanzim edildiği göz önüne alınırsa, her iki tahrir defterindekal 'a - ı Venedik'in önce kaydedilmiş

---

[211] M. Cavid Baysun. *"Aynı madde"*. s. 86.
[212] E. Çelebi, VII, s. 527.
[213] E. Çelebi, VII, s. 528.
[214] B. Cavid Baysun, *"Azak"* mad. . s. 88.
[215] Bkz. BA, *TD*, 370, s. 490; *TD*, 214, s. 213.
[216] BA, *TD*, 370, s. 490; *TD*, 214. S. 216.
[217] *TD*, 370, s. 490: *TD*, 214, s. 218.

bulunması, merkezin burası olduğuna işâret etmektedir. Diğer yandan, yukarıda E. Çelebi'den yapılan iktibasta görüldüğü gibi, Frenk Hisârı'nın Gedik Ahmed Paşa tarafından fethedilen ve şehrin merkezi olduğu dikkate alınırsa, kal 'a - ı Venedik'in; E. Çelebi'nin bahsettiği Frenk Hisârı'na tekâbül ettiği kesinlik kazanır. Bu tespitimizi teyid eden bir diğer önemli husus, Frenk Hisârı'nın Venedikliler tarafından yapıldığını gösteren kesin delillerin bulunmasıdır. E. Çelebi, Azak iskelesinin Frenk Hisârı'na bakan kapısını tasvîr ederken şu bilgileri verir: "Bu liman kapısının kemeri üzerinde olan kulenin Ten Nehri'ne bakan tarafına on arşın yüksekte bir kanatlı arslan tasvîri vardır. Dört köşe beyaz mermer üzerine işlenmiştir. Bir Frenk ustası, mermer ressamı bu arslana öyle bir emek vermiş ki gören canlı zanneder. O yüzden bu kuleye Arlan Kulesi derler". E. Çelebi, bu arslan tasvîrinin, "Bundırkanı dedikleri Venedik kâfirlerinin sancak ve bayraklarında taşıdıkları kanatlı arslan" figürü olduğunu da belirtir.[218]

Kal 'a - ı Venedik'in Venedik'e âit bulunan Frenk Hisârı ile aynı olduğu tespit edildikten sonra, E. Çelebi'de Orta Kapı tesimye edilen kısmınkal 'a - ı Ceneviz olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır; zirâ, bu iki kısım birbirine bitişik olup, iç kalenin iki ayrı bölümünü teşkil ediyorlardı.

E. Çelebi, Orta Kale'yi şöyle tasvîr ediyor: Frenk Hisârı ile Toprak Hisâr'ın arasında dört köşe bir iç kaledir. Çevresi beş yüz adımdır. Bir tarafı Frenk Hisârı'nın duvarıdır. Bir tarafı da Ten Nehri duvarıdır. İki tarafı Toprak Hisârı duvarıdır ki bu sağlam surun orta yerinde olduğu için Orta Hisar derler". Paşa sarayının[219] Orta Kale'de yer aldığını belirten E. Çelebi, mezkûr kalenin en müstahkem kısmının Şâhin Paşa Kalesi olduğuna işâret eder. Orta Hisâr'ın Toprak Kale (Kal'a-i Hâkî) tarafında yer alan Şâhin Paşa Kalesi, dört taraftan hendeklerle çevrili idi.[220]

Başlangıçda kalenin varoşu olup Frenk Hisârı ve Orta Kale'ye bitişik olan Toprak kale, E. Çelebi zamânına kadar büyük değişikliklere uğramış gözüküyor. Bu değişikliklerin ana sebebi, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren artan Kazak - Rus - Çerkes saldırılarıdır. E. Çelebi, bu olguyu şöyle ifâde ediyor: " Önceleri bu kalenin etrâfı hendekli Kara Tak adıyle bilinen ma'mûr bir varoş imiş. Masku Kazak'ı (Moskof Kazak'ı demek istiyor) bu varoşu yağma ede ede oturur yer olmaktan çıkarmış. Nihâyet 1025 / 1616 târihinde Sultan Ahmed Han asrında Sencivan Paşa adlı bir tedbirli adam, Orta Hisâr'a bitişik taş duvarlı, dört köşe, müstahkem,

---

[218] E. Çelebi, VII, s. 528.

[219] E. Çelebi, Paşa Sarayı hakkında şu bilgileri veriyor: "Bu Ortahisarı'ın nehirden taraftaki kapısının iç yüzünde Paşa Sarayı vardır. Ancak, elli, altmış adet odadır. Altında yüz kadar at alan ahır ve küçük avlusu vardır. Ten suyuna bakan kale duvarı üzerinde Ak Mehmed Paşa bir köşk yaptırdı, sarayda güzel bir gezinti yeri oldu" (E.Çelebi , VII, 529). Bu Paşa Sarayı'nın XVI. yüzyılda mevcut olduğundan emin değiliz. Ancak, şehir yönetiminde hümûmet konağı mâhiyetinde olan resmî binâya işâret etmesi bakımından önem taşıyor. Osmanlı yönetim örgütünün fizikî yapıya etki edecek mâhiyette resmî binâlara sâhip bulunmadığı şeklinde yaygın kanaat mevuttur (Ö. Ergenç'in şehirlerde beylerbeyine, kadıya âit resmî binaların bulunmadığı, bu yürütme ve yargı güçlerinin görevlerini kendilerine âit husûsi binalarda yürüttüğü hakkındaki görüşleri için bkz. , *"Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzrinde bâzı düşünceler"*, s. 1266.

[220] E. Çelebi, VII, s. 529.

sağlam bir kule yapmış. Iki tarafina büyük hendekler kazmış. Ten Nehri tarafina hendek kazmamış. Zirâ Ten tarafindaki kale duvarlarını bazı zaman Ten Nehri dövdüğü için hendek kazacak yer yoktur. Su dolar".[221]

370 no'lu tahrir defterinin 1520'li yılların iskân durumunu yansıtan kayıtlarına göre, Azak'ın dış varoşunun etrafi duvarlarla çevrili değildi. Burası, E. Çelebi'nin Kara Tak olarak zikrettiği varoşla aynı idi. E. Çelebi, Yeni Kara Tabak varoşu olarak başka bir varoştan da bahsediyor ki, burası Astarhan - Azak arasındaki Nogaylar arasında meydana gelen siyâsî kavgalar nedeniyle bir kısım Nogayların Azak Kalesi'ne sığınmaları sonucunda ortaya çıkan nüfus artışı sonunda meydana gelmiş yeni bir varoş idi.[222] Bu nüfus artışına tabii şekilde cereyân eden artışı da ilâve etmek gerekir. 1520'dekal 'a - ı Venedik'in tek kısımlı bir yerleşim yeri olmasına rağmen, 1542 'dekal 'a - ı Venedik, "Kal'a-i Enderûn" tesmiye edilen bir iç kaleye sâhipti ki, bunu kalenin ayrıca dış kalesi olduğunun delili sayıyoruz. Bu değişikliği, E. Çelebi'nin Frenk Hisârı, Tahrir defterlerinin Venedik Kalesi tesmiye ettikleri kalenin 1542'lerde nüfusça artmış bulunduğunun göstergesi saymak mümkündür. 1587 târihli bir divân kaydına göre, Azak Kalesi yakınında bir Nogay kabristanı yer alıyordu.[223]

Azak Kalesi'nin Ten nehri kenârında bir varoşu daha bulunuyordu. E. Çelebi, Azak limanı ve iskelesinin bu varoşda olduğunu belirtir. Gümrük emini burada oturuyor, burada gelen ve giden gemilerden gümrük alıyorlardı. E. Çelebi zamânında Ten Nehri kenârında ve iskele başında 70 adet balık mahzenleri bulunuyordu.

1574'lü yıllarda Azak üzerindeki Rus ve kazak tazyîkinin artması, Kırım Hânı'nın kalenin ta'mîri husûsunda merkeze başvurmasını intac etmiş; merkez Azak ve Kefe beylerine birer hüküm göndererek kalenin ta'mîri için gerekli emirleri vermiştir. Ayrıca, kalenin onarımı için merkezden hassâ mîmârları gönderildiği bildirilmiştir.[224] Aynı târihli başka bir hükümde, onarımın 300000 akçeye mal olacağı belirtilerek masrafin Kefe mukâtaasından karşılanması emredilmektedir.[225]

Azak'ın ta'mîri uzun yıllar boyunca merkezî meşgûl eden bir mesele olmaya devâm etmiştir. 1577 yılında Azak Kalesi büyük çapta bir ta'mîrata uğramış, gerekli kereste Kefe civârında kesilip yerli gemilerle Azak'a nakledilmiştir. Kereste naklinin Kefe limanını tahrib etmesi, limanı meşgûl ederek ticârî gemileri engellemesi ve Kefe mukâtaasını büyük zarara sokması nedeniyle Kefe beyi buna engel olmaya çalışmış, Azak beyinin durumu merkeze bildirmesi üzerine Kefe beyi sert bir şekilde ikâz edilmiştir.[226]

---

[221] E. Çelebi, VII, s. 530.
[222] E. Çelebi, VII, s. 530.
[223] Azak beyine ve kadısına, 996 / 1587 / 88 târihli hüküm, BA, *MD*, LXIV, 83 / 245.
[224] Azak beyine, 20 C. 982 / 7 Ekim 1574 târihli hüküm, BA, *MD*, XXVI, 254 / 729.
[225] Kefe beyine, 20 C. 982 / 7 Ekim 1574 târihli hüküm, BA, *MD*, XXVI, 254 / 730.
[226] Bu konuda bkz. Kefe sancağı beyine . 20 Ca. 985 / 7 Ağustos 1577 târihli hüküm, BA, *MD*, XXXI, 111 / 269 ; Kefe beyine, 15 Ca. 985 / 2 Ağustos 1577 târihli hüküm, Aynı cilt, 115 / 277.

7. 2. Yerleşme ve Nüfus

7. 2. 1. Azak'ın müslüman şehir nüfusu

Azak'ın müslüman şehirli nüfusu Tablo XXXIX'da ele alınmıştır. Tablo, 1520 ve 1542 'deki nüfusu bir arada göstermektedir.

Tablo XXXIX 1520 ve 1542'de Azak'ın Müslüman Şehirli Nüfusu

Kal 'a - ı Venedik								
	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
Müslümânan	35	7	3	197	118[227]	--	--	590
Müslümânan	--	--	--	--	32	--	--	160
Müslümânan[228]	69	-	--	345	43	--	--	215
Toplam	520	7	15	542	965	--	--	965
kal 'a - ı Ceneviz								
Müslümânan	17	--	1	90	78	--	--	390
Müslümânan	--	--	--	--	31	--	--	155
Müslümânan[229]	66	--	--	330	--	--	--	
Toplam	415	--	5	420	545	--	--	545
Kal 'a - ı Hâkî (Toprak Kale - Varoş)								
Cemâ'at - ı Tataran - ı Akıncıyân ?[230]	88	1	3	456	170	--	--	850
Cemâ'at - ı Sayyâ - dân - ı Mâhi[231]	22	2	--	112	105	--	--	525

---

[227] "Cemâ'at - ı müslümânan der Kal'a - ı Venedik fî mukâtaa an mustahfezân ve gayrî " şeklinde ayrı kaydedilmiş bulunan müslümân hânelerin vergilerinin askerî sınıflar için tahsis edildiği anlaşılıyor (bkz. BA, *TD*, 214, s. 213) .

[228] Bunlar zemin hâneliridir. Her iki tahrir defterinde bunlar kaydedilmiştir.Zemin hâneleri, genellikle şehrin dışında ve şehir nüfusuna dâhil olmayan re'âyayı ifâde ettiği, "zemin"'in ise, şehrin dışında yer alan değişik miktarlarda zirâ'at edilen toprak parçasını ifâde ettiği belirtilmiştir (Bkz. F. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 224). Durum, Kefe bakımından farklılık arzetmektedir. Bu zemin hâneleri, Azak'ın iç kalesi durumundaki Venedik'in içinde olduğu açıkça belirtilmesine (bkz. *TD*. 214, s. 213) nazaran, şehir nüfusuna dâhil edilmeleri gerektiğini düşünüyoruz. Diğer yandan, bu zeminlerin kalenin içinde olduğunun belirtilmesi, kale içinde zirâ'ate müsâit bağ ve bahçeler, hatta tarlaların olduğunu ortaya koyuyor. Bu zeminlerin, şehrin ileri gelenlerine veyâ Azak'a dışardan gelmiş re 'âyâya âit olmaları mümkündür. Bâzı durumlarda, buraları , kiracılar işletmektedir).

[229] Bunlar da zemin hâneleridir. Dükkânlar, hâne sınıfına dâhil edilmemiştir. A. Fisher, zemin hânelerini "hâne " itibâr etmezken ,dükkânları bu gruba dâhil etmiştir(bkz. "*Aynı makâle*", s. 167) .

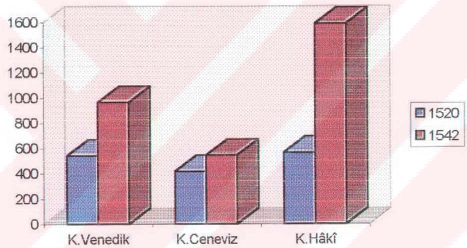
[230] Defterdeki silinme yüzünden tam okunamadı (bkz. BA, *TD*, 370, S. 490) . Bu müslümân hânelerin 1542 tahririnde görülen akıncı Tatarlar olduğunu tahmin ediyoruz . 1542 târihli defterde, bu akıncıtaifesinin akında bulunduğu, asıl sayının beşyüz civârında olduğu belirtilmiştir.Biz, kayıtlı hâne adedini esas aldık.(Tatar akıncıları için bkz. BA, *TD*, 214, s. 218 - 220).

Müslümânan[232]	--	--	--	--	43	--	--	215
Toplam K. Hâkî	550	3	15	568	1590	--	--	1590
Genel Toplam	1485	10	35	1530	3100	--	--	3100

Kefe'ye bağlı yerleşim birimlerinin hemen hemen hepsinde görülen mahalle düzenin, klasik Osmanlı - İslâm şehir geleneğine büyük oranda uyduğu müteaddit kereler ifâde edilmişti. Azak'da farklı bir durum mevcut olup, ismini mescit veyacâmiden alan mahalle yerine sâdece "müslümânan " tesmiye edilen mahalle tipiyle karşı karşıyayız. Mahalle verilmediği için, nüfus türlerini iki târih açısından tahminî olarak eşleştirdik. Bunların iki târihde farklı nüfus birimleri olabileceği de gözönünde bulundurulmalıdır. Bu bakımdan, karşılaştırmada nüfus türleri yerine kalenin kısımlarının esas alınması daha doğru olacaktır.

Tablo verilerini grafik eşliğinde değerlendirmek daha aydınlatıcı olacaktır. Azak'ın müslüman nüfusunun kısımlara göre dağılımı, grafik XXVII'de görülmektedir. Grafik, her iki târihe göre nüfus dağılımını yansıtmaktadır.

Grafik XXVII:1520 ve1542'de Müslüman Nüfusun Semtlere Göre Dağılımı

Tablo XXXIX 'a göre , Azak'ın müslüman nüfusunun kısımlara göre dağılımı incelendiğinde, 1520'de 1530 olan toplam nüfusun, 542'si Kal 'a - ı Venedik, 420'si Kal 'a - ı Ceneviz, 568'i Toprak Kale (Kal ' - ı Hâkî) tesmiye edilen varoşda meskûn idi. Bu rakamlara göre toplam şehir nüfusunun % 35'i Kal ' a - ı Venedik, % 27'si Kal ' - ı Ceneviz, % 38'i Kal 'a - ı Hâki'de temerküz etmişti.

---

[231] A. Fisher, butaifeyi "Rum balıkçıları" tesmiye etmiş, Gayr-i müslim nüfusa dâhil etmiştir (bkz. "*The Ottoman Crimea in the sixteenth century*", s. 167) . Oysa bu Azak balıkçı taifesinin müslümân olduğu 1520 tahrîrinde belirtilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, s. 490); ayrıca, 1542 tahririne göre isimleri verilen hâne reislerinin isimlerinin tahlili de bunların müslümân olduğunu kesinlikle ortaya koyuyor. Ali, Karagöz, Allah verdi gibi isimler taşıyan bu tayfenin , Azak'ın eski ahâlisi olan Tatar nüfus olduğu kesinlik kazanmaktadır (İsimler için bkz. BA, *TD*, 214, s. 221 vd.) .

[232] Bunlar zemin hâneleridir.

1542'de, Toplam nüfus 3100 olup, bunun 965'i K. Venedik, 545'i K. Ceneviz, 1590'ı K. Hâkî'de yaşıyordu. Buna göre, mezkûr târihte nüfusun % 31' i K. Venedik, % 18'i K. Ceneviz, % 51'i K. Hâki'de bulunuyordu.

Azak'ın müslüman nüfusu, 1542'de 1520'ye göre % 102 artmıştır. nüfus artış yüzdesi kısımlara göre ele alındığında, K. Venedik'de % 78, K. Ceneviz'de % 30, K. Hâkî'de % 180 olduğu görülüyor ki, 1520'ye göre artan nüfusun önemli bir kısmının varoşta toplandığını ortaya koyuyor.

7. 2. 2. Azak'ın gayr-î müslim şehir nüfusu

Azak'ın gayr-i müslim nüfusu,Ruslar, Cane Çerkesleri ve Rumlardan meydâna gelmektedir. Bu unsurların semtelere göre dağılımı, Tablo XL'da yer almaktadır.

Tablo XL : 1520 ve 1542 'de Azak'ın Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

Kal'a - ı Venedik								
	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ'atler)	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Cemâ' at - ı Rus	21	--	--	105	--	--	--	--
Kal'a - ı Ceneviz								
Cemâ'at - ı Jane (Cane Çerkesleri)	17	--	2	93	--	--	--	--
Kal'a - ı Hâkî								
Cemâ'at - ı Rum	--	--	--	--	10	--	--	50
Cemâ'at - ı Rus	--	--	--	--	47	--	--	235
Toplam Kal' a - ı Hâkî	--	--	--	--	285	--	--	285
Genel Toplam	190	--	8	198	285	--	--	285

Tablo XL'da görüldüğü üzere, Azak'ın gayr-i müslim nüfusunu teşkil eden Rus, Çerkes ve Rumlar, 1520'de K. Venedik ve Ceneviz'de oturmakta, varoşda bu topluluklardan hiç biri yer almamaktadır. 1542'de durum tersine dönmüş, gayr-i müslimler varoşta toplanmıştır. İskân durumunda görülen büyük çapta değişiklik, nüfus miktârı dikkate alındığında ehemmiyet taşımamaktadır; zirâ, Azak'ın Gayr-i müslim nüfusu 1520'de 198, 1542'de ise 285'dir. Azak'ın müslüman nüfusunda meydâna gelen büyük çapta artış ve iskândaki büyük değişime bu nüfusun büyük çapta bir etkisi olmamıştır.

7. 2. 3. 1520 ve 1542'de Azak'ın şehir nüfusu

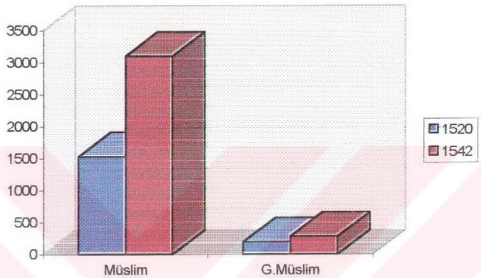
Azak'ın 1520'deki toplam nüfusu 1718 olup, bunun 1530'u müslim, 198 'i gayr-i müslim idi. Toplam nüfus içinde müslümanların payı % 89, gayr-i müslimlerin ki ise % 11 idi. 1542'de toplam nüfus 3385'e çıkmıştır. Bu nüfusun 3100'ü

müslüman, 285'i gayr - i müslimdir. müslümanların toplam nüfusa oranı % 92, gayr-i müslimlerin ise % 8'dir.

Azak'ın şehirli nüfusu, 1542'de önceki târihe oranla % 97'lik bir artış göstermiştir.

Azak'ın şehir nüfusunun 1520 ve 1542'deki dağılımı,müslim ve gayr-i müslimler açısından Grafik XXVIII'da ele alınmıştır.

GrafikXXVIII : 1520 ve 1542'de Azak'ın Şehir Nüfusu

Aşağıda Taman bahsinde üzerinde durulduğu gibi, Taman gibi Azak'ın nüfusu da bızkır menşe'li idi. Taman'ın hinterlandı Çerkesler[233], Azak'ın ise Tatarlarla meskûn idi. Tatarlar, yarı göçebe bir hayat sürüyor, kışın meskûn bulundukları yerleşim yerlerini terkederek yazlık otlaklarına çekiliyorlardı. Peryodik olarak dolaştıkları kışlak ve yaylaklarda Tatarlar ile Zaporojye Kazakları arasında bitmeyen bir mücâdele mevcut idi. Azak'ın şehir nüfusunun da yazları hinterlandaki yaylalara çekilerek hayvancılık yapıyorlardı.[234] Nitekim, Azak'ın dış mahallerinde duvar damları mevcut idi[235] ki, bunlar, mevsimlik göçleretâbi nüfusa âit olmalıdır. İşte bu nedenlerden dolayı, Azak'ın kır nüfusu hakkında tahrir defterlerinde bilgi mevcut değildir. Bu nüfus, tahrire geçirilmemiştir. Bunun sebepleri aşağıda etraflı şekilde ele alınacağı için buruda ayrıntıya girmiyoruz.

---

[233] Taman ve Hinterlan'ı hakkında Remmâl Hoca'nın tasvirleri gâyet aydınlatıcıdır(bkz. *Târih - i Sâhib Giray Hân*, s. 141 vd.; Taman'dan Cane Çerkeslerine kadar olan yerler hakkında bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, Varak 107 a).

[234] Azak 'ın nüfusunun yarı göçebe karaktari ve hinterlanddaki göç sahaları için bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 11.

[235] Bu damlar hakkında bkz. BA, *TD*,214, s. 213.

8.TAMAN

8.1. Taman Kalesi ve Limanı

"Taman, Takıl [236] Burnu'nun doğu yakasında, Tam bir yarımada şeklinde uzayan bir burnun iç kesiminde yer alır. Taman'ın batısında Kerç boğazının içine doğru çok dar bir şerid hâlinde iyice sokulan Tuzla Burnu, Taman'ı Kerç Boğazı'ndan ayırır. Taman, Tuzla Burnu ile onun tam doğusu ve karşısında yer alan ve karaya doğru iyice sokulan körfez arasındaki sahanın tam ortasında yer alır. Batıda Kerç Boğazı'nın karnına iyice sokulan Tuzla Burnu ile doğuya doğru körfez girintisi olarak uzayan büyük burun, Taman'ın yer aldığı mevkii bir ada konumuna getirmesine binâen, arşiv kaynaklarında Taman genellikle "Taman Adası" veya "Ada-i Şâhî" tesmiye edilir.[237] Taman Adası, kanaatimizce yalnız Taman Kalesi'ni değil, Taman'ın yakın hinterlandını da ihtivâ ediyordu. Adâ -i Şâhî veya Taman adası tesmiye edilen alan, "bir saatlik mesâfe geniş düzlük, ovalık ve bir saatlik yeri de göl ve bayırlar" dan oluşuyordu. Burası, zirâ 'ate gâyet müsâit alandı.[238]

Kırım Yarımadası'nın en eski târihinden farklı olmayan Taman'ın ilk târihi, Milet kolonisine kadar iner. Ortaçağ eseri olan istihkâmları, Cenevizliler tarafından yapılmıştır. Burası, Azak ve diğer şehirler gibi Ceneviz'in önde gelen ticârî üslerinden biri idi.[239]

Kefe, Kerç ve diğer şehir ve kalelerde yukarıda örnekleri verilen yerleşim düzeni Taman'da mevcut değildir. Tahrir defterlerinde "Cemâ' at - ı müslümanân - ı Nefs-i Taman" başlığı ile müslümanlara âit tek yerleşim biriminden bahsedilmektedir.[240] Taman Kalesi'nde meskûn olduğu anlaşılan az sayıda hizmetkârlar grubundan da bahsedilmektedir ki, defterde yer alan başlıktan [241], bu zümrenin iç kalede oturduğu ve mûtad kale hizmetlerinde istihdam edildiği anlaşılmaktadır.

E. Çelebi'nin tasvîrlerine göre Taman Kalesi , iç, orta ve dış kale olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Şehrin batı tarafında, "yokuş yukarı köşesinde", cephânelik olarak kullanılan iç hisârcık kulesi yer alıyor, burada dizdâr evinden başka ev bulunmuyordu. Kalenin kurulduğu bayırlık alanın üst kesimlerinden aşağı doğru, şehrin iç kesimlerine ve limana inilmekte idi. İskele ve liman, dış kalenin batı kapısı tarafında yer alıyordu. Bu kapının önünden, aşağı iç kaleye iniliyordu. Eskiden

---

[236] P. Minas Bıjışkyan sözkonusu buruna "Taklit Burnu" diyor(bkz. *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 89)
[237] "Ada-i Şâhî " sıfatı için bkz. Kefe beylerbeyine , Temrük ve Taman kadılarına, 5 M. 1002 / 1 Ekim 1593 târihli hüküm, BA, *MD*, LXXI, 101 / 205.
[238] E. Çelebi, VII, s. 411.
[239] M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 37.
[240] Bkz. BA, *TD*, 214, s. 207.
[241] "Cemâ'at-ı hizmetkârân-ı Nefs-i Taman" için bkz. BA, *TD*, 214, s. 208.

gemilerin iç kale limanına yanıştıklarını belirten E. Çelebi, kendi zamânında dış kalede yer alan limana yanaştıklarını belirtmektedir.[242]

Tahrir defterlerinde bir adet yerleşim birimi hâlinde gösterilen müslüman nüfusun, E. Çelebi'nin orta kale tesmiye ettiği bölümde meskûn olduğu anlaşılmaktadır; zirâ, Taman Kazâsı'nın şer'î mahkemesi, câmii, hamamı ve dükkânları burada yer alıyordu. Kâsım Paşa mahallesi isimli tek mahalleden ibâret olan orta kalede, Kâsım Paşa Camii ve hamamı var idi. Bu mahallede, bir medrese, tekke ve iki mektep bulunuyordu. Hiç kaldırımı olmayan mahallin yolları, at arabalarının giremeyeceği kadar dar idi.

Taman Kalesi'nin batı tarafında, kale ile varoşun tam ortasında tatlı sulu bir göl mevcut idi. Taman varoşu, iki kısım hâlinde bu gölün batı ve doğu yakalarında kurulmuştu. E. Çelebi zamânında bin hâneden ibâret nüfusla meskûn bir yerleşim birimi idi. Evlerin tamamı bu gölün etrâfında kümelenmişti. Batı varoşunda Hacı Ferhat Câmii, doğu varoşunda ise Hacı Ağa Câmii yer alıyordu. Batı varoşu sâdece müslümanlarla meskûn edi. Doğu varoşu, E. Çelebi tarafından "Kâfir Pazarı Varoşu" tesmiye edilmekte idi ve burası, "Tat, Rum ve Ermeni kefereleri" ile meskûn idi. Elli adet dükkânın yer aldığı bu varoş, Taman'ın hinterlandı ve varoşlarda üretilen yağın pazarlandığı bir yer idi.[243] E. Çelebi'nin verdiği bilgilerle göre, Taman Kazası'nın büyük çoğunluğu bu varoşta meskûn idi.

8. 2. Yerleşme ve nüfus

8.2. 1.Taman'ın müslüman şehir nüfusu

Taman'ın müslüman nüfusunun mahallelere göre dağılımı, TabloXLI'de yer almaktadır. Tablo, 1520 ve 1542'deki iskân ve nüfus vaziyetini birlikte göstermektedir.

Tablo XLI: 1520 ve 1542'de Taman'ın Müslüman Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler.	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam	Hâne	Müc.	Mu'af	Toplam
Mahalle - i Kâsım Paşa	25	3	--	128	69	--	--	345
Cemâ' at - ı hizmetkârân[244]	--	--	--	--	16	--	--	80

[242] E. Çelebi, VII, s. 405.
[243] E. Çelebi, VII, s. 406.
[244] Hizmetkârlar, isimeler altına düşülen şerhlere göre Çerkeslerden müteşekkildi.(bkz. BA, *TD*,214, s. 208) . Bunların hürriyetini kazanmış köle sınıfı olması mümkündür.

Toplam	125	3	--	128	425	--	--	425

Şehrin müslüman ahâlisi, 1520'de 1 mahallede meskûn iken, 1542'de mahalle sayısı ikiye çıkmıştır. Azak'da olduğu gibi, burada da gerçek bir mahalle düzeninin olmadığını sanıyoruz. Tahrir kayıtlarına yansıyanların şehrin yerleşik müslüman ahâlisi olup, varoşlarda büyük çapta göçebe halk bulunuyordu. Osmanlı devleti vergi nüfusunu esas aldığı için bunları tahrire gerek duymamıştı.

1520'de 128 olan müslüman nüfus, 1542'de 425'e çıkarak % 232 'lik bir artış göstermiştir. Şehre eklenen yeni mahallenin hizmetrkârlardan meydâna gelmesi, ayrıca dikkat çekicidir.

8. 2. 2.Taman'ın gayr-i müslim şehir nüfusu

Taman'ın şehirli gayr-i müslim nüfusu, Tablo XLII'de ele alınmıştır. Tablo, 1520 ve 1542'deki vaziyeti yansıtmaktadır.

Tablo XLII: 1520 ve 1542'de Taman'ın Gayr-i müslim Şehirli Nüfusu

	1520				1542			
Mahalleler (Cemâ' atler)	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Hâne	Müc.	Bive	Toplam
Cemâ' at - ı Çerkesân[245]	9	5	--	50	--	--	--	--
Cemâ'at - ı Gebrân[246]	3	--	--	15	--	--	--	--
Toplam	60	5	--	65				

Tablo'da görüldüğü üzere, 1520'de 50 Çerkes, 15 gebrân şeklinde nitelenen toplam 65 kişilik gayr-i müslim nüfus bulunurken, 1542'de bunların hiç birisi yer almamaktadır. Şehrin gayr-i müslimlerinin çoğunuluğunu teşkil eden Çerkeslerin müslümanlaştığını tahmin ediyoruz.

8. 2. 3. 1520 ve 1542'de Taman'ın şehir nüfusu

Taman'ın 1520 deki toplam nüfusu, 193 olup, bunun 128'i müslim, 65'i gayr-i müslimdir. Toplam nüfus içinde müslümanların payı % 66, gayr-i müslimlerin ki % 34'dür. 1542'de toplam nüfus 425 olup, tamamı müslümandır.

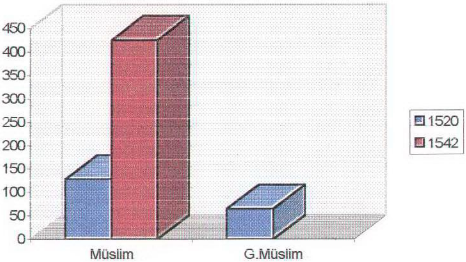
---

[245] Çerkesler. "Gebrân" itibâr edilmiştir ki, bu onların bu târihlerde henüz müslümân olmadığını gösterir. Bu Çerkesler,1542 'lerde büyük ihtimâlle, hizmetkârlar grubunu teşkil eden ve müslümân olan Çerkeslerdi.

[246] Etnik veyâ dînî sıfatı belirtilmeden verilen cemâtler, Rumdur. Bunu, gerek isimlerin incelenmesinden , gerekse Çerkes veyâ Ermeni topluluklarının istisnâsız şekilde isimleriyle zikredilmesinden anlıyoruz.

Şehir nüfusunun 1542'deki artış oranı, % 120'dir.

Grafik XXIX: 1520 ve 1542'de Taman'ın Şehirli Nüfusu

Tahrir defterlerinde Taman'ın kayıtlı hâne sayısının 85'den ibâret olduğu hatırlanırsa, E. Çelebi'nin müşâhadeleri ile tahrir defterlerindeki veriler karşılaştırılarak Taman nüfusunun sosyo- ekonomik ve sosyo kültürel yapısı hakkında bâzı mülâhazalarda bulunmak mümkün olmaktadır. Önce, Osmanlı vergi tarhında esas alınan kayıtlı nüfusun niçin varoş nüfusuna oranla bu kadar az olduğu sorusu cevaplândırılmalıdır.[247] Kanaatimizce bu varoş XVI. yüzyılın ikinci yarısında da mevcut idi. Tahrir defterlerinde yer almamasının sebebi, Osmanlı vergi tarhında tâkib edilen devlet politikasından kaynaklanmaktadır. Uç bölgelerde kayıt altına alınması hemen hemen imkânsız bir iktisâdî düzen hüküm sürüyordu. Bozkırlı göçebe ve yarı göçebe toplulukların tâkib edilmesi ve vergilendirilmesi bir hayli zor idi. Bu nüfusun kayıt altına alınması, ayrı bir organizasyonu gerekli kılıyordu. Elde edilecek gelir, belki de bu sistemin yürütülmesi için göze alınan masrafları bile karşılamaktan uzak bulunuyordu.

Bu hususta dikkate alınması gereken diğer bir husus, uç bölgelerin hassasiyeti ve nüfusun taşıdığı özelliklerin gereği olarak tâkib edilen istimâlet anlayışıdır. Osmanlı tahrir politikasının temel amacının vergi mükellefi nüfusun tespiti ve bunun belli peryodlarla çoğaltılması olduğu gözönünde bulundurulduğunda, devletin bu temel amacının göçebe nüfusun işine gelmeyeceği âşikârdır. Bozkırlı, kendi hür ortamında gerçekleştirdiği hayvancılık faaliyetleriyle geçinmek ve vergiden uzak kalmayı istemektedir. Tahrire girmek, bozkırlı için hürriyetini kaybetmek anlamına gelmektedir. Bu içtimâî ve psikolojik sâik dışında, çift hâne sistemi altında yürütlen zirâî ve üretim faaliyetlerinin göçebeler için hayâtî ehemmiyet taşıyan otlaklara

[247] E. Çelebi'nin bahsettiği bin hânelik nüfusun tahrir defterlerine göre yaklaşık 100 sene sonrasına âitse de, tahrir defterlerinde bin hâneden ibâret bulunan varoşun hiç yer almadığı düşünüldüğünde bu zaman zarfında bu kadar nüfusun hiç yoktan ortaya çıkamayacağı ve bu varoş nüfusunun 1550'li yıllarda da belli miktarda mevcut bulunması gerektiği kesin bir şekilde ortaya çıkar.

doğru genişlemesinin bozkırlı toplulukların hayat sahalarının kurutacağı ve buralardaki ahâliyi devletle karşıkarşıya getireceği tabiidir.[248]

İsimlerin tedkîkinden, Taman Kalesi'nin iç kesimlerinde meskûn ahâli de dâhil olmak üzere, varoş ve hinterlanda doğru genişleyen yerleşim alanları, büyük ekseriyetle Çerkes topluluklarından müteşekkildi. Çerkes nüfus, yerleşik karakterli nüfusdan tamâmen farklı olup, en ufak tazyik karşısında yerini terk etmeye meyilli, otoriteye karşı duyarlı ve başkaldırmaya her an hazır bir yapıda idi. Osmanlı'nın gâyesi ise, bu çerkes topluluklarını uzun vâdede yerleşik hayata alıştırarak kazanmak ve kendi klasik sistemini uygulayabileceği bir ortamı yaratmak idi. [249]Bunun en güzel örneğini, T D 214'de, Taman halkından bir topluluğun tahrir şeklinde tâkib edilen istimâlet politikasının izâhı için defterin alt tarafina düşülen şerhde görülmektedir. Bu şerhde, öşür ve cizyeye tâbi kılınmak üzere deftere kaydedilen çerkes toplulukarının deftere kaydedilenlere oranla çok fazla olduğu, ancak bu tahrirde Osmanlı klasik tahrir disiplininin tatbik edilemediği, üstünkörü bir tahrirle yetinildiği açıkça belirtilmektedir. Niçin böyle yapıldığını da açıklama gereğini duyan tahrir sorumlusu, Çerkes topluluklarının tamâmının öşür ve cizyeye tâbi kılınmalarının devletin zararına sonuçlar doğuracağını, çünkü bu toplulukların yerlerini terkederek Çerkes vilâyetine geri dönmelerinin kesin olduğu belirtilmektedir.[250] Bu açıklamalar açıkça göstermektedir ki, Taman nüfusunun büyük çoğunluğu kayda geçirilmemiştir. Osmanlı Devleti, bu Çerkes topluluklarının vergiden mu'af tutmak sûretiyle buralarda yerleşik hayatın gelişmesini sağlamayı hedefliyordu. Taman'daki bu durumun, Azak'da da aynen mevcut olduğu yukarıda belirtilmişti.

8. 3. Taman'ın Kır Nüfusu

Taman'ın kır nüfusu yukarıda işâret edilen sebepler yüzünden kayıt altına alınmamıştı. Tahrir defterlerine yansıyan çok az sayıda köyün nüfusu Tablo XLIII'de gösterilmiştir. Tablo, yalnız 1542'deki vaziyeti göstermektedir.

---

[248] H. İnalcık. *Suleiman the Second and His Time* (Editör: H. İnalcık - C. Kafadar). İstanbul 1993, s. 84.

[249] Osmanlı Devleti'nin pastoral ekonomiye bağlı topluluklar üzerinde sistemli bir istimâlet politikası uyguladığı hakkında bkz. H. İnalcık. *"The Yürüks: their origins, expansion and economic role"*, The Middle East and the Balkans, s. 113.

[250] BA, *TD*, 214, s. 211.

Tablo XLIII: 1542'deTaman ,Temrük[251] ve Adahun Kalelerine Bağlı Köylerin Nüfusu

	Müslim				Gayr-i müslim				Genel
Köyler	Hâne	Müc.	Mu'af	Top.	Hâne	Müc.	Bive	Toplam	Toplam
Tatar Gûşesi[252]	14	–	–	70	103	–	–	515	585
Adahun[253]	7	–	–	35	80	–	–	400	435
Sefercik[254]	3	–	–	15	80	–	–	400	415
Toplam	120	–	–	120	1315	–	–	1315	1435

Taman'ın kır nüfusu, 1542 tahrîrine yansıdığı kadarıyle 1435 idi. Ancak, tekrar hatırlatalım ki, bu vergi nüfusu olup, reel nüfusu yansıtmaktan uzaktır.[255] Bu nedenle, Taman'ın Kır ve şehir nüfusunu diğer şehirlerde olduğu gibi mukâyese etmeğe gerek duymuyoruz.

9. KEFE'NİN NÜFUSUNA TOPLU BAKIŞ

Kefe'nin nüfusu, Tablo XLIIIa.'da toplu olarak değerlendirilmiştir. Tablo, şehir ve kır nüfusunu, müslim ve gayr - i müslimler açısından değerlendirmektedir. Tablonun genel bir değerlendirmesini yaparak nüfus bölümünü bitireceğiz.

[251] Temrük. Taman'ın Azakdenizi tarafında bir kaledir (P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Târih ve Coğrafyası* , s. 89) . Burası, Taman'la berâber , Osmanlı , kuzey politikasını Azak'la berâber bu üsler üzerine binâ etmişti (A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 45) .

[252] Tatar Gûşesi , Temrük yakınlarında bir köydür. Burada meskûn müslim ve Gayr-i müslimler, Abdül'aziz isimli bir Çerkes beyinin cemâ'atidirler. Müslim hânelerden 11 piyâdegân olup, Temrük kalesinde görevli oldukları anlaşılmaktadır. Gayr-i müslim olan 103 hânenin Çerkes asıllı oldukları anlaşılıyor.(BA, *TD*, 214, s. 209) .

[253] Adahun Köyü. Adahun Kalesi yakınlarındadadır. Burada Meskûn müslim ve gayri müslim cemâ'atler, Çal Bey isimli bir Çerkes beyinin ra'iyyetidirler. Müslümanlardan dürdü sipâhidir. (bkz. *Aynı defter*, s. 210) . Bunların, Çal Bey'in ma'iyyeti olduğu anlaşılıyor. Gayr-i müslimler, Çerkesdir. Osmanlı Devleti, Çerkes nüfusla irtibâtını bu aşiret reisleri vâsıtasıyle sağlıyor, önce bu reisleri müslümanlaştırmak sûretiyle Çerkesleri İslam'a çekmeye çalışıyordu.

[254] Sefercik Köyü, Taman yakınlarında bir köy olup, buradaki müslim ve Gayr-i müslimler, Haytuk isimli bir Çerkes beyinin emrindedirler. Gayr-i müslimler Çerkesdir. Müte'addid kereler belirtildiği üzere, bu cemâ'atler aslında çok idi. Ancak, Osmanlı devleti, bu reâyâya istimâlet politikası ile yaklaşıyordu. Ancak vergi yükünü kaldırabilecek kesimleri kayıt altına alıyordu. Aksi taktirde bunların dağlık kesimlerdeki Çerkeslere iltica etmeleri mukadder idi (bkz. *Aynı defter*, s. 211).

[255] Tahrir defterlerinde bahsedilmeyen Vayle isimli bir köy mevcut idi. Burada , Yesaruk adında bir Çerkes beyi sipâhi idi. Kefe sancakbeyi, Yesaruk'un uhdesinde bulunan bu köye eşkıya gruplarının dah ettikleri ve ra 'âyâyı rahatsız ettiklerini bildirmişti.Merkez, Kefe sancakbeyine Yesaruk'a yardımcı olmasını ve bu tür müdâhalelere engel olmasını emretmişti (bkz. Kefe sancakbeyine, 27 B. 973 / 17 Şubat 1566 târihli hüküm, BA, *MD*, V, Tıpkıbasım, 380 / 1010). Bundan başka, Taman Kazâsı'na bağlı Soğucak isminde bir köyden bahsedilmektedir. Bu köy, Kamtuk isminde bir Çerkes beyinin tasarrufunda idi. Kamtuk'un ölümü üzerine ortaya çıkan miras sorunları merkeze aksetmişti (bkz. Kefe beyine ve Taman kadısına, 19 Za. 975 / 23 Mayıs 1568 târihli hüküm, BA, *MD*, VII, 511 / 1471) .

Tablo XLIIIa.: Nüfus İcmâl (1520 - 1542) [256]

	1520					1542				
Şehir		Kır				Şehir		Kır		
	Müs.	G. Müs.	Müslim	G.Müsl.	Toplam	Müslim	G.Müsl.	Müs.	G. Müs.	Toplam
K	5644	10841	--	--	16485	7419	8877	--	--	16296
M	188	747	116	1041	2092	180	321	732	3038	4271
İ	179	1153	264	7800	9396	194	958	106	3106	4364
B	129	843	-	-	972	153	711	150	1738	2752
S	128	1700	169	4213	6210	53	1446	199	4108	5806
Kş	240	365	155	124	884	961	238	245	460	1904
A	1530	198	-	-	1728	3100	285	-	-	3385
T	128	65	-	-	193	425	-	-	-	425
Tp.	8166	15912	704	13178	37960	12485	12836	1432	12450	39203

Tabloda ilk dikkati çeken husus, Kefe, Azak ve Taman'ın kazâlarında kırsal nüfusa rastlanmamasıdır. Kefe'nin idârî taksimattan kaynaklanan durumu sözkonusudur. Azak ve Taman'ın durumu ise, içtimâî yapı ile ilgilidir. Bu bölgenin gerçek anlamda kayıt altına alınmadığı, nüfus verileri ile kesinleşmektedir. Bu iki şehrin gerçek nüfus potansiyeli, herhalde hinterlanda yayılmış bulunmaktaydı.

Şehirler arasında şehir nüfusu açısından mukayese yapıldığında, toplam şehir nüfusuna oranla Kefe her iki târihte büyük bir farkla birinci sırada yer almaktadır. 1520'de Kefe ve diğer şehir merkezlerinin toplam şehir nüfusu 24078'dir. Bunun 16485'ini Kefe şehir nüfusu meydana getirmektedir. Kefe'nin payı % 68'dir. Aynı târihte şehir nüfusu bakımından Kefe'yi 1828'le Soğdak, 1728'le Azak, 1332 'le İnkirman, 972 ile Balıklağo, 935'le Mânkûb izlemektedir. Taman'ın nüfusu 193 gibi çok düşük düzeyde kalmaktadır ki, bunun izahı yukarıda yapılmıştı. Kanaatimizce, Taman şehir nüfusunun büyük bir kısmı kayıt altına alınmamıştı.

İlk târihte toplam şehir nüfusunun 15912'si gayr - i müslim, 8166'sı ise müslümanlardan meydana gelmektedir. Buna göre toplam nüfus içinde gayr - i müslimlerin payı % 66, müslümanların payı ise % 24'dür.

Kır nüfusu açısından, ilk târihte birinci sırada İnkirman gelmekte, O'nu Soğdak ve Mânkûb izlemektedir. Kır nüfusunun ezici çoğunluğunu gayr - i müslimler teşkil etmektedir. Toplam kır nüfusu 13882 olup, bunun % 95'ini gayr - i müslimler teşkil etmektedir.

1520'de Kefe'nin kır ve şehir nüfûsunun toplamı 37960 olup, Kefe yine birinci sıradadır. Kefe'yi sırası ile İnkirman, Soğdak, Mânkûb, Azak ve Balıklağo izlemektedir. Toplam kır ve şehir nüfusunun 24078'i şehir, 13882'si kırdır. Buna göre şehirin payı % 63, kırın payı ise % 37'dir. Bunun 29090 'unu gayr - i

---

[256] Kısaltmalar: K: Kefe, M: Mânkûb, İ: İnkirman, B: Balıklağo, S: Soğdak, Kş: Kerş, A: Azak, T: Taman, Tp. : Toplam.

müslimler, 8870' ini müslümanlar teşkil etmektedir. Bu durumda, toplam nüfusun % 77'sini gayr - i müslimler, % 23'ünü ise müslümanlar meydana getirmektedir.

1542'ye gelince, şehir nüfusu açısından Kefe aynı konumunu muhafaza etmektedir. 1542'de Kefe ve diğer şehir merkezlerinin toplam şehir nüfusu 25321'dir. Bunun 16296'sı Kefe'ye âittir. Kefe'nin payı, % 64'dür. Kefe'nin payında azalma görülmekle berâber, şehir nüfusunda ilk târihe nazaran % 5'lik bir artış olmuştur. Aynı târihte Kefe'yi 3385'le Azak, 1499'la Soğdak, 1144'le İnkirman, 864'le Balıklağo, 501'le Mânkûb, 425'le Taman izlemektedir. İlk târihte Azak ve Taman'da büyük bir artış gözlenirken, İnkirman, Soğdak ve Mânkûb'da düşüş yaşanmıştır.

1542'de toplam şehir nüfusu 25321'dir. Bunun 12836'sını gayr - i müslimler, 12485'ini müslümanlar meydana getirmektedirler. Müslümanların payı toplam şehir nüfusu içinde% 49'u bulmuştur ki, ilk târihe nazaran büyük bir artış meydana gelmiştir. Gayr - i müslimlerin nüfusunda ise, ilk târihe göre düşüş görülmektedir.

Kır nüfusu açısından 1542'de İnkirman yine ilk sırada gelmekte, bu sefer O'nu Mânkûb izlemektedir. Toplam kır nüfusu büyük bir tesadüfle ilk tarihle aynı olmak üzere 13882 'dir. Bunun 12450'si gayr - i müslim, 1432'si müslümanlardan meydana gelmektedir.

1542'de toplam nüfus 39203'dür. Kefe, bu açıdan da ilk sıradadır. Toplam nüfus bakımından Kefe'yi sırası ile İnkirman, Soğdak , Mânkûb, Azak, Balıklağo ve Kerş izlemektedir. Kır ve şehir nüfusu içinde şehirin payı 65,kırın payı % 35'dir. Toplam nüfusun 25286'sı gayr - i müslim, 13917'si ise müslümanlardan mürekkeptir. Gayr - i müslimlerin payı % 64, müslümanların payı % 36'dır.

Toplam nüfus esas alındığında, Kefe genelinde ilk târihe nazaran 1542'de % 3'lük bir artış meydana gelmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSAT

1. KEFE'DE VERGİ DÜZENİNİN İŞLEYİŞİ VE VERGİLER

Kefe'de mevcut olduğu görülen gelir kalemleri, şüphesiz bu vergi gelirlerinden meydana geldiği için, vergi meselesinin izâhına öncelik verilmesinin doğru olacağını düşündük. Dönemin bütün devletlerinde görülen ve çağın şartlarından kaynaklanan mahalli ölçü kullanma geleneği, Osmanlı İmparatorluğu'nda da cârî olması bakımından, ölçü sisteminin bilinmesi de ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

İmparatorluğun vergi sistemi, bölgelerin coğrâfî, iktisâdî, kültürel yapılarına göre farklılık gösteren pek çok vergi türünü ihtivâ etmekle berâber, bunları bir kaç türe indirmek mümkündür. Bu vergileri, bizim ra'iyyetlik dediğimiz ve genellikle kulluk vergisi olarak nitelenen cizye ,ispenç, resm - i çift gibi vergiler; şehir ve kır dâhil olmak üzere her türlü istihsal ürünlerinden alınan vergiler, pazar ve ticârete müte'allik vergiler, her türlü ithâlât ve ihrâcât fa'aliyetlerinden alınan gümrük vergileri şeklinde dört türde ele almak mümkündür.

Kefe ile ilgili iki mufassal tahrir defteri bulunmasına ve bu iki defterin ayrıntılı kânunnâmesi olmasına rağmen, Kefe vergi sistemi ve kullanılan yerel ölçüler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kefe'nin gerek yönetim ve gerekse iktisâdî hayata âit hukûkî nizâmının diğer klasik sancak kânunâmelerinden farklı oluşu, E. Çelebi'nin de dikkatini çekmiştir. E. Çelebi, "acâip eski kânunları" bulunur şeklinde bu gerçeği izâh ederken, bu kânunların Ceneviz'e kadar inen tarihini hatırlatmaktadır.[1] Kânunnâmeler bilhassa şehir vergileri ile ayrıntılı mâlûmât verirken, kır vergileri hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.[2] Aşağıda yer alan bilgi ve tablolar,

---

[1] Bkz. E. Çelebi, VII, s. 388.

[2] Bu hususda mukâyese için bkz. Heath W. Lowry, "*A corpus of extant kânunnâmes for the İsland of Limnos as contained in the Tapu - Tahrir Defter Collection of the Başbakanlık Archives* ", Osmanlı Araştırmaları, I (İstanbul 1980), s. 41- 60. Mezkur araştırmada yer alan Limni kânunnâmelerine göre, ispenç ve harâç vergileri, hubûbattan alınan öşrün nispetleri, koyun ve kovân vergileri ve bunun gibi pek çok vergi ayrıntısı ile verilmektedir. Aynı durum, Mardin kânunnâmesi için de sözkonusudur. N. Göyünç tarafından yayınlanan Mardin kânunnâmesi, ilk

bu kânunnâmeler veya vergilerin tatbikatından elde edilen bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır.

1. 1. Kefe 'de Gümrük Vergileri

1.1. 1. Osmanlı gümrük sistemi ve bu açıdan Kefe gümrüğü

Gümrük resimlerini Osmanlı vergi sisteminde ihtisâb olarak nitelenen Pazar (market) resimlerinden ayıran temel nokta, bunların satışa bağlı olmaksızın ülkeye giriş ve çıkış bedeli olarak tahsil edilmesidir. Pazar resimleri, şehir pazar ve panayırlarında ticârî mu'âmeleye girdiği esnâda tahsil edilirken, gümrük resimleri alım ve satımına dikkat edilmeksizin ülkeye giriş ve çıkış anında gümrük vergisine tâbi tutulurdu. Pazar resimleri, gümrük vergilerine göre daha düşük idi.[3]

Malların hangi durumlarda ithal sayılıp gümrüğe tâbi ' olacağı kânunnâmelerde aydınlatılmıştır. Bir geminin limanda demir atması[4], malların bir gemiden diğerine nakledilmesi, bunları ithâl kategorisine sokuyor ve gümrük vergisine tâbi ' kılıyordu. Diğer yandan, bir limanda malların bir tüccârdan diğerine geçmesi ve ikincinin malı başka bir yere götürmesi ihrâcâta kategorisine giriyor ve gümrüğe tâbi ' oluyordu.[5]

H. İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnız deniz yoluyla yapılan ithâlât ve ihrâcâtın gümrüğe tâbi' olduğunu ve karadan yapılan aynı tür faaliyetlerin bunun dışında kaldığını belirtmektedir. Fâtih dönemine kadar bu uygulamanın cârî olduğu tespitinde bulunan H. İnalcık, Fâtih'in deniz nakliyâtının tâbi' olduğu gümrük mu'âmelesini kara nakliyâtına da uyguladığını, bunun zamanla büyük tepkilere yol açtığını ve Bâyezîd zamanında kara nakliyâtında müslümanlardan gümrük vergisinin kaldırılarak yalnız gayrî müslimlere tatbik edildiğini belirtir. H. İnalcık, deniz yoluyla yapılan nakliyatın, hakikatte, ithâl veya ihrâç edilmesine bakılmaksızın bu kategoriye dâhil edildiğini iddia eder.[6]

Bu iddialar ışığında, Kefe'nin durumu ele alındığında, Kefe'nin ayrı bir özellik gösterdiği görülmektedir. "Gümrük" ismi altında gerçekten yalnız iskele gelirleri

---

önce şehir, bâc, tamga vergileri arasında bir tefrik yaptıktan sonra birinci kısımda kurrâya âit vergilerin tafsîline geçmektedir. Kurrâya âit vergileri ayrıntısı ile verdikten sonra, bâc ve tamga vergilerine geçilmektedir (bkz. N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ekler, s. 157 - 158). Bu bakımdan, Kefe' nin ilk tahrir sonuçlarını ihtivâ eden defterler bulunmadan, Kefe vergi düzenini tam manası ile izâh etmek mümkün değildir.

[3] H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 96, 97.

[4] Kefe Limanı'na yanaşan gemiler, Eleksi denen mevki 'de demir atıyorlardı (BA, *TD*, 214, s. 3) .

[5] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 97.

[6] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 92.

verilmiştir. Kefe ve Azak iskeleleri gümrük sistemine tâbi' iken, Taman iskelesi bunun dışında idi. Kânunnâmelerde gümrük ismiyle zikredilen yalnız bu iki iskele bulunmasına rağmen, "Bâb-ı Tâtâran" Kânunnâmesinde ele alınan vergilerin, yukarıda gümrük vergileri hakkında H. İnalcık'ın yapmış olduğu tespitlere uyduğu görülmektedir. Aşağıda ele alınacağı üzere, bu kânunnâmeye konu olan vergiler, istisnâsız olarak ithâlât ve ihrâcâtla ilgilidir. Pazarla ilgili diğer vergilerde alım ve satımdan bahsedilip, alan ve satanın ödeyeceği paylar tasrih edilirken, bu kânunnâmede şehre Tâtâr Kapısı tesmiye edilen yerden giren ve çıkan malların tâbi olduğu muâmele sözkonusu edilmektedir. Bu kânunnâmede arabada çuval ile gelen buğdaydan bahsedilirken, "ağzı dikilmiş" ve "ağzı bağlanmış" ayrımı yapılmakta, dikilmiş olandan daha fazla vergi alınmaktadır. Yukarıda pazar vergileri ile gümrük vergilerini birbirinden ayıran kriterler gözönünde bulundurulduğunda, bu kapının bir gümrük kapısı olduğu ortaya çıkıyor. Bizim kanaatimize göre, Kefe'nin biri kara, diğeri deniz olmak üzere iki gümrüğü bulunuyordu. İskele gümrüğü, diğerine göre şüphesiz daha işlek olup, alınan vergi oranları bakımından da kara gümrüğüne göre daha yüksek idi.

1. 1. 2. Kefe gümrük bölgesi

"Roma ve Bizans İmparatorluklarında ana ticâret yollarının kavşağında yer alan ve ekonomik bütünlük taşıyan iç eyâletlerle sâhil ve sınır bölgeleri geniş gümrük bölgeleri hâlinde organize edilmişti. Gümrük bölgeleri, önemli bir liman, ticâret yolu üzerindeki bir uç karakol veya idârî bir merkez niteliğindeki yerlerden seçilirdi." Tarihî ve iktisâdî şartların değişmesine paralel olarak Bizans İmparatorluğu'ndaki gümrük organizasyonu zaman içinde birçok değişikliğe uğramasına rağmen, gümrük bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda da varlığını korumuştur.[7] Osmanlı İmparatorluğu, tarihi Bizans dönemlerine kadar uzanan gümrük bölgelerini mukâtaa ve iltizâm sistemi içinde yeniden teşkilâtlandırmıştır. Gümrük bölgelerinde uygulanan farklı târifelerin tarihi de yine Bizans'a kadar inmektedir.[8] Resim oranları, her gümrük bölgesinde farklı olup, Bursa 'da % 3, İstanbul'da % 5, Kefe'de % 4,2 idi.[9] Müslim ve gayr-i müslimlerden eşit miktarda alınan % 4,2'lik gümrük resmine ilâveten, yalnız gayr-i müslimlerden bâzı ilâve vergilerin alındığı da görülmektedir. Kefe'de buğday, arpa ve darı yükleyen gayrî müslim gemilerinden, yüklediği

---

[7] H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 92 ; Aynı yazar, *The Ottoman Empire...*,s. 195.
[8] H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa*, s. 91.
[9] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 95. Roma'da tatbik edilen ilk resmî gümrük vergisi portorium olup, % 2,5(1/40) nispetinde idi. IV. yüzyılın ilk yarısından itibâren oktava denen gümürük vergisi uygulandı. Oktavanın nispeti de aynı idi ancak, gümrüğe ilâveten, mal satış sertifikası karşılığında tahsil edilen ve "dekate" tesmiye edilen bir vergiyi de ihtivâ ediyordu. 8. yüzyılın sonlarından itibâren gümrük vergisi, kommerkion adı altında düzenlendi. (geniş bilgi için bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*. s. 94 vd.).

hubûbatın türüne bakılmaksızın İstanbul muddu ile mud başına "âdet - i mudden - i tayfo " 3 akçe resim alınırdı.[10]

Kefe gümrük bölgesi, Karadeniz'de merkezini İstanbul'un teşkil ettiği dört gümrük bölgesinden biri olup, Kefe Sancağı sınırlarından başka Çerkes alanına kadar uzanıyordu. Diğer gümrük bölgeleri, Varna'dan Sinop'a kadar uzanan İstanbul; Trabzon'a kadar uzanan Sinop; Cankirman, Kili, Bender ve Silistre'yi kapsayan Akkirman idi. [11]

Kefe Sancağı bünyesinde, merkezini Kefe İskelesi'nin teşkil ettiği beş gümrük merkezi bulunuyordu. Kefe İskelesi'nden başka, Kerş, Azak, Taman ve Koba limanlarında da gümrük teşkilâtı mevcut idi. Bu limanlar, Kefe gümrük bölgesinin kısımlarını teşkil edecek şekilde kurulmuş olup, kendi kânunnâmelerine sâhiptiler. Azak ve Koba gümrük mukâtaaları Kefe mukâtaasına bağlı olup, Kefe'de kurulmuş bulunan gümrük örgütü tarafından idâre ediliyorlardı. [12] Kefe'den sonra en büyük gelire sâhip gümrük merkezi Azak idi. Azak, Karadeniz - Türkistan arasındaki ticâretin en temel üslerinden birisi olma hüviyetini tarihi boyunca korumuştur. Türkistan'dan gelip Azak üzerinden hacca giden ve dönen hacılardan tahsil edilen gümrük vergileri hakkında hacıların merkeze ulaşan şikâyetleri mühimme defterlerinde önemli bir yer işgâl etmektedir. Merkezin, Azak üzerinden memleketlerine dönen hacılardan gümrük alınmaması yönündeki emirlerine rağmen, Türkistan hüccâcından külliyetli miktarda gümrük alındığı hakkında pek çok belge bulunmaktadır.[13] Yüzyılın sonlarına doğru Soğdak'ı ziyâret eden M. Bronevskiy, burada gümrük teşkilâtının bulunduğunu belirtiyorsa da, bizim tespitlerimize göre bu yanlıştır.[14]

Kefe'ye bağlı Kerş, Azak, Taman ve Koba gibi gümrük merkezlerinde gümrük vergisinin tahsili hakkında bu merkezlerin kânunnâmelerinde detaylı mâlûmat bulunmaktadır. Bunlardan derlediğimiz bilgiler ışığında, Kerş'e gelen ve giden emtia için alınan gümrük rüsûmu, Kefe gümrüğü için tahsil ediliyordu. Kerş'den dışarıya gönderilmek üzere gemilere yüklenen togi balığı için fıçı başına 21 akçe Kerş için alınırken, % 4,2 (binde 42)'lik gümrük resmi kıymet üzerinden Kefe gümrüğü için alınıyordu. Mezkûr balık karadan karaya nakledildiğinde de 7 adet başına 17 akçe Kefe ihtisâbı için alınıyordu. Görüldüğü gibi, Kerş için alınan fıçı başına 21 akçe, aslında gümrük vergisinin bir parçası olduğu halde, gümrük rüsûmundan ayrılmıştır.

Kerş cânibinden öte yakaya (öte yaka tâbiri muğlak olup, hem Güney Karadeniz, hem de Çerkes taraflarını ifâde etmektedir) gönderilen gön, yağ, kendir ve baldan, kıymet üzerinden % 4,2 akçe Kefe gümrüğü için alınıyordu. Kezâ, bir kişi

---

[10] Bkz. *Aynı defter*, Kefe İskelesi kânunnâmesi, s. 3.
[11] H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 196.
[12] H. İnalık, *Aynı eser*, s. 196.
[13] Misâl olarak bkz. Azak beyine , 28 Z. 981 / 20 Nisan 1574 tarihli hüküm : BA, *MD*, XXIV, 142 / 389 ; Azak beyine, 3 M. 982 / 25 Nisan 1574 tarihli hüküm: BA, *MD*, XXIV, 156 / 421.
[14] M. Bronevskiy , *Kırım*, s. 31.

Kerş'den dakik alıp Azak 'a gitse gümrüğü Kefe için alınırdı. Azak'dan Kerş'e gelen balık, ve sâyir emtianın gümrüğü de yine Kefe gümrüğü için tahsil edilirdi.

Kerş'den Koba'ya giden mallar için durum farklıdır. Kerş'den Koba'ya giden malların gümrüğü Kefe için değil Koba gümrüğü için alınırdı.[15] Azak ve Taman'da da aynı nispetlerde gümrük vergisi alınıyor ve Kerş'de olduğu gibi Kefe gümrüğüne değil, bu gümrüklere gidiyordu.[16] Azak'a yalnız Kerş'den giden malların rüsûmu Kefe gümrüğüne gidiyordu.[17] Bunun dışında Kefe gümrüğü için alınan resmi tespit edemedik. Azak'da dikkati çeken diğer bir husus, karadan gelen akmişe cinsinden kumaşlardan gümrük alınmazken, deniz yoluyla gelen sözkonusu kumaşlardan % 4,2 oranında resim alınmasıdır.[18]

Kefe gümrük bölgesinde, bir mal, geçiş vergisi demek olan gümrük vergisini bir kez öderdi. Kefe gümrük bölgesine tâbi herhangi bir limanda gümrüğe tâbi tutulan mal, ikinci kez diğer gümrük bölgesinde gümrük ödemezdi. Bu, malın açılmaması ve satış işlemine tâbi olmamasına bağlı idi. Bir limanda gümrüğünü ödedikten sonra diğer bir limana giren ve satışa tâbi olan mal, kaç kez bu işleme girdiyse, o kadar gümrük ödemek durumunda idi.[19]

Devlet adına yapılan nakliye, gümrükten mu 'âf idi.[20] Kefe'de beylik denilen ve devlet adına işletildiği belirtilen gemiler, irsâlât ya da irsâliye adı altında bir irsâliye âmilinin sorumluluğunda işletiliyordu.[21]

Gümrüğe tâbi mallar belli kervansaraylarda toplanır, burada tartıldıktan sonra tezkire veya temessük alırdı. Gümrük işlemlerinde bu belgeler esas alınırdı. Kervansarayda kalan mallardan, âdet - i kervansaray denen 2 akçe resim alınırdı. Kervansaraya girmeyen mallardan bu resim alınmazdı.[22]

Stratejik önem taşıyan mallar, başta hubûbatta yükün boşaltılması, gümrük rüsûmunu toplamakla görevli kişilerin iznine tâbi idi. Hiç kimse izinsiz mal yükleme ve boşlatma yapamaz,limanı terk edemezdi. Âmil veya diğer bir hükûmet sorumlusundan belge almak zarûri idi. Bu, hem tüccârın korunması, hem de hükûmetin bir limandan diğerine geçen gemileri kontrol etmek ve

---

[15] "Bir bâzârgân gelip Kerş'den bir fıçı hamr alsa Koba'ya gitse gümrüğü Kefe için alınmaz, Koba için alınır. Veya Azak'a gider olsa, Kefe hamrı için gümrük alınur. Araki Kerş 'e gelse veya Azak'a gitse Kefe gümrüğü alınur." (bkz. BA,*TD*,214,Kerş kânunnâmesi, s. 5).

[16] Bkz. , *Aynı defter*, Kerş ve Taman kânunnâmeleri, s. 5,7.

[17] *Aynı defter*, Kerş kânunnâmesi, s. 5.

[18] *Aynı defter*, Azak kânunnâmesi, s. 7.

[19] "Bir kişi İstanbul'dan kumaş getürse Kefe'de gümrüğün virse alub Koba'ya gitse, andan nesne alınmaz; ammâ, Kefe'de bir kişi dahi andan satın alsa, araba ile Kerş'e getürse, alub Koba'ya gitse andan % 4,2 akçe Koba içün alınur." (bkz. *Aynı defter*, Koba kânunnâmesi, s. 6).

[20] Bkz. *Aynı defter*,Kerş kânunnâmesi, s. 5.

[21] H. İnalcık. *The Customs Register of Caffa...*, s. 96.

[22] Bkz. *Aynı defter*,Taman iskele kânunnâmesi, s. 6; Malın tartılması, satılmak üzere dellala teslim edilmesi aşamasında Bursa'daki tatbikat için bkz. H. İnalcık. *The Customs Register of Caffa...*, s. 91.

gümrüklendirmeden mal kaçırmayı engellemek maksadına mâtuf idi.[23] Kaçakçılığın önlenmesi husûsunda mültezim tam yetkilerle donatılmıştı. Mültezimin isteği hâlinde yeni emirnâmeler de gönderilirdi. Sancağın bütün adlî ve askerî güçleri, bu konuda mültezime yardımcı olmakla görevli idi. Mukâtaalar, aşağıda görüleceği üzere, dîdebân denilen ve sayıları mukâtaanın büyüklüğüne göre değişen gözcüler tarafından korunuyordu. Bunların yetmediği hallerde diğer sancak görevlilerinin kullanılacağı şüphesizdir.

Devletin vergileri bu şekilde özelleştirmek sûretiyle özel kişilere devretmesi, hem hızlı vergi tahsilini sağlıyor, hem de devleti vergi mükellefinin hedefi olmaktan kurtarıyordu.[24]

İthâl ve ihrâç ürünlerinin gümrüklendirilmesi için gerekli bütün tedbirlere rağmen kaçakçılık çok yaygın idi. Kaçakçılığın en temel hukûkî mâzereti, ithâl ve ihrâç mallarına konulan rüsûmun şeri'âte aykırı görülmesi idi. Gümrük rüsûmu genellikle özel tüccârlara iltizâma verildiğinden mültezim ile vergi ödeyenler arasında sürekli bir mücâdele mevcut idi.

Kefe iskele gümrüğü ve kapânı, bir mukâtaa hâlinde idâre ediliyordu. Tartı işlemi iskelede bulunduğu kesin olan kapânda yapılıyor, bunun karşılığında ayrıca resim alınıyordu. Karadan gelen malların tartıldığı ayrı kapan mevcut idi. Zaman zaman, Gözleve İskelesi gümrüğü de Kefe gümrüğü ile birlikte iltizâma veriliyordu. Iltizâm işlemi esnâsında mukâtaanın yönetimi husûsunda mültezim ile sancak yönetimi arasında mukâvele yapılıyordu. Mukâtaanın kayıtlarını tutacak kâtipler, gözcüler ve diğer hizmetlilerin tayîni, bunların ücretlerin ödenmesi gibi meseleler, başlangıçta mukâvele şartlarına dâhil ediliyordu. Mukâvelelerin incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyle, mültezim genellikle, kâtib ve diğer hizmetlileri kendi istediklerinden tayin edilmesi şartıyle iltizâmı üzerine alıyordu. Maaşların devlet veya mültezim tarafından ödenmesi gibi hususlar da yine bu mukâvelede baştan belli şarta bağlanıyordu. Mültezim, mukâvelede yıllık muhâsebenin yapılmasında kadıyla mı yoksa hassa harc eminiyle mi muhâtab olacağını tayin ettirebiliyordu. 9 Ramazan 987 tarihli bir iltizâm mukâvelesinde, mültezimin yıllık muhâsebesini kadı huzûrunda göreceği şarta bağlanmış, hassa harc emininin dahl etmeyeceği belirtilmiştir. [25] Mukâvelede, muhasebe kadı huzûrunda görüldükten sonra yıllık iltizâm bedelinin hassa harc emînine teslim edileceği de belirtilmiştir. Mukâvelede, hangi para türü ile ödeneceği, Kefe parasının osmânîye oranının kaç olacağı gibi hususlar da kesin

---

[23] H.İnalcık. *Aynı eser*, s. 97.

[24] H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 97.

[25] Hassa harc emini denen kişiler, mukâtaanın devlet adına yürütülmesinden sorumlu kişiler olup, mültezimden parayı teslim alıp sancak hazinesine teslim eden önemli kişilerdir. Bütün mukâtaalar, temel olarak devlet adına çalışan bir eminin sorumluluğundadır. Bâzân emin ve kâtiplerin aynı kişiler olduklarına rastlanıyor (meselâ bkz. BA, *TD*, 214, s. 23. Burada Atçı Mahmud mahallesinde oturan sinan adlı kişinin hem kapân emini hemde kâtib olduğu ifâde edilmiştir).Bu eminlerin idâresinden sorumlu ayrıca bir baş emin bulunmaktadır ki, buna nâzır, defterdâr, hassa harc emini denilmektedir. Eminlerin mukâtaaların işletilmesi ve sancak gelirlerinin sarfında ne kadar etkili oldukları, yönetim bahsinde arşiv belgelerinin ışığında ele alınmıştı . Mültezimlerin, her an istismâra hazır olan bu eminler karşısında kendilerini emniyete aldıkları gözlenmektedir.

şartlara bağlanıyordu. Böylece, sık sık değişen kefevî - osmânî oranlarına karşı mültezim kendini emniyete almış oluyordu. Mültezim, bütün mukâtaaların iltizâmında olduğu gibi, kefil bulmakla yükümlü idi.

987 / 1578 yılı itibâriyle, Kefe iskele ve kapân mukâtaasında biri iskele diğeri kapân kâtibi olmak üzere iki kâtib görev yapıyordu. Kefe İskele kâtibinin günlüğü 15, kapân Katibinin ki ise 6 akçe idi. İskelede bevvâb, mühürdâr ve didebân tesmiye edilen gözcüler de görev yapıyordu. Bunların yevmiyeleri ise 3, 4, 5 akçe arasında değişiyordu. Katiblerle berâber, Kefe iskele gümrüğü mukâtaasında görevli sayısı sözkonusu tarihte 22 kişi idi.[26] S. Faroqhi, bir mukâtaada çalışan hizmetli sayısının fazlalığının sözkonusu mukâtaanın canlılığına delâlet ettiğini belirtir.[27]

1. 1. 2. 1. Kefe gümrük rüsûmu

1.1. 2. 1. 1. Kefe iskelesi gümrüğü

Kefe İskelesi gümrüğünde vergiye tâbi ürünler, vergi türleri ve oranları, Tablo XLIV'de gösterilmiştir.

Tablo XLIV: Kefe İskelesi Gümrüğünde Vergiler ve Oranları

Malın Türü	Vergi Türü veya ölçüsü	Vergi Oranı ve miktarı (akçe)
Gemi ile Kefe İskelesi'ne gelen ve giden müslim ve gayrî müslimlere âit emtia	Kıymet üzerinden	% 4.2
Gemi	Âdet - i liman; gemi başına	12
Tât İli sandalları	Âdet - i liman [28]: sandal başına	6
Esir[29]	Resm - i köprü; esir başına	27
Hamr	Bir fıçıdan	27
Hamr	Bir Karatilden	13
Hamr	Bir Varilden	6
Sirke	Bir fıçıdan	20

[26] Bkz.BA. *MAD*, 71, s. 63 . S. Faroqhi 'nin , mültezimin Katib ve diğer mukâtaa hizmetlilerinin atama hakkını kendi elinde bulundurması, mültezimin belli periyodlarla sancak kadısına hesap vermesi, çıkan ihtilâflarda bölge kadılarının muhatab alınması , kale kethüdâsı, dizdar ve bunların emrindeki askerlerin liman ve iskelenin mûtad işlerinden sorumlu olmaları, anlık işlerde özel hizmetlilerin mevcut olması gibi konularda tespitleri için bkz. , *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, s. 118 - 120 .

[27] Bkz. *Suraiya Faroqhi*, *Aynı eser*, s. 130.

[28] Sandallardan alınan verginin "âdet - i liman " olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bu yorumu, gemilerden alınan sözkonusu resime dayanarak kendimiz yaptık.

[29] "Azak'dan ve Kerş'den ve Taman'dan gelen esirlerden resm - i köprü alınmaz" (bkz. BA, *TD*, 21, s. 3) .

Zeytin	Kıymet üzerinden	% 4,2
Pirinç, gendüm, erzen, cev, nohud, börülce, mercimek, ard, , asel, yağ	Kıymet üzerinden	% 4,2
Kuru üzüm, erik, incir, pestil gibi kuru meyveler[30]	Kıymet üzerinden	% 4,2
At ve sığır gönü, koyun ve kuzu derisi, kuru balık, havyâr[31]	Kıymet üzerinden	% 4,2
Harbi (dış memleketler)'den gelerek Kefe'de buğday,darı,arpa yükleten kâfir gemileri (bu maddeler Kefe'ye geldiği taktirde alınmaz. Müslümanlardan hiç alınmaz).	Âdet - i mudden - i tayfo; Mud başına (İstanbul muddu ile)	3
Kefe'ye gemiyle giden ya da gelen sığır	Sığır başına	20
Kefe'ye gemiyle giden ya da gelen deve	Deve başına	50
Kefe'ye gemiyle giden ya da gelen koyun	Koyun başına	6
Tuz	Bir sapu'dan	11,5
Gemiyle gelen tahta ve mertek	Kıymet üzerinden	% 4,2
Sohum ve gayrî vilâyetlerden gelen ham harîr[32]	Kıymet üzerinden	% 4,2
Kefe'ye gemiyle gelen ve giden arakî	Kıymet üzerinden	% 4,2

Bâzı malların ithâl veya ihrâç olduğu husûsu sarih değildir. Bu tür malların, ithâlât ve ihrâcâtından aynı oranda vergi alındığını düşünüyoruz. Kefe İskelesi'nden yapılan ithâl ve ihrâç ürünleri hakkında verilen bilgiler, Kefe'nin civâr vilâyetlerle gerçekleştirdiği ticârete de ışık tutacağı şüphesizdir. Bu bakımdan, tabloda gösterilen ürün, emtia, mâl ve diğer vergi kalemleri, aynı zamanda Kefe'nin ithâlât ve ihrâcât yaptığı ülkeleri de göstermektedir. Meselâ, Ham harîrin Kefe'ye Sohum'dan geldiği ifâde edilmektedir ki, ipeğin hinterlanda âit ülkelerden gelerek Kefe'de işlendiğini ortaya koymaktadır.[33]

1. 1. 2. 1. 2. Kefe kara gümrüğü

Kara gümrüğü kategorisinde ele aldığımız iki kânunnâme mevcuttur. Bunlar, Bâb - ı Tâtâtrân ve Bab - ı Kule kânunnâmeleridir. Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesinin bir cüz 'ü olan ve ayrı bir başlıkla verilen diğer bir kânunnâme de "rüsûm - ı tâbi-i çıkma" 'dır.

---

30 Tâze meyveden gümrük vergisi alınmıyordu (bkz. *Aynı defter*, s. 3).

31 "Tât ili vilâyeti ve Kerş cânibinden tâze balık gelse gümrük alınmaz" (bkz. *Aynı defter*, s. 3).

32 Ham harîrden, % 4,2'lik kıymet üzerinden alınan resime ilâveten, "som" başına 3 akçe daha alınıyordu. Ham harîrin 200 akçesi bir som kabul ediliyordu. (bkz. *Aynı defeter*, s. 3).

33 Bu konu, ticâret bahsinde ayrıca ele alınacaktır.

H. İnalcık, Bâb - ı Tâtârân ' ı bir pazar olarak düşünmüştür. O'nun Bâb - ı Kule hakkındaki görüşü de aynıdır.[34] H. Inalcık'ın bu iki kapıyı pazar addederek gümrüğün dışında ele alması, sözkonusu yazarın yukarıda özetlendiği üzere, denizden gelen malların ithâl veya ihrâç olmasına bakılmaksızın gümrüğe tâbi ve karadan gelen malların ise tam tersine gümrük hârici ve pazar kapsamında görülmesinden kaynaklanmaktadır. Mezkûr yazara göre, pazar vergisi, esasta bir satış vergisi olan bâc ve tamgaya inhisâr etmektedir.[35] Bu konu ile ilgili değişik araştırıcıların yaptığı tespitler, bize cesâret vermiştir. Meselâ, Hacı Gairay Han yarlığında tamga gümrük manasına geliyordu. Tamgacı, gümrükçü, gümrük damgasını vuran kişi idi. [36] Hazim Şabanoviç, "bâc - ı siyâh "ın kara târikiyle yapılan nakliyâta uygulanan bir vergi türü olup, "bâc - ı bâzâr" dan farklı olduğunu iddia eder. Kezâ, Fekete'de "bâc"ın temel mallara uygulanan bir gümrük vergisi olduğunu belirtir. Mohacanın Nenâd, bu iki araştırıcıya da karşı çıkarak yukarıda H. Inalcık'dan naklen özetlenen anlayışı savunur.[37] Bilhassa Şabanoviç'in "bâc - ı siyâh" olarak tespit ettiği gümrük vergisinin bizim "kara bâcı" şeklindeki tespitimize uymaktadır.[38] Bununla berâber, kânnunâmelerde gümrük vergileri ile ihtisâb vergileri genellikle karışık verildiği için, bunları ayırmak oldukça zordur. Meselâ, "kara bâcı" ile ilgili vergiler, ihtisâb kânunnâmesinde verilmiştir. Yukarıda özetlenen görüşler çerçevesinde, bu konu hakkında şimdilik kesin bir kanaatin mevcut bulunmadığını ifâde etmek durumundayız.

Biz, Tâtâr Kapısı'nın, kara yolu ile şehre giren ve çıkan malların vergilendirildiği yer olduğunu düşünüyoruz. Kânunnâmede şehre giren ve çıkan malların tasrih edilmesi, bu kanaatimizi kuvvetlendirmektedir. Buranın, bir kontrol ve vergilendirme mevkii olması yanında, pazar yeri olması da mümkündür. Şehir pazarlarının şehre giriş ve çıkışların kontrol edildiği kapıların yakınlarında kurulması

[34] Berindei - Veinstein'den naklen. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa ...*, s. 148.

[35] H. İnalcık, Aynı eser. s. 94; Aynı yazar, *The Ottoman Empire....* s. 198. H. İnalcık başka bir araştırmasında, "bâc"ın bir transit (geçiş) vergisi olduğunu ve gümrük vergilerinin kıymet üzerinden tahsil edilirken. pazar ve transit geçiş vergilerinin resmi ölçeğe göre belirlendiğini belirtir. (bkz. H. İnalcık, "*Yük (himl) in the Ottoman silk trade, mining, and agriculture*" , The Middle East and the Balkhans..., V,s. 432, 433).

[36] Tamga ve bundan türeyen tamgacı, gümrük ve gümrükçü manasından başka kantar ve kantarcı manalarını da hâvidir (bkz. Abdullah Battal, "*Kazan yurdunda bulunmuş tarihi bir vesika: Sâhib Girây Hân Yarlığı*", Türkiyât Enstitüsü Türkiyât Mecmû 'âsı , VII (İstanbul 1928), s. 91 vd; Tamga konusunda Hacı Girây Hân yarlığı için bkz. Abdullah Battal'dan naklen, A. Nimet Kurat. Bitik ve Yarlıklar..., Vesika IV, s. 69 - 70. Tamgâ vergisinin yalnız belli oranda kesilen vergiyi değil, aynı zamanda üretilen malın standarda uygunluğunu da ifâde ettiği hakkında bkz. S. Faroqhi, "*Textile Production in Rumeli and the Arab provinces: Geographical distribution and internal trade (1560 - 1650)*" , Osmanlı Araştırmaları, I (İstanbul 1980), s. 73. "Tamgâ" nın kabile işâreti ve mülkiyet alâmeti olduğu hakkında bkz. Imre Baskı, "*Dobruca' daki Kırım Tâtâr Tamgaları*", Emel , 208 (Ankara 1995), s. 13 ; Osman Akçokraklı, "*Kırım - Tâtâr Damgaları*", Emel (Özel) . 135 (İstanbul 1983), s. 168- 173; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tâtârları*, s. 4.

[37] Şabanoviç ve Fekete'nin tenkidi ile kendi tespitleri için bkz. Mohacanın Nenad, "*Bâc and Gümrük on the Middle Danube, 1540 - 1614; terminological elucidations*" , VII. CIEPO Bildirileri. s. 464 - 65. S. Faroqhi de "bâc" ın bir satış vergisi olduğunu belirtir (bkz. *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, s. 65).

[38] Bkz. *Aynı defter*. Kefe ihtisâb kânunnâmesi, s. 1.

akla uygundur. Nitekim, Tâtâr Kapısı'nın sâdece hayvanlarla ilgili vergi oranlarında satışdan bahsedilmektedir ki, buraya yakın bir yerde hayvan pazarının mevcut olduğunu göstermektedir. Kule Kapısı kânunnâmesinde satışla ilgili hiç bir kayıt mevcut değildir. E. Çelebi'nin şehir kapılarının gümrük kontrol mevkileri olduğu hakkındaki ifâdeleri, bu iki kapının gümrük kapıları olduğu hakkındaki görüşümüzü teyid etmektedir.[39] Bununla berâber, bu kapılardan şehre giren malların şehir pazarında satılmak üzere Kefe'nin hinterlandını teşkil eden yerlerden geldiği görülmektedir. Bu yerler Kefe'nin kazâ ve köyleri olabildiği gibi, Kırım hâkimiyet alanı, Azak ve Taman ötesinde Tâtâr ve Çerkes ülkeleri de olabilir. Bu kânunnâmelerin, Kefe'nin hinterland ile kurmuş bulunduğu ticârî münâsebeti aydınlatıcı yönü olduğu şüphe götürmez.

Tablo XLV : Tâtâr Kapısı (Bâb - ı Tâtârân)'ndan Şehre Giren ve Çıkan Mallar

Malın Türü	Vergi Türü veya ölçüsü	Vergi Oranı ve miktarı (akçe)
Arabada çuvalla gelen buğday	1 çuvaldan (ağzı dikili)	4 (kefevî)
Arabada çuvalla gelen buğday	1 çuvaldan (ağzı bağlanmış)	3 (kefevî)
Arabada çuvalla gelen arpa ve darı	1 çuvaldan (ağzı dikili)	3 (kefevî)
Arabada çuvalla gelen arpa ve darı	1 çuvaldan (ağzı bağlanmış)	2 (kefevî)
buğday,arpa,darı,un araba ile gelse ve kile ile olsa	1 kileden	1
Araba ile gelen un	1 molçadan (büyük araba)	13
Araba ile gelen un	1 arabadan (küçük araba)	5
Araba ile gelen kumaş,bâl, yağ,gön, post, keçe, peynir, kuru balık, havyâr ve emsâli	1 arabadan	12
Togi balığı	1 arabadan (7 balık bir araba)	5
"Bir arabada meta ' tây bağlanmış olsa"[40]	1 tâydan	6
Aynı emti 'a (şehre giriş - çıkış bedeli)	1 arabadan (küçük)	1,5
Aynı emti 'a (şehre giriş - çıkış bedeli)	1 arabadan (büyük - macâr)	3
Kavun, karpuz, hıyâr, kabâk, tâze balık, külek (sabuncu taşı)	1 arabadan	2
odun	1 arabadan (küçük)	1,5
Odun	1 arabadan (büyük - macâr)	3
Mertek, tahta, çubuk, kömür	1 arabadan (küçük)	2,5
Mertek, tahta, çubuk, kömür	1 arabadan (büyük - macâr)	5
Tuz,kil	1 arabadan	4
Tuz , kil	1 arabadan (büyük - macâr)	8
Taşradan içeri gelen hamr	1 fıçıdan	16
Şehirden dışarı çıkan hamr	1 fıçıdan	12
Şehirden dışarı çıkan hamr	1 karatilden	8
Şehirden dışarı çıkan hamr	1 vârilden	4
Tâtâr balı, 'arâkî	1 fıçı,karatil ve vârilden	2

---

[39] E. Çelebi, Kefe'de Kule kapısının mevcut olduğunu belirterek tasvîr eder: "Bu anlatılan kulenin etrâfında büyük , sağlam, kuvvetli on iki adet demir kapı vardır. 4 tânesi kara tarafındadır. Kule kapısı yıldız tarafına bakar... Bu kapılar ikişer kat demir kapılardır. Nöbetçileri ve gümrükçü kolcuları devamlı olarak kapılarda nöbet beklerler." (E. Çelebi, VII, s. 390).

[40] Balyalanmış emtiadan bahsediliyor. Tây, balya demektir (bkz. aş. Yerli Ölçüler, s. 343).

Meyve	1 arabadan	6
Keten	1 at yükü	8
Kânunnâme - i Bâb - ı Tâtârân (rüsûm - ı tâbi ' - i çıkma)[41]		
Un	1 arabadan (küçük)	1
Un	1 arabadan (büyük - macâr)	2
Tahta	1 arabadan (küçük)	1
Tahta	1 arabadan (büyük - macâr)	2
Ak ağaç	1 arabadan (küçük)	1
Ak ağaç	1 arabadan (büyük - macâr)	2
Odun	4 arabadan (küçük)	1
Odun	1 arabadan (büyük - macâr)	0,5
Kömür	1 arabadan (küçük)	1
Kömür	1 arabadan (büyük - macâr)	2
Kil	1 arabadan(küçük)	1
Kil	1 arabadan (büyük - macâr)	2
Sebze	1 arabadan (küçük)	0,5
Sebze	1 arabadan (büyük - macâr)	1
Piyâz (soğan)	1 arabadan (küçük)	0,5
Piyâz (soğan)	1 arabadan (büyük - macâr)	1
Togi balığı	1 balıkdan	1
Kânunnâme - i Bâb - ı Kule		
Şehre gelen Ard (un),gendüm (buğday), cev (arpa), mast (yoğurt), revgân (sâde yağ), peynir, 'asel (bal), mâhî (balık), havyâr, pastırma, Çerem ?, nemek (tuz), kil, seng - i külek (sabun taşı), bor, kireç, tahta, mertek (bir tahta türü), çubuk, kavun, karpuz, hıyar, kabâk. sebze, piyâz (soğan), engür (üzüm), ayva, post, meşin, kirpas, sahtiyân ve bilcümle mezkûrân - ı mütenevvi 'a	1 arabadan (küçük) 1 arabadan (büyük - macar)	1 2
Hamr	1 fıçıdan	2
Hamr	1 karatil ve varilden	1
Keten	1 at yükünden	2
Koyun	8 koyundan	1
Gâver (sığır)	2 sığırdan	2
Esir	2 esirden	2

Bâb - ı Kule kânunnâmesinde esas alınan vergi oranlarının Bâb - ı Tâtârân'a göre bir hayli düşük olduğu görülmektedir. Hamrın fıçısına Bâb - ı Tâtârân'da 16 - 12, Bâb - ı kule'de 2; ketenin 1 at yükünden, Bâb - ı Tâtârân'da 8, diğerinde 2 akçe alınmaktadır. Aynı mukâyese, Tuz için büyük araba açısından 8 - 2, meyve için bir arabada 6 - 2 şeklindedir.

[41] Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesine ek olarak tanzim edilmiş olan bu kânunnâme, herhalde kara gümrüğünün ilâve vergi kategorisini teşkil etmektedir. Diğer kânunnâmelerde gümrük vergisine ilâve edildiğini gördüğümüz "resm - i ma 'aber" gibi şehre giriş - çıkış bedeli olarak tahsil edilen vergileri ele alması kuvvetle muhtemeldir.

Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesinde yalnız canlı hayvan satışı ile ilgili oranlar mevcut olup, bu oranlar diğrelerine göre çok yüksektir. Bunları pazar vergileri bahsinde ele alacağımız için buraya dâhil etmedik. Bu kânunnâmenin zeyli niteliğindeki "rüsûm - ı tâbi ' - i çıkma" da verilen oranlar bunlara göre çok düşüktür. Düşük oranlı bu vergiler, Bâb - ı Kule ile hemen hemen aynıdır. Yukarıda belirtildiği üzere, Bâb - ı Tâtârân hem şehre giren ve çıkan malların kontrol edildiği bir gümrük kapısı hem de canlı hayvan ticâretinin yapıldığı bir pazar yeri niteliği taşırken, Bâb - ı Kule yalnız gümrük kapısı durumunda idi.

1.1.2.2.Kerş Gümrüğü

Kerş 'in iskelesi olmasına rağmen, müstakil bir iskele gümrüğü kânunnâmesi bulunmamakta, bütün vergiler "kânunnâme - i Kerş " başlığı altında verilmektedir. Kerş gümrüğü ile ilgili vergileri bu kânunnâmeden derledik. Son derece karmaşık bir vergi sisteminin uygulanması nedeniyle, bu vergi türlerinin tasnifinde yanılmamız mümkündür.

Tablo XLVI : Kerş Gümrüğünde Vergi Türleri ve Vergi Oranları (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Taman , Kefe, Azak ve Tâtâr'dan Kerş'e Esir gelse veya Kerş'den zikr olunan yerlere bir esir gitse (bir kez ödenen bu vergi, esir yüz kez geçse bile verilmez).	1 esirden	32 (kefevî)
Kerş'den alınıp Taman ve Azak'a götürülen canlı öküz[42]	Resm - i ma 'ber ; 1 öküzden	15
Kerş'den alınıp Taman ve Azak'a götürülen canlı koyun	Resm - i ma 'ber ;1 koyundan	1
Kerş'den alınıp Çerkes Vilâyeti'ne götürülen öküz	Harâç ; 1 öküzden	100
Kerş'den alınıp Çerkes Vilâyeti'ne götürülen öküz	Resm - i ma 'ber ; 1 öküzden yukarıda belirtilen 100 akçeye ilâveten	15
Kerş'den Çerkes Vilâyeti'ne geçirilen Tâtâr atı	Harâç; 1 attan	800
Kerş'den Çerkes Vilâyeti'ne geçirilen	Resm - i ma 'ber; 1 attan	15

42 Resm - i ma 'ber (geçiş vergisi) denilen bu verginin alım satım vergisi olmadığı kesindir. Dikkat edilirse, Kerş'den alındıktan sonraki aşama ile ilgilidir. Burada, alınmış ve bâc vergisi ödenmiş bulunan öküzün Kerş'den sözkonusu yerlere geçirilmesi için vergi alınmaktadır. Şüphesiz ki bu, sancak hârici (gümrük bölgesi hârici demek istiyoruz) memleketlerden gelen ve giden ithâl - ihrâç mallarından alınan yüksek oranlı gümrük vergisinden de farklıdır. Bu açıdan, gümrük bölgesi dâhilinde de, şehirden şehire geçiş için alınan düşük oranlı bir gümrük resmi sözkonusudur.

Tâtâr atı	(yukarıda belirtilen 800 akçeye ilâveten)	
Bir reis Kerş'den bir tereke satın alarak dışarıya götürse	Gümrük; kıymet üzerinden	% 4.2
Bir reis Kerş'den bir tereke satın alarak dışarıya götürse[43]	Resm - i ma 'ber; 1 kileden	1
Trabzon'dan gemiyle gelen hamr	Kıymet üzerinden (Kefe gümrüğü için)	% 12
Trabzon'dan gemiyle gelen hamr	1 fıçıdan ; yukarıda belirtilen % 12'ye ilâveten (Kerş için)	54
Kerş'de çıkan togi balığı kesildikten sonra fıçılara doldurulup tuzlansa ve gönderilmek üzere fıçılarla gemiye yüklense	1 fıçıdan (Kerş için)	21
Aynı balık	Kıymet üzerinden (Kefe için)	% 4,2
Aynı balık denizden gitmeyip araba ile karadan gitse [44]	Resm - i bulgun; 1 balıkdan	2
Araba ile gönderilen aynı togi balığı	7 balıkdan	17
Bir araba dakik gelse	1 arabadan	36
Yarım araba dakik	Yarım araba	19
Denizden meyve gelse	1 çuvaldan	2
Karadan araba ile kuru meyve gelse	1 arabadan	32
Kerş'den öte yakaya gönderilen gön, yağ, kendir, bâl	Kımet üzerinden (Kefe için)	% 4,2
Ticâret maksadıyla Kerş'den Azak'a götürülen dakik	Kıymet üzerinden (Kefe için)	%4,2
Kerş 'e araba ile gelen buğday[45]	Resm - i tobâl; 8 - 16 kileden	yarım kile buğday
Aynı buğday	Resm - i tobâl; 16 - 32 kileden	1 kile buğday
Aynı buğday	Resm - i tobâl ; 33 - 64 kileden	2 kile buğday
Dışarıdan Kerş'e gelen keten, kumaş ve sâir esbâb	Kıymet üzerinden (Kefe için)	% 4.2

[43] Resm - i ma 'berin ihrâç mallarının geçişi ile ilgili, ancak, gerçek gümrük resminden düşük bir vergi olduğuna dikkat edilmelidir. Yukarıda, belirtildiği üzere, buna bir ilâve gümrük vergisi demek mümkün gözükmektedir.

[44] Diğer mallarda da görülen bir duruma güzel bir misâl teşkil etmesi bakımından togi balığından alınan değişik resimleri burada tahlil etmek yerinde olacaktır. Kerş'de çıkan togi balığına, daha ilk anda balık başına bir akçe ödeniyordu. Bu vergiye resm - i mukarrer deniyordu. Aynı balık pazarda satıldığı taktirde ihtisab için bir akçe daha ödeniyordu. Buna da resm - i mukarrer deniyordu. Bu durumda togi balığı ihrâç edilmediği taktirde balık başına iki akçe ödeniyordu. Diğer yandan, bu balık pazara sokulmayıp ihraç edilmek üzere tuzlanıp fıçılara konulduğu taktirde fıçı başına 21 akçe ödeniyor, ayrıca kıymet üzerinden % 4,2 oranında Kefe gümrüğü için alınıyordu. Görüldüğü gibi, fıçı başına 21 akçe ve kıymet üzerinden % 4.2 oranındaki vergi, ihrâç bedeli olarak alınmaktadır. Eğer aynı balık araba ile gönderilirse, balık başına iki akçe ve bundan başka Kefe ihtisâbı için her 7 balıkda 17 akçe ödeniyordu. Kanaatimizce ihtisâb için alınması bunun gümrük resmi olmasına engel değildir; zirâ ihrâç bedeli olarak alınmaktadır. Bu durum, Kefe'deki vergi sisteminin ne kadar karışık olduğunun güzel bir misâlini teşkil etmektedir.

[45] Resm - i tobâl ile ilgili bu vergiler, Kerş kânunnâmesinden buraya ilâve edilmiştir.

Kerş'den gemiye yüklenen tuz	1 sapudan	13.5[46]

Trabzon'dan gelen hamrdan alınan yüksek vergi dikkat çekicidir. Aynı durum Azak'da da gözlenecektir. Kıymet üzerinden alınan % 12'lik gümrük vergisi Kefe gümrüğü için alınırken, aynı hamrdan fıçı başına 54 akçe daha Kerş için alınıyordu. Bunlar, mal iskeleye indiğinde alınan vergilerdir. Mezkûr hamr tüccâra devredildiğinde fıçı başına 77 akçe daha alınıyordu. Aynı hamr üçüncü kişiye satıldıktan sonra Taman'da satılsa, 54 akçe daha alınıyordu. Böylece, 3 . kişiyle berâber, % 12 + 54 + 77 + 54 akçelik vergiye tâbi ' oluyordu. Bu yüksek vergilendirmenin hamr satışını engelleme ve caydırma amacına yönelik olduğunu düşünüyoruz.

1. 1. 2. 3. Azak iskelesi gümrüğü

Yukarıda belirtildiği üzere, Kefe gümrük bölgesine bağlı diğer önemli gümrük merkezi Azak iskele gümrüğü idi. Tablo XLVII'de, Azak Gümrüğü'nde tatbik edilen vergiler, oranları ve Azak İskelesi kanalıyla ithâl ve ihrâç edilen mallar ele alınmıştır.

Tablo XLVII : Azak Gümrüğü'nde Vergi Türleri ve Vergi Oranları [47]

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Denizden gemiyle gelen her nevi akmişe kumaşları [48]	Kıymet üzerinden	% 4,2
Asel ve revgan (gelen)[49]	Kıymet üzerinden	% 4,2
Tartılan asel ve revgân	Resm - i kantariye (kantar başına)	2
"Bir kazgân 'asel sürseler"[50]	Âdet - i kazgân;kazgan başına	50
Gendüm, erzen	Her iki kilede	1
Un,dögi,nohud,mercimek,börülce	Kıymet üzerinden	%4,2 ?
Üzüm,incir ve kuru armud	Kıymet üzerinden	% 4,2 ?
Balık ve havyâr	Kıymet üzerinden	% 4,2?
Tartılan balık ve havyâr	Resm - i kantariye (kantar başına)	2

[46] Bunun 11,5 akçesi Kefe gümrüğü, 2 akçesi ise Kerş için alınıyordu.

[47] Kaynak : BA, *TD*, 214. Kânunnâme - i Gümrük - ü İskele - i bâd - ı hevâ - ı Azak, s. 8 . Bu kânunnâme gümrük ve ihtisâb vergilerini karışık olarak vermektedir. İhtisâba müteallik vergiler , ihtisâbla ilgili tabloya nakledilmiştir.

[48] Kara yoluyla Kefe ve diğer vilâyetlerden gelen her türlü akmeşe kumaşından resim alınmıyordu.

[49] Asel ve revgânın kantara tutulduktan sonra kıymet üzerinden vergi alınacağı belirtilmiş, yalnız oran verilmemiştir. Kıymet üzerinden alınan verginin % 4,2 olduğu bütün kazâlarda görülmesine binâen, sözkonusu oranı benimsedik. Bu tür açıkça belirtilmeyen oranlar yanınına soru işâreti konulmuştur. Kıymet üzerinden alınan vergiye ilâveten kantar başına resm - i kantariye olarak 2'şer akçe alındığı görülüyor.

[50] Bunun ne manaya geldiğini izâh edemedik. Acaba, sürmek, tezyînât mı yoksa getirmek manasına mı kulanılmıştır? Bunun esirlerin tezyînâtı ile de ilgisi olabilir; zirâ, esir rüsûmundan sonra zikredilmiştir. Kazganın bir ölçü birimi olduğu kesindir.

Gemi ile yâhud Tatâr cânibinden gelen Koyun[51]	Tamgâ ;koyun başına	6
Gemi ile yâhud Tatâr cânibinden gelen Kuzu	Tamgâ; kuzu başına	3
Araki (gelen)	Kıymet üzerinden	% 4,2
Hamr (gelen)	Bir fıçıdan	333[52]
Hamr	Bir karatilden	166,5
Tatâr'dan esir gelse	Esir başına	255
Tatâr'dan esir gelse ve dişi çürük olsa[53]	Esir başına	75
Azak İskelesi'ne gelen ve giden gemi	Resm - i kofa[54]	40 - 100
Azak iskelesi'ne gelen ve giden sandal	Resm - i kofa	20 - 25
Rençber tâyfesinin Kefe ve gayrî yerlerden getirdiği tuz	Kıymet üzerinden	% 4,2
Rençber tâyfesinin Kefe ve gayrî yerlerden getirdiği tuz	âdet - i muzki ? Her 8 kilede (kıymet üzerinden alınan % 4,2'ye ilâveten	12,5

'Asel, revgân , balık ve havyârdan kıymet üzerinden alınan % 4,2'lik vergiye ilâveten, resm - i kantar adı altında kantar başına 2'şer akçe adaha alınıyordu ki, sözkonusu mallarda bu rusûmun birlikte düşünülmesi gerekir.

Tablo'da dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, tamga resmidir. Tamgaya konu olan mâl, Tâtâr taraflarından gelen koyun ve kuzu olduğu için, bunun ithâlâta girdiği , dolayısıyle gümrük mu 'âmelesi gerektirdiğini düşünerek tabloya dâhil ettik. Tamganın, canlı hayvan veya aded ile vergilendirilmesi gereken mallara uygulandığı görülüyor. İleride gümrük dışı vergilerde de tamga karşımıza çıkacaktır.

Tabloda dipnotla izâh edildiği üzere, Azak'a gelen hamrın çok yüksek düzeyde vergilendirilmesi dikkat çekicidir. Devletin bu içki maddesini âdeta men ' edici siyâset uyguladığı akla gelmektedir. Hamra Azak'a oranla Kefe'de niçin çok düşük vergi uygulandığı da akla gelen diğer husustur. Kanaatimizce, Kefe'de hamr tüketimi büyük çapta gayr-i müslimlere âit olup, devletin bu hususda caydırıcı bir politika uygulamasını gerektiren bir durum yoktu. Azak'ın nüfusu ise kahîr ekseriyetle müslümanlardan mürekkep idi.

1. 1. 2. 4. Taman iskelesi gümrüğü

[51] Burada açıkça görüldüğü gibi, gümrük yalnız deniz yoluyla gelen mallardan değil, Tatâr diyârı, yâni kuzey ve doğu yönünden gelen mallardan da alınıyordu.
[52] Kefe'de fıçı başına alınan 27 akçeye karşı Azak'da 333 akçe alınması, gâyet dikkat çekicidir. Bu eğer ölçülerdeki farklılıktan kaynaklanmıyorsa, hamrın menedilmesi sözkonusudur.
[53] Burada herhalde ihtiyarlık çağına gelmiş esirler sözkonusu ediliyor.
[54] Kofa, bir kayık çeşidi manasındadır. (bkz. Ş. Sâmî , *Kâmus - ı Türkî*, s. 1104) Kefe'deki âdet - i liman, Azak'da bu isimle zikredilmiştir. Diğer yandan, verginin 40 - 50 akçe arasında tutulması, gemilerinin büyüklük ve küçüklüğünün dikkate alındığını göstermeketedir.

Kefe gümrük bölgesinin iskeleye sâhip diğer bir gümrük merkezi Taman idi. Taman İskelesi kânunnâmesi, Azak'da olduğu gibi ihtisâb ve diğer vergilerle berâber verilmiş olup, Tablo XLVI'da yalnız gümrükle alâkalı vergiler ele alınmıştır.

Tablo XLVIII :Taman Gümrüğünde Vergi Türleri ve Vergi Oranları (1542)[55]

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Denizden gemiyle gelen harîr ve gayrî cinsten kumaşlar	Bir tây başına	12 (kefevî)
Tât İli'nden gelen bez	1 top (20 zira ')'dan	2
Çerkes'den gelip Taman'da bey ' olunan esir	Esir başına (alandan)	200
Bir esir Çerkes'den gelip gemi ile Kerş tarafına gitse	Esir başına	54
"Çerkes'den bir esir olsa, esirin akrabasından bir kimesne zikr olunan esiri Kefe'de veya Kerş'de bulsa , almak istese; sâhibi esir - i kitâbete gidüp bedel - i kitâbeti aldıktan sonra ol halâs esir gelüp Taman'dan vatanına gitse kâvus ? deyu alandan 400 akçe alınur."	Resm - i kâvus ? esir başına	400
Çerkes tarafından gelip Kerş'e giden havyâr, asel, gendüm	Kantar başına	2

Taman'a araba ile gelen havyâr ve aselden vergi alınmaması , Azak'daki uygulamanın burada da geçerli olduğunu gösteriyor. Buradaki ithâlâtın teşvik edilme çabası olduğundan şüphe yoktur. Ancak, denizden gelen aynı mallardan gümrük alınırken karadan gelenleden alınmamasına mantıkî bir izâh getirilmemiştir. Biz, buna rağmen, Kefe'nin karadan gelen mallardan gümrük aldığı iddiâsını sürdürüyoruz. Bunu, aşağıda Tâtar Kapısı kânunnâmesinde göreceğiz.

Kefe ve Kerş'de sâhibi tarafından bulunan esirin Taman târikiyle vatanına dönmesi de Çerkes vilâyetinin esir kaynağı olduğuna şâhitlik eden diğer bir husustur. Esirin Azâtlık kazanması için ödenen 400 akçenin bir hayli yüksek olduğunu düşünüyoruz. Esir kânunnâmesi ile ilgili tabloda görüleceği üzere, bu bedel, esirin gerçek satış bedelinin yarısına yakındır.

Taman iskelesi kânunnâmesinin vergi türleri bakımından Azak ve Kefe'ye oranla çok düşük olduğu görülmektedir.

1.1. 2. 5. Koba Gümrüğü

[55] Kaynak: *Aynı defter*, s. 6.

Koba kânunnâmesi adı altında verilen vergiler yalnız balık ve havyâr ile ilgili olup, bunlardan alınan gümrük resmi oranı diğer gümrüklerde olduğu gibi % 4. 2'dir.[56]

1. 2. Kefe'de Pazar Vergileri

1. 2. 1. Kefe İhtisâbı

Kefe ihtisâbı pazar, dükkân ve imâlâthâne olmak üzere üç kısımdan müteşekkildir. Pazarda satılan mallar, hubûbât, bâl, yağ ve bunun gibi gıda maddeleri, şehirde üretilen veya dışarıdan getirilen temizlik maddeleri, her türlü hayvan ve balıktan oluşan et ürünleri, kezâ, her türlü tâze meyve ve sebzeden oluşuyordu. İhtisâbın, bâc ve tamga altında toplanan pazar vergilerine çok yakın olduğu, onlarla aynı kategoriye girdiği belirtilmiştir.[57]

Kefe ihtisâb rüsûmu, kânunnâmeden derlenebildiği kadariyle şu kısımları ihtivâ ediyordu :

a-Sahtekârlara kesilen para cezâları : Bu hususta sâdece ekmekten bahsediliyor. Çiğ satılan ekmek başına 12 akçe cezâ uygulandığı görülüyor.Burada "çiğ"'den maksadın, istenilen kaliteye uygunluk olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, eksiğe satılan ekmeğin ve diğer me' kûlâtın her bir dirhemine bir akçe cezâ kesilmesi öngörülüyor ki, her halde, bütün ürün değil, ürünün eksik geldiği miktâr sözkonusudur. Meselâ, 40 dirhem yerine 30 dirhem ekmek çıkmışsa, 10 dirhemlik bir cezâ sözkonusudur. Bu, eksik çıkan ekmeğin artmasına paralel olarak yükselecek bir miktardır.[58]

b- Muhtelif gıda : Bunlar, bâl ve yağ gibi kapta satılan yiyeceklerdir. İsim verilmemekle berâmer, "zarfa girer me 'kûlât" ın tamâmının dâhil olduğuna şüphe yoktur.Me'kûlât maddeleri, tulum, vâril, karatil ve fıçıda oluşuna göre değerlendirilerek sırasıyle 6, 12, 18, 24 akçe vergiye tâbi tutuluyordu. 6'nın katları şeklinde artan bu vergilendirme, mezkûr ölçülerin büyüklük bakımından birbiriyle

---

[56] Balık konusunda Azak kânunnâmesi daha ayrıntılıdır. Azak balık kânunnâmesi. ticâret bahsinde ele alınmıştır (bkz. aş. s. 504).

[57] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 86.

[58] "Tartı ve ölçülerin periyodik olarak teftişi, hükûmetin en önde gelen görevlerinden biri idi". Bu görev, muhtesib ve kadının sorumluluğu altında idi. Muhtesibin emrinde tamgacı, kileci gibi görevliler, ölçülerin ayâr ve mühür işini yapardı. Muhtesib periyodik şekilde pazarda dolaşır ve kânuna muhâlif hareket edenleri yargılanmak üzere kadıya teslim ederdi (bkz. H. İnalcık, "*İntroduction to Ottoman metrology*", Turcica, XV (Paris 1983). s. 335, 336).

mukâyesesine imkân tanımaktadır. Bunlar, mu'ayyen standarda mâlik ölçü birimleridir.

Kânunnâmede, "bâzâra gelip bey ' olundukları taktirce" şeklindeki ibâre , pazar vergileriyle diğer vergileri birbirinden ayıran temel prensibi ortaya çıkarıyor: Pazar vergileri, alım satım işlemine tâbi olan vergilerdir.

c- Kassabiye : Kânunnâmede yer alan "atı boğazlayub satsalar" şeklindeki ibâre, şehrin et tüketiminde atın yer aldığını göstermektedir. At, tıpkı keçi, koyun ve deve gibi önemli bir gıda maddesi idi. Bu , şer 'i esaslara göre tanzim edildiği sanılan Osmanlı kânunâmelerinin şer'i olmaktan çok örfî temellere dayandığını gösterir. Bilindiği gibi, İslâm fıkhında at etinin yenilmesi, zarûrî haller hâricinde yasaklanmıştır. Devenin kânunâme içinde yer alması, bu bölgede önemli ölçüde yetiştirildiğini gösteriyor.

d- Balıkçılık: Şehrin et ihtiyâcının önemli bir kısmı balıkçılık ile karşılanıyordu. Normal balıkçılık yanında , Mersin ve Togi balığı, hayvancılıktan aşağı kalmayacak seviyededir. Togi balığının 7 'si 1 araba tutularak araba başına 15 akçe alınıyor ve ayrıca her togi balığı için 1'er akçe daha alınıyordu. Böylece, bir araba (7 adet) togi balığına 22 akçe resim alınmış oluyordu. Bu da bir devenin yaklaşık iki, atın ise 4 katı bir vergi geliri demektir. Togi balığı araba ile değil de tek olarak deve ile mukâyese edildiğinde ; 7 balık 22 akçe ettiğine göre, bir balık yaklaşık 7 akçe vergiye tekâbül eder ki, devenin yarısından fazla, attan ise net olarak 1 akçelik fazla vergi eder. Bu mukâyese, togi balığının ağırlık ve büyüklüğü husûsunda açık fikir vermektedir. Bir togi balığının, devenin yarısı ağırlığında olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.[59]

e- Dükkân ve imâlâthâneler: İhtisâb rüsûmunun önemli bir kısmı, şehirde yer alan değirmenler, aş evleri, börekçiler, bozahâneler, torba ve çuval imâlâtçıları, sabun imâlâthâneleri, meyhâneler[60] ve bunun gibi yerlerden geliyordu.

---

[59] Togi balığından biraz daha küçük olan mersin balığının tahmini ağırlığı hakkında bkz. aş. s.505.

[60] Gayr-î müslimlerin şarap alabileceği veya içebileceği yerlere meyhâne. alınan vergiye de resm - i meyhâne deniyordu. 1580'lere doğru içki satışının yasaklandığı ve bu verginin kaldırıldığı , ancak, gayr-î müslimlerin evlerinde içki içmelerine herhangi bir müeyyide getirilmediği belirtilmektedir (bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, s. 85). Hamrın şer 'i otoriteler tarafından ahlâkî cihet gözönünde bulundurularak yasaklanması , iktisâdî bakımdan bâzı kesimleri zarâra sokuyor, gayr-î müslimlerden alınan önemli bir vergi kaynağını kurutuyordu. Bilindiği gibi, hamr (şarap), üzüm suyundan imâl edilen şıraya dayanıyordu. Şıra, sancakbeyi haslarının önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil ediyordu. 1571 tarihinde Kefe sancağının vergi düzeni yeniden ele alınmış ve S. Faroqhi'nin belirttiği üzere şıraya uygulanan öşr, vergi olarak kaydedilmemişti. Hamr yasağından dolayı, bağlardan alınan dönüm resmi de kaldırılmıştı. Sancakbeyi, merkeze mürâcaat ederek defter - i 'atikde olduğu gibi şıranın tekrar öşür vergilerine dâhil edilmesini talep etmiştir. Merkez, sancakbeyine defter - i 'atikdeki kayıtları esas alarak şıradan öşr almasına müsâade etmiştir (bkz. Kefe sancak beyine. 3 Ca. 979 / 23 Eylül 1571 tarihli hüküm ;BA, *MD*, XV, 118 / 1026).

Su ve rüzgârla çalışan iki tür değirmen olduğu görülüyor. Kânunnâmede her iki tür değirmenden üç ayda bir üç akçe alındığı belirtiliyor. Köylerde faaliyet gösteren değirmenlerden 6 aylığına 16, bir yıllığına 32 akçe alınıyordu. Şehir değirmenlerinden alınan vergi oranı, köylerdekine göre çok düşüktür. Köylerle ilgili tespitimiz, kânunnâmedeki bir oranı değil, pratiği yansıtması bakımından, bu farkın, teori ve uygulama arasındaki farkı yansıtıyor olması da muhtemeldir.

Şehirde işletilen aşhâne, börekçi dükkânları ve bozahâneler, üç tür vergi ödüyordu. Bu dükkânlardan ilk açılış ânında işyeri açma bedeli olarak 12 akçe alınıyordu. Bir kez alınan bu vergi, günümüzdeki ruhsat bedeline benzerlik gösteriyor. Sözkonusu işyerleri, bir veya üç aylık periyotlarla işletme türüne göre değişen bir vergi daha ödüyorlardı ki, gerçek işletme bedeli karşılığında alınan vergiler bunlar idi. Aşçı ve börekçiler 1 ayda 15; bozacı ve bakkallar ayda 1 akçe vergi ödüyorlardı ki, günümüz açısından kıyaslandığında bu işletmelerin iktisâdî fonksiyonlarının günümüze göre çok farklı boyutta olduğunu göstermektedir. Aşçı ve börekçi dükkânının bakkala göre 15 kat fazla vergi ödeme kapasitesine sâhip olduğu görülüyor.

Sabun imâlâtçıları, ürettikleri sabun miktârına göre, bir kazganda 50 akçe ödüyorlardı. Kazganın günümüzdeki kazan kelimesiyle aynı olduğu kanaatindeyiz.

Çanak ile dugi, tuz ve kil satıcılarına gelince, duginin manasından yola çıkarak , bu iş kolunun üretimden sonraki bir aşamayı teşkil ettiğini ifâde etmek mümmündür. "Dugi", dibekde dövülmüş pirinç anlamına gelir ki, işlenmişine çeltik deniyordu. [61] Dibek, içi oyulmuş bir taş olup, büyük bir çanak şeklindedir. Burada, pirinç, tuz ve kil gibi maddeler belli standarda göre kırılıp öğütülmek sûreti ile tüketim aşamasına getiriliyordu. Nitekim, bugün Anadolu'nun köylerinde dibek adı verilen bu oyma taşlara rastlanmaktadır.

f- Tâze meyve : Tâze meyve, araba, sandâl, sepet, çuvâl ve gemi ile nakledilişine göre farklı oranlarda vergilendirilse de esasta iki tür vergi mevcuttu. Birincisi, karadan veya denizden şehre girdiği anda alınan vergi, diğeri pazarda satılmak üzere kadıdan narh alma karşılığında ödenen narh resmi idi. Şehre giriş ânında alınan vergiler, 2 tekerlekli arabada 12, 4 tekerlekli arabada 24, sandalda 25, gemide 55 (âdet - i keştî) akçe idi. Bu giriş vergisi aynı zamanda gümrük vergisinin bir versiyonu olup, şehre dışarıdan meyve, sebze, hubûbât getiren bütün tüccâra uygulanıyordu.

Kânunnâmede, karadan ve denizden şehre mâl getiren ve bizzât kendileri terâzi kurarak pazarda satmak isteyen tüccârın ödeyecekleri narh resminden bahsediliyor ki, bunun yerli tüccârı kapsayıp kapsamadığı tasrih edilmemiştir. Narh resminde de, üründen ziyâde, nakliye vâsıtâsının türü gözönünde bulundurulmuştur. Buna göre, dışarıdan getirilen mal eğer sandalda ise 25 ilâ 50, gemide ise 50 ilâ 100 akçe arasında narh resmi ödüyordu.

---

[61] Ş. Sâmî, *Kâmus - ı Türkî*. s. 632 .

Sandal ve gemiyle gelen tâze meyveden çuvâl veya sepet başına alınan 2'şer akçe verginin ayrı bir vergi türü olmaktan ziyâde, giriş vergisinin bir versiyonu olduğunu düşünüyoruz. Burada, giriş vergisine esas olan , nakliye vâsıtâsı değil, çuvâl veya sepettir.

Kefe İhtisâbı ile ilgili vergi oranları, Tablo XLIX'da ele alınmıştır.

Tablo XLIX : Kefe'de İhtisâb Vergileri (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya ölçüsü	Vergi Oranı ve miktarı (akçe)
A- SAHTEKÂRLIK KARŞISINDA PARA CEZÂLARI		
Ekmeğin çiğ satılması	1 ekmekden	12
Ekmek ve her türlü me 'kûlâtın normalinden eksik satılması	1 dirhemden (söz konusu me '-kûlâtın her bir dirhemine)	1
B-MUHTELİF GIDA		
Bal ve yağ gibi kap içinde satılan yiyecekler	1 fıçıdan 1 karatilden 1 vârilden 1 tulumdan	24 18 12 6
C- KASSABİYE		
Kasap tarafından kesilerek koyun eti narhı ile satılan keçi	1 keçiden	2
Tâtâr tarafından koyun getirilse[62] Sözkonusu koyun kasab tarafından kesilse (kara bâcına ilâveten: kasab öder)	Kara bâcı ; 1 koyundan 1 koyundan	1 1
Tâtâr tarafından bir öküz getirilse ve Kerş'de kasaba satsa Sözkonusu öküz kasab tarafından kesilse (Kerş) :(kara bâcına ilâveten: kasab öder)	Kara bâcı: 1 öküzden Kara bâcı:1 öküzden	9 13
Kerş'den Taman'a öküz gelse ve satılmak üzere kesilse[63] Aynı öküz Aynı öküz	Kabâle hakkı; 1 öküzden Tamgâ: 1 öküzden Kervânsaray hakkı: 1 öküzden	4 5 2
Şehirde kesilerek satılan at	1 attan	6
Şehirde kesilerek satılan deve	1 deveden	12
D- BALIK		
Limanda çıkan veya Tât İli'nden ve Kerş' den gelen tâze balık	_	Öşr
Çerkes'den gelen Togi balığı	1 arabadan (7 balık 1 araba) 1 balıkdan (bir arabadan alınan	15 1

[62] Kara bâcı ile ilgili bu vergiler, Kerş kânunnâmesinden ilâve edilmiştir.
[63] Bu vergiler, Taman iskelesi kânunnâmesinden buraya ilâve edilmiştir (Mal eğer kervânsaraya girmezse 2 akçe alınmıyordu (bkz. *Aynı defter*, s. 6).

	15 akçeye ilâveten)	
E-HUBÛBÂT		
Samsun veya gayrî vilâyetlerden gelen ve kendileri satmak için kadıdan narh alan tüccârlar	1 Gemiden (narh resmi)	50 - 100
Gemiyle gelen ve pazarcıya devredilen pirinç	1 çuvaldan	2
Çanâd pazarında 4 kile buğday satılsa [64]	4 kileden (alandan)	1
Aynı buğday	4 kileden (satandan)	1
Azak'a, ihtisâba müteallik nuhud,pirinç, dugi, börülce ve mercimek gelse[65]	1 çuvaldan	2
Kile ile esbâb gelip keyl olunsa	?	6
F- TÂZE MEYVE		
Tâze Meyve	İki tekerlekli araba Dört tekerlekli araba[66]	12 24
Tât İli'nden sandâl ile gelen meyve	1 sandaldan	25
Bu meyveyi getiren kişi satmak amacıyle kadıya varıp narh aldığı taktirde	1 sandaldan (narh resmi)	25- 50[67]
Sözkonusu meyve gemiyle geldiği taktirde	1 gemiden (narh resmi)	50 - 100
Sandalda sepet veya çuvâl ile gelen ve pazarcıya satılan tâze meyve	1 sepet veya çuvâldan	2
Öte yakadan (Taman tarafı olmalı) gemiyle gelen meyve	1 gemiden ;âdet - i keştî	55
Kefe'den Kerş'e giden kumâş ve meyve[68]	Bâc; 1 tam arabadan	32 (kefevî)
Aynı kumâş ve meyve	Bâc; yarım arabadan	16 (kefevî)
Aynı kumâş ve meyve	Bâc; çeyrek arabadan	8 (kefevî)

[64] Buğday satışı ile ilgili bu vergiler, Kerş kânunnâmesinden buraya ilâve edilmiştir.

[65] Bu vergiler, Azak gümrük ve bâd - ı hevâ kânunnâmesinden buraya nakledilmiştir. Esbâb , kanaatimizce, hubûbad ve tâze meyve idi ; zirâ, terâzi tutulan kavun, karpuz ve bunun gibi tâze meyveden de 6 akçe alınıyordu. Ölçü birimi belirtilmemiştir.

[66] Araba konusunda, yukarıdaki küçük ve büyük (macâr) ayrımı yanında iki ve dört tekerlekli ayrımı birbirini tamamlar niteliktedir. Her iki ayrımda da biri diğerinin iki katıdır. Küçük arabanın iki tekerlekli basit , büyük (macâr) arabanın ise dört tekerlekli büyük çapta yük taşımaya elverişli araba olduğu anlaşılıyor.

[67] Sandallardan alınan narh resminin 25 - 50 arasında değişmesi, farklı hacme göre değişik uygulamanın yapıldığını gösteriyor.

[68] Bâc rüsûmu ile ilgili bu vergiler Kerş kânunnâmesinden buraya ilâve edilmiştir.

G - ESİR		
Takı giydirilen ve satmak amacıyle dellâl eline verilen esir	1 esirden ; âdet - i tezyîn	12
H- İMÂLÂTHÂNE VE DÜKKÂNLAR		
Şehirde işler vaziyette bulunan âb (su) ve yel değirmenleri	Üç ayda bir	3
"Bir kimse yeni aşçı dükkânı veya börekçi dükkânı açsa veyahud kestâne pişirmek için ocak yapsa"	1 işyeri (ilk açılış)	12
Aşçı ve börekçi dükkânları	Ayda bir	15
Toprak Kale bozahâneleri[69]	Üç ayda bir	3
Terâzi tutan bakkâl	Üç ayda bir (seng - i mizân)	3
Kiseciler[70]	Üç ayda bir	4
Çanak ile satılan dugi[71]	Üç ayda bir	6
Meyhâneler[72]	Altı ayda bir	6
Yağ sabuncuları (yağdan sabun imâl edenler)	1 kazgandan[73]	50
Gemi ile getirilen ve pazarda terâzi tutularak satılan arakî sabun	1 sandık veya çuvâldan	6
I- ÖLÇÜLER		
Arşın mühürletme	-	4
İ- NAKLİYE		
Kefe'den Kerş'e faytonla yapılan dolmuş seferleri[74]	Sefer başına	2 (kefevî)
Kerş'den Kefe'ye faytonla yapılan dolmuş seferleri	Sefer başına	2 (kefevî)
J- NİKÂH		
Bir kimse duhteri nikâh etse (Kerş)[75]	Resm - i nikâh	180
Nikâh edilen dul (bive) olsa	Resm - i nikâh	90
Resm - i 'ârûs vâki ' olsa (Azak)[76]	Resm - i 'ârûs; bâkire	60
Resm - i 'ârûs vâki ' olsa (Azak)	Resm - i 'ârûs; seyyibe (dul)	30

[69] Azak'da bozahânelerden resm - i şehriyye adı altında ayda bir 15 akçe alınıyordu ki, Kefe'ye oranla çok yüksektir (bkz. BA, *TD*, 214, Azak gümrük ve bâd - ı hevâ kânunnâmesi, s. 8).
[70] Kiseciler: Şeker, un torbası veya çuvalı imâl edenler (bkz. Ş. Sâmi, *Kâmus - ı Türkî*, s. 1225).
[71] Dugi: Dibekde döğülmüş pirinç, tuz veya kil (bkz. Şemseddin Sâmi, *Aynı eser*, s. 632).
[72] Azak'da meyhânelerden ayda bir 15 akçe alınıyordu . Meyhânelerden ayrıca "çaryek " tesmiye edilen 6 akçelik bir vergi daha alınıyordu (bkz. *Aynı defter*, s. 8).
[73] Kazgân: Kazân (bkz. H. İnalcık, *The Customs Registerof Caffa...*, s. 149)
[74] Nakliye ile ilgili bu vergiler, Kerş kânunnâmesinden buraya ilâve edilmiştir.
[75] Nikâh ile ilgili bu vergiler Kerş kânunnâmeseniden buraya ilâve edilmiştir.
[76] Resm - i 'ârûs ile ilgili bu vergiler, Azak kânunnâmesinden nakledilmiştir.

1. 2. 2. Tûte - i cemrî

"Tûte - i cemrî" şeklinde yazılan kânunnâme başlığı, klasik Osmanlı kânunnâmelerinde rastlanmayan bir terim olup, Ceneviz zamânında tatbik edilen ve Osmanlı zamânında da muhâfaza edilen örfi bir vergi çeşididir.[77] H. Sahillioğlu, üzerinde kartal bulunmasından dolayı, Ceneviz altınına "hasene - i tûtiyye" dendiğini belirtir.[78] Cenevizden kalma bir vergi olmasından dolayı, bu vergi herhalde Osmanlılar tarafından mezkûr isimle anılmıştır.[79]

Tûte resminin en dikkati çeken yönü, alım - satım esnâsında kesilmesidir. Akmişe cinsinden her türlü kumâş, ev, dükkân, değirmen, bağ, arakî, balık yağı, çuka , kefe kemhâsı gibi değişik türden mal ve mesken gruplarından alınan vergiler, mesken ve bağ hâriç , "tûte" tesmiye edilmekte olup, "bey ' olunduğu taktirde" şartı aranmaktadır. Böylece, sözkonusu verginin, bir alım - satım vergisi olduğu anlaşılıyor. Kânunnâmede yer alan bir cümle şöyledir: "bir kumâş bin kez bey ' olsa, her bey ' olundukta tûtesi alınur". Diğer bir ibâre: "Bir kimesne pastav ile çuka alub tûtesin yatırduktan sonra tonluk bey ' eylese binde 17 akçe tûte alınur; ammâ, satandan alınmaz, alandan alınur."[80] Görüldüğü gibi, bir çuka alıcısı ilk alış ânında tûte vergisini ödüyor, bundan sonraki her satışda aynı vergiyi yine alıcı ödüyordu. Akmişe cinsinden kumaşlarda mezkûr vergiyi satıcı ve alıcı müşterek ödüyordu.

Dükkân, ev, değirmen, bağ ve bunun gibi yerlerin satışından alınan tûte - i cemri vergisinin tarhında Frenk Hisârı'nın içindeki yerlerden vergi alınmaması[81] , mesken ve bağların iki kategoride ele alındığını, surların içine yer alanların ayrı bir vergilendirmeye (muhtemelen tapu - i zemin) tâbi ' tutulduğunu ve şehrin dışında yer alanlardan bunun karşılığında tûte - i cemri alındığını gösteriyor.

"Kisâyî" şeklinde okuduğumuz kelime doğru ise, büyük ihtimâlle çuvâl ve torba anlamı vermektedir ki, bunun tûtesi, 50 - 55 arşında bir arşındır. Yüzde olarak

---

[77] M. Berindei - Gilles Veinstein, "tuta" veyâ tûte teriminin İtalyanca "tolta" ya yakın olduğu ve İtalyanca'da "alınmış" anlamında kullanıldığını belirtir ki, kânunnâmelerdeki kullanılış amacına uygundur (bkz. " *Crimee et Azov*"..., s. 452).

[78] Papağanlı veya kuşlu anlamında " Hasene - i tûteyye" , isimli bir ceneviz altını mevcut idi (bkz. H. Sahillioğlu, " *Bir mültezimin zimem defterine göre XV. Yüzyıl sonunda Osmanlı Darphâne mukâtaaları* ", İ. Ü. İ. F. Mecmû 'ası, 23 / 1 - 2 (Ekim 1962 - Şubat 1963). s. 179).

[79] "Tûte"nin bir alım satım vergisi olduğu kânunnâmeden anlaşılıyorsa da. bununla berâber kullanılan "cemrî" tâbirinin neyi ifâde ettiği henüz aydınlanmamıştır. H. İnalcık'ın bunu "tûte - i Cenevizî" şeklinde okunabileceği şeklindeki önerisini dikkate alan M. Berindei - G. Veinstein, kânunnâmede geçen şekliyle ikinci kelimenin "Cenevizî" okunmaya müsâit olmadığını belirtir. Bu konuda biz de aynı kanaatteyiz (bkz. M. Berindei - G. Veinstein. "*Crimee et Azov*..., s. 455).

[80] Bkz. BA.*TD*. 214. s. 2.

[81] Kânunnâmede yer alan ifâde şöyledir : "Frenk Hisârı dışarı... amma. Frenk Hisârı'nın içinde bey ' olunsa bu zikr olandan nesne alınmaz." (bkz. *Aynı defter*. s. 2).

hesaplandığında 1,8 eder.Tûte vergisinin oranı 17 / 1000(= % 1,7) olduğu gözönüne alındığında, mezkûr vergiye yakın olduğu anlaşılıyor.

"Tûte"nin bir alım - satım vergisi olduğuna delâlet eden diğer bir husus, "rüsûm - u esirân " kânunnâmesinde aynı fonksiyonla zikredilmiş olmasıdır. Mukarrer esir rüsûmu dışında, bir esirin her alınıp satılmasında % 1,7 'lik tûte resmi alınıyordu.[82]

Tûte - i Cemrî kânunâmesine göre derlediğimiz vergi oranları Tablo L'de görülmektedir.

Tablo L :Tûte - i Cemrî Adı altında Düzenlenen Vergiler (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
A - KUMAŞ		
"Akmişe cinsinden her nevi kumâş bey ' olsa her binde 17 tûte alınur."	Tûte (nısf alandan, nısf satan-dan)	% 1,7
"Bir kimesne pastav ile çuka alub tûtesin yatırdıktan sonra tonluk bey ' eylese"[83]	Tûte (alandan)	% 1,7
Kefe kemhâsının mühürletilmesi	Mühür resmi	6[84]
"Bir ton kisâyî bey ' olunsa ki, âdeti 50 veya 55 arşun olur; bey ' olunsa bir arşun kıymeti alınur. Tûte alınmaz."	Ton başına (=50 - 55 arşın) bir arşın kıymeti	1 arşın
B-DÜĞÜN		
Gayrî müslimlerin düğünlerde kullandığı her türlü cihâz ve esbâb	Tûte; Kıymet üzerinden	% 0,75(=7,5/1000)
C- TAPU RESMİ		
Frenk Hisârı dışında bey ' olunan dükkân, ev, değirmen, bağ	Tûte;Kıymet üzerinden(nısf alandan nısf satandan)	% 1,7
D-ARAKİ,BALIK ,YAĞ		
Trabzon'dan gemiyle gelip satılan arakî,balık,yağ	Tûte; kıymet üzerinden	% 1,7

1. 2. 3. Tûte - i Kapân

[82] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i rüsûm - u esirân, s. 2.
[83] "Tonluk bey ' eylese", ne kadar bey ' eylese manasındadır.
[84] Aşağıda, Kefe Kemhâsının mühürletilmesinde parça başına 6 akçe alındığı görülecektir (bkz. aş. kânunnâme - i kabâle). Bu bir çelişki olup, mâkul bir izâh getirmek mümkün değildir. Belki de, zamanla değişen vergi miktarlarının kânunnâmelerde tekrarlanmasının bir sonucudur

Tûte - i kapân, ayrı bir kânunnâme şeklinde düzenlenmekle berâber, tûte - i cemriden sâdece "kapân" resmi ile ayrılmaktadır. Dolayısıyle, Burada farklı bir vergi olarak karşımıza çıkan, yalnız "kapân" resmidir.

Bir mal tartılıp satıldıktan sonra % 1,7'lik bir tûte resmi ödeniyor, bunun dışında kantâr başına bir akçe daha ödeniyordu ki, resm - i kapân idi. [85]

Gemiyle gelen peksimet tartıldıktan sonra satıldığı taktirde % 0.85 oranında vergi ödeniyordu. Bu vergi satıcıdan alınıyordu. Bundan başka, kantar başına 1 akçe resm - i kapân ödeniyordu. Yalnız tartılmak maksadıyle kapâna gelen peksimet için "resm - i tûte" ödenmiyordu.

Kefe İskelesi'nin kapânı bulunmakla berâber, bazan bunun kifâyet etmediği ve şehir kapânına başvurulduğu anlaşılıyor. Bu durumda, bu ürünlerden de resm - i kapân ve resm - i tûte alınmıyordu.[86]

Tûte - i Kapân kânunnâmesi, Tablo LI'de yer almaktadır.

Tablo LI: Tûte - i Kapân (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Kantara girer esbâbdan kapâna gelen ve bey ' olanlar	Tûte - i kapân: alan ve satandan eşit miktarda: kıymet üzerinden	% 1.7
Mezkûr esbâb için, tûte - i kapâna ilâveten	Resm - i kapân; 1 kantârdan	1
Peksimet tartılsa[87]	Resm - i kapân; 1 kantârdan	1
Gemiyle gelen ve tartıldıktan sonra satılan peksimet	Resm - i tûte; kıymet üzerinden	% 0,85
Aynı peksimet	Resm - i kapân: 1 kantardan	1
Bey ' olunup tartılan penbe, bâl ve Sohum ipliği	Resm - i tûte:kıymet üzerinden	1,7
Aynı ürün kantara girince	Resm - i kapân: 1 kantârdan	6

[85] Bu vergi, bir tartı vergisi olup, "kapân", tartının kendisi, yânî kantâr manasında idi (bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, s. 46, 85).

[86] "İskele cânibinden gümrük için nedenlü kantâr olur deyu bilmek için esbâb tartılsa, tûte ve resm - i kapân alınmaz." (bkz. *Aynı defter*, s. 3). Bu açıklamanın ışığında, İskeleye gümrüklendirilmek için gelen mallardan resm - i tûte ve kapân alınmadığı ortaya çıkıyor.

[87] Şehir içinde bey ' olmayıp yalnız tarılan peksimet sözkonusudur.

1. 2. 4. Kabâle [88] rüsûmu

Tablo incelendiğinde görüleceği üzere, kabâle kânunnâmesi, ithâl çuka ve ham harîr, Kefe kemhâsı ile her cins bogasinin mühürlenmesinden satışına kadar bütün vergi türlerini ele almaktadır. Bu bakımdan, sözkonusu kânunnâmeyi, müstâkil kemhâ ve bogasi kânunnâmesi şeklinde düşünmek yanlış olmayacaktır. [89]

Alım - satım ile ilgili vergileri müstakil olarak ele alan "tûte - i cemrî" kânunnâmesinde Kefe kemhâsı ve bogasisinin satışı ile ilgili vergilerden hiç bahsedilmemiştir. Bu bakımdan , kabâle rüsûmu, "tûte - i cemrî" türünden bir alım satım ve mühür vergisidir. Tûte - i cemriden farkı, oranının yüksek olmasıdır. Diğer yandan, tûte - i cemri hemen hemen istisnâsız kıymet üzerinden alınırken, kabâle, hem kıymet üzerinden, hem de parça başına alınmaktadır.

Çukadan satıldığı taktirde alınan % 3,3'lük vergi, satılmadığı ve bekletildiğinde alınmıyor; üç ay mühlet verilerek bu zaman dolduğunda tahsil ediliyordu. Açıklamadan anlaşılan, bu mühlet dolduğu taktirde satıldığına bakılmadan bu verginin tahsil edildiğidir.

Diğer yandan, kabâle kânunnâmesi, kemhânın bogasi ile mukâyesesine imkân tanımakta, ayrıca, bogasi türlerinin kıymet ve kaliteleri hakkında da bilgi vermektedir. Meselâ, Kefe kemhâsının mühürlenmesi karşısında parça başına 4 akçe alınırken, bogasinin iki parçasından 1 akçe alınıyordu ki, kemhâdan bogasinin 8 katı alındığını gösterir. Aynı şekilde, parça başına alınan rüsûm dikkate alındığında,surmatî ve neftî bogasinin, Çerkes bükmesi bogasiye oranla daha kaliteli olduğu anlaşılır.

Çerkes bükmesi bogasinin Kefe'de boyanması, Kefe'nin kumaş endüstrisinde hinterland ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Bogasi ile ilgili gelirler gözden geçirildiğinde, Kefe'nin kumâş endüstrisinde Kuzey Karadeniz'in en büyük merkezi olduğu anlaşılacaktır.[90]

Kumaşın mühürlenmesinin tek amacının vergi olmadığı, bunun bir kalite kontrol cihetinin de mevcut olduğu , kabâle kânunnâmesinin düşündürdüğü diğer bir husustur.

---

[88] " Kâbâle"nin lûgât tanımı şöyledir : "Kadının verdiği hüccet, Yahudilerin kendi cemâatleri için verdikleri vergi, toptan, götürü yapılan iş veya satış" (bkz. F. Develioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgât*, s. 571. Yakubovskiy, bu tâbirin Altınordu 'nun vergi ve iktisâdî sisteminde yer aldığını belirtir (bkz. *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 67). Aslı Arapça olup, Rusça'ya da girmiş bulunan "kabâle " kelimesine, Kırım hânlarına âit yarlıklarda da sık rastlanır. Yarlıklara göre, "kabâle - nâme", alım - satım işlemlerinde tanzîm olunan sened manasına geliyordu ki, bu verginin bu sened karşılığında alındığı ortaya çıkıyor (bkz. Abdullahoğlu Hasan, " *Temir Kutluğ yarlığı*", İÜTM, III (İstanbul 1935), s. 216.

[89] Kabâlenin kumâş dışında kullanımına tek istisna mevcuttur. Taman iskele kânunnâmesinde, Kerş'den gelen ve satılmak üzere kesilen öküzden 4 akçe "kabâle hakkı" olarak ihtisâba kesildiği belirtilmektedir (bkz. BA,*TD*, 214, kânunnâme- i iskele - i Taman, s . 6).

[90] Kefe' de tekstil ticâreti hakkında bkz. aş. Ticâret s.

Tablo LII : Kumâş Türlerinden Alınan Kabâle Vergisi ve Oranları (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya ölçüsü	Vergi Oranı ve miktarı (akçe)
Kefe'ye denizden ve karadan getirilip satılan Çuka	Kıymet üzerinden ; alandan	% 3
Dışarıdan gelip Kefe'de satılan ham harir	Kıymet üzerinden; nısfı alan, nısfı satandan	%1
Kefe kemhâsı mühürletme	Parça veya mühür başına	4
Bey ' olan Kefe bogasisi	1 parçadan	4
Kefe'de boyanan surmatî ve neftî cinsinden bogasi mühürlendiği taktirde	2 parçadan	1
Kefe'de boyanan Çerkes bükmesi türünden bogasi mühürlendiği taktirde	3 parçadan	1

1. 2. 5. Tamgâ - ı gön rüsûmu [91]

Tamgâ - ı gön kânunnâmesi, derinin işlenerek satışa hazır hâle getirildiği andan itibâren alınan tamga resmi, bunun tartılması karşılığında alınan az miktarda ilâve vergi ve şehir dışından ihrâç edilmek üzere getirilen deriden alınan vergileri ihtivâ etmektedir.

Yukarıda zikredilen ihrâcat, deri sektöründe husûsî bir nitelik taşımaktadır; zirâ, devletin bilgisi dışında ihrâcat sözkonusu değildir. Deri stratejik bir ürün olup satışı yasaktır. [92]Dışarıdan şehre gelen ve gemiye yüklenen deriler, istisnâsız şekilde merkezin bilgisi dâhilinde naklediliyor ve büyük ihtimâlle İstanbul'a sevkediliyordu.

Bu kânunnâmenin Tûte - i kapân kânunnâmesi ile paralellik gösterdiği söylenebilir. "Tûte"nin satış , "kapân"ın ise bir tartı vergisi olduğu hatırlanırsa, buradaki 6 akçelik tamga vergisinin satış, 0,5 akçenin ise tartı vergisi olduğu görülmektedir ki, vergilerde belli bir prensibin yürütüldüğü anlaşılıyor.

---

[91] Kaynak: *Aynı defter*, tamga - ı gön kânunnâmesi, s. 4.

[92] "Adet bunun üzerinedir ki; Kefe'ye satmağçün sığır gelse , boğazlanan sığırın gönün gayriye satmak yasaktır. " (bkz. *Aynı defter*,kânunnâme - i tamgâ - ı gön, s. 4). Devlet, şahısların kendileri tüketmek maksadıyle kesdikleri sığırın derisine karışmıyordu : "Bir kişi pastırmalık sığır kestirse, etini satmayıp evinde yemek için olsa, derisine mâlik olur, beylik değildir "(*Aynı defter*, s. 4). Taşradan satmak üzere şehre getirilen deri satılmadan geri götürüldüğünde de vergi alınmıyordu (*Aynı defter*, s. 4).

Tablo LIII :Sığır Derisi İle İlgili Vergiler :Tamga (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Vezn olunmuş sığır gönü "Her gönde buçuk. batmandara tutulur."	Tamga;1 batmandan(1 batman = 6 vukiyye) 1 gönden	6 (kefevî) 0,5 (kefevî)
Taşradan getirilen ve gemiye yüklenen sığır gönü (yaş ve kuru tefrik edilmiyor)	âdet - i birûni: 1 gönden	2 (kefevî)

1. 2. 6. Hamr rüsûmu [93]

Kefe'de satılan hamrdan medre başına 3,5 kefevî akçe alınıyor, buna ilâveten öşür tatbik ediliyordu. Öşür oranı, 122 / 1000 (= % 12.2) idi.

Kefe limanına giren fakat Kefe'de satılmayıp Azak , Koba ya da diğer memleketlere götürülen hamr için yalnız sözkonusu öşür ödeniyor, medre başına 3,5 akçe ödenmiyordu. Görüldüğü gibi, alınan vergi, limana giriş vergisi, yâni, gümrük vergisinden başka bir şey değildir. Aynı durum, resm - i istatze denilen vergiler için de sözkonusudur. Hamr rüsûmu , Tablo LIV'de ele alınmıştır.

Tablo LIV : Hamr Kânunnâmesi (1542)

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Denizden ve karadan fıçı ile Kefe'ye gelen hamr (satıldığı taktirde) Satıldığı taktirde her nereye satılırsa satılsın 3.5 akçeye ilâveten	1 medreden; alandan Öşr; kıymet üzerinden	3,5 (kefevî) % 12,2 (kefevî)
Hamr yüklü gemilerin Kefe Limanı'na demir attıktan sonra Azak, Koba veya diğer vilâyetlere gitmesi durumunda	Öşr; kıymet üzerinden	% 12,2
Kefe'de satın alınıp Azak ve Koba'ya gönderilen , kâfir düğününde veya evlerde içilen hamr Aynı hamr, 2,5 kefevî akçeye ilâveten	1 medreden Öşr; kıymet üzerinden	2,5 (kefevî) % 12,2
Sirke satın alan müslim ve gayrî müslimler Aynı sirke, 2,5 kefevî akçeye ilâveten	1 medreden Öşr; kıymet üzerinden	2,5 (kefevî) % 12.2
Denizden gelen hamr	Resm - i istatze; 1 fıçıdan	6 (kefevî)

[93] "Hamr" ârâmiceden İbrânice ve Arapçaya geçmiş bir kelime olup, şarap ve üzüm manalarını hâvidir (bkz. A. S. Weınsıck , "*Hamr*" mad. İA, V / I , s. 195).

	Resm - i istatze; 1 karatilden	4 (kefevî)
	Resm - i istatze: 1 vârilden	3 (kefevî)
Karadan arabada fıçıyla gelen hamr	Resm - i istatze: 1 fıçızıdan	9 (kefevî)
	Resm - i istatze: 1 karatilden	6 (kefevî)
	Resm - i istatze: 1 vârilden	4 (kefevî)

1. 2. 7. Koba ve Azak kânunnâmelerine göre balık ve havyâr rüsûmu

Azak öşr - ü mâhî kâmunnâmesinde de balık rüsûmu ile ilgili izâlat mevcuttur. Ancak, sözkonusu kânunnâme aslında balık mukâtaasının tafsiline ayrılmış olup, resimler hakkındaki bilgileri tam anlamıyle tefrik etmek zordur. Ana hatları ile Azak balık rüsûmu Koba rüsûmuna yakındır. Aşağıdaki tablo, büyük çoğunlukla Koba kûnunnâmesinden derlenmiştir.

Tablo LV : Balık Rüsûmu (1542)[94]

Malın Türü	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Balık: " Kânun - u mukarrer budur ki, bin aded mâhî olsa , her adedi 15 akçe olsa, kıymeti 15000 akçe olur. Zikr olan akçeden 630 resm - i Koba alınır ki binde 42 akçedir; ve 1000 balıkdan 33 akçe resm - i tuzluk deyu alınur ve binde 2.5 dahi "harcü'l - mâlum "alınur ki, 375 akçe olur."	Resm - i Koba 1000 balıkdan(= 15000 akçe) Resm - i tuzluk 1000 balıkdan (= 15000 akçe); alandan	% 4.2 (= 630) 33 (akçe) % 2.5 (= 375)
"Bir müslüman Koba'ya varup balık gemisine girse veya Kefe'ye getirse"	1 karatilden	54 akçe[95]
Koba'ya balık gelse	Koba gümrüğü, kıymet üzerinden	% 4. 2
Havyar	Kıymet üzerinden 1 karatil başına [96] 1 karatilden 1 karatilden (resm - i tuzluk	% 4.2 15 akçe 45 akçe

[94] Kaynak: *Aynı defter*, Koba kânunnâmesi, s. 6.
[95] Bundan başka vergi vermez.
[96] Bir karatil, 7.5 kantar etmektedir.

	aynı zamanda kabâle)	
	1 karatilden	% 2.5

Balık rüsûmu kânunnâmede misâl ile izâh edilmiş olup, buna göre 15000 akçe (bin adet) tutarındaki balıkdan ne kadar rüsûm alındığını tespit etmek mümkün olmaktadır. Tablodaki vergiler toplanacak olursa, 630 (% 4.2) + 33 (rersm - i tuzluk) + 375 (% 2.5) = 1038 akçe eder ki, bir defada alınmaktadır. Havyarda da buna benzer bir vergi anlayışı olduğu görülüyor.Balık ve havyarda alım - satım vergisi olarak alınan % 4. 2 'nin aslında gümrük resmi olduğu hatırlanırsa, % 4. 2'ye ilâveten alınan rüsûmun gümrük hârici alım - satım vergileri olduğu anlaşılır.

1. 2. 8. Esir rüsûmu

Esir resmiyle ilgili iki adet kânunnâme mevvuttur. Bunlardan birisi "kânunnâme - i rüsûm - ı esirân", diğeri "kânunnâme - i sülüsân - ı dellâliye " dir. İlki esas esir vergisi olan "resm - i mukarrer " ve bir satış vergisi olup aşağı yukarı bütün mallara uygulanan "tûte" den ; ikincisi ise dellâliye ile buna ilâve olunan bâzı vergilerden mürekkeptir.

Esir rüsûmu, yaş ve coğrâfî olarak iki kategoride incelenebilir. Önce yaş kategorisini inceleyelim.

Bizim tespitimize göre, kânunâmede yaş bakımından iki kategori mevcuttur. Bunlardan birisi olgunluk veya gençlik çağını aşmış yaştaki esirler ile diş çıkarma yaşı ile olgunluk çağı arasındaki esirlerdir. Bizim tespitimize göre kânunnâmede dişi düşmüş esirler olgunluk üstü yaş olarak değerlendirilmiş ve yaşlılıktan dolayı mukarrer vergiden 10 akçe daha az vergi koyulmuştur. "Bir esir ki , dişi düşmüş olsa, 200 akçe resm - i mukarrer alınur" [97] şeklindeki izâhat, bunu ortaya koymaktadır. Kûnunnâmede, bu izâhattan ayrı olarak, "şol esir ki,diş çıkardıktan sonra 'âli olsun ednâ olsun, 210 akçe alınur" şeklinde bir tavsif daha yapılmıştır ki, bu da çocukluk ve gençlik yaş arası esirleri ifâde etmektedir.[98] Berindei - Veinstein ve bunlardan naklen H. İnalcık tarafından kânunâmede iki yaş kategorisi arasında gerek vasıf, gerek resim miktârı bakımından yapılmış bulunan bu ayrım dikkate alınmamış, resm - i mukarrerin 200 akçe olduğu belirtilmiştir.[99] Diş çıkarma ve olgunluk yaşları arasındaki esirlerden resm i mukarrer 210 akçe alınıyordu ki, bu esir vergisinin üst limitidir. Sözkonusu araştırıcılar 10 akçelik farkı dikkate almamışlardır.

[97] Bkz. *Aynı defter*, Kânunnâme - i rüsmû - ı esîrân, s. 2
[98] Bkz. *Aynı defter*, s. 2.
[99] M. Berindei ve G. Veinstein, esirleri yalnız çocuk yaşta (diş çıkarma yaşı) ve olgun olarak iki kategoride incelemiş, olgunluk çağının üstündekileri dikkate almamışlardır (bkz. Aynı yazarlar, "*La Tana - Azaq...*", s. 153. Bu konuda H. İnalcık için bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 146) .

Bütün esirlerden, satıldığı taktirde % 1,7 'lik resm - i tûte alınıyordu ki, 200 + %1,7 veya 210 + % 1,7 esir kânunnâmesinde tamam harç kabul edilmiştir. Ancak, tamam harç,yâni esirle ilgili bütün muâmelelerde alınan toplam vergi, sülüsân - ı dellâliyenin ilâvesiyle tespit edilebilir. Bu nedenle, her iki kânunnâme ile ilgili vergi tablolarını verdikten sonra toplam esir vergisini tespit edeceğiz.

Yukarıda belirtildiği üzere, kânunnâme, esirlerin coğrâfî durumunu da gözönünde bulundurarak ayrı bir tasnif yapmıştır. Kefe Sancağı'nın dışından gelen esirlerden, yaş durumlarına göre 200 veya 210 akçe resm - i mukarrer alınıyordu. Kânunnâmede bu şöyle belirtilmiştir: "Bir kişi Tâtâr içinde bâzı esirler bey ' idüb Kefe'ye getürse 210 akçe resm - i mukarrer alınur , hassa içün; der - amed ez - birûn olduğu ecilden ." Kefe'ye bağlı kazâlardan gelen esirlerden bunun yarısı alınıyor, diğer yarısı sancak dışına satıldığı taktirde alınıyordu. Kânunnâmede bu hususla ilgili açıklama şöyledir: "Ba 'dehu Azak'dan gelen esirün ki, sâhibinin elinde temessük ola, 105 akçe alınur. Der - âmed ez - Azak olduğu ecilden; ol kimesne dahi âhere bey ' etse alandan 105 akçe alınur ve her binde alandan 17 akçe tûte deyu alınur, tamâm harç olur."[100] Görüldüğü gibi, Azak ve bunun gibi Kefe'nin kazâlarından gelen esirlerden tamâm harcın yarısı alınıyordu. Bunlar dış memleketlere satıldığı taktirde tamâm harc alınmış oluyordu. Esir kânunâmesi, Tablo LVI'da görülmektedir.

Tablo LVI : Esir rüsûmu (1542)

Esirle ilgili açıklamalar	Vergi Türü veya Ölçüsü	Vergi Oranı ve Miktarı (akçe)
Dişi düşmüş esir	Resm - i mukarrer	200
Aynı esir, resm - i mukarrere ilâveten	Resm - i tûte	% 1,7
"Şol esir ki ; diş çıkardıktan sonra 'âli olsun ve ednâ olsun"	Resm - i mukarrer	210
Aynı esir, resm - i mukarrere ileâveten	Resm - i tûte	% 1,7
Tatâr v Sohum illerinden getirilen esir	Resm - i mukarrer	210
Aynı esir , resm - i mukarrere ilâveten	Resm - i tûte	% 1,7
Azak ve Taman'dan getirilen esir	Resm - i mukarrer	105
Aynı esir, resm - i mukarrere ilâveten	Resm - i tûte	% 1,7
Aynı esir, şehir dışına satıldığı taktirde (alıcıdan)	Resm - i mukarrer	105
Aynı esir, resm - i mukarrere ilâveten	Resm - i tûte	% 1,7

[100] Bkz. *Aynı defter*, s. 2.

"Sülüsân - ı dellâliye"ye gelince; iki kademeli bir vergi olup, ilki 34 , ikincisi 12 akçelik miktârı hâvidir. Tamam harc (200 veya 210) alınan esir için 34 akçelik sülüsân - ı dellâliye vergisi alınır. Bu vergi şartsız olup tamâm harc alınan esirlerin hepsine uygulanır. 34 akçenin 20'si hassa, 10'u dellâl, 4' ü Kâsım Paşa evkâfına tahsis edilmiştir. Azak, Sohum ve Taman'dan gelen esirler sülüsân - ı dellâliyenin bu ilk dilimine tâbi ' değildir. Bu yerlerden gelen esirler, ancak dış memleketlere satıldığı taktirde ikinci vergiye tâbidirler.

Sülüsân - ı dellâliyenin ikinci kademesi satış ânında geçerli olan 12 akçelik miktârı hâvi olup bütün esirlere uygulanmaktadır. 12 akçenin yarısı alan, yarısı satan tarafından ödenirdi. Bunun 8 'i hassaya, 4'ü Kâsım Paşa evkâfına gidiyordu.[101] Sülüsân - ı dellâliye, Tablo LVII'de ele alınmıştır.

Tablo LVII : Sülüsân - ı Dellâliye

	Rüsûmdan yararlanan kurum ya da kişiler			
Rüsûm	Hassa	Dellâl	Kâsım Paşa Vakfı	Toplam
I. Kademe	20	10	4	34
II. Kademe	8	--	4	12
Toplam	28	10	8	46

Yukarıdaki izahlar ışığında toplam esir rüsûmunu icmâl bir tabloda ele alalım. Esir rüsûmu ile ilgili tabloların icmâli olup yukarıdaki izâhları ele alan Tablo LVII a. aşağıda görülmektedir.[102]

Tablo LVII. a : Esir Rüsûmu (icmâl)

	Verginin gittiği kişi ya da kurum			
Esir rüsûmu	Hassa	Dellâl	Kâsım Paşa Evkâfı	Toplam
Resm - i mukarrer Resm - i tûte	210 % 1,7	-- --	-- --	210 % 1,7
Sülüsân - ı dellâliye (1. Kademe)	20	10	4	34

---

[101] "Sülüs" 1/ 3, "sülüsân" 2 / 3 manasına gelmektedir. Bu durumda "sülüsân - ı dellâliye", tamâm harc kabul edilen 210 akçeye belli nisbetle "dellâliye" vergisini ifâde etmektedir. Sülüsân - ı dellâliye tamâm harcın 2 / 3 'ü olması gerekir. Ancak, yaptığımız hesaplamaya göre, 0,6 / 3 ' ünü teşkil etmektedir . Bu nispetlerin zaman içinde değişerek sülüsân - ı dellâliyenin tamâm harç içindeki payının azalmış olması da mümkündür. Temel dellâliye vergisi olan 34 esas alınıp, hesap tersinden yapıldığında, 210 . 34'ün 2/ 3 'ünü teşkil etmektedir .

[102] Esir rüsûmu hakkında Akkerman iskelesi hakkındaki kânunnâmeler de önellidir. Sözkonusu kânunnâmeler, Akkerman İskelesi'ne gelen esirlerin önemli bir kısmının Tâtâr illerinden geldiğini göstermektedir. Kefe esir rüsûmu ile Akkerman rüsûmunu mukâyese için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, "kânunnâme - i iskele - i Akkerman", VII. istanbul 1994, s. 724 ; *Aynı eser*, II, İstanbul 1990, s. 374 .

Sülüsân - ı dellâliye (2. Kademe)	8	–	4	12
Toplam	238 + % 1.7	10	8	256+ % 1.7

İcmâl tabloda görüldüğü üzere,bir esirden alınan toplam rüsûm, 210 (resm - i mukarrer) + % 1,7 (resm - i tûte) + 34 (sülüsân - ı dellâliye)[103] + 12 (satış ânında alınan ikinci kademe) olup , 256 + % 1,7[104] akçeye tekâbül etmektedir. Esir rüsûmunun gittiği kurumlar yukarıda ele alındığı çin burada tafsile gerek görmüyoruz.

1. 3. Ra 'iyyet (kulluk) Rüsûmu

Vergilerle ilgili bölümün giriş kısmında belirtildiği üzere, Kefe ile ilgili 1520 ve 1542 tarihlerine âit iki âdet kânunnâmede bu vergilerle ilgili hiçbir izâhât bulunmamaktadır. Müslümanlar için "resm - i çift" , gayrî müslimler için "cizye" ve "ispenç" den ibâret olan ve genellikle "kulluk" vergileri sınıfina dâhil edilen bu vergiler hakkında literatürümüzde mevcut olan bilgileri burada tekrar etmeye gerek duymuyoruz Kânunnâmelerde yer almasa da, tahrir kayıtlarında tespit edebildiğimiz bâzı bilgileri nakletmekle yetineceğiz.

1. 3. 1. Resm - i çift

"Resm - i çift", müslümanlardan alınan bir kulluk akçesidir.[105] Bir çiftlik addedilen yer tasarruf eden reâyâdan alınırdı. Yarım çiftlikden bunun yarısı tahsil edilirdi. Hıristiyânlar , cizye ve ispenç denilen ayrı vergiler ödediğinden, resmi - i çift ile mükellef değildiler. [106] XV. yüzyılda mezkûr verginin hâne başına 22 akçe olduğu , ancak, Fâtih zamânında yaklaşık % 50 nispetinde artırıldığı ve Anadolu'da 33 akçe olduğu belirtilmiştir.[107] Kefe ile ilgili 214 no'lu tahrir defterinden elde ettiğimiz bilgilere göre bu vergi Kefe'de hâne başına 24 akçe idi.[108]

---

103 Sülüsân - ı delâliye esir satılsın veya satılmasın mutlaka alınıyordu. Bundan ayır sülüsân - ı dellâliyenin ikinci kademesini teşkil eden 12 akçe. satıldığı taktirde alınıyordu.

104 Toplam esir rüsûmu hakkında bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire....* s. 284.

105 H. İnalcık, *"Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu"*, Toplum ve Ekonomi ..., s. 36 ; H. İnalcık, *"Osmanlı hukukuna giriş örfî - sultânî hukuk ve Fatih'in kanunları"*, Toplum ve Ekonomi ..., s. 334.

106 L. Güçer, *"XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hubûbât meselesi ve hubûbâttan alınan vergiler"*, s. 47.

107 H. İnalcık *" Aynı makâle"* , s. 40,41. Çift resmi ile ilgili diğer araştırmalar için bkz. H. Inalcık, *The Ottoman Empire...*, s.149; Neşet Çağatay, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda re 'âyâdan alınan vergi ve resimler"*, s. 496 vd. ; Ö. Lütfi Barkan, *"Çiftlik"* mad. İA, III. s. 392 - 397.

108 Şuma karyesinde bir müslüman hâne mevcut olup, bu köyün ödediği çift resmi 24 akçe idi (bkz. BA, *TD*, 214, s. 98). Duvak karyesinde ise 2 müslüman hâne bulunuyordu. Bu karyeden alınan çift

1. 3. 2 . Cizye

Şer 'i lisanda gayrî müslim tebaadan şahıs üzerinden alınan vergiyi ifâde etmesine rağmen, [109]Osmanlı tatbikatında aşağı yukarı istisnâsız bir şekilde hâne üzerinden tabik edildiği kesinleşmiş durumdadır.[110] Kefe ile ilgili tahrir defterlerinde cizye hânesi ile ilgili bir rakam mevcut olmasa da, Ö. Lütfi Barkan'ın yayınladığı Cizye muhâsebe bilânçolarında Kefe ve kazâlarının hâne mevcûdu belirtilmiştir. Hâne sayılarını toplam cizye miktârlarına bölmek sûretiyle elde ettiğimiz sonuçlara göre, Kefe'de ortalama cizye 57, Soğdak'da 41, Balıklağo'da 42, İnkirman'da 44, Azak'da 47 idi.[111]. Osmânî ve Kefevî akçenin bir arada kullanıldığı Kefe'de cizye vergisi osmânî akçe ile alınıyordu.[112]

1.3. 3 . İspenç

"İspenç resmi veya kapu resmi diye zikredilen bu resim, zımmi reâyâdan , müslümanların çift resmine mukâbil alınan bir vegi" idi. [113]Cizyenin aksine baş vergisi itibâr edilen İspençin ednâ, mutavassıt ve a'lâ olmak üzere üç kategoride tarh edildiği, genel uygulamada kişi başına 25 olduğu ve bivelerden yaklaşık hânelerin 1 / 4 'ü alındığı belirtilmiştir [114] Bununla berâber, bizim Kefe ile ilgili yaptığımız tespitler , vergi oranlarını aynen doğrularken, verginin şahıs değil, hâne üzerinden tarh

---

resmi toplamı ise yine 24 idi. Bundan anlaşıldığına göre, bu hâneler yarım çift tasarruf ediyor ve 12'şer akçe çift resmi ödüyorlardı (bkz. *Aynı defter*, s. 97).

[109] Ebul 'Ulâ Mardin, "*Haraç*" mad. İA. V / I, s. 222.

[110] Ö. Lütfi Barkan, şer 'i hukûkda genellikle baş haracı veya cizyesi olarak zikredilen bu verginin hâne üzerinden tarh edildiğine dikkat çekmiş (bkz. " *894 (1488 / 1489) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhâsebe bilânçoları*" Türk Tarih Belgeleri Dergisi, I / 1 (Ankara 1993), s. 5), N. Çağatay cizyenin hâne vergisi olduğunu açıkça ortaya koymuştur (bkz. "*Aynı makâle*" , s. 494) .

[111] Bkz. Ö. Lütfi Büarkan, "*Aynı makâle*", s. 111.

[112] Tahrir defterleri ve muhâsebe defterlerinde müşâhade ettiğimiz bu hususla ilgili bir mühimme kaydı mevcuttur. Kefevî akçenin sık sık ayâr değişikliğine uğraması ve aşağıda görüleceği üzere Osmânî akçe karşısında sürekli değer kaybetmesi karşısında devlet, önemli gelir kalemlerini Osmânî akçe (Osmanlı gümüş sikkesine "akçe - i osmânî" ,yalnız "osmânî" veya sâdece "akçe" deniyordu (bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, s. 464) üzerinden tarh ediyordu. 1577 tarihli bir mükhimme kaydına göre cizye vergisinin Osmânî akçe ile alınması emredilmektedir (bkz. Kefe beyine , Kefe ve Mânkûb kadılarına . 4 Ca. 985 / 20 Temmuz 1577 tarihli hüküm; BA, *MD*, XXXI, 57 / 144) .

[113] N. Çağatay, "*Aynı makâle*", s. 507.

[114] Bkz. H. İnalcık, " *Osmanlı hukûkuna giriş örfî - sultânî hukuk ve Fâtih 'in kânunları*", Toplum ve Ekonomi.... s. 336 ;İspenç'in değişik hâne kategorilerine uygulandığı oranlar için bkz. Heath W. Lowry, "*A corpus of extant kânunnâmes for the İsland of Limnos as Contained in the Tapu - Tahrir Defter Collection of the Başbakanlık Archives*" , s. 45 .

edildiğini ortaya koymuştur. Bu, en azından köy nüfusu için böyledir. 214 no'lu defterde yer alan ispenç vergisi toplamı toplam hâne sayısına bölündüğünde istisnâsız 25 rakamına ulaşılmaktadır ki ; bu rakam , hâne başına düşen ispenç vergisini göstermektedir. Ancak, bu defterde bive hânelerinden ispenç vergisi alınmadığı görülmektedir. Normal hâneler ve bive hânelerinin ayrı ayrı kaydedildiği defterde, bive hâneleri hâriç tutulduğunda, istisnâsız olarak 25 rakamına ulaşılmaktadır. Diğer yandan, Kefe ile ilgili başka bir kaynakta, hâne başına 25, bivelerden ise 6 akçe alındığı açıkça belirtilmiştir.[115]

Burada izâh edilmesi gereken diğer bir vergi türü, olağanüstü durumlara has avârız vergisidir. Avârızla ilgili kânunnâmelerde bilgi yer almamakla berâber, bunun bir hâne vergisi olduğunu, bir hânenin avârız hânesi kabul edildiğini tespit etmiş bulunuyoruz. [116] 1578 - 79 yıllarında Kefe'de avârız vergisi bir hâneden 40 akçe alınıyordu. [117] Bu tarihlerde bütün vergiler gibi avârız vergisi de Kefe mukâtaasına bağlı bir gelir dilimini teşkil ediyor ve iltizâmla işletiliyordu. [118]

Kefe'nin vergiye müteallik nizâmı, bundan ibâret değildi. Köylerin hubûbât, bakliyât ve diğer endüstriyel ürün üretiminden tarh edilen pek çok vergi türü daha mevcut idi. Bunlarla ilgili tek tek izâhât yapmaya gerek görmüyoruz. Bu tür vergilerle ilgili izâhât, kısmen kır üretimi bahsinde yapılacaktır.

2. KEFE'DE YERLİ ÖLÇÜ BİRİMLERİ

İmparatorluğun bütün sancak ve eyâletlerinde olduğu gibi, Kefe'de gerek verginin tarhı, gerek ticârî ve iktisâdî mu 'âmelelerde esas alınan yerli ölçü birimleri mevcut idi.[119] Kânunnâme ve diğer kaynaklardan tespit edebildiğimiz yerli ölçüler, harf sırasına göre izâh edilmeye çalışılmıştır.

2. 1. Aded: Parça, aded demektir. Parça ve adede giren deri, kumâş , kereste ve demir gibi pek çok üründe "aded " kullanılmıştır. Bunların ebâd, ölçü ve ağırlıkları şüphesiz ürünün hammaddesine göre değişiyordu.

---

115 Bkz.BA. KK , *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 43.

116 Kefe' de Avârız hânesi ve gerçek hâne hakkında bkz. yuk. Nüfus, s. 218.

117 Bkz. BA. KK , *Muhâsebe Defteri*. 2283, s. 13.

118 Yıllık 1000 altına iltizâma verilen avârızın iltizâmını üzerine almak husûsunda kadı ve sancak beyi arasında rekâbet mevcut idi. Mesele, merkeze kadar ulaşmıştı (bkz. Kefe beyi Kâsım Bey'e , 15 Ca. 985 / 31 Temmuz 1577 tarihli hüküm; BA, *MD*, XXXI, 102 / 249).

119 Osmanlı Devleti, vergilendirmede sancağı esas alıyor, genellikle burada cârî olan eski vergi kânunları ile berâber yerli ölçüleri de benimsiyordu. Hemen hemen bütün sancakların ayrı kanunları olması gibi, ayrı bir ölçü sistemi de mevcuttur (bu konuda bkz. H. İnalcık, *"İntroduction to Ottoman Metrologiy"*, s. 330 - 331.

Kullanım alanı: Kösele, meşin, deri (post) , hasır, pantalon, bogasi, keçe, kebe, balık, sahtiyân, tarak, bıçak, kendir ip, urgan, kereste, demirçubuğu, testi, leğen, rişte - i penbe, çağşır, kuşak, yorganlık,mismâr - ı levhâ, gön, kenevirçe, hadid, emzik, makrome, mücevveze, padavra [120], mertek, kuru balık (mâhi - i hüşk) .[121]

2. 2. Araba : Bütün ölçülerde olduğu gibi araba da da malın cinsi ölçüyü tâyin ediyordu. Meselâ, 7 adet togi balığı, 1 araba itibâr ediliyordu. Diğer yandan, 100 - 150 batmân dakik, 1 araba , 60 batman dakik yarım araba idi. "Araba" husûsunda küçük - büyük ayrımı da dikkate alınmalıdır. İki tekerlekli araba küçük, dört tekerlekli araba büyük itibâr ediliyordu. M. Bronevskiy, Kırım civârında genellikle iki tekerlekli arabanın kullanıldığını belirtirken, A. Yu. Yakubovskiy, Soğdak, Kerç veya Azak civarlarında 4 tekerlekli arabaların da kullanılığını belirtir.Her iki yazar, bu arabalarda öküz,at ve devenin kullanıldığı belirtir.[122] Bundan başka, küçük arabaya "molça ?", büyük arabaya ise "macâr" deniyordu. Molça ve macâr'ın iki ve dört tekerlekli arabaya tekâbül edip etmediği kesin değildir. Her hâlde çeyrek araba itibâr edilen "kesek" mevcut olup, 1 - 2 kile un taşıyan arabaya bu ad veriliyordu.

Kullanım alanı: hubûbat, balık, meyve, un, tuz, kil, kumâş, bâl, yağ, gön, post, keçe, peynir, havyâr, tahta, dakik. Bilhassa Bâb - ı Tâtâran ve Bâb - ı Kule yoluyle şehre giriş yapan mallarda arabanın yer aldığı görülmektedir. [123] Çoğu maddelerin önce daha küçük kaplara konuldukltan sonra arabaya yüklendiği gözönünde bulundurulmalıdır.

2. 3. Arşın : Bkz. Zirâ '

2. 4. Bardak : Tulumdan az ölçekler için kullanılan, 10 "men" (= 8,3 kg) ağırlığında bir ölçü birimidir. Farsça karşılığı peymâne olup, Tereyağı, revgân - ı sâde gibi yağ türlerinde kullanıldığı görülmektedir.[124]

2. 5. Batmân: 1 batmân - ı hünkârî 6 okka (= 7,698 kg) idi.[125] Kefe kânunnâmesinde yalnız vezn olunmuş sığır gönü ile ilgili sârih bir açıklama mevcuttur. Buna göre, vezn olunmuş bir sığır gönünün 1 batmanı 6 vukiyye (vukiyye ile okka aynıdır) 'dir . [126]1 vukiyye 1,282948 kg.'a tekâbül ettiğine göre, 1 batmân ağırlığındaki vezn olunmuş sığır gönü, 7,698 kg.eder. Bu hesaplama,

[120] Evlerin çatılarına örtülen küçük tahta türü . Artvin yöresinde bu kelime hâlen "bedevre" şeklinde kullanılmaktadır.
[121] Bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa* ..., s. 175 .
[122] Bkz. M. Bronevskiy, Kırım, s. 11; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 95.
[123] Bkz. BA, *TD*, 214, Kânunnâme - i Bâb - ı Tâtârân, s. 1- 2; Kânunnâme -i Kerş, s. 5.
[124] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 175.
[125] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 175.
[126] Bkz. *Aynı defter*, kânunâme - i tamgâ - ı gön, s. 4.

kânunnâmede esas alınan vukiyye (okka)'nin merkezî vukiyye olması hâlinde geçerlidir.

Bir ağırlık ölçüsü olan batmân, pirinç, sabun, helvâ, boya, iplik, ipek, metal türleri, gön gibi maddelerin tartılmasında kullanılıyordu.[127]

2. 6. Çanak: Kânunnâmede " çanak ile tuz, dugi veya kil satılsa, üç ayda ellişer akçe alınur" şeklindeki açıklamadan, "çanak" ın tuz, dugi ve kilin üretim aşamasında ve bundan sonra tüketiciye ulaştırılmasında kullanılan bir ölçü olduğu ve üretim sürecinden ayrı düşünülmediği anlaşılıyor.[128]

2. 7. Çeki : 1 çeki'nin 4 kantâr olup, Kefe ile ilgili olarak, sığır eti ölçümünde kullanıldığı tespit edilmiştir.[129]

2. 8. Çiten : Taman kânunnâmesinde "çiten " ile ilgili açıklama şöyledir : "ve Çerkes'den araba ile 'asel gelse "çiten " ile; çiten dâhi 7 - 8 vukiyye miktârıdır ".[130] Bu açıklamaya göre çiten, 'asel (bâl) ve benzeri sıvı maddelerin konulduğu bir ölçü idi. 7 - 8 vukiyye (okka) ağırlığında idi. Çiten, araba, ve benzeri nakliye vâsıtalarında bir ölçü birimi itibâr ediliyordu.[131] Sözkonusu ölçünün, Çerkes ülkelerinden ithâl edilen mallarda kullanıldığı belirtilmiştir.[132]

2. 9. Çuvâl : Kefe kânunâmesine göre çuvâlın ölçüsünü tâyin edemiyoruz. Akkerman'da 1 çuvâl 2 kantâr , 1 çuvâl un 4 kile, 1 çuvâl pirinç 18 kile, 1 çuvâl fındık ezmesi 2,5 kile idi.[133] Kânunnâmelerde tâze meyve, sabun[134] ,her türlü hubûbat, mercimek , pirinç taşıma ve ölçümünde kullanılıyordu.[135]

2. 10. Dâne : Tâne, tek parça anlamına gelmekte olup, değerli kürk, kuşak, gömlek pantalon ve bunun gibi giysi türleri için kullanılıyordu. Kânunnâmelerde yer

---

[127] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 175. Aynı defter, s. 4.
[128] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i ihtisâb - ı Kefe. s. 1.
[129] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 176.
[130] Bkz. Aynı defter, Taman iskele kânunnâmesi, s. 6.
[131] Artvin yöresinde "çatan" isminde. ağaç çubuklarından ürülmüş ve arabaya konularak sebze, meyve, saman ve benzeri maddelerin taşındığı bir kap bulunmaktadır (bunun bütün Anadolu'da yaygın olduğu hakkında bkz. H. İnalcık. "*İntroduction to Ottoman metrology*". Turcica ,XV (paris 1983), s. 312).
[132] M. Berindei - Gill Veinstein'den naklen. H. İnalcık. "*Aynı makâle*", s. 312.
[133] H. İnalcık. *Aynı eser*. s. 176.
[134] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i ihtisâb - ı Kefe. s. 1.
[135] Bkz. *Aynı defter*, kânunâme - i gümrük - ü İskele - i Kefe. s. 3.

almamakta, ancak, Kefe gümrüğünde işleme tâbi tutulan mallar için kullanıldığı görülmektedir. [136]

2. 11. Fıçı : Kefe hamr kânunnâmesinde fiçı, kendisinin askatlarına göre detaylı bir şekilde izâh edilmiştir. Fıçı'dan küçük ölçü birimleri, en küçüğünden başlamak üzere medre, vâril ve karatil idi. Fıçı , bu ölçeklerin en büyüğü idi. 1 - 20 medre 1 vâril; 20 - 40 medre 1 karatil; 40 medreden yukarısı 1 fiçı idi.[137] Bu durumda, 1 fiçı karatilin, 1 karatil vârilin iki katıdır. 1 - 20 , 20 - 40 gibi oldukça elastikî ölçülerin kullanılması, dikkat çekicidir. Kanaatimize göre, bir kapta ister 1 , ister 20 medre hamr olsun, bu 1 vâril kabul edilmektedir. Bu bakımdan, 1 vâril, medrenin 20 katıdır.Yirmiyi geçince karatil olmaktadır. Bu ölçekler yalnız hamr için sözkonusu olup, farklı maddelerde değişeceği hatırlanmalıdır. Meselâ, balığın 1 fiçısı 52 medre itibâr edilmiştir.[138] Kefe'de fiçının kantara nispeti tam açıklanmamışsa da, vâril ve karatilin nispetleri, fiçıyı da izâh etmektedir. Meselâ, havyârın 1 karatili 7, 5 kantârdır. Yukarıda açıklandığı üzere, fiçı karatilin iki katı olduğuna göre, en çok 15 kantar , en az ise 7,5 kantardır. [139]Akkerman'da 1 fiçı 2 sihâf, 2 sihâf ise 8 kantâr itibâr ediliyordu.[140]

Ölçü ve taşıma bakımından fiçının kullanıldığı başlıca alan, hamr (şarap) idi. Bundan başka, togi balığı ve hertürlü balık, sirke, bâl ,arakî, yağ ve bunun gibi bilhassa sıvı maddelerin ölçümünde kullanılıyordu.[141]

2. 12. Kat : 1 parça demektir. Kefe kânunnâmelerinde yer almamakla birlikte, Kefe gümrüğünde işlem gören mallarda kullanıldığı müşâhade edilmiştir. Kadife, sof - ı dervazî, [142] melvân, alaca, rişte, kaftan,hırdavât, düstâr - ı külâh,[143] bogasi, yorganlık, kâlî, düstâr - ı sır, muhalles ?, [144] bitâne, kemhâ, atlas, makrome, kuşâk, çuka, pişûrî,[145] şamlâ,kemerbând, kuzgân, kündeki, resen, post - ı mişkâv, fota, kutnî, gön - i esb , aba, kesânî, tafta, dülbent [146] gibi tekstil ürünlerinde kullanılıyordu.

2. 13. Karatil : İtalyanca menşe 'li bir ölçü olup "karatello" ya tekâbül etmektedir. [147] Fıçı'nın bir alt birimidir. 1 karatil 20 - 40 medre (hamr için), 7,5

---

[136] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser* , s. 176.
[137] Bkz. *Aynı defter*, hamr kânunnâmesi, s. 3 - 4.
[138] Bkz. *Aynı defter*, Kefe hamr kânunnâmesi , s. 3, 4 ; Azak Mâhi (balık) kânunnâmesi, s. 7 - 8 .
[139] Bkz. Koba kânunâmesi, s. 6. Bu konuda ayrıca bkz. vâril, karatil, medre.
[140] H. Inalcık, *Aynı eser*, s. 176.
[141] Bkz. *Aynı defter*, Kefe ihtisâb ve Tâtâr Kapısı kânunnâmeleri, s. 1 - 2 .
[142] Bkz. H. Inalcık, *Aynı eser*, metin transkripsiyonu, s. 12- 13.
[143] Bk. H. İnalcık, *Aynı eser*, metin transkripsiyonu, s. 17 .
[144] H. Inalcık, *Aynı eser*, metin transkripsiyonu, s. 18.
[145] H. İnalcık, *Aynı eser*, metin transkripsiyonu, s. 22 .
[146] H.İnacık, *Aynı eser*, metin transkripsiyonu, s. 24 - 32.
[147] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 177.

kantar (havyâr için) ' a eşittir. Havyâr'da 6,5 - 10 kantâr arası 1 karatil kabul edilmiştir. 6,5 kantardan aşağısı 1 mizâne'dir. Hamr için bir varilin iki katı olan karatil, havyârda 1,5 katıdır. 1 karatil, 2 mizâne'dir (havyâr).[148]

2. 14. Kesek : Araba'nın 1/ 4'ü . Bkz. Araba

2. 15. Kıt 'a : Kefe kânunâmelerinde yer almamaktadır. Kefe gümrüğünde işlem gören ürünlerde bir parça, ünite anlamında kullanılmıştır. 1 denk [149]tiftik kumâş , 50 kıt 'a itibâr ediliyordu. Sof, sahtiyân, çuvâl, yük örtüsü, post ve bunun gibi mallar için kullanıldığı tespit edilmiştir.[150]

2. 16. Kile (keylçe) : Hubûbât alanında kullanılan bir ölçü birimidir. İmparatorluğun bütün sancak ve eyâletlerinde farklı kile ölçüleri kullanılmakta olup birbirini tutmamaktadır. Alış verişlerde aradaki fark , İstanbul kilesine göre düzeltilirdi. Bir İstanbul kilesi, "buğday ile doldurulduğu zaman 400 dirhemlik yirmi İstanbul okkası gelirdi". [151] 1 dirhem 3, 207 gram'a denk olup[152], bir İstanbul okkası, 1,282 kg. ağırlığındadır. Dolayısıyle, 1 İstanbul kilesi, buğday esasına göre, 20 İstanbul okkasına, o da, 25, 656 kg' a denktir.

Kefe kânunnâmelerinde Kefe, Kerç ve Azak'ın müstakil kileleri olduğu belirtilmiş, ancak bunların ağırlıkları tasrih edilmemiştir. Kefe ile ilgili KK. Baş Muhâsebe, 2283 no'da kayıtlı muhâsebe defterinde yer alan bir şerhten Kefe kilesini tespit etmiş bulunuyoruz. Sözkonusu defterde, "nüzûl - ı hassa " tesmiye edilen buğdayın miktârı 3820 kile olarak verilmiş, sonra İstanbul kilesi ile hesaplanmış ve İstanbul kilesine göre 7640 kile olduğu belirtilmiştir. İlk verilen kilenin nereye âit olduğu belirtilmemişse de, Kefe kilesi olduğunu düşünüyoruz; zirâ, yukarıda da belirtildiği üzere, bu defter bir Kefe mukâtaası muhâsebe defteri olup, Kefe'nin yıllık gelir ve giderlerini ele almaktadır. Kile ile ilgili açıklama, Kefe kilesinin dışında bir hesap sözkonusu olduğunda verilmiştir. Bu durumda, İstanbul kilesine tahvil edilen buğday Kefe kilesine bölündüğünde, 2 rakamına ulaşılır ki, 1 Kefe kilesinin 2 İstanbul kilesine denk olduğunu gösterir.[153] Bu bilgiler ışığında, Kefe kilesinin tespiti kolaylaşmaktadır. 1 İstanbul kilesi 25.656 kg. olduğuna göre, 1 Kefe kilesi, 51. 312 kg. ağırlığındadır. İstanbul kilesi , 400 dirhemlik 20 İstanbul okkasına denk olduğuna göre, Kefe kilesi aynı ölçülerdeki 40 İstanbul okkasına denk düşmek durumundadır.

---

[148] "Vârilin nısfı, (burada hod şeklinde okunan bir kelemeye anlam veremedik) karatilin sülüsüdür" (bkz. Aynı defter, Koba kânunnâmesi, s. 6) . Bu, yarım vârilin 1/ 3 karatile denk olması demektir ki, 1 karatilin 1,5 vâril ettiğini gösterir.

[149] Azak'da bir denk veya yük ipek, 79 kg.'a eşit idi (bkz. H. Inalcık, " *Yük (himl) in the Ottoman silk trade, mining and agriculture*", The Middle East and the Balkhans..., s. 434.

[150] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 177.

[151] M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 187.

[152] M. Sertoğlu, Aynı eser, s. 86.

[153] Sözkonusu kayıt için bkz. BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 43.

Azak kânunnâmesinde kesin ölçüler belirtilmese de, Kefe kilesine kıyasla Kerş ve Azak kileleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bunlardan yola çıkarak Azak ve Kerş kileleri hakkında da birtakım sonuçlar elde etme imkânı mevcuttur. Azak balık kânunnâmesine göre, Kerş ve Azak'ın büyük ve küçük olmak üzere iki kilesi mevcuttur. Azak ve Kerş'in büyük kileleri aynıdır. Azak'ın küçük kilesi ise Kefe kilesine denktir.[154] Bu durumda, Azak 'ın küçük kilesinin 51,312 kg. , yâni , 400 dirhemlik 40 İstanbul okkasına denk olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kerş'in küçük kilesinin de aşağı yukarı aynı ölçekde olduğunu tahmin ediyoruz.

Kırım kilesi hakkında elde mevcut bilgiler, Azak ve Kerş'in büyük kileleri hakkında da bâzı tahminler yürütülmesine imkân tanımaktadır. 1 Kırım kilesi (bessere) , 4 İstanbul kilesi kadardı.[155] Bu da, 102.624 kg'a tekâbül eder. Kırım kilesi(bessere), Altın Ordu döneminden itibâren devâm eden yerli ve eski kile olduğuna göre, Azak, Kerş ve diğer eski Altın Ordu vilâyetlerinin bu kile veya buna yakın bir ölçeği kullandıkları, Ceneviz hâkimiyetinden sonra ise, buralarda yeni bir kilenin kullanılmaya başlandığını düşünüyoruz. Kefe kilesi ile berâber, Azak ve Kerş'in küçük kileleri büyük ihtimalle Ceneviz hâkimiyetiyle berâber kullanılmaya başlanmıştır. İşte bu bilgilerden yola çıkarak, Azak ve Kerş'in büyük kilelerinin Kırım kilesi ile aynı olduğunu sanıyoruz.

2. 17. Lidre : Kefe kânunâmelerinde yer almamaktadır. Kefe gümrüğünde işleme giren ipek, ibrişim ve gümüş gibi maddelerin ölçümünde kullanıldığı tespit edilmiştir. Standart 1 lidre, 100 dirhem idi. Bu , aynı zamanda 1 lidre ipeğin miktârını verir.[156]

2. 18. Medre : Kefe kânunnâmelerinde fıçı, karatil, vâril şeklinde yukarıdan aşağıya sıralanan ölçeklerin en küçüğü olarak karşımıza çıkmakta, ancak kesin bir ölçü verilmemektedir. [157] Bir şarap ölçeği olan , yağ ve bunun gibi sıvı maddeler için de kullanılan medre, Ö.L. Barkan'a göre 7 - 8 okka, veya Ağrıboz kânunnâmesine göre 40 kûze, yâni 55 okkaya eşittir.[158] Semendire'de ise, 1 medre, 4 pinte ağırlığında idi.[159]Her iki durumda şarabın sözkonusu olduğu ölçekte ne kadar bir standart farkı olduğu dikkat çekicidir.

---

[154] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i mukâtaa - ı mâhi- i Azak. s. 7.
[155] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 177.
[156] H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 178.
[157] Bkz. *Aynı defter*, hamr kânunnâmesi. s. 3 - 4 .
[158] Ö. Lütfi Barkan için bkz. , H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 178.
[159] 1 pinte = 4 okka=5,6 kg (bkz. B. McGOWAN, "*Food supply and taxation on the Middle Danube (1568 - 1579)* ", Archıvum Ottomanıcum, I (Mouton 1969), s. 173).

2. 19. Men : Kefe kânunnâmelerinde yer almayan , yalnız Kefe gümrüğünde işleme giren çivid, bakır, ipek, biber, un, pirinç gibi maddeler için kullanıldığı görülmektedir. Standart 1 menin 833 g. Olduğu tespit edilmiştir. [160]

2. 20. Mizâne : Koba kânunnâmesinde mizâne açık olarak tanıtılmıştır : "Kânun - u mukarrer budur ki , 4 kantâr sâfî olsa, mizânedir". 4 - 6 kantâr arası 1 mizâne , 6,5 kantârdan yukarısı 1 karatil sayılıyordu. 1 mizâne yarım karatil, 2 mizâne 1 karatile denk idi. Şarap ve diğer sıvı maddeler için kullanılıyordu.[161]

2. 21. Nugi : Kefe kânunnâmelerinde yer almamakta, gümrüğe giren çivit, kalay, ipek , tereyağı gibi mallarda kullanıldığı görülmektedir. Doğu Anadolu'da 1 nügi, 200 dirhem idi.[162]

2. 22. Okka : Bkz. vukiyye

2. 23. Pâre : Bir parça, tâne anlamında, tafta, canfes,çadır bezi, kirpâs, keten, gön, rişte, pişûrî gibi pamuklu, yünlü, keten ve deriden mâmûl mallar için kullanılmıştır. Kânunnâmelerde yer almamakta, ancak Kefe gümrüğünde işleme giren mallarda çok sık geçmektedir. Akkirman kânunnâmesinde 1 pâre , 100 parça kirbâs, 15 - 60 zirâ ' pamuklu kumâşı ifâde ediyordu.[163]

2. 24. Pastav : Kefe kânunnâmelerinde yalnız tûte - i cemrî kânunnâmesinde çuka husûsunda kullanılmakta, ancak standardı tasrih edilmemektedir.[164] H. İnalcık, balyalanmış , denk edilmiş kumaşlarda "top" un muadili olarak kullanıldığını belirtir.[165]

2.25. Sandık

Kefe ihtisâb kânunnâmesinde arâkî sabun için kullanılmış , ancak standardı tasrih edilmemeşitir.[166] Kefe gümrüğünde, çini, kurutulmuş meyve ve şeker için

---

[160] Bkz. H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 179.
[161] Bkz. *Aynı defter*, Koba kânunnâmesi, s. 6.
[162] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 179.
[163] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180.
[164] Bkz. *Aynı defter*, tûte - i cemrî kânunnâmesi, s. 2.
[165] H. Inalcık, *Aynı eser*, s. 181.
[166] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i ihtisâb - ı Kefe, s. 1.

kullanıldığı görülmektedir. 1 sandığın 60 okka şeker, sabun,afyon; 222 okka incire eşit olduğu, Akkerman'da 1 sandığın 2 kantâr olduğu tespit edilmiştir.[167]

2. 26. Sâpo (veya sâpu) : Kefe gümrük kânunâmesinde 16 kile tuzun 1 sapo itibâr edildiği belirtilmiştir.[168] Bu durumda, kefe kilesine göre 820,992 kg., İstanbul kilesine göre 410 ,496 kg. ağırlığında tuzu ifâde etmektedir. [169]

2. 27. Som : İlyanca "sommo" dan geldiği belirtilmiştir.[170] Kefe iskele kânunnâmesinde ipek için kullanılmakta, satandardı tasrih edilmemektedir. Sözkonusu kânunnâmeye göre, 1 som ipek 200 akçedir.[171]

2. 28. Sepet : Kefe kânunnâmelerinde, yalnız tâze meyve husûsunda sık sık kullanılmış, standardı verilmemiştir.[172] H. İnalcık, 80 kg. ağırlığında bir ölçek olduğunu belirtmiştir. [173]

2. 29. Sevb (esvâb[174]) : Kânunnâmelerde yer alan "esbâb" kelimesinin "esvâb" olması gerektiği husûsunda yanılmıyorsak, her türlü kumâşı ifêde edecek şekilde sıkça kullanılmaktadır.[175] Kefe gümrüğüne giren tiftikli kumaş , bogasi, halı, kaftân, kürk, kemhâ, dolama, alaca gibi kumaşlar için kullanılan bir ölçü birimi olduğu görülmektedir.[176]

2. 30. Tahtaç : Kefe kânunnâmelerinde yer almamaktadır. Kefe gümrüğüne giren mallarda 1 adet deri manasını hâvidir.[177]

---

[167] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180

[168] Bkz. *Aynı defter*,kânunnâme - i iskele - i Kefe, s.3.

[169] H. İnalcık, Peysonel 'den naklen, 80 kile tuzun 1 sapo ettiğini belirtmiştir (bkz. *Aynı eser*, s. 180).

[170] Berindei and Veinstein'den naklen, H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180.

[171] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i iskele - i Kefe, s. 3.

[172] Bk. yuk . Vergiler, s.320.

[173] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180.

[174] Kânunâmelerde kumâşlar için kullanılan "esbâb" kelimesinin "esvâb" olması gerektiğini düşünüyoruz (mislâl olarak bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i iskele - i Kefe, s. 3. Burada açıkça "esbâb" yazılmıştır. Ancak, bunun yanlışlıkla yazılmış ve doğrusunun "esvâb" olduğunu düşünüyoruz).

[175] Bkz. yuk. Vergiler, s 313, 324.

[176] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180; *Aynı eser*, metin transkripsiyonu. s. 9 .

[177] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 180.

2.31. Tâk : Kânunnâmelerde yer almamakta, Kefe gümrüğünde tiftik, sırmalı, ipek , pişûrî, atlas, kemhâ, kaftân, tafta, bayrâmî, dârâyî, kesânî türünden kumaşlarda ve kürklerde kullanıldığı gözlenmiştir. 2 "tâk" bir bohça idi.[178]

2. 32.Taraf : Bilhassa mersin ve togi balığı gibi büyük ve ağır balıkların parçalanarak taşınır hâle getirilmesi sonunda elde edilen parçalara taraf denmektedir. Balığın iki parçaya ayrılması ile elde edilen parçalara taraf deniliyordu.[179]

2. 33. Tây : Balya, denk, paket , boğça hâlinde pek çok kumaş parçasını ihtivâ etmektedir. Kefe kânunnâmelerinde de geçmektedir. [180] 700 parça pamuklu kumâş ve 70 parça astarlık bezin 1 tây itibâr edildiği belirtilmiştir.[181]

2. 34. Top: Katlanarak veya sarılarak bağlanmış kumâş anlamındadır.[182] Kefe'de , 1 top bez, 20 zirâ ' itibâr ediliyordu.[183] Vâle (bir çeşit ipek kumaş), tâfta(bir çeşit ipek kumâş) ve yünlü kumaşlar için kullanıldığı tespit edilmiştir.[184]

2. 35. Tulum : Kefe ihtsâb kânunnâmesinde bâl ve yağ gibi sıvı maddeler için kullanılmış, standardı verilmemiştir. Aynı maddeler vâril ile de taşınmakta olup, bal ve yağ için bir vârilden 12 , tulumdan 6 akçe alınması öngürülmüştür.[185] Bu durumda bal ve yağ için, tulum, vârilin yarısı miktârındadır. Akkerman'da bir tulum bal 1,5 kantar; 1 tulum yağ ise 5 kantar yağ itibâr ediliyordu.[186]

2. 36. Vâril : Kânunâmelerde hamr (şarap) için yaygın olarak kullanılmıştır. 1-20 medre arası 1 varil kabul edilmiştir. Hamr için 2 varil 1 karatil, havyâr için 1,5 vâril 1 karatil nisâbındadır.[187] Havyârda 2,5 kantâr 1 vârildir.Bu temel standart olup, 4 kantardan aşağısı vâril, yukarısı mizâne kabul edilmiştir. Vârilin mizâneden düşük bir ölçü olduğu görülüyor .[188] Akkermân kânunnâmesine göre 1 vâril , zeytin için 3 kile, Ceneviz'de 15 yüzyılın ortalarında genel olarak 57 kg. ağırlığında idi.[189]

---

[178] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 181 .
[179] Bkz. *Aynı defter*, Azak balık mukâtaası kânunnâmesi, s. 7; Ayrıca bkz. H. İnalcık. *Aynı eser*. s. 181.
[180] Bkz. *Aynı defter*, Kânunnâme - i Bâb - ı Tâtârân . s. 1.
[181] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 181.
[182] Ş. Sami , *Kâmûs - ı Türkî*, s. 888.
[183] Bkz. *Aynı defter*, Kânunnâme - i iskele - i Taman, s. 6 .
[184] Bkz. H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 181.
[185] Bkz. *Aynı defter*,Kânunnâme - i ihtisâb - ı Kefe, s. 1.
[186] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 181.
[187] "Yarım vâril = karatilin sülüsu" (bkz. yuk. Karatil)
[188] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i Koba, s. 6.
[189] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 181.

2 . 37. Vukiyye (okka) : Standart İstanbul vukiyyesi 400 dirhem (= 1,282945 kg.) ; 18 vukiyye 1 batmân, 44 okka 1 kantâr , 176 okka 1 çeki idi.[190] S. Faroqhi'nin tespitlerine göre, 7092 kg. bâl, 5541 vukiyye; 2650 kg. bâlmumu 2000 vukiyye idi.[191]Mezkûr ölçü,Kefe kânunnâmelerinde yer almakta, ancak kesin standart verilmemektedir. Bu kânunnâmelerden öğrendiğimiz, vezn olunmuş bir sığır gönünün 1 batmanının 6 vukiyyeye eşit olduğu[192] ve 1 çitenin 7 - 8 vukiyye ettiğidir.[193]

2. 38 . Zirâ ' (arşın) : İstanbul'da standart pazar arşını tekstil için 68, kereste için 75,8 cm.'dir.[194] Kefe kânunnâmelerinde zira ' (arşın) ile ilgili açıklama yoktur. Sâdece 1 top 'un 20 zirâ ' ettiği belirtilmiştir [195]ki , bundan bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Zirâ ', tekstil, kereste, mimârî, inşâ 'at malzemelerinde yaygın olarak kullanılan ölçüdür.

3. KEFEVÎ AKÇE

Kefe'de, kontrolü Osmanlı merkezi tarafından yürütülen "kefevî" akçe yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Bunun darb yeri de Kefe idi. Kefevî akçenin Kırım Hanlığı kanalı ile Altın Ordu 'ya kadar inen bir geçmişi olduğu şüphesizdir.[196]

Altın Ordu döneminde Azak, Kırım Hanlığı zamânında ise Azak'la berâber Kefe yaygın para merkezleri olarak dikkat çekerler.[197] Kırım Hanlığı zamânında, Altın Ordu parasının karakteristik çizgileri varlığını korumuştur. Kırım Hanlığı'nın paralarında mevcut olan "Hinduizm - Brahmanizm dinindeki yıkıcı tanrı Sivâ'nın sembolü" olduğu belirtilen dişli yaba figürü, Hazârlardan itibâren kullanılan yaygın

[190] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 179.
[191] S. Faroqhi, *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, s. 96.
[192] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme - i tamgâ - ı gön. s. 4.
[193] *Aynı defter*, kânunnâme - i iskele - i Taman, s. 6.
[194] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 175.
[195] Bkz. *Aynı defter*, kânunnâme- i iskele - i Taman, s. 6.
[196] Altın Ordu devleti, gümüş ve bakırdan paralara sâhip idi. Altın para kullandıkları tespit edilmemeşitir. Kebek Hân (1318 - 1326) zamânında para ıslahâtı yapılmış ve 6 dirhem (=19,20 gr.) ağırlığında gümüş ve 0,80 gr. ve daha küçük paralar bastırılmıştı.Bunların en küçüğüne "tenki" deniyordu. Altın Ordu Devleti'nde para birimi "tenki" idi (bkz. Nurettin Ağat, *Altın Orrdu (Cûcioğulları) Paraları Kataloğu (1250 - 1502)* , İstanbul 1976, s. 47, 48).
[197] "Altın Ordu'da Özbek Hân (1312 - 1342) zamânında paralar Saray'da, Bulgar'da , Mokşa'da, Kırım'da , Azak'da ve Hârizm'de basılırdı." Azak'da para bastırılması bütün Altın Ordu devrinde sürmüştür (bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 111, 115, 116, 117, 118). Altın Ordu paralarının basıldığı merkezler için ayrıca bkz. Mübârek Mehmed. *Meskûkat - ı Kadime - i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1318, s. 210; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 86, 87; Nurettin Ağat. *Aynı eser*, s. 52. 148 - 154).

bir sembol olup, aynı sembol Ceneviz paralarında da yer alıyordu.[198] Ceneviz paralarının bir tarafında Cenevizce, diğer tarafında Türkçe yazılı bu taraklı tamga bulunuyordu.[199]

Kırım hanları tarafından basılan ilk gümüş para 845 / 1441 - 1442 tarihlidir. Kırım 'ın en önemli darphâne merkezî Altın Ordu zamânında da aynı fonksiyonu yürüten Eski Kırım (Solhat) idi. Martin Bronewskiy 1578 'de Eski Kırım'ı ziyâret ettiğinde buradaki darphânenin faal olduğunu müşâhade etmişti. Retrowski'nin Mengli Giray Hân zamânına âit koleksiyonuna göre başlıca para basım yerleri Kırım (Solhat) , Kırk Yer ve Kefe idi. [200]

"Osmanlı belgelerinde , Kırım hanlarına âit gümüş para , "kefevî akçe" veya "kefevî" olarak zikredilmiştir."[201] Bu akçe, Kırım ve Kefe'de yaygın olarak kullanılmakta, vergiler buna göre toplanmakta, sancak veya eyâlet bütçelerinden yapılan bütün harcamalar buna göre yapılmaktadır. Kefevî akçe, Kefe ve Kırım'lı veya bu bölge ile ticâri münâsebette bulunan tüccârlar sâyesinde Bursa'ya da götürülmüştür.[202]

Osmânî akçe, Kırım'da geçmiyordu. [203]Kefe'de ise yaygın olarak kullanılıyordu. Hesaplar önce Kefe akçeleriyle yapılıyor, sonra "osmânî" karşılıkları veriliyordu. Muhâsebe defterlerinde "sikke - i hasene " tesmiye edilen Osmanlı altını da kullanılıyordu.

3. 1. Kefevi Akçenin Ağırlığı ve Osmânîye Oranı

Kefevî akçe, gerek ağırlık, gerek değer bakımından osmânî akçenin her zaman altında seyretmiştir. Belli yıllarda osmânî ve kefevî akçelerin ağırlıkları aşağıda görülmektedir.

Tablo LVIII: Belli Tarihlerde Kefe ve Osmânî Akçelerin Ağırlıkları[204]

Osmânî		Kefevî	
Tarih	Ağırlık(gr.)	Tarih	Ağırlık (gr.)
1444	1.01	1441	0.7

[198] N. Ağat, *Aynı eser*, s. 48,50,51.
[199] E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 16.
[200] H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 185 ; Hâlim Giray, *Gülbün - i Hânân*, s. 24.
[201] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 185.
[202] H. İnalcık, kefevî akçenin Bursa kadı sicillerinde yer aldığını tespit etmiştir (bkz. *Aynı eser*, s. 185).
[203] E. Çelebi, osmânî akçenin Kefe' de geçtiğini , ancak Kırım'da geçmediğini belirtir (bkz. *Seyâhatnâme*, VII,s. 353).
[204] Kaynak : (Osmânî akçe) Halil Sâhillioğlu'ndan naklen. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire...*(Editör: H. İnalcık - D. Quataert) s. 954 - 955; (Kefevî akçe) Retowski'den naklen , H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*s. 186 - 187.

1451	0.98	1454	0.7
1460	0.93	1462	0.67 - 0.7
1470	0.88	1466	0.61 - 0.7
1475	0.83	1475	0.55
--	--	1475 - 1490	0. 5 - 0. 77
--	--	1490	0. 52 - 0 . 71
1492	0.731	1492	0.48 - 0.54
--	--	1493	0. 62 - 0 . 7
--	--	1494	0.67
--	--	1501 - 1503	0 . 61 - 0 . 66
--	--	1505	0 . 63 - 0 . 66
1512	0.73	1510 - 1514	0. 5 - 0. 62
--	--	1516	0. 6 - 0 . 61
--	--	1517	0 . 64 - 0 . 66
1526	0.73	1528	0 . 6
--	--	1534	0. 5 - 0.59

Paranın yalnız ağırlığı değil, ayârı, yâni, ihtivâ ettiği gümüş oranı da önem taşımakla berâber, kefevî akçenin ihtivâ ettiği gümüş oranı bilinmediğinden bu konuda mukâyese imkânına sâhip değiliz. TabloLVIII'in verileri gözönünde bulundurulduğunda, kefevî akçe osmânî akçenin 1441 yılında % 69, 1454 yılında % 71, 1462 yılında % 70, 1466 yılında % 74, 1475 yılında % 66, 1492 yılında % 70, 1534 yılında ise % 75'ini meydana getirmektedir. Yıllara göre yüzdelerin ortalaması alındığında, toplam 7 periyodda kefevî akçe osmânî akçenin % 71'ini meydana getirmektedir. Akçe ağırlıklarının sözonusu olduğu yılların her iki akçe için aynı olmadığı ve birkaç yıllık sapmaların mevcut olduğu hatırlanmalıdır.

Aşağıda görüleceği üzere, değer bakımından kefevî akçelerin osmânî akçeye oranları gözönünde bulundurulduğunda, bu iki farklı kriter arasında bir münâsebet bulunmamaktadır. 7 yıllık bir dönemde ağırlık bakımından osmânî akçenin yaklaşık % 71, sonraki yıllar gözönüne alındığında daha fazlasına tekâbül eden kefevî akçe, değer bakımından, 1 / 2, 1 / 5, 1 / 3, 1 / 10, 1 / 12, 1 / 24 gibi oranlara tekâbül etmektedir ki, sikkenin ağırlığı ve değeri arasında doğru bir oranın olmadığını gösterir. Bu durumda, kefevî akçenin ağırlığına göre değerinin az olduğunu, bunun da, taşıdığı gümüş miktârının az oluşu ile ilgili olduğunu ifâde edebiliyoruz. Kefevî akçenin ihtivâ ettiği gümüş miktârı bilinmemektedir.[205]

3. 2. Kefevi Akcenin Osmânî Akçe Karşısında Değeri ve Oranı

Yüzyılın başından, hatta ilk fetih yıllarından itibâren, "kefevî" tesmiye edilen bir tek Kefe akçesi mevcuttur. 1550 yılına kadar bu durum devâm etmiş, bu tarihten itibâren birçok Kefe akçesi ortaya çıkmıştır. Fetihden 1550'li yıllara kadar tek Kefe

[205] Aynı meyanda H. İnalcık 'ın tespitleri için bkz. , *The Customs Register of Caffa...*, s. 186.

akçesi olarak karşımıza çıkan "kefevî akçe" den başka Kefe mukâtaa - muhâsebe ve iltazâm defterlerinde yaygın olarak kullanıldığına şâhit olduğumuz "kefe", "kefe- i cedîd", "kefe - i 'atîk", "cedîd - i kadim - i kefevî" ve "cedîd - i hâlis" gibi Kefe paraları bulunmaktadır.

Yüzyılın başlarından sonlarına doğru Kefe'de tedâvülde bulunan yerli sikkeler ve bunların "osmânî sikke" karşısındaki oranları Tablo LIX'da gösterilmiştir.

Tablo LIX :Kefe Akçelerinin Osmânî Akçeye Oranı

		Kefevî Akçeler ve Oranları					
Tarih	Kaynak	Kefevî	Kefe	Kefe - i cedîd	Kefe - i atîk	Cedîd- i kadîm- i kefevî	Cedîd- i hâlis
1542'ye kadar	BA. TD.214.s.9[206]	1 / 2	--	--	--	--	--
1542 - 1545	BA.TD. 214; BA.MAD.1088.s. 54 - 73	1 / 5	--	--	--	--	--
21 Eylül 1550 / 9 Eylül 1551	BA. MAD. 71. s. 63	--	1 / 10	--	--	--	--
10 Eylül 1551- 29 Ağustos 1552	BA. MAD. 71. s. 63	--	1 / 10	1 / 3[207]	1 / 10	--	--
30 Eylül 1552 -19 Ağustos 1553	BA. MAD. 71. s. 63	1 / 5	1 / 10	1 / 3	1 / 10	--	--
20 Ağustos 1553- 7 Ağustos 1554[208]	BA. D. KFM. 26369. s. 1- 17	1 / 5	1 / 10	1 / 3	1 / 10	--	--
8 Ağustos 1554- 27 Tummuz 1555	BA. D. KFM. 26369. s. 1- 17	1 / 5	--	1 / 3	1 / 10	--	--
20 Kasım 1577 - 8 Kasım 1578	BA. KK.2283. s.11[209]	--	--	--	--	1 / 24	1 / 12
9 Kasım 1578 - 29 Ekim 1579	BA.KK.2283. s.24	--	--	--	--	1 / 48	1 / 24
30 Ekim 1579 - 1 Mayıs 1580	BA.KK.2283. s.39	--	--	--	--	1 / 40	20
2 Mayıs 1580 - 17 Ekim 1580	BA.KK.2283.s.39	--	--	--	--	1 / 40	1 / 20
18 Ekim 1580 -	BA.KK.	--	--	--	--	1 / 40	1 / 20

[206] Burada, "kadim zamandan beri iki kefevî bir osmânî hesâbı" nın cârî olduğu ifâde ediliyor. Sözkonusu kaynağın tarihi 1542 olup, 1542'den önce 1 / 2 oranının geçerli olduğunu ortaya koyuyor.

[207] Bu tarihte Kırım hânı 1 / 3 yerine 1 / 4 ayârını uygun görmüş, bu arzı merkez tarafından kabul edilmişti. Ancak, 1 / 4 oranının muhâsebe defterlerine yansımadığı görülmektedir.

[208] 11 Gurre - i Ramazan 960 / 11 Ağustos 1553 - Gâye - i Şa 'bân 961 / 30 Temmuz 1554 tarihlerinde ma 'aş ödemesinde 1 kefe. 1/ 12 osmânî oranı üzerinden hesaplanmıştır. Aynı ma 'aş ödemesinde, 1 "pâre"nin, 1 / 2 osmâniye eşit olduğu görülüyor (bkz. BA.*MAD* 90, s. 12) . "Pâre" nin çok nâdir kullanıldığını belirtelim.

[209] Her yılın muhâsebesinin sonunda kefevî paraların osmânîye oranları genellikle verilmiştir. Bâzen direkt verilmeyip, belli bir meblağın diğer para türleri bakımından mu 'âdili verilmiştir. Bu durumda, bâzı hesaplar sonunda bütün para türlerinin osmâni ve birbirlerine oranları tespit edilebiliyor.

6 Ekim 1581	2283, s.50								

Tamâmı kefevî akçenin bir versiyonu olan bu sikkelerden "kefe", "kefe - i 'atîk" ve "kefe - i cedîd", 1550 - 1555 yılları arasında tedâvülde kalmıştır. Hattâ, en eski sikke olan " kefevî" nin de bu dönemde yaygın olmayan şekilde tedâvülde kaldığı görülmektedir. Adı geçen bu sikkelerin kesin olarak hangi tarihte tedâvülden kaltığı tespit edilememektedir.

1551 - 1555 yılları arasında para düzeninde bir kargaşadan söz etmek mümkündür. Bu dönemde yeni para türleri devreye girmiş, bunların nominal ve reel değerlerinde istenilen ayârın tutturulumaması, hazineye zarar vermeye başlamıştı. Bu dönemde para bakımından yaşanan kargaşa, Kırım hânının merkeze ulaşan şikâyetleri ve merkezin buna verdiği cevâb ile divân kayıtlarından izlenebilmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan 16 Muharrem 959 / 13 Ocak 1552 tarihli belge, bu duruma ışık tutmaktadır.[210] Mezkûr belgede, Kırım hânının merkeze gönderdiği mektubdan bahsedilerek, Kırım hânının bu mektubda akçenin a'yârının evvelce 1 / 10 nispetinde iken emr - i şerîf mûcebince yükseltelerek 1 / 3 a'yârında darbedildiği, ancak bunun mâl - ı mîriye zarar verdiği ve 1 / 4 nispetinin uygun olacağını belirttiği ifâde ediliyor. Kırım hânının merkeze verdiği bilgiler arasında, Kefe şehir kethüdâsı, yiğit başı ve bunların yakınlarından mürekkep bir grubun 1 / 4 oranına karşı direndikleri ve bunu engellemeye çalıştıkları haberi de bulunmaktadır. Merkez, Kefe beyine hitâben, Kırım hânının arzı doğrultusunda "kefe" sikesinin 1 / 3'den 1 / 4' e indirildiğini belirterek buna karşı koyanların engellenmesini emrediyor.

Belgenin tarihi dikkate alındığında, 13 Ocak 1552 öncesinde Kefe akçesinin osmâniye oranı 1 / 10 idi ve bu oran belge tarihinden az bir zaman önce 1 / 3 nisbetinde yeniden ayârlanmıştı. Tablo LIX'da yer alan bu tarihle ilgili veriler dikkate alındığında, 1 / 3 nispetinde darbedilen yeni sikkenin tarihi , 9 Eylül 1551'den sonra olmalıdır; zirâ, bu tarihten evvelki hesaplar, "kefe" tesmiye edilen ve 1 / 10 nispetinde olan sikkeye göre tutulmuş olup, 1 / 3 nispetinde bir sikke bulunmamaktadır. Divân kaydında 1 / 3 a'yârında kesildiği belirtilen yeni sikenin adı " kefe - i cedîd" idi ve 10 eylül 1551 - 29 Ağustos 1552 tarihleri arasında tedâvülde bulunuyordu.

1551'e kadar 1 / 5 nispetinde olan "kefevî" akçe, keskin bir şekilde devalüe edilerek 1 / 10 'a düşürülmüştür. H. İnalcık, bu keskin devâlüasyonun sebebini, osmânî akçenin "iyi para" , kefevî akçenin ise "kötü para" durumuna gelmesi , meşhûr gresham kânunu gereğince kefevî akçenin osmânî akçeyi kovması ve osmânî akçenin piyasadan çekilerek piyasanın kefevî akçe ile dolmasına bağlamaktadır. Halkın kefevîden kaçarak osmânî akçeye yönelmesi ,Kırım Hanlığı ve Osmanlı hazînesinin zararına oluyordu . [211]Osmanlı hükûmeti bu durumdan duyduğu endişe

---

[210] TSMA, Koğuşlar, No. 588, Varak 6a'da kayıtlı mezkûr belge, H. İnalcık tarafından yayınlanmıştır (bkz. *The Customs Register of Caffa....* Document VI, s. 169; İngilizce özet, s. 170).

[211] Yeni sikke darbından sonra eski sikkelerin tedâvülde bırakılması, durum daha da karmaşık hâle getiriyor, Kefe akçelerinin birbiri karşısında iyi ve kötü para durumuna düşmeleri kaçınılmaz hâle geliyordu (H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa....* s. 187)

üzerine 1552 öncesinde 1 / 10 olan oranı 1 / 3 şeklinde değiştirdi. Kırım hânı, 1 / 3 oranına göre kefevî akçenin fazla değer kazanacağını ve bunun da yukarıda anlatılan hâdisenin tersine bir sonuç doğuracağını düşünerek ayârın 1 / 4 oranında gerçekleştirilmesini teklif etmiştir. [212]

Tablo LIX'da görüldüğü üzere, diğer kaynaklardan yaptığımız tespitlere göre 1552 - 1555 yıları arasındaki mukâtaa iltazâm kayıtlarında 1 / 4 oranının yürürlükte olduğunu gösteren bir bilgiye rastlanmamıştır. mukâtaa gelirlerinin iltizâma verilmesi üç yıllık periyotlarla gerçekleşiyor ve bu süre içinde ödemelerin hangi para ile yapılacağı baştan şarta bağlanıyordu. Bu nedenle, 1552'de kefevî akçenin 1/ 4 oranında derb edilmesi bunun muhâsebede aynı tarihte yürürlüğe girmesi anlamına gelmemektedir. Diğer yandan, 1 / 4 oranında yeni akçenin darbedilmesi, diğer eski sikkelerin tedâvülden kalkması anlamına da gelmemekte, eski sikkeler takriben 5 yıllık zaman içinde tedâvülde kalmaktadır. Kezâ, divân kararlarında 1 / 4 oranının yürürlüğe konulduğunun belirtilmesi bunun uygulamaya geçtiğini ifâde etmek için yeterli delil teşkil etmemektedir. Merkezden alınan ve divân hükmü olarak taşraya gönderilen kararlar, vilâyet ayârının sert direnci ile karşılaştığında uygulamadan vazgeçilebiliyordu. Nitekim, Merkez 1 / 10 ayârının doğurduğu sakıncaları ortadan kaldırmak üzere 1 / 3 ayârında yeni sikke çıkarmış, ancak Kırım hânı bunu 1 / 4 olarak uygulamıştı. Görüldüğü gibi, mühimme kararları ile uygulama arasında ciddi farklar bulunabilmektedir.Bu bakımdan, aşağıdaki tabloda "kefe - i cedîd" in 1 / 3 oranında gösterilmesi normal karşılanmalıdır.Kanaatimize göre, 1552 tarihinde 1 / 4 oranı yürürlüğe girmiş, ancak bu oran muhâsebe defterlerine 1555'den sonra yansımıştır. Elimizde 1555 yılından sonraki muhâsebe defterleri bulunmadığından, 1 / 4 oranının muhâsebeye ne zaman girdiğini kesin olarak tespit edemiyoruz.

1566 tarihi ile ilgili bir divân kaydı, tahminen 1552'den 1566'ya kadar 1 / 4 oranının uygulandığını göstermektedir. Sözkonusu belge, Kefe sikkesinin 1 / 4 oranında işlem görmesinin doğurduğu sonuçları ve bu dönemde Kefe ve Kırım'ın para meselesini tatminkâr bir şekilde ortaya koyması bakımından da büyük önem taşımaktadır. 25 Şa 'bân 973 / 17 Mart 1566'da Kefe beyine gönderilen hükmün özeti şöyle idi. Kırım hânı merkeze gönderdiği mektûbunda, 1 / 4 oranında kesilen akçelerin tüccâr tarafından toplanarak eritildiği ve bu yüzden piyasada akçe kıtlığının başgösterdiğini belirterek mevcut ayârın bir miktâr düşürüldüğü taktirde bunun ortadan kalkacağını hatırlatıyor. Kırım hânının bu talebi karşısında merkez, iktisâdî

---

[212] H. İnalcık, *Aynı eser* , s. 186. H. İnalcık, Kırım hazinesinin kayba uğramasını üç temel sebebe bağlar: 1- Hazineyi para darbında kârlı duruma getiren önemli bir faktör, nominal değer ile reel değer arasında mevcut olan farkdır. Yeni sikke darbında bu fark , hazineye kalıyordu (nitekim, 1578 yıllarında Kırım'da bulunmuş olan M. Bronevskiy, Kırım hânlarının sık sık "tecdid - i sikke" olayına başvurmak sûretiyle bu işten çok para kazandıklarını ifâde eder.Bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 50). 1 / 3 oranı paranın reel değerini yükselterek nominal değere yaklaştırdığı için hazinenin kârını da yok etmektedir. 2- Kırım hanları Osmanlı hazinesinden "osmânî akçe "üzerinden önemli miktarda para almaktadır. Kefevi akçenin yükselmesi, osmânî akçenin değer kaybı olacağından, bu hanların zararına işleyecektir. 3- Halk, gereğinden fazla değer kazanmış bir sikkeyi Kırım hanlarının darphânelerinde değiştirmekten kaçınacak ve bu, Kırım hazinesinin bu tür işlemlerden sağladığı geliri azaltacaktır (bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 186) .

tedbirden ziyâde polisiye tedbiri uygun görerek bu tür hâdiselere kalkışan kişilerin tutuklanarak küreğe konulmasını emrediyor.[213]

Görüldüğü üzere, bu sefer, 1552 tarihinde ki durumun tersi sözkonusu olup, Kefe sikkesi iyi para, osmânî sikke kötü para durumuna gelmiştir. Belgede açıkça ifâde edildiği üzere, tüccâr itibârî değerinin üstünde saf gümüş ihtivâ eden kefevî akçeyi eriterek satıyor ve bundan kâr elde ediyordu. Bu kârın, memlekette akçe kıtlığı yaratacak kadar câzip olduğu anlaşılıyor.

1552 öncesinde 1 / 10 nisbetinin doğurduğu aksaklağın giderilmesi amacı ile Osmanlı hükûmeti akçanın değerini 1 / 3'e getirmek sûretiyle değerini yükseltmiş, Kırım hânı bu değeri fazla bularak 1 / 4 oranını teklif etmiş ve bu teklif uygun görülmüştü. 1566'da 1 / 4 nispetinin de uygun olmadığının müşâhade edilmesi üzerine Kırım hânı oranın biraz daha yükseltilme sûretiyle kefevî akçenin değerinin düşürülmesini talep ettiği görülüyor.Kırım hânının bu son derece mâkûl teklifi karşısında Osmanlı merkezinin verdiği cevâp, iktisâdî zihniyeti ortaya koyması bakımından son derece ilgi çekicidir: " Buyurdum ki, bu husûsu onat teftiş edüb göresin. Anun gibi tüccâr tâyfesinden ve gayrîden hufyeten etrâfa ve cevânibe akçe alub gidüb kâll idenleri ele getürüb dahi yarar âdemer ile südde - i sa 'âdetime getüresin ki küreğe konula".[214] Osmanlı merkezi örgütü, kötü paranın iyi parayı kovması gibi iktisâdî gerçeği kavramadığı gibi, Kırım hânının akılcı teklifini de reddetmiştir.

Bir Kırım sikkesi olan kefevî akçenin her bakımdan yönetimi husûsunda Osmanlı merkezi ve Kırım Hanlığı arasında geçtiği görülen muhâberât, bir yandan para konusunda Osmanlı devletinin tâkib ettiği politikayı ortaya koyarken, diğer yandan, Osmanlı - Kırım münâsebetlerine de ışık tutmaktadır. Önce para politikasını ele alacak olursak, Osmanlı Devleti'nin, paranın değerinin teşekkül etmesinde piyasa faktörlerini dikkate almaktan çok, merkezî kararları yürürlüğe soktuğu görülmektedir ki, bu anlayış, siyâset ve hukuk, bakımından tâkib edilen merkezî zihniyeti iktisâdî yönden de tamamlamaktadır.[215] Aynı merkezî zihniyet, ticâret bahsinde de müşâhade edilecektir.[216]

---

[213] "Dördü bir osmânî üzere kesilen akçeleri tüccâr tâyfesi hufyeten etrâfa ve cevânibe alub götürüb anda kâll itmekle vilâyetde akça kalmayub bey ' ve şırâ kıllet üzere olub bu ayârdan bir mikdâr terkîn oluncak tüccâr kâll itmesinden ferâgat eylemeleri fehm olunur" (bkz. Kefe beyine,25 Ş. 973 / 17 Mart 1566 tarihli hüküm, BA, *MD*, V,Tıpkıbasım, 463 / 12469. Sözkonusu belge, H. İnalcık tarafından da yayınlanmıştır (bkz. The Customs Register of Caffa...., Document VII, s. 171). H. İnalcık, 25 Şa 'bân tarihini 25 Ramazân okumuştur. Belgenin aslından ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı fotokopiden yaptığımız tedkikde, "25 Şa 'bân" tarihi bize uygun geldi.Diğer taraftan, yukarıda "terkîn" şeklinde yer alan kelime, aslında "terakkî" okunmaya daha müsâit görünse de, H. İnalcık'ın "terkîn" şeklindeki yorumu manaya uygun düşmektedir. Biz de bunu tercih ettik.

[214] Bkz. yuk. 17 Mart 1566 tarihli hüküm.

[215] M. Öztürk, Osmanlı Devleti'nin para konusunda umûmu ve devleti ilgilendiren hususlarda müdâhaleci bir tutumu benimserken, yalnız "ahvâl - i şahsiye" de nispeten serbest bir tutum izlediğini belirtir (bkz. M. Öztürk, "*Osmanlı dönemi fiyat politikası ve fiyatların tahlili*", Beletten, LV/ 212'den *Ayrı basım*, Ankara 1991, s. 91).

[216] Ticâret konusunda müdâhaleci anlayış örnekleri için bkz. aş., Ticâret, s. 508 vd.

Kırım hanlığı bakımından ise, kefevî akçenin her bakımdan tâkib ve kontrolünün Osmanlı merkezinin elinde olduğu, Kırım hânlarının yalnız arz sunmakla yetkili oldukları görülmektedir ki, paranın bir devletin bağımsızlığını tâyin eden göstergelerden biri olduğu hatırlanırsa, Kırım ile Osmanlı Devleti arasındaki tâbi - metbu ilişkilerinin derecesini de aydınlatmaktadır.

Bu iki farklı tarihe âit iki belge, kefevî ve osmânî sikkelerinin değeri ve birbirine oranlarında gözönünde bulundurulan kriterleri de aydınlatıyor. 3, 4, 10 ve bunun gibi nispetlerde kefevî akçenin osmânî akçeye eşitlenmesi, akçe adedinden ziyâde sikkenin ihtivâ ettiği saf gümüş oranına göre gerçekleşiyordu. Meselâ, 3 kefevî 1 osmâni nispeti gözönüne alınırsa, 3 kefevînin ihtivâ ettiği saf gümüş, ancak 1 osmânideki saf gümüşe eşit idi. Ortaya çıkan aksaklıklar, bu oranın gerçek şekilde tutturulmamasından kaynaklanıyordu. 1566 tarihli hüküm, 1 / 4 oranına göre kefevî akçenin osmânîye göre fazla gümüş ihtivâ ettiğini ve tüccârın bunu osmânî ile değiştirmek yerine eriterek gümüş olarak değerlendirdiğini ortaya koyuyor. Bu aksaklıkları gidermek üzere alınan tedbirlerin akçedeki gümüş oranının azaltılması veya yükseltilmesine bağlı olduğunu hatırlatalım. Böylece para devalüe veya revalüe edilmiş oluyordu. Sâdece nispetin arttırılmasının paranın devalüe edilmesi yerine revalüe edilmesi sonucunu doğuracağı açıktır.

Tabloda görüldüğü üzere, 1577 - 1582 yılları ile ilgili muhâsebe defterinden elde edilen bilgilere göre , bu dönemde "cedid - i kadim - i kefevî" ve "cedid - i hâlis" isminde iki Kefe parası mevcuttur. Cedid - i kadim tesmiye edilen sikkenin 1542 - 1551 yılları arasında " kefevî " tesmiye edilen ve osmâniye oranı 1 / 5 olan sikke mi, yoksa, yine 1551 yılına yakın bir dönemde 1 / 10 oranında darb edilen ve "kefe" tesmiye edilen para mı olduğu hususu sârih değildir. Kanaatimize göre, en eski kefevî tedâvülden kalmış, "kefe" sikkesi "cedid - i kadim - i kefevî" adını almıştı. 1551-1555 yıllarında "kefe - i atik" tesmiye edilen sikkenin durumu da sarih değildir. Herhalde bu da daha sonra tedâvülden kalkmıştır.

Cedid - i hâlisin 1577 tarihinden önce ve bu tarihe çok yakın bir zamanda darb ettirildiği hakkında divân kayıtları mevcuttur. 18 Şubat 1577 tarihli divân kaydına göre, bu dönemde "cedid akçe" mevcut idi ve 300 cedid akçe, 1 floriye bedel idi.[217] Mezkûr divân kaydı ve bundan yaklaşık 1,5 yıl sonrası ile ilgili bir divân kaydı birbirleri ile son derece ilgili olup, bu dönemdeki Kefe akçesi hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Önce 18 Şubat 1577 tarihli birinci belgeyi ele alalım. Sözkonusu belgeye göre, bu tarihlerde "cedid akçe" (biz bunun cedid - i hâlis olduğunu sanıyoruz) 'nin

[217] Osmanlı devletinde yabancı sikkelerin yaygın bir şekilde kullanıldığı mâlumdur. Burada sözkonusu olan "flori", "florin" veya "florino" nun Osmanlı lisânındaki söylenişi olup. Venedik "duka" sına tekâbül etmektedir (bkz. H. Sâhillioğlu, "*Osmanlı para tarihinde dünyâ para ve mâden hareketlerinin yeri*", ODTÜ Gelişim Dergisi 1978 Özel Sayısı (Ankara 1978), s. 4: "flori " husûsunda paralel tespitler için ayrıca bkz. M. Akdağ, "*Celâli isyanlarından büyük kaçgunluk*", AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, II/2 - 3 (Ankara 1964), s. 9.

flori karşısındaki oranı 1 / 300 idi. Bu tarihten iki sene evvelinden beri altın ve osmânî akçenin değeri artmış, ancak buna paralel bir ayârlama yapılmamıştı. Kırım hânı, merkeze gönderdiği mektûbunda bu durumun giyecek ve yiyecek fiyatlarını artırdığını, fâkir halkın bundan menfi yönde etkilendiğini , bundan başka, ağniyâ ve aşirrânın narh fiyatlarına büyük bir inadla muhâlefet ettiğini beldirerek "cedîd akçe" nin ayârının flori ve osmâniye göre düzenlenmesini taleb ediyor. Merkez, yukarıda örneğini gördüğümüz şekilde meseleye iktisâdî zihniyetle yaklaşarak taşra güçlerinin yerinde müşâhadelerini dikate alacak yerde, polisiye tedbirlere başvurarak narha muhâlefet edenlerin hakkından gelinmesini emrediyor.[218]

Tüccârın narh fiyatlarına uymamasının sebebi, Kefe akçesinin altın ve osmânî sikkeler karşısında çok fazla kıymetlendirilmesi ve bu nedenle alım gücünün farz edilenden aşağıda oluşu idi. Belgede açıkça ifâde edildiği üzere, yiyecek ve giyecek fiyatlarının narhında osmânî ve altın sikkeler dikkate alındığından, kefevî akçe ile yapılan akçelerde gerek tüccâr, gerek halk zarar ediyordu. Durum, 1551'li yıllarda yaşanan hâdiseden fazla farklı değildi. Bir kez daha kefevî akçe istenmeyen para durumuna gelmişti. Zirâ, altın karşısında gerçek değerinin çok üstüne çıkmıştı.

Yaklaşık birbuçuk yıl sonrasına âit başka bir divân kaydı, gerek önceki umûru özetlemesi gerekse merkezin aldığı tedbirleri ve kefevî akçenin altın karşısındaki oranını izâh etmesi bakımından aynen alıyoruz. "Kefe beyine hüküm ki, cenâb - ı emâret meâb Mehmed Girây Hân dâmet me 'âlehu arz idüb, bundan mukaddemâ vârid olan emr - i şerifin herbir flori üç yüz cedîd akçaya cârî ittirüb tecâvüz idenleri arz idesin deyu fermân olunub ve müşârü'l - ileyh dâmet meâlehu dahî mektûb gönderub; bir kaç def 'adır ki, bu husûs içün südde - i sa 'âdetten emr - i şerîf gönderilmiştir. Bu def 'a dahî icrâ olunmazsa darphânelerimizi külliyen ref ' itmek lâzım gelür. Me 'kûlât ve melbûsâta narh verilmeyince mücedded flori yasâk olmağla kestirdüğümüz akçenin revâcı mümkün değildir deyu ikdâm eyledikleri ecilden; â 'yân - ı vilâyet cem ' olunub fi'l - vâkî mücedded floriye yasâk olmağla mümkün olmayub ve tüccâr tâyfesi her bir altunu altıyüz kefevî akçeye almak üzere metâ 'ların satub , yasağın icrâsı bir vechile mümkün olmamağla; her metâ 'ın öte yakada alduklarına göre kıymet tayin olunub; lâkin metâ 'a diğer baha tayin olunmaz deyu tüccâr tâyfesi 'inâd ve muhâlefet eylediklerin bildirdüğün ecilden; buyurdum ki, vardukda tenbih ve nidâ ettüresin ki, her altun altıyüz kefevî akçe üzere râyic ola. Amma, bir vechile detârik idesin ki, tüccâra zarar olmayub, mâlı nâfi ' ola; şöyle bilesin".[219] Divân kaydında görüldüğü üzere, daha önce Kırım hanlarının defâlarca merkeze sundukları arzlarının dikkate alınmayışı, bir altının 300 kefevî akçe oranında ısrar edilmesi bir sonuç vermemiş, tüccâr bir altının 600 kefevî akça râyici üzerinden alışveriş yapmıştı. Kırım hânı bu durumun devâm etmesi hâlinde darphâneleri

[218] "...Bir altun üç yüz kefevî akçeye virilmesin emr idüb buyûrdum ki; vusûl buldukda emrim mûcebince muhkem bey u şırâ ettüresin ...Anun gibi 'inâd ve muhâlefet iden kimesne var ise sipâhioğulların habs idesin. Ve re 'âyâ ve rencber tâyfesinden olanların te 'dib eyliyesin...ol makûle âşirrâdan olan âğniyâya emr - i şerîfe muhâlif ta 'allül ve inâd ve muhâlefet iddürmeyûb men ' ve def ' eyleyesin" (bkz. Kefe beyine ve kadısına . Selh Za. 984 / 18 şubat 1577 tarihli hüküm. BA. *MD*, XXIX, 186 / 440) .
[219] Kefe beyine. 28 B. 986 / 6 Haziran 1578 tarihli hüküm; BA. *MD*, XXXIV, 71 / 159.

kapatmak zorunda kalacağını arz etmiş , merkez bu fiili durumu tanımak zorunda kalmıştır.[220]

Dikkate alınması gereken diğer bir husus, narh fiyatları ile mukâtaa iltizâm defterlerinde akçe oranlarının farklı olmasıdır.

Yukarıda tahlil edilen iki belgedeki oranlar ile, muhâsebe defterlerinde verilen oranlar dikkate alınarak yapılan tablo LX, Kefe akçesinin gerçek değerinin ne kadar üstünde ve altında oluşunu da göstermektedir.Bu oranların, Osmanlı para ve fiyat tarihinde bir dönüm noktası olan 1584 - 1586 devâlüasyonunun hemen önünde bulunması, ayrıca ehemmiyet taşımaktadır. Zirâ, bu tarihlere kadar altın karşısında aşağı yukarı sâbit değerde seyretmiş bulunan osmânî akçenin değeri de değişecek ve bunun karşısında Kefe akçelerinin de yeniden ayârlanması gerekecektir.[221]

Tablo LX : Akçe - Altın oranları

	Akçeler ve Altına Oranları						
	Osmânî	Kefevî	Kefe	Kefe - i cedîd	Kefe - i atîk	Cedîd - i kadîm - i kefevî	Cedîd - i hâlis
A- MUHÂSEBEYE GÖRE							
1542'ye kadar[222]	1 / 59	1 / 118	--	--	--	--	--
1542 - 1545[223]	1 / 60	1 / 120	--	--	--	--	--

[220] Osmanlı para ve fiyât sisteminde yaygın olan bu durumun sebebi, devletin resmî râyici korumaya çalışması idi. Bu çabalara rağmen " resmî fiyâtın dışında dâima serbest piyasa fiyatları oluşuyordu. Dolayısıyle devlet vergi vebenzeri işlemlerde resmî fiyata sâdık kalıyordu. Ama bâzen devlet, paranın içinde bulunduğu fiili durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Resmî fiyatlarla piyasa fiyatlarını dengelemeye çalışmıştır "(bkz. Mustafa Öztürk, *Bir Asırlık Para Tarihi (1740 - 1840)*, Elazığ 1991, s. 35. Akçenin değerinin devlet tarafından tespit edilmesi hakkında ve bu konudaki uygulamalar hakkında ayrıca bkz. Ergenç Özer, "*XVI. Yüzyılın sonlarında Osmanlı parası üzerinde yapılan işlemlerle ilişkin bâzı bilgiler*", ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 özel sayısı (Ankara 1978), s. 87 vd.

[221] 1584 - 1586 devâlüasyonu için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "*XVI. Asrın ikinci yarısında Türkiye 'de fiyat hareketleri*", Belleten , XXXIV / 136 (Ankara 1970) , s. 576 vd ; H. İnalcık, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisâdî vâziyeti üzerine bir tedkik münâsebetiyle*", Toplum ve Ekonomi..., s. 162 vd.

[222] Osmânî akçe "sultânî" veya " sikkke -i hasene" tesmiye edilen Osmanlı altunu ile bunun muâdili "flori" karşısında 1 / 60 oranını asrın son çeğreğine kadar korumuştur (bkz. Ş. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, s. 956, 957). 1582 tarihli bir divân kaydına göre. 1582 yılında 60 Osmânî 1 altına eşitti (bkz. Kastamonu Sancağı'nda vâki olan kadılara , 6 R. 990a / 1 Mayıs 1582 tarihli hüküm; BA, *MD*, XLVII,88 / 224).Osmânî akçenin altına oranı için ayrıca bkz. H. Sâhillioğlu, "*XVII. Asrın ilk yarısında İstanbul'da tedâvüldeki sikelerin râyici*", TTK Belgeleri Dergisi, I / 2, s. 227 vd.; İsmâil Gâlip, *Takvim - i Meskûkat - ı Osmâniyye*, İstanbul 1307, s. 70 vd.). "Hasene, mücerret olarak altın para demektir. Buna izâfe edilen ikinci isimler, bunun mâhiyetini ortaya koyar. Hasene - i Efrenciyye, frenk altını demektir. Fakat, umûmiyetle hassaten Venedik dükâsına ıtlak olunur. Hasene - i Eşrefiyye , Mısır altını demektir" (Bkz. H. Sâhillioğlu, "*Bir mültezimin zimem defterine göre XV. Yüzyıl sonunda Osmanlı darphâne mukâtaaları*", s. 178. İsmâil Gâlip, Fâtih döneminde basılan Osmanlı altının yalnız "altın" veya " sikke -i hasene" tesmiye edildiğini, Osmanlı tarihiyle uğraşan yabancı müelliflerin ise " sultânî" tesmiye ettiklerini belirtir (bkz. *Takvim - i Muskûkat - ı Osmâniyye* , s. 55).

21 Eylül 1550 - 9 Eylül 1551	1 / 60	--	1 / 600	--	--	--	--
10 Eylül 1551 - 29 Ağustos 1552	1 / 60	--	1 / 600	1 / 180	1 / 600	--	--
30 Eylül 1552 - 19 Ağustos 1553	1 / 60	1 / 120	1 / 600	1 / 180	1 / 600	--	--
20 Ağustos 1553 - 7 Ağustos 1554	1 / 60	1 / 120	1 / 600	1 / 180	1 / 600	--	--
8 Ağustos 1554 - 27 Temmuz 1555	1 / 60	1 / 120	--	1 / 180	1 / 600	--	--
20 Kasım 1577 - 8 Kasım 1578	1 / 60	--	--	--	--	1 / 1440	1 / 720
9 Kasım 1578 - 29 Ekim 1579	1 / 60	--	--	--	--	1 / 2880	1 / 1440
30 Ekim 1579 - 1 Mayıs 1580	1 / 60	--	--	--	--	1 / 2400	1 / 1200
2 Mayıs 1580 - 17 Ekim 1580	1 / 60	--	--	--	--	1 / 2400	1 / 1200
18 Ekim 1580 - 6 Ekim 1581	1 / 60	--	--	--	--	1 / 2400	1 / 1200
B- NARH FİYÂTLARINA GÖRE							
Tarih 1575'den 6 Haziran 1578'e adar	1 / 60	--	--	--	--	--	1 / 300
6 Haziran 1578 ve sonrası[224]							1 / 600

Tablo LX'ın ortaya koyduğu önemli bir hâdise, osmanlı muhâsebe hesapları ile alışverişte uygulanan narh fiyatlarında farklı oranların esas alınmasıdır. 1575'den 1578 'e kadar halk, tüccâr ve şehir a'yânının şiddetli muhâlefetine rağmen uygulanan 1 / 300 oranına karşılık, mukâtaa iltizâm hesaplarının yapıldığı durumlarda, 1 / 720 oranının esas alındığı görülmektedir ki, arada iki katından büyük bir fark mevcuttur. 1578 tarihinde yılardan beri süregelen şikâyetler dikkate alınarak gerçekleştirilen devâlüasyon bile, aslında Kefe akçesinin gerçek değerini yansıtmıyordu. 1578'de alınan kararın 1580 lerde uygulandığı kesin olduğuna göre, muhâsebe oranları ile bu yeni devalüasyon arasanda da en az iki kat fark bulunmaktadır. Bu durumda bile, Kefe akçesi değerinin en az iki katından fazla idi. Osmanlı merkezi, muhasebe hesaplarında, herhalde piyâsa kurlarını esas alıyor, ancak, narh uygulamalarında şuurlu bir şekilde paranın itibârî değerini yüksek tutuyordu.

[223] Bu ve sonraki tarihlerin oranları hakkında, Tablo LIX'daki kaynaklar, ve sayfalar geçerlidir. Kefevî akçenin altına oranı belirtilmemekle beraber, osmâninin altına oranı dâima verilmiştir. Kefevî akçelerin oranlarını, osmâniye göre tespit ettik. Meselâ, 1542'de osmâni akçenin altına oranı 1 / 59 idi. Kefevî akçenini osmâniye oranı 1 / 2 olduğuna göre, 1 altın, 118 kefevî değerindedir.

[224] Merkez, oranın 1 / 300'den 1 / 600 'e çıkarılmasını bile taşradan birkaç yıl boyunca merkeze ulaşan talepler sonunda gerçekleştirdiğine göre, narh fiyâtlarında esas alınan 1 / 600 oranının en az 1580'li yılara kadar geçerli olduğunu düşünüyoruz.

Kırım hânının ifâdesiyle, Kırım darphânelerinin iflâs ve kapanmanın eşiğine gelmesine sebep olan da paranın piyasa değeri ile narh uygulamalarındaki değeri arasında bulunan büyük fark idi.

4. XVI. YÜZYILDA KEFE'NİN İKTİSÂDİ YAPISI, GELİRLER VE DAĞILIMI

Kefe mukâtaası ile ilgili 1520 ve 1542 tarihli tahrir defterleri ve 1542 - 1545, 1551 - 1555, 1577 - 1581 tarihli iltazâm ve muhâsebe defterleri, ilgili periyodlarda Kefe'nin iktisâdî yapısı hakkında oldukça tatminkâr bilgiler vermektedir. Mezkûr kaynaklar içinde 1520 ve 1542 tarihli tahrir defterleri diğerlerinden hem yapı, hem de mâhiyet bakımından büyük çapta farklı olup, aşağı yukarı XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devâm eden Osmanlı - klasik sisteminin ürünüdürler.

Klasik tımar sisteminin kendine has bünyesi içinde ortaya çıkmış bulunan tahrir geleneği, tımar sisteminin ortadan kalkışı, iltizam anlayışının yaygınlaşması, hatta, yüzyılın sonlarına doğru iltizâm sisteminin bile kendi içinde devletçi anlayışı terkederek büyük değişim içine girmesine paralel şekilde yerini diğer anlayışlara terk etmiştir. Bunun esas sebebini, çağın şartları içinde aramak gerektiği kanısındayız. Üç kıt 'a üzerinde yayılmış ; ekonomik, demografik, siyâsî ve askerî bakımlardan sürekli değişim içinde bulunan iktisâdî varlığı merkezin denetim ve kontrolü altında verimli hatta çalışır halde tutmak, herhalde mümkün olmamış; imparatorluk, kaçınılmaz şekilde ekonomik ünitelerin tâkib ve kontrolünü vilâyetlere terketmeğe müsâit bulunan "bütçe" anlayışını benimsemiştir.

Osmanlı Devleti, kurumların finansmanını âdemî merkezî bir şekilde organize etmişti. Bunun sebebi, tımar sistemine yol açan sebeplerden farklı değildi. Zamanın ulaşım imkânları, gerek taşradan merkeze, gerek merkezden taşraya gereken tarzda muhâberâta firsat vermiyor, ayrıca pahalıya mal oluyordu. Bu güçlükler, üretimin yerinde tüketilmesi anlayışı içinde aşılmaya çılışıldı. Mukâtaa ve iltizâm sistemi içinde gelirler yine sancak içinde harcanıyor, sancağın ihtiyaçları karşılandıktan sonra fazlası merkeze gönderiliyordu.[225]

Sancak dâhilindeki bütün yerli harcamalar, sultanın emri ve izni çerçevesinde idi. Askerî ve dinî personelin maaşları, kale, köprü ve mimârî alanındaki inşaat masrafları, Kırım hanları ve Çerkes beylerinin salyâneleri gibi temel masraf kalemlerinde sancak bütçesinden yapılan ödemelerde farklı kayıtlar düşülmüştür. Ancak, bunların tamamı sultanın emrini muhtevidir. Kırım hanları ve çerkes beyleriyle ilgili salyâne bilançolarında ödeme emri " ber- mûceb - i berât - ı şerif" şeklinde belirtilirken[226] mustahfezân ve 'azebân mevâciplerinde ödeme "havâle" sistemine

[225] H. inalcık, *The Customs Register of Caffa*.... s. 101.
[226] BA. KK. *Muhâsebe Defteri*. 2283. s. 3. 4.

göre yapılmıştır.[227]Muhallefât giderlerinde "ber - mûceb - i hüccet - i kadı - i filân" kaydı düşülmüştür.[228]

İlgili bölümde bütçelerin yapısı hakkında gerekli izâhat yapılacağı için, burada teferruata girmeğe gerek görmüyoruz. Burada ,Kefe ve mülhâkatının iktisâdî yapısını incelerken gözönünde bulundurulan faktörleri izâh etmek istiyoruz.

Kefe'de, 1542'den itibâren bütçe anlayışına geçildiği anlaşılmakta ise de, gerçek anlamda eyâlet bütçesi vasfını taşıyan tek kaynak 1577 - 1582 dönemine âit muhâsebe defteridir. 1542 - 1545, 1550 - 1555 yıllarına âit aşağıda belirtilecek olan defterler, daha çok iltizâm kayıtlarını hâvî olup, gerçek anlamda birer bütçe sayılamazlar. Bunlar, iltizâm mukâveleleri, iltizâm bedelleri, teslimât, kefâlet , mukâtaa harçları, mukâtaalarda görevli kâtib ve diğer hizmetlilerin maaşları hakkında genel bilgi vermekte olup, topyekûn vilâyet muhâsebesini ele almaktan uzaktırlar. Bunlardan öğerenebildiğimiz en önemli husus, mukâtaa - iltizâm sisteminin işleyişi, yapısı, mukâtaanın gelir miktârı gibi hususlardır.

Bu bakımdan, 1520 - 1542 yıllarında iktisâdî yapının aydınlatılmasında tek kaynak özelliği taşıyan sözkonusu tahrir defterlerini ayrı bir tablo hâlinde ele alarak tahlil ettik. 1542 tarihli olanı bilhassa kırsal alanın vergi düzeni, dolayısıyle üretim hayatın hakkında da zengin mâlûmâtı hâvi olması, bizim için büyük ehemmiyeti hâizdir; zirâ, Kefe'nin kırsal alanı ile ilgili tek kaynak durumundadır.

Tahrir defterlerinin şehrin iktisâdî yapısı hakkında sağladığı imkânlar değerlenderildikten sonra, sırasıyle mukâtaa - iltizâm kayıtlarını hâvî muhâsebe defterleri ve son olarak gerçek bir bütçe niteliği taşıyan kaynak ele alınmıştır. Mezkûr kaynağın gelirler ve giderler hakkında sağladığı bilgiler bütün detaylarıyle ele alınmıştır.

4. 1. Kefe Mukâtaasının Yapısı ve İşleyişi

Yukarıda belirtildiği üzere, bu dönemlerle ilgili kaynaklar, Kefe mukâtaasının yapısı, işleyişi, farklı dönemlerde uğradığı değişiklikler hakkında da bilgi vermektedirler. Sözkonusu kaynakların bu konuda verdiği bilgiler, mukâtaa -

---

[227] H. İnalcık. sancak ve eyâletlerde âdemî merkezî usûlde yapılan yerel harcamaları "havâle" sistemi altında toplamıştır. H. İnalcık'a göre havâle. bir ödemenin kime. nasıl , hangi kaynakdan ,ne kadar yapılacağını gösteren sultan hükmüdür (Havâle için bkz. H. İnalcık. "*Hawâla*", Eİ2. III, s. 284 vd.

[228] Bkz. *Aynı defter*, s. 7. 9. Her türlü salyâne, ulûfe ve diğer ödemeler. miktar olarak merkez tarafından tâyin edildikten sonra bir hükümle mukâtaa nâzırına gönderiliyordu. Sancak bütçelerinde tanzim edilmiş şekilde karşımıza çıkan giderlar, mukâtaa nâzırının merkezden gelen emirlerle sarfettiği giderleri göstermektedir (Bu konuda güzel bir örnek için bkz. Kefe mukâtaa nâzırına. 23 Za. 975 / 20 Mayıs 1568 tarihli hüküm. BA, *MD*, VII. 504 / 1542).

iltizâm sisteminin işleyişini de bâzı yönleriyle aydınlatmaları bakımından, bu bilgileri değerlendirmenin faydadan ârî olmadığı kanaatindeyiz.

1520 tarihi ile ilgili tek kaynak olan 370 no'lu tahrir defteri, mukâtaa- iltizâm usûlü hakkında detaylı bir mâlumât ihtivâ etmemektedir.Sözkonusu kaynak, " mukâtaa - ı nefes - i Kefe" klişesi altında, 27 adet mukâtaa gelir grubunun ismini alt klişeler hâlinde vermiş ve gelir miktârlarını belirtmiştir. Bunun dışında bilgi bulunmamaktadır.[229]

1542 tarihi ile ilgili olarak tahrir defteri türünden bir kaynak mevcut olmakla berâber, bu tarihten hemen sonraki üç yıla âit mâliyeden müdevver defter, aynı tarihlerle ilgili farklı mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Kefe'nin iktisâdî yapısını araştıran araştırıcılar, bu kaynaktan yararlanmamışlardır.

1542 tarihli tahrir defterinin, bilgi bakımından 1520 tarihli deftere eklediği fazla bir şey bulunmamaktadır. Bu defter , Kefe mukâtaasına bağlı gelir gruplarını "muhâsebe - i muhsûlât ve ihrâcât - ı Livâ - ı Kefe, bi - ma 'rifet - i 'an zü 'emâ - ı Vilâyet - i Rûmeli, emin ;ve İlyâs ? Muhmûd, kâtib" klişesi altında vermiştir. [230] Bu büyük klişenin altında yer alan alt klişeler, iltizâm tarihleri, mültezimler ve bunlarla ilgili mâlumât vermemektedir.

Bu kaynakda Kefe mukâtaasına âit gelirlerin Rûmeli Vilâyeti'ne âit bir zâim ve muhtemelen ona bağlı bir Katib tarafindan tanzim edilmiş bulunması, Kefe mukâtaasının bütün muhâsebe ve işletme kadrolarıyle Rumeli'ye bağlı bulunduğu düşüncesini doğursa da; idârî bakımdan Kefe'nin Rumeli Eyâleti'ne bağlı bir sancak olması yanında, bir sancak olmanın gerektirdiği mâlî kadrolara sâhip bulunduğu, müstâkil bir " mukâtaa nezâreti" olduğu ve "nâzır" tarafindan yönetildiği aşağıda görülecektir. Diğer yandan, sancak statüsünde iken idârî bakımdan Rumeli Eyâleti'ne bağlı olan Kefe'nin, mâlî bakımdan aynı eyâlete bağlı olduğunu gösteren bir belge olmadığı gibi, Anadolu Defterdârlığı üçüncü mukâtaa kalemine bağlı olduğunu gösteren bilgiler bulunmaktadır.[231] Buradaki "zâim" sıfatlı emin ve onun yardımcısı

---

[229] Bkz. , BA. *TD*, 370, s. 483.

[230] Bkz. BA. *TD*, 214, s. 9.

[231] Anadolu Defterdarlığı. 1567- 1568 yıllarında mukâtaa - ı evvel. mukâtaa - ı sânî, mukâtaa - ı sâlis, mevkufatçı, vâridatçı ve tezkireci olmak üzere 6 kalemden meydana geliyordu. Kefe mukâtaası, Saruhan, Karesi. Bolu, Karaman . Erzurum Sivâs ve Trabzon mukâtaaları ile birlikte 3. mukâtaa kalemine bağlı idi . Anadolu Defterdârlığı'nın bu yıllardaki sorumlusu, Şerif - zâde Efendi'nin şâkirtlerinden olan Mustafa idi. (bkz. Ö. Lütfi Barkan. " *H. 974 - 975 (M. 1567 - 1568) mâlî yılına âit bir Osmanlı bütçesi* ", İÜİFM, XIX / 1 - 4 'den *Ayrı Basım*, İstanbul 1960, s. 320, 327. Kefe mukâtaasına dâir muhâsebe kayıtlarının yukarıda bahsedilen sancaklara âit mukâtaaların toplandığı defterlerde yer alması, bu kaynağın doğruluğunu göstermektedir (örnek olarak bkz. 1551- 1555 tarihleri arasındaki mukâtaa kayıtları, BA. *MAD*, 1088, *MAD*, 71). Kefe mukâtaacısının merkezî divândaki mevkii, Avlonya mukâtaacsından sonra, haslar mukâtaacısından önce idi (bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 19). XVI. Yüzyılın sonlarına doğru. Kefe mukâtaası. İstanbul, Ağrıboz, Avlonya ve Bursa mukâtaaları ile berâber Baş Muhâsebe kalemine bağlanmıştır (Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985. s. 168. Nitekim, Yüzyılın son

olan kâtibin Rumeli Eyâleti'nden biri olmasının sebebi, sancakda tanzîm edilip bir nüshâsı merkezde kalan defterin istinsâhı ile alâkalı olmalıdır. XVI. yüzyılda sancaklarda görev yapan mukâtaa sorumlusu nâzır ve eminlerin merkez tarafından tâyin edilen güvenilir kişiler olduğu ve bunların sık sık merkezden verilen tâlimata göre yer değiştirdikleri ve yeni görev yerlerine tâyin olunan emin ve nâzırların eski görev yerlerinin belirtildiği de sık rastlanan bir hâdisedir.

1542 - 1545 yılarının gelirlerini hâvî diğer bir kaynak, mukâtaa gruplarının yapısı, kadroları, iltizâm usülleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu kaynak, 1542 tarihi ile ilgili tahrir defterinin boşluklarını da doldurmuktadır. Mezkûr kaynak, Kefe mukâtaasına bağlı gelir kalemlerini " nezâret - i Vilâyet - i Kefe, ma 'a emânet - i iskele - i Kefe ve Balıklağo, der - uhde - i Hıdır, mütevelli - i sâbık - ı evkâf - ı Osmân Yıldırım Hân der - Brusa fi 29 Ca. Sene 950, ma 'a emânet - i harc - ı hassa" klişesi altında vermektedir.[232] Bundan anlaşıldığına göre, Kefe bir müstâkil mukâtaa nezâretidir. Nâzırı, eski görevi Bursa'daki sözkonusu vakfın mütevelliliği olan Hıdır'dır. Hıdır, bütün Kefe mukâta 'sının nâzırı olmaktan başka, Kefe iskelesinin eminliği görevini de yürütmektedir. Hıdır'ın diğer bir görevi, " harc - ı hassa" eminliğidir. İskele eminliği görevini bir tarafa bırakırsak[233], sözkonusu Hıdır'ın, "nâzır"lık ve "harc - ı hassa" eminliği gibi iki temel görevi berâber yürüttüğü görülmektedir. Diğer bilgiler de gözönünde bulundurulduğunda, Hıdır'ın, merkezden tâyin edilen bir muhâsib ve yönetici olduğu, önceden Bursa'da mütevelli iken, 950 tarihinde Kefe nâzırlığı ve hassa harc eminliğine tâyin edildiği anlaşılmaktadır. "Harc - ı hassa" emini, vilâyetlerde merkeze ulaştırılacak gelirlerin takibçisi olup, pâdişâh hasları, tâbiâtı icabı merkeze bağlı gelir grupları ve sancak bütçesinden yapılan harcamalardan geri kalan gelir fazlasını merkez adına mahsub eden kişidir. İltizamların yapılışını merkeze bir arz'la sunan kişi de yine hassa harc eminidir.Nâzır ve Hassa harc emini, sorumluluğu altındaki bütün mâlî kadroların atanma ve azil işlerinde merkeze arz sunan kişi olarak da karşımıza çıkıyor. Diğer yandan, aşağıda bahsedilecek olan iltizâm usûlü işletmede iltizâmın belli bir mültezime tevcih edilmesi de onun merkeze sunduğu arz ile gerçekleşiyordu. [234]

çeğreğine âit BA.KK. *2283* no' lu muhâsebe defterinin "Baş Muhâsebe" ye kayıtlı bulunması da bunu göstermektedir.

[232] Bkz. BA, *MAD*, 1088, s. 54.

[233] Büyük mukâtaalar, genellikle nâzır ve hassa harc eminleri tarafından yürütülmektedir. Bu mâlî yetkililer, sancak kânunnâmelerinin tanzîmi, sancağın tahriri, vergi nispetlerinin belirlenmesi gibi mâlî ve hukûkî meselelerin organizasyonunda da aktif görev yaparlardı (bkz. H. İnalcık, *Süleyman the Second and His Time* (Editör: H. İnalcık - Cemal Kafadar) İstanbul 1993, s. 82- 83) .

[234] Nâzır ile hassa harc eminliği gibi makâm ve görevleri birbirine karıştırmamak gerekir. Bu iki sorumluluğun farklı kişilerde toplanması da mümkündür. Kefe pratiğinde aynı kişide olduğu görülmektedir. Meselâ, 1577'den 1580'e kadar Kefe nâzırlığını yürüten Süleyman Çavuş, aynı zamanda hassa harc emini idi (bkz. Kefe nâzırı Süleyman Çavuş'a 5 S. 987 / 3 Nisan 1579 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXXVIII, 33 / 97 ; Kefe beyine ve kadısına 18 Ra. 988 / 3 Mayıs 1580 tarihli hüküm, BA, *MD*, XLIII, 9 / 7) . Aynı durum, Edirne 'de de müşâhade edilmiştir. Edirne'de de harc - ı hasa emini , bütün mukâtaaların iltizâmından sorumlu olup, alt seviyedeki emin ve mültezimler iltizâm bedellerini ona ödüyorlardı (bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 97) . Evliya Çelebi Kefe'de mâl defterdarının olduğunu belirtmiştir (bkz. *Seyâhatnâme*, VII, s. 388). XVII. Yüzyıla âit bu uygulamada mal defterdârının XVI. yızyılda gördüğümüz " mukâtaa nâzırı" ile aynı olduğunu düşünüyoruz. mukâtaa nâzırı, merkezden gönderilen çavuşlar tarafından

"Nezâret" , bir sancakdaki bütün mukâtaa gelirlerini bünyesinde toplayan bir terim olup, nâzır, bunun sorumlusudur. Bu bakımdan, mukâtaa nın muhâsebe ve iktisâdî yönetimi onun sorumluluğu altındadır.[235]

Sancakta mevcut bulunan mukâtaalar, farklı eminlerin uhdesinde bulunmaktadır. Bir mukâtaanın büyüklük ve küçüklüğüne göre, görevli bulunan eminlerin sayısı değişmektedir. Meselâ, iskele mukâtaasında asıl sorumlu Hıdır'dan başka onun sorumluluğu altında iki emin daha bulunmaktadır.

Mukâtaanın baş sorumluları ve onun sorumluluğundaki eminlerin bir yıl ve daha aşağı süreler içinde görev değişikliği yaptıkları görülüyor. Meselâ, 29 Ca. 950 / senesinde Kefe mukâtaa nâzırı ve iskele emini olan Hıdır, 28 S. 952 tarihinde iskele eminliğinden azledilerek yerine Tuna iskeleleri eski nâzırı olan Sinân atanmıştır. Sinân'ın görevi ise 5 N. 952'ye kadar devâm etmiş, yerine Bursa'daki Yıldırım Hân evkâfi eski mütevellisi emin Hasan atanmıştır.

Mukâtaanın yürütülmesinde eminlerden sonra gelen en önemli sorumlu, kâtiptir. Her mukâtaanın emânet, muhâsebe , gelir ve giderleri ile ilgili izâhatlatların yapıldığı ana klişeden sonra, kâtiplerle ilgili izâhatın yapıldığı ikinci bir klişe açılmıştır. Meselâ, yine aynı tarihli Kefe iskele mukâtaasının sözkonusu hususla ilgili başlığı, "kitâbet - i iskele - i Kefe der - uhde - i Ali, Katib - i sâbık - ı hashâ - ı Lazkiye ? becâyiş Mustafa ki , ma 'zûl şud fi 5 S. Sene 951" şeklinde başlamıştır. Bundan anlaşıldığı üzere, Ali, sözkonusu tarihte azledilen Mustafa'nın yerine geçmişti. İltizamın ilk yapıldığı 29 Ca. 950 tarihinde iskele kitâbeti Mustafa'nın sorumluluğunda idi.

Kâtipler, mukâtaanın baş sorumluluarı olan eminlerin hizmetinde olup, her türlü kuyûdât işinden sorumludurlar. Bunların atanması ve azilleri de yine nâzır ve hassa harc emininin merkeze sunduğu arz ile gerçekleşmektedir.

Emin ve kâtiplerle ilgili klişelerin altında bunların günlükleri de belirtilmiş olup, Kefe mukâtaa nâzırı, hassa harc emini ve Kefe iskelesi eminliği görevlerini yürüten Hıdır'ın günlüğü 70, Katibin ise 12 akçedir.

Emin ve kâtiblerin dışında, ayrı bir klişe açılmaksızın, diğer görevliler belirtilmiştir. Bu görevliler, mukâtaanın yapısına göre değişmektedir. Meselâ, 950 - 953 yılları arasındaki iltizamla ilgili kayıtlara göre Kefe iskelesinde bir mühürcü, bir bevvâb, bir kâtib - i erkâm - ı muhsûlât , 11 dîdebân mevcut idi. Mühürcü günde 3,

---

teftiş edilir. teftişte sancakbeyi ve kadı hazır bulunurdu (bkz. Kırım hânı Gâzi Girây Han'a 4 M. 1002 / 30 Eylül 1593 tarihli nâme - i hümâyûn. BA. *MD*. LXXI. 138 / 74; Hân hazretlerine . 29 S. 1002 / 25 Kasım 1593 tarihli nâme - i hümâyûn. BA. *MD*. LXXI. 73 / 46) .

[235] Mukâtaanın işletilmesi . umûr ve nizâmı hakkında bkz. L. Güçer. " *XV - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisârı ve tuzlaların işletme nizâmı* ",İÜİFM. XXIII / 1 - 2. (İstanbul 1963) . s. 109 - 111 .

mahsûlât kâtibi 4, bevvâb 4 akçe alıyordu. Didebânların günlükleri ise 3 - 4 akçe arasında değişmektedir.

Kefe iskelesi örneğinde buraya kadar anlatılmaya çalışılan mukâtaa , emânet usûlü ile yönetilen mukâtaadır. Burada, yukarıda görüldüğü üzere, devletin resmî memûru durumunda bulunan bir baş emin ve yine onun emrinde diğer eminler, kâtipler ve diğer görevliler bulunmaktadır. Emânet usûlünde, bütün görevliler günlüklerini mahsûl veya hassa harcından almaktadırlar. Bu tür mukâtaalarla ilgili kayıtlarda iltizâmdan hiç bahsedilmemiştir.[236]

Emânet usûlü ile yönetilen mukâtaalarda iltizâm bedelinin belirtilmemiş olması da dikkat çekici olup, mâli yönetimle ilgili önemli ip uçları vermektedir. Bu tür mukâtaalar, eminler tarafından devlet adına yönetiliyor ve başlangıçta iltizâm sisteminde olduğu gibi herhangi bir bedel tespit edilerek müzâyedeye çıkarılmıyordu. Bunun diğer bir göstergesi de, emânet usûlü ile yönetilen mukâtaalarda kefâlet işlemleri ile ilgili hiç bir kaydın bulunmamasıdır. Eğer iltizâm sisteminde olduğu gibi emin bir peşinât yatırmak durumunda olsaydı, bunun aşağıda örnekleri sunulacak olan kefâlet işlemlerine tâbi olması gerekirdi. Emin, görev süresi içinde sözkonusu mukâtaayı yönetiyor, muhâsebesini emrindeki eminlerle tutuyor, kitâbetini hazırlıyor ve merkeze sunuyordu. Bu tür bir işletme sisteminin, tam manası ile bir devletçi anlayışı aksettirdiği şüphe götürmemektedir.[237]

Mukâtaanın mâlî yönetiminde emânet usûlünden bütünüyle ayrılan ve farklı bir sisteme göre yürütülen diğer bir uygulama şekli, "iltizâm" sistemidir.[238] Bununla ilgili pek çok örnek bulunmakla berâber , yalnız birisini seçmek sûretiyle izâh etmeğe çalışacağız. İltazâm usûlüne örnek olarak Kefe hamr ve meyhâne mukâtaasını alıyoruz. Tarih, yukarıda izâh edilen İskele mukâtaası ile yıl itibârı ile aynıdır.Önce, başlangıç klişesini ele alalım : "Emânet - i mukâtaa - ı tamgâ - ı hamr ma 'a meyhâne - i Kefe, der - uhde - i İskender, ber - vech - i iltizâm , 'an 9 N. 950, ilâ selâse senetin".[239] Bunu müteâkib hamr mukâtaasının 3 yıllık miktârı 2308008 olan iltizâm bedeli belirtilmiştir.Emânet usûlü işletmede başlangıçda böyle bir bedelin sözkonusu olmayacağı tabiidir.[240] Bundan sonra "ber - mûceb - i mektûb - u Abdullah , emin - i harc - ı hassa , fi 27 C. Sene 950" kaydı yer alıyor . Bu kayıt, mukâtaanın iltizâm

---

[236] "Emânet" ve "iltizâm" usûlü. Fâtih kânunnâmesinde de tefrik edilmiştir (bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 184).

[237] Emânet usûlü için, Kefe iskelesi tatbikatı ile ilgili kayıtlar örnek alınmıştır (bkz. *MAD*, 1088, s. 54 - 55) .

[238] Osmanlı tatbikatında iltizâm sistemi için bkz. Mehmet Genç, "*Osmanlı mâliyesinde mâlikâne sistemi*", Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8 - 10 Haziran 1973), Ankara 1973. s. 273; H. İnalcık, "*İslâm arâzi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı Devleti'ndeki şekillerle mukâyesesi*", Toplum ve Ekonomi..., s . 29.

[239] Bkz. BA, *MAD* ,1088, s. 56.

[240] Emânet usûlü işletmelerde iltizamın bulunmadığını gösteren bir kayıt. Balasıra iskelesine âittir. Bu iskele gelirinin. emânet yoluyla işletildiği ve "hâric - ez iltizâm" olduğu belirtilmiştir (bkz. BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 2, 12) .

usûlü işletilmesinde emânet usûlünden farkını ortaya koyması bakımından önemlidir. Emânet usûlünde emin zâten merkezden tâyîn edildiği için, nâzır veya hassa harc emininin arzına gerek kalmıyordu. Diğer yandan, emânet usûlü işletme kayıtlarında tek tarih, iltizâmın gerçekleşmesi sürecinde iki ayrı tarihin verilmiş olması da, iltizâm usûlünün emânet usûlünden farkını ortaya koymaktadır. Yukarıda belirtilen iki tarih dikkate alındığında, 27 C. 950 tarihinde hassa harc emini Abdulah iltizâmın İskender 'e verilmesi için arz sunduğu ve iltizâmın 9 N. 950 tarihinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

İltizâmla ilgili diğer kayıtlarda, istisnâsız olarak karşımıza çıkan diğer farklı bir husus, mukâtaanın kitâbet işinden sorumlu kâtipler ve yukarıda bahsedilen diğer görevlilerin tâyin meselesinin baştan şarta bağlanmasıdır. İltizâm usûlünde, mültezimin istediği kişileri kâtib ve hizmetli tâyin edebilmeği iltizâm şartlarına koyduğu görülmektedir. İltizâm şartlarında , mukâtaa harcının iltizâm bedeline dâhil olup olmadığı da yer alıyordu. mukâtaa ünitesinin işletilmesi, burada çalışacak emin, kâtib , gözcü ve diğer personelin maaşları, ayrıca diğer masraflar, mukâtaa harcını teşkil ediyordu. Bu harcın iltizâm bedeline ve teslimâta dâhil edilip edilmeyeceği baştan kararlaştırılıyordu. [241] Görevlilerin ulûfelerinin altına düşülen " 'an muhsul", " 'an harc - ı hassa" gibi şerhler, personel günlüklerinin ödeme biçimini de aydınlatmaktadır. Muhsulden ödenecek olanları mültezim, hassa harcından ödenecek olanları ise devlet yapmış oluyordu.[242]

Diğer önemli bir husus, "kefil - i bi'l - mâl" klişesi altında, kadının huzûrunda üç kişilik kefilin, mukâtaanın zarar etmesi veya mültezimin ödememesi durumlarda iltizâm bedelinin ödeneceğini garanti etmesidir.[243]

Buraya kadar tek kaynaktan yaptığımız nakil ve izâhat özetlenecek olursa, 1542- 1545 tarihleri arasında mukâtaanın "emânet" ve "iltizâm" olarak iki ayrı işletme sisteminin olduğu görülmektedir. Emânet usûlü, kanaatimizce tıpkı tımar sisteminde olduğu gibi, devlete âit vâridatın, yine devlet kadrolarınca işletilmesinden başka bir şey değildir. İltizâm usûlünde ise, mültezim devreye girmekte, devlete âit belli gelir grubu, üç yıllık süre içinde onun kontrolüne geçmektedir. Mültezim, şahsi sıfatı ne olursa olsun, iltizâm işinde artık resmî devlet sorumlusu değildir. Bununla berâber, mukâtaa nâzırı ve hassa harc emini, iltizâm bedellerinin ödenmesi, teslimi, mukâtaanın işletilmesi gibi konularda yine mültezimin âmiri durumundadır.[244] Mültezim, kâtib ve hizmetlileri kendi istediği kişilerden tâyin etme hakkını baştan

[241] Azak mukâtaasının iltizâmında, bu harçların mültezime âit olduğu belirtilmişti (bkz. BA, *MAD*, 71, s. 64).
[242] Bu hususta örnekler için bkz. *MAD*, 1088, s. 54, 55.
[243] Bkz. BA,*MAD*, 1088, s. 56. Mültezimin kefil bulma mecbûriyeti ve kefilin yükümlülükleri hakkında bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 65 ; H. Sâhillioğlu. "*Bir mültezimin zimem defterine göre XVI. asır sonunda darphâne mukâtaaları*", s. 146-147.
[244] Bâzı mukâtaa kayıtlarında, mültezimin, kendisini hassa harc eminine karşı garantiye aldığı da görülmektedir. Meselâ, 957 yılında Kefe iskelesi ve kapan mukâtaasını iltizâm eden Mustafa, yıllık muhâsebeyi kadının huzûrunda görmek ve hassa harc emininin "dahl etmeme" şartını koşmuştu (bkz. BA, *MAD*, 71,s. 63). Görüldüğü gibi, hassa harc emininin dahl etmemesine rağmen, bir devlet görevlisi olan kadı, yıllık muhasebeyi yine teftiş ediyordu.

şarta bağlasa da, bunların atanması yine nâzırın arzı ile gerçekleşiyordu.[245] Burada, emânet usûlünde devletin bir işletme ünitesi şeklinde kurmuş bulunduğu mukâtaanın mültezim eline geçmesi durumunda bile aslî hüviyetinin korunması gibi bir prensibin var olduğu anlaşılıyor. Belli bir dönemde iltizâma verilen mukâtaanın, daha sonraki bir tarihte, emânetle işletilmesi sözkonusu olabilecektir. Bu nedenle, mukâtaanın aslî yapısı, her zaman emânet ile işletme şekline uygun olmalıdır. Mültezimin özel bir tüccâr olması, işletme ünitelerinin asli yapılarının bozulması anlamına gelmemektedir.Devletin bu konuda şuuurlu bir gayretin içinde olduğunu gösteren bir husus, iltizâma verilen bir mukâtaanın, emânet usûlünde mevcut bulunan günlük ücretlerinin prensip olarak korunmasıdır. Emânet usûlünde eminin aldığı yevmiyye, iltizâm usûlünde mültezime devrediliyordu.[246]

İltizâm, her zaman tek kişiye verilmiyor, bâzen iki veya üç kişi iltizâmı üzerine alabiliyordu. Bu durumlarda, iltizâm şartlarında, "birisinin fazlası, diğerinin açığını kapatması" gibi şartlar koşuluyordu. Devlet, burada, mukâtaanın iltizâm bedelini her şart ve durumda garanti ediyordu.[247] Üç yıllık iltizâma, aynı zamanda tahvil deniliyordu.[248]

XVI. yüzyılın ilk yarısı ve ikinci yarısının ilk dönemlerine âit bu uygulamanın , asrın sonlarına doğru büyük değişiklikler geçirdiği muhakkaktır. Bizim Kefe ve mülhakatında müşâhade ettiğimiz bâzı misâlleri burada zikredeceğiz.

Klasik dönemin bitişinin örneklerini de yansıtan bu değişikliklerin en önemlisi, sancak mukâtaalarının tamâmının evvelâ tek bir mültezim tarafindan iltizâm edilmesi idi. 1574 tarihli bir divân kaydı şöyle idi: "Mukaddemâ Tâtâr hânı ve Kefe Sancağı beyi Kâsım Bey arzları mûcebince Mustafa nâm kimesne hassa harc emîni olmak şarıyle Kefe mukâtaasını Hıdır Bey'in eyledüğü 60000 sikke ziyâde üzerine 10000 sikke flori dâhi ziyâde idüb cümle 70000 sikke flori ziyâdesile Kefe mukâtaatın üç yılda Osmâni hesâbınca 23391880[249] akçeye kabul idüb ..." [250] Görüldüğü gibi,

[245] Meselâ. hamr mukâtaasının kitâbetinden sorumlu kâtib, iltizâmın el değiştirmesiyle görevinden ayrılıyor, yerine mültezimin istediği kişi tâyin olunuyor. Bu tâyin işi, Kefe nâzırının arzıyle gerçekleşioyr (bkz. BA, *MAD*, 1088, s. 56) .

[246] Bkz. BA, *MAD*, 1088, s. 58. H. İnalcık, Özel müteahhid durumunda olan mültezimin, bir berat sâhibi olması ve devlet tarafından kendisine tanınan yetkilere binâen aynı zamanda resmî bir sorumlu olduğunu belirtir (bkz. *The Ottoman empire...*, s. 60).

[247] Bkz. BA, *MAD*, 1088, s. 58.

[248] Bu konuda, iltizâm defterlerinin muntazam icmâli durumunda gelir ve giderleri hâvî bir bütçe şeklinde hazırlanmış bulunan 1578 - 1582 yıllarına âit kaynak, daha açıklayıcıdır. Mezkûr kaynak, mukâtaaların iltizâmını, " 'an tahvil - i filân" şeklinde kaydetmiştir (bkz. BA,KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 1 vd.) . "Tahvil" in iltizâm veya iltizâm süresi anlamında kullanıldığı hakkında bkz. H. Sahillioğlu, *"Osmanlı para tarihinde dünya para ve mâden hareketlerinin yeri", s. 5 ; Aynı yazar, "Bir mültezimin zimem defterine göre XVI. yüzyıl sonunda darphâne mukâtaaları"*, s. 146.

[249] Bu miktâr, bu tarihlerdeki toplam Kefe mukâtaatı miktârının çok üstünde olup, ancak kefevî akçe olduğu taktirde gerçek mukâtaa bedeline yakın olmaktadır. Belgede rakamların çok silik olması yüzünden tam okuyabildiğimizden de emin değiliz.

[250] Kırım hânı ve Kefe beyi Kâsım Bey'in arzları mûcebince. 29 B. 982 / 14 Kasım 1574 tarihli buyrultu . BA, *MD*, XXV, 323 / 2970.

Mustafa isimli şahıs, Kefe hassa harc emini olmak şartıyle bütün Kefe mukâtaasını müzâyede ile iltizâm etmiştir. Bu uygulamanın yukarıda daha önceki tarihlere âit verilen misallerden esas itibâriyle ayrıldığı nokta, artık emin ve mültezim arasındaki farkı ortadan kaldırması ve mukâtaanın denetimi, işletilmesi , alt gelir dilimlerinin iltizâma verilmesi gibi hususlarda devlet kontrolünü ortadan kaldırarak bu işi mültezime terk etmesidir. Önceki dönemlerde, Kefe mukâtaa nezâreti, bir baş emin durumundaki nâzır ve hassa harc emininin yönetiminde devlet kontrolünde bulunuyor, sancak mukâtaasına bağlı diğer mukâtaa ünitelerinin iltizâmı, kadı ile işbirliği içinde bu şahıs tarafından deruhte ediliyordu. Bu uygulamada nâzır veya hassa harc emini, devletin resmî görevlisi olup, merkez tarafından direkt atanıyor ve azlediliyordu.[251] Yukarıda ele alınan örnekte ise, nâzır veya hassa harc emini bir mültezim, yânî tüccâr sıfatı ile devreye giriyor ve bedelini ödemek sûretiyle bütün sancak mukâtaasını işletme hakkı kazanıyordu. Sancak mukâtaasına bağlı mukâtaa kalemleri artık onun inhisârına giriyordu. mukâtaalarda çalışan bir çok emin, artık devletin resmî görevlisi olmaktan çıkıyor, mültezime bağlanıyordu. Nitekim, gerçek bir sancak bütçesi olarak karşımıza çıkan 1578 - 1582 yılı bütçelerinde ısrarla "emin - i mültezim" tâbiri kullanılmıştır.[252] Başından beri emânet usûlü ile kurulmuş bulunan işletme sistemi, artık mültezimin kontrolüne girmiş oluyordu.Yukarıda verilen belgenin devâmında, mültezim, kendi adamı olduğu anlaşılan Hasan isimli şahsın "hassa harc kâtibi" olmasını da iltizâm şartı olarak koşmuştur. Mültezim, yıllık veya üç yıllık hesaplarını bizzat kendisi tanzim edecek, giderlerini de yine kendisi deruhte edecekti. Bu, gelir ve giderlerin özel şahıs durumunda olan mültezimler tarafından kontrol edildiği anlamına gelmektedir.

Bu anlayışın daha sonraki dönemlerde gelişerek devâm ettiği ve sancakların artık iltizâm yoluyle tevcih edildiği görülüyor. Kefe beylerbeyleri ve Azak beyleri, genellikle İstanbul'un yağ ihtiyacını karşılamak şartıyle bütün sancak mukâtaasını üzerlerine alıyorlardı.[253]

Mukâtaa yöneticisi olan nâzır ile sancak beylerinin iltizâm ile tâyin edilmesi durumunda bu iki yöneticinin birleşecekleri tabiidir. Bu durumda sancak beyi , siyâsî kişilik kazanmış bir mültezim konumuna gelmektedir. Bunun diğer anlamı, mültezimin siyâsî kimlik kazanmasıdır. Bu bakımdan, artık mültezimi sıradan bir tüccâr olarak tavsif etmek yanıltıcı olacaktır. Devlet mültezime sancak mukâtaalarını satıyor, ancak bunları sancak müfettişleri ve kadı mârifetiyle denetliyordu. Devlet, mültezimle şartlarını kendisinin tâyin ettiği bir ortaklık içine girmiş oluyordu.[254]

[251] Mültezimin özel tüccâr . eminin ise maaşlı bir devlet görevlisi olduğu hakkında bkz. M. Öztürk. *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 32 ; H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 65 ; S. Faroqhi. "*Alum production and alum trade in the Ottoman Empire (about 1560 - 1830)*", Wiener Zeitschrift für die kundedes Morgenlandes. LXXI (Wıen 1979), s. 155,156.

[252] Bkz. BA. KK. *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 2.

[253] Bu konuda bkz. BA. KK. *Ruûs Defteri*, 262. s. 269. Kefe beylerbeyliğinin İstanbul'a revgân - ı sâde yetiştirmek üzere iltizâm yoluye Behram Bey'e verilmesi hakkında bkz. Selânikî, *I*, s. 316.

[254] H. Sahillioğlu. XVI. yüzyılın sonlarında darphâne mukâtaaları hakkında buna benzer uygulamaları tespit etmiştir. Sâhillioğlu. esasta emin ve mültezim terimlerinin yukarıdaki anlamlarını korumakla berâber yüzyılın sonlarında artık eminlerin birer mültezim konumuna geldiklerini ; zirâ, genellikle mukâtaaları devletin resmî sorumluları olan eminlerin iltizâm

4. 2. 1520 - 1542 Tarihlerinde Şehir Gelirleri

1520 ve 1542 tarihlerinde Kefe mukâtaasına bağlı gelir grupları ile mukâtaa dışında olduğu halde şehir gelirlerini teşkil eden gelir grupları Tablo LXI'de ele alınmıştır.

Tablo LXI'in "A" kategorisini teşkil eden gelir grupları, her iki tahrir defterinde " Kefe mukâtaası " klişesi altında verilen şehir gelirlerinden müteşekkildir. Bununla berâber, Azak, Taman , Kerş ve diğer kazâlara âit oldukları halde Kefe mukâtaasına bağlı olmaları bakımından "A" kategorisinde yer alması gereken gelir grupları, mümkün olduğunca tefrik edilerek ilgili kazâ merkezlerinin şehir gelirleri hânelerinde ele alınmıştır. Bunda, bir bakıma zarûret mevcuttur. Meselâ, Azak mukâtaasına bağlı bâzı gelirler, 1520 tarihli defterde direkt Azak'la ilgili klişenin altında verilirken, 1542 tarihli defterde Kefe mukâtaası altında verilmiştir.[255] Kefe mukâtaasına bağlı olduğu halde ilgili kazâ altında ele alınan gelir grupları, dipnotlarla belirtilmiştir. Metni büyük bir yekûn tutan tablolardan kurtarmak çabası ile bu iki periyodu tek tabloda birleştirmenin başka imkânı bulunmamaktadır.

Kefe mukâtaasına bağlı şehir gelirlerinin büyük bir kısmını teşkil eden "A" kategorisi, kendi içinde 4 farklı gelir türünü ihtivâ etmektedir. Gelirlerinin bu şekilde 4 kısımda incelenmesinde, vergi bahsinde tahlil edilmiş bulunan kriterler gözönünde bulundurulmuştur. Şehir gelirleri, "gümrük", "üserâ", "üretim, pazar,kira" ve "diğer örfi ve şer 'i vergi gelirleri" şeklinde tasnif edilmiştir. Gelirlerin dört kısımda incelenmesi şeklindeki bu anlayış, daha sonraki yıllara âit tablolarda da sürdürülmüştür.[256]

Tabloda dikkat edilmesi gereken diğer husus, şehir gelirlerinin iki kategoride ele alınmış olmasıdır. Meselâ, "A" kategorisinde yer alan gelir grupları Kefe ve diğer kazâlara âit olduğu halde Kefe mukâtaasına bağlı bulunan ve şehrin asıl ekonomisini teşkil eden gelirlerdir. Bunlar, gümrük, tûte,bâc ve bâzâr ve şehre müteallik diğer vergilerdir. Diğer yandan, "B" kategorisi ise, tahrîr defterlerinde şehir gelirleri olarak zikredilse de, aslen kır yerleşim birimlerinin üretim tarzını yansıtan gelir dilimleridir. "A" ve "B" kategorileri, XVI. yüzyıl şehrinin iktisâdî bünyesinin yalnız gümrük ve pazara müteallik olmadığı, bünyesinde belli bir oranda tarımı da barındırdığını ortaya koyması ve bu bakımdan mukayeseye imkân tanıması bakımından önemlidir. Bizim

---

ettikleri , böylece şahıslarında "emin " ve "mültezim" sıfatlarını cem ' ettiklerini , bu şekilde mukâtaa işletme usûlüne "emânet ber - vech - i iltizâm" tâbir edilebilecek üçüncü bir anlayışın eklendiğini belirtir (bkz. H. Sahillioğlu, "*Bir mültezimin zimem defterine göre XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı Darphâne mukâtaaları*", s. 147).

[255] Sözkonusu tarihlerde Azak mukâtaası için bkz. BA. *TD*, 370, s. 490; *TD*, 214, s. 11.

[256] Şehir gelirlerinin bu şekilde dört kısımda incelenmesi, tahlil kolaylığı için olup, aslında mukâtaaların yapısı gereği müşterek gelir gruplarında tabloya göre farklı kategorilerde yer alması gereken gelirler, bâzen bir arada ele alınmıştır. Bu durum, bu gelir gruplarının miktarlarının kesin istatistiki veriler olmaktan çıkarmakta, ancak, genel bilgi verme açısından kullanılabilirliğini hatırlamamazı gerektirmektedir. Bununla berâber, mukâtaa ünitelerinin kaynaklarda veriliş şekline dokunulmadığından, tablodan bu tasnifin dışına çıkarak da yararlanmak mümkündür.

tahrîr defterlerinde müşâhede ettiğimiz kadarıyle, XVI . yüzyılda Kefe ve Kefe'ye bağlı diğer şehir merkezleri, önemli miktarda zirâî üretimle meşgul idiler. Kazâ merkezleri içinde tabloda "C" kategorisinde yer alan Soğdak, "D" kategorisinde yer alan Mânkûb ve "E" kategorisinde yer Balıklağo, "F" kategorisinde yer alan İnkirman,önemli miktarda birer tarım kenti durumundadırlar.[257] "G" kategorisinde yer alan Kerş ve " I" kategorisinde yer alan Azak'ın tarımla ilgili gelirinin bulunmaması dikkat çekicidir. "H" 'de ele alınmış bulunan Taman'da önemli miktarda tarım üretiminin mevcut olduğu anlaşılıyorsa da, bunun şehir gelirlerinden ayrılmadığı müşâhede ediliyor.[258]

Tabloda yer alan gelirlerin iki tarih açısından mukâyesesinde dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, 1542 yılına âit gelirlerin bir hayli düşük olmasıdır. Bu mesele ile ilgili izâhat, ayrıca yapılacaktır.

Tablo LXI: 1520 - 1542' de Şehir Gelirleri

Gelirler[259]		1520	1542[260]	
A : Kefe mukâtaası bünyesinde toplanan şehir gelirleri				
		Osmânî	Kefevî	Osmânî
A. 1 - Gümrük gelirleri				
1. a 1. b	M. [261] Gümrük - ü İskele -i Kefe ma ' a tevâbihâ[262] M.Gümrük- ü İskele- i Kefe ma 'a tevâbihâ ve İskele -i Gözleve	620000	1676285	335257
2. a.b	M. Bâb -ı Tataran	150000	424415	84883

[257] Şehrin nitelik bakımdan taşıdığı ayırıcı vasıflara göre XVI. yüzyıl kentleri hakkında "bürokratik kenteler", "endüstriyel kentler", "tarımsal kentler", "koyunculuk kenteleri" gibi değişik tasnifler yapılmıştır (bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İstanbul 1989. s. 215) .

[258] 1520 tarihli defterde " mukâtaa - ı Taman" başlığı altında verilen gelirler. 1542 tarihli defterin verileri ışığında değerlendirildiğinde. bunların büyük çapta tarımdan gelen gelirler olduğu, ancak, içinde şehir mukâtaasına bağlı gelirlerin de bulunduğu anlaşılıyor (bkz. Tablo LXI, "H" kategorisi) .

[259] Gelirler sutûnunda. a türü 1520, b türü 1542'ye âit gelir grubunu göstermektedir. Bu gelir grupları elden geldiğince bir arada gösterilmeğe çalışıldı. Ancak, iki tarih arasında bâzı gelir grupları diğerleri ile birleşirken, bâzıları ayrılarak müstakil mukâtaa hâline geldiklerinden kesin eşleştirme mümkün olmamıştır.İsimeri aynı olan mukâtaa grupları "a.b" şeklinde aynı isimle gösterilmiştir.

[260] 1520 yılına âit gelirler osmânî akçedir. Kefevî karşılıkları verilmemiştir. 1542 yılına âit gelirler ilgili kaynakda önce üç yıllık toplam hâlinde verilmiş, sonra bir yıllık osmânî ve kefevî karşılıkları gösterilmiştir.

[261] " Mukâtaa - ı ..." şeklindeki terkib, "M." Şeklinde kısaltılmıştır.

[262] H. İnalcık, 1520 (BA, *TD*, 370) tarihli gümrük ve esir gelirlerini aynı zamanda 1529'a da taşıyarak aynı yıla âit gelirleri farklı yıllar şeklinde değerlendirmiştir. H. inalcık, 1520'de 620000 akçe olan üserâ gelirlerinin 1529'da 650000 akçeye çıktığını belirtir (bkz. *The Ottoman Empire...*, s. 283 ,284). Oysa, 620000 akçelik gelir üserâ değil, 1520 yılına âit gümrük geliridir. Kezâ, 650000 akçelik gelir üserâ geliri olmakla berâber. bu da 1520 yılına âittir. Burada, 370 no'lu tahrir defterinin iki farklı tarihli iki farklı defter gibi kabul edilmesinden doğan hata da sözkonusudur.

3.a.b	M. Bâb -ı Kule der - Kefe	20000	32885	6577
Toplam gümrük		790000	2133585	426717
A. 2 Üserâ gelirleri				
4.a 4.b	Tamga - ı üserâ der - Kefe ve Kerş M.Tamga-ı üserâ ve sülüsân -ı dellâliye der - Kefe	650000	788950	157790
5.a	M. sülüsân -ı dellâliye der - Kefe	40000	--	--
Toplam üserâ		690000	788950	157790
A. 3 Üretim , pazar ve kira gelirleri				
6.a.b	M. Tûte -i cemri der - Kefe	100000	160485	32097
7.a. b	M. Tûte ve mizân - ı kapan der - Kefe	15000[263]	49735	9947
8.a 8.b	M. Tamga-i hamr der - Kefe ve Kerş; hamr -ı meyhâne der - Kefe M. Tamga-ı. hamr ve meyhâne der - Kefe	295000[264]	604475	120895
9.a.b	M. Tamga-i hizem (?) ve çuka ve bogasi ve resm - i harir ve mukâtaa - ı zemin -i hânehâ ve zemin - i dekâkîn	100000	304975	60995
10.a.b	M. Bâzâr -ı keyl ma 'a dekâkîn der- nezd -i o	300000	102805	20561
11.a	M. icâre - i dekâkîn ve bazâr - ı setân ve Kârbânsarayhâ der - Kefe	120000	--	--
12.b	Emlâk -ı hassa	--	98005	19601
13.a 13.b	M.icâre -i sarây -ı hassa ma 'a bağ ve bahçe der - kurb - u Kefe M. bağ - ı hassa	1500	1455	291
14.a.b	M. Dellâliye -i esb ve eşter der - Kefe	4000	6640	1328
15.a.b	M. Bâc -ı bâzâr - ı Sûr der - Kefe	10000	22560	4512
16.a	M. öşr - i mâhi - i Balıklağo ve İnkirman ve karye - i Hayto tâbi ' - i ihtisâb - ı Kefe	5000	--	--
17.a 17.b	M. Koba ve dalyân - ı Obrâc ma 'a Temrük ve Adahun M. Tamga - i Koba; M. Dalyân ı Obrac	100000	184175	36835[265]
18.b	M. başhâne[266] der - Kefe	--	50070	10014
19.a	M. ihtisâb der - Kefe[267]	60000	195735	39147

[263] 1520 tarihli defterde "tûte" ve "kapan" mukâtaaları ayrı ayrı verilmiştir .15000 akçelik gelirin 10000'i "tûte", 5000'i kapan mukâtaasına âittir(bkz. BA . *TD*, 370. s. 483). 1542'de bunlar " mukâtaa-ı tûte ve kapân-ı Kefe" şeklinde birlikte verilmiştir(bkz. *TD*, 214. s. 10) .

[264] Bu meblağın 15000 akçelik kısmı Kefe hamr - ı meyhâne mukâtaasına âittir.

[265] Bu meblağın 1433 kefevî (=286 osmânî) akçesi Obrac dalyanı mukâtaasına âittir. İlk tarihe âit kayıtta mezkûr mukâtaa diğerlerinden tefrik edilmemiştir.

[266] Bâşhâne veya serhâne, kesilen hayvanların baş ve ayaklarının toplandığı ve satıldığı yer idi (bkz. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 70).

[267] İhtisâbın, bütün Pazarı ihtivâ ettiğini imâ edecek şekilde, ihtisâb vergilerinin şehrin ticârî hayatının canlılığının bir ölçüsü olduğu belirtilir (bkz. Barkan'dan naklen. F. Emecen. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 69). Bu yorum, Kefe açısından yanıltıcı olabilir ; zirâ, vergiler kısmında da görüldüğü üzere, ihtisâb vergisi, pazar vergilerinin tümünü kapsamıyor. ihitsâb başlığının dışında kalan ve Pazar vergilerine dâhil olan pek çok vergi kalemi bulunuyordu. Bâc ,tamga, tûte ve bunun gibi pek çok vergi gelirinin ayrı başlık altında verildiği, bu tabloda da görülmektedir. Genel bir tasnif ile, gümrük dışında kalan bütün vergiler, Kefe pazar ve ticâri vergilerini yansıtmaktadır.

19.b	M.ihtisâb ma 'a öşr - i mâhî der -Kazâ -i Mânkûb ve Soğdak[268]			
20.a.b	M. Zindân ma 'a mezbele	2999	2165	433
21.b	M. memlehâ -i Sarugirman	--	10000	2000
22. b	M. resm -i nemek	--	53500	10700
23.b	M. mezâri ' - i nemek	--	12030	2406
24.b	M. âded - i ağnâm	--	12735	2547
25.a	M. Çakma der - Kefe	7000	--	--
Toplam üretim, pazar, kira		1120499	1871545	640247
A. 4 Diğer örfî ve şer 'i vergi gelirleri				
26.a 26.b	M. Cizye -i gebrân -ı Yuda der - Kefe M. Cizye ve İspençe -i gebrân -ı Yuda	7000	63280	12656
27.b	M. cizye -i gebrân	--	188125	37625
28.a 28.b	M.cizye - i gebrân -ı Çerkesân ma 'a Adahun M. cizye - i Çerkesân	30000	173460	34692[269]
29.b	M. mâbeyn - i mustâhfezân ve 'azebân	--	39050	7810
30.b	M. resm - i kitâbet - i mustâhfezân ve resm - i günlük - ü 'azebân	--	25925	5185
31.a.b	Niyâbet - i Kal 'a - ı Hâki[270] ve resm - i 'arus	24000	44630	8926
32.a.b	M. niyâbet - i cürm - ü cinâyet , resm - i 'arus ,hizem , giyâh, bâd - ı hevâ , resm -i 'asesân der - Kefe	58000	137465	27493
33.a.b	M. cürm - ü cinâyet ve bâd -ı hevâ -ı Kerş, Azak ve Taman	9000	45000	9000
34.a 34.b	M. Beytü'l - mâl ve mâl -ı gâib - der Kefe M. Beytü'l - mâl ve mâl -ı gâib ve mâl -ı mefkûd ve yavâ ve kâçkun[271]	50000	369510	73902
35.b	M. beytü'l - mâl - ı hassa[272]	--	960170	192034

[268] Burada, Kefe ihtisâbı ile Mânkûb ve Balıklağo'ya âit balık öşrü gelirleri sözkonusudur.

[269] Bu gelir grubunun üç yıllık miktarı Kefevî akçe cinsinden 520380 olup "Emvâl -ı müteferrika" genel başlığı altında verilmiştir (bkz. BA, *TD*, 214, s .11) . Bunu 3'e bölerek 1 yıllık miktarı bulduktan sonra çıkan rakamı 5'e bölerek osmânî akçeye tahvil ettik. Bu gruptaki 12 kalem gelir türünde aynı metod izlendi.

[270] F. Emecen, XVI. asırda Manisa'da niyâbet resminin evvelkine oranla düşüşünü müskirâtın yasaklanmasına bağlayarak "resm - i niyâbet" in içki resmi olduğunu imâ eder (bkz. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 69). L. Fekete ise bunun suç işleyenlerden alınan bir para cezâsı olduğunu belirtir (bkz. L. Fekete, *"Türk vergi tahrirleri* , " . I (Çev.Sadrettin Karatay) Belleten, XI / 42 (Ankara 1947), s. 315). Aşağıda görüleceği üzere (bkz. 13 a,b No'lu gelir) bu gelir, "niyâbet - i cürm ü cinâyet" şeklinde de geçmekte olup, sözkonusu gelir açısından Fekete'nin teşhisini benimsiyoruz.

[271] Bunlar, vârissiz ölen veya kânun hârici faaliyet gösteren kişilerin satılan ve bedelleri hazineye devredilen mallarından elde edilen gelirlerdir (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 100).

[272] "Beytü'l - mâl - ı hassa" ve "Beytü'l - mâl - ı âmme" (Bu tabloda yer almıyor. Ancak, beytü'l - mâl - ı ammeye aşağıda rastlanacaktır.Bkz. aş. Tablo LXXIX) tâbir edilen gelirler,muhallefât gelirlerini ifâde etmektedirler. Kocaeli Sancağı kânunnâmesinde bu hususda şu açıklamalar yer alıyor: "Mezkûr sancakta avam halkından kimesne fevt olup muhalefatı on bin ve on binden ziyâde olursa hassa beytü'l - mâline zabtettiresiz. On binden akal ise avâm beytü'l - mâline zabtettiresiz

Toplam diğer örfî ve şer 'i vergiler		178000	2046615	409323
A . 5 Bakıyye				
36.b	'An bakiyye - i muhâsebe - i 'ümenâ - i mültezimîn	--	598460	119692
37.b	'Ani'l - mübâya 'at	--	88540	17708
38.b	'An sened - i İskender; mültezim - i mukâtaa - ı Kerş; berây - ı bedel - i kefâlet	--	73330	14666
Toplam bakıyye			760330	152066
Toplam (A)		2778499	7601025	1520205
B: Kefe 'ye âit diğer şehir gelirleri [273]				
1.a, 1.b	İspenç der - nefs - i Kefe Mahsul - ı ispenç - i zımmiyân - ı Kefe Ma 'a cemâ 'at - ı Trabizonî	52775	229250	45850
2.b	İspenç - i Yahudiyân - ı Kefe	--	13750	2750
3.a,b	Öşr - i şıra - i zımmiyân - ı Kefe	3600	18000	3600
4.a 4.b	Bagât - ı müslümanan M. gürüm - i müslümanan der - Kefe	600	9820	1964
5.a,b	Öşr - i bostan ve meyve	270	1350	270
6.a,b	Resm - i ganem	3307	16535	2043
7.a,b	Mahsul - ü Çiftlikhâ - i 'atik[274]	1405	7025	1405
8.b	Mahsul - ü Çiftlikhâ - i cedîd	--	24090	4818
9.a,b	Mahsul - ü sâzlık - ı Sarugöl ve çayır der - kurb - u Kefe ve çayır - ı Bayboğa	2414	6250	1250[275]
10.b	Mahsul - ü karye - i Sultan Salası	--	3550	710
11.a	Hubûbat	5450	--	--
12.a	Âsiyâb	1292	--	--
Toplam		71113	323300	64660
C: Mahsul - ü mahallât - ı nefs - i Soğdak				
1.a,b	İspenç	7725	38625	7725
2.a 2.b	Hubûbât Hınta.şa 'ir	275	3400	680
3.a,b	Öşr - i şıra - i zımmiyân	31878	117300	23460
4.a,b	öşr -i bakla, meyve, kovân, dûz (tuz?), ketân , giyâh; resm - i ağnâm, âsiyâb; resm- i çift; mukâtaa -ı gürüm; bâc -ı bazâr;resm - i ihtisâb, hamr, boya; bedel -	15468	73890	14778

..." (bkz. Ö. Lütfi Barkan , *"Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü"* , Ülkü, X / 58 (Ankara 1937), s . 301). Görüldüğü gibi, Osmanlı devletinde onbinden yukarı servet bırakanlar , varlıklı kabul ediliyordu .

273 Bu gelirler, " Nefs - i Kefe" başlığı altında toplanmış büyük çapta ispenç, Kefe'ye bağlı çiftlikler, yakın köy ve çayırların gelirlerini ihtivâ etmektedir. Tahrir defterlerinde bunlar şehir gelirlerine dâhil edilmiştir. İspenç ayrı tutulursa, köy ve çayırlara âit gelirler çok az miktardadır. Ayrıca, yukarıda "Hayto" örneğinde olduğu gibi, bâzı köylerin de şehir gelir grubu olan Kefe mukâtaasına dâhil olduğu görülüyor.

274 1520'lerde 9 adet çiftlikten oluşan "Çiftlikhâ -ı atîk", bu tarihte aynı adı taşımamaktadır(bkz. BA,*TD*, 370, S. 484). 1542'de "Çiftlikhâ - ı cedîd kurulunca eskisine "atîk" denmiştir. 1542'de çiftlik adedi 8'e düşmüştür (*TD*,214,s. 15,91).

275 *TD*, 370'de toplu halde verilen üç gelir grubu, *TD*. 214'de ayrı ayrı verilmiştir. Sarugöl'ün sâzlık hâsılı 500, çayır hâsılı da yine 500'dür. Bayboğa çayırının hâsılı ise 250'dir.

	i öşr - i bâğ ve zemin: bâd -ı hevâ ; resm - i 'arus ve resm - i hizem			
Toplam		55346	233215	46643
D: Mahsul - ü nefs - i Mânkûb				
1.a.b	İspenç	3375	8750	1750
2.a.b	Öşr - işıra.kovân. ketân.bostan. meyve	2150	11905	2381
3.a.b	Bâc -ı bazâr. resm - i ihtisâb.tamgâ -i hamr. mukâtaa - ı hamâm - ı Mânkûb: resm - i ganem. bagât: cürm - ü cinâyet. resm - i 'arus, bâd -ı hevâ:hubûbat(hınta, şa 'ir. çavdâr. erzen)	2451	7395	1479
Toplam		7976	28050	5610
E: Mahsul - ü mahallât - ı Balıklağo				
1.a.b	İspenç	3925	18375	3675
2.a.b	Öşr - i şıra. ketân. meyve; resm - i ağnâm	4015	17115	3423
3.a.b	Cürm - ü cinâyet, bâc - ı bazâr,resm - i ihtisâb; tamgâ - i hamr; resm - i limon	2240	2750	550
4.a.b	Hubûbât: öşr - i bagât ve bostân	4988	6740	1348
Toplam		15168	44980	8996
F: Mahsul - ü mahallât - ı İnkirman				
1.a.b	İspenç	5325	22000	4400
2.a.b	Hubûbât(şa 'ir. çavdâr.hınta)	10755	19180	3836
3.a.b	Öşr - i şıra. ketân, kovân,bostan, meyve. giyâh, kendir, duz, bakla, sâz; resm - i ganem. bagât (gürüm); çayır - ı hassa. resm - i çift; bâc - ı bazâr. resm - i ihtisâb. liman,, tamgâ - i hamr: bâd - ı hevâ ve resm - i 'arus; cürm - ü cinâyet	15526	91725	18345
Toplam		31606	132905	26581
G: Mukâtaa - ı Kerş				
1.a 1.b	Mukâtaa - ı Kerş ma 'a tevâbihâ M. tamgâ - ı Kerş	70000	150481	30096
Toplam[276]		70000	150481	30096
H: Mukâtaa - ı Taman				
1.a 1.b	Mukâtaa - ı Taman Mahsul - ı hınta, şa 'ir, 'alef, erzen, resm - i bostan ve ağnâm ma 'a kesim - i cizye ve gallât - ı Çerkesân - ı kazâ - ı cezîre - i Taman : mahsul - ü Taman[277]	95000	421460	84292[278]
Toplam		95000	421460	84292
I: Mukâtaa - ı Azak				

[276] Kerş mukâtaası gelirleri ilk tarihle ilgili kaynakda müstâkilen verilirken (bkz. BA.*TD*, 370, s. 490); ikinci tarihle ilgili kaynakta Kefe mukâtaası gelirleri içinde verilmiştir (bkz.BA. *TD*, 214, s. 11).

[277] Taman'a âit gelirlerin tamâmı ilk tarihle ilgili kaynakda müstâkil (bkz.BA. *TD*, 370, s. 490), ikinci tarihle ilgili kaynakda ise Kefe mukâtaası gelirleriyle berâber verilmiştir (bkz.BA. *TD*, 214, s. 11) .

[278] Bu gelirin 31073 osmânî akçelik kısmı 214 no'lu defterin icmâl kısmında yer almamaktadır. Taman'la ilgili mufassal kayıtlardan tespit ettik. Bu gelirler içinde. Temrük ve Adahun kalelerinin payı da bulunmakta. ancak. tefrik edilememektedir.

1.a 1.b	Mukâtaa - ı dalyân -ı mâhi - i Azak Mahsul - ı mâhi - i Azak	250000	1341600[279]	268320
b	Mukâtaa - ı dalyanhâ - ı Kal 'a ı Azak	--	2800	560
b	Mahsul - ı dalyan - ı hassa der - Azak der - Bahreyn	--	42075	8415
1.a.b 1. b	Mukâtaa -ı gümrük ve bâd - ı hevâ - ı Azak Mahsul - ü bâd - ı hevâ 'an gümrük - ü Azak	80000	529940	105988[280]
Toplam		330000	1916415	383283[281]
İ	Azak'ın diğer şehir gelirleri[282]			
1.a 1.b	Mukâtaa - ı hânehâ ma 'a mehâzîn der - Kal 'a - ı venedik Mukâtaa - ı zemîn - i hânehâ der - enderûn - ı Kal 'a - ı Venedik	14112	2008	402
2.a.b	M. zemîn - i dekâkîn der - Kal 'a - ı Venedik	530	20375	4075
3.a 3.b	M. hânehâ ma 'a mehâzin der - Kal 'a - ı Ceneviz M. zemîn - i hânehâ - ı Kal 'a - ı Ceneviz	5196	6520	1304
4.a	M. dekâkîn der - Kal 'a - ı Ceneviz	3317	--	--
5.b	M. zemîn - i dekâkîn ve firun der - Kal 'a - ı Hâkî	--	5025	1005
6.a.b	M. mehâzîn der - kurb - u varoş - u Kal 'a - ı Azak	832	10780	2156
7.b	M. öşr - i bostan.bağçe, gendüm.cev, beyâre (sebze.meyve), tapuy - ı zemîn.hınta, şa 'ir .	--	14575	2915
Toplam		23987	59285	11857
Genel Toplam		3478695	10911115	2182223

Tablo'dan izleneceği üzere, gelir grupları genellikle müşterek olup, tek olarak incelenmeğe müsâit değildir. Kefe'nin kazâlarına âit gelir gruplarından bâzılarının "Kefe mukâtaası" bünyesinde toplanmasından dolayı, şehir merkezlerinin gelirlerini sağlıklı şekilde mukâyese etme imkânı da bulunmamaktadır. Bu bakımdan ,

---

279 214 no'lu defterde 268320 osmânî akçenin karşılığı 1340114 olarak hesaplanmıştır ki, yanlıştır (bkz. s. 11).

280 Kaynakda 52994 kefevî akçenin osmanî tutarı yanlışlıkla 105888 verilmiştir(bkz. *TD*, 214, s. 11).

281 Azak mukâtaası gelirleri 1520 tarihi ile ilgili kaynakda müstakilen Azak başlığı altında verilirken (bkz. BA.TD. 370, s. 490), 1542 tarihi ile ilgili kaynakda bu gelir miktârının 560 osmânî akçelik dalyanlara âit olanı hâriç, tamâmı Kefe mukâtaası gelirleriyle berâber verilmiştir (bkz.BA. *TD*, 214, s. 11).

282 Bu gelirlerin hiç birisi icmâl kısmındaki hesaplara dâhil olmadığı gibi, yekûnları da verilmemiştir. Hangi para türünde olduğu da kesin değildir. Gelirlerin başlangıcını teşkil eden ilk satırda kefevî olduğu belirtilirken diğerleri açıklanmamıştır. İlk satırda istisnâsız kefevî kaydına rastlandığından, bunu bir işâret kabul ederek diğerelerini de aynı türe dâhil ettik.

tablo'da yer alan önemli gelir gruplarını ele aldıktan sonra, şehir gelirlerini başka açılardan tahlil edeceğiz. Önce "A" kategorisini ele alıyoruz.

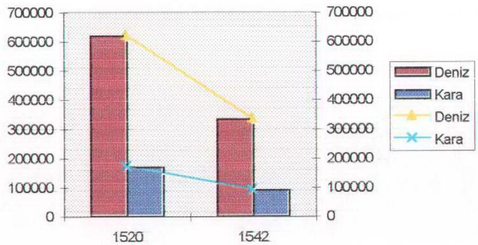
4. 2. 1. Gümrük gelirleri

1 no'lu gelir grubunu ele alacak olursak, bütün periyotlarda Kefe'nin en büyük gelir grubunu meydana getiren gümrük, 1520 'de "ma'a tevâbihâ" şeklinde diğer gümrük gelirleriyle birlikte verilmiş, ancak diğerleri tasrîh edilmemiştir. 1542 tarihiyle ilgili gümrük gelirlerinden, bunun Gözleve gümrük gelirleri olduğu kesin şekilde ortaya çıkıyor. Diğer periyotlarla ilgili gümrük gelirleri Gözleve'den ayrı verilmiş olup, Gözleve'nin büyük bir miktar tutmadığı anlaşılmaktadır.

1520 ve 1542 yıllarında Kefe'nin en büyük gelir grubu Gümrüktür. Aslında esir gelirlerinin büyük kısmı gümrük kapsamına girmesi bakımından, bunun da gümrüğe dâhil edilmesi gerekir. Vergi bahsinde tartışıldığı üzere, gümrük "deniz " ve "kara" olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Deniz gümrüğü iskele gelirlerinden meydana gelirken, kara gümrüğü, "Bâb - ı Tâtârân" ve "Bâb - ı Kule" mukâtaalarından meydana gelmektedir. Tâtâr ve Kule kapıları, diğer yıllarla ilgili gelir tablolarında görüleceği üzere, genellikle bir arada verilmiştir. Bu da, bu iki mukâtaanın gümrüğe dâhil edilmesi gerektiği yönündeki tespitlerimizi güçlendirmektedir.

Bütün gelir gruplarında olduğu gibi, 1520 yılı gümrük geliri 1542'ye göre çok yüksektir. 1520'de toplam 790000 akçe olan gümrük gelirinin 620000'i deniz, 170000'i ise kara gümrüğünden; 1542'de ise,426717 akçelik toplam gümrük gelirinin 335257'si deniz, 91460'ı kara gümrüğünden oluşmaktadır. Her iki tarihte gümrük gelirlerinin vaziyeti, grafik XXX'da gösterilmiştir.

Grafik XXX: 1520- 1542'de Deniz ve Kara Gümrüğü

Her iki tarihte gümrük gelirlerinin büyük kısmını deniz gümrüğü , yâni Kefe iskelesi ve bağlı iskelelerin teşkil ettiği görülüyor. 1520 yılında gümrük içinde denizin payı % 78, karanın % 22; 1542 yılında, ise toplam gümrük gelirlerinin % 79'u deniz, % 21'i kara gümürüğüne âit bulunmaktadır. 1542 yılında 1520'ye oranla meydana gelen büyük azalmaya rağmen, oranların aynı kalması dikkat çekicidir.

Gümrük gelirlerinin "A" kategorisi içindeki bütün gelirlere oranı 1520'de % , 28, 1542'de % 28 ; tabloda yer alan bütün gelirlere oranı ise 1520'de % 23, 1542'de %'20 'dir. "A" kategorisi içinde gümrükle berâber "üsera","üretim,pazar,kira", "örfî ve şer 'i vergiler" şeklinde düzenlenen kategoriler olduğu hatırlanırsa, tek başına gümrüğün en yüksek gelir dilimini oluşturuğu görülür.

Gümrük gelirlerinin büyüklüğü şüphesiz ki Kefe'nin milletlerarası ticârette ki aktivitesinden kaynaklanmaktadır. Vergi kısmında ele alındığı üzere, gümrük resimleri transit mallardan alınıyordu. Bunların fazlalığı da şehirlerarası ticâretin büyüklüğüne işâret etmektedir.[283]

4. 2. 2. Üserâ gelirleri

Yukarıda belirtiltiği üzere, üserâ gelirlerinin büyük bir kısmı aslında gümrüğün bir parçasıdır. Bu gelir grubu, Çerkes illeri ve diğer Kuzey Karadeniz memleketlerinden devşirilip İstanbul ve diğer Anadolu şehirlerine nakledilmek üzere Kefe'ye ulaşan esirlerden alınan vergilerden mürekkeptir. Bunların bir kısmı, şüphesiz Kefe'de pazarlanıyor ve burada tüccârlar tarafından satın alındıktan sonra sözkonusu yerlere naklediliyordu. Bu bakımdan, vergiler kısmında görüldüğü üzere, üserâ gelirleri aynı zamanda "pazar" gelirlerini de ihtivâ etmektedir.

Üserâ gelirleri Kefe'nin 1520'de en büyük, 1542'de ise beytü'l - mâl'dan sonra gelmek üzere üçüncü gelir dilimini teşkil ettiği görülüyor. Bu gelir diliminin 1520 'de"A" kategorisi içindeki oranı % 25, bütün kategoriler içinde % 20; 1542 yılında yine ilk kategoride % 10, bütün kategoriler içinde ise % 7'dir.

Üserâ gelirleri iki tarih açısından mukâyese edildiğinde, 1520'ye oranla 1542'de büyük bir düşüş olduğu gözleniyor.

4 . 2. 3. Üretim, pazar ve kirâ gelirleri

---

[283] S. Faroqhi, gümrük gelirlerinin çokluğu ve azlığının bir bölgenin ticârî faaliyetlerinde önemli göstergelerinden birisi olduğunu belirtir; ancak, bu gelirlerin artışında fiyat dalgalanmalarının ortaya çıkaracağı sun 'i yükkselmelerin yanıltıcı etkilerinin gözönünde bulundurulması gerektiğini hatırlatır (bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* , s. 130) .

Gelirlerin kaydediliş şekli, üretim, pazar ve kirâ gelirlerinin tam anlamıyla tefrik ederek mukâyese edilmesine imkân vermiyor. Tablo LXI'de "A" kategorisinde ele alınan bu gelir grupları içinde, "tûte", "kapan", "tamga" , "bâc" gibi türler pazar türüne girmektedir. İhtisâb , ticârî gelirleri teşkil eden diğer bir kalemdir.Bunlar, şehrin ticârî faaliyetleri içinde tahakkuk eden vergilerdir. Tabloda görüldüğü üzere, Osmanlı "pazar" (market) vergilerini "ihtisâb"la bütünleştirmek, Kefe açısından mümkün gözükmemektedir. Kefe'de ihtisâb, pazar gelirlerinin çok az bir kısmını teşkil etmektedir. Tabloda 10.a,b'de yer alan "bâzâr - ı keyl", "bâzâr - ı setân"[284], "bâzâr - ı sûr", gibi gelir grupları, şehirde faaliyet hâlinde bulunan pazarları ve bunlardan alınan ticârî vergileri ihtivâ etmekte olduğuna göre, ihtisâb eğer bütün pazarı kuşatsa idi, bunların ihtisâb gelirleri içinde verilmesi gerekirdi. Diğer yandan, Osmanlı mâliyesinde genel olarak ihtisâbın alanına giren ticârî faaliyetler, bunların kontrolü, alım - satım esnâsında alınan vergiler, dükkân, atelye ve diğer üretim alanlarından alınan aylık ücretler, ihtisâbın dışında ayrı üniteler hâlinde teşkilâtlandırılmıştı. Meselâ "tûte - i cemrî" , esasta bir alım - satım vergisi olup, menkul ve gayr - i menkul bütün eşyâdan alınıyordu.[285] İhtisâb ve tûte mukâtaasına âit gelirler incelendiğinde Ceneviz menşeli olduğu anlaşılan "tûte" nin Kefe'de ihtisâb alanının önemli kısmını ihtivâ ettiği görülmektedir. İhtasâb başlığı altında verilen gelir 1520'de 60000, 1542'de 39147[286] , tûte - i cemrî ise 1520'de 100000, 1542'de 32097 akçedir. Bu gelir türünün başka versiyonu olan "tûte ve mizân - ı kapân" gelirleri de gözönüne alındığında, ihtisâb çok düşük seviyede kalmaktadır. Ticârî faaliyetlere dayanan gelirler, yalnız ihtisâb ve "tûte"den ibâret değildir. Tamga, bâc ve bâzâr resimleri de yine ticârî faaliyetlerden alınmaktadır. Bu bakımdan, ihtisâbın ticârî faaliyetler içindeki yerini belirlerken bunların da gözönünde bulundurulması gerekir. Grafik XXXI, şehrin ticârî faaliyetlerinden elde edilen gelirlerde "tûte", "tamga", "bâc" ve "bâzâr" ile "ihtisâb" ın yerini ele almaktadır.

Hamr, tuz, balık, bağ, çuka, bogasi, harîr gibi ürünlerin satışından alınan vergiler, şehrin üretim faaliyetlerine de ışık tutmaktadır; zirâ, bu ürünler büyük çapta Kefe'nin kırsal alanında üretilen ve satılmak üzere şehir pazarlarına nakledilen mallardır. Kefe'ye Trabzon ve diğer şehirlerden önemli ölçüde şarap ihrâcı olduğu gözlenmekte ise de, şehirde tüketilen şarabın(hamr) büyük çapta Kefe'nin köylerinde imâl edilen "şıra"dan imâl edildiği anlaşılıyor. Şıra, Kefe'nin bütün köylerinde önemli bir gelir grubunu teşkil etmektedir.[287]

Dükkân, hân ve zemîn itibâr edilen yerlerden alınan ve gayr - i menkûle dayanan bu gelir kategorisi de aslında pazar gelirlerinin bir parçasını teşkil etmektedir .

---

284 "Setân" şeklinde yazılan bu kelimenin, "seten" olduğunu düşünüyoruz. 1542 ve sonraki yılarda bu gelir grubunun ortadan kaltığı görülüyor. Böylece, 1520'lerde seten türü kumaşın yaygın olarak pazarlandığı bir pazarın bulunduğu ve 1542'lerde bunun kaltığı anlaşılıyor.

285 "Tûte - i cemrî" için bkz. yuk. Vergiler, s. 301vd.

286 Bunun içinde az miktarda olduğunu sandığımız Mânkûb ve Balıklağo'ya âit balık öşrü gelirleri de bulunmuktadır.

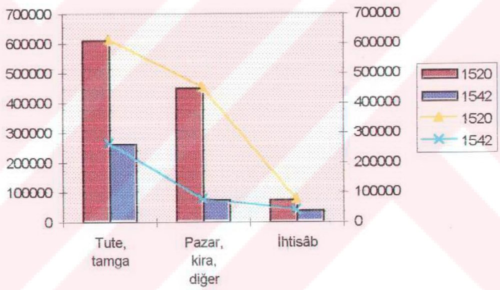
287 Kefe'nin köylerinde "şıra" üretimi için bkz. aş. s 414 vd.

Tablo LXII :1520 - 1542'de Üretim, Pazar, Kira gelirleri

		1520		1542	
Gelirler		Akçe (osmânî)	%	Akçe (osmânî)	%
A	Tûte,tamga : 6.a-b, 7. a - b,8. a-b, 9.a-b, 17. a-b[288]	610000	55	260769	70
B	Pazar ,kira ,diğer [289]: 10 - 25. a-b arasındaki gelirler (21.a-b hâriç)	450499	40	74395	20
C	İhtisâb : 21.a-b	60000	5	39147	10
Genel Toplam		1120499	100	374311	100

Tablo LXII'deki verilere göre düzenlenen Grafik XXXI, iki tarihte ticârî gelirleri değerlendirmektedir.

Grafik XXXI: 1520 - 1542'de Üretim, Pazar, Kira Gelirlerinin mukâyesesi

Görüldüğü gibi, her iki tarihte tûte ve tamga resimleri bu kategorinin en büyük kısmını teşkil etmektedir. Tûte ve tamganın payı 1520'de % 55, 1542'de ise % 70'dir. İhtisâb, yine her iki tarihte en az gelir dilimini teşkil etmektedir. Pazar, kira, diğer şeklinde tasnif edilen gelir dilimi 1520'de % 40, 1542'de % 20'lik bir paya sâhiptir. Üretim,Pazar ve kira gelirlerinde ilk tarihe göre 1542'de % 67 oranında bir düşüş gözlenmektedir.

Tablo LXII ve Grafik XXXI'de yer alan tûte, tamga, Pazar, kira ve ihtisâb gelirlerinin tamamı Kefe'nin şehir içi ticâretinin ürünü olup ticârî gelirlerini teşkil

[288] Görüldüğü gibi, burada kirâ ve tamga resimleri birlikte verilmiş olup tefrik etmek mümkün değildir. Biz, bu durumda daha fazla olduğunu tahmin ettiğimiz gelir grubuna dâhil ettik.

[289] "Diğer" şeklinde belirtilen gelir türü, balık, tuz ,koyun,bağ ve balıkçılıktan alınan resimlerden müteşekkildir. Bunların üretime dayalı gelirler olması da mümkündür. Kesin bir ayrım yapamıyoruz.

etmektedirler. Gümrüğün dış ticâret hacmini yansıttığı hatırlandığında şehrin iç ve dış ticâret hacmi böylece ortaya çıkıyor.[290]

4. 2. 4. Diğer örfî ve şer 'i vergi gelirleri

Bu kategoride yer alan gelirler, başta kulluk (raiyyet) vergeleri olan cizye ,ispenç [291], resm - i 'arus[292], resm - i asesân [293],resm - i ganem veya ağnâm[294], çeşitli para cezâları,ve askerî sınıf adına tahsil edilen husûsî vergiler ile beytü'l - mâl gibi vergilerden mürekkeptir.

Kefe'de para cezâları , katl, yaralama ve bunun gibi suçlara tatbik edilen "cüm - ü cinâyet" , zirâî ve ticârî suçlara uygulanan "bâd - ı hevâ[295] ve diğer bir cezâ türü olan "niyâbet" [296] olmak üzere üç kısımdan meydana geliyordu.

Bu dönemde avârız vergisinin bulunmaması dikkat çekicidir. Daha sonraki yıllara âit bütçelerde avârız resmi yer almaktadır.

Kefe'de tatbik edilen bu tür vergilerden elde edilen gelirleri kendi içinde mukâyese etmek için, Grafik XXXII düzenlenmiştir. Bu gelir türü, a- cizye - ispenç, b - cürm - ü cinâyet, niyâbet, bâd - ı hevâ , asesân , c - kitâbet, günlük d - beytü'l - mâl şeklinde 4 kategoride ele alınmıştır.

---

[290] Tablo LXI 'deki gümrük ve Tablo LXII'deki ticârî gelirler esas alınarak şehrin dış ve iç ticâret hacmi mukâyese edilebilir.

[291] Cizye ve İspenç hakkında bkz. yuk. Vergiler, s. 334 - 335.

[292] Osmanlı tatbikatında resm - i 'arus, gerdek, ağırlık gibi isimler altında tatbik edilen bu vergi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "*Türkiye'de servaj var mı idi ?*" , Belleten, XX / 78 (Ankara 1956), s. 243; Neşet Çağatay, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve resimler*", s. 506 vd.).

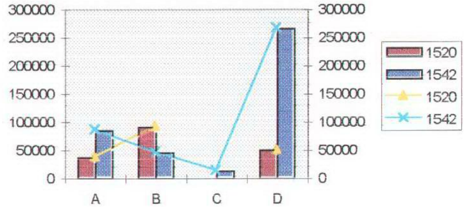
[293] Resm- i asesiye, asesân şeklinde geçen bu vergi, şehrin zâbıta hizmetleri karşısında şehir halkından tahsil edilen bir vergi idi. Bayburt Sancağı'nda ticârî dükkânlardan 2, atelyelerden 1 akçe alınıyordu (Bkz. Miroğlu'ndan naklen, Gyula Kaldy - Nagy, *"Rural and urban life in the age of Suleıman"*, s. 172) . Kefe'de aynı yerlerden ne kadar tahsil edildiği hakkında kânunnâmelerde bilgi bulunmamaktadır.

[294] "Resm - i merâî", " resm -i ganem", "resm- i koyun "gibi isimlerle anılan vergi, koyun ve keçilerden alınır, oğlak ve kuzulardan alınmazdı. Miktarı, üç koyuna bir akçe idi (bkz. Neşet Çağatay, "*Aynı makâle*", s. 486). Bu vergi, Kırım'da koyun başına müslümanlardan 2, gayr - i müslimlerden 6 akçe alınırdı (bkz. E. Fethi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 35). Kefe'de ne kadar tahsil edildiği hakkında bilgi bulunmamaktadır.

[295] L. Fekete, bâd - ı hevânın zirâî suçlardan tahsil edildiğini belirtir (bkz." *Türk vergi tahrirleri*", I ,s. 315) . Kefe ve mülhâkatında bu verginin zirâî suçlardan çok ticârî suçlara tatbik edildiği görülüyor. Meselâ, Azak gümrük gelirleri ile berâber verilen bâd - ı hevâ bu türdendir (Azak bâd - ı hevâ gelirleri için bkz. Tablo LXI).

[296] Niyâbet için bkz. yuk . Vergiler, s. 334.

Grafik XXXII: Kefe'de Diğer Örfî ve Şer 'i Vergiler

Görüldüğü gibi, "B" kategorisini teşkil eden cezâlar ve asesân vergisi hâriç bütün dallarda 1542 yılında ilk tarihe nazaran fazlalık mevcuttur. "Kitâbet, günlük" tesmiye edilen askerî kesimin ücretleri için alınan husûsî resimler ilk tarihte hiç yer almamaktadır. İlk tarihe oranla 1542'de en büyük fazlalık, "beytü'l - mâl gelirlerinde olduğu görülmektedir ki, bunu biraz daha açıklamak istiyoruz.

Beytü'l - mâl kalemine âit gelirler, 1542'de büyük çapta bir artış göstermiştir. Beytü'l - mâl kalemi, genel olarak "beytü'l - mâl - ı âmme " ve "beytü'l - mâl - ı hassa" olarak ikiye ayrılmıştır.[297] Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl husus, beytü'l - mâl gelirlerinin 1542' de üserâ gelirlerini geride bırakacak noktaya ulaşması ve bunun yerli ve milletlerarası ticâretle olan ilgisidir. Bu gelir grubunun fazlalığı veya azlığı, Kefe ahâlisinin servet seviyesinin azlığı veya çokluğu anlamına gelmektedir; zirâ, vergi tarhı her hâlükârda servet üzerinden yapılmaktadır. Bundan başka, bu gelir grubunun yalnız Kefe nüfusundan hazineye intikâl eden malların bedeli olmadığından emin bulunuyoruz. Bunların büyük kısmı, milletlerarası ticâret yapan büyük tüccârlardan hazîneye intikâl eden gelirler idi ki, bu da yine Kefe'nin milletlerarası ticâretteki aktivitesini ortaya koyar.

4. 2. 5. Kefe mukâtaasına bağlı diğer şehir gelirleri ve Kefe mukâtaasının toplam hacmi (1520- 1542)

Gelir dilimlerinin tahîr defterlerinde kaydediliş şekli, tertip ve düzeni, bu gelirlerin yapısı hakkında bazı fikirler verebilmektedir. Şehir gelirlerini teşkil eden

[297] Bu iki tâbirin servet kategorisi ile alâkalı olduğu yukarıda belirtilmişti. Bunlar, vârisli veya vârissiz ölen kişilerin mallarından hazineye intikal eden vergilerdir. Vârisiz ölen kişilerin malları direkt hazineye alınır, hukûken zarurî olan bekleme süresi dolduktan sonra vârisi çıkmazsa bu mallar satılarak gelirleri hazineye alınırdı. Diğer yandan, vâris sâhibi kişilerin ölümünde tâkib edilen hukûkî süreç daha farklıdır. Bunlar, mirasın vârislere paylaştırılması için gerekli olan hukûkî süreç içinde hazineye alınır, dâvanın bitiminde vârislerin payları dağıtıldıktan sonra, bundan alınan bir vergi hazineye intikal ederdi (Bu konuda ayrıca bkz. aş. Muhallefat , s.476).

yukarıda tahlil edilmeye çalışılan gelir grupları mutlaka " mukâtaa " bünyesinde toplanmıştır. Bunlar, tarım üretiminden kesin hatlarla ayrılan ve gümrük ve pazarın alanına giren gelirlerdir. Pazarın ve gümrüğün dışında zirâî üretim alanına giren vergiler, âdeta şuurlu bir şekilde " mukâtaa" bünyesinin dışında tutulmuşlardır. Şehrin zirâî üretimle de meşgul olduğunu yukarıda belirtmiştik. Aşağıda bu açıdan ayrı bir değerlendirme yapılacaktır. Şimdilik şunu belirtelim ki, şehrin kıra âit olmayan bizzat kendi içinde gerçekleştirmek durumunda olduğu zirâî faaliyetler de " mukâtaa" kapsamının dışında tutulmuş, ayrı başlıklar altında verilmişlerdir. Bunlar , köy istihsâlinden ve mukâtaa gelirlerinden farklı bir kategoriyi teşkil etmektedirler.

Müşâhade edebildiğimiz kadarıyle, Kefe ve bağlı şehir merkezlerinde gümrük ve pazar alanına giren ve esas şehir gelirlerini teşkil eden gelir grupları,"Kefe mukâtaası" bünyesinde toplanmış, şehir iktisâdının ayırıcı husûsiyetini teşkil etmeyen zirâî ve diğer örfî ve şer 'i gelir grupları Kefe mukâtaasına dâhil edilmeyerek ilgili şehir merkezinin gelir grubu şeklinde verilmişlerdir. Bu anlayış, bilhassa 1542 tarihli defterde müşâhade edilmektedir. Meselâ, 1520 tarihli 370 no'lu tahrir defterinde Kerş, Taman ve Azak mukâtaaları müstâkil olarak verilirken, aynı mukâtaalar 1542 tarihli 214 no'lu tahrîr defterinde "Kefe mukâtaası bünyesinde verilmişlerdir.[298] Böyle bir ayrımın yapılmasında günümüz anlayışındaki şehir - kır iktisâdî yapısının farklılığı gibi faktörlerden ziyâde, sancak gelirlerinin dağılımının ve sarfiyatının esas faktör olduğunu düşünüyoruz. Aşağıda gelirlerin dağılımında görüleceği üzere, mukâtaa gelirleri, tımar sistemi dışına kalan askerî, ilmiye ve diğer harcamalara ayrılıyor, sancak beyinin hassı olarak tefrik edilen gelirler istisnâsız olarak kır gelirlerinden meydana geliyordu. Bu anlayış, herhalde sancak iktisâdî yönetiminde nâzır ile sancakbeyinin alanlarını da tâyin ediyordu. Kır bölgeleri ile şehrin zirâî üretiminin ürünü olan gelirlerin denetimi , bu gelirlerin üretimini gerçekleştiren nüfus, iktisâdî bakımdan büyük çapta sancakbeyinin denetimi altında bulunuyordu. Nitekim, sancakbeyinin kır merkezlerinde tatbik edilmekte olan merkezî vergi uygulamalarından etkilenmesi, kendi zararına olan durumlarda merkeze baş vurarak mevcut uygulamayı kendi lehinde değiştirmeğe çalışmasını bu anlayışla izah etmek mümkündür.[299] İktisâdî bakımdan Sancakbeyinin yetki alanının yalnız kendi hasları dahilinde kalması gibi bir anlayışın sözkonusu olmadığını hatırlatalım.[300]

Tekrar şehir iktisâdî yapısına dönecek olursak, bâzı istisnalar dışında Soğdak, Mânkûb, Balıklağo, İnkirman, Kerş, Taman , Azak, Koba , Adahun ve bunun gibi şehir ve kalelerde yukarıda belirtilen anlayışta " mukâtaa" yı teşkil eden ve bugün kü anlayışla "şehir" ekonomisi diyebileceğimiz gelir grupları Kefe mukâtaası bünyesinde toplanırken, bu şehir merkezlerinin zirâî üretiminin ürünü olup kır iskân

---

[298] Mezkûr mukâtaalar için bkz. BA,*TD*, 370, s. 490;*TD*, 214, s. 10 - 11.

[299] 1571 yılında yapılan yeni tahrir esaslarına göre, hamr yasaklanmış, kır kesiminden tahsil edilen "öşr - i şıra" yeni tahrirde kayd olunmamıştı. Sancakbeyi haslarının en önemli kısmını teşkil eden bu gelir grubunun ortadan kalkması, şüphesiz en çok sancakbeyini zarara sokmuştu. Sancakbeyi defter - i atikde mukayyet olan öşr - i şıranın yazılması için rica etmiş, merkez defter - i atikde mukayyet ise yeniden öşür alınmasına musâade etmişti (bkz. Kefe beyine, 13 Ca. 979 / 23 Eylül 1571 tarihli hüküm, BA,*MD*, XV,118 /1026).

[300] Bu konuda Metin Kunt'un iddiaları ve bunların tenkidi için bkz. yuk. İdârî Yapı, s.140.

merkezlerine değil direkt şehir bünyesine tâbi olan gelirleri mukâtaadan ayrı ele alınmışlardır. Bu bakımdan, 1520'de büyük çapta, 1542'de ise hemen hemen istisnâsız olarak Kefe'nin kazâ ve nâhiyelerinde müstâkil mukâtaa veya şehir gelirlerinden bahsedemiyoruz. Tablo LXI'de "C", "D" , "E", "F", "G" , " H" , "I", "İ" kategorilerinde yer alan şehir merkezelerine âit gelir grupları, bu şehir merkezlerinin gerçek iktisâdî kapasitesini yansıtmamaktadır. Bunlardan Kerş, Taman ve Azak'a âit olanları, aslında Kefe mukâtaasına bağlı olduğu halde ayırdığımız gelirlerdir. Sözkonusu mukâtaaları defterin tanzim ediliş biçimi bakımından "Kefe mukâtaası bünyesinde düşünmek gerekir. Soğdak, Balıklağo, Mânkûb ve İnkirman'da ise zâten müstâkil mukâtaa geliri bulunmamakta, bunlar tamâmen Kefe mukâtaasına bağlı gelir grupları içinde karışık olarak verilmiş bulunmaktadır. Tablo LXI'de bu şehir merkezlerine âit müstâkil olarak verilmiş gelir grupları şehir geliri olarak kaydedilen "zirâî" gelirlerden mürekkeptir.

Bu ayrıntılar muvâcehesinde, önce Kefe ve diğer şehir merkezlerinin mukâtaa gelirlerini, sonra şehir gelirleri içinde zirâî üretimin payını ele alacağız.

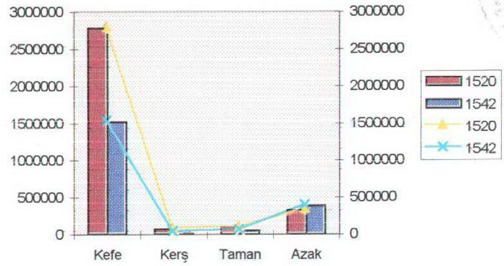
Aşağıda Tablo LXIII ve Grafik XXXIII'de ele alınmış bulunan mukâyese unsurları, Kefe mukâtaasına bağlı Kefe, Kerş, Taman ve Azak'a âit gelir gruplarının miktârını vermekte ve bu açıdan mukayeseye imkân tanımaktadır.

Tablo LXIII : Kefe Mukâtaasında Kerş, Taman ve Azak'ın payı

	1520		1542	
	Akçe (osmânî)	%	Akçe(osmânî)	%
Kefe	2778499	85	1520205	76
Kerş	70000	1,5	30096	2
Taman	95000	3	53219[301]	3
Azak	330000	10	383283	19
Toplam	3273499	100	1986803	100

[301] Taman'ın 1542'deki toplam şehir geliri 84292 akçedir. Bunun 31073 akçesi mukâtaaya bağlı olmayan şehir geliridir. Taman mukâtaası, ilk meblağdan ikinci meblağ çıkarılmak sûretiyle elde edilmiştir.

Grafik XXXIII :Kefe mukâtaasında Kerş, Taman ve Azak'ın payı[302]

Tablo LXIII ve Grafik XXXIII'deki veriler değerlendirildiğinde, Kefe mukâtaasının toplam hacmi 1520'de 3273499, 1542'de ise 1986803'dür. Toplam mukâtaa gelirinde ilk tarihe göre ikinci tarihte % 39'luk bir azalma görülmektedir. Şimdilik bu azalma ile ilgili ayrıntılı tahlile yönelmiyoruz; zirâ 1542 tarihine çok yakın diğer kaynakdan derlediğimiz verileri değerlendirdikten sonra bu meseleye girmeyi düşünüyoruz.

Her iki tarihte Kefe mukâtaasını meydana getiren gelir dilimlerinin oranları dikkate alındığında, bizzât Kefe' nin şehir gelirlerinin ilk tarihte % 85, ikinci tarihte ise % 76 ; diğer mukâtaalarının payları ise ilk tarihte % 15, ikinci tarihte % 24 düzeyinde kalmaktadır. Kerş ve Taman'ın payı iki tarihte % 5'i geçmezken, Azak ilk tarihte % 10, ikinci tarihte ise % 19'luk bir payla Kefe mukâtaasında Kefe'den sonra en büyük payı teşkil etmektedir.

Azak mukâtaasını teşkil eden gelir grupları, gümrük, dalyan,balık ve bâd - ı hevâ gelirlerinden meydana gelmektedir. Bunlar içinde en büyüğü dalyan ve balık(mâhî) gelirleridir ki, Azak'ın balık istihsalinin büyük boyutta olduğunu gösterir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Kefe mukâtaası içinde diğer mukâtaaların payı bunlardan ibâret değildir. Meselâ, Kerş, Balıklağo, Koba, Adahun iskelelelerine bağlı gelirler, Kefe gümrüğü vea diğer mukâtaa gelirleriyle karışık verilmiştir. Kefe mukâtaası içinde bu unsurların fazlasıyle gözönüne alındığında bile , Tablo LXIII ve Grafik XXXIII'de ulaştığımız oranlardaki genel temâyülü sarsacak nitelikte bir fark ortaya çıkaracağını düşünmüyoruz.

---

302 Tekrar belirtelim ki, Kefe mukâtaasında diğer şehir merkezlerinin payı yalnız Kerş, Taman ve Azak'dan ibâret değildir. Tablo LXI'in tedkîkinden anlaşılacağı üzere, Soğdak, Balıklağo, İnkirman, Koba, Adahun gibi şehir ve kalelerin , hatta Hayto karyesi örneğinde olduğu gibi bâzı köylerin de katkısı bulunmakta, ancak bunların tefriki mümkün olmamaktadır. Burada incelenenler, müstâkil verilmeleri bakımından tefrik edebildiğimiz gelirlerdir.

Tablo LXI'de şehir ekonomisinin bir parçası olarak ele alınan gelir grupları, aşağıda yer alan Tablo LXIV'de icmâl olarak yer almaktadır. Sözkonusu tabloda şehir ekonomisini teşkil eden mukâtaa gelirleri tek kategoriye indirilmiş, Kefe ve diğer şehir merkezlerinde zirâî üretimin ürünü olan gelirler ayrı ayrı verilmiştir. Kazâ ve nâhiye merkezlerindeki mukâtaalar Kefe mukâtaası içinde kaydedildiğinden kazâ ve nâhiyelerin tarım dışı gelirlerini kesin olarak ortaya koyma imkânı bulunmamaktadır. Bu bakımdan, büyük çoğunluğu tarım gelirlerinden oluşan kazâ merkezlerindeki gelirlerin içinde bu kazâ merkezlerinin ihtisâb, cürm - ü cinâyet ve bâd - ı hevâ ve bunun gibi tarım dışı gelirleri Kefe şehir gelirlerine ekledik. Böylece, Kefe ve kazâ merkezlerinin tarım dışı gelirleri tek tek ortaya çıkarılamamasına rağmen, bütün şehir merkezlerinin toplam tarım dışı geliri kesin olarak belli olmaktadır.

Tablo LXIV : Şehir ekonomisinde tarım faktörü

	1520		1542	
Kefe ve Kefe'ye bağlı şehir merkezlerinde zirâi üretime bağlı gelirler ve tarım dışı gelirler	Akçe(osmânî)	%[303]	Akçe(osmânî)	%
Kefe'de zirâî üretime tâbi gelirler[304]	18338	15	16060	13
Soğdak'da zirâî üretime tâbi gelirler[305]	46621	37	37918	30
Mânkûb'da zirâi üretime tâbi gelirler[306]	4331	3	3590	3
Balıklağo'da zirâî üretime tâbi gelirler[307]	9003	7	4048	3
İnkirman'da zirâî üretime tâbi gelirler[308]	24217	19	20264	16
Taman'da zirâî üretime tâbi gelirler[309]	--	--	31073	25
Azak	23987	19	11857	10
Toplam tarım gelirleri	126497	4	124810	6
Kefe mukâtaası ve diğer tarım dışı gelirler[310]	3352198	96	2057413	94

[303] Şehir merkezlerinin tarım gelirlerine âit yüzdeler toplam tarım gelirlerine göre tespit edilmiştir. Toplam tarım gelirleri ile şehre âit tarım dışı gelirlerin yüzdeleri ise, bu kategorilerin toplam şehir gelirlerine oranını yansıtmaktadır.

[304] Tablo LXI'de "B" kategorisinde yer alan mukâtaa dışı gelirler içinde 1520 yılına âit 52775 ; 1542 yılına âit 48600 akçelik ispenç geliri bu tabloda şehir gelirlerine ilâve edilmiştir.

[305] Soğdak'a âit 1520 ve 1542 yıllarında 8725 akçelik ispenç, ihtisâb, bâc - ı bazâr, tûte ve tamga resimleri şehir gelirlerine ilâve edilmiştir.

[306] Mânkûb'a âit 1520 yılında 3645; 1542 yılında 2020 akçelik ispenç, bâc - ı bâzâr, bâd - ı hevâ gelirleri şehir gelirlerine ilâve edilmiştir.

[307] Balıklağo'ya âit 1520 yılında 6165; 1542 yılında 4948 akçelik ispenç, bâc - ı bâzâr, ihtisâb, tamga, liman resimleri şehir gelirlerine ilâve edilmiştir.

[308] İnkirman'a âit 1520 yılında 7389 ; 1542 yılında 6317 akçelik ispenç,ihtisâb, bâc - ı bâzâr, liman,tamga resimleri şehir gelirlerine ilâve edilmiştir.

[309] 1520 yılına âit Taman gelirlerinde bir ayrım yapamıyoruz.

[310] Bunlar, bizzat Kefe ile berâber, diğer şehir merkezlerindeki mukâtaa gelirlerini ve mukâtaaya bağlı olmadığı halde tarım dışı olan gelirleri de ihtivâ etmekte olup, Tablo LXIII'de tespit edilmiş bulunan meblâğa ilâveten Kefe mukâtaası hâricinde kaydedilmiş bulunan ispenç, ihtisâb, cürm - ü cinâyet,bâd - ı hevâ resimlerinden mürekkeptir.Kazâlar ve nâhiyelerden şehir gelirlerine ilâve miktârı 1520 için 78699, 1542 için 70610'dur.

Toplam şehir gelirleri	3478695	--	2182223	--

Toplam tarım gelirleri , tarım dışı şehir gelirleri ve toplam şehir gelirleri dikkate alındığında, Kefe ve Kefe'ye bağlı şehir merkezlerinde toplam şehir gelirlerine oranla ilk tarihte % 4, ikinci tarihte ise % 6 nispetinde tarım geliri bulunduğu görülmektedir. Şehir tarımının her iki tarihte en çok yoğun olduğu yerler, sırasıyle Soğdak , İnkirman, Azak ve Kefe'dir.

Tablodaki oranları tekrarlamak yerine, tahrir defterlerinde şehir tarımı ile ilgili tabloya yansıtılamayan bilgileri değerlendirmek daha yararlı olacaktır.

Kefe ve Kefe'ye bağlı şehir merkezlerinde tespit edilen toplam tarım gelirinin 1520'de % 15 , 1542'de %13'ünü meydana getiren Kefe tarım geliri, öşre tâbi olan şıra, bağ, hubûbat, bostan, meyve, ganem, âsiyâb, Sarıgöl ve Bayboğa çayırlıklarında yetiştirildiği gözlenen sâz, ot , Kefe yakınında bulunduğu belirtilen çiftliklerden elde edilen gelirlerdir.

Bu bilgiler ışığında , Kefe'nin XVI. yüzyılda kır iktisâdından tam mânasıyle ayrılmadığını, zirâî üretim tarzını şehir içinde ve şehrin varoşlarından başlayarak hinterlanda uzanacak şekilde devâm ettirdiğini ifâde etmek mümkün güzükmektedir.

Kefe ve diğer şehir merkezelirinin sur dışında kalan alanları hinterlanda doğru bağlar, tarlalar ve meyve bahçelerinden meydana geliyordu. Bu zirâî alanların çoğusu şehir halkına âit bulunuyordu. Şehir halkı, Anadolu'daki yaylacılığı andırır şekilde yazın bu bağlara geliyor, kışın ise şehirdeki meskenlerine çekiliyorlardı. Şehir nüfusu, kışlık iâşesini büyük çapta kendilerine âit zirâî alanladan temin ediyordu.[311]

Sâhib Giray'ın azledilmesine kadar uzayan hâdiseler zincirinde, Kırım hânının Kefe hisârına bitişik bulunan ve Kefe şehir kethüdâsına âit bulunan bağları ziyâret etmesinden bahsedilir ki,[312] şehir halkının hatta yöneticilerinin ziraatle , bilhassa bağcılıkla uğraştığını gösterir.[313]

---

[310] Bunlar. bizzat Kefe ile berâber. diğer şehir merkezlerindeki mukâtaa gelirlerini ve mukâtaaya bağlı olmadığı halde tarım dışı olan gelirleri de ihtivâ etmekte olup, Tablo LXIII'de tespit edilmiş bulunan meblâğa ilâveten Kefe mukâtaası hâricinde kaydedilmiş bulunan ispenç, ihtisâb, cürm - ü cinâyet.bâd - ı hevâ resimlerinden mürekkeptir.Kazâlar ve nâhiyelerden şehir gelirlerine ilâve miktârı 1520 için 78699, 1542 için 70610'dur.

[311] M. Bronevskiy'nin tasvîri: "Kefe'de yaşayan Türkler, Yahudiler ve Hıristiyanlar, iki mil uzunluğundaki yerlerde, meyve bahçeleri ve üzüm bağları yetiştirirler.Tavrida yarımadasında yetişen üzümlerin fevkalâde şarabı olur. Bu sahada temiz soğuk su çıkan pek çok sayıda kaynak mevcuttur" (bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 31) .

[312] Sâhib Giray'ın bu bağları ziyareti, onun Kefe'yi almak için keşif yaptığı şeklinde yorumlanmıştı (bkz. yuk. Siyâsî Tarih, s. 34 vd).

[313] Şehir tarımı hakkında M. Bronevskiy ve E. Çelebi'nin tasvirleri daha aydınlatıcıdır. M. Bronevskiy, Kefe limanının etrâfının meyve ve üzüm bahçeleri ile dolu olduğunu (bkz. M. Bronevskiy, *Kırım*, s. 35),İnkirman şehrinin kurulduğu vâdi ve etrâfının bağ ve bahçelik alanlardan

Toplam şehir tarımının 1520'de % 37, 1542'de % 30'unu teşkil eden Soğdak, Kefe 'ye bağlı şehir merkezleri içinde tarımla meşgûliyet oranı en çok olan kent durumundadır. Soğdak'ın zirâî gelirleri "mahsul - ü mahallat - ı nefs - i Soğdak" klişesi altında verilmiştir ki, bundan Soğdak şehri ve mahallelerinin içinde kısmen bağ, bahçe, hatta hubûbata müsâit alanların mevcut bulunduğunu anlıyoruz. Nitekim, E. Çelebi'nin Soğdak'ın iç dokusu hakkında yapmış bulunduğu tasvîrlere göre , Soğdak'da varoşu teşkil eden mahalleler, bağ, bahçe ve bunun gibi zirâî alanlarla bitişik idi. Bu bahçeleri sulamak üzere kemerler ve kanallar inşâ edilmişti. Bu kanallar, şehir içinden geçiyor ve sonra denize dökülüyordu. Kanalların şehir içinden geçmesi de, yine şehir içinde sulama alanlarının olduğuna işâret etmektedir.[314]

Soğdak şehrinin zirâî üretimi, hınta, şa 'ir, şıra, bakla, meyve, kovân, tuz, giyâh (ot), ganem, hamr ve bağcılığa dayanıyordu.

Mankûb, nüfusuna oranla şehir tarımında geri durumdadır. Her iki tarihte toplam şehir tarımına oranı % 3'tür. Tahrir defterlerindeki mufassal kayıtlardan , Mânkub'da az miktarda ve herhalde şehirlinin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik şıra, kovân, keten, bostan, hamr, ganem , hubûbat gibi zirâî üretim alanları mevcut idi.

Balıklağo, nüfusu itibâriyle de küçük bir şehir merkezi olup diğerlerine oranla şehir tarımının en az olduğu yerdir. İlk tarihte toplam şehir tarımına oranı % 7, ikinci tarihte ise % 3'tür. Balıklağo'da az miktarda hubûbat, kovân, kendir , giyâh ve bostan gelirine rastlanmaktadır.

İnkirman'da şehir tarımı Mânkûb ve Balıklağo'ya oranla daha yüksek düzeydedir. Toplam şehir tarımına oranı ilk tarihte % 19, ikinci tarihte % 16'dır.

---

oluştuğunu(bkz. *Aynı eser*, s. 17), buralarda şehir halkının vitikültür ile meşgul olduğunu ayrıntılı tasvirlerle anlatır (bkz. *Aynı eser*, s. 31).

[314] Soğdak'ın şehir tarımını izâh etmede E. Çelebi'nin tasvirleri daha aydınlatıcıdır: "Soğdak Kalesi'nin bağ ve bahçeleri meşhurdur. 40000 adet bağlarında binlerce köşk, binlerce mutfak odalar, köşklerinde fıskiyeli havuzlar, her yanı bezemiş ve süslemiştir.Bu soğdak bağları Rum, Arap ve Acem'de meşhurdur. Meyvelerden beyaz kirazı çok lezzetli ve suludur. İnsan ne kadar yese hiç ağırlık yapmaz, hazmi kolaydır. Her yerde anılan hoş bir kirazdır. Ayvası da kirazı gibi lezzetli olup, meşhurdur. Elmasının yeryüzünde benzeri yoktur. Misk ve anber gibi kokulu ve tatlı elmadır. Malatya'nın ispoza, İzmit Sancağı Kocaeli'nin misket elmasından daha lezzetlidir. Sekiz tânesi bir okka gelir. Çekirdeği de çok faydalıdır. Hoş kokusundan yiyenin dimağı kokulanır. Beyaz kutular içinde, pamuklara sarıp , sarmalayıp bu elmaları Kırım hanlarına, sultanlara, ve vezirlere hediye götürürler. Hatta binlerce kutu ve sepetler içinde pamuklara sarılmış olarak gemilere yükleyip İstanbul'a Osmanlı pâdişahlarına, vezirlere ve ileri gelen kimselere de hediye olarak getirilir" (Bkz. Evliyâ Çelebi, *VII*. s. 382) .Doğan Kuban'ın Halep hakkındaki tespitleri, Kefe ve bağlı şehir merkezlerindeki tespitlerimizle aynı yöndedir: ""Yeni yerleşenler, şehir çevresinde yarı - göçebe bir düzende ağaçlar, meyva bahçeleri, ağıl ve ahırlar arasında doğaya daha yakın bir çevre yarattılar. Zamanla fizikî çevreleri daha fazla şehir karakterine bürününce, kırsal yerleşmenin özellikleri kısmen ortadan kalktı. Bahçeler küçüldü. Bununla beraber, Anadolu evi bahçe ve yeşili asla bırakmamış, tam urban bir çehreye kavuşamamıştır." (bkz. Doğan Koban, "*Anadolu - Türk şehri gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler*", s. 62).

Taman'ın ilk tarihte şehir tarımı ile ilgili verilerini tefrik etmek mümkün olmadığı gibi, ikinci tarihle ilgili olanları da ihtiyatla karşılanmalıdır. Taman'ın mukâtaa hârici verilen gelirlerini gözönünde bulundurarak bir tahminde bulunduk. % 25 'lik bir oran, bir hayli yüksektir. Bunun önemli kısmının kır tarımına âit olduğunu sanıyoruz.

Azak'ın şehir tarımı ile ilgili verileri daha güvenilir durumdadır. Azak'ın içinde, Kal 'a - ı Venedik ve Ceneviz ile dış kaleye bitişik zeminler bulunmaktadır ki, bunlar her halde tarımın yapıldığı tarlalar idiler. Bunlardan kesim (ber - vech - i maktu ') üzerinden resim alınıyordu. Azak, toplam tarım gelirine oranla ilk tarihte % 19, ikinci tarihte % 10'luk bir tarım üretimine sâhip idi.

4. 3. 1520 - 1542'de Kır Gelirleri

4. 3. 1. Köy hâsıllarına göre sancak genelinde kır gelirlerine toplu bakış

Bu bölümde, 1520 ve 1542 tarihlerinde kır gelirleri ile ilgili veriler değerlendirilecektir. Önce Kefe ve kazâları ile kır iskân merkezlerinin iktisâdî varlığı tespit edilip, sonra vergi gelirlerine göre buraların üretim potansiyeli, zirâî bünyesi üzerinde ayrıntılı analizlere gidilecektir.

Kefe ' ye tâbi kır iskân merkezlerinin toplam gelirleri Tablo LXV 'de ele alınmıştır. Tablo, köy hâsıllarını soyut olarak değerlendirmektedir. İdârî taksimât kısmında görüldüğü üzere, her iki tarihte toplam köy sayısında ciddî bir değişiklik olmazken, 1542'de yeni bir idârî düzenleme yapılmış, bâzı köylerin tâbi olduğu kazâ merkezlerinde değşimeler olmuştur. Bu bakımdan, idârî taksimatı gözönünde bulundurarak kazâ merkezlerinin iktisâdî yapısında meydana gelen değişmeleri değerlendermek yanıltıcı olacaktır. Bu tür bir değerlendirme, idârî taksimattaki değişmelerden meydana gelen artış veya azalmaları üretimdeki artış veya azalma şeklinde gösterecektir. Biz, bu düşünceden yola çıkarak, 1542'deki idârî taksimatı esas aldık.Köylerin 1520'deki hâsılları bilinmekte olduğuna göre, 1542'deki idârî statünün 1520'de varolduğunu varsayarak köylerin gelirlerini mukâyese ettik.1520 ve 1542 'deki idârî taksimatı esas alarak yapılan tabloda köyler eşleştirilemediğinden mukâyese imkânı olmayacaktır. Bu bakımdan, mevcut tabloya göre, kazâ merkezlerinin kır gelirleri gerçek anlamıyle ancak 1542 için idârî taksimata uymakta, 1520 yılına âit kazâ merkezlerine âit kır gelirleri ise farâzî nitelik taşımaktadır.1520 ve 1542 yılının gerçek mukâyesesi, ancak toplam köy hasıllarını karşılaştarmak sûretiyle yapılabilecektir.

Tablo LXV : Köyler ve gelirleri

Köyler		1520	1542
SOĞDAK			
1	Kozlu	2424	715
2	Kopsut	3729	3005
3	Tokluk	3146	1331
4	Ayayorin	1990	2368
5	Arpadi	1362	541
6	Duvak	1959	2448
7	Şuma	2366	2519
8	Kutlak	4147	4955
9	Vorin ma ʿa Vorinaray	6659	4514
10	Kapishor	8222	5646
11	Üsküt	13023	8546
12	Çölmekçi	720	324
13	Taşluca	830	830[315]
14	Manastır	5564	5743
15	Kuru Üzen	5826	10638
16	Ulu Üzen	4022	7331
17	Demürcü	5512	7546
18	Körbakla	2997	5816
19	Geçi Üzen	4375	4926
20	Aluşta	13239	21689[316]
Toplam		92112	101431
MÂNKÛB			
21	Albatı ma ʿa Ayatudor	1205	1927
22	Atım Çokrağı	984	385
23	Kirmancuk	1708	113
24	Kuru	1520	2953
25	Süren	5959	5524
26	Öni	2294	1314
27	Markur	2515	2740
28	Yancu	901	1170[317]
29	Koklus	1088	1862
30	Bıçkan(nâm - ı diğer Çölmekçi)	3183	3326
31	Moskomyâ - i Küçük	2477	4112[318]
32	Baydar	1410	2876[319]
33	Sevatike	1070	1708
34	Kılındı	1755	987[320]

---

[315] Ber - veçh - i maktu ʿ (bkz. BA, *TD*. 214. s. 105).

[316] Aluşta'nın hâsılı toplam 21699 olarak verilmiştir. Vergiler tek tek toplandığında yekûn 21689 tutmaktadır(bkz. *TD*, 214, s. 128).

[317] Toplam hâsılının 1176 olduğu kaydedilen Yancu Köyü'nün vergileri toplandığında hâsılı 1170 çıkmaktadır(bkz. *TD*,214, s. 138).

[318] Küçük Moskomya Köyü'nün toplam hâsılı 4100 verilmiş. Vergiler toplandığında hâsıl miktârı 4112 etmektedir(bkz. *TD*, 214,s. 141).

[319] Baydar Köyü'nün toplam hâsılı 2885 verilmiş. Vergiler toplandığında hâsıl miktârı 2876 etmektedir(bkz. *TD*, 214, s. 142).

35	Kamra	2609	3556
36	Hayto	3490	3798
37	Nehora(nâm -ı diğer Kadılı)	5108	11499[321]
38	Alubka	3230	2854
39	Mishor ma 'a Aryende	4708	4101
40	Haspetri	3485	2260[322]
41	Karvis ma 'a Sahnek	3588	4864
42	Kıranu	2832	3569[323]
43	Lampad - ı Büzürk ve Küçük	6470	8567[324]
44	Yeni Sala	310	--
45	Atyo	668	--
46	Taş İskele	1862	2262
	Toplam	66429	78327
	İNKİRMAN		
47	Koca Salası	12116	8604[325]
48	Vikne (Papayalnız)	4992	6094
49	Foti Salası	3391	3408
50	Yalta	4712	9874
51	Mahalle - i Dere (tâbi'-i Yalta)	3305	4130
52	Mahalle -i Havitka(t. Yalta)	3222	5395
53	Mahalle - i Marsinde(t. Yalta)	3057	2832
54	Kurzuf	13483	13080[326]
55	Bartinet ma 'a Gürgülât ve Degirmanlu	7686	13206
56	Keknos	3089	3761
	Toplam	59053	70384
	BALIKLAĞO		
57	Süli	2217	1264
58	Limona	2005	2297
59	Sembos	2158	2423[327]
60	Sikite	3456	5561
61	Çergune	3178	4792
62	Sotira	1527	723
63	Moskomyâ - i Büzürk	3522	3935
64	Çerkeskirman	9394	7640
65	Bahadur	4421	5736
66	Uğrıkosta	4112	3902

[320] Defterde hâsıl miktarı 983 verilmişse de, vergiler toplandığında toplam hâsıl 987 etmektedir(bkz. *TD*, 214, s. 143)

[321] Nehora'nın hâsılı defterde 11505 verilmiş olup, vergiler toplandığında 11499 akçe etmektedir(bkz. BA,*TD*, 214,s. 148).

[322] Haspetri Köyü'nün hâsılı 2274 yazılmış. Vergiler toplandığında 2260 çıkmaktadır(bkz. *TD*, 214, s.153).

[323] Kıranu Köyü'nün toplam hâsılı 3567 verilmiş. Bizim tespitimize göre 3569 çıkıyor(bkz. *TD*,214,s.156).

[324] Hâsılı 8065 verilen köyün vergi toplamı 8567 tutmaktadır(bkz.BA, *TD*. 214, s. 197).

[325] Koca Salası'nın hâsılı 8597 verilmesine rağmen, vergiler toplandığında 8604 çıkıyor(bkz. BA, *TD*, 214, s. 181).

[326] Kurzuf'un hâsılı 15905 verilmiş. Vergi toplamlarına göre 13080 akçe çıkmaktadır(bkz.BA, *TD*. 214, s.192).

[327] Hasılı 2422 verilen Sembos'un vergi toplamı 2423'tür(bkz. BA, *TD*. 214, s. 170).

67	Tüli	1954	2804
	Toplam	37944	41077
	GENEL TOPLAM	255538	291219

Tablo LXV'in genel bir değerlendirmesine göre, bâzı köylerin gelirlerinin düştüğü, bâzılarının ise arttığı gözlenmektedir. Kazâ merkezleri ve sancak genelinde köy gelirlerinde artış sözkonusudur. Geliri azalan ve artan köyler tablodan izleneceği vechile, köy isimlerini tek tek belirtmek yerine köy sayısını gözönünde bulundurarak kaç köyde artış, kaç köyde ise azalma olduğunu tespit edelim.

Soğdak'da, 1520'ye oranla 11 köyün gelirinde artış görülürken, 9 köyün gelirinde azalma olmuştur. 1 köyde ise iki tarihte değişme olmamıştır. Soğdak'ın en çok gelire sâhip köyü Aluşta'dır. Aluşta'nın geliri, 1520'de 13239 akçeden 1542'de 21699 akçeye çıkarak % 64'lük bir artış göstermiştir. Gelir düzeyi bakımından Aluşta'dan sonra 1542'de en büyük köy olan Kuru Üzen'in gelirinde de ilk tarihe nazaran % 83 gibi büyük bir artış görülmektedir. Bunlar, gerek nüfus, gerek iktisâdî potansiyel bakımından daha XVI. yüzyılda şehir olmaya aday yerleşim birimleridirler. Soğdak'ın üçüncü büyük köyü olan Üsküt ise, ilk tarihteki 13023 akçeden 8546 akçeye geriliyerek % 34 oranında bir düşüş göstermiştir. 1520'de geliri 1000 akçeden aşağı olan tek köy Çölmekçi olup gelir miktârı ikinci tarihte iyice düşmüştür. Diğer yandan ,1520'de geliri 2424 akçe olan Kozlu köyü, ikinci tarihte 1000 akçenin altına düşmüştür. Taşlıca köyü iki tarihte de 1000 akçenin altında bir gelire sâhiptir.

Diğer köylerin gelirleri 1000 akçenin üstünde bulunmaktadır. Soğdak 'da ortalama köy geliri, 1542'de 5072 'dir. Bu bakımdan, 4000 - 5000 akçe arasındaki köyleri orta, 4000'in altındakileri düşük, 5000'in üstündekileri ise büyük köy grubuna dâhil etmek mümkündür. Bu açıdan , ilk tarihte gelir düzeyi düşük köy sayısı 10, orta halli köy sayısı 3, büyük köy sayısı 7; ikinci tarihte ise, düşük gelirli köy 9, orta halli köy 3, yüksek gelirli köy 8'dir. Yukarıda belirtildiği üzere geliri 1000 akçenin altında kalan tek köy bulunduğu hatırlanırsa, diğer köyler de orta halli köylerin çok altında bulunmamaktadır. Bu bakımdan, Soğdak'ın köylerinin gelir bakımından istikrarlı olduklarını ve sağlam bir iktisâdî bünyeye sâhip bulunduklarını ifâde edebiliyoruz.

Mânkûb'da, ilk tarihe oranla 16 köyün geliri artmış, 8 köy geliri ise düşmüştür. 2 köyün geliri ikinci tarihte kayıtlara yansımamıştır. Yenis Sala ve Atyo karyelerinden ibâret bu köyler, 1542'de hâli ve perâkende olmuşlardır. 1542'deki idârî taksimata göre Mânkûb'un gelir bakımından en büyük köyü 11509 akçeyle Nehora'dır. Nehora'dan başka 10000 akçeden yüksek gelire sâhip köy bulunmamaktadır. Bir arada kaydedilmiş bulunan Lampad - ı büzürk ve küçük köyleri de büyük köyler arasındadır. 1520'de Gelirleri 1000 akçenin üstünde olan Atım Çokrağı, Kirmancuk ve Kılındı köyleri , 1542'de 1000 akçenin altına düşmüştür.

Atım Çokrağı, Kirmancuk ve Kılındı köyleri , 1542'de 1000 akçenin altına düşmüştür.

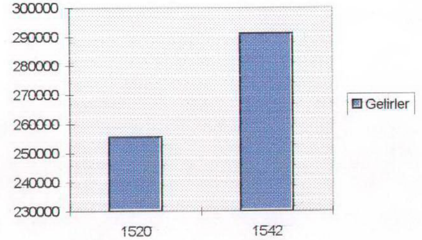
Mânkûb'un 1542'deki köy gelirlerinin ortalaması 3013 'dür. Buna göre, 3000 akçe gelire sâhip köyün orta halli sayılması durumunda bile, Mânkub'un orta halli köylerinin Soğdak'ın küçük köylerine tekâbül ettiği görülecektir ki, bu, iki kazâ merkezi arasındaki üretim seviyesini göstermesi bakımından önemlidir.

İnkirman'da , ilk tarihe göre 7 köyün gelirinde artış görülürken, 2 köyde azalma olmuştur. İnkirman'ın 1542'de köy gelirlerinin ortalaması 7038 'dir. Mânkûb ve Soğdak'a göre böylesine yüksek bir ortalama, şüphesiz bâzı özelliği olan köylerin İnkirman'da toplanmasından kaynaklanmaktadır. Kurzuf'un geliri 15000'i geçerken, Koca Salası, Foti Salası gibi köyler, 10000'e yaklaşmaktadır . Ayrıca, toplam geliri 13000'i geçen Bartinet, Gürgülât ve Degirmanlu köyleri bir arada yazıldığından dolayı tek karye gözükmekte, bu da ortalama geliri yükseltmektedir. İnkirman'da, geliri 1000 akçenin altında köy bulunmadığı gibi, en düşük gelirli köyler, Mânkûb'un orta halli köylerine denk durumundadır.

Balıklaĝo'da, ilk tarihe oranla 6 köyün geliri artarken 5 köyün geliri azalmıştır. Ortalama köy geliri, 3734 akçe olup, Mânkub'la takrîben aynı düzeydedir. Balıklaĝo'nun en yüksek gelirli köyü 7640 akçeyle Moskomya - i Büzürk'dür. Kendi seviyesi gözönünde bulundurulduğunda , Balıklaĝo'da orta halli köy sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Geliri 1000 akçeden düşük köy bulunmamaktadır.

Toplam köy gelirleri her iki tarih açısından mukâyese edildiğinde, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır. 1520'de 67 köyün toplam geliri 255538, 1542'de ise 291219 akçedir. Grafik XXXIV, bu verilere göre düzenlenmiştir.

Grafik XXXIV: 1520 ve 1542'de köy gelirlerinin toplu mukâyesesi

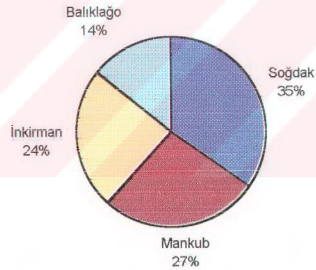
1520 ve 1542'deki köy gelirleri mukâyese edildiğinde, ilk tarihe göre ikinci tarihte sancak genelinde 35681 akçelik bir gelir artışı sözkonusudur. Artış oranı, % 14'dür.

Şehir gelirleri ve özellikle mukâtaa gelirlerinde 1542'de ilk tarihe göre tespit edilen % 39 oranındaki düşüş[328] karşısında köy hâsıllarındaki bu artış, büyük bir tezad teşkil etmektedir. Aşağıda 1542 yılına çok yakın bir zamâna âit farklı verilerin değerlendirilmesinde tekrar bu oranların hatırlanması gerekecektir.

Tablo LXVI : 1542'de Şehir merkezlerine tâbi köylerin toplam hâsılları (Tablo LXV'in icmâli)

Şehir merkezleri	Toplam köy hâsılı	%
Soğdak	101431	35
Mânkûb	78327	27
İnkirman	70384	24
Balıklağo	41077	14
Toplam	291219	100

Bu veriler, Grafik XXXV'de ayrıca ele alınmıştır. Önce grafiği izleyelim.
GrafikXXXV, 1542'de Kefe'de kır iskân merkezlerinin mukâyesesi

1542'nin idârî taksimâtına göre düzenlenen Tablo LXVI ve GrafikXXXV'e göre, Soğdak'ın zirâî üretim bakımından en yüksek sırada olduğu ve onu Mânkûb, İnkirman ve Balıklağo'nun tâkib ettiği görülmektedir.

Bu tablo ve grafiğin şehir merkezlerine göre düzenlendiği hatırlanmalıdır. Aynı tablo ve grafik, kazâ merkezlerine göre tutulmuş olsaydı, farklı bir şemâ ile karşılaşacaktık ; zirâ, gerek 1520, gerekse 1542'de İnkirman ve Balıklağo Mânkûb'a bağlı birer nâhiye durumundadırlar. İkinci tarihte idârî taksimatta meydana gelen değişmeler, yalnız Mânkûb ve sözkonusu nâhiyelerde vukûbulmuş, Soğdak'da hiçbir

[328] Bu mevzu ile ilgili değerlendirmeler için bkz. yuk. s. 373 vd.

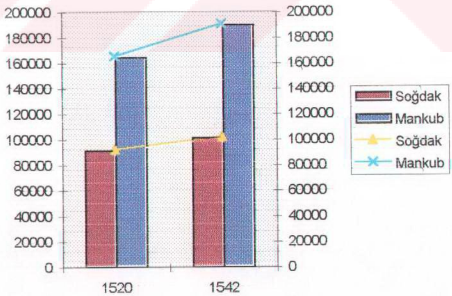
değşime olmamıştır. Eğer kazâ merkezleri esas alınırsa, İnkirman ve Balıklağo Mânkûb'a dâhil olacağından, mukâyese unsurları, Mânkûb ve Soğdak olmak üzere iki kazâ merkezine indirgenmiş olacaktır.

Tablo ve grafikteki veriler, farklı bir şemâya gerek kalmadan bu açıdan da değerlendirilebilir. Bunun için, İnkirman ve Balıklağo'nun hâsıl yüzdelerini Mânkûb hânesine ilâve etmek yetecektir. Bu durumda, toplam köy hâsıllarında, Mânkûb'un payı % 65 'e çıkacak, Soğdak' da ise herhangi bir değişme olmayacaktır.

Bu bakımdan, Kazâ merkezlerine göre yapılacak bir tasnife göre, 1520 ve 1542'nin mukâyesesi de yapılabilecektir; zirâ, yukarıda belirtildiği üzere, ikinci tarihte idârî taksimata vukûbulan değişim Mânkûb kazâsının kendi içinde vukûbulmakta, Soğdak bundan etkilenmemektedir. Bu bakımdan, her iki tarihte köy hâsıllarının gerek toplamı, gerekse tek tek eşleştirilmesi mümkün olmaktadır. Mânkûb'un köy hâsılları toplamını bulmak için Mânkûb gelirlerine İnkirman ve Balıklağo'yu ilâve etmek yeterli olacaktır. Kezâ, her iki tarih için tespit edilmiş bulunan toplam köy hâsıllarından Soğdak'ın toplam hâsılını çıkarmak sûretiyle de Mânkûb'un toplam hâsılına ulaşılabilcektir.

Bu açıdan yapılan değerlendirmeye göre, Soğdak'ın köy hâsılı toplamı 1520'de 91112, 1542'de 101431; Mânkûb'un toplam hâsılı ise ilk tarihte 164426, ikinci tarihte 189788 'dir. GrafikXXXVI, bu verilere göre düzenlenmiş olup, Kefe'nin zirâî istihsal bakımından iki büyük kazâsı olan Soğdak ve Mânkûb'u iki tarih bakımından mukâyese imkânı vermektedir.

Grafik XXXVI, 1520 ve 1542'de Soğdak ve Mânkûb kazâlarının toplam köy hâsılları

Grafik XXXVI'da görüldüğü gibi Soğdak ve Mânkûb'un köy hâsıllarında ilk tarihe göre artış olmuştur. Bu artış, Soğdak'a göre Mânkûb'da daha fazladır. Oran

4. 3. 2. 1542'de alınan vergilere göre kır iskân merkezlerinde zirâî üretim, yetiştirilen ürünler ve diğer kulluk vergileri

Buraya kadar, Kefe sancağı bünyesinde yer alan kır iskân merkezleri ve bunların tâbi olduğu kazâların zirâî gelirleri , köy hâsıllarından yola çıkılarak genel bir perspektifle tahlil edildi. Bu bölümde, köy hâsılları hakkında 1542 tarihli tahrir defterinde yer alan mufassal kayıtlar değerlendirilerek köy ,nâhiye ve kazâ merkezlerinin üretim yapısı üzerinde durulacaktır. 1520 tarihli tahrir defteri yalnız köy hâsıllarını vermiş, bu hâsılın ne gibi resimleri ihtivâ ettiği husûsunda ayrıntıya inmemiştir. Bu nedenle, aynı değerlendirmeyi, 1520 yılı için yapamıyoruz.

Tablolarda herbir ürün hakkında kile, akçe, medre gibi birimler üzerinden tespit edilmiş bulunan miktarların toplam üretim hacmini göstermediğini, sâdece devletin re 'âyâdan tahsil etmiş bulunduğu miktârları hâvi bulunduğunu hatırlatmak istiyoruz. Eğer kır iskân merkezleri üzerinde icrâ edilen rüsûm ve oranları hakkında yeterli bilgimiz olsaydı, bu oranlardan yola çıkılarak mevcut tablolardaki bilgilerle herbir ürünün toplam istihsal miktârını hesap etmek zor olmayacaktı. Kefe kânunnâmelerinde kır iskân merkezlerinin üretiminden alınan rüsûm ve oranları hakkında hiçbir mâlumât bulunmamasından dolayı, şimdilik böyle bir imkândan mahrum bulunuyoruz. Toplam hâsılât hakkında ancak tahmîni bir yorumda bulunulabilir ki, bunu okuyucunun kendisi yapabilir. Meselâ, Kefe'de tatbik edilen öşrün 1 / 8 olabileceği varsayımından hareket edilirse, tablolarda bir köy, kazâ merkezi , ya da sancak genelindeki ürün hâsılını 8 ile çarpmak sûretiyle topyekûn üretim elde edilebilecektir. Bununla berâber, ürünlerden alınan öşür belli bir orana göre tahakkuk ettiğine göre, aynı zamanda öşür miktarı olan bu gelirlerin topyekûn istihsali belirtmese de topyekûn istihsâlin öşür nispetindeki oranını vereceği şüphesizdir. Bu bakımdan, vergilere göre elde edilen gelirlerin sancak genelindeki üretimi mukâyese etmek için kullanılmasında bir sakınca görmüyoruz.

Üretim hayâtı ile ilgili tablolar, üç kısımda ele alınmıştır. Bunlar, buğday, arpa, çavdâr, darı, börülce, mercimek ve bakla gibi ürünlerin sancak genelindeki dağılımını ele alan "Hubûbât ve Bakliyât" ; keten, kendir, dûd,sâz, şıra gibi endüstriyel ürünlerle bağcılık ve meyvecilikle ilgili tablo ve nihâyet, ra 'iyyet rüsûmu ile hayvancılığı ele alan tablodur.

Köylerin tâbi olduğu nâhiye ve kazâ merkezleri, ana tablolardan derlenen mâlumâta göre icmâl tablolarla ayrıca ele alınmıştır.

Tablolarda genel olarak aynı ürünler biraraya getirilmeğe çalışıldıysa da, bunda kesin bir başarı göserildiği söylenemez. Meselâ, ra 'iyyet rüsûmu ile hayvancılık, endüstriyel ürünlerle bağcılık ve meyvecilik aynı üretim kategorisini teşkil etmemektedir. Ancak, geniş yer kaplayan tabloları azaltma çabası, böyle bir sonucu doğurmuştur. Aksi taktirde, bâzı ürünler için, müstakil tablo yapmak gerekecekti.

4. 3. 2. 1. Hubûbat ve bakliyât üretimi

Hubûbat ve bakliyat hususunda önce köylerin üretim yapıları muhtasar olarak açıklandaktan sonra, şehir merkezlerinin analizine geçilecektir. Nufus bahsinde de görüldüğü üzere, Kefe'nin iki önemli kazâsı Azak ve Taman'ın kırsal alanı XVI. yüzyılda henüz kayıt altına alınmamıştır. Bu nedenle tahrir defterlerinde bu iki kazânın nüfusu ve ekonomisi hakkında fazla bir mâlumat bulunmamaktadır. Zirâî üretimle ilgili mülâhazalar, kaçınılmaz olarak diğer kazâlarla sınırlı kalmaktadır.

4 .3. 2. 1. 1. Soğdak 'da hubûbât ve bakliyât üretimi

Soğdak'a bağlı köylerde hubûbat üretimi, Tablo LXVII'de ele alınmıştır. Tablo, köylerin üretim yapısını ayrıntısı ile analiz etme imkânı sağlamaktadır. Önce tabloyu inceleyelim.

Tablo LXVII : 1542'de Alınan Vergilere Göre Soğdak' ın Köylerinde Hubûbat ve Bakliyat Üretimi

		Hubûbat								Bakliyât (öşür)			
		Buğday		Arpa		Çavdâr		Darı		Börülce		Mercimek	Bakla
Köyler		Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Akçe	Akçe
1	Kozlu	8	48	3	12	--	--	--	--	--	--	--	--
2	Kopsut	3	18	2	8	--	--	--	--	--	--	--	--
3	Tokluk	10	60	2	8	--	--	--	--	--	--	--	--
4	Ayayorin	50	300	6	24	--	--	--	--	--	--	--	73
5	Arpadi	25	150	10	40	--	--	--	--	--	--	--	30
6	Duvak	58	348	12	48	--	--	--	--	--	--	--	10
7	Şuma	29	174	5	20	--	--	--	--	--	--	--	2
8	Kutlak	104	624	8	32	--	--	--	--	--	--	--	12
9	Vorin ve Vorinaray	43	258	10	40	--	--	--	--	--	--	--	17
10	Kapishor	47	282	5	20	--	--	--	--	--	--	--	50
11	Üsküt	142	852	6	24	--	--	--	--	--	--	--	101
12	Çölmekçi	54	324	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
13	Taşluca	70	420	40	160[329]	--	--	--	--	--	--	--	--
14	Manastır	124	744	10	40	--	--	--	--	--	--	--	6
15	Kuru Üzen	115	690	2	8	--	--	--	--	--	--	--	27
16	Ulu Üzen	100	600	3	12	--	--	--	--	--	--	20	23
17	Demürcü	134	804	11	44	--	--	--	--	--	--	--	35
18	Körbakla	75	450	2	8	--	--	--	--	--	--	--	30
19	Geçi Üzen	70	420	5	20	--	--	--	--	--	--	--	17
20	Aluşta	364	2184	32[330]	128	--	--	--	--	--	--	--	35
Toplam Soğdak		1625	9750	174	696	--	--	--	--	--	--	20	468

[329] Taşluca Köyü hâli ve Parâkende olup, önceden tımar târikiyle işletildiği halde şimdi Hasan bin Sofyalı Yusuf'un tasarrufunda olduğu belirtilmektedir. Sözkonusu karyede " mukâtaa - ı zemin" tesmiye edilen yerler mevcut olup, bunlar karyenin mer 'âsı durumundadır. Bu mer 'ânın 250 kile ekim yapılacak bir alan olduğu belirtilmiştir (bkz. BA,*TD*, 214, s. 105)

[330] 32 kilelik ürünün tamâmı arpa olmayıp bir kısmı börülcedir. Böylece, börülcenin bir kilesinin de arpa ile aynı olmak üzüre 4 akçe olduğu görülüyor(bkz. *TD*, 214, s. 128).

Soğdak'da hubûbat ve bakliyât üretiminde buğday önde gelmekte, onu arpa ve bakla tâkib etmektedir. Çavdâr, darı ve börülce üretimine rastlanmamakta, mercimek ise sâdece Ulu Üzen köyünde üretilmektedir. Mezkûr köydeki mercimek üretimi istisnâî bir hâdise sayılabilecek kadar düşük seviyededir.

Soğdak'ın köyleri içinde buğday istihsâlinin en fazla olduğu karye Aluşta'dır. Köy hâsıllarının tahlilinde görüldüğü üzere, Aluşta, Soğdak'ın en çok hâsıla sâhip köyüdür. Aluşta'nın istihsal karşılığı devlete ödediği buğday 364 kile[331] ve 2184 akçedir. Bu miktarlara göre Soğdak'ın toplam buğday üretimi içinde % 22; Aluşta'nın 21689 akçelik hâsılı içinde ise % 10'luk bir paya sâhiptir.

Aluşta'nın arpa üretiminde buğdaya göre geri olduğu görülmektedir. Kendisinden sonra en çok buğday üreticisi olan Üsküt karyesinin 2.5 katından fazla üretime sâhip olan Aluşta, Arpa üretiminde Taşluca'nın gerisinde seyretmektedir.

Taşluca'dan sonra buğday üretiminde 100 kilenin üstünde üretim kapasitesi olan köyler, sırasıyle Üsküt, Demürcü, Manastır, Kuru Üzen ve Kutlak 'tır. Bunların hiçbirisinde üretim miktârı 150 kilenin üstüne çıkmamaktadır.

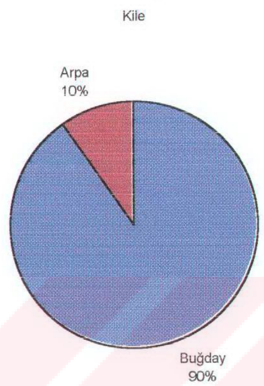
Arpa ürütiminde önde gelen köy Taşluca olup, üretim miktârı 40 kileyi geçmemektedir. Taşluca'yı 32 kile ile Aluşta izlemekte, diğer köylerin üretim kapasitesi 20 kilenin altında seyretmektedir. Arpa üretiminin buğdaya göre hayli az olduğu görülüyor.

Soğdak'ın köylerinde buğday resmi toplamı 1625, arpa resmi toplamı 174 kile olup, toplam hubûbat resmi 1799 kiledir. Bu verilere göre buğday ve arpa üretimi grafik XXXVII'de ele alınmış olup, bu iki ürünü mukâyese imkânı vermektedir.

---

[331] burada sözkonusu olan miktarın öşür olarak tahsil edilen meblağ olduğu hatırlanmalıdır. Öşürde belli bir oran sözkonusu olduğuna göre, vergi miktarlarına göre üretimi mukâyese etmenin bir mahzuru olmadığı kanaatindeyiz.

Grafik XXXVII: Soğdak'ın Köylerinde Buğday ve Arpa Üretimi

Görüldüğü gibi, Soğdak'da hubûbât üretiminde buğday ön planda gelmektedir. Buğday üretimi ile mukâyese edildiğinde, arpa üretiminin ihmâl edilebilir derecede düşük olduğu belirtilebilir. Arpanın beslenme ürünü olmaktan çok, hayvan yemi olarak kullanıldığını sanıyoruz.

Soğdak'a bağlı 20 köyden 15'inde börülce üretimine rastlanmakta, Kozlu, Kopsut, Tokluk, Çölmekçi ve Taşluca köylerinde bu ürün üretilmemektedir. Soğdak'ın börülce üretim sınırını Arpadi karyesinin batısından Aluşta'ya kadar sınırlamak yanlış olamayacaktır; zirâ, börülcenin hiç üretilmediği sözkonusu köyler, Arpadi'nin doğusunda kalmaktadır. Arpadi'nin doğusunda kalan Duvak ve Manastır köylerinde az miktarda börülce üretimi mevcut olup, ihmâl edilebilir düzeydedir. Bu bakımdan, Elyuda Burnu'nun doğusundan itibâren Soğdak sâhilinin kuzey kesiminde börülecenin görülmediğini ifâde edebiliyoruz. [332] Böylece, Soğdak'ın topografyasının börülce üretimi ile olan münâsebeti ortaya çıkıyor. Börülce, Arpadi'nin batısından başlayarak, sâhil kesiminde Balıklağo, iç kesimlerde İnkirman ve Mânkûb'da da üretilmektedir.

Börülce üretiminde önde gelen köy Üsküt'dür. Onu Ayayorin , Kapishor, Aluşta ve Demürcü tâkib etmektedir. Börülcenin köylere göre vergi miktârı ölçü

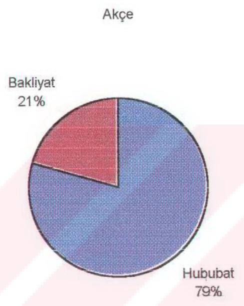
---

[332] Köyler için bkz., Harita I .

cinsinden verilmemiş, yalnız akçe olarak kaydedilmiştir. Bu bakımdan, Soğdak genelinde hubûbat ve bakliyatın mukâyesesinde, her iki türün akçe cinsinden mukâyesesi zorunludur.[333]

Soğdak genelinde hubûbât üretiminden alınan vergi hâsılı 1799, bakla üretiminden alınan vergi hâsılı ise 468 akçedir. Grafik XXXVIII bu verilere göre düzenlenmiş olup, hubûbât ve baklanın mukâyesesine imkân tanımaktadır. Hubûbatın buğday ve arpadan mürekkep olduğunu hatırlatalım.

Grafik XXXVIII: 1542'de Soğdak'da Hububât ve Bakla Üretimi

Görüldüğü gibi, hubûbat baklaya göre büyük düzeydedir. Buğday ve arpadan mürekkep hububat yekûnu ile bakla yekûnu esas alındığında, bakla % 11, hubûbât ise % 79' da seyretmektedir.

4. 3. 2. 1. 2. Mânkûb'da hubûbât ve baklilyât üretimi

Mânkûb'da hubûbat ve bakla türleri, Tablo LXVIII'de ele alınmıştır. Tablo, Mânkûb'un köylerinde sürdürülen hubûbât üretimini köy düzeyinde ele almaktadır.

333 Ürünlerin akçe cinsinden bedelleri farklı olmasına nazaran, kile ve akçeye göre yapılan mukâyeselerde farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Meselâ, buğday ve arpanın mukâyesesi akçeye göre yapıldığında, buğdayın oranı % 93'e çıkarken, arpanınki % 7'ye inmektedir. Bunun sebebi, buğdayın kilesinin 6,arpanının ise 4 akçeden hesaplanmış olmasıdır. Hubûbât ve bakliyatın mukâyesesi zorunlu olarak akçeye göre yapıldığından, aradaki farkla dikkate alınmalıdır.

Tablo LXVIII: 1542'de Mânkûb'un köylerinde Hubûbat ve Bakliyât Üretimi

		Hubûbat								Bakliyât (öşür)			
		Buğday		Arpa		Çavdâr		Darı		Börülce		Mercimek	Bakla
Köyler		Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Akçe	Akçe
21	Albatı ve Ayatudor	68	408	33	132	--	--	--	--	--	--	--	7
22	Atım Çokrağı	15	90	1	4	8	32	--	--	--	--	--	--
23	Kirmancuk	3	18	--	--	5	20	--	--	--	--	--	--
24	Kuru	77	462	2	8	35	140[334]	6	30	--	--	--	29[335]
25	Süren	22	132	8	32	160	640	11	55	--	--	--	24
26	Öni	76	456	18	72	16	64	6	30	--	--	--	--
27	Markur	74	444	8	32	26	104	--	--	--	--	--	15
28	Yancu	44	264	20	80	--	--	1	5	--	--	--	--
29	Koklus	85	510	10	40	20	80	--	--	--	--	--	24
30	Bıçkan(Çöl - mekçi)	120	720	1	4	48	192	--	--	--	--	--	12
31	Moskomyâ - i Küçük	173	1038	10	40	17	68	--	--	--	--	--	60
32	Baydar	78	468	10	40	18	72	--	--	--	--	--	--
33	Sevatike	72	432	6	24	10	40	--	--	--	--	--	--
34	Kılındı	12	72	1	4	--	--	--	--	--	--	--	--
35	Kamra	194	1164	25	100	24	96	--	--	--	--	--	8
36	Hayto	106	636	21	84	--	--	--	--	--	--	--	23
37	Nehora(Kadılı)	716	4296	47	188	243[336]	972	--	--	--	--	--	163

[334] Defter kaydında çavdarın kilesi 6 akçe olarak verilmiştir (*TD*, 214, s. 134). Oysa, verilen rakamlara göre hesaplandığında (140 : 35 = 4) 4 akçe çıkmaktadır. Kile miktârı ve bedelleri arasındaki münâsebet dikkate alındığında çavdarın bir kilesinin 4 akçe olduğu kesin olduğuna göre, bunun bir yanlışlık eseri olduğuna hükmettik (bkz. *TD*, 214, s. 128) . Bundan başka kilesi 6 akçe olarak verilen bir istisna daha mevcuttur (bkz. aş. 336.dipnot).

[335] Sözkonusu ürünün öşrü bakla ve mercimekten mürekkeptir (*TD*, 214, s. 133) .

[336] 972 akçelik çavdar gelirinin 162 kile olduğu belirtilmiş olup, burada çavdarın kilesinin 6 akçe üzerinden hesaplandığı görülüyor. Yukarıda belirtildiği üzere, bu bir istisna olup, çavdarın kilesi 4 akçedir. 4 akçe üzerinden 243 kile miktarı çavdar eder (bkz. *TD*, 214, s. 148) .

38	Alubka	46	276	6	24	--	--	--	--	--	--	--	12
39	Mishor ve Aryende	34	204	6	24	--	--	--	--	--	--	--	4
40	Haspetri	38	228	--	--	--	--	--	--	--	--	--	24
41	Karvis ve Sahnek	86	516	8	32	3	12	--	--	--	--	--	10
42	Kıranu	114	684	32	128	23	92	--	--	--	--	--	30
43	Lampad - ı Büzürk ve Küçük	146	876	--	--	--	--	--	--	--	--	--	6
44	Yeni Sala	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
45	Atyo	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
46	Taş İskele	102	612	3	12	30	120	1	5	--	--	--	--
Toplam Mânkûb		2501	15006	276	1104	686	2744	25	125	--	--	--	451

Mânkûb'da hubûbât üretimi Soğdak gibi buğday ve arpaya inhisâr etmemekte, çavdar ve darıyı da ihtivâ etmektedir. Zirâat yapılmayan köyler dikkate alınmazsa, buğday bütün köylerde ; arpa ise Haspetri ile Büyük Lampad ve Küçük Lampad hâriç bütün köylerde üretilmektedir.

Buğday üretiminde 716 kile ile Nehora(Kadılı) önde olup, onu 194 kileyle Kamra, 173 kileyle Küçük Moskomyâ,146 kileyle büyük ve Küçük Lampâd, 120 kileyle Bıçkan(Çölmekçi), 114 kileyle Kıranu, 106 kileyle Hayto, 102 kileyle Taş İskele köyleri izlemektedir. Diğerlerinin vergi hâsılı 100 kilenin altında seyretmektedir.

Arpa üretiminde ise Nehora 188 kile ile yine ilk sırada yer almakta, onu 128 kile ile Kıranu ve 100 kile ile Kamra tâkib etmektedir. Diğer köylerin vergi hâsılı , 100 kilenin altındadır.

Çavdâra gelince, börülce örneğinde olduğu gibi, bu ürünün de topografik sınırlarının mevcut olduğu görülüyor. Yalta'nın doğusundan Soğdak'a uzanan sâhil kesiminde Çavdâr üretimi kesin şekilde biterken, Yalta'nın doğusundan Balıklağo'ya kadar uzanan sâhil şeridinde nâdiren rastlanmaktadır.Çavdar üretimi, Yalta' nın kuzeyinde Kirmancık, Yeni Sala, Foti Salası gibi köylerden başlayarak doğuya doğru uzanır. Mânkûb ve İnkirman'ın iç kesimleri veya merkezî köylerini teşkil eden Süren, Nehora, Koca Salası ve civâr köylerde en yüksek noktasına ulaşır. Bu bitkinin, esas üretim alanının, Balıklağo'dan Soğdak'a kadar uzanan sâhil şeridi hâriç, Mânkûb ve İnkirman'ın iç kesimlerden ibâret olduğunu ifâde etmek mümkündür. Çavdâr üretiminin en yaygın olduğu köy, 243 kile ile Nehora'dır. Onu 160 kile ile Süren izlemekte olup, diğer köylerde vergi miktarına göre üretim 100 kilenin altında seyretmektedir.

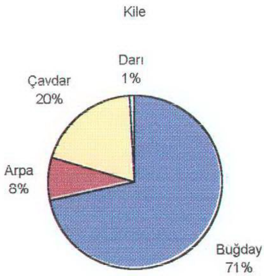
Darıda da çavdârda olduğu gibi bir topografik odaklaşma sözkonusudur. Mânkûb ve ona bağlı İnkirman ve Balıklağo da eklendiğinde, darı üretiminin bilhassa iki temel çevrede odaklaştığı görülüyor. Bunlardan birisi Yancu'dan başlayarak Markur'un batısından en kuzeyde Kirmancık ve onun doğusunda Süren 'in bulunduğu çevre ;diğeri ise, kuzeyde Çergune'den güneyde Tüli ve Uğrı Kosta köylerinin teşkil ettiği üçgendir.Burada Mânkûb'a bağlı bulunan birinci çevreyi ele alacak olursak,[337] darı üretiminin 5 köyle sınırlı kaldığını ve bunların üretim seviyelerinin çok düşük olduğunu belirtmeği yeterli görüyoruz.

Mânkûb'da alınan rüsûm itibâriyle toplam buğday üretimi 2501,arpa 276, çavdâr 686, darı 25 kile olup, toplam hubûbât 3488 kiledir.Bu değerlere göre hubûbât üretimi, Grafik XXXIX'da ele alınmıştır. Grafik, bu dört ürünün mukâyesesine imkân tanımaktadır.

---

[337] Darı üretiminde ikinci çevre dediğimiz kesim de aslında Balıklağo kanalı ile Mânkûb'a bağlıdır.

Grafik XXXIX: 1542'de Mânkûb'da Hubûbât Üretimi

Soğdak'da iki üründen ibâret bulunan hubûbât üretimi, Mânkûb'da önemli miktarda çavdâr ve ihmâl edilebilir düzeyde darıyı da ihtivâ edecek şekilde dörde yükselmiştir. Çavdâr üretimi, buğdaydan sonra ikinci sırada bulunmaktadır. Soğdak 'da olduğu gibi, Mânkûb'da da temel besin maddesinin buğday olduğunu, çavdâr ve arpanın hayvan yemi ve küspe yerine kullanıldığını sanıyoruz.

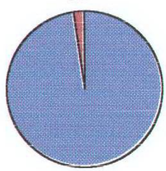
Bakliyâta gelince, Mânkûb'da börülce ve mercimek hiç görülmemekte[338] , az miktarda bakla üretilmektedir.Bakla üretimine hiç rastlanmayan karyeler, Atım Çokrağı, Kirmancuk, Öni, Yancu, Baydar, Sevatike, Kılındı ve Taş İskele 'dir. Bakla üretiminin en yaygın olduğu köyler, 163 akçelik vergi hâsılı ile Nehro, 60 akçelik vergi hâsılı ile Küçük Moskomyâ'dır. Diğer köylerin baklaya dayanan vergi hâsılları 50 akçenin altında seyretmektedir. Mânkûb'un Buğday, arpa, çavdar ve darıdan mürekkep hubûbat ve bakladan ibâret bakliyat üretiminin mukâyesesinde akçe kullanılmıştır; zirâ, baklanın kile cinsinden değeri kaydedilmemiştir.

Mânkûb'da toplam hubûbâtın akçe cinsinden değeri 18979, baklanın ise 451'dir. Grafik XL, bu verilere göre düzenlenmiş olup, toplam hubûbât ve bakliyât üretiminin mukâyesesine imkân tanımaktadır.

---

[338] Mercimek, bâzen bakla ile berâber kaydedilmiştir (meselâ bkz.Tablo LXVIII, Mânkûb'a bağlı Kuru köyü)

Grafik XL : Mânkûb'da Hubûbât ve Bakliyât

Mânkûb'da bakla olarak tek ürüne dayanan hubûbât, toplam hubûbât ve bakliyât üretiminin ancak % 2 'sini teşkil etmekte, hubûbatın oranı ise % 98'de seyretmektedir. Soğdak'ın hubûbât karşısında % 21'i teşkil eden bakla üretim oranına göre, Mânkûb'un bakliyât üretimi çok düşüktür.

4. 3. 2. 1. 3. Inkirman'da hubûbât ve bakliyât üretimi

İnkirman'ın hubûbât ve bakliyât üretimi Tablo LIX'da ele alınmış olup, sözkonu tablo, İnkirman'ı köy düzeyinde incelemektedir.

Tablo LXIX : İnkirman'da Hubûbât ve Bakliyât Üretimi

		Hubûbat								Bakliyât (öşür)			
		Buğday		Arpa		Çavdâr		Darı		Börülce		Mercimek	Bakla
Köyler		Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Akçe	Akçe
47	Koca Salası	238	1428	6	24	134	536	48	240	3	9	--	29
48	Vikne (Papa-yalnız)	150	900	3	12	56	224	2	10	---	--	--	18
49	Foti Salası	116	696	3	12	72	288	6	30	--	--	---	27
50	Yalta	61	366	2	8	--	--	--	--	--	--	--	70
51	Mahalle -i Dere	60	360	5	20	--	--	--	--	--	--	--	60
52	Mahalle -i Havitka	106	636	10	40	--	--	--	--	--	--	--	49
53	Mahalle - i Marsinde	44	264	4	16	--	--	--	--	--	--	--	35
54	Kurzuf	224	1344	2	8	--	--	--	--	--	--	--	62
55	Bartinet , Gürgülât ve Degirmanlu	130	780	4	16	--	--	--	--	--	--	--	29
56	Keknos	84	504	12	48	--	--	--	--	--	--	--	--
Toplam İnkirman		1213	7278	51	204	262	1048	56	280	3	9	--	379

Bütün şehir merkezlerine bağlı köylerde olduğu gibi, buğday birinci ürün durumunda olup, bütün köylede üretilmektedir.Buğday üretiminde 238 kile ile Koca Salası önde gelmekte, onu 224 kile ile Kurzuf, 150 kile ile Vikne, 116 kile ile Foti Salası, 106 kile ile Yalta'nın mahalesi Havitka tâkib etmekte, diğer köyler 100 kilenin altında seyretmektedir.

Yetiştirilen köy sayısı bakımından değerlendirildiğinde, buğday gibi arpanın da bütün köylerde yetiştirildiği gözlenirken, ürün miktârı ele alındığında İnkirman'ın sâdece üç köyünde üretilen çavdarın gerisinde kalmaktadır. Arpa ise köy bazında buğday ve çavdara göre çok düşük düzeyde kalmakta, arpa üretiminde önde kelen Keknos'un toplam üretimi 48 kileyi geçmemektedir. Diğer köylerin üretim hâsılı 40 kilenin altında seyretmektedir.

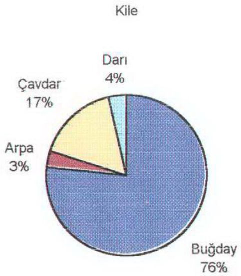
Mânkûb bahsinde ele alındığı üzere, çavdâr, sâhil kesiminde üretilmeyen bir bitkidir. Bu bakımdan, İnkirman'ın sâhil şeridinde yer alan köylerinden Bartinet, Degirmânlu, Yalta ve üç mahallesi ile diğer sâhil köylerinde yetiştirilmediği görülüyor. Bu bakımdan Soğdak ve Mânkub'la ilgili mülâhazalarda öne sürülen topografik odaklaşma husûsunda bu iki kazâ merkezi ile paralellik göstermektedir.[339] İnkirman'ın iç kesimlerinde kalan Koca Salası bu şehir merkezine bağlı köyler arasında 132 kile ile birinci durumdadır. Onu 72 kile ile Foti salası, 56 Kile ile Vikne tâkib etmektedir.

Diğer yandan, İnkirman' da çavdâr üretiminin yapıldığı köylerde aynı zamanda darının da görülmesi, bu iki ürünün aynı iklim şartlarını benimsediği fikrini doğurmaktadır. Aynı paralellik, yukarıda ele alınan Mânkûb için de sözkonusu olup, darı yetiştirlen köylerde mutlaka çavdârın da yer aldığı görülmektedir. Belirtildiği üzere, İnkirman'ın çavdâr ve darı üretiminin yapıldığı köyler aynı olup, bunları tekrarlamaya gerek duymuyoruz. Darı, diğer şehir merkezlerine bağlı köylerde olduğu gibi, ihmâl edilebilir düzeyde azdır.

İnkirman'da toplam buğday üretimi 1213, arpa 51, çavdâr 262, darı 56 kiledir. Grafik XLI, bu verilere göre düzenlemiş olup, İnkirmân genelinde sözkonusu ürünlerin üretimi oranlarını mukâyese imkânı vermektedir.

[339] Ürünlerin köylere göre dağılımında coğrâfi yaklaşım için bkz. Harita I.

Grafik XLI: İnkirman'da hubûbat üretimi

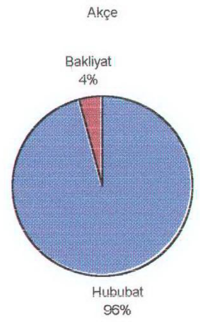

İnkirman genelinde % 76 gibi büyük bir oranla buğday ürütimi önde gelmekte, onu % 17 ile çavdâr, % 4'le darı, % 3 'le arpa tâkib etmektedir. Darının arpayı geride bırakması dikkat çekicidir; zirâ , yukarıda da belirtildiği üzere, arpa bütün köylerde üretilirken, darı sâdece üç köyde üretilmektedir. Bu bakımdan, arpanın sâdce âilelerin ihtiyâç miktârı kadar üretildiği rahatlıkla söylenebilir.

İnkirman'da bakliyât olarak diğer şehir merkezlerine bağlı köylerden büyük bir farklılık gözlenmemekte, bakla hemen hemen tek bitki olma özelliğini sürdürmektedir. Bakla, az miktarda olmak üzere, İnkirman'ın bütün köylerinde üretilmektedir. İnkirman'da bakliyât adına baklayı tek ürün olmaktan çıkaran yegâne faktör, yalnız Koca Salası köyünde ihmâl edilebilir miktarda az börülce üretiminin görülmesidir.

Hubûbât ve bakliyatın mukâyesesi akçe üzerinden yapıldığı veçhile, akçe türünden verileri sıralayarak bu iki ürünü mukâyese edelim. İnkirman'ın hubûbât üretimi toplamı 8810, bakliyât üretim toplamı ise 388 akçedir. Grafik XLII bu verilere göre düzenlenmiş olup, bu iki kategorinin mukâyesesine imkân tanımaktadır.

Grafik XLII : İnkirman'da hubûbât ve bakliyât

İnkirman'da hubûbat, % 96 gibi büyük bir oranda seyretmekte, bakliyât ise % 4'de kalmaktadır. Ürünlerin toplam hâsılatı icmâl tabloda ele alınacağından , burada diğer kazâ merkezleri ile mukâyese etmeğe gerek görmüyoruz.

4. 3. 2. 1. 4. Balıklağo'da hubûbât ve bakliyât üretimi

Balıklağo'nun hubûbât ve bakliyât üretimi Tablo LXX'de köy bazında ele alınmıştır. Önce tabloyu inceleyelim.

Tablo LXX : 1542'de Balıklağo'da Hubûbât ve Bakliyât Üretimi

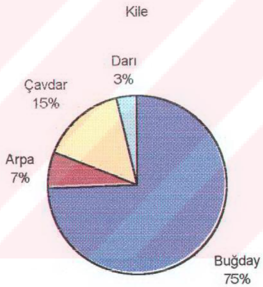
		Hubûbat								Bakliyât (öşür)			
		Buğday		Arpa		Çavdâr		Darı		Börülce		Mercimek	Bakla
Köyler		Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Akçe	Akçe
57	Süli	38	228	1	4	4	16	--	--	--	--	--	--
58	Limona	30	180	2	8	--	--	--	--	--	--	--	--
59	Sembos	38	228	4	16	--	--	--	--	--	--	--	--
60	Sikite	92	552	3	12	--	--	--	--	--	--	--	21
61	Çergune	180	1080	28	112	43	172	12	60	--	--	5	10
62	Sotira	27	162	2	8	9	36	--	--	--	--	--	3
63	Moskomyâ - i Büzürk	150	900	7	28	35	140	--	--	--	--	--	29
64	Çerkeskirman	123	738	11	44	127	508	18	90	--	--	--	10
65	Bahadur	132	792	14	56	30	120	8	40	76	307	82	--
66	Uğrıkosta	86	516	6	24	24	96	10	50	--	--	--	24
67	Tüli	132	792	14	56	22	88	--	--	7	28		22
Toplam Balıklağo		1028	6168	92	368	294	1176	48	240	83	335	87	119
Genel Toplam		6367	38202	593	2372	1242	4968	129	645	86	344	107	1417

Balıklağo'da, buğday, arpa, çavdâr ve darı gibi hubûbât türlerinin tamâmına rastlanmaktadır. İlk sırada gelen buğdayın en çok yetiştirlidiği köyler, sırasıyle 180 kile ile Çergune, 150 kile ile Büyük Moskomyâ, 132'şer kile ile Bahadur ve Tüli,123 kile ile Çerkeskirman'dır.Diğer köyler, 100 kilenin altındadır.

Hubûbatta buğdaydan sonra gelen çavdâr, Balıklağo'nun iç kesimlerinde yer alan köylerde yetiştirilmektedir. Çavdâr üretiminde 172 kile ile Çergune ilk sırada olup, onu 127 kile ile Çerkeskirman izlemektedir. Diğer köylerin üretimi 100 kilenin altında seyretmektedir. Darı ve çavdâr üretimi arasında Mânkûb ve İnkirman'da tespit edilen paralellik, genel manada Balıklağo'da da mevcuttur.Balıklağo'ya tâbi 11 köyden 3'ünde çavdâr ve darıya rastlanmazken, diğer 4 köyde her ikisine de rastlanmakta, geri kalan 4 köyde ise çavdâr üretilirken darı görülmemektedir. Görüldüğü üzere, onbir köyden yedisinde müştereklik sözkonusudur.

Arpa ise, yine köy çeşitliliği bakımından buğday gibi bütün köylerde üretilmekte, ancak, üretim miktârı bakımından çok düşük düzeyde kalmaktadır. Bütün köylerde üretilen arpa miktârı, 92 kileyi geçmemektedir. Hubûbatın dağılımını şimdi de grafikten izleyelim.

Grafik XLIII: Balıklağo'da hubûbat üretiminin ürünlere göre dağılımı

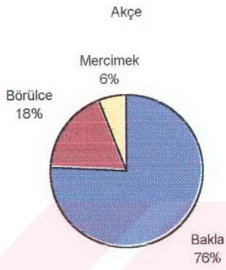
Grafik XLIII'de görüldüğü gibi, Balıklağo'da buğday üretimi, % 75 gibi büyük bir oranda seyretmekte, onu % 15'le çavdâr, % 7 ile arpa, % 3 ile darı tâkib etmektedir.Çavdarın, arpa ve darının iki katından fazla olması, buğday üretiminin 1 / 5'ine eşit olması dikkat çekicidir.

Balıklağo, bakliyât üretiminde çeşit bakımından en zengin şehir merkezi olup, bakla ,börülce ve mercimeğin bir arada yetiştirildiği tek yerdir. Balıklağo'nun 11 köyü içerisinde bakla 7'sinde, börülce 3'ünde, mercimek ise 2'sinde üretilmektedir.

Mercimek ve bakla akçe , börülce ise kile ve akçe cinsinden kaydedilmiş olup, bakliyat türlerinin mukâyesesinde yine akçe türünün seçilme zarûreti mevcuttur.[340]

Balıklağo'da toplam bakla üretimi 1417, börülce üretimi 344, mercimek ise 107 akçedir. Grafik XLIV bu verilere göre düzenlenmiş olup mezkûr bakliyât türlerinin mukâyesesine imkân vermektedir.

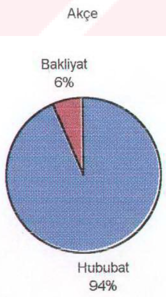
Grafik XLIV : Balıklağo'da bakliyât üretiminin ürünlere göre dağılımı

Grafik XLIV'de görüldüğü gibi, Balıklağo'nun bakla üretiminde bakla % 76 ile başta gelmekte, onu % 18'le börülce ve % 6 ile mercimek izlemektedir.Börülce ve mercimeğin yalnız Balıklağo'da üretildiği, hatırlanması gereken diğer bir ayrıntıdır.

Balıklağo'da akçe olarak hubûbât hâsılı toplamı 7952, bakliyât hâsılı ise 541 akçedir. Grafik XLV, bu verilere göre düzenlenmiş olup, hubûbât ve bakliyâtın mukâyesesine imkân vermektedir.

Grafik XLV: Balıklağo'da Hubûbât ve Bakliyât

[340] Akçeye göre yapılan mukâyeseler, kile gibi kesinlik arzetmekten uzaktır; zirâ, bu ürünlerin fiyâtları ürünün fiyatını pozitif ve negatif yönde etkileyebilmekte, oranların matematik gerçek değerini bozmaktadır. Bu bakımdan, akçe ile yapılan mukâyeseler, ancak fikir verebilir.

GrafikXLV, Balıklağo'nun bakliyât üretim oranının hubûbata göre % 6 gibi çok düşük bir düzeyde kaldığını göstermektedir.

4. 3. 2. 1. 5. Sancak genelinde hubûbât ve bakliyât üretimine toplu bakış

Sancak genelinde hubûbât ve bakliyât üretimi tablo LXXI'de ele alınmıştır. Tablo, hubûbât ve bakliyatı bir arada incelemekte, şehir merkezlerine bağlı köylerin buğday, arpa, çavdâr, darı, börülce, mercimek ve bakla gibi ürünlerini şehir merkezeleri bakımından ayrı ayrı göstermektedir. Yüzdeler sütûnunda , yalnız bir ürünün sancak genelindeki toplamının bütün ürünlerin sancak genelindeki toplamına oranı gösterilmiştir. Şehir merkezlerine bağlı köylerin toplam üretim kapasiteleri, her bakımdan birbiriyle mukâyese edilebilir.

Tablo LXXI : 1542'de Şehir Merkezlerine Tâbi Köylerde Hubûbat ve Bakliyât (icmâl)

	Soğdak		Mânkûb		İnkirman		Balıklağo		Toplam		
	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	Kile	Akçe	%[341]
Buğday	1625	9750	2501	15006	1213	7278	1028	6168	6367	38202	80
Arpa	174	696	276	1104	51	204	92	368	593	2372	5
Çavdar	--	--	686	2744	262	1048	294	1176	1242	4968	10
Darı	--	--	25	125	56	280	48	240	129	645	1
Börülce	--	--	--	--	3	9	83	335	86	344	1
Mercimek	--	20	--	--	--	--	--	87	--	107	--
Bakla	--	468	--	451	--	379	--	119	--	1417	3
Toplam		10934		19430		9198		8493		48055	100

Sancak genelinde Soğdak, Mânkûb, İnkirman , Balıklağo gibi şehir merkezlerinde hubûbât ve bakliyât ürünlerini bir arada ele alan tablo LXXI'in kısa bir değerlendirmesine göre, buğday bu kategorinin en çok yetiştirilen bitkisidir. Sancak genelindeki oranı % 80'dir.

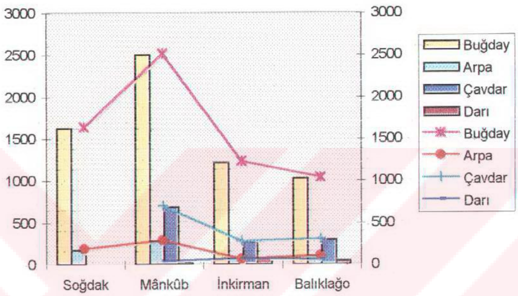
Tablo LXXI, hubûbât türlerininin kendi içinde mukâyesesine de imkân tanımaktadır. Mukâyesede akçe ve kile asasına göre oranlarda bâzı değişmelerin olduğu görülmektedir; zirâ, buğdayın kilesi diğer hubûbât türleri içinde fiyatça [342]en yüksek ürün olup, bu fazlalıktan dolayı akçeye göre yapılan mukâyeselerde buğdayın oranı yükselirken, diğer ürünlerin oranı belli nispetlerde azalmaktadır. Kile ile yapılan mukâyeselerde ise tersi vârittir. Bu nedenle, bu tabloda akçeye göre tespit edilen yüzdeler ihtiyatla karşılanmalıdır. Hubûbât türleri kendi içinde akçeye göre mukâyese edildiğinde, buğdayın sancak genelinde üretim oranı % 83, arpanın % 5, çavdarın % 11, darının % 1; kileye göre mukâyese edildiğinde ise, buğdayın % 77, arpanın % 7, çavdarın % 15, darının ise % 1'dir. Görüldüğü gibi, akçeye göre yapılan

[341] Yüzdeler, her bir ürünün, bütün ürünlerin toplamına olan oranını göstermektedir.
[342] Tahrir defterlerinde, buğdayın kilesi 6, arpanın kilesi 4, çavdarın kilesi 4, darının kilesi ise 5 akçe olarak kaydedilmiştir.

mukâyesede buğday % 6'lık bir fazlalık gösterirken, arpa % 4, çavdâr % 4 'lük bir azalma göstermekte, darıda ise ciddî bir değişme olmamaktadır. Bunun sebebi, darının fiyatça arpaya yakın olmasıdır.

Ürünlerin kile olarak verilen karşılıkları dikkate alınarak hazırlanan Grafik XLVI, sancak genelinde ürünlerin dağılımını göstermektedir. Önce grafiği inceleyelim.

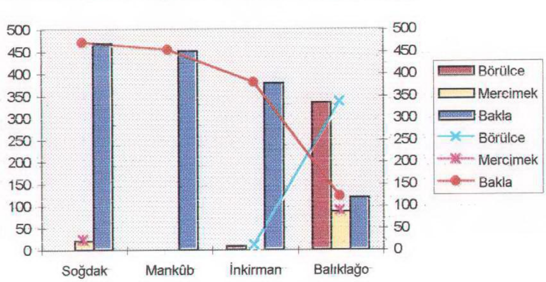
Grafik XLVI: Sancak genelinde hubûbât üretiminin dağılımı

Grafik XLVI'da görüldüğü gibi, buğday en çok Mânkûb'da yetiştirilmekte, onu Soğdak, İnkirman ve Balıklağo izlemektedir. Arpa üretiminde de Mânkûb yine birinci ve Soğdak ikincidir. Balıklağo ise İnkirman'dan önce gelmektedir. Mânkûb çavdâr üretiminde de yine birinci olup, onu Balıklağo ve İnkirman izlemektedir. Soğdak'da ise çavdâr üretimi hiç görülmemektedir.

Hubûbâtla ilgili farklı mukâyeseler de yapılabilirse de, tabloda yer alan verilere göre bakliyâtın sancak genelinde dağılımını kısaca ele alarak bu konuyu bitirmek istiyoruz. Önce hubûbâtla ilgili grafiği inceleyelim.

Grafik XLVII: Bakliyâtın Sancak Genelinde Dağılımı

Görüldüğü gibi, sancak genelinde bakliyât alanında en çok yetiştirilen bitki bakla olup, Soğdak, Mânkûb, İnkirman ve Balıklağo'ya tâbi bütün kır iskân merkezlerinde yetiştirilmektedir. Bakla üretiminde Soğdak ilk sırada yer alırken, onu çok az farkla Mânkûb tâkib etmektedir. İnkirman'ın bakla üretimi de Mânkûb'a yakın olup, Balıklağo bir hayli düşüktür.[343] Mercimek üretiminde Balıklağo ön sırada olup, onu Soğdak izlemektedir. Diğer şehir merkezlerine bağlı köylerde bu ürüne rastlanmamaktadır. Börülce ise, Balıklağo'da ciddî oranda ,İnkirman'da ise çok az yer almakta, Soğdak ve Mânkûb'da ise hiç görülmemektedir.

4. 3. 2. 2. Endüstriyel ürünler, bağcılık , meyvecilik, hayvancılık ve diğer üretim alanları

Bu bölümde,hubûbat hâricinde kalan kır gelirleri incelenecektir. Hubûbatta olduğu gibi bu gelir ve vergi kategorileri de evvelâ köy düzeyinde mufassal şekilde hazırlanmıştır. Bir hayli uzun olan ve büyük yer tutan bu tabloları eklerde vererek bu tabloların icmâli olan Tablo LXXII'den istifâde etmeyi uygun gördük. Gerekli görüldüğünde sözkonusu mufassal tablolardan da istifâde edilecektir.

Tablo LXXII, Soğdak, Mânkûb, İnkirman ve Balıklağo'ya bağlı köylerin hubûbât hâricinde kalan gelirlerini ele almaktadır. Tablo'da yer alan gelir kategorileri, genel olarak 3 kategoride incelenebilir. Birincisi, keten, kendir, dûd ve sâz gibi endüstriyel ürünlerdir. Endüstriyel tâbirine açıklık getirmek gerekirse, bundan, beslenme hâricinde, imâlât sanâyiinin hammaddesini teşkil eden ürünleri kastediyoruz. Ikinci kategori , sebze, meyve ile zeytin , arıcılık, hayvancılık gibi beslenme alanına giren ürünlerden mürekkeptir. Üçüncü kategori ise temel kulluk vergisi olan resm - i çift ve ispenç ile bunların versiyonu olan diğer vergi gelirlerinden meydana gelmektedir.

Tablo LXXII : 1542'de Sancak Genelinde Hubûbât hâricinde Diğer Kır Gelirleri (icmâl)[344]

	Soğdak	Mânkûb	İnkirman	Balıklağo	Toplam	%[345]
A: Endüstriyel bitkiler						
Keten	20416	4459	8740	2290	35905	85
Kendir	15	79	303	224	621	2
Dûd	724	566	1477	308	3075	7
Saz	939	388	809	308	2444	6
Toplam	22094	5492	11329	3130	42045	17[346]

[343] Kesin veriler için Tablo LXXI'e mürâcaat edilebilir.

[344] Tablo, hubûbât hâricindeki bütün kır gelirlerinin köy düzeyinde incelendiği mufassal tabloların icmâlidir. Sözkonusu mufassal tablolar, eklerde verilmiştir (bkz. Ekler, Tablo I,s. 544 vd., Tablo II,s. 548 vd.)

[345] Yüzdeler, her bir ürünün, kendi kategorisindeki bütün ürünlerin toplamına olan oranını göstermektedir.

B: Bağcılık, arıcılık, her türlü sebze, meyve						
Şıra	3397 medre 20382	2465 medre 14790	2600 medre 15601	1329 medre 7974	9791medre 58747	70
Gürüm	1140	884	118	740	2882	3
İncir	--	214	57	46	317	--
Meyve	832	1055	1395	426	3708	4
Beyâre	--	106	155	41	302	--
Bostan	249	455	321	311	1336	2
Kovân	3222	4722	3104	3078	14126	17
Zeytun	--	231	50	128	409	1
Giyâh	--	683	266	690	1639	2
Güvâris?	--	--	--	24	24	--
?	--	--	4	--	4	--
Toplam	25825	23140	21071	13458	83494	34[347]
C: Hayvancılık						
Koyun	11521	5328	1289	906	19044	90
Hınzır	357	537	378	791	2063	10
Toplam	11878	5865	1667	1697	21107	9[348]
D : Diğer resimler						
Bâd -ı hevâ ve r. 'arus	4942	3623	4680	3581	16826	18
Âsiyâb	15 adet 384	9 adet 272	26 adet 853	12 adet 304	62 adet 1813	2
Resm - i Çift	480	2086	312	444	3322	4
İspenç	24650	18475	18275	9950	71350	76
Toplam	30456	24456	24120	14279	93311	39
Genel Toplam	90253	58953	58187	32564	239957	--

Tablo LXXII'nin verileri şehir merkezlerine bağlı köyleri toplu halde incelemektedir. Bu bakımdan, beş şehir merkezinin kır alanını ayrı başlıklar altında incelemeği uygun gördük. Yukarıda bahsedildiği üzere, eklerde verilmiş bulunan mufassal tablolardan yararlanarak önce köylerin üretim kapasitesi ve yapısı hakkında belirgin noktalar üzerinde durulup, sonra tablonun analizine geçilecektir.

4. 3. 2. 2. 1. Soğdak 'da hubûbat hâricinde gelir alanları

Soğdak'da endüstriyel bitkiler şeklinde tanımladığımız keten, kendir, dûd ve sâz yetiştirilmektedir. Bunlar içinde en önde geleni keten olup, Kozlu, Kopsut, Tokluk, Kutlak, Çölmekçi ve Taşluca hâricinde bütün köylerde yetiştirilmektedir.[349] Keten üretiminde Soğdak'ın önde gelen köyü aluşta olup, keten adına ödediği vergi hâsılı 7557 akçedir. Aluşta'yı 3033 akçe ile Kuru Üzen, 2337 akçe ile Demürcü, 2199 akçe ile Ulu Üzen, 1725 akçe ile Körbakla, 1421 akçe ile Geçi Üzen

[346] Bu kategorinin genel toplama oranını gösterir.
[347] Bu kategorinin genel toplama oranını gösterir.
[348] Bu kategorinin genel toplama oranını gösterir.
[349] Bkz. Ekler, Tablo I .

izlemektedir.[350] Diğer köylerin vergi hâsılları 1000 akçenin altında olup, 750'nin üstünde olan Şuma ve Üsküt hâricindekiler ihmâl edilebilir düzeydedir. Bu bakımdan, Soğdak'da keten üretiminin, Elyuda Burnu'nun batısından itibâren sâdece sâhil kesimine münhâsır kaldığını ifâde etmek yanlış olmayacaktır; zirâ, ketenin ya hiç üretilmediği, veya çok düşük düzeyde kaldığı köyler Elyuda Burnu'nun doğusunda kalmaktadır.[351] Elyuda Burnu'nun batısında ve Soğdak'ın biraz daha iç kesimlerinde yer alan Vorin, Manastır, Kapishor, Taşluca karyelerinde keten üretimine rastlansa da bunların vergi hâsılı 100 ve 50 akçenin altında seyretmektedir. Ketenin topografya ile olan bu münâsebeti, bu bölgenin iklim şartları hakkında şüphesiz önemli ip uçları verecektir. Bu konudaki mülâhazaları, klimatoloji uzmanlarına bırakarak diğer bitkilere geçiyoruz.

Soğdak'da kendir üretimi yalnız Kuru Üzen ve Körbakla köylerinde görülmekte olup, ihmâl edilebilir derecede azdır. Vergi hâsılları 10 akçeyi geçmemektedir.

Soğdak'ın endüstriyel ürünlerinden birisi de tahrir defterlerinde "dûd" tesmiye edilen ipektir. Tahrir defterlerinde yer alan "dûd" tâbiriyle, ipek üretiminde temel unsur olan ipek böceği, "kurd" veya "larva" kastedilmektedir.[352]

Şehir gelirlerinde görüldüğü üzere, Kefe'de ipek üretimi önemli düzeydedir. Şehir gelirlerinde pazar resimlerini teşkil eden grupta incelenen "bogasi ve harir" resimleri, Kefe ve bağlı şehir merkezleri ile köylerde üretilen ipeğin pazarlarda satışından gelen resimler olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan, köylerde üretilen ipeğin, kefe şehir pazarlarının önemli bir ürünü olduğunu rahatlıkla ifâde edebiliriz.

İpek üretimi, Soğdak'ın 20 köyünden 13'ünde görülmektedir. Vergi hâsılı bakımından ketenle kıyaslanamayacak kadar düşüktür. İpek hâsılı 200 akçeyi geçen köy bulunmamaktadır.Vergi hâsılının düşük olmasına rağmen, Soğdak'ın köylerinin % 65'inde üretilmesini üretimde istikrar olarak değerlendiriyoruz.[353]

Soğdak'da ipek üretiminin coğrafi bakımdan keten ile paralellik göstermesi dikkat çecidir. İpek üretiminin en yaygın olduğu köyler, Aluşta, Kuru Üzen, Geçi Üzen, Demürcü köyleri, aynı zamanda keten üretiminde de başta gelen köylerdir. İpek üretiminin az olduğu köylerde ketenin de düştüğü görülüyor.[354]

Soğdak'da diğer bir endüstriyel ürün "saz" dır. Farsça bir kelime olan "sâz", ince kamış olup, hasır ve sepet imâlatının temel maddesi idi.[355]Bunun göllere veya

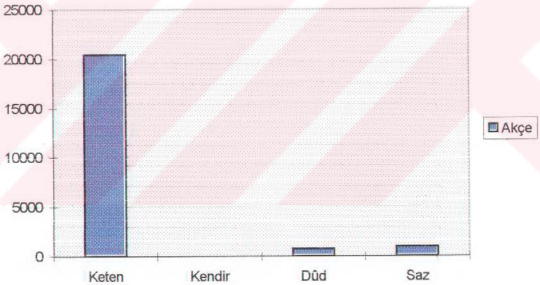
---

[350] Bkz. Ekler, Tablo I.
[351] Bkz. Harita I.
[352] "Dûd" un ipek üretiminde yer alan "kurd", "ipek böceği" anlamına geldiği hakkında bkz., Ş. Sami, *Kâmus - ı Türkî*, s. 623 ; Ayrıca bkz. F. Carpenter Gılbert, "*Silk*" Mad. The Webster Family Ancyclopedia, 16, s. 484 - 487.
[353] Soğdak'ın köylerinde ipek üretimi için bkz. Ekler, Tablo I.
[354] Bkz. Ekler, Tablo I ; Coğrafi bakımdan mukâyese için bkz. Harita I.
[355] "Sâz" için bkz. Ş. Sami, Kâmûs - ı Türkî, s. 698.

nehir yataklarına yakın sulu yerlerde yetiştirilen bir ürün olduğunu sanıyoruz. Meselâ, Bayboğa , Bahşuvan ve Çüren nehirlerinin havzalarına yakın yerlerde bulunan Saru Göl ile Bayboğa [356]çayırlıkları, Kefe'nin önemli sâz üretim yerleri idi.[357] Sâz üretiminin bilhassa Körbakla, Ulu Üzen, Aluşta köylerinde yoğunlaştığı görülüyor ki, bu köylerin keten ve dûd üretiminde de önde geldiği yukarıda belirtilmişti. Bu bakımdan, keten, dûd ve sâzın aynı iklimin bitkileri olduklarını ifâde etmek mümkün gözükmektedir. Bizim açımızdan ise, bu bitkilerin hangi iklimin ürünü olduklarından ziyâde, Soğdak bölgesinde hangi yerlerin bu ürünlerin iklim şartlarını hâiz olduğu hususu önem taşımaktadır. Dolayısıyle, yetiştikleri bölge bakımından bir paralellik gösteren bu ürünlerin, iklim kuşağı hakkında da bir fikir verebileceklerini düşünüyoruz.

Buraya kadar yapılan mülâhazalar genellikle mufasal tabloya[358] göre yapılmıştır. Soğdak'da endüstriyel ürünlerin dağılımı,Tablo LXXII'ye göre grafiğe dökülmüş olup, bu ürünlerin mukâyesesine imkân tanımaktadır. Soğdak'da toplam keten üretimi 20416, kendir 15, dûd 724, sâz ise 939 akçedir.

Grafik XLVIII: Soğdak'da endüstriyel ürünlerin dağılım

Grafik XLVIII'de görüldüğü gibi, Soğdak'da endüstriyel ürünler içinde keten birinci sırada gelmektedir. Keten, bu kategoriyi teşkil eden 4 ürünün toplamının % 92'sini meydana getirmektedir. Kendir, yüzdelere yansımayacak kadar düşüktür. Sâz, ketenden sonra en çok üretilen bitki olup, dört ürün içindeki oranı % 4'dür. Bunu "dûd", yâni ipek üretimi tâkib etmektedir. Ipek üretiminin bu kategorinin toplamına oranı % 3'tür.

[356] Sözkonusu yerler için bkz. Harita I.
[357] Bahsedilen yerlerdeki sazlık ve çayırlıklar hakkında bkz. yuk. Tablo LXI .
[358] Bkz. Ekler, Tablo I .

Kefe'ye bağlı bütün yerleşim birimlerinde olduğu gibi, Soğdak'da da yaygın şekilde sebze, meyve, bağcılılık ve arıcılık yapıldığı gözlenmektedir.

Bunlar içinde, çoğunlukla müslümanlardan alınan gürüm ile gayr - i müslimlerden alınan şıra en büyük yer tutmaktadır. Tahrir defterlerinde gürümle ilgili kayıtlarda genellikle "gürüm" - ü müslümanan açıklaması yapılmıştır ki, müslümanların üzüm suyundan yapılan ve içki hammaddesi olarak kullanılan şırayı yapmadıkları ve bu bakımdan, şıranın çoğunluka gayr - i müslimlere, gürümün ise müslümanlara âit olduğu anlaşılmaktadır. Gürüm, üzüm bağları anlamına gelmektedir.

Şıranın ölçümünde, medre kullanılmakta idi. Bu bakımdan, tahrir defterlerinde şıra medre olarak verilmiş, ayrıca akçe türünden karşılığı da belirtilmiştir.

Soğdak' ın bütün köylerinde şıra imâl edilmektedir. Şıra üretiminde Aluşta 3240 akçe ile birincidir. Onu 2838 akçe ile Manastır, 2574 akçe ile Vorin izlemektedir. Diğer karyelerin şıra ile ilgili hâsılları 2000 akçenin altında seyretmektedir.

Soğdak'da dikkati çeken diğer bir üretim dalı arıcılıktır. "Kovân" tesmiye edilen resimler, arıcılığa işâret etmektedir. Soğdak'ın Kopsut, Arpadi, Çölmekçi ve Taşluca köyleri hâriç diğer köylerinde arıcılık yapılmaktadır. Arıcılıkta önde giden köyler, Ulu Üzen, Körbakla ve Şuma'dır.

Soğdak'ın köylerinde diğer bir gelir türü, meyve ve bostan resimleridir. Bunlar kır gelirleri içinde önemli bir yer tutmamaktadır. İncir, "gürüm" ve "şıra" adı altında üzüm ayrıca kaydedildiğine göre, acaba "meyve" ismi altında diğer yemişler mi kastediliyordu ; veya, "meyve" tâbiri herhangi bir yemiş türünü mü ifâde etmektedir ? Bunu şimdilik izâh edemiyoruz.

Diğer şehir merkezlerine bağlı köylerde az miktarda üretildiği görülen incir, zeytin , beyâre[359] ve giyâh[360] Soğdak'da görülmemektedir. [361]

Soğdak'da şıra, gürüm, meyve, bostan, kovân, ve hayvancılık resimleri, LXXII no'lu icmâl tablonun verilerinden yararlanılarak Grafik XLIX'da gösterilmiştir.[362]

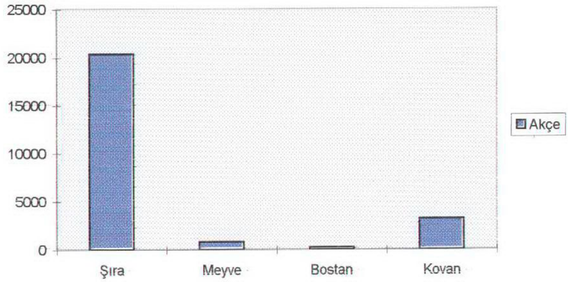
[359] " Beyâre" , sebze ve meyve anlamına gelmektedir (bkz. F. Develioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgât*, s. 119) .

[360] Giyâh, tâze ot , nebat, bitki anlamına gelmektedir ki, birinci manası daha uygundur (bkz. F. Develioğlu, *Aynı eser*, s. 349).

[361] Soğdak'ın köylerinde sözkonusu ürünlerin üretimi için bkz. Ekler, Tablo I .

[362] Grafik verileri için bkz. Tablo LXXII, "B" kategorisi.

Grafik XLIX Soğdak'da Hubûbat Dışında Kalan Gelirler

Bu kategorinin başta gelen ürünü üzüm olup, şıra üretiminin temel maddesidir. Genellikle müslümanlara âit olan gürüm resimleri de yine üzüm bağcılığına işâret etmektedir. Üzümden[363] imâl edilen şıranın bu kategorinin toplamına oranı, % 79'dur. Gürüm adı altında toplanan resimler, % 4'de kalmaktadır.

Şıradan sonra arıcılığa işâret eden "kovân" resmi gelmektedir.[364] Arıcılığın bu kategorideki payı, % 12'dir. Arıcılığı meyve ve bostan gelirleri tâkib etmektedir. Bunların oranı çok düşüktür.

Hayvancılığa gelince, Soğdak'ın köylerinde koyun ve hınzır (domuz) yetiştiriciliği yapılmaktadır. Koyun, Arpadi, Şuma, Vorin, Ulu Üzen köyleri hâriç bütün köylerde yetiştirilirken, hınzır yalnız Körbakla ve Aluşta köylerinde görülmektedir. Bu iki köydeki hınzır resmi 357 akçe gibi çok düşük bir miktâra tekâbül etmektedir ki, buna dayanarak Soğdak'da ciddi miktarda hınzır üretiminin olmadığını rahatlıkla söyleyebiliyoruz.[365]

[363] Soğdak'ın üzüm potansiyeli, asrımızda da önemli düzeydedir. Soğdak'ın Arbatı(bizde Albatı ve Ayatudor) köyünde bir bağın hektarından 1933'de 9, 1934'de 14 , 1935'de 15 ton üzüm elde edildiği ve bağın sâhibinin bunu sonraki yıllarda 17 tona çıkarmayı hedeflediği belirtilmiştir (bkz. Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, s. 23).

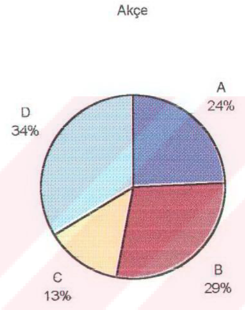
[364] Kovân resminin kânunnâmelerde "resm - i kivâre", "resm - i zenbur", "öşr - ü asel ve petek" şeklinde geçtiği ve arı kovânlarının mahsulünden alındığı hakkında bkz. Neşet Çağatay, *"Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler"*, s. 508. Macaristan'da "öşr - ü gevâre" kovân başına iki akçe alınıyordu (bkz. L. Fekete, *"Türk vergi tahrirleri, I,"* s. 314) .

[365] Soğdak'ın köylerinde hayvancılıkla ilgili mufassal bilgiler için bkz. Ekler, Tablo II, s. 548.

Soğdak'da, resm - i çift , ispenç, bâd - ı hevâ, resm - i 'arûs ve âsiyâb resimleri içinde ispenç bu kategorinin % 76 gibi büyük bir kısmını teşkil etmekte, müslümanlardan alınan resm - i çift ise % 4 gibi çok az seviyede kalmaktadır. Bunun sebebi, Soğdak'ın köylerinde müslüman nüfusun az oluşudur. Âsiyâb resmi % 2 ile , bu kategorinin en az kısmını teşkil etmektedir.

Tablo LXXII'de dört kategoride verilen ve buraya kadar ayrı ayrı tahlil edilen gelir grupları, Grafik L'de toplu olarak gösterilmiştir.

Grafik L :Soğdak'da Hubûbat hâricinde Kalan Gelirlerin Dağılımı[366]

Grafik L'de görüldüğü gibi, "D" kategorisini teşkil eden kulluk vergileri, hubûbat hâricindeki gelir alanının en yüksek gelir dilimini teşkil etmektedir."B" kategorisini teşkil eden bağcılık, arıcılık, sebze, meyve ve bostan resimleri, ikinci sırada yer almakta, bunu, "A" kategorisini teşkil eden endüstriyel ürünler izlemektedir. "C" kategorisinde yer alan hayvancılık, son sıradadır.

4. 3. 2. 2. 2. Mânkûb'da hubûbat hâricinde gelir alanları

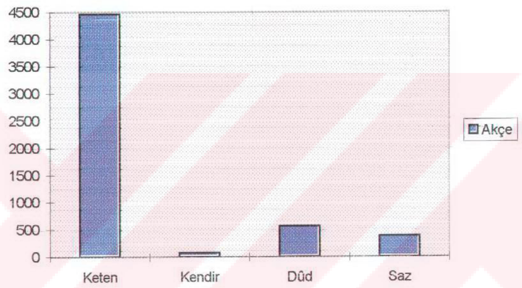
Önce "A" kategorisini taşkil eden ürünleri ele alıyoruz. Bu kategorinin başta gelen ürünü, bütün kır alanı için ketendir. Keten üretiminin Soğdak'a göre hayli düştüğü gözlenmektedir. Atım Çokrağı, Kirmancuk ve ziraattan hâli olan iki köy dışında Mânkûb'un bütün köylerinde yetiştirilmekle berâber, üretim miktarı Soğdak'a

366 Grafikde yer alan harfler: A: Endüstriyel bitkiler ; B: Bağcılık, arıcılık, her türlü sebze, meyve (bkz . Tablo LXXII); C : Hayvancılık ; D: Diğer resimler (kulluk vergileri) .

göre hayli düşük seviyededir. Buna karşı, kendir üretiminde Soğdak'a göre bir artış sözkonusudur. Soğdak'ın yalnız iki köyünde üretilen kendir, Mânkûb'un köylerinden yarısından fazlasında üretilmektedir. İpekçiliğin de 9 köy hâricinde bütün köylerde mevcut olduğu gözleniyor. Sâz ise, Mânkûb'un köylerinin çoğusunda üretiliyor.[367]

Mânkûb'da toplam keten üretimi 4459, kendir 79, ipek 566, sâz 388 akçedir.[368] Grafik LI bu verilere göre düzenlenmiş olup bu ürünlerin Mânkûb'da üretim seviyesini göstermektedir.

Grafik LI: 1542'de Mânkûb'da endüstriyel ürünlerin dağılımı

Grafik LI'de görüldüğü gibi, keten üretimi, diğer dört ürünün toplamından daha fazladır. Keten bu dört ürünün % 81'ini teşkil etmektedir. Geri kalanı ise diğer üç ürün meydana getirmektedir. Bu kategori içinde keteni ipek(dûd) ve sâz izlemektedir. İpek üretiminin payı % 10, sâzın ise % 7'dir. Kendirin payı ise % 2 gibi çok düşük bir düzeyde seyretmektedir.

Bu kategorinin hubûbât hâricinde kalan gelirler içindeki payı % 9'dur.[369]

Tablo LXXII'de "B" kategorisinde incelenen bağ, bostan, sebze, meyve ve arıcılık gibi üretim alanlarında ilk sırada , Soğdak'da olduğu gibi şıra gelmektedir. Şıra üretimi, Mânkûb'un Atım Çokrağı, Kirmancuk ve zirâattan hâli iki karye dışında bütün köylerde görülmektedir. Şırada önde gelen köyler, şıra hâsılları 2000'e yaklaşan Büyük ve Küçük Lampad, Karvis ma 'a Sahnek'dir. Şıra hâsılı 1000 akçenin üzerinde seyreden iki köy mevcut olup, bunlar Süren ve Kıranu

[367] Detaylı mâlumat için bkz. Ekler, Tablo I.
[368] Sözkonusu veriler için bkz. yuk. Tablo LXXII.
[369] Yüzdeler için bkz. Tablo LXXII.

köyleridir.Diğer köylerin şıra hâsılı 1000 akçenin altındadır.[370] Belirtildiği üzere, şıradan başka üzüm bağcılığına işâret eden diğer gelir türü, "gürüm" dür.

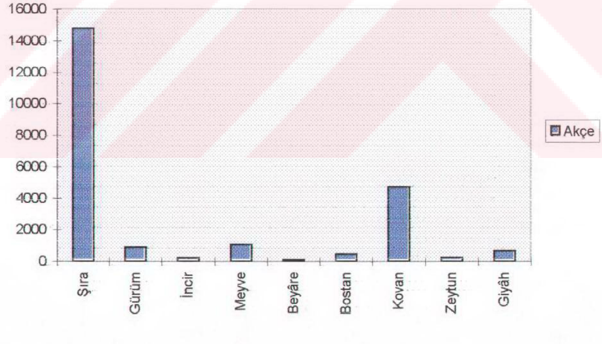
Şıradan sonra en büyük gelir alanı, arıcılık olup, Mânkûb'un ziraatten hâli köyleri hâriç tutulduğunda Kirmancuk dışında bütün köylerde görülmektedir. Mânkûb'un arıcılıkta önde gelen köyleri, Süren, Baydar, Sevatike, Kamra ve Nehora'dır. [371]

Mânkûb'da bu kategoride arıcılıktan sonra yer alan üretim alını, meyvedir. Meyvecilik, beş köy hâriç bütün köylerde görülmektedir.[372] Köylere göre üretim seviyesi düşüktür.

Soğdak'da hiç yetiştirilmeyen incir, beyâre, zeytin ve giyâh, Mânkûb'da az miktarda yer almaktadır.[373]

"B" kategorisinde yer alan ürünlerin Mânkûb'da dağılımı, Grafik LII'de gösterilmiştir.

Grafik LII: Bağcılık, Sebze, Meyve , Arıcılık ve Giyâh(ot) Üretiminin Mânkûb'da Dağılımı

[370] Bkz. Ekler, Tablo I.
[371] Bkz. ekler, Tablo I.
[372] Bkz. Ekler, Tablo I.
[373] Bu ürünlerin yetiştirildiği köyler için bkz. Ekler, Tablo I.

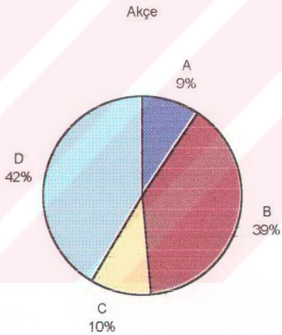
Grafikde görüldüğü gibi, şıra, bu kategorinin en büyük gelir ve üretim alanını teşkil etmektedir. Bu gelir grubu içinde, % 64'lük bir paya sâhiptir. Şırayı % 20 ile arıcılık (kovân), % 5 ile gürüm ve % 4 ile meyve tâkib etmektedir. Diğer gelir ve üretim alanlarının oranı çok düşük düzeyde kalmaktadır.

" C " kategorisini teşkil eden hayvancılık, çeşit bakımından Soğdak'la aynı olup, koyun ve hınzır yetiştiriciliği dışında başka hayvan türüne rastlanmamaktadır. Domuz yetiştirilen köy sayısı bakımından Soğdak'a göre bir artış sözkonusudur.[374]

"D" kategorisinde yer alan kulluk vergileri içinde, Soğdak'da olduğu gibi en büyük pay , yine ispenç resmine âittir. İspenç resminin , nüfusla ilgili olması bakımından, resm - i çifte göre fazla oluşu tabii bir durumdur; zirâ, köylerin nüfusu , kahir ekseriyetle gayr - i müslimlerden meydana gelmeketedir.[375]

Mânkûb'da hubûbat hâricinde kalan gelirlerin dağılımı, Grafik LIII'de yer almaktadır. Grafik verileri, Tablo LXXII'den izlenebilir.

Grafik LIII: Mânkûb'da Hubûbat Hâricinde Kalan Gelirlerin Dağılımı[376]

Mânkûb'da hubûbat hâricine kalan gelir kategorileri grafiğe göre incelendiğinde, "D" kategorisini teşkil eden ve "bâd - ı hevâ ve resm - i" "'arûs", "âsiyâb", "resm - i çift" ve "ispenç"ten meydana gelen kulluk resimleri % 42 ile birinci sırada yer almakta ; onu % 39'la "B" grubunu teşkil eden bağcılık, arıcılık, sebze ve meyve; % 10'la "C" grubunu teşkil eden hayvancılık ve % 9'la "A" grubunu oluşturan endüstriyel bitkiler izlemektedir.

---

[374] Mânkûb'un köylerinde Koyun ve domuz yetiştiriciliği hakkında detaylı mâlumat için bkz. Ekler, Tablo II.

[375] Bkz. yuk. Nüfus.

[376] A: Endüstriyel bitkiler; B: Bağcılık, arıcılık, her türlü sebze ve meyve ; C: Hayvancılık; D: Kulluk resimleri.

4. 3. 2. 2. 3. İnkirman'da hubûbat hâricinde kalan gelir alanları

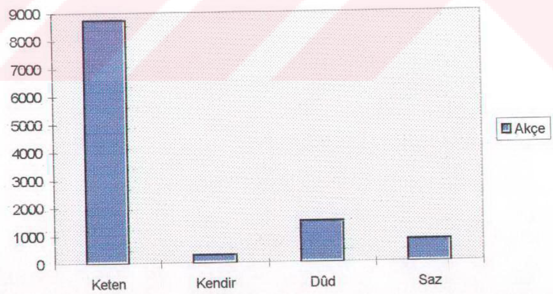
"A" kategorisinde yer alan endüstriyel ürünlerde yine keten başta gelmektedir. Keten, Kurzuf hâriç İnkirman'ın bütün köylerinde üretilmektedir. Keten üretiminde Bartinet ma 'a Gürgülât ve Degirmanlu ve Yalta ile iki mahallesi önde gelmektedir.[377]

İpek üretimi ketenden sonra en çok görülen üretim dalı olup, onu sâz üretimi izlemektedir. İpekçilik, Vikne hâriç bütün köylerde, sâz ise İnkirman'ın bütün köylerinde yer almakatdır.[378]

Kendir üretimi düşük seviyede olmakla beraber, köy çeşitliliği dikkat çekmektedir. Keten, Vikne ve Keknos hâriç İnkirman'ın bütün köylerinde az miktarda üretilmektedir.[379]

Bu kategoriyi teşkil eden ketenin toplam hâsılı 8740, kendirin 303, ipek üretimine işâret eden "dûd" un 1477, kamış üretimine işâret eden "sâz"ın 809'dur. Grafik LIV, bu verilere göre düzenlenmiş olup, İnkirman'da bu ürünlerin dağılımını mukâyese imkânı tanımaktadır.[380]

Grafik LIV: İnkirman'da Endüstriyel Ürünlerin Dağılımı

İnkirman'da, endüstriyel ürünler içinde yine keten ilk sırada yer almaktadır. Keten, İnkirman'da üretilen bu bitkiler arasında % 77'lik bir orana sâhiptir. Keteni %

[377] İnkirman'ın köylerinde keten üretimi için bkz. Ekler, Tablo I.
[378] Bkz. Ekler, Tablo I.
[379] Bkz. Ekler, Tabo I.
[380] Sözkonusu veriler için bkz. yuk. Tablo LXXII .

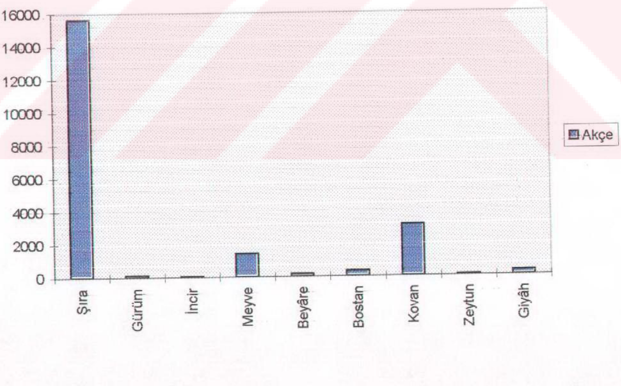
13'le ipekçilik , % 7 ile sâz izlemektedir. Kendir üretimi çok düşük düzeyde kalmaktadır.

LXXII no'lu icmâl tabloda "B" kategorisinde yer alan bağcılık, sebze, meyve, bostan ve arıcılıkla ilgili gelirlere gelince; şıra İnkirman'da da ilk sırada yer almaktadır. Şıra üretiminde 4326 akçe şıra hâsılı ile Kurzuf başta gelmekte, onu 2700 akçeyle Bartinet ma 'a Gürgülât ve Degirmanlu , 2346 akçeyle Koca Salası izlemektedir.[381]

Şırayı arıcılık izlemektedir. Arıcılık, İnkirman'ın bütün köylerinde görülmektedir. Kovân hâsılı 595 akçe olan Bartinet ve bununla bitişik diğer iki köy ilk sırada yer almakta; kovân hâsılı 558 akçe olan Kurzuf bunu tâkib etmektedir. Diğer köylerin kovân hâsılı 500 akçenin altında seyretmektedir.[382]

İncir ve zeytin, İnkirman'ın yalnız Kurzuf köyünde az miktarda görülüyor. Meyve üretimi, arıcılıktan sonra gelen üretim alanı olup, İnkirman'ın Vikne hâricinde bütün köylerinde rastlanmaktadır. LXXII no'lu icmâl tablonun verilerine göre düzenlenen Grafik LV, bu kategoride yer alan ürünlerin İnkirman'da dağılımını göstermektedir.

Grafik LV: Bağcılık, Arıcılık, Sebze ve Meyve Üretiminin İnkirman'da Dağılımı

Bu kategorinin lider ürünü, diğer şehir merkezlerinde olduğu gibi % 74 'le şıradır. İnkirman'da arıcılığın da önemli düzeyde olduğu görülüyor. Arıcılığın bu

[381] Köyler hakkında detaylı mâlumat için bkz. Ekler, Tablo I.
[382] İnkirman'ın köylerinde arıcılık hakkında detaylı mâlumat için bkz. Ekler, Tablo I.

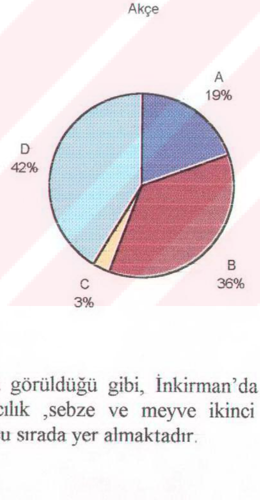
grupda yer alan ürünlerin toplamına göre oranı % 15'tir. Geri kalanı ise bu kategorinin çok az düzeyde seyreden diğer ürünleri arasında paylaşılmaktadır.

"C" kategorisini teşkil eden hayvancılıkda, yine koyun ilk sırada yer almakta, hınzır bunu izlemektedir. Hınzır, İnkirman'ın köylerinde az miktarda yetiştirilmektedir.[383]

"D" kategorisinde yer alan kulluk vergilerinde ise, ispenç yine başı çekmektedir. Bunun mu 'adili olan resm - i çift, ispençe göre çok azdır. Bunun sebebinin müslüman nüfusun gayr - i müslim nüfusa göre çok az olduğu yukarıda belirtilmişti.

Yukarıda 4 kategori halinde incelenen ve hubûbatın hâricinde kalan kır gelirlerini teşkil eden gelir gruplarının İnkirman'da dağılımı, Grafik LVI'da görülmektedir. İnkirman'da, "A" kategorisi toplamı 11329, "B" 21 071, "C" 1667, "D" ise 58187 akçedir.[384] Grafik LVI, bu verilere göre hazırlanmıştır.

Grafik LVI: İnkirman'da Hubûbat Hârici Gelirlerin Dağılımı[385]

Grafik LVI'da görüldüğü gibi, İnkirman'da kulluk resimleri ilk sırada yer alırken, bağcılık, arıcılık ,sebze ve meyve ikinci , endüstriyel ürünler üçüncü, hayvancılık ise sonuncu sırada yer almaktadır.

4. 3. 2. 2. 4. Balıklağo'da hubûbat hâricinde kalan gelir alanları

---

[383] İnkirman'ın köylerinde hayvancılık için bkz. Ekler, Tablo II.
[384] Bu veriler için bkz. yuk. Tablo LXXII.
[385] A: Endüstriyel ürünler; B: Bağcılık, arıcılık, sebze, meyve; C: Hayvancılık; D : Kulluk resimleri.

Önce "A" kategorisini inceleyelim. Balıklağo'da da keten üretimi bu alanda başta gelmektedir. Keten, Süli hâriç, İnkirman'ın bütün köylerinde yetiştirilmekte, kendir 4 köyde, ipek ise sâzla aynı seviyede olmak üzere Balıklağo'nun 7 köyünde üretilmektedir.[386]

Balıklağo'da toplam keten üretimi 2290, kendir 224, dûd ve sâz ise 308'er akçedir.[387] Keten üretimi, bu kategorinin % 73'ünü teşkil ederken, geri kalan ürünlerin tamamı % 27'yi geçmemektedir. Düşük olan bu üretim seviyesi için grafiğe gerek duymuyoruz.

"B" kategorisini teşkil eden bağcılık, arıcılık, sebze ve meyve resimlerinde , Balıklağo'da da şıra başta gelmektedir. Şıra , Süli hâriç bütün köylerde üretilmektedir. Balıklağo'da şıradan sonra gelen arıcılık önemli düzeydedir. Arıcılık, bütün köylerde görülmektedir.

Balıklağo, ürün çeşitliliği bakımından da dikkat çekmekte olup, incir, meyve, beyâre, bostan, zeytun gibi bitkilerin hepsi burada yer almaktadır. Ürün çeşitliliğine rağmen, üretim miktarı düşüktür. [388]

"C" kategorisinde yer alan hayvancılık, Bu şehir merkezinde diğerlerine göre dikkate değer şekilde düşüktür. Çeşit olarak, koyun ve domuz, yegâne türleri teşkil etmektedir. Bu iki hayvan, Balıklağo'nun köylerinin hemen hemen hepsinde yetiştirilmektedir.[389]

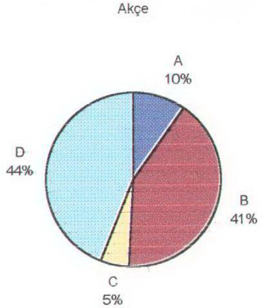
"D" kategorisine gelince, kulluk resimlerinde ispençin önde gelmesi, nüfusla ilgili veriler ışığında tabii karşılanmalıdır ; zirâ, bu şehir merkezine bağlı köylerin nüfus bakımından kâhir ekseriyeti gayr - i müslimdir.

Balıklağo'da "A" 'nın toplamı 3130, "B"'nin 13458, "C" 'nin 1697, "D" 'nin ise 14279'dur[390]. Grafik LVII bu verilere göre düzenlenmiş olup, hubûbat dışında kalan diğer gelirlerin genel bir mukâyesesine imkân tanımaktadır.

---

[386] Balıklağo'nun köylerinde endüstriyel ürün üretimi hakkında detaylı mâlumat için bkz. Ekler, Tablo I.
[387] Veriler için bkz. yuk. Tablo LXXII.
[388] Balıklağo'nun köylerinde bu kategorinin üretimi hakkında detaylı mâlumat için bkz. , Ekler, Tablo I.
[389] Balıklağo'nun köylerinde hayvan yetiştiriciliği hakkında bkz. Ekler, Tablo II.
[390] Grafik verileri için bkz. Tablo LXXII .

Grafik LVII: Balıklağo'da Hubûbat Dışında Kalan Gelirler, Üretim Alanları

Ürün ve gelirlerin dağılımı bakımından Balıklağo'nun durumu İnkirman'dan farklı değildir. Burada da ilk sırada kulluk resimleri; ikinci sırada bağcılık, arıcılık, sebze ve meyve; üçüncü sırada endüstriyel ürünler yer alırken, hayvancılık sonuncu durumdadır.

4. 4. 1520 ve 1542'de Sancak Genelinde Gelirlere Toplu Bakış; Şehir ve Kır Gelirlerinin Mukâyesesi

Tablo LXIV'de şehir gelirleri , müteakib bölümlerde ise kır gelirleri mufassal ve icmâl tablolar ve çeşitli grafiklerle mukâyese edilmişti. Bu bölümde ise, defter kâtiplerince yapılmış bulunan dökümler ve kendi tespitlerimizi karşılaştırarak Kefe'nin bu iki tarihteki toplam gelirlerini belirledikten sonra, sancak gelirlerini mukâyese edeceğiz.

1520 ve 1542 tarihli tahrir defterlerinde sancak gelirlerinin dökümü yapılmış, toplam gelirler gösterilmiştir. Mezkûr defterlerin gelirlerle ilgili verilerini bütün detayları ile biz de tasnif etmiş bulunuyoruz. Defterlerin toplam sancak gelirleri ile ilgili kayıtları ile kendi taspitlerimiz arasında bazı farklar mevcut bulunduğundan, bunlara kısaca işaret etmek istiyoruz.

1520 tarihli defterin verilerinin bizzat defter kâtipleri tarafından gerçekleştirilen dökümünde, toplam gelir belirtildikten sonra yekûn içinde pâdişah hasları ile sancakbeyi haslarının ve vakıf gelirlerinin miktarları verilmiştir.[391] Bu

[391] Sancak genelinde üzerinde durulması gereken diğer bir gelir türü de vakıflardır. Tahrir defterlerinin Kefe bünyesinde yer alan vakıflarla ilgili verileri aşağıda ayrıca değerlendirileceğinden, burada yalnız vakıfların sancak hazinesi içinde sâhip bulunduğu gelir miktarı ve oranını belirtmek suretiyle sancak gelirlerini genel bir mukâyeseye tabi tutacağız.

kayıtlara göre, 1520 yılının toplam geliri 4203578'dir. Bu gelir içinde pâdişah hasları yekûnu 3612631, sancakbeyi hasları 400000, vakıf gelirleri ise 191247 akçedir.[392] Defterdeki bu veriler karşısında, bizim tespitlerimiz aşağıda gösterilmiştir. 1520 tarihi için kendi tespitlerimize göre, sancağın toplam geliri 3925480 akçe olup, defter kâtiplerinin yaptığı döküme göre 278098 akçe daha azdır.

1542 tarihli defterin dökümü, bir icmâl bütçeyi andırır şekilde defterin ilk sayfalarında yapılmış, sancak gelirleri " mukâtaat ve kurra " ve "emvâl - ı müteferrika"[393] olarak iki kısımda incelenmiştir. mukâtaat ve kurrânın toplamı 1609925, emvâl - ı müteferrikanın ise 444026 osmânî akçe olup, bu iki gelir grubunun toplamı 2053951 osmânî akçe etmektedir. Bu miktar, 1542 yılının toplam gelirlerini vermektedir. Bu rakmalara göre, defterde şehir tarımı ile ilgili gelirler ile sancak bütçesinde önemli bir yer tutan vakıf gelirlerinin sancak bütçesine dâhil edilmediğini rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Bunun dışında, defter kâtiblerince yapılan dökümde " mukâtaat ve kurrâ" grubunun yekûnu olan 2053951 akçenin aşağı yukarı kendi tespitlerimize göre 2057413 akçelik[394] yalnız " mukâtaa" yekûnuna denk düşmesi, dikkat çeken diğer bir husustur. Bu durum, defter kâtiplerince " mukâtaat ve kurrâ" grubunda verdikleri yukarıdaki meblâğın, yalnız mukâtaa grubuna dâhil olduğunu ve aslında köy hâsıllarının bu yekûnun içinde bulunmadığını ilzam etmektedir. Mezkûr defterin ilk 18 sayfasında yapılmış bulunan bu icmâlî muhâsebenin, daha sonra merkez kâtibleri tarafından gerçekleştirilmiş bulunması sözkonusu olup, bu tip hataların vukûu uzak bir ihtimâl değildir. Biz, Kefe mukâtaasının yekûnu hakkında yapmış bulunduğumuz çalışmalar ışığında, köy hâsılları hâricinde yalnız mukâtaa gelirlerinin 2057413 akçe ettiğinden gâyet emin bulunuyoruz. Bu bakımdan, sancak gelirlerinin yekûnunu hesaplarken mukâtaa yekûnuna köy hâsılları yekûnunu ilâve etmekte bir sakınca görmüyoruz.

Diğer yandan, bu tarihin vakıf gelirlerinin yukarıda bahsedilen icmâlî bütçede hiç yer almaması da üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husustur. Bizim tespitlerimize göre, bir yıllık gelirleri gözönüne almak sûretiyle elde ettiğimiz vakıf gelirleri yekûnu, 567612 akçedir. Şehir ve kır gelirlerinden mürekkep bulunan bu meblağın mukâtaa ve kurra gelirleri içinde zâten verilmiş olmasından dolayı icmâl kısımda verilmediği akla gelmekte ise de, bu kadar büyük bir meblâğın defterdeki mufassal kayıtlarda mutlaka belirtilmesi gerekirdi. Bizim kanaatimize göre, tahminen % 80'e yakın bir kısmı dükkân ve kirâ gelirlerinden oluşan[395] vakıf gelirlerinin

---

[392] Defterdeki verilere göre pâdişah hasları, sancakbeyi hasları ve vakıf gelirlerinin toplamı 4203578 akçe tutması gerekirken, 4203878 akçe ile 300 akçelik bir fazlalık gösteriyor (sözkonusu veriler için bkz. BA. *TD*, 370, s. 491.

[393] Bu gelir grubu, beytü'l mâl - ı hassa, resm - i nemek, bağ - ı hassa, cizye, ağnam , mustahfezân ve 'azebân günlükleri , kitâbet, ve iltizâm peşinatı olarak yatırılan senetlerden müteşekkildir (bkz. *TD*, 214, s. 11).

[394] Bizim tespitimize göre 3462 akçelik bir fazlalık sözkonusudur.

[395] Bütün köy hâsıllarının toplamı 291219 akçe tutmakta olup, bunların tamamının vakıf geliri olması durumunda bile vakıfların gelirlerinde mukâtaanın payı % 50 'ye yakın bulunmaktadır. Kaldı ki, 1520 yılı vakıf gelirlerinde "mezâri '" ismi altında kırın payı verilmiş olup, toplam vakıf geliri içinde kırın payı 34476 akçe olup, bu yılın 191247 akçelik vakıf yekûnuna göre % 18'lik bir orana tekâbül etmektedir. Bu oranın 1542 yılı için de takrîbi olarak geçerli olduğunu sanıyoruz.

mukâtaa gelirleri içinde verilmiş olması sözkonusu değildir. Aslında Kefe mukâtaası içinde yer alan dükkân gelirlerinin bir hayli düşük olmasının en önemli sebebi de budur. 1542 yılına âit vakıf gelirleri içinde dükkân gelirleri büyük bir yer tutmaktadır. Özel şahıslara âit dükkânların kirâ gelirlerinin büyük çoğunluğunun vakıflara bağışlanmış olması, bunlardan elde edilen gelirlerin sancak gelirlerinin dışında kalmasına sebep olmuştur. Bu açıdan, bir yıllık sancak gelirleri hesaplanırken, buna vakıf gelirlerinin de dâhil edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

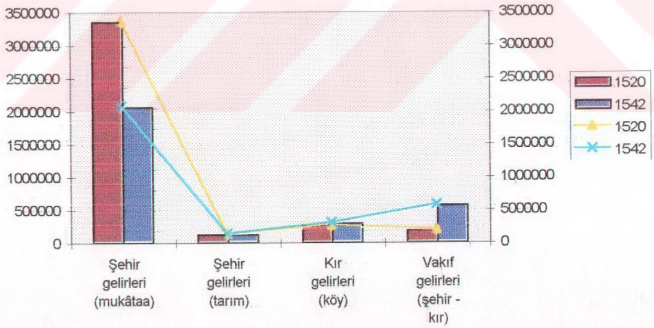
Bu kıstaslara göre 1520 ve 1542 yılına âit gelirlerin dökümü, tablo LXXIII'de yer almaktadır.

Tablo LXXIII: 1520 - 1542 Yıllarında Sancak Gelirlerine Toplu Bakış

	1520		1542	
	Akçe(osmânî)	%	Akçe (osmânî)	%
Şehir gelirleri (mukâtaa)	3352198	85	2057413	68
Şehir gelirleri (tarım)	126497	3	124810	4
Kır gelirleri (köy)	255538	7	291219	9
Vakıf gelirleri (şehir - kır)	191247	5	567612	19
Toplam	3925480	100	3041054	100

Tablo LXXIII'ün tahliline geçmeden önce, bu tabloya göre düzenlenmiş bulunan Grafiği inceleyelim.

Grafik LVIII: 1520 ve 1542'de Sancak Gelirleri (yekûn)

Her iki tarih açısınan şehir gelirleri karşılaştırıldığında, 1520'de ikinci tarihe oranla mukâtaa gelirlerinin büyük bir fazlalık gösterdiği görülmektedir. İlk tarihe göre bu gelir grubunda müşâhade edilen azalma, % 39'dur. Şehir tarımı şeklinde belirlediğimiz gelir grubunda iki tarih açısından ciddi bir farklılık görülmüyor. Şehir gelirlerinin toplam gelir içindeki payı , ilk tarihte % 88, ikinci tarihte ise % 72'dir.

Köy hâsıllarından mürekkep kır gelirlerinde ise ikinci tarihte % 14'lük bir artış olmuştur. Köy gelirlerinin toplam gelir içindeki payı, ilk tarihte % 7, ikinci tarihte ise % 9'dur.

Toplam gelir içinde vakıfların payı, ilk tarihte % 5, ikinci tarihte ise % 19'dur. Vakıf gelirleri ilk tarihte 191247 akçe iken ikinci tarihte 567612 akçeye çıkarak % 197'lik bir artış göstermiştir. Vakıf gelirlerindeki bu artış, şüphesiz mukâtaa gelirlerindeki azalmanın en önemli sebebini teşkil etmektedir. Devletin sancak genelinde dükkân, bozahâne, mezra 'a ve bunun gibi gelir kaynaklarından tahsil etmek durumunda olduğu resimler vakıflara gittiğinden mukâtaa gelirleri azalmaktadır.

Vakıf gelirlerindeki bu artış XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca hızlanarak devam etmiştir. Vakıf gelirlerindeki bu artışın sebebini sâdece vatandaşın hür irâdesiyle gerçekleştirdiği bağışların artışına bağlamak yanlış olacaktır. Bu yüzyıllarda vakıflara bağış yapmak, devletin tekelinde bulunan bâzı mülkiyet türlerini şahısların kendi mülkiyetine geçirmenin vâsıtası hâline gelmiş, bu da devletin vergi gelirine büyük darbe vurmuştur.[396] Vakıfların bu iki tarihte artış oranının sancak gelirlerine olumsuz yönde vurmuş olduğu darbe, sonraki tarihlere âit gelirlerin değerlendirilmesinde üzerinde durulması gereken bir husustur; zirâ, 1542'de 567612 akçeye çıkmış olan vakıf gelirleri, bu artış hızı ile asrın son çeyreğinde bir milyon akçeyi geçmiş olacaktır. Muhasebe defterleri ve iltizam kayıtlarında vakıf gelirleri hakkında hiç bir kayıt bulunmaması nedeniyle sonraki tarihlerde vakıfların sancak bütçeleri içindeki payını gerçek anlamda tespit edemiyoruz.

4. 5. 1520 ve 1542'de Sancak Gelirlerinin Sarfiyatı; Giderlerin Dağılımı

4.5. 1. 1520'de giderler

1520 yılı ile ilgili tahrir defterinde sancak gelirlerinin sarfiyatı ve giderlerin dağılımı hakkında detaylı mâlumat bulunmamakla berâber, bâzı genellemelere imkân sağladığı söylenebilir. Sözkonusu kaynak, sancak gelirleri içinde pâdişâh hasları ve sancakbeyi haslarının toplamını belirtmiştir. Bu kayıtlara göre , sancak gelirleri içinde pâdişah haslarının payı 3612331, sancakbeyi haslarının 400000, vakıfların payı ise 191247 akçedir.[397] Defterde verilen bu yekûnlara göre, sancak gelirlerinin % 86'sı pâdişah haslarına, %10'u sancakbeyi haslarına, % 4'ü ise vakıflara gitmektedir.[398]

[396] Vakıf- mülkiyet ilişkileri için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *"Vakıf"* mad. İA. XIII, s. 158.
[397] Bkz. BA. *TD*. 370. s. 491.
[398] Burada belirtilen vakıf dâhil üç gelir kategorisinin toplamının bütün sancak gelirlerini teşkil ettiğini hatırlatalım.

Görüldüğü gibi, vakıf ve sancakbeyi haslarının dışında kalan gelirlerin tamamı pâdişah hassı itibâr edilmiştir. Hemen belirtelim ki, pâdişah hasları hakkında verilen bu rakam farazi olup reel olarak pâdişah hazinesine girecek meblağ değildir. Vakıf ve sancakbeyi hasları dışında kalan gelirler içinden, sancakdaki askerî, ilmiye sınıfı, Kırım hanlarının salyaneleri, tâmirât ve bunun gibi pek çok gider karşılanmak durumundadır ve bunların hepsi pâdişah haslarını teşkil eden mukâtaa gelirlerinden harcanacaktır.Bu dönemde Kefe ve kazâlarında askerî ve ilmiye sınıfına sancak hazinesi dışında gelir temin edecek başka bir kaynak bulunmamaktadır; zirâ, tımar sistemine rastlanmamaktadır.[399] Burada, sancak hazinesinin pâdişah hasları ile özdeş kabul edilmesi sözkonusudur. Bu bakımdan, yukarıdaki verilere göre sancak gelirlerinin dağılımını gözönününde bulundurmak, sancak gelirinin büyük bir kısmının pâdişah tarafından tasarruf edildiği gibi yanlış bir anlayışa yol açacaktır. Burada, sadece sancakbeyi haslarının gelir kaynaklarını ve bunların sancak geliri içindeki payını ortaya koymakla yetineceğiz.

Tablo LXXIV: 1520'de Sancakbeyi Hasları

Gelir Kaynağı	Akçe (osmânî)	%
A- Şehir Gelirleri		
1- Kefe'ye âit ispenç, öşr - ü şıra, bağ, bostan, ganem, sazlık, çayır, resm - i âsiyâb, 9 adet çiftlik geliri	71111	39
2- Soğdak'a âit ispenç, öşr- ü şıra , bostan, meyve, ganem, giyâh, keten, âsiyâb, resm - i 'arûs, bac - ı bazâr	55346	30
3- Balıklağo'ya âit ispenç, öşr - ü şıra, keten, bağ, ganem, cürm - ü cinâyet, bâc - ı bazâr, ihtisâb, tamga, kapan	15168	8
4- İnkirman'a âit ispenç, öşr - ü şıra, bağ, keten, kovân, bostan, resm - i ganem, bâc - ı bazâr, bâd - ı hevâ, cürm - ü cinâyet	31606	18
5- Kerş, Azak ve Taman 'a âit cürm - ü cinâyet, bâd - ı hevâ	9000	5
Toplam Şehir	182251	45[400]
B - Kır		
1 - Soğdak'a bağlı 13 adet köy hâsılı	77911	35
2- İnkirman'a bağlı 35 köy hâsılı	141029	64
3- Balıklağo'ya bağlı bir köy ve çiftlik hâsılı	1993	1
Toplam	220933	55[401]

[399] Aynî Ali'nin Kefe'de tımar sisteminin yaygın olarak uygulandığını işâret edilen bilgilerine rağmen (bkz. *Kavânîn - i Âl - i Osman der - mezâmîn - i Defter - i Divân*, s. 60. Bu konu, idârî taksimât kısmında da ele alınmıştı). Kefe'de tımar sisteminin uygulanmadığını ifâde edebiliyoruz. Tahrir defterlerinde tımarla ilgili hiç bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnız bir kaynakda münferid olarak kaydedilmiş 10 adet tımar tespit edebildik . 1497 - 104 tarihlerini kapsayan bu kaynakda, 10 adet tımar bulunmaktadır (bkz.BA. *MAD*, 334, s. 2 - 11). Bu tımarlar, daha sonra ortadan kalkmıştır. C. Orhonlu'nun tespitleri de aynı yöndedir (bkz. C. Orhonlu *"Kefe"* mad. Eİ. IV,s. 869).

[400] Bu kategorinin genel toplama oranını gösterir.

Genel Toplam	403184[402]	

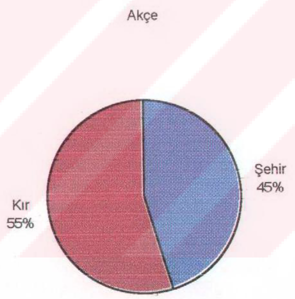
Toplam sancak gelirlerinin defterde yapılan dökümü ile kendi tespitlerimiz arasında ortaya çıkan farklar üzerinde yukarıda durulduğu için burada tekrar bahsetmeye gerek duymuyoruz.[403]

Sancakbeyi haslarını teşkil eden şehir gelirleri, aslında zirâî gelirler ve diğer kulluk vergilerinden oluşmaktadır.[404] Bunlar, büyük çapta şehir tarımını teşkil etmektedir ve köy hâsılları ile ilgisi bulunmamaktadır. Bu gelir grubu, aynı zamanda mukâtaa hâricindedir.

Sancakbeyi haslarının diğer kısmı, köy hâsıllarından müteşekkildir. Bunlarda istisnâsız zirâî gelirlerden meydana gelmekte olup, mukâtaa hâricindedir.[405]

Görüldüğü gibi, sancakbeyi hasları, her iki durumda da mukâtaa hârici tutulan zirâî gelirlerden oluşmaktadır. Grafik LIX'da sancakbeyi haslarının gelir kaynakları, şehir ve kır olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır.

Grafik LIX: 1520'de Sancakbeyi Haslarının Kaynakları

[401] Bu kategorinin genel toplama oranını gösterir.
[402] Yukarıda belirtildiği üzere, sancakbeyi haslarının toplamı, defterde 400000 akçe olarak verilmiştir (bkz.BA, *TD*, 370, s. 491) .
[403]Sancak genelinde pâdişah ve sancakbeyi hasları hakkında mufassal bilgilerin takibi bir hayli zor olup, bunların kesin olarak tespiti hemen hemen mümkün değildir. Mufassal kayıtlarda bâzı gelirlerin hangi türe âit olduğu belirtilmediği için sancakbeyi ve pâdişah hasları kaçınılmaz olarak birbiriyle karıştırılmaktadır. Aynı durum, 1542 yılı hasları için de vârittir.
[404] Bunlar, şehir gelirleri bahsinde mufassal ve icmâl tablolarla tahlil edilmiştir (bkz. yuk. Tablo LXI; Şehir gelirlerinde zirâî üretimin payı, Tablo LXIV.
[405] Cengiz Orhonlu, köy hâsıllarının sancakbeyine has olarak verildiğini belirtir (bkz. C. Orhonlu, *"Kefe"* mad. , Eİ, IV, s. 869). Bu tespit, doğru olmakla berâber, sancakbeyinin haslarının yalnız köy hâsıllarından müteşekkil olmadığı görülmektedir.

Şehir gelirleri olarak nitelenen gelirler, Kefe, Soğdak, Balıklağo, İnkirman, Kerş , Azak ve Taman'a âit şehir tarımı ve kulluk vergisi grubunda incelediğimiz gelirlerden oluşmaktadır. Bunların payı sancakbeyi haslarında % 45'tir. Bu oran içinde Kefe'nin payı % 39, Soğdak'ın % 30, Balıklağo'nun % 8, İnkirman'ın % 18 'dir. % 5'lik kısmı ise Kerş, Azak ve Taman'a âit cürm ve cinâyet ile bâd - ı hevâ gelirlerinden oluşmaktadır.

4. 5. 2. 1542'de giderler

Sancak gelirlerinde sancakbeyi haslarının payı belirtilmiş, bunun dışında pâdişah haslarının miktarına açıklık getirilmemiştir. Bununla beraber, 1542 yılı ile ilgili kaynak, ilk tarihle ilgili kaynağa göre ilâve bilgiler sunmaktadır. İcmâlî bir sancak bütçesi şeklinde yetersiz bâzı gider kalemleri sıralanmıştır. [406] Örneğini aşağıda sunacağımız gerçek bütçe gözönünde bulundurulduğunda, defter kâtiplerinin bir bütçe hazırlamaya teşebbüs ettikleri, ancak, ellerinde yeterli bilgi bulunmadığı ve bu açığı doldurmak için bâzı temel prensiplere işâret etmekle yetinmek zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Meselâ, Kırım hânının salyânesi , Tâtâr ve Çerkes ümerâsına ödenecek miktar, mustahfezân ve azebânın mevâciplerinin bir yıllık toplamı, câmi hademelerinin mevâcipleri yine yekûn olarak verilirken, sancak genelinde hizmet hâlinde olan kâtib, hizmetkâr, imâm, emin gibi görevlilerin maaş veya ulûfe yekunları verilmemiş, yalnız iki kefevî bir osmânî hesabı üzerinden ödeneceği belirtilmiştir.[407]

Bu kaynakda yer alan gider türleri Tablo LXXV'de gösterilmiştir.

Tablo LXXV: 1542'de Giderler

Gider	Akçe (osmânî)	%
1 - Salyâne - i hân - ı Tâtârân	400000	14
2-Salyâne - i ümerâ - i Tâtârân ve Çerâkise	76820	3
3-Mevâcibât - ı mustahfezân ve 'azebân - ı Kıllâ - ı Vilâyet - i Kefe [408]	1988812	69
4 - Mevâcib - i hademe - i Câmi - i Kal 'a - ı	27900	--

[406] Bkz. BA. *TD*, 214, s. 9.

[407] Mukâtaa gelirlerinin osmâniye tahvilinde 1 / 5 oranı esas alınırken, maaş ve ulûfe ödemelerinde 1 / 2 oranı esas alınıyordu ki, burada aynı paranın iki farklı şekilde işlem görmesi sözkonusudur. Hazine, kefevî akçe başına 3 akçe kâr ederken, ödemelere konu olan grup ve kişiler ise aynı miktarda kayba uğruyordu. Aynı konuda H. İnalcık'ın tespitleri için bkz. *The Customs Register of Caffa...*, s.185. Hazineye gelen gelir ile hazineden çıkan giderlerlerde para konusunda görülen bu çifte standart Kefe'ye has değildi. L. Fekete, aynı durumu Macaristan'da da tespit etmiştir (bkz. L. Fekete, *Türk vergi tahrirleri* ", I ,s. 314) .

[408] Mustahfız ve 'azeb adedi 1126'dır (bkz.BA. *TD*, 214, s. 10). Bu sayı, Kefe ve kazâlarına âit bütün mustahfız ve 'azeb adedini vermektedir.

Mânkûb, Soğdak ve Kerş		
5 - Sancakbeyi hasları[409]	400686	14
Toplam	2894218	100

Sancak genelindeki giderlerin toplamı, gelirlere mukâyese edildiğinde, gelirlerin giderleri karşılamadığı görülüyor. 1542 yılının toplam geliri vakıf hâriç tutulduğunda 2473442 akçe olup, gider fazlası, 420776 akçedir. Bu giderler içinde tâmirât, mühimmât, muhallefât ve diğer gider türlerinin bulunmadığı gözönünde bulundurulduğunda, bütçe açığının daha da fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sancak giderlerinin büyük bir kısmının askerî sınıfın mevâciplerine gittiği görülüyor. Câmi hademelerinin mevâcipleri hâriç tutulduğunda, geri kalan masraf kalemlerinin tamâmının askerî sınıfın maaş ve ulûfelerine gittiği görülür. Bütçenin bâzı eksikleri bulunduğu, yukarıda belirtilmişti. Bu bakımdan, bu bütçe örneğine dayanarak ciddî sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Aşağıda görüleceği üzere, bu kaynakda verilen gelirlerin miktarları da şüpheyle karşılanmalıdır; zirâ, Kefe'nin en önemli gelir kaynaklarını teşkil eden gelir kalemlerinde bir sonraki yılın gelirlerine göre yüzde yüzlük bir azalma sözkonusudur.

1542 yılı ile ilgili tahrir defterinde sancakbeyi haslarının kesin miktarı belirtilmiştir. Sözkonusu kaynağa göre, sancakbeyi haslarının toplamı 400686 akçedir. [410]

Kaynakda sancakbeyi hasları ile ilgili mufassal kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarıyle gelir kaynaklarının dağılımı Tablo LXXVI'da ele alınmıştır.

Tablo LXXVI : 1542'de Sancakbeyi Hasları

Gelir Kaynağı	Akçe (osmânî)	%
A- Şehir Gelirleri		
1- Kefe'ye âit ispenç, öşr - ü şıra, bağ, bostan, ganem, sazlık, çayır, resm - i âsiyâb, 9 adet çiftlik geliri	64660	36
2- Soğdak'a âit ispenç, öşr- ü şıra , bostan, meyve, ganem, giyâh, keten, âsiyâb, resm - i 'arûs, bac - ı bazâr	46643	26
3- Balıklağo'ya âit ispenç, öşr - ü şıra, keten, bağ, ganem, cürm - ü cinâyet, bâc - ı bazâr, ihtisâb, tamga, kapan	8996	5
4- İnkirman'a âit ispenç, öşr - ü şıra, bağ, keten, kovân, bostan, resm - i ganem, bâc - ı bazâr, bâd - ı hevâ, cürm - ü cinâyet	26581	15
5- Taman 'a âit Taman'a âit ispenç, hınta, şa 'ir, 'alef,	31073	17

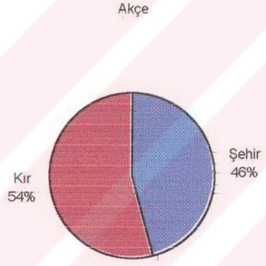
[409] Sancakbeyi hasları bu icmâlî muhâsebede belirtilmemiş, ayrıca verilmiştir (bkz. *Aynı defter*, s. 17).

[410] Bkz.BA , *TD*. 214, s. 17.

erzen, bostan, ağnam		
6- Azak'a âit hınta, şa 'ir , bostan, meyve, bağ	1218	1
Toplam Şehir	179171	46
B- Kır		
1 - Kefe'ye bağlı 4 adet köy hâsılı	1960	1
2- Soğdak ve Mânkûb'a bağlı 32 köy hâsılı	209735	99
Toplam	211695	54
Genel Toplam	390866[411]	

Gelir kaynakları ,mâhiyet itibâriyle 1520 yılı ile aynıdır. Kulluk vergileri hâriç tutulursa, şehir ve kır gelirleri zirâî gelirlerden meydana gelmektedir. Şehir gelirleri, bizim şehir tarımı şeklinde nitelendirdiğimiz kategoriye dâhildir. Kır gelirleri ise köy hâsıllarından ibârettir. Sancakbeyi haslarının kaynaklarının dağılımı, Grafik LX'da şehir ve kır olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır.

Grafik LX: 1542'de Sancakbeyi hasları

Sancakbeyi haslarında kırın payı % 54, şehirin ise % 46'dır. Bu oranlar 1520 ile mukâyese edildiğinde, şehir ve kırın payının hemen hemen aynı olduğu görülüyor.

4. 6. 1542'de Sancak Genelinde Vakıflar ve Gelirleri

Vakıflarla ilgili mufassal bilgi ihtivâ eden tek kaynak, 1542 tarihli tahrir defteridir.[412] Sözkonusu kaynağın verileri, mufassal tablo hâlinde düzenlenmiştir. Tablo, vakıfların adı, hizmet alanı ve gelir miktarlarını ihtivâ etmektedir. Vakıfların, Kefe'ye bağlı şehir merkezlerinden hangisine âit bulunduğu hakkında kaynağımızda yeterli bilgi bulunmaktadır. Bu bakımdan , sözkonusu tablo, şehir merkezlerinin bu açıdan karşılaştırılmasına da müsâit bulunmaktadır.

[411] Yukarıda belirtildiği üzere, defterde yekûn olarak verilen sancakbeyi hasları 400686 akçeden ibârettir. Kendi tespitimizle bu yekûn arasında 9820 akçelik bir fark bulunmaktadır.

[412] 1520 tarihli tahrir defterinin vakıflarla ilgili verileri şehir gelirlerinin mukâyesesi bahsinde değerlendirilmişti (bkz. yuk. Tablo LXXIII).

Tablo LXXVII: Kefe ve Bağlı Şehir Merkezlerinde Vakıflar ve Gelirleri

A-KEFE				
Müessesenin adı	Hizmet alanı	Gelir kaynağı	Miktarı	%[413]
Mercan Ağa medrese ve çeşmesi	Eğitim	Dükkân, oda,mezra 'a	106354	23
Şehzâde Mehmed Medere-se ve mescidi	Eğitim,ibâdet	Dükkân,mahzen ve gayrî	44844	10
Hacı Şa 'ban medrese ve mescidi vakfı	Eğitim,ibâdet	Dükkân,mezra 'a ve gayri	8000	2
Mîr Livâ Mehmed Bey vakfı	?	Dükkân, mahzen,bozahâne	15416	3
Hacı Bekir Mu 'allimhâne ve mescidi	Eğitim,ibâdet	Dükkân,mezra 'a	15879[414]	3
Yeniçeri Halil vakfı	?	Mezra 'a	3500	1
Atçı Mahmud vakfı	?	Mezra 'a	2000	-
Candem Ahmed vakfı	Eğitim,ibâdet[415]	Dükkân	2760	1
Hoca Ca 'fer mescid ve çeşmesi	İbâdet	1 kervânsarây, 12 dükkân ve mezra 'a	6000	1
Hacı Ferhad medrese ve mektebhânesi vakfı	Eğitim	Kervansaray, dükkân,mezra 'a	88600	19
Nasuh Reis mescidi vakfı	İbâdet	Mezra 'a ve gayrî	5000	1
Hoca Veli vakfı	?	Mezra 'a ve gayrî	4800	1
Seyyid Şirvânî vakfı	?	?	2720	1
Hacı Abdi mescidi vakfı	İbâdet	Dükkân,bozahane,mah-zen,âsiyâb,mezra 'a	11024	2
Mihnigâr Hâtun vakfı	?	Mezra 'a ve gayrî	4870	1
Hoca Hasan vakfı	?	Dükkân,mezra 'a	25244	9
Hoca Sinan vakfı	?	Dükkân,mahzen,mezraa	12920	3
Sinan Ağa vakfı	?	?	7980	3
Ahmed Hayyât vakfı	?	Dükkân,mahzen,mezraa	5325	2
Hacı İsfendiyâr vakfı	?	Mezra 'a ve gayrî	3000	1
Hacı Kişver mescidi vakfı	İbâdet	Merzra 'a ve gayrî	9000	3
Geçibâli vakfı	Kur 'an okuma	Dükkân	2300	1
Kâsım Paşa vakfı[416]	?	?	46818	17
Mehmed Bey vakfı	Kefe'de kaldırım ,köprü ve urların	Dükkân	2156	1

[413] Yüzdeler,her müessesenin toplamının, şehir merkezlerinin yekûnlarına oranını göstermektedir.

[414] Sözkonusu vakfın geliri yedi yıllık süre için hesaplanmıştır. 7 yılık gelir toplamını 7'ye bölmek sûretiyle bir yılık gelir tespit edilmiştir. (bkz. BA,*TD*, 214,s.231).

[415] Sözkonusu vakfın adı kesin olarak belirtilmese de, "berây - ı hevânden - i eczâ" kaydından bunun Kur 'an okuma ve okutma gâyesiyle kurulduğu analışılıyor (bkz.BA. *TD*, 214, s. 232).

[416] Kaynağımızda Kasım Paşa vakfının hangi alanda hizmet verdiği tasrih edilmemiştir. Bununla berâber, 1592- 1593 tarihli başka bir kaynakda buranın bir medrese olduğu, bir müderris , bir imam ve bir hatibden mürekkep kadroya sahip olduğu belirtilmiştir. Sözkonusu kaynakda, vakıf bünyesinde görev yapan zümrelerin yevmiyeleleri de belirtilmiştir. Buna göre, müderris 15, imam 3, hatib 2, mütevelli 12 osmânî akçe günlük alıyordu. (bkz. BA, *MAD*, 626, s. 24) . Aynı kaynak, Mehmed bey veledi Hızır Bey vakfından bahsediyor ki, biz bunun Mehmed Bey' dan oğluna intikal eden ve tablomuzda Kefe'nin kaldırım, köprü ve surlarının onarımından sorumla "Mehmed Bey" vakfının bir devâmı olduğunu düşünüyoruz (bkz. *Aynı defter*, s. 28) .

	onarımı			
Kırk Karındaş Çeşmesi vakfı	Kamu hizmeti	Dükkân	21690	8
Hamza - i Bosna vakfı	?	Mezra 'a	8000	3
Serbâzâr mescidi vakfı	İbâdet	Dükkân	5200	2
Hacı Ferhad vakfı	?	Mezra 'a ve gayrî	600	-
Toplam Kefe			472000	83[417]
	BALIKLAĞO			
Mevlâna Bâyezîd Mehmed vakfı	?	Hamam,âsiyâb,dükkân, mezra 'a ve gayrî	15410	66
Şehendâz Hâtun vakfı	?	Hamam,mezra 'a ve gayrî	1500	6
Hacı Hamza vakfı	?	?	4400	19
Kethüdâ Hızır vakfı	?	?	2000	9
Toplam Balıklağo			23310	4[418]
	İNKİRMAN			
Alibâli mescidi vakfı	İbâdet; Çeşme ve mescit onarımı	Nakit	31900	48
Eyne Hâtun vakfı	Kur 'an okuma	mezra 'a ve gayrî	2000	3
Topçu Kâsım vakfı	Alibâli mescidinde kur 'an okuyanların harcı	Nakit	13000	19
Abbâs vakfı	Kur 'an okuma, köprü onarımı	Mezra 'a	20000	30
Toplam İnkirman			66900	12[419]
	AZAK			
Ahmed Kethüdâ vakfı	Câmii Şerif yakınındaki Mektebhâne -i Cedid	Hâne ,dükkân	4602[420]	85
Hanbike vakfı	Kur 'an okuma	nakit	800	15
Toplam Azak			5402	1[421]
Genel toplam (Kefe Sancağı)			567612	-

Tabloda yer alan vakıf eserlerin büyük bir kısmı, mahalle isimlerinden tanıdığımız şahıslara âit bulunmaktadır. Meselâ, Mercan Ağa, Hacı Şaban, Mihnigâr Hâtun, Atçı Mahmud, Hoca Câfer, Seyyit Şirvânî, Nasuh Reis, Hoca Hasan, Hacı Ferhad, Hoca Veli, Yeniçeri Halil, Ahmet Hayyât, Hoca Sinan, Kâsım Paşa , Hacı Kişver, Serbazar gibi vakıflar, isimlerini kurucularından almış olup, bu şahsiyetler aynı zamanda mahalle isimlerine de adını veren kişilerdir.[422]

---

417 Kefe'nin vakıf gelirleri toplamının sancak genelindeki vakıf yekûnuna oranını gösterir. Meselâ, burada, Kefe Kazâsı'nın vakıf varlığı, sancak genelindeki vakıfların % 83'ünü teşkil etmektedir.
418 Balıklağo yekûnunun genel toplama oranını gösterir.
419 İnkirman yekûnunun genel toplama oranını gösterir.
420 Vakfın gelir ve harcamaları belirtilmemiş, ancak, imam ve cüzhânın yevmiyeleri verilmiştir. Bunların bir yılık yevmiyelerine göre imamın yıllık geliri 3540, cüzhanın yıllık geliri ise 1062 akçe olarak tespit edilmiş, bu da vakfın geliri olarak düşünülmüştür(bkz. BA.*TD*, 214,s. 235).
421 Azak yekûnunun genel toplama oranını gösterir.
422 Mahalle isimleri ve vakıf sâhipleri arasındaki pararellik için bkz. yuk. Fizikî Yapı, Mahalleler ve Nüfus, s.220 vd.

Vakıf sahiplerinin mahalle isimlerine adını vermeleri, bunların mahalle mescitlerinin bânisi olmalarından kaynaklanmaktadır. Nüfus bahsinde görüldüğü üzere, bütün mahalleler, bir mescit veya câmi etrafında teşekkül etmiştir. İşte yukarda isimleri sıralanan vakıf ve şahıslar, aynı zamanda, mahalle mescitlerinin de bânisi durumundadırlar. Bu vakıfların kuruluş gâyesi de aslında sözkonusu mahalle mescitlerinin bakımı, buralardaki görevli imam, müezzin ve sâyir hizmetlilerin maaşı, buralarda icra edilen cüz okuma, eğitim gibi hususi faaliyetlere gereken maddi kaynak temininden başka bir şey değildir.

Tabloda görülen vakıf sâhiplerinin mahalle mescitleri ve mahalle isimleriyle ilgisinin bu şekilde ortaya çıkması, tabloda vakıfların hizmet alanı hakkında kaynağın bıraktığı boşlukların da tahmini olarak doldurulmasına imkân vermektedir. Dikkat edilirse, tabloda hizmet alanı belli olmayan ve soru işâreti ile belirtilmiş olan vakıflar, aşağı yukarı tamamen mahalle mescitlerinin bânisi ve mahalle isimlerine adını veren şahisyetlere âit vakıflardır. Bu vakıflar, bunların adı ile anıldığından, hizmet alanının belirtilmesine genellikle gerek duyulmamıştır. Hastâne, aş evi, su menbâları ve kanallarının yapımı, onarımı ve idâmesi gibi hizmetler de vakıfların faaliyet alanına girmektedir.[423]

Vakıflarla mahalle mescitleri arasındaki bu ilişki , sancak bünyesindeki tarihi eser, câmi ve mescitler hakkında çok rahat yorum yapma firsatı da tanımaktadır. İsmini istisnasız olarak mescit adından alan mahallelerin sayısı kadar mescit ve câmi tasavvur etmek ilk bakışta fazla cüretkâlık gibi görünse de, bu mescit ve câmilerin mahallede büyük fonksiyonları olan, adlarına vakıflar kurulan önemli tarihi eserler oldukları ortaya çıkıyor. Bizim açımızdan, bir şehrin mescit ve câmii sayısının adını mescitten alan mahalle sayısından az olamayacağını farzetmek yanlış olmayacaktır.

Mahalle isimlerine ismini veren mescit ve bunlara âit vakıfların tabloda yer alan eserlerden ibâret olmadıkları anlaşılmaktadır; zirâ, kaynağımızın vakıflarla ilgili bölümünde ismi yer almayan bâzı vakıfların da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Mescid - i Çenelu vakfi bunlardan birisidir. Bu vakıfda, birer adet hâfiz, sofu , haffaf , hoca ve imam olmak üzere beş kişinin görev yaptığı anlaşılıyor.[424] Hoca Hasan mahallesinde bulunan Hoca Hasan vakfindan başka, Merhum Muhiddin vakfi bulunmakda idi. Bu vakıf, iki bölümden oluşuyordu. Birisi aynı isimle anılan mescide âit idi. Bu vakıflarda, talebe olduğu anlaşılan 4 kişi, iki üstâd ikâmet ediyordu. Bir kale dizdârı da burada kalıyordu.[425]

---

[423] Bunlarla birlikte vakıfların diğer faaliyet alanları için bkz. Ronald C. Jennings. "*Pious foundations in the society and economy of Ottoman Trabzon 1565- 1640* ", Journal of the Economic and social history of the Orient, XXXIII / 3 (Leiden 1990), s. 271 vd.

[424] Bkz. BA, *TD*, 214. s. 24 , 25.

[425] Bkz. BA, *TD*, 214, s. 39. İbrâhim Hakkı Konyalı, Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kânunî dönemlerini idrak etmiş olan Pir Mehmed Paşa'nın imparatorluğun pek çok vilâyetinde olduğu gibi Kefe'de de vakıflar kurduğunu belirtmektedir (bkz. *Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 482 - 483) . Biz, Pir Mehmed Paşa adına kurulmuş vakfa rastlayamadık.

Şehrin mimâri dokusu ve vakıf - mescit - mahalle isimleri arasındaki bağlantıya işâret ettikten sonra, tablodaki bilgilerin değerlendirmesine geçebiliriz.

Şehirde vakfi bulunan 3 adet medrese iki adet mektep veya muallimhâne olduğu görülüyor. Bunlardan birisinin kurucusu Mercan Ağa olup, bu zat yukarıda bahsedildiği üzere, adını mahalleye veren mescidin de bânisidir. Mercan Ağa Medresesi'nin aynı zamanda bir de çeşmesi bulunmaktadır. Bu medresenin,"Mescid - i Mercan Ağa " mahallesinde bulunduğunu ve bu mahalle mescidi ile bir olduğunu düşünüyoruz ; zirâ, gerek "Şehzâde Mehmed Medrese ve Mescidi" şeklindeki kayıt, gerekse, medreselerin Osmanlı kültüründe câmi ve mescitlerden ayrı düşünülemeyeceği gerçeği, bunu ortaya koymaktadır. Eğer yanında veya bitişiğinde başka bir kurum veya kişi tarafından daha evvel yapılan mescit yoksa, her medrese bünyesinde mescit bulundurma durumundadır.

İbâdet ve eğitim amca ile kurulan medrese , câmi ve mescitlerden farklı olarak, yalnız çeşme adına kurulmuş bir adet vakıfla Kefe'nin kaldırım, köprü ve surlarının onarımı için kurulmuş yine bir adet vakıf olduğu görülüyor. Bu da, vakıfların beledi hizmetlerle ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[426]

Tahrir defterlerinde münferit kayıtlara göre tespit edebildiğimiz kadarıyle , Kefe sancakbeyinin oturduğu Mescid - i Balat mahallesinde bir hassa sarayı bulunuyordu.[427] Buranın günümüz hükûmet konağının fonksiyonunu yürüttüğünden şüphe etmiyoruz .Kefe'de Sinan Ağa mahallesinde bir kervansaray bulunuyordu.[428]

Vakıfların gelir kaynakları, genellikle tek tek belirtilmeyip karışık olarak verilmiş olup, bu konuda kesin bir tahlile yönelme fırsatı bulunmamaktadır. Ancak, 1520 tarihine âit vakıf gelirleri içinde mezra 'anın payı verilmiştir ki, 191247 akçelik toplam vakıf geliri içinde 34476'dir. Bunun % 18'lik bir orana tekâbül ettiği görülmektedir.Tablo'da vakıfların gelir kaynakları incelendiğinde görüleceği üzere, 1542 yılına âit vakıfların gelir kaynaklarının tamamı dükkân ve mezra 'a gelirlerinden müteşekkildir. Biz ,vakıf gelirlerinin kaynakları arasında 1542 yılı için mazra'anın payının % 20 'nin üstünde olacağını sanmıyoruz; zirâ, Kefe'de ciddi oranda mezra 'a yer almamaktadır. Tahrir defterlerinde mezra 'a ile ilgili kayıtların az oluşunu bunların genellikle vakıflara bağışlanmış olmasına atfetmek mümkün olsa da, Kefe'nin köy hâsılları göz önünde bulundurulduğunda, mezra'anın düşük düzeyde olduğu kendiliğinden ortaya çıkıyor.

---

[426] Kefenin çarşı ve Pazar caddeleri beyaz kaldırım taşından döşenmişti. XVII. Yüzyılda 70 sokağı bulunuyordu (bkz. E. Çelebi. *Seyâhatnâme*, VII, s. 394).

[427] Bkz. BA.*TD*. 214, s. 24. Şehirdeki saraylar, şüphesiz bundan ibâret değildi. E. Çelebi'nin XVII. yüzyıla âit müşâhadelerine göre, şehirde İbrâhim Efendi sarayı, Kaymakam sarayı, Abdülbâki Çelebi Sarayı, Paşa sarayı. Yağcızâdeler sarayı, Dâmat Efendi sarayı, Müftü Efendi sarayı gibi saraylar mevcut idi. Bunların pekçoğunun XVI. yüzyılda da mevcut olduğunu sanıyoruz. Meselâ. burada bahsedilen "Paşa sarayı" , "Hassa sarayı" ından başka bir şey değildir.

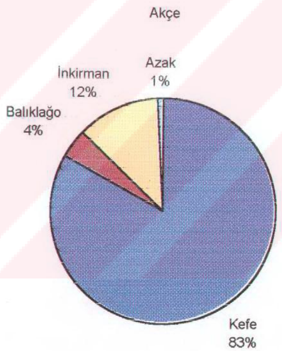
[428] Bkz. BA. *TD*. 214, s. 481. E. Çelebi. şehirde 43 adet hanın olduğunu belirtir (bkz. *Seyâhatnâme* , VII, s. 394).

Vakıfların gelir miktarları, bu müesseselerin büyüklüğü ve faaliyetleri hakkında bir fikir verebilir. Bu açıdan bakıldığında, geliri diğerlerine göre ciddî şekilde yüksek vakıfların, medrese ve câmiler olduğu görülmektedir. Kefe'de en yüksek geliri olan vakıf, Mercan Ağa Medrese ve Çeşmesi Vakfı'dır. Bu müessesenin geliri, Kefe bünyesindeki vakıf gelirlerinin % 23 'ünü teşkil etmektedir. Hacı Ferhad Medrese ve Mektebhânesi Vakfı Kefe'deki ikinci büyük vakıf olup Kefe vakıf gelirlerinin % 19'unu teşkil etmektedir. Onu % 17 ile Kasım Paşa Câmii Vakfı izlemektedir.

Vakıfların şehir merkezelerine göre dağılımı göz önüne alındığında, Kefe'de 28, Balıklağo'da 4, İnkirman'da 4, Azak'da ise iki adet vakıf olduğu görülüyor. Vakıflarla ilgili bu sayının bütün sancak genelini yansıtmadığı, Mânkûb ve Taman'ın verilmediği görülüyor ki, bu önemli bir eksikliktir. [429]

Vakıfların şehir merkezlerine göre dağılımı, vakıf gelirleri gözönüne alınarak yapılmıştır. Tablo LXXIV'de şehir merkezlerinin vakıf yekunları ile ilgili verilere dayanarak yapılan Grafik LXI, vakıfların sancak genelindeki dağılımını göstermektedir.

Grafik LXI: 1542'de Vakıf gelirlerinin Sancak Genelinde Dağılımı

1542'de vakıfların % 83 gibi büyük bir kısmının Kefe 'de toplandığı görülmektedir. Bunu % 12 ile İnkirman, % 4 ile Balıklağo izlemektedir. Azak'ın payı ise % 1'dir.

Bu grafikte Mânkûb gibi Kefe'nin en önemli kazâsı yer almamaktadır. Diğer yandan asrın son çeğreğine doğru sancak olacak Azak'ın % 1 gibi az bir paya sâhip olması da düşündürücüdür. Bizim kanaatimize göre, kaynağımız vakıflar konusunda

---

429 Mânkûb ve Taman'da yer alan vakıfların kaynağımızda yer almaması, bu kazalarda yer alan vakıf gelirlerinin sancak gelirlerine eklenme imkânını da ortadan kaldırdığından, 1542 yılına âit gelirlerin mevcut tespitlerden daha fazla olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

eksik bilgiler sunmaktadır. Mânkûb ve Azak'ın vakıf gelirleri ve vakıfları hakkındaki bilgiler kanaatimizce bu kaynakda yer almamaktadır.

Vakıfların sancak gelirleri içinde sâhip olduğu payın mukâtaa gelirlerini etkileyici yönü yukarıda ele alındı. 1520 ve 1542 yılına âit vakıf gelirlerinin sancak gelirleri içindeki payı, vakıf gelirlerindeki artış oranları buradaki tablolardan izlenebilir.[430]

4. 7. 1542 - 1545 Yılları Arasında Mukâtaa Gelirleri

İktisat bahsinde buraya kadar değerlendirilen bilgiler, büyük çapta 1520 ve 1542 tarihli tahrir defterlerine dayanıyordu. Bundan sonra gelirler ve giderlerle ilgili kaynaklarımız Başbakanlık Arşivi Mâliyeden Müdevver serisi ve Kâmil Kepeci Baş Muhasebe tasnifinde yer alan kaynaklara dayanacaktır. Bu kaynaklar, Kefe ile ilgili araştırmalarda yaygın olarak kullanılmayan kaynaklardır.

1542 - 45 yılları arasındaki üç yıllık dönemi inceleyeceğimiz bu bölümde, temel kaynağımız MAD 1088'dir. mukâtaa iltizam defteri olduğu anlaşılan bu kaynak, 1542 tarihli 214 no'lu tahrir defteriyle hemen hemen aynı tarihe âittir.Biz, bu iki kaynağın, birbirinin devamı olduğunu, ilkinin 1539 - 1542 , ikincisinin ise, 1542 - 1545 yılları arasındaki iltizamları kapsadığını düşünüyoruz.[431]

Burada yararlanacağımız sözkonusu defter, Kefe iktisât tarihinde belki de en önemli kaynak durumundadır; zirâ, 1542 tarihinin verilerini test etme imkânı vermektedir.

1520 ve 1542 tarihli defterlere göre tespit edilen şehir gelirleri karşılaştırıldığında, ikinci tarihte aşağı yukarı yüzde yüze varan düşüşler olduğu görülmüştür. Kefe'nin iç ve milletlerarası ticâretini aydınlatan gelir kalemlerindeki bu keskin düşüşler, Kefe iktisat tarihini araştıran tarihçiler tarafından genelleştirilmek sûretiyle bir bölgenin tarihini bütünüyle farklı şekilde algılamaya yol açacak şekilde yorumlamalarına sebep olmuştur. Bâzı tarihçiler, 1520'ye göre 1542'de meydana gelen bu düşüşü, Karadeniz ticâretinin XVI. yüzyılda çöktüğüne delil olarak kullanacak kadar ileri gitmişlerdir.

Doğrusu, aşağıda sunacağımız verilerle karşılaşmadan önce, biz de yukarıda belirttiğimiz bu nokta - i nazarın kaçınılmaz şekilde etkisinde idik; zirâ, Osmanlı mâli

---

[430] Bkz. yuk. Tablo LXXIII.

[431] 214 no'lu tahrir defteri, üç yıllık iltizam sonuçlarını hâvi olup, 1939 - 42 yıllarını hâvi olduğunu sanıyoruz. Defterin tarihi olarak karşımıza çıkan 1542 - 43 tarihi, defterin tanzim tarihidir. Mâli kayıtların bu tarihten önceye, en azından 1542'nin başlarına kadar olan dönemi ihtiva ettiğini düşünüyoruz.BA, *MAD*, 1088 ise, 1542'nin Aralığından itibâren yapılan iltizamları hâvidir. Dolayısıyle, Bu iki defter, tarih itibâriyle birbirinin devamı niteliğindedir.

ve iktisat tarihinin en güvenilir kaynaklarından olan iki tahrir defterinin verileri, inkâr edilmez şekilde ortada idi.

Bu veriler, Kefe'nin milletlerarası ticaretinin temel göstergesi olan iskele gümrüğünün 620000 akçeden 335000 akçeye, yine kara gümrüğü durumundaki Bâb -ı Tâtârân 150000 akçeden 84883 akçeye ; Bâb - ı Kule, 20000 akçeden 6577 akçeye ; yine Kefe'nin milletlerarası ticâretteki en önemli göstergesi olan üserâ gelirlerinin ise 690000 akçeden 157790 akçeye gerilediğini gösteriyordu.[432]

Aşağıda, Tablo LXXVIII'de sunduğumuz meblağlar ise, hemen müteakib tarihe âit çok farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Sözkonusu kaynağımız bir bütçe olmayıp, iltizam kayıtlarını hâvi olması dolayısı ile toplam gelirler hakkında tatminkâr bilgi vermekten uzaktır; zirâ, bu kaynak, Kefe'ye âit bir çok gelir dilimini ihtiva etmememtedir. Bununla berâber, Kefe'nin en önemli gelir dilimlerini önceki yıllarla mukâyese etmek bakımından son derece elverişlidir.

Diğer yandan, tablo LXXVIII, üç yıllık dönemi ihtivâ etmesi, mukâtaaların süresini günü gününe vermesi bakımından, 4 kategoriye ayrılmış bulunan gelir gruplarını müteakib üç yıl açısından mukâyese imkânı da vermektedir.

Tablo LXXVIII : 1542 - 1545 Yılları Arasında Gelirler[433]

Gelir		Miktar		Miktar		Miktar	
		Kefevî 1/5	Osmânî	Kefevî 1/5	Osmânî	Kefevî 1/5	Osmânî
A. Gümrük							
1	Gümrük - ü İskele - i Kefe[434]	3024974 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542 -5 Ar.1543	604995	3576374 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543- 23 K. 1544	715275	3808458 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544- 13 K.1545	761692
2	İskele - i Taman	416666 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar. 1542-5 Ar.1543	83333	451666 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar. 1543- 23 K. 1544	90333	471673 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K.1544- 13 K.1545	94335
3	İskele ve Tamga - ı Kerş, Koba ve Tevâbiha	625966 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542 -5 Ar.1543	125193	634281 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543 - 23 K. 1544	126856	681866 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545	136373
4	Bâb - ı Tâtârân	432881 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542-5 Ar.1543	86576	432881 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543- 23 K.1544	86576	432881 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K.1544 - 13 K.145	86576
5	Bâb - ı Kule	28332	5666	29488	5898	30861	6172

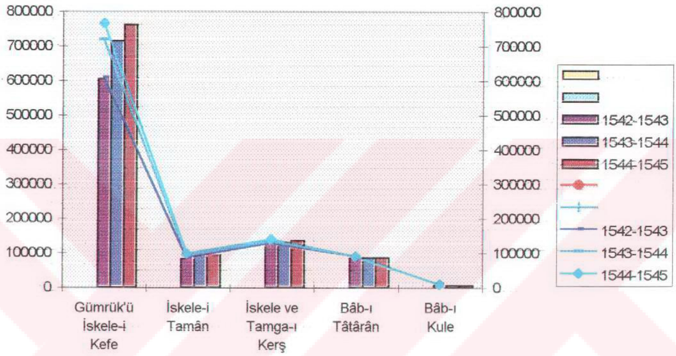
[432] Bu rakamlar için bkz. Tablo LXI.
[433] Kaynak: BA, *MAD*. 1088, s. 54- 73.
[434] Bütün yıllar için gümrük gelirlerinin 7000 akçesi Balıklağo'ya âittir.

		9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542- 5 Ar.1543	9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543 - 23 K.1544	9 N. 951 - 8 N. 952 24 K.1544- 13 K. 1545
Toplam Gümrük		4528819 905763	5124690 1024938	5425739 1085148
B. Üserâ				
6	Tamga - ı Üserâ - i Kefe.Kerş ve Göz-leve	556642 111328 Gâye - i M.951-8 N.951 23 N.1544-23 K.1544	688960 137792 9 N. 951- 8 N. 952 23 K. 1544-13 K. 1545	1490726 298145 9 N. 952 - 8 N. 953 14 K.1545-2 K.1546
C. Üretim . pazar ve kira				
7	Bâzâr - ı galle ve tamga - ı esb ve şütür ma ʿa icâre- i dekâkîn - i bâzâr-ı galle	424097 84819 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542- 5 Ar.1543	605867 121173 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar. 1543-23 K. 1544	455616 91123 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545
8	Bâzâr - ı sûr - der Kefe	9449 1890 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542 -5 Ar.1543	11308 2262 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543-23 K. 1544	16507 3301 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545
9	Tamga - ı hamr ma ʿa meyhâne - i Kefe	769336 153867 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543- 23 K.1544	769378 153875 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K.1544- 13 K.1545	770223 154044 9 N. 952- 8 N. 953 14 K.1545 - 2 K.1546
10	İhtasâb - ı Kefe. Soğdak ve Mânkûb	198012 39602 9 N.950- 8 N. 951 6 Ar.1543- 23 K.1544	179140 35828 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545	207472 41494 9 N. 952 - 8 N. 953 14 K.1545-2 K. 1546
11	Tamga - ı hizem ?	260545 52109 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543 - 23 K.1544	280175 56035 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K. 1545	340454 68091 9 N. 952 - 8 N. 953 14 K. 1545-2 K.1546
Toplam üretim.pazar. kira		1661439 332288	1845868 369173	1790272 358053
D. Diğer örfî ve şer ʿi vergiler				
12	Cizye ve ispenç - i gebrân - ı Yuda - ı Kefe. Mânkûb ve Soğdak	52463 10493 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542 -5 Ar.1543	32592 6518 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar. 1543- 23 K.1544	38538 7708 9 N. 951- 8 N. 952 24 K.1544 - 13 K.1545
13	Beytü'l - mâl - ı hassa ve âmm - i Kefe. Soğdak ve Mânkûb	191515 38303 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar. 1542-5 Ar.1543	161061 32212 9 N. 950-8 N. 951 6 Ar. 1543 - 23 K.1544	70625 14125 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545
14	Hashâ - ı Kâz â - ı Mânkûb ma ʿa mahsul - ı Balıkla-ğo tabi - i iskele-i Kefe	181086 36217 9 N. 949 - 8 N. 950 17 Ar.1542-5 Ar.1543	144983 28997 9 N. 950 - 8 N. 951 6 Ar.1543-23 K.1544	104188 20837 9 N. 951 - 8 N. 952 24 K. 1544-13 K.1545
Toplam örfî ve şer ʿi vergiler		425064 85013	338636 67727	213351 42670
Genel Toplam		7171964 1434392	7998154 1599630	8920088 1784016

Tabloda "A" kategorisini teşkil eden gümrük gelirlerinin en önemli gelir kalemini Kefe iskelelesi teşkil etmektedir. Kefe iskelesi gelirleri ilk yılda 604995, ikinci yılda 715275, üçüncü yılda 761692 akçedir.

Gümrükde Kefe iskelesinden sonra Kerş, Koba ve bunlara bağlı gelir kalemleri gelmektedir.[435] Bunlardan sonra Taman iskelesi , Bâb - ı Tâtârân ve Bâb - ı Kule gelmektedir. Bâb - ı Kule'nin geliri diğerlerine göre oldukça düşüktür. Üç yıllık dönemde bu gelir kalemlerinin gümrük içindeki payları Grafik LXII'de görülmektedir.

Grafik LXII: 1542 - 1545 yılları arasında Gümrük gelirleri

Tablo LXXVIII'deki kesin verilere göre, Kefe iskelesinin bütün gümrük gelirleri içindeki payı, ilk tarihte % 67; ikinci tarihte % 70; üçüncü tarihte yine % 70'dir.

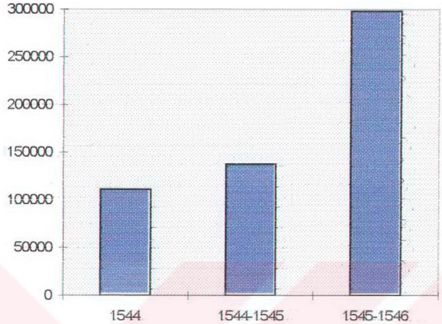
Tablo LXXVIII'deki veriler, deniz ve kara gümrüğü bakımından iki kategoriye ayrılmaya da müsâittir. Bâb - ı Tâtârân ile Bâb - ı Kule 'nin kara, diğerlerinin deniz gümrüğünü teşkil ettiği hatırlanırsa; ilk tarihte toplam gümrük içinde deniz gümrüğünün payı % 90; ikinci tarihte % 91, üçüncü tarihte ise % 79'dur. Bu yüzdelere göre, kara gümrüğünün payı da kendiliğinden belli olmaktadır. Üç yıl içinde kara gümrüğünün payı artmış, deniz gümrüğü ise azalmıştır. İki kategorideki artma ve azalma, ciddi boyutta değildir. Toplam gümrük içinde karanın payının artamasını sağlayan esas faktör, Bâb - ı Tâtârân gelirlerinin istikrarlı bir artış göstermesidir.

Aslında milletlerarası ticâretin ürünü olmak itibâriyle gümrüğün bir parçası olan üserâ gelirleri yine Tablo LXXVIII'in verilerine göre Grafik LXIII'de ele alınmıştır.

---

[435] Sözkonusu iskelelerin gümürüğünde tamga resminin de mündemiç olduğunu gözönünde bulundurmak gerekir.

Grafik LXIII: 1542 - 1545 yılları arasında üserâ gelirleri

Kefe, Kerş ve Gözleve'nin "tamga- ı userâ " gelirlerinde ilk dikkati çeken husus , ilk tarihe âit gelirlerin diğer yıllara göre düşük olmasıdır. mukâtaanın süreleri dikkate alındığında bunun sebebinin, 1544 yılına âit mukâtaanın 8 aylık süreyi ihtivâ etmesinden kaynaklandığı anlaşılıyor. Sekiz aylık süre dikkate alındığında bu yılın üserâ gelirlerinin 1544- 1545 yılından az olmadığı gibi, aslında fazla olduğu kesinlikle ortaya çıkıyor ; zirâ, 5 aylık bir süre azlığına rağmen, aradaki fark sâdece 26464 akçedir.[436] Bizim kanaatimize göre, bu periyodda reel olarak düşüş, tam bir yıllık süreyi ihtivâ eden 1544- 1545 yılında yaşanmıştır. Sözkonusu tarihe göre, yine bir yıllık süreyi ihtivâ eden 1545- 1546 yılında 160353 akçelik bir artış sözkonusudur. Artış oranı, % 116'dır. Bu kesin rakamlara rağmen, böylesine keskin yükseliş veya düşüşler, şüpheyle karşılanmalıdır. mukâtaaların yapısı gereği, sürelerin aynı olması, aynı gelir gruplarını mukayese ettiğimizi kesinleştirmemektedir. Bir mukâtaanın kaç parçaya ayrıldığı ve iltizâm edildiği, en az süre kadar önem taşımaktadır. Meselâ, 1544, 1544 - 1545 yıllarına âit üserâ mukâtaasının, bâzı parçalarının farklı kişilere iltizâm edildiğini ve bunların kayıtlarının farklı kaynaklarda yer almış olabileceğini gözönünde bulundurmak gerekir.

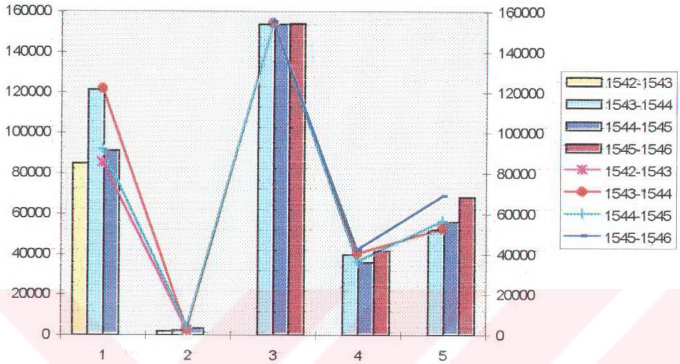
Üretim, Pazar ve kira gelirleri, gerek önceki tarihlere âit tahrir defterleri, gerekse mukâtaalarla ilgili daha sonra ki kaynakların verilerine göre eksik olduğu gözleniyor. Bu nedenle, "A", "B" , "C", "D" şeklinde tasnif ettiğimiz gelir kategorilerinin birbiriyle mukâyesesi hiç bir anlam taşımayacak, tersine yanıltıcı sonuçlara götürecektir. Bu bakımdan, bu kategorilere dâhil gelir kalemlerini kendi aralarında mukâyese etmek daha yararlı olacaktır. Grafik LXIV, "C" kategorisinde

---

436 Üserâ gelirleri ve kesin tarihler için bkz. yuk. Tablo LXXVIII .

yer alan gelirlerini kendi aralarında mukâyese etmek amacı ile düzenlenmiştir. Grafiğin düzenlenmesinde zarurî olarak bâzı semboller kullanılmıştır.[437]

Grafik LXIV: 1542 - 45 [438]Tarihleri Arasında Üretim, Pazar ve Kira Gelirleri

Pazar ve kirâ kategorisinde "3" no'lu gelir grubunun üç yıllık dönemde ilk sırada yer aldığı görülüyor. Bunlar, tamga- ı hamr gelirleridir. Hamr mukâtaasının bu üç yıl içinde hemen hemen aynı kaldığını söyleyebiliyoruz. 1545 - 1546 yılında bir önceki yıla nazaran grafikte izlenen artış miktarı 169 akçeden ibâret olup, ciddî bir artış sayılmaz.

Pazar ve kirâ kategorisinin dikkate değer ikinci gelir grubu, "bâzâr - ı galle, tamga - ı esb,şütür" ve bu pazarda olduğu anlaşılan dükkânların kirâ gelirleridir. "Galle" nin " gelir" e işâret eden manası yanında, hubûbât türünden ekin ve ürüne işâret eden mânaları da mevcuttur. Öyle sanıyoruz ki, burası 1520 ve 1542 tahrir defterlerinde "bâzâr - ı keyl ma 'a icâre -i dekâkîn der - nezd - i o" şeklinde belirtilen gelir grubu[439] ile aynıdır. Daha sonra bu gelir grubuna yük ve binek hayvanlarının satışından elde edilen gelirlere işâret eden "esb ve şütür" mukâtaası da eklenmiş olmalıdır. Burada, hubûbat türünden ürünlerin alım - satımı yapılıyordu. Hubûbat ürünlerinin alım - satımında esas ölçünün kile olması hasebiyle, buraya "keyl", yâni kile bazârı da denmesi bizce mümkündür.

Bu ürünlerin pazarlandığı dükkânlar, her halde devlete âit idi ve bunlar tüccâra kiraya verilmişti. "İcâre - i dekâkîn" tesmiye edilen gelirler bu dükkânlardan alınan kirâlardan mürekkep idi.

[437] Rakamlarla ifâde edilen gelir grupları : 1: Bâzâr - ı galle ve tamga - ı esb ve şütür ma 'a icâre - i dekâkîn - i bâzâr - ı galle; 2 : Bâzâr - ı Sûr der - Kefe; 3 : Tamga - ı hamr ma 'a meyhâne - i Kefe; 4 : İhtisâb - ı Kefe, Soğdak ve Mânkûb; 5: Tamga - ı hizem .
[438] Bâzı gelir gruplarının 1546 yılına sarktığı dikkate alınmalıdır.
[439] "Bâzâr - ı keyl "için bkz. yuk. Tablo LXI.

Diğer yandan, "galle" veya "keyl" bazârının yanında at, katır, deve gibi binek ve yük hayvanlarının pazarlandığı özel bir yerin de mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu iki gelir grubunun bir arada kayd edilmesi de, aralarındaki münâsebet itibâriyledir. Bilindiği üzere, bu hayvanlar, dönemin yegâne nakil vâsıtalarıdır. Ürünlerini galle pazarına getiren çiftçi veya aracı tüccârın pazarlama süresi içinde bunları muhâfaza edebileceği uygun bir ortama ihtiyacı vardı. İşte, galle pazarının "esb ve şütür" pazarına yakın olmasının diğer sebebi de bu idi. At ve deve pazarında aynı zamanda bu hayvanların barınacağı uygun ortamlar da mevcut idi ve galle pazarının buraya yakın olması âdeta zaruri idi.

Bu gelir grubunun miktârı, üç yıllık periyod içinde iniş çıkış göstermiştir. 1542 - 1545 yılında 84819 akçe olan gelir, 1543 - 1544 yılında 121173 akçeye çıkarak % 43 'lük bir artış gösterirken, müteakib yılda 91123 akçeye düşerek % 25 oranında gerilemiştir. Buna rağmen, bu sonuncu yıl, ilk yıla göre, % 7 oranında bir artış görülmektedir.

"5" no'lu gelir grubu "tamga - ı hizem" olup, galle , at ve deve pazarı ile bununla ilgili dükkân kirâlarından elde edilen gelirlerden sonra "C" kategorisinin en yüksek gelir grubunu teşkil etmektedir. "Hizem" in yanlış okunma ihtimâlini gözönünde bulundurarak bu hususta ciddi yorumda bulunmaktan kaçınıyoruz. Bununla berâber, bu kelimenin gerek lûgatlerde yer alan "odun, kereste" mânasından , gerekse Kefe'nin uzak ve yakın hinterlandının odun ve kerste kaynağı olmasından yola çıkarak , "hizem" in pazarlarda satılan yakacak odun veya keresteden alınan resim olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz.[440] Mânkûb, Soğdak ve Balıklağo ahâlisinin önemli geçim kaynaklarından birisi, kereste üretimi idi. Bu bölgenin köy halkından bir kısmı özellikle bu iş için görevlendirilmişti. Gemi, kayık, kürek imâlatında özellikle ihtiyaç duyulan gürgen ağacının devletin bilgisi hâricinde özel tüccâr tarafından kesilmesi, satılması yasak idi.[441] Buralardan kesilen mirî kereste, 1570 tarihlerinde Sinan isimli özel bir tüccâr tarafından İstanbul'a naklediliyordu.[442]

---

[440] Nitekim, Fekete, "resm - i hime" şeklinde okuduğu bu verginin, reâyânın orman ve merayı kullanması karşılığında hâne başına 20'şer akçe alınan bir vergi olduğunu belirtir (bkz. "*Türk vergi tahrirleri* ", I, s. 314). Kefe, odun ve kereste üretiminde önde gelen bir merkez idi. Özellikle Tât İli tesmiye edilen bölge, Tersâne -i âmire'de inşâ edilen gemilerin kereste ihtiyâcını temin ederdi. Burada kesilen kereste, gemilerle İstanbul'a nakledilirdi (bkz. Kefe beyine ve nâzırına , 26 Ş. 972 / 29 Mart 1565 tarihli hüküm, BA. *MD*, VI,411 / 865) . İstanbul'a nakledilen kerestenin ihraç kapıları Aluşta ve Kutlak limanları idi. Bu limanlar XVI. yüzyılda gâyet küçük olup, yüksek tonajlı gemilerin yanaşmasına müsâit değildi. 1578 tarihinde bu limanlardan kereste yüklemek için gönderilen "barça" türü gemi limanlara yanaşamamış, kereste sâl ve sandallarla Balıklağo iskelesine taşındıktan sonra "barça"ya yüklenebilmişti (bkz. Kefe beyine, 23 M. 986 / 1 Haziran 1578 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV, 59 / 125) .

[441] Bkz. Bursa beyine ve Kefe kadısına, 29 M. 976 / 24 Temmuz 1564 tarihli hüküm . BA. *MD*, VII,645 / 1795. Kesilen kereste türleri arasında "tahta", "iğri", "igü" gibi türler dikkat çekmektedir. Kayın ağacı, gemiler için en çok tercih edilen ağaçtır (bkz. Kefe beyine, 27 M. 980 / 11 Haziran 1572 tarihli hüküm, BA. *MD*, XIX, 84 / 186; Kefe beyine, 5 s. 980 / 17 Haziran 1572 tarihli hüküm, BA, *MD*, XIX, 127 /270). İstanbul'a kereste ihrâcı hakkında bunlardan başka pek çok hüküm bulunmaktadır.

[442] Bkz. Kefe beyine, 17 Ra. 978 / 19 Ağustos 1570 tarihli hüküm, BA, *MD*. XIV, 276 / 395.

Kefe ile berâber Soğdak ve Mânkûb ihtisâbını hâvi "4" no'lu gelir grubu, bu periyodun son tarihi olan 1545 - 1546 yılında en yüksek seviyesine ulaşmış, ilk tarihe göre % 5, ikinci tarihe göre % 16 oranında bir artış göstermiştir.

Pazar ve kirâ kategorisinin en az miktarı hâvî gelir gubunu "Bâzâr - ı Sûr" teşkil etmektedir ki, sonraki yıllara âit gelirlerin tedkîkinden, Kefe'nin iktisâdî bünyesinin zaman içinde uğradığı değişiklikler içinde bu pazarın zamanla ehemmiyetini kaybettiği anlaşılıyor.

Diğer örfî ve şer 'î vergileri temsil eden "D" kategorisinde yer alan verilerin son derce eksik ve yetersiz olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan bunların mukâyesesine gerek duymuyoruz.

Bu gelir grubu içinde "hashâ - ı .." şeklinde okuduğumuz gelirlerin ise gerçekten sancakbeyi haslarına mı yoksa başka gelire mi işâret ettiğinden emin değiliz; zir"â, bu kelime yazılışı icâbı "hânehâ okunmaya da müsâittir. Eğer hânehâ ise, bunun avârız resimlerine âit olması gerekir. Bununla berâber, ihmal edilebilir derecede düşük miktarda bâzı ze 'âmet gelirlerinin de mukâtaa gelirleri içinde kaydedildiği görülmüştür.[443] Buna dayanarak bunların sancakbeyi haslarının bir parçası olduğunu tahmin ediyoruz.

4. 8. 1551 - 1555 Yılları Arasında Mukâtaa Gelirleri

Bu dönemle ilgili üç kaynağımız mevcuttur.[444] Bu kaynaklar içinde en derli toplusu Mâliyeden Müdevver serisinde bulunan 71 no'lu defterdir. Bu defterin eksikliğini diğer kaynaklarla doldurmaya çalıştık. Buna rağmen, bâzı mukâtaalar belli yıllarda eksik kalmıştır. Bâzı mukâtaalar son yıllarda bulunurken ilk yıllarda bulunmakta, bâzıları için ise tersi vârid olmaktadır. Bundan başka, sözkonusu kaynaklar müstâkil bir bütçe olmadıklarından, sancağın bütün gelirlerini muntazam bir bütçe disiplini içinde ele almaktan uzaktırlar.

Kaynakların bu hususiyetini gözönünde bulundurarak sancak gelirlerinin toplamını dikkate almayacağız. Aynı şekilde , "A", "B", "C", " D" kategorilerinin toplamlarını birbirleriyle mukâyese de etmeyeceğiz ; zirâ, bâzı gelir kalemlerinin eksik olması durumunda bu tür mukâyeselerin yanıltıcı sonuçlara götürmesi kaçınılmazdır.

İfâde edilen bu eksikliklere rağmen, belli gelir gruplarını bu periyod içinde çeşitli yıllara göre mukâyese edilmesi mümkündür. Böylece, bu mukâyeseler, daha önceki ve sonraki periyodlarla yapılacak karşılaştırmalara da zemin hazırlayacaktır.

---

[443] Bkz. aş. Tablo LXXIX.

[444] Bunlar, BA, *MAD*, 71, BA, *D. KFM* 26368 ve aynı serinin 26369 no'lu defterleridir.

Tablo LXXIX : 1550 - 1555 Yılları Arasında Kefe Mukâtaasına Bağlı Gelirler

	GELIRIN NEVI	9 N.957-8 N. 958 21 EY.1550-9 EY.1551		9 N.958-N.959 10 EY1551-29 AĞ.1552		9 N.959-8 N.960 30 EY1552-19 AĞ.1553		9 N.960-8 N.961 20 AĞ.1553-7 AĞ.1554		9 N.961-8 N.962 8 AĞ.1554-27 TE.1555	
		MİKTAR		MİKTAR		MİKTAR		MİKTAR		MİKTAR	
		Kefevî [445]	Osmanî	Kefevî	Osmanî	Kefevî	Osmanî	Kefevî	Osmanî	Kefevî	Osmanî
A. Gümrük											
1	İskele ve Kapân-ı Kefe[446]	7050130 kefe	705013	8186664 Kefe	818667	7950130[447] Kefe	795013	8850130 Kefe-i atik[448]	885013	8850130 Kefe-i atik	885013
2	Bâb-ı Tâtârân[449] ,..?	—	—	566666 *kefe-i ced.*	188888	566666 *kefe-i ced.*	188888	566666 Kefe-i ced.	188888	566666 Kefe-i ced.	188888
3	Bâb-ı Kule der - Kefe	—	—	40503 *kefe?*	4050?	—	—	—	—	—	—
	Toplam Gümrük	--	705013	--	1011605	--	983901	--	1073901	--	1073901
B. Üserâ											

[445] Bu tabloda yer alan *kefe* ve *kefe-i atik* bir kabul edilmiştir. *Kefevî* akçelerin *osmânî*'ye oranları: *Kefe, kefe-i atik:* 1/ 10; *kefe-i cedîd*: 1 / 3.

[446] Mezkûr mukâtaa, üç yıllığına 1915039 osmâni akçeye iltizama verilmiştir. 957 - 58 yıllarının yıllık gelir miktarları, defterin kenarında verilmiş olup, sâdece üçüncü yılın (959 / 1552) gelir miktarı belirtilmemiştir. Herhalde, mültezim teslim ettiğinde teslimat tutarı yazıldığından, üçüncü yılın meblağı henüz teslim edilmemişti. Biz, iki yıllık için ayrı ayrı *kefevî* cinsinden verilen meblağları tercih ettik. Üçüncü yılı belirtmedik.Tahminen,ikinci yılla aynıdır. *Kefevî*nin *osmanî*ye oranı,1 / 10 olarak alınmıştır. Bu oran, kaynığımızın aynı sayfasında belirtilmiştir (bkz.BA, *MAD*,71,s. 63).

[447] R.959/26 Şubat 1552'de bu mukâtaaya Gözleve iskelesi ,961/1554'de ise Gözleve iskelesi ile beraber memleha mukâtaaları eklenmiştir.Bunların üç yıllık tutarı,470000 *osmanî* akçe idi. 959 / 1552 'den itibaren Kefe iskele ve Kapan mukâtaalarının içinde bu mukâtaa gelirleri de dikkate alınmalıdır (bkz. BA, *MAD*, 71, s. 63).

[448] 960/1553 yılından itibaren çoğunlukla BA,*D.KFM*, 26369'dan yararlanılmıştır Mezkûr defter, 960 / 1553 yılından itibaren üç yılık mukâtaa gelirlerinin toplamını vermektedir. Bu toplamları üçe bölmek sûretiyle bir yıllık iltizâm bedellerini tespit ettik. Aynı yıllara âit gelirlerin bir kısmı *MAD* 71'de de yer almaktadır. Tablo rakamlarının tespitinde, 960 yılına kadar gelen süre için *MAD*,71; bu tarihten itibâren *D. KFM*, 26369 , s. 1-17 tercih edilmiştir.

[449] Bâb-ı Tâtârân mukâtaası'nın üç yıllık gelir toplamı, 1700000 *kefe-i cedîd* akçedir. Bu meblağ üçe bölünmek sûretiyle bir yılık miktârı tespit edilmiştir.Mezkûr mukâtaa'nın 960 yılında yapılan yeni iltizâmında da üç yıllık gelir aynı kalmıştır (bkz. BA, *D. KFM*, 26369, s. 7). 960 - 62 yıllarını bu kayda göre tespit ettik. Böylece, 963 yılına âit gelirler de aynı yolla hesaplanabilir. Cedid akçe'nin ulûfelerde esâs alınan râyici ikisi bir osmanî olduğu halde, iltizâm bedellerinde üçü bir osmanî itibâr olunuyordu. Bkz. BA, *D. KFM*, 26369, s. 1.

4	Tamgâ-ı üserâ-ı Kefe[450]	—	—	—	—	1050000 *kefe-i cedîd*	350000	—	—	1050000 *kefe-i cedîd*	350000
C. Üretim,Pazar, kira											
5	Tamgâ-i hizem,tûte-i cemri?tamgâ-i harîr, çuka, bogasi, esb,şütür, emlâk-ı hâssa, mukâtaa-ı Azak, tamgâ-i üserâ[451]	11068576 *kefe*	1106857	11068576 *kefe*	1106857	11068576 *kefe*	1106857	—	—	—	—
6	Tûte-i cemri,tamgâ-i çuka ve bogasi-yi Kefe ve cizye-i gebrân-ı Yuda-i Kefe	—	—	—	—	—	--	448888 *kefe-i cedîd*	149629	448888 *kefe-i cedîd*	149629
7	Bâzâr-ı galle ma 'a icâre-i dekakîn	—	—	653893 *kefe*[452]	65389	1166666 *kefe-i atik*	116667	1433333 *kefe-i atik*	143333	4300000 *kefe-i atik*	430000
8	İhtisâb-ı Kefe	—	—	229528 *kefe-i atik*	22953	229528	22953	229528	22953	—	—
9	İhtisâb ve öşr-i mâhi-yi Kazâ-i	—	—	—	—	—	—	483666	161222	483666	161222

[450] Tamgâ-ı üserâ gelirlerinin üç yıllık toplamı 3150000 cedid akçe olup, 29 M. 961 / 3 Ocak 1554'den başlamaktadır. Bkz. BA,*MAD*,71,s.65; BA, *D.KFM*,26369,s.7.

[451] Mezkûr gelir dilimleri, derkenarda ayrı ayrı verilmekle berâber, teslimât bedellerinden mürekkep olduğunu sandığımız bu gelirlerin toplamı, iltizam bedelini (bir yıllık toplam:11068576) bir hayli aşmaktadır. Tûte-i cemri: 1098243;üserâ: 1340234; hizem: 697142; emlâk: 321452 mahsûl-ı Azak gayr-ez harc: 14060537; şütür ve esb: 669800 olmak üzere toplam 18187408 *kefevî*akçe tutmaktadır (bkz. BA, *MAD*,71,s.64). Müzâyede bedeli olan üç yıllık meblağlar ile mahsûlün toplanmasından sonraki meblağı ifade eden miktarlar arasında, dâima fark bulunmasına rağmen, bu büyük farkın başka sebeplerini de göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır. Aynı kaynağın 65. sayfasında 960 yılı itibâriyle üç yıllık üserâ gelirlerinin toplamı 1150000 akçe olarak verilmektedir ki, bu, kaynakda üç yıllık olması lâzım gelen gelir diliminin, bir yıllık şeklinde yanlışlıkla verilmiş olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

[452] *Kefe*'nin *Osmani*'ye karşı oranını 1/10 nispeti üzerinden hesaplamaya devam ettik. Bu gelir gruplarında 1/5 nispeti daha uygun görünüyor. Kefevî akçenin henüz tedâvülde olduğu hatırlanırsa, bu oranın 1 / 5 olması mümkündür.

	Mânkub							*kefe-i cedîd*		*kefe-i cedîd*	
10	Öşr-i mâhi-yi Mankub	—	—	21000 *kefe-i atik*	2100	21000 *kefe-i atik*	2100	21000 *kefe-i atik*	2100	—	—
11	Öşr-i mâhi-yi Azak[453]	—	—	—	—	—	—	—	—	5666666 *kefe-i cedîd*	1948888
12	Bâzâr-ı sûr, Çiftlik-hâ-i cedîd ve 'atîk ve ze'âmet ve ihti-sâb-ı Sâru Göl ve mezâri' ve dönüm ve cürm-ü cinâyet ve ? zahîre-i Kefe[454]	-	—	—	—	—	—	98730 *kefe-i cedid*	32910	98730 *kefe-i cedîd*	32910
13	Nemek-i hâssa ve 'âded-i 'ağnam-ı Taman	—	—	2600000 *kefe*	260000	2600000 *kefe*	260000	2600000 *kefe*	260000	—	—
14	Hâshâ-i Kazâ-i Soğdak	—	—	—	—	155963 kefevî	31192	155963 kefevî	31192	155963 kefevî	31192
15	Mukâtaat-ı Kerş ve Kopa der Vilâyet-i Kefe	—	—	1683333 *kefe*	168333	1683333 *kefe*	168333	1683333 *kefe*	168333	888888 *kefe-i cedîd*	296296
16	Hâshâ-i Mânkûb,										

[453] Mezkûr mukâtaa, 14 Za. 962 tarihinden itibaren üç yıllığına 5666666 *cedîd-i kefevî* ve 1000 *sikke-i hasene'ye* iltizam edilmiştir. Bu meblağı üçe bölmek suretiyle bir yıllığı bulduk ve *hasene'nin* 60000 *osmanî* akçelik tutarını buna ekledik. (bkz.BA, *D.KFEM*, 26368, s.2). Bu meblağın diğer üçte ikilik kısmı, sonraki iki yıla aittir. Balıkdan alınan öşrü ifede eden *öşr-i mâhi-i Azak*, 963 yılında *bâd-ı hevâ-ı Azak* ilâve edilmek sûretiyle 5666666 *cedîd-i kefevî* ye 4000 *sike-i hasene*'ye iltizama verilmiştir. Böylece, Azak *bâd-ı hevâ* mukâtaasının üç yıllık tutarının 3000 *sikke-i hasene* (=180000 osmanî) olduğu anlaşılmaktadır(bkz. BA, *D. KFM*, 26368, s. 4)

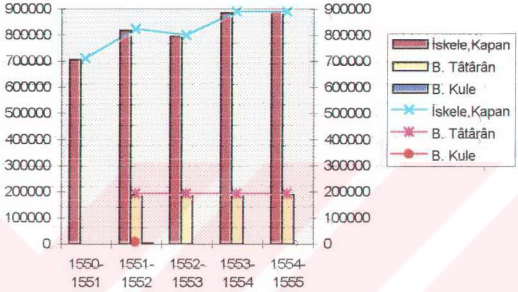
[454] Dönüm resminin "zemin" resmi ile aynı olduğu, çiftlik zirâat eden reâyâdan dönüm başına alındığı hakkında bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler", s. 504. Kefe'de resm - i dönüm, üzüm bağlarından alınıyordu. Bu resim 1571'de hamrın yasaklanması ile kaldırılmış, sancak beyinin ricâsı ile tekrar uygulamaya konulmuştu (bkz. Kefe sancakbeyine, 3 Ca. 979 / 23 Eylül 1571 tarihli hüküm, BA, *MD*, XV, 118 / 1026) .

	ma'â-ded-i âğnâm-ı merdân-ı kal'a-ı Balıklağo,İnkirmân, Mânkub ve âhenge-rân? der- kurb-u Sârukirmân der - Vilâyet-i Kefe	—	—	—	—	2070000 *kefe-i 'atîk*	207000	2070000 *kefe-i 'atîk*	207000	2070000 *kefe-i 'atîk*	207000
17	Tamgâ-i hizem ve esb ve şütür der - Kefe	—	—	—	—	—	—	344444 *kefe-i 'atîk*	34444	344444 *kefe-i 'atîk*	34444
18	Tamgâ-i hamr ve mey hâne	—	—	—	—	—	—	894444 *kefe-i cedîd*	298148	894444 *kefe-i cedîd*	298148
Toplam üretim, Pazar, kira		--	1106857	-	1625632	--	1915102	--	1511264	--	3589729
D. Diğer örfî ve şer 'i vergiler											
19	Cizye ve İspenç ve cürm-ü cinâyet ve 'arûsâne ve bâd-ı hevâ-i Kıptiyân-ı Livâ-i Kefe	—	—	66666 *kefe-i 'atîk*	6667	66666 *kefe-i 'atîk*	6667	66666 Kefe-i 'atîk	6667	66666 *kefe-i atîk*	6667[455]
20	Beytü'l-mâl-ı 'âmme-i Kazâ- ı Mânkub	—	—	26666 *kefe-i 'atik*	2667	26666 *kefe-i 'atik*	2667	26666 *kefe-i 'atik*	2667	26666 *kefe-i 'atik*	2667
21	Beytü'l-mâl-ı amme -i kazâ-i Kefe ma'a cizye-i gebrân-ı Yuda	—	—	316666 *kefe?*	31667	316666 *kefe?*	31667	316666 *kefe?*	31667	—	—
Toplam diğer örfî ve şer 'i vergiler		--	--	--	41001	--	41001	--	41001	--	9334
Genel toplam		--	1811870	--	2678238	--	3290004	--	2626166	--	5022964

455 Bu yıla âid gelir , BA, *D. KFM*, 26368, s. 1'den alınmıştır. Sözkonusu mukâtaanın iltizâm süresinin başlangıcı Ramazan ayı değil, 7 rebiülevveldir.

Önce "A" kategorisini teşkil eden gümrük gelirlerini ele alalım. Önceki periyodlarda olduğu gibi, bu periyodda da gümrük gelirleri deniz gümrüğünü teşkil eden iskele gümrüğü ile kara gümrüğünü meydana getiren Bâb - ı Tâtârân ve Bâb - ı Kule'den ibârettir. Bu gelir dilimlerini önce grafikten izleyelim.

Grafik LXV: 1550- 1555 Periyodunda Kefe Gümrüğü

İskele ve kapan mukâtaası, 1550- 1551'de 705013 akçe iken 1551 - 1552'de 818666 akçeye çıkarak % 16'lık bir artış göstermiştir. 1552- 1553'de bir önceki tarihe göre % 3'lük bir düşüş göstermişse de, ilk tarihe göre fazlalığını korumuştur. 1553 - 1554 ve 1554 - 1555 yıllarında ise en yüksek seviyesine ulaşmıştır.[456] İlk mâlî yıla göre artış oranı % 26'dır.

Kara gümrüğünün en önemli gelir kalemi olan Bâb - ı Tâtârân' ın 1550 - 1551 tarihindeki miktarını bilmiyoruz. Bu tarihten itibâren 6 yıllık dönemde sözkonusu mukâtaa aynı kalmıştır.[457]

Bâb - ı Kule ile ilgili sâdece 1 yıllık verilere sâhip bulunuyoruz. Bunun miktârı da grafikte belli olmayacak kadar düşüktür.

Üserâ gelirleri ile ilgili, iki yıllık verilere sâhibiz. Bunlar, 1552-1553 ile 1554-1555 yıllarıdır. Bununla berâber, 1555 yılından sonraki iki yıl için de üserâ gelirlerinin aynı olduğundan emin bulunuyoruz; zirâ, bu tarihle ilgili üserâ gelirleri, üç yıllık

[456] Bu son iki dönem, 3 yıllık iltizam bedelini 3'e bölmek sûretiyle tespit edilmiştir. Aslında, iltizam tarihi 1553 - 1554 yılına âit olduğu için, 1555 - 1556 yılı iskele ve kapan mukâtaasının miktârı da aynıdır.

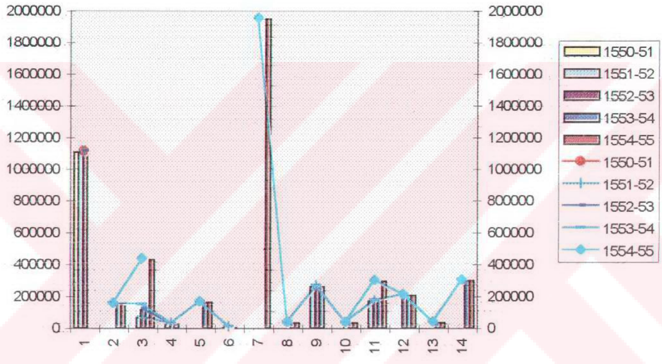
[457] 1554- 1555 yılı ile ilgili miktarlar, son üç yılın ilk yılını hâvidir. Son üç yılın iki yılını tabloya almadık; zirâ miktarlar değişmemekte, ayrıca tablomuz 5 yıllık dönemi kapsamaktadır.

iltizâm toplamının üçe bölünmesi ile tespit edilmiştir. Tablomuz 1555 yılından sonraki gelirleri ifâde etmeye müsâit olmadığından bunları tabloda gösteremiyoruz.

Üserâ gelirleri, 350000 akçe ile iki yılda aynı kalmıştır.[458] Üserâ gelirlerinin 1550 - 1552 yıllarına âit miktârı, tablo 'da "C" kategorisinde yer alan "5" no'lu gelir grubu içinde verildiği görülmektedir. Bu bakımdan, bu yıllara âit üç yıllık üserâ iltizâm bedeli gözönüne alındığında sonraki yıllara yakın bir miktar olduğu görülüyor.

Beş yıllık dönemde üretim, pazar ve kira gelirleri, yine bir grafik hâlinde düzenlenmiştir. 1550- 1555 yılları arasında üretim, pazar ve kirâ gelirleri, Grafik LXVI'dan izlenebilir.

Grafik LXVI: 1550 - 1555 yılları Arasında Üretim, Pazar ve Kirâ Gelirleri[459]

Grafikte ilk dikkati çeken nokta, "7" no'lu gelir grubunu teşkil eden Azak öşr - i mâhi mukâtaasının ilk defa Kefe'ye tâbi bütün gelir gruplarını geride bırakmasıdır. Yaklaşık 2000000 akçelik bu gelir , Azak'ın balıkçılık bakımından potansiyeline işâret etmektedir.

---

[458] Üserâ gelirlerinin 1550 - 1552 yıllarına âit miktârı, tablo 'da "C" kategorisinde yer alan "5" no'lu gelir grubu içinde verildiği görülmektedir. Bu bakımdan, bu yıllara âit üç yıllık üserâ iltizâm bedeli gözönüne alındığında sonraki yıllara yakın bir miktar olduğu görülüyor.

[459] Numaralar: 1 : Tamga - ı hizem, tûte - i cemrî, tamga - ı harîr, çuka, bogasi, esb, şütür, emlak - ı hassa, mukâtaa - ı Azak, tamga - ı üserâ ; 2 : Tûte -i cemrî, tamga - ı çuka ve bogasi - yi Kefe ve cizye - i gebrân - ı Yuda ı Kefe ; 3 : Bâzâr - ı galle ma 'a icâre - i dekâkîn ; 4 : İhtasâb - ı Kefe ; 5 : İhtisâb ve öşr - i mâhi - yi kazâ - ı Mânkûb ; 6 : Öşr - i mâhi - yi Mânkûb ; 7 : Öşr - i mâhi - yi Azak; 8 : Bâzâr - ı Sûr, çiftlikhâ - ı cedîd ve 'atîk ve ze 'âmet ve ihtisâb - ı Sarû Göl ve mezâri ' ve dönüm ve cürm - ü cinâyet ve zahîre - i Kefe ; 9 : Nemek - i hassa ve 'aded - i ağnam - ı Taman ; 10 : Hashâ - ı Kazâ - ı Soğdak ; 11 : mukâtaat - ı Kerş ve Koba der - Vilâyet - i Kefe ; 12 : Hashâ - ı Mânkûb, ma 'a 'aded - i ağnam - ı merdân - ı kal 'a - ı Balıklağo, İnkirman, Mânkûb ve âhengerân der - kurb - u Sarugirman der - Vilâyet - i Kefe; 13 : Tamga - ı hizem ve esb ve şütür der - Kefe ; 14 : Tamga - ı hamr ve meyhâne

Gelir bakımından diğer yıllara göre oldukça yüksek olduğu gözlenen diğer gelir grubu, " 1" no'lu gelirlerdir. Bunlar, tamga - ı hizem, tûte - i cemrî, tamga - ı harîr, çuka, bogasi, esb , şütür, emlâk - ı hassa, mukâta - ı Azak, tamga - ı üserâdır. Dikkat edilirse, Kefe mukâtaasının en önemli gelir dilimleri bir arada verilmiş, böylece gümrüğü de aşacak bir meblağ ortaya çıkmıştır. Bu gelir grubunun ayrıntılı dökümü tablo ile ilgili dipnotta yapılmış olup, burada tekrarlamaya gerek duymuyoruz.[460] Bu gelir diliminin üç yıllık mitarında hiç bir değişiklik olmamıştır ki, bunun sebebi, üç yıllık iltizâm bedeline göre bir yıllık miktarın belirlenmiş olmasıdır.

Miktar bakımından dikkati çeken diğer bir gelir dilimi, bâzâr - ı galle ile buraya âit dükkânların kirâlarından mürekkep gelirlerdir. Bunlar, bilhassa 1554- 1555 yılında 430000 akçeye yükselerek büyük bir artış göstermiştir.

"14" no'lu gelir grubu Tamga - ı hamr ve meyhâne, miktar bakımından bu dönemin önemli geliri arasındadır. Tabloda yalnız iki yıllık meblağı hakkında bilgi bulunmakla berâber, 1554- 1555 yılından sonraki mâli yıla âit hamr ve meyhâne mukâtaasının miktarında bir değişiklik olmayacaktır. Hamr mukâtaasının ilk iki yılı tabloya alınmış, diğeri 1555 periyodunu aştığı için alınmamıştır.

Hamr ve meyhâne mukâtaasını "11" ve "12" no'lu gelir grupları izlemektedir. Bunlar, Kerş, Kopa mukâtaaları ile Mânkûb , Balıklağo ve İnkirman'a âit sancakbeyi hasları ile askerî sınıf adına kesildiği anlaşılan aded - i ağnâm gelirleridir. Bu gelirler, yıllık meblağın üç yıllık iltazam miktarına göre hesaplanması hasebiyle üç yıllık dönemde aynı kalmışlardır. Kerş ve Kopa mukâtaalarının 1554- 1555 yılında büyük bir artış kaydettiği görülüyor.

Diğer mukâtaalar arasında artış kaydettiği görülen diğer bir gelir grubu, "5" no'lu Mânkûb ihtisâbı ve balık öşrüdür. Mânkûb balık öşürüne âit gelirlerin çok az bir kısmı ise, " 6 " no'lu geliri teşkil etmekte olup, bir mukâtaanın nasıl parçalanarak iltizama verildiğine güzel bir örnektir.

Bu yıllara âit cizye , ispenç gelirlerinin esas hıristiyan nüfusu ihtivâ eden kısmı bu kaynaklarda yer almamıştır. Bu dönemin yalnız 1551 yılına âit olup bütün kazâları kapsadığını düşündüğümüz cizye geliri, başka bir kaynakda 328703 akçe olarak verilmiştir.[461]

4. 9. 1577 - 1581 Yılları Arasında Kefe Bütçeleri

[460] Dipnotta belirtildiği üzere, bu gelir grubunun zabtı hakkındaki endişelerimizden dolayı bu gelir grubu olduğu gibi verilmiş, bu gelirlerin tefriki cihetine gidilmemiştir.
[461] Bkz. BA, *MAD*, 90, s. 12.

Kefe iktisâdı ile ilgili son kaynağımız, dört yıllık dönemi ihtivâ eden eyâlet bütçesidir. Kefe bu dönemde eyâlet olmuş, asrın sonlarına doğru iltizâm sisteminin bünyesinde meydana gelen değişmelerden şüphesiz büyük çapta etkilenmiştir. Müstakil bir sancak hâline gelen Azak , bu bütçe içinde yer almamaktadır.[462]

4. 9. 1. Bütçelerin yapısı, gelir ve giderlerin genel değerlendirmesi

Bütçeler, "asl - ı mal" , "vuzi 'aminzâlik", "el - bâki", "minhâ" ve "ez - ziyâde " gibi kısımlardan oluşmaktadır.

"Asl - ı mâl", sancağın bütün gelirlerini ifâde etmektedir.[463] Bütçelerin başlangıç kısmında bütçenin hangi tarihe âit olduğu, kimlerin uhdesinde tertib edildiği gibi bilgiler verildikten sonra bu klişe açılır ve sancağın gelirleri sıralanır.

Gelirlerden sonra "vuzi 'aminzâlik" tesmiye edilen ve giderleri ifâde eden kısma geçilir.[464] Sancağın bütün mûtad giderleri sıralandıktan sonra "el - bâki" klişesi açılır ve olağan giderlerden geriye kalan miktar belirtilir. "El - bâki", normal giderlerden geriye kalan gelirleri ifâde etmektedir.

"El - bâki" klişesinden sonra geri kalan meblağ verildikten sonra "minhâ" klişesi açılır ve bunun altına tekrar sancağa âit giderler sıralanır. Biz, bu tür giderleri münferit giderler olarak tanımladık. Kanaatimize göre, bu giderler bütçenin tanziminden sonra , yâni plan hârici devreye giren faktörlere göre ortaya çıkan münferit masraflardan oluşmaktadır. Böylece, mûtâd (vuzi 'aminzâlik) ve münferit (minhâ) olmak üzere iki gider türü karşımıza çıkıyor.[465]

"Minhâ"[466] klişesi altında plansız harcamalar denebilecek münferit giderler verildikten sonra, "ez - ziyâde" klişesi açılır. Sözkonusu klişe, sanıldığı gibi sancağın gelir fazlasına işâret etmemektedir. Kefe bütçelerinde istisnâsız olarak, bunlar bütçe

---

[462] Azak gelirlerinin bütçede yer almaması, aynı zamanda bu bütçenin bir eyâlet değil sancak bütçesi olduğunu gösteriyor. Diğer yandan, bütçe gelirlerinin tedkikinden, Kefe'nin Azak hâricindeki bütün kazâlarının mevcudiyetini koruduğu anlaşılmaktadır.
[463] Asl - ı mâl için bkz. Ö. Lütfi Barkan , *"Fâtih Câmi ve imâreti tesislerininin 1489 - 1490 yıllarına âit bilânçoları"*, İÜİFM, XXIII / 1 - 2 (İstanbul 1962 - 1963), s. 303 ; H. Sahillioğlu, *"Bir mültezimin zimem defterine göre XV. Yüzyıl ortalarında darphâne mukâtaaları"*, s. 149.
[464] Bütçelerde "vuzi 'aminzâlik" tesmiye edilen giderler hakkında bkz. Ö. Lütfi Barkan, *"Aynı makâle"*, s. 303.
[465] Zâten bu kavramların mânaları da aynı doğrultudadır. Bu iki kavram "bundan .." şeklinde bir mâna ile, gelirlerden yapılan harcamaları ifâde etmektedirler.
[466] Bizim münferit masraflar olarak yorumladığımız "minhâ" tâbiri için bkz. H. Sahillioğlu, *"Aynı makâle"*, s. 150; Ö. Lütfi Barkan, *"H. 974- 975 (M. 1567 - 1568) mâlî yılına âit bir Osmanlı bütçesi"*, s. 298.

açığının miktârını vermektedir. [467]Belki bu yalnız Kefe örneğinde böyledir. Eğer sancağın gelirleri giderlerini karşılasa ve bundan geriye bir fazlalık kalmış olsaydı, o zaman "ez-ziyâde" gelir fazlasını ifâde edebilirdi.

"Ez - ziyâde", çoğunlukla bütçeyi kapatma klişesi olmakla berâber, nâdiren bundan sonra çıkan birtakım masraflar olur, tekrar "minhâ" klişesi açılarak bu masraflar verilir, bundan sonra tekrar bir "sahhü'l - ziyâde klişesi açılarak gerçek anlamda bütçe fazlası verilerek bütçe kapatılır. Bu durumda, giderler, üç kalemde, bütçe fazlası ise iki kalemde belirtilmiş olur.[468] Bütçeye plan hâricinde eklenen giderlerin çoğalması durumunda bu kalemlerin artarak devâm edeceği varsayılabilir.

Bu izahlar çerçevesinde bütçelerin genel yapısını belirledikten sonra, bütçelerin bu ana kısımları hakkında tespit ettiğimiz bir takım teorik işlemler hakkında da bilgi vermek istiyoruz.

Sonradan ilâve yapılmayan bütçelerde [469], genellikle şu tür işlemler doğru sonuçlara götürmektedir: Asl - ı mâl - vuzi 'aminzâlik = el - bâki. Buna paralel olarak, asl - ı mâl - el- bâki = vuzi 'aminzâlik. Diğer yandan, vuzi 'aminzâlik + mihâ = bütün giderler. Bundan başka, bütün giderler - asl - ı mâl = ez - ziyâde.

Dört yıllık bütçelerin temel kısımlarını gözden geçirdikten sonra, bu bütçelerin genel yekûnlarını icmâl bir tablodan izlemek yararlı olacaktır. Bütçelerin asl - ı mâl, vuzi 'aminzâlik, el - bâki, minhâ, ez - ziyâde yekûnları Tablo LXXX'de görülmektedir. Tabloda evvelâ defterde yekûn olarak verilen rakamlar aynen verilmiş, sonra kendi tespitlerimiz sonunda ulaşılan yekunlar gösterilmiştir.

---

[467] Bunun bir istisnası, belki 1579-1580 yılının ilk yarısı kabul edilebilirse de, bahsedilen dönemin bütçede yer alan bütün unsurları ihtivâ etmediği, meselâ, "ez - ziyâde" kısmının bulunmadığı görülmektedir. Sözkonusu yılın ilk yarısı bütçe hârici tutulmuştur.

[468] Tabloda yer alan 987 - 988 / 1579 - 1580 ve 988- 989 / 1580 - 1581 mâli yılı bütçeleri bu türdendir. "Sah" tâbiri, gerçek, nihâî tespit mânasını hâvî olarak, "el - bâkî" den sonra da kullanılmaktadır. Meselâ, bütçenin tanzimi sürecinde "el - bâki"nin tespitinden sonra çıkan bir ek masraf olabilir. Bu durumda, " el- bâkî" den bu masrafın düşülmesi gerekeceğinden, "sahhü'l-bâki" klişesi ile gerçek "el - bâkî" miktarı verilir.

[469] "Sahhü'l- bâki", "sahhü'l- ziyâde" gibi ilâveleri kastediyoruz. Tabloda dört yıllık dönemden ilk ikisinde bu tür ilâveler yapılmamıştır.

Tablo LXXX: 1577- 1581 Döneminde Kefe Bütçeleri: Genel Toplamlar[470]

	a		b		c		d		e	
	9 N. 985 - 8 N. 986 20 K. 1577 - 8 K. 1578		9 N. 986 - 8 N. 987 9 K. 1578 - 29 Em. 1579		9 N. 987 - 16 Ra. 988 30 Em.1579- 1 Ms. 1580		9 N. 988 - 8 N. 988 18Em. 1580-17 Em.1580		9 N. 988-8 N. 989 18 Em.1580-6 Em.1581	
Paranın Nevi	Miktar Diğer [471]	Osmânî Oran[472]: 1/ 24	Miktar Diğer	Osmânî Oran: 1 / 48	Mikta Diğer	Osmânî Oran: 1 / 40	Miktar Diğer	Osmânî Oran: 1 / 20	Miktar C. Hâlis	Osmânî Oran : 1 / 20
I - ASL - I MÂL (GELİRLER)										
Sikke - i hasene	1500	90000	20	1200	38	2280	58	3480	--	--
Osmânî [473]	--	100250	--	100380	--	410108	--	713313	--	225899
Cedid - i kadim[474]	22362310	931763	49326526	1027636	17268848	431721	--	--	--	--
Cedid - hâlis	--	--	--	--	--	--	31317594	1565879	48859978	2442999
Yekûn	--	1122013	--	1129216	--	844109	--	2282672	--	2668898
Yekûn (kendi tespitimiz)	--	1122011	--	1129217	--	844089	--	2281671[475]	--	2668898
II- VUZÎ 'AMİNZÂLİK (NORMAL GİDERLER)										
Sikke - i hasene	16	960	--	--	--	--	--	--	--	--
Osmânî	--	4840	--	100	--	2400	--	160758	--	299360

---

[470] Kaynak: BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283 (yıllar itibâriyle) , 985 - 986 / 1577- 1578 mâlî yılı: s. 1- 11; 986 - 987 / 1578 - 1579 mâlî yılı: s. 12-24; 987 - 988 / 1579 - 1580 : s. 26 - 41; 988 - 989 / 1580 - 1581 mâlî yılı : s. 42 - 51.

[471] "Diğer" , ilk sırada yer alan "paranın nevi"ne gösteren sütunda yer alan "sikke- i hasene", "osmânî", "cedid - i kadim" ve "cedid - i hâlis" gibi para türlerini göstermektedir. Bu türlerin hepsi sağdaki "osmânî " sütununda osmânî akçeye tahvil edilmiştir. Cedid - i kadim ve cedid - i hâlis, her zaman 1/ 2 oranını korumuştur. Yâni, her zaman, bir cedid - i hâlis, iki cedid - i kadime eşittir. Cedid - i kadimin osmâniye oranı eğer 1/ 24 ise, cedid - i hâlisin ki mutlaka 1/ 12 'dir.

[472] Oranlar, yalnız cedid- i kadim ve cedid - i hâlis gibi kefevî sikkelerin osmânî akçeye nispetini göstermektedir. Bu dönem bütçelerinde sikke - i hasenin osmâniye oranı 1 / 60 olup, bütün yıllar için bir değişiklik sözkonusu değildir.

[473] Defterde osmânî akçe olarak verilen miktarların osmânî karşılıklarının diğer hânesine yazılmasına gerek duyulmamıştır. Ancak, sancak genelinde sikkelerin kullanılma oranı hesaplanırken bunlar gözönünde bulundurulmalıdır.

[474] 1579 - 1580 mâlî yılının ilk yarısına kadar asl - ı mâl (gelirler) kısmında cedîd - i kadim, bundan sonra cedîd - i hâlis kullanılmıştır. Minhâ kısmında ise iki sikke türü kullanılmıştır.

[475] Bu yılın yekûnunda kendi tespitimize göre 1000 osmânî akçelik bir düşüş olduğu görülüyor. Bu fark, Kefe avârız gelirlerinin yekûn olarak 128006 akçe verilmesine rağmen, gelir gruplarının tek tek toplandığında 127006 akçe etmesinden kaynaklanmaktadır (avârız gelirleri için bkz. *Aynı defter*, s. 31) .

Cedid - i kadim	10414526	433939	27201053	566869	861862	21547	--	--	--	--
Cedid - hâlis	--	--	--	--	--	--	21065501	1053275	24853722	1242686
Yekûn	--	439739	--	566789	--	23947	--	1214033	--	1615507[476]
Yekûn (kendi tespitimiz)	--	439739	--	566789	--	24089	--	1217473	--	1638997
III - EL - BÂKİ (NORMAL GİDERLERDEN GERİYE KALAN GELİR)										
Sikke - i hasene	1484	89040	20	1200	38	2280	58	3480	--	--
Osmânî	--	95410	--	100280	--	407708	--	552555	--	--
Cedid - i kadim	11955023	498126	22125473	460947	16406986	410174	--	--	--	--
Cedid - i hâlis	--	--	--	--	--	--	10254093	512704	22006256	1100312
Yekûn	--	682576	--	562427	--	820162	--	1068739	--	1026851[477]
Yekûn (kendi tespitimiz)	--	682272	--	562428	--	819995	--	1064198	--	1029901
IV - MİNHÂ (MÜNFERİT GİDERLER)										
Sikke - i hasene	9000	540000	22000	1320000	--	--	5018	301080	9561	573660
Osmânî	--	100000	--	541775	--	--	--	62024	--	390100
Cedid - i kadim	--	--	33691948	701916	--	--	--	--	--	--
Cedid - i hâlis	2736438	228036	--	--	--	--	31014150	1550707	11305723	565286
Yekûn	--	868036	--	2563691	--	--	--	2404342[478]	--	1529046
Yekûn (kendi tespitimiz)	--	868024	--	2563269	--	-	--	2404342	--	1529047
V- EZ - ZİYÂDE (BÜTÇELERİN AÇIKLARI)										

[476] Vuzi 'aminzâlik kısmının bitiminde el - bâkiye geçilmiş, daha sonra minhâ klişesi açılmıştır (bkz. *Aynı defter*, s. 50) . Bundan sonra sahhü'l-bâkiye geçilmiş, tekrar minhâ klişesi açılmıştır. Vuzi 'aminzâlikden sonra, sahhü'l- bâkiden önce gelen 73461 akçelik gideri vuzi 'aminzâlik kısmına dâhil ettik.

[477] Bu yılın el - bâki mevcûdu, 1100312'dir. Bundan sonra 73461 akçelik ek masraf çıkmış olup, bu miktar el - bâki mevcûdundan çıkarılarak 1026 851 akçelik sahhü'l - bâkiye ulaşılmıştır. Gerçek el - bâki budur (bkz. yukarıdaki dipnot) .

[478] Bu yılın ikinci yarısında minhâ yekûnu 1913811 olarak verilmiştir. 490531 akçelik ek masrafı buna ilâve ederek minhâ yekûnunu 2204342 olarak belirledik.

Sikke - i hasene	3091	185460	21980	1318800	--	--	4960	297600	7619	457140
Osmânî	--	16[479]	--	441495	--	--	--	--	--	--
Cedid - i kadim	--	--	11566475	240968	--	--				
Cedid - i hâlis	--	--	--	--	--	--	20780057	1039002	--	--
Yekûn	--	185476	--	2001263	--	--	--	1336602	--	457140
Yekûn (kendi tespitimiz)	--	185752	--	2000841	--	--	--	1340144	--	499146

---

[479] 16 osmânî akçe, 3091 sikke - i hasenenin osmâniye tahvilinden kalan küsûrattır.

Tablo LXXX'de defter rakamları üzerinde herhangi bir işlem yapılmadan verilen rakamlarla kendi tespitlerimiz verilmiştir. Bunlar arasında ihmâl edilebilir farkların olduğu görülüyor.

Diğer yandan, bütçe mantığının yukarıda belirtilen esasları çerçevesinde, elde ettiğimiz rakamlara göre belli hesapların yürütülmesi gerekir. Meselâ, gelirler ve giderler hakkında ortaya çıkan miktarlara göre bu bütçelerin açık verip vermediği, açık vermişse ne kadar verdiği, fazla ise ne kadar fazla olduğunu kesin şekilde ortaya koymamız gerekir.

Bütçelerin giriş kısmında belirtildiği ve tablodan da izlenebileceği üzere, bütçeler birtakım temel bölümlerden meydana gelmektedir. Burada bizi ilgilendiren husus, bütçe fazlası veya eksiği olup, bunun için bütçede yer alan gelir ve giderler yeterli bulunmaktadır. Bütçelerin giderleri 1579 - 1580 yılının ilk yarısı[480] hâricinde gelirlerden fazla olduğu için, bütçe açığının bulunmasında giderlerden gelirlerin çıkarılması gerekmiştir. Bu anlayışla daha icmâl ve anlaşılabilir bir tablo düzenlenmiştir. Tablo LXXXI'de 1577-81 bütçelerinin temel kalemleri görülmektedir.

Tablo LXXXI : 1577 - 1581 Döneminde Gelirler ,Giderler ve Bütçe Açıkları

	1577-78	1578-79	1579-80 I.Yarı	1579-80 II.Yarı	1580-81
Deftere Göre					
Gelir (asl - ı mâl)	1122013	1129216	844109	228672	2668898
Giderler (vuzi 'amin-zâlik + minhâ)	1307775	3130380	23947	3618375	3144553
Açık (ez - ziyâde)	185762	2001164	820162[481]	1335703	475655
Kendi Tespitimiz					
Gelir (asl - ı mâl)	1122011	1129217	844089	2281671	2668898
Giderler (vuzi 'amin-zâlik + minhâ)	1307763	3130058	24000	3621815	3168044
Açık (ez - ziyâde)	185752	2000841	820089 (fazla)	1340144	499146

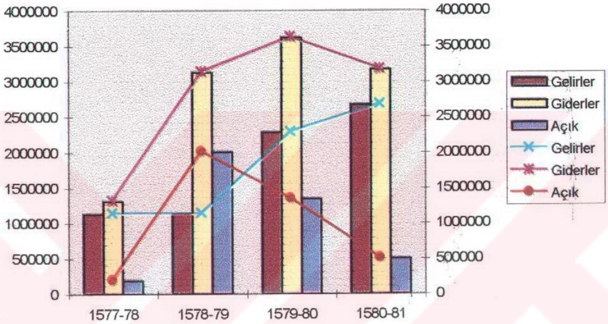
Görüldüğü gibi, defter rakamlarının yukarıda belirtilen şekilde işleme tâbi tutulması sonucu ortaya çıkan bütçe açıkları (ez- ziyâde) ile hiç bir işleme başvurmadan kâtipler tarafından yekûn olarak verilen bütçe açıkları arasında da birtakım farklar bulunmaktadır. Bunun en önemli sebebi, kâtipler tarafından yapılan

[480] Bu yılın ilk yarısı, anlayamadığımız sebepler yüzünden ikinci yarıdan ayrı tutulmuştur. Sözkonusu tarihte defter rakamlarına göre 23947, kendi tespitlerimize göre 24000 akçelik gider sözkonusudur. İlk yarının gelirlerinden bunu çıkardığımızda 820089 akçeye ulaşıyoruz ki, bu, birinci yarının bütçe fazlasını göstermektedir.

[481] Bu yılın ilk yarısında açık değil fazlalık sözkonusudur.

hatalardır.[482] Bu farklar, bütçelerin genel eğilimlerini sarsacak nitelikte olmadığı gibi , ihmâl edilir düzeyde düşük olması sevindiricidir. Bundan başka, kendi tespitlerimizle defter yekûnlarına göre ortaya çıkan temel bütçe kalemleri arasında da ciddî farklar bulunmamaktadır. Bütçe açıklarını, bir grafik ile tahlil etmek daha aydınlatıcı olacaktır. 1577- 1581 bütçelerinin temel kalemleri Grafik LXVII'de görülmektedir.[483]

Grafik LXVII: 1577- 1581 Bütçelerinde Gelirler ve Giderler

Grafik LXVII'nin genel bir değerlendirmesini yapalım.

Dört yıllık dönemde bütçe açıklarının büyük çapta olduğu görülmektedir. En az bütçe açığı ilk yılda olmuştur. Bunun sebebi, gelirlerin fazla oluşundan çok, giderlerin az olmasıdır. İlk yılda gelirlerin giderleri karşılama oranı % 86, açık, % 14'dür. En çok bütçe açığı ikinci yıla rastlar. 1578-79 yılında, gelirlerin giderleri karşılama oranı % 36 olup, açık % 64'dür. Giderlerin en fazla olduğu yıl 1579- 80 yılı olmasına rağmen, bu tarihte ilk iki yıla göre gelirlerde belirgin bir artış olduğundan, gelirlerin giderleri karşılama oranı yükselmiş, bütçe açığı bir önceki yıla göre az olmuştur. Bu yılın gelirlerininin giderleri karşılama oranı % 63 ve açık % 37'dir.[484] 1580 - 1581

[482] Kâtiplerin yekunlar, bunları teşkil eden alt gelir grupları toplandığında her zaman doğru çıkmamaktadır. Bunlar, tablolar içinde elden geldiğince belirtilmeye çalışıldı.

[483] Grafikte kendi tespitlerimiz sonunda ulaştığımız yekûnlar kullanılmıştır.

[484] Aslında, bu yılın farklı bir değerlendirmesi yapılabilir. Bu yılın ilk yarısındaki gelirlerin ikinci yarıda dikkate alınmadığını gösteren delil, kâtipler tarafından belirtilen "ez - ziyâde" yekûnunun ikinci yarıdaki gelir ve giderlere göre hasaplanmış olmasının kesin olmasıdır. Buna dayanarak biz de ikinci yarıyı müstakil kabul ettik. Kanaatimize göre , Şirvân Seferi'nin bütün hızı ile devâm ettiği bu tarihte, ilk yarının gelirleri bütçeye aktarılmadan harcamalara transfer edilmiştir. Bununla berâber, mâlî kriterlere göre hareket edildiğinde, ilk yarının gelir ve giderlerinin ikinci yıla

yılında bütçenin denkleşme temâyülüne girdiği hissedilmektedir. Bu tarihte giderlerde önceki yıla göre ciddi bir azalma olmamasına rağmen, gelirlerdeki artış açığın azalmasına yol açmıştır. Gelirlerin en fazla olduğu yıl da budur. Bu tarihte gelirlerin giderleri karşılama oranı, % 84, açık % 16'dır.

Burada bütçeler hakkında daha fazla tafsilâta girmeğe gerek görmüyoruz; zirâ, gelirler ve giderler ayrıntısı ile incelendikten sonra yapılacak tahliller daha aydınlatıcı olacaktır. Ancak, kısaca belirtelim ki, bahsedilen bu dönemin bütçelerinde müşâhade edilen bu büyük açıkların sebebi, Kefe'ye yüklenen ağır mâlî sorumluluklardır. Kefe, siyâsî kısımda görüldüğü üzere bu dönemde Şirvân Seferi'inin mâlî külfetini en çok üstlenen eyâletlerden birisidir. Bundan gâyet emin bulunuyoruz.[485]

4. 9. 2. 1577- 1581 dönemi bütçelerinde gelirler

Kefe ve mülhâkatına âit gelirler, Tablo LXXXII'de ele alınmıştır. Bu gelirler içinde vakıflara âit gelirler bulunmamaktadır.[486] Önce tabloyu inceleğelim. Tablo, önceki periyotlarda olduğu gibi, gelirleri, dört kategoride incelemektedir.

---

eklenerek bütçe açığı veya fazlasının ortaya çıkarılması gerekir ki; bu açıdan yaptığımız hesaplara göre, 987 - 988 / 1579 - 1580 yılının birinci ve ikinci yarısının gerçek bilançosu şöyledir: Gelirler: 3126781; Giderler: 3642322; Açık: 515541. Bu durumda gelirlerin giderleri karşılama oranı % 86, açık ise % 14' dür.

[485] Kefe'nin Şirvan Seferi'nde yüklendiği mâlî sorumluluk, bizzat bu bütçelerin giderler kısmında net bir şekilde ortaya koyulmuştur (bkz. aş. Giderler, s. 476).

[486] Bu bütçelerde sancakbeyi hasları ve bunların miktarlarına temas edilmemiştir. Diğer yandan, Kırım hanları ile berâber diğer Tâtâr ve Çerkes ümerâsının salyâneleri teferruatı ile giderler kısmında belirtilirken, sancakbeyi veya beylerbeylerinin salyânelerinden burada da bahsedilmemiştir. Bunun sebebi, kanaatimizce Kefe sancak ve eyâletinin tevcihinde farklı prensiplerinin uygulanmasıdır. Beylerbeyliğinin, bâzı şartlar koşularak tevcih edilmesi buna en iyi misâldir. Kefe beyleri asrın son çeğreğinde İstanbul'un yağ ihtiyâcını karşılamak şartıyle tâyin ediliyor, bunun karşılığında sancak ve eyâlet gelirlerinin önemli kısmını serbest tasarruf etme hakkı kazanıyorlardı. Bizim kanaatimize göre, sancakbeyilerinin yağ karşılığında kendi tasarruflarında bulunan önemli sayılabilecek gelir kalemleri bu bütçelere dâhil edilmemiştir. 1520 ve 1542 tarihlerine âit tahrir defterlerinde sancakbeyi haslarının toplamı belirtilmiştir. 1577- 81 döneminde "hashâ - ı .." şeklinde belirtilen has gelirlerinin sancakbeyi hasları olduğu da kesin değildir.Kanaatimizce, bu tür ifâdeler, ilk yıllarda has grubunda incelenen gelirlere atıfta bulunmaktan başka bir anlam taşımamaktadır. Sancakbeylerinin gelirleri, bu dönemde bütçe dışında bırakılan ve miktarları sancakbeyi veya beylerbeylerinin atanması sırasında beratlarında belirtilen bâzı gelir gruplarından meydana geliyordu.Bunun,bütçelerin diğer yıllara göre gelir bakımından bir hayli az olmasının önemli sebebleri arasında olduğunu düşünüyoruz.

Tablo LXXX II: 985 - 980 / 1577 - 1581 Yılları Arasında Kefe MaKata'ası'na Bağlı Gelirler[487]

		a		b		c[488]		d		e	
		9 N. 985 - 8 N.986[489] 20 K. 1577 - 8 K. 1578		9 N. 986 - 8 N. 987 9 K. 1578 - 29 Em. 1579		9 N. 987- 16 Ra. 988 30 Em 1579 - 1 Ms. 1580		17 Ra. 988- 8 N. 988 2 Ms. 1580 - 17Em. 1580		9 N. 988- 8 N. 989 18 Em. 1580- 6 Em. 1581	
		Miktarı		Miktarı		Miktarı		Miktarı		Miktarı	
		C.Kadim[490] Oran : 1/24	Osmânî	C.Kadim Oran: 1/ 48	Osmânî	C.Kadim Oran:1/ 40	Osmânî	C. Halis[491] Oran: 1/ 20	Osmânî	C.Halis Oran: 1/ 20	Osmânî
A. Gümrük											
1	a- mukâtaa - ı gümrük- ü iskele -i Kefe ve kapan b-M. Gümrük - ü iskele - i Kefe ve kapan ve iskele -i Gözleve ve gayri c,d,e-Kefe iskele gümrüğü vekapanı,Gözleve ve Balıklağo iskeleleri ve gayri	9517902[492]	396579	17759509	369990	3883688	97092	15344975	767249	21466115	1073306
2	a,b,c,d,e - M. Bâb - ı Tataran ve Bâb - ı Kule - i Kefe	574294[493]	23929	3447642[494]	71826	481155[495]	12029	1561342	78067	471516	23576
Toplam Gümrük		10092196	420508	21207151	441816	4364843	109121	16906317	845316	21937631	1096882
B. Üserâ											

[487] Kaynak: BA, KK, *MuhâsebeDefteri*, 2283 .

[488] "c" ve " d" kategorisine âit gelirler aslında 9 N. 987 'den 8 N. 988'e kadar tam bir yılık süreye âit olup, iki dönem hâlinde verilmiştir. İlk dönemi teşkil eden c kategorisi, 6 ay 7 gün, ikinci dönemi teşkil eden d kategorisi ise 5 ay 22 günlük süreye âittir.

[489] Bu tarih , mâli yılı ifâde etmekte olup, çeşitli tarihlere âit mukâtaa gelirleri bu klişe altında verilmiştir. Gelir gruplarının tamâmı bir yıllık olmayıp, 6, 2, veyah daha farklı süreleri ihtivâ eden gelirler, bu klişe altında toplanmıştır. Zaman zaman 1576 veya 1578 yıllarına âit gelir grupları da bu mâli yıl içinde ele alınmıştır. Aynı durum, sonraki mâli yıllar için de vârittir. Bu durumda, iltizâm tarihlerini dikkate almayarak mâli yılın esas kabul edilmesi en doğru yol olacaktır. Bir yıldan az süreli gelirler, ayrıca dipnotlarla verilmiştir. Gelirlerin yıllar açısından mukâyesesinde bu süreler dikkete alınmalıdır.

[490] Bu Kefe parasının tam adı, cedid - i kadim - i kefevî'dir.

[491] " Cedid -i hâlis " tesmiye edilen sikke, bir "kefevî" sikke türüdür.

[492] Bu gelir grubu, 9 N. 985 - 22 Ca. 986 / 20 Kasım 1577 - 27 Temmuz 1578 tarihleri arasındaki 8 ay, 11 günlük süreye âittir (bkz. *Aynı defter*, s. 2). Sürelerde Hicri yıl esas alınmıştır.

[493] Üç ayrı gelir grubundan müteşekkil olup, 331974 akçesi, normal mâlî yıl tarihine, 227020 akçesi 9 N. 986-13 Ca. 986, 15300 akçesi 23 N. 986- Ga. N. 986 tarihlerine âittir.

[494] 3441432 akçesi normal mâli yıl t3arihine, 6210 akçesi 9 N. 985- 8 N. 986 ,yâni bir evvelki mâli yıl tarihine âittir.

[495] 461154 akçesi, normal mâli yıl tarihine, 20001 akçesi ise bir evvelki mâlî yıl tarihine âittir.

3	a,b,c,d,e - M. Üserâ - ı nefs - i Kefe	2062722[496]	85947	4463196	92983	760940	19024	2221482[497]	111074	4299149	214957
C. Üretim , pazar, kira											
4	a,b,c,d,e- mukâtaa - ı tüte - i cemri ve tamga - ı çuka ,harir,bogasi der - Kefe	467600	119483[498]	3271020	68146	394280	9857	750343	37517	537741	26887
5	a,b,c,d,e - M. tamga -ı hamr ve meyhâne - i Kefe	890110[499]	37088	4943474	102989	2781944	69549	1195708	59785	3343049	167152
6	a - M. İhtisâb - ı Kefe	111618[500]	4650	--	--	--	--	--	--	--	--
7	a - Bâzâr - ı keyl - i Kefe	--	48000[501]	--	--	--	--	--	--	--	--
8	a,b,c,d,e - M. Bâzâr - ı keyl ve icâre - i dekâkîn der - Kefe	169576[502]	7067	1509162[503]	31441	188626	4716	286570	14329	88906	4445
9	a,b,c,d,e - M. Hizem - i gâver ? ve bâzâr - ı Sûr der - Kefe	417080[504]	17378	801 645[505]	16701	72000	1800	422353	21118	378386	18919
10	a-M. Emlâk - ı hassa ve hân - ı kirpas ve gayri b,c,d,e - M. Emlâk - ı hassa der - Kefe	164438[506]	6852	538864[507]	11226	77727[508]	1943	--	--	272928[509]	13646
11	a,b - Mahsûl - ü istofâ - i kazâ - ı Mânkûb ve Soğdak	15240	635	15580	325	--	--	--	--	--	--
12	a - M. Resm - i tapu - ı zemin ve arazihâ	--	250	--	--	--	--	--	--	--	--
13	d,e - Mahsul - ü iskele - i Bayboğa der - kurb - u karye - i Hankirman	--	--	--	--	--	--	427744	21387	709403	35470

---

496 1 No'lu gelirle aynı tarihlidir.Hicri takvime göre 8 ay,11 günlük geliri ihtivâ etmektedir.

497 Bu gelir grubu, 9 N. 987- 8 N. 988 tarihleri arasına âit olup bir yıllıktır.

498 Burada üç ayrı gelir grubu mevcuttur. 372220 Kefevî akçesi 1 yıllık olup, bu kategorinin sütun başında verilen tarihleri arasına âittir. 95380 akçelik kısmı, 9 N. 986- 29 L. 986 / 8 Kasım 1578- 29 Aralık 1578 tarihleri arasına âittir. Bu iki gelir grubunun osmânî karşılığı, 19483'tür. Geri kalan 100000 akçe, defterde osmânî akçe olarak verilmiştir.2 yıl, 3 ay, 21 günlük süreye âittir.

499 759840 akçesi 9 N. 985- 8 N. 986,125992 akçesi 9 N. 985- 29 L. 986, 4278 akçesi 23 N. 986- Ga. N. 986 tarihlerine âittir.

500 13 Ra. 986 - Ga. B. 986 tarihine âittir. 27 no'lu gelir grubuna kadar olan gelirler aynı tarihe âit olduklarından, ayrıca belirtilmemiştir.

501 Bu meblağın aslı, 800 sikke - i hasenedir. Ayrıca, bâzâr - ı keylden başka okuyamadığımız bir gelir daha sözkonusudur.

502 150306 akçesi normal mâlî yıla, 19270 akçesi 9 N. 985- 13 Ca. 986 tarihine âittir.

503 1395040 akçesi bu mâlî yıla, 114122 akçesi bir önceki mâlî yıl tarihine âittir.

504 415920 akçesi bu mâli yıl tarihine, 660 akçesi 9 N. 986- 29 L. 986, 500 akçesi 23 N. 986- Ga. M. 986 târiline âittir.

505 175 akçesi bir evvlki mâli yıl tarihine âittir.

506 153108 akçesi Gu. N. 985 - Ga. Ş. 986, 11330 akçesi Gu. N. 986 - 13 Ca. 986 tarihlerine âittir.

507 Gu. Ş. 987 - Ga. N. 988 tarihine âittir.

508 44000 akçesi Gu. N. 987 - 16 Ra. 988, 33727 akçesi Gu. N. 985 - Ga. N. 986 tarihine âittir.

509 217328 akçesi Gu. N. 988 - 8 N. 989, 55600 akçesi Gu. N. 985 - Ga. Ş. 986 tarihine âittir.

14	a,b,c, d, e - M. serhâne -i Kefe	123816[510]	5159	275335[511]	5736	70324[512]	1758	145467[513]	7273	206127[514]	10306
15	a,b,c,d,e - M. hâshâ - i kazâ - ı Soğdak	204556[515]	8523	518970[516]	10812	62400[517]	1560	454204[518]	22710	231218[519]	11561
16	M. Taman	140000	5833	4222299	87965	–	–	–	–	–	–
17	a - M. Hâshâ - ı Taman ve memlehâ - ı Adahun c,d,e - M. Taman	579840[520]	24160	–	–	5501270[521]	137532	2333097[522]	116655	4000000[523]	200000
18	a,b,c,d,e - M. Kerş ve Koba der - kazâ - ı Kerş	565870[524]	23578	3182458[525]	66301	2498080[526]	62452	594478[527]	29724	1500000[528]	75000
19	b,d - Lemh - i memlehâ - ı Sarukirman der - kurb - u Balıklağo der - kazâ - ı Mânkûb	–	–	2000	42	–	–	120000[529]	6000	–	–
20	M. İskele - i Balasıra der - kurb - u Azak[530]	364920	15205	832408	17342	–	–	450750	22538	939021	46951
21	a - M. Ze 'âmet - i nefs - i Kefe	59560	2482	–	–	–	–	–	–	–	–
22	a - M. Ze 'âmet - i Kal 'a - ı Hâki der - Kefe	22250	927	–	–	–	–	–	–	–	–
23	a- M. Ze 'âmet - i Taman	1740	73.	–	–	–	–	–	–	–	–
24	a - M. Ze 'âmet - i Soğdak ve Aluşta	720254	30011	–	–	–	–	–	–	–	–

[510] Gu. S. 985- Ga. M. 986 tarihine âittir.
[511] 223010 akçesi Gu. S. 987 - Ga. M. 988, 52325 akçesi Gu. S. 986 - Ga. M. 987 tarihine âittir.
[512] Gu. S. 987 - Ga. M. 988 tarihe âitir.
[513] Gu. S. 987 - Ga. S. 988 tarihine âittir.
[514] 145467 akçesi Gu. S. 989 - Ga. M. 990, 60660 akçesi Gu. S. 986 - Ga. M. 987 tarihine âittir.
[515] 15 C. 984 - 27 C. 987 tarihine âit olup üç yıllıktır.
[516] 326370 akçesi 9 M. 987- 21 M. 988, 192600 akçesi 3 C. 983 - 8 M. 987 tarihine âittir.
[517] 6 M. 987 - 21 M. 988 tarihine âittir.
[518] 204204 akçesi 21 M. 988 - 3 S. 989, 250000 akçesinin iltizâm tarihi 21 M. 987'dir.
[519] 204240 akçesi 3 S. 989 - 14 S. 990 , 26978 akçesi 24 Z. 985 - 6 M. 987 tarihine âittir.
[520] 23 L. 985 - 5 Ca. 986 tarihine âitir.
[521] 4501270 akçesi 20 Za. 987 - 2 Z. 988 ,1000000 akçesi 24 L. 985 - 6 Za. tarihine âitir.
[522] 17 Za. 987 - Evâhir -i Za. 988 tarihine âittir.
[523] Evâhir - i Za. 987 - 9 Z. 988 tarihine âittir.
[524] 22 N. 985 - 8 L. 986 tarihine âittir.
[525] 2091962 akçesi 9 L. 986 - 21 L. 987, 1090496 akçesi 3 N. 983 - 8 L. 986 tarihine âittir.
[526] 9 l. 987 - 21 L. 988 tarihine âittir.
[527] 9 L. 987 - 21 L. 988 tarihine âittir.
[528] 21 L. 988 - 2 Za. 989 tarihine âittir.
[529] 9 M. 987 - 21 M. 988 tarihine âittir.
[530] Bu gelir, a,b,c,d,e kategorilerinde aynı olmak üzere, ber- vech - i emânet ve hâric - i iltizâm olduğu belirtilmiştir (bkz. *Aynı defter*, s. 2,12).

25	a,M. Ze 'âmet ve hâshâ - ı Mânkûb	290804	12117	--	--	--	--	--	--	--	--
26	a,Bahâ - i giyâh - ı hüşk [531] ve sâz - ı Sarû Göl der-kurb - u Kefe	150000	6250	--	--	--	--	--	--	--	--
27	a,M. Zahire - i çiftlikhâ - ı Kefe (bahâ - ı gallât)	153275	6386	--	--	--	--	--	--	--	--
28	a,b,d,e - Mahsul - û Hamâm - ı Şengün der - Kefe[532]	225728[533]	9405	41202[534]	858	--	--	52172[535]	2609	107108[536]	5355
Toplam Üretim , Pazar ve Kira		5838275	391512	20154417	419884	11646651	291167	7232886	361646	12313887	615692
D. Diğer örfî ve şer 'i vergiler											
29	a,b,c,d,e - M. Cizye - i gebrân - ı Vilâyet - i Kefe	562824[537]	23451	562824[538]	11726	--	410000[539]	--	440575[540]	--	144631[541]
30	a- M. Cizye ve ispenç - i Kıptiyân - ı Vilâyet - i Kefe b,c,d,e - M. Cizye - i Kıptiyân - ı Vilâyet - i Kefe	59750[542]	2490	73023	1521	33540[543]	839	21304[544]	1065	34792[545]	1740
31	a,b,c,d,e - M. Cizye - i gebrân - ı Yudâ - i Kefe	32500[546]	1354	108030[547]	2251	--	--	—	--	165791[548]	8290
32	e - Mahsûl - ı ispenç - i hassa - ı hümâyûn - ı Kefe[549]	--	--	--	--	--	--	--	--	--	22836
33	e - İspenç - i Soğdak	--	--	--	--	--	--	--	--	--	31769

---

531 "Hüşk" kuru anlamına gelmektedir (bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmus - ı Türkî*, s. 581). Buna göre, giyâh - ı hüşk, kuru ot demektir.
532 Mezkûr hamâm, Sultan Selim'in annesi Vâlide Sultan'ın imâretidir (bkz. *Aynı defter*, s. 3) .
533 "Zabt şüde 19 L. 984" (bkz. *Aynı defter*, s. 3) .
534 Gu. M. 987 - Ga. N. 987 tarihine âittir.
535 17 Ra. 988 - 8 N. 988 tarihine âittir.
536 Gu. B. 988 - Ga. Z. 989 tarihine âittir.
537 Gu. N. 985 - Ga. Ş. 986 tarihine âittir.
538 Gu. N. 986 - Ga. Ş. 987 tarihine âittir.
539 985- 987 tarihleri arasında iki yıllıktır.
540 984 - 986 yılları arasında iki yıllıktır.
541 985 yılı iltizâmına âittir (bkz. *Aynı defter* , s. 43)
542 15 C. 984 - 6 M. 986 tarihine âittir.
543 21 M. 988- 2 S. 989 tarihine âitir.
544 21 M. 988- Ga. M. 989 tarihine âittir.
545 22 M. 989 - 3 S. 990 tarihine âittir.
546 13 M. 986- 13 M. 987 tarihine âittir.
547 51760 akçesi 13 M. 986 -12 M. 987, 56270 akçesi akçesi, 13 M. 987 - 12 M. 988 tarihlerine âittir.Burada iki yıllık bir ciye geliri sözkonusudur.
548 13 M. 988 - 12 M. 989 tarihine âittir.
549 İspenç vergisi, normal hânelerden 25, bive hânelerinden 6 akçe tahsil edilmektedir (bkz. *Aynı defter*, s.43)

34	e - İspenç - i Mânkûb	–	–	–	–	–	–	–	–	–	13097
35	a,b,d,e - Mahsûl - ü resm - i berât[550]	10836	452	834085	19837[551]	–	–	599619	30581[552]	17890	12385[553]
36	a - M. Beytü'l - mâl - ı 'amme - i Kefe, emlâk - ı hassa ve cizye - i Yuda ve serhâne - i Bab - ı Tatârân	600000	25000	–	–	–	–	–	–	–	–
37	a,b,c,d,e - Mahsûl - ü beytü'l - mâl - ı hassa - ı Kefe	2686746	153948[554]	1160760	25383[555]	214810	7758[556]	3584858	205723[557]	5159988	258373[558]
38	a,b,c,d,e - M. beytü'l- mâl - ı 'amme - i Kefe	345344[559]	14389	607464	12656	225628	5641	224060[560]	11203	317667	15883
39	a.b,c,d,e - M. Beytü'l mâl - ı 'amme - i Mânkûb	13520	563	21840[561]	455	18640	466	–	–	22120	1106
40	a,b,d,e - Mahsûl - ü mürtezika[562]	24858	1035	78924	1643	2796	73	26532	2457	7063[563]	2055[564]
41	a,b - Mahsûl - ü resm - i kitâbet ve resm - i günlük - ü kılla - ı Kefe	32689	1362	54848	1142	–	–	–	–	–	–
42	b,d - Akçe - i avârız - ı Kefe	–	–	–	97920	–	–	–	69856	–	–
43	d - Avârız - ı kazâ - ı Soğdak	–	–	–	–	–	–	–	21160	–	–
44	d - Avârız - ı kazâ - ı Taman	–	–	–	–	–	–	20500	1025	–	–

550 Osmanlı Devleti'nde beylerbeyi, vezir ve bunun gibi yüksek askerî zümreler berât almak için "pişkeş" öderken, daha düşük seviyedekiler berât karşılığında belli miktarda "resm - i berât" öderlerdi (bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 75). Alınan rüsûmun mevâcip toplamına oranı gözönünde bulundurulduğunda, Kefe pratiğinde resm - i berâtın % 11. 8 olduğu görülmektedir (bkz. BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 13). Berât türleri için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "*Berât*" mad. İA, II, s. 523,524.

551 Bu meblağın 2460 akçesi osmânî akçe olarak ayrıca verilen gelirdir.

552 Bu meblağın 600 akçesi osmânî akçe olarak ayrıca verilen gelirdir.

553 Bu meblağın 11490 akçesi osmânî akçe olarak ayrıca verilmiştir.

554 Bu meblağın içinde 2686746 akçelik kefevî akçe cinsinden verilen miktârdan başka 700 sikke - i hasene mevcuttur. Sikke - i hasene osmânîye çevrilerek bahsedilen miktâra eklenmiştir.

555 Bu meblağın içinde 1200 osmânî akçe tutarında 20 sikke- i hasene mevcuttur.

556 Bu miktârın 2388 akçesi osmânî olarak verilmiştir.

557 Bu miktârın 23000 akçesi osmânî, 3480 akçesi (58 sikke) sikke -i hasene olarak verilmiştir.

558 374 akçesi osmânî olarak verilmiştir.

559 11440 akçesi 9 N. 986 - 29 L. 986 tarihine âittir.

560 150000 akçesi 9 N. 988- 8 N. 991 tarihine âit olup, 3 yıllıktır.

561 1600 akçesi bu mâlî yıl tarihine, 20240 akçesi 9 N. 983 - 8 N. 986 tarihine âit olup üç yıllıktır.

562 Yazılış şeklinden müsterika okunmaya daha müsâitse de , bu gelir grubunun Kırım Hanlığı'na bağlı yönetici sınıflar ile Çerkes beyleri ve Kefe Sancağı bünyesindeki bâzı görevliler için ayrılan gelirleri ifâde ettiği açıklanmıştır (bkz. *Aynı defter*,s. 3).

563 Bu meblağın 1132 akçesi, ayrıca osmânî akçe olarak verilmiştir.

564 Bu meblağın 1702 akçesi ayrıca osmânî akçe olarak verilmiştir.

45	d - Avârız - ı kazâ - ı Mânkûb	–	–	–	–	–	–	480000	59990	–	–
46	d- Mahsûl - ü nüzûl - ü hassa: bahâ - ı dakik? e-Mahsûl - ü nüzûl - ü hassa: bahâ - ı gendüm - ü hassa[565]	–	–	–	–	–	–	–	120000	4584000	229200
Toplam Örfî ve Şer 'i Vergiler		4369067	224044	3501798	174535	495414	424777	4956873	963635	10309311	741365
Genel Toplam		22362260	1122011[566]	49326562	1129217[567]	17267848	844089[568]	31317558	2281671[569]	48859978	2668898[570]

[565] Bu kalem, İstanbul ile Kefe arasında davlet adına faaliyet gösteren tüccâr ve askerî görevli kişilere tahsis edilmişti (bkz. Aynı defter, s. 31). Nüzül, sürsât ve iştirâ adı altında halktan hubûbat üzerinden alınan bu vergiler, harp hâlinde orduların iâşesi için alınan vergilerdi (bkz. L. Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hubuttan Alınan Vergiler*, s. 43).
[566] Bu miktârın 90000 akçesi 1500 sikke - i hasenenin karşılığıdır. 100250 akçe ise osmânî olarak verilmiştir.
[567] Bu miktârın 1200 akçesi 20 sikke - i hasenenin karşılığıdır. 100380 akçe, osmânî cinsinden verilmiştir.
[568] Bu miktârın 2280 akçesi 38 sikke - i hasenenin karşılığıdır.410108 akçesi osmânî cinsinden verilmiştir.
[569] Bu miktârın 3480 akçesi 58 sikk- i hasenenin karşılığıdır.712313 akçesi osmânî olarak verilmiştir. Bu yılın yekûnuna âit rakamlarda defterdeki rakamlarla kendi tespitlerimiz arasında yaklaşık 1000 osmânî akçelik bir sapma mevcuttur. Bu sapmanın sebebi, avârız gelirlerinde osmânî akçe ile verilen meblağların defter kâtipleri tarafından 1000 akçe fazla yazılmasıdır. Kefe ve kazâlarının avârız toplamı 128006 (osmânî akçe olarak) akçe şeklinde verilmesine rağmen, yine defter sorumlularınca kazâların tek tek avârız gelirleri hakkında verilen rakamlar toplandığında osmânî akçeye tekâbül eden gelirin 127006 akçe olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, kendi tespitimizi esas aldık (avârız gelirleri hakkında bkz. *Aynı defter* s. 31).
[570] Bu miktârın 225899 akçesi osmânî cinsinden verilmiştir.

Tablo LXXXII'de "A" kategorisini teşkil eden gümrüğü ele alalım. Dört yıllık dönemde gümrük gelirleri, yine deniz ve kara gümrüğü olarak ele alınmıştır. Deniz gümrüğü, Kefe ve Gözleve iskeleleri ile kapan mukâtaalarından, kara gümrüğü ise önceki periyotlarda olduğu gibi Bâb - ı Tâtârân ile Bâb - ı Kule'den meydana gelmektedir. Tek farklılık, Bu iki kara gümrük kapısının bu periyotta birleştirilmiş bulunmasıdır.

Bu periyodun gümrük gelirlerinin bizce gerçek anlamda ifâdesi "e" sütûnunu teşkil eden 1580 - 1581 mâli yılıdır. Gümrük gelirlerinin en yüksek noktasına ulaştığı tarih bu yıldır. "c" ve "d" sütunlarında ele alınmış olan 1579 - 1580 mâli yılı ise, ancak birinci ve ikinci yarı birleştirildiğinde gelirler bakımından Kefe'nin yıllık gelirini ifâde edebilir. Bu yılın iki yarısı berâber hesaplandığında gümrük gelirleri 864341 akçeyi bulmaktadır.Diğer periyotlar dikkate alındığında bu miktar, gümrüğün normal kapasitesini yansıtmaktadır. Tabloda dipnotlarda belirtildiği üzere, "a" sütununda ele alınmış olan 1577- 1578 mâlî yılı süre bakımından ortalama olarak 6 aylık gelirleri ihtivâ etmektedir. Bu yılın gelirlerinin hayli düşük olmasının sebebi budur. "b" sütununda görülen 1578 - 1579 yılı bütçesi genellikle 1 yıllık süreli gelirleri ihtivâ etmekle berâber, gümrük ve diğer gelirler bu yılda normal kapasitelerinin çok altındadır.

Yukarıda gümrük için yapılan tespitler, "B" kategorisinde ele alınan üserâ gelirleri için de aynıyle vârittir. Üserâ gelirleri en yüksek noktaya yine en son tarihte ulaşmıştır. Bu periyodun üserâ gelirleri, önceki periyotlara göre hayli düşüktür.

"C" kategorisinde ele alınmış olan üretim, Pazar ve kirâ gelirlerinde önceki periyotlarda olduğu gibi , tûte - i cemrî, tamga - ı hamr, çuka , bogasi,[571] harîr mukâtaaları bu kategorinin en önemli gelir dilimleri olmaya devam etmekle berâber, önceki yıllara oranla bu periyotta büyük bir düşüş gözlenmektedir. Kânunnâmelerde Kefe kemhâsından bahsedilir. Bu da tablolarda yer alan bir ipek(harir) türüdür. [572] Kemhâ boyandıktan sonra mühürleniyor ve resm - i mühür alınıyordu ki, bunun

---

[571] Bogasi, genellikle giysi astarlarında kullanılan basit bir kumaş idi (bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 156). Pamuklu bir kumaş olan (bkz. H. İnalcık, *"Osmanlı pamuklu pazarı , Hindistan ve İngiltere Pazar rekâbetinde emek mâliyetinin rolü"*, Toplum ve Ekonomi.... s. 296) bogasi, Kefe'de yaygın olarak üretiliyordu.Kefe kânunnâmelerinde "surmâtî" ve "neftî" olmak üzere iki tür bogasiden bahsedilir. Alınan rüsûmdan, bunların aynı kalitede oldukları anlaşılıyor. Bir de Çerkes bükmesi bogasiden bahsedilir. Çerkes bükmesi denen bogasi türü de Kefe'de boyanıyordu. Bogasi, boyandıktan sonra mühürleniyor ve satışa hazır hâle geliyordu. Mühür için neftî ve surmatî türlerinin ikisine bir akçe, Çerkes bükmesinin üçüne bir akçe alınıyordu (bkz. BA,*TD*, 214, Kabâle Kânunnâmesi, s. 4). Burada "resm - i mühür" tesmiye edilen resimin, tablolarda yer alan "tamga" olduğunu düşünüyoruz. Tamga veya mühür, bir yandan bu kumaşları vergilendirme, diğer yandan , kalite kontrol amacı taşıyordu.

[572] Kemhâ için bkz. H. İnalcık, *"Harir "* mad. Eİ, III, 217. En kaliteli ipekli türü, Astarâbadî (ibrişim) idi (bkz. H. inalcık, *" Bursa I - XV. Asır sanâyî ve ticâret tarihine dâir vesikalar"*, Toplum ve Ekonomi.... s. 210) . Diğer ipekli kumaş türleri için bkz. S. Faroqhi, *"Textile production in Rumeli and the Arab provinces: geographical distribution and internal trade (1560 - 1650"*, Osmanlı Araştırmaları, I (İstanbul 1980). s. 72- 73).

"tamga" olduğunu düşünüyoruz.[573] XV ve XVI. yüzyıllarda Kefe ipeklileri çok meşhur idi. Yakındoğu'da aranan kumaş idi.[574]

Üretim, pazar ve kirâ gelirlerinde emlâk - ı hassa gelirleri ile berâber zikredilmiş bulunan "kirpas hanı" nı, dokuma sanâyii ve ticâretinin belli bölgelerde odaklaştığını göstermektedir. Bu tür hanlara önceki periyotlarda rastlanmamıştı.

Bu kategoride yeni olduğu görülen gelir türlerinden birisi de "ze 'âmet" gelirleridir. Bunlara bakarak Kefe'de tımar sisteminin mevcut olduğunu ileri sürmek yanlış olacaktır. Bu ze 'amet türünden gelirler de kanaatimize göre "resm - i günlük", "resm - i kitâbet " gibi mukâtaa gelirlerinin bir parçası olarak iltizama veriliyor, iltizam bedelleri sancak gelirlerine iltihak ediyordu. Askerî sınıfa sancak veya eyâletin belli gelirlerinin tımâr veya zeâmet olarak tevcih edilmesi sözkonusu değildi.[575]

Üretim ve pazar kategorisinde geçmiş periyotlarda görülen ve istikrarlı bir çizgi sürdüren gelirlerden birisi de tuz istihsâlinden alınan resimlerdir. "Memlehâ" veya "nemek" şeklinde ifâde edilen resimler, tuz istihsâline işâret etmektedir. Taman'a bağlı Adahun, Mânkûb'a bağlı Sarugirman, Kefe'nin en önemli tuz üretim yerleridir.[576] Azak ve civârında büyük çapta Kefe yolu ile nakledilen tuz tüketiliyordu. Azak eminleri Kefe'den nakledilen tuzun satılmasına engel olunca, Azak'da tuz müzâyakası başlamıştı.[577] Kırım Yarımadası, tuzlaların bolluğu ile dikkat çekmektedir. Bu bakımdan, tuz üretimini yalnız Sarugirman ve Adahun tuzlalarından ibâret görmek yanıltıcı olur. Kırım'da, irili ufaklı pek çok tuzla gölü bulunuyordu.[578] Daha Hacı Giray zamânında Kırım'ın en önemli ihrâç maddesi, tuz idi.[579] "İstanbul'un ihtiyaç duyduğu tuzun büyük bir kısmı Kırım'dan geliyordu. 1587'de Kırım Hanlığı İstanbul'a 41274 kile (1000 ton) tuz ihraç etmişti"[580] Kefe'li tüccârlar, Tarabzon'a da tuz ihrâç ediyorlardı.[581]

---

[573] Bkz. BA, *TD*. 214, Kabâle Kânunnâmesi, s. 4).

[574] H. Inalcık, "*Bursa I XV. Asır sanâyî ve ticâret tarihine dâir vesikalar*", Toplum ve Ekonomi..., s. 221.

[575] Pâdişaha ve sancakbeylerine âit hasların iltizâma verilerek işletilmesine Kanunî 'nin veziri Rüstem Paşa zamânında başlanmış, zamanla ze 'âmet ve tımarlar da buna dâhil edilmiştir. H. Inalcık, bu uygulamaların İmparatorluk için kötü neticeler doğurduğunu belirtir (bkz. "*Vidin gospodarlık rejimi ve ilgası*", Toplum ve Ekonomi..., s. 119) .

[576] Adahun ve Sarugirman memlehâ mukâtaaları için bkz, BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 2,12,16,30,42.

[577] 19 Ekim 1553 tarihindeki bu hâdise için bkz. BA, *MAD*, 233, s. 82.

[578] Kırım'da yer alan Kefe sancağı bünyesinin dışındaki tuzlalar için bkz. Harita I.Kırım'da, tuzla olarak kullanılan 400'e yakın göl bulunuyordu(bkz. Bedriye Sabit, *Kırım'ın Osmanlı İmpiratorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, s. 1; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, s. 24). Sıvaş, Gözleve ve Sak gölleri, en iyi tuz üretim yerleri idi (bkz. E. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 12).

[579] Kırım'dan diğer memleketlere tuz ihrâcı hakkında bkz. A. Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler...*, Vesika IV, s. 72.

[580] Bu tuz İstanbul'a Rum gemiciler tarafından taşınıyordu (bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 63.

[581] H. İnalcık, "*Kırım Hanlığı kadı sicilleri bulundu*" , s. 177.

Kefe'ye bağlı Mânkûb'da güherçile üretildiğine dâir bilgiler bulunmakla berâber, bununla ilgili mufassal kayıtlara rastlayamadık.[582]

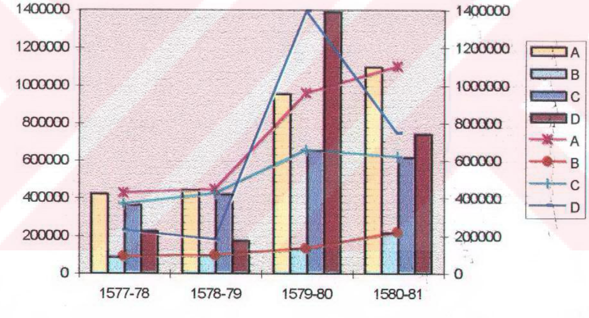
Örfî ve şer 'î vergilerde cizye gelirlerinin 1579 - 1580 yılının birinci ve ikinci yarısında ulaştığı seviye dikkat çekicidir. Bu iki yarı yıl bir yıl olarak düşünüldüğünde, bu yılın cizye geliri 850000 akçeyi geçmektedir. 1520 ve 1542 yıllarında görülen "cizye - i çerkesân" vergisinin bu yıllarda rastlanmaması, bu topluluğun yüzyılın sonlarında artık islâma girdiğini göstermektedir. Yahudi ve kıptilerden alınan cizye miktarı gâyet azdır.

Beytü'l - mâl gelirlerinin bu dönemde de önemini koruduğu görülüyor.[583]

Avarız vergisi, bu periyotta yalnız 1579- 1580 yılında alınmış olup, bu kategoride ciddi bir yer tutmamaktadır.

Bu genel tahliller yanında, sancak bütçesi içinde bu dört kategorinin hangi oranda yer aldığının tespiti de önem taşımaktadır. "A", "B", "C", "D" kategorileri Grafik LXVIII'de görülmektedir.

Grafik LXVIII: 1577 - 81 Döneminde Gelir Kategorileri[584]

Grafik LXVIII'de yer alan ilk yılın gelirlerinde en büyük pay gümrüğündür. Tablo LXXXII'nin kesin rakamları ile Grafik LXVIII'i bir arada değerlendirirsek, 1577-78 yılının toplam gelirleri içinde gümrüğün payı % 37'dir. Gümrükden sonra üretim,pazar ,kirâ tesmiye ettiğimiz gelir kategorisi gelmekte, onu örfî ve şer 'i vergiler izlemektedir. Üserâ, son sırada yer almaktadır.

---

582 5 Kasım 1553 tarihli tezkirede Mânkûb'da üretilmekte olan güherçile hakkanıda bilgi isteniyor. Bu vesileyle güherçile üretiminin öneminden bahsedilerek üretime devâm edilmesi, ihmâl edilmemesi isteniyor (bkz. BA, *MAD*, 233, S. 86) .

583 "Beytü'l - mâl " için bkz. aş. Giderler, s.

584 1579- 1580 yılının iki dönemi bir yıl kabul edilerek birleştirilmiştir.

1578- 1579 yılında da aynı eğilimlerin devam ettiği görülüyor. Bu yılda da gümrük ilk sırada yer alırken, onu "üretim, pazar, kirâ ", "örfî ve şer 'i vergiler" izlemektedir. Üserâ yine son sıradadır.

1579- 1580 yılında ilk defa "örfî ve şer 'i " vergiler gümrüğü geride bırakmıştır. Bu yılda gümrüğü "C" kategorisi izlemekte, en son sırada yine esir gelirleri yer almaktadır.

Yukarıda işâret edildiği üzere, bu dönemin bizce Kefe'deki genel eğilimi en doğru yansıtan bütçesi 1580 - 1581 yıllarına âit olanıdır. Bu yılda Gümrük birinci, örfî ve şer 'i vergiler ikinci, pazar üçüncü , esir son sırada yer almaktadır. Bu yılın Kefe'yi en doğru yansıtan tarafı, pazar ile örfî ve şer 'i vergiler arasında ciddi bir uçurumun bulunmamasıdır. Bu yılda toplam gelir içinde gümrüğün payı % 41, üserânın % 8, üretim , pazar ve kiranın % 23, örfî ve şer 'i vergilerin % 28'dir.

Gelirlere bu tasnifin dışına çıkılarak yaklaşılması durumunda, cizye, ispenç kategorisinde yer alan örfî ve şer 'i vergiler hâricinde kalan bütün gelirlerin Kefe'nin iç ve dış ticâreti ile ilgili olduğu görülür. Bu da, Kefe'nin tartışmasız olarak bir ticâret şehri olduğunu ortaya koyar.

4. 9. 3. 1577- 1581 döneminde giderler

Kefe sancak ve eyâletinin bütün gider kalemlerini mufassal bir şekilde yansıtan bütçeler, 1577 - 81 yılları arasındaki dört yıllık dönemi kapsayan bütçelerdir. Bu bütçeler içinde gider kalemlerini ifâde eden bölümler hakkında yukarıda bilgi verildi. Burada, gelirlerde olduğu gibi, sancak genelindeki gider kalemlerinin dağılımını mufassal olarak değerlendirmeğe çalışacağız.

Tablo LXXXIII'de ele alınan gider kalemleri, "A", "B", "C", "D" ve "E" şeklinde beş kategoriye ayrılmıştır. Bu kategoriler, kendi içlerinde ayrıca tasnif edilerek farklı açılardan mukâyese yoluna gidilebilir. Tablomuz bu tür değerlendirmelere de müsâit bulunmaktadır. Tabloyu inceledikten sonra, bu gider kategorilerini ayrı ayrı tahlil edecek, nihâyet, sancak genelindeki giderleri bir grafikle toplu olarak mukâyese edeceğiz. Önce tabloyu inceleyelim.

Tablo LXXXIII: 985 - 989 / 1577 - Yılları Arasında Kefe Mukata'ası'ndan Yapılan Harcamalar[585]

		a		b		c[586]		d		e	
		9 N. 985 - 8 N.986 20 K. 1577 - 8 K. 1578		9 N. 986 - 8 N. 987 9 K. 1578 - 29 Em. 1579		9 N. 987- 16 Ra. 988 30 Em 1579 - 1 Ms. 1580		17 Ra. 988- 8 N. 988 2 Ms. 1580 - 17Em. 1580		9 N. 988- 8 N. 989 18 Em. 1580- 6 Em. 1581	
		Miktarı		Miktarı		Miktarı		Miktarı		Miktarı	
		C.Kadim[587] Oran : 1/24	Osmânî	C.Kadim Oran: 1/ 48	Osmâni	C.Kadim Oran:1/ 40	Osmâni	C. Halis[588] Oran: 1/ 20	Osmâni	C.Halis Oran: 1/ 20	Osmânî
	A-SALYÂNÂT , MEVÂCİBÂT VE VEZÂİF (vazifehorân:dinî görevliler)										
1	Salyânât ve mevâcibât - ı hz. hân - ı 'azâm ve tevâbihâ	3333224	138884[589]	13800936	287520	7730	193	16403763	871100	19198273	1113333
2	Salyânât ve mevâcibât - ı ümerâ - ı Çerâkise	1206274	50261	1918480	39968	42456	1061	630925	31456	849379	43885
3	El - vezâif (vazifehorân :dinî görevliler)	1407172	58632	1952148	40670	433200	13230	231570	87479	335270	131884
4	Seyfiyye ve kalemiyeden ileri gelenlerin mevâcib-leri	821616	34234	20003656	41743	123088	3077	219642	44888	–	44265
5	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Kefe	710353	29598	604912,5	12602	3000	75	75699	3785	796402	39820
6	Mevâcibât - ı mustafezân - ı Kal 'a - ı Soğdak	49581	2065	76044,5	1584	–	–	8738	437	–	–
7	Mevâcibât - ı mustahfezân -ı Kal 'a - ı Mânkûb	114305	4762	330506	6886	–	–	2520	126	89218	4466
8	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Balıklağo	34347	1431	192825	4017	–	–	–	–	–	–
9	Mevâcibât - ı ustahfezân - ı Kal 'a - ı İnkirman	101758	4289	102014,5	2125	–	–	–	–	72152	3608
10	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Kerş	258167	10756	252135	5253	–	–	21000	1050	105056	5253
11	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Taman	107849	4493	639502,5	13323	22000	550	4000	200	182150	9108
12	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Temrük	30230	1259	810534,5	16886	–	–	–	–	216270	10814
13	Mevcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Adahun	13086	545	363000	7563	33670	842	–	–	150000	7500
14	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Boğaz	149819	6242	166965	3478	–	–	31536	1577	100000	5000

[585] Kaynak: BA, KK, *Muhâsebe Defteri*, 2283 .
[586] Giderlerin mukâyesesinde, gelirlerin süreleri dikkate alınmalıdır; zirâ, gelirler ve giderler, aynı süreleri ihtivâ etmektedir.
[587] Bu Kefe parasının tam adı, cedid - i kadim - i kefevîdir.
[588] " Cedid -i hâlis " tesmiye edilen sikke, bir "kefevî" sikke türüdür.
[589] Kefevî akçenin osmâniye çevrilmesinde küsûratlardan doğan ufak farklar her zaman mevcuttur. Meselâ burada 8 kefevî akçe tutarında bir küsûrat mevcuttur.Bundan başka, sütûn başında verilen oranlar muvâcehesinde kefevînin verilen orana bölünmesi her zaman osmâniyi vermez; zirâ, osmânî akçe sütûnunda direkt osmânî veya sikke - i hasene türünden verilen akçeler mevcuttur. Verilen oranlara göre kefe akçesinin orana bölünmesinden çıkan sonuç, toplam osmânî akçeden çıkartıldığında, direkt osmânî veya sikke - i hasene olarak verilen miktarlara ulaşılır.

15	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı Kal 'a - ı Kızıltaş	22428	934	493539	10282	–	–	6828	341	150000	7500
16	Mevâcibât - ı mustahfezân - ı gümrük	–	–	–	–	–	–	3180	159	–	–
17	Mevâcibât - ı azebân - ı Kal 'a - ı Kefe	467090	19462	222466	4635	6632	166	18738	937	204674	10234
18	Mevâcibât - ı azebân - ı Kal 'a - ı Taman	123156	5131	524076	10918	–	–	2062	103	141332	7067
19	Mevâcibât - ı azebân - ı Kal 'a - ı Temrük	20083	836	647584	13491	–	–	5110	256	175003	8750
20	Mevâcibât - ı azebân - ı Kal 'a - ı Adahun	4030	167	326690	6806	10000	250	3186	159	70652	3533
21	Arabacı ücretleri	15000	625	–	–	–	–	–	–	–	–
22	Saru Göl çayırında çalışan işçi ücretleri	54000	2250	–	–	–	–	–	–	–	–
TOPLAM		9043568	376815	26817122,5	558690	681775	17044	17668497	1044143	22835931	1456017
	B- DİVÂN İCRAATI İÇİN YAPILAN HARCAMALAR VE TESLİMATLAR[590]										
23	İcrâ - ı divân ve kaziyye - i varese	7.34530	36405	1038430	21634	–	–	327305	16365	818720	46246
TOPLAM		734530	36405	1038430	21634	–	–	327305	16365	818720	46246
	C- AYDINLATMA VE SÂİR MASRAFLAR										
24	Mühimmât - ı mahzen - i hassa be - rây - ı cevâmi ' - i şerîfe ve mesâcid - i münîfe	212316	8846,5	226597	4721	74156	1854	307543	15377	217331	10867
25	Bahâ - ı şem ' - i revgân be - rây - ı cevâmi ' - i şerîfe ve mesâcid - i münîfe	29376	1224	50880	1060	21520	538	20640	1032	29520	1476
26	Mühimmât - i leyâle - i şerîfe der - cevâmi ' - i şerîfe	51732	2140,5	112504	2344	–	–	35810	3711	37990	3920
27	İhrâcât - ı sâyire	30200	1258,3	34240	713	–	–	2526539	126987	875210	44660
28	Bahâ - ı kantar be - rây ı vezngerden - i derâhim - i kapân - ı iskele - i Kefe	4000	166,6	2000	42	–	–	–	–	–	–
29	Nevsahteyn - i sancakhâ - ı mustahfezân ve 'azebân - ı Kal 'a - ı Kefe	15480	645	–	–	–	–	–	–	–	–
30	Bahâ - ı cönk	2240	93,3	4240	88	–	–	–	–	–	–
31	Mühimmât - ı Balât (mescit) der - Kefe	–	–	25940	640	–	–	–	–	–	–
TOPLAM		345344	14389	456401	9508	95676	2392	2890532	147107	1160051	60822
	D- TÂMİRÂT (MEREMMÂT)										
32	Tâmirât (meremmeât) (Hamâm - ı Şengün hâriç)	176084	7336,8	278212	5796	90110	2253	197172	9859	49020	2451
33	Meremmât - ı Hamâm - ı Şengün	115000	4791,6	–	–	–	–	–	–	–	–

590 "Be - cihet - i icrâ - ı divân ve kaziyye - i varese" klişesi altında verilen masraflar, kanaatimizce divân harcamaları ve ölen kişilerin vârislerine yapılan teslimatları yansıtmaktadır. Teslimatlar, muhallefât olarak önce sancak bütçesine dâhil edilip, sonra vârislerine dağıtılıyordu (bkz. *Aynı defter*, s. 8).

TOPLAM		291084	12128,5	278212	5796	90110	2253	197172	9859	49020	2451
E- BÜTÇEYE SONRADAN EKLENEN GİDERLER (Münferid masraflar)											
34	Kırım hâmı ve tevâbi 'inin salyâne ve mevâcipleri	–	–	–	72674	–	–	–	–	–	501274
35	Çerkes beylerinin salyâne ve mevâcipleri	–	45682	–	25903	–	–	–	–	–	7000
36	Diğer mevâcipler	–	–	–	31355	–	–	–	–	–	138141
37	Teslimât (vârislere)	–	–	–	191051	–	–	–	–	–	–
38	Şirvân Seferi için Kırım hâmı ve diğer beylere yapılan teslimât	–	640000	–	1670000	–	–	–	–	–	79260
39	Şirvân Seferi mühimmâtı için yapılan teslimât	–	182342	–	546936	–	–	–	1913811	–	372032
40	Diğer teslimât	–	–	–	25350	–	–	–	490531	–	431340
TOPLAM		–	868024	–	2563269	–	–	–	2404342	–	1529047
GENEL TOPLAM		–	1307763	–	3130058	–	24089	–	3621815	–	3168044

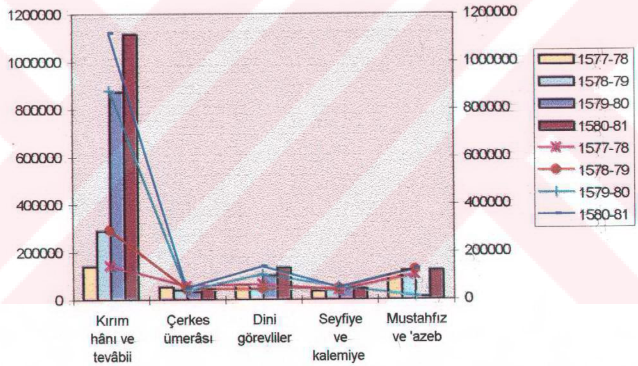
4 . 9. 3. 1. 1577- 1581 döneminde salyâne ve mevâcip giderleri

Salyâne ve mevâcip giderleri, a- Kırım hânı ve ona bağlı ümerâ, b- Çerkes ümerâsı, c- seyfiye ve kalemiyeden ileri gelenler, d- imâm, müezzin, cüzhân gibi dinî görevliler, e- Kefe ve bağlı kalelerde muhâfızlık görevinde bulunun mustahfız ve 'azeb gibi askerî sınıflar olmak üzere beş kısımda incelenebilir.[591]

Bunlardan başka, savaş mühimmât ve cephânesininin taşınması ve taşra ile merkez arasındaki muhâberât sonunda ortaya çıkan zorunlu faaliyetlerin yürütülmesinde nakliye hizmetlilisi olarak kullanılan arabacılar ile Kefe yakınlarındaki çayır ve sazlık alanların zirâ 'at edilmesinde istihdam edilen işçi gruplarının mevâcipleri de bulunmakta ise de, bü tür giderler ciddî bir yer tutmamaktadır.

Osmanlı içtimâî yapısında askerî sınıfı teşkil eden bu zümrelerin Kefe bütçelerinden aldığı paylar, Grafik LXIX'da görülmektedir.

Grafik LXIX: Kefe Bütçesinde Askeri Sınıfa Ayrılan Pay

Yukarıda belirtilen bu zümreler, Kefe sancak ve eyâletinin askerî ve ilmiye sınıflarını ortaya koyması bakımından da ehemmiyet taşımaktadır . Salyâne ve mevâcip kaleminde Kefe bütçelerinden en çok payı Kırım hânı ile ona bağlı Tâtâr beyleri almaktadır. Bunların bütçeler içindeki payı, yalnız salyâne ve mevâcip kalemlerine göre hesaplandığında, 1577- 78 'de % 37; 1578 - 79'da % 51; 1579 - 1580'de % 82; 1580 - 81'de ise % 76'yı bulmaktadır.

XVI. yüzlılın son çeğreğinde Kefe mukâtaasından ulûfe ve salyâne alan çeşitli gruplar, Tablo LXXXIV'de görülmektedir.

Tablo LXXXIV : Kefe'de Askerî zümrelerin Salyâne ve Ulûfeleri

Askerî	Salyâne	Günlük	Tarih, kaynak
Azak süvârileri ağası	--	40 ?[592]	8 Nisan 1572.BA, MD, XII, 59 / 1135
Kale kethüdâsı	--	20 kefevî	1 Ekim 1574, BA,MD, XXV, 280 / 2618
Nogay mirzaları	--	5,10,15 [593]	1 Ekim 1574, BA, MD, XXV,280 / 2618
Azak süvârileri	--	11,12,15 kefevî?	6 Temmuz 1578, BA, KK, Ruûs defteri, 233, s. 173
Azak hisâr erleri	--	4,4.5, 5,6,7,8 kefevî ?	9 Temmuz 1578, BA,KK,233,s. 53[594]
Azak sancakbeyi	135000 ?	--	25 Kasım 1578, BA, KK,Ruûs defteri,262, s. 269
Kırım hânının içki beyi	--	23 osmânî	1579, BA,KK,Ruûs defteri, 234, s. 49
Kırım hânının kardeşi (Gâzi Giray)	100000 ?	--	Aralık 1579, BA, KK, Ruûs defteri, 235,s. 109
Aşçıbaşı	--	15 osmâni	Aralık 1579, BA, KK, Ruûs defteri, 235,s. 105
Sipâhioğulları	--	10,13,15 osmânî	Aralık 1579, BA, KK,Ruûs defteri, 235,s.108 - 109
Tâtâr akıncısı	--	5,10,15 ?	30 Mart 1580, BA, KK, Ruûs defteri, 235,s. 134- 155
Bölükbaşı(gönüllü)		16 kefevî	16 Ağustos 1584, BA, MD, LIII, 131 / 380
Azak Kaptanı ve sancakbeyi	250000?	--	2 Ekim 1584 , BA,KK, Ruûs defteri, 262, s. 269
Nefer(gönüllü)[595]		15 kefevî	16 Ağustos 1584, BA,MD, LIII, 131 / 380
Kefe defterdârı	120000?	--	7 Nisan 1585, BA,KK,Ruûs defteri , 262, s. 17

Kırım hânı ve Tâtâr ümerâsının salyâne ve mevâcip kalemi içindeki payı ilk yıllardan itibâren artarak devâm etmiş, en yüksek noktasına 1580- 81 yılında ulaşmıştır. Bu durum, dönemin siyâsî hâdiseleri dikkate alındığında tesâdüfî değildir.

592 Soru işâreti, hangi para türüne âit oldukları hakkında bilgi verilmeyen akçeleri gösteriyor. H. İnalcık, "kefevî" olarak tasrih edilmeyen akçelerin osmânî akçe olduğunu belirtir (bkz. *The Customs Register of Caffa...*, s. 185). Biz de buna katılıyoruz. Meselâ, köy hâsıllarının hangi akçe olduğu belirtilmese de bunların osmânî olduğundan emin bulunuyoruz.

593 Bunlar 28 nefer olup, 12'si 15, 15'i 10, birisi 5'er akçe ulûfe alıyordu .

594 Bu hisarerleri iki bölük idiler. Bölükbaşıları Mustafa ve Hasan idi. Bu bölüklerde, Ağadere, Tekirdağ, Demirhisâr, Gümülcine, Lârende, Mudanya, Bilecik, Dadumar, Mora, Alaşehir, Mihâliç, Sinop, Köstendil gibi illlerden hisâr erleri görev yapıyordu.

595 Bu gönüllü gruplarına bilhassa Astarhan ve Şirvan seferlerinde büyük ihtiyaç duyulmuştu. Merkezden gönderilen emirlerde, Rumeli'den daha fazla asker çıkarılmasının mümkün olmadığı ve fazla ulûfe verilerek gönüllü yazılması isteniyordu (bkz. Kefe beyine 23 R. 976 / 15 Ekim 1568 tarihli hüküm, BA, *MD*, VII, 828 / 2268).

Bu yıllar, Osmanlı - İran savaşlarının başladığı ve şiddetini artırarak devâm ettiği yıllardır. Siyâsî tarihte üzerinde yeterince durulduğu üzere, İran savaşlarında Osmanlı Devleti Kırım akıncı güçlerinden büyük ölçüde yararlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin, Kırım akıncı güçlerine en çok ihtiyç duyduğu savaş zamanlarında, Kırım hanlarına ödenen salyâneleri daha muntazam ödemeğe gayret ettiğini rahatlıkla söyleyebiliyoruz.[596]

Kırım hânı ve ona bağlı Tâtâr beylerinin dışında diğer gider kalemlerinin bu kategorideki payı dört yıllık bütçeler toplu olarak değerlendirildiğinde aşağı yukarı eşit seyretmektedir. Bunlar içinde dinî görevliler ile mustahfiz ve 'azeblerin payının diğerlerine oranla biraz daha fazla olduğu görülüyor. Mustahfiz ve 'azeblerin bütçelerdeki paylarının tıpkı Kırım hânı ve ümerâsı gibi İran savaşlarının şiddetlenmesine paralel olarak artış gösterdiği söylenebilir.

4.9. 3. 2. Teslimat

Tablomuzda "B" kategorisini teşkil eden ve "icrâ - ı divân[597] ve kaziyye - i varese" şeklinde bir klişe altında verilen harcamaların büyük kısmı, ölen kişilerin vârislerine ve alacaklılarına yapılan teslimatlardan meydana gelmektedir. Bu mesele ile ilgili kanağımızda tespit ettiğimiz uygulama, osmanlı verâset hukuku hakkında bâzı prensipleri ihtivâ etmesi bakımından üzerinde durmak istiyoruz.

Bu kategoride gider olarak karşımıza çıkan teslimâtlar, aslında "asl - ı mâl " kısmında bütçeye gelir olarak dâhil edilen "beytü'l - mâl - ı hassa" gelirlerinin bir kısmının geriye iâde edilmesinden ibârettir. "Asl - ı mâl" kısmında, "mahsul - ı beytü'l - mâl - ı hassa - ı Kefe" büyük klişesi altında, " muhallefât - ı filân"[598] şeklinde alt klişeler açılmıştır. Bu alt klişeler altında, ölen kişilerin isimleri, nerede oturdukları, nerede vefât ettikleri ve ne kadar mirâs bıraktıkları ifâde edilmektedir. Bu mirâs, kadı tarafından tespit ediliyor ve mirâsın vârislere taksimi ve intikalini sağlayacak hukûkî süreç içinde sancak bütçesinin gelirler kısmına dâhil ediliyordu.[599] Bahis konusu bu hukûkî sürecin bitiminde, devletin vergi olarak kesmek durumunda olduğu miktar çıkarıldıktan sonra sözkonusu mirâs vârislere taksim edilmiş şekilde geriye iâde ediliyordu. İşte tablomuzda yer alan ve "icrâ - ı divân ve kaziyye - i varese" klişesi altında verilen teslimatlar bunlardır . Bunlar içinden seçtiğimiz bir misâle göre,

---

596 Kırım hanlarına ve tevâbiine ayrılan vâridat, Kırım hânlarına bağlı bir ağa mârifetiyle takib edilirdi (bkz. Hammer, *II*, s. 527) .

597 Veya "edâ - ı divân" şeklinde okunabilir.

598 Muhallefât, ölen kişinin bıraktığı mirâsı ifâde etmektedir. Kadının bir görevi de mirâsı vârisler arasında taksim etmekti. Bunun karşılığında resm - i kısmet adı altında binde 15 nispetinde bir vergi alırdı (bkz. Ö. Lütfi Barkan, *"Edirne askerî kassamına âit tereke defterleri (1545 - 1659)"*, s. 2 - 4 ; Resm - kısmet için ayrıca bkz. H. İnalcık, *"XV. Asır Türkiye iktisâdî ve içtimâî tarihi kaynakları"*, İÜİFM, XV / 1 - 2 , (İstanbul 1953 - 1954), s. 52 - 54).

599 Bkz. BA. KK. *Muhâsebe Defteri*, 2283, s. 2.

179624 akçelik mirâsın 158130 akçesi ölen kişinin hanımı ve çocuklarından oluşan vârislerine ve alacaklılarına taksim edilmiştir. Geri kalan miktarın ise devlet tarafından vergi olarak tahsil edildiği anlaşılıyor. Bizim tespitimize göre bu kesintinin toplam mirâsa oranı, % 12'dir.[600] Aynı gruba dâhil olan bir de "beytü'l - mâl - ı 'amme" tâbiri vardır. Yukarıda belirtildiği üzere, mirası on bin ve on binden yukarı olanlar "beytü'l - mâl - ı hassa", bundan aşağı olanlar ise "beytü'l - mâl - ı 'amme" itibâr ediliyordu.[601]

4. 9. 3. 3. Aydınlatma ve tâmirât

Tablomuzda "C" ve " D" kategorilerini teşkil eden bu iki gider kalemi, büyük çapta câmi , mescit , hamâm ve bunun gibi kamuya âit binaların aydınlatılmasında kullanılan yağ ve mühimmata giden masraflarla bütün sancak ve eyâlet genelinde tâmirâta ayrılan giderleri ihtivâ etmektedir. Bunun dışında, kantarın vezn edilmesi, yeniçeri kıyafetleri gibi masraflar da yer almakta, ancak bunların diğer masraflara göre çok az yer tuttuğu görülmektedir. Tâmirât, büyük çapta câmi, mescit, köprü, çeşme ve diğer kamu binalarını kapsamaktadır. Bu tür gider kalemlerinin sancak ve eyâlet bünyesinde icrâ edilen belediyecilik hizmetleri hakkında önemli bilgiler ihtivâ ettiği şüphe götürmemektedir.

4. 9. 3. 4. Bütçeye sonradan eklenen giderler

Tablomuzun "E" kategorisini teşkil eden bu gider kalemi, plan dışı harcamaları ifâde etmekle berâber, aşağıda giderlerin toplu değerlendirmesinde görüleceği üzere, en büyük gider kalemini teşkil etmektedir.

---

[600] Bu hukûkî süreci bir misâl ile izâh edelim: Muhsul - ı beytü'l - mâl - ı hassa" klişesi altında yer alan bir muhallefât kaydı şöyledir. Tâtâr Mehmed adında birisi , Sinân Ağa mahallesinde vefat etmiş ve 179624 akçelik mirâsı bütçenin gelirlerine dâhil edilmiştir (bkz. *Aynı defter*, s. 2). Tâtâr Mehmed'in bütçe gelirlerine dâhil edilen bu mirâsı, daha sonra gider olarak şöyle iâde edilmiştir: 68936 akçesi hanımına, 55494 akçesi oğlu olduğu anlaşılan diğer vârisine, 33700 akçesi ise, aynı kişinin alacaklısı olan dört kişiye teslim edilmiştir (bkz. *Aynı defter*, s. 8) . Böylece, toplam 158130 akçe ölen kişinin vârisleri ve alacaklılarına teslim edilmiş olmakta ve 21494 akçelik fark, hukûkî süreçte devletin tahsil etmiş olduğu vergi olarak reel anlamda bütçe gelirlerine girmektedir. Başlangıçta bütçeye dâhil edilen ile vâris ve alacaklılara teslim edilen bu miktar arasındaki farkın ilk mirâsa oranı, % 12 etmektedir . Yukarıda belirtilen "resm - i kısmet " adı altında kadının aldığı binde 15'lik resimle bunu karıştırmamak gerekir.

[601] Bu konuda Kocaeli kânunnâmesinden güzel bir örnek için bkz. Ö. Lütfi Barkan, " *Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü*". Ülkü, X / 58, s. 301. H. İnalcık, muhallefât kayıtlarına dayanarak incelediği servet gruplarında 10000'den yukarısını yüksek , 10000 - 1000 arasını orta, 1000'den aşağısını ise aşağı halli zümreler şeklinde incelemiştir (bkz. H. İnalcık, "*XV. Asır Türkiye iktisâdî ve içtimâî tarihinin kaynakları*", s. 192) .

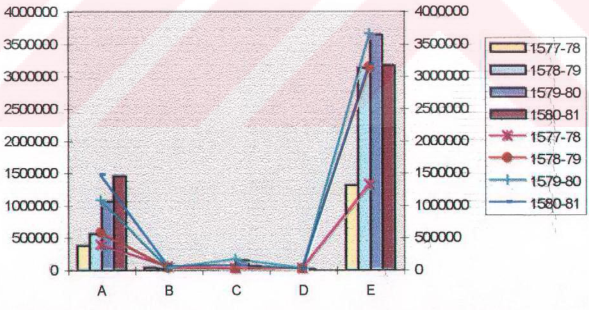
Bu gider kalemi, büyük çapta, bütçelerin âit olduğu tarihte en şiddetli aşamasında bulunan İran savaşlarına giden paralardan oluşmaktadır. Şirvan Seferi'nde Kefe'nin katlanmış olduğu mâli yükü net olarak tespit etmek bakımından bunları tefrik etmek yararlı olacaktır.

1577 - 78 bütçesinde 868024 akçelik bütçe dışı giderin % 95'i, 1578 - 79 bütçesinde 2563269 bütçe dışı giderin % 87'si, 1579 - 80 bütçesinde 2404342 akçelik plan dışı giderin % 100'ü, 1580 - 81 bütçesinde 1529047 akçelik plan dışı giderin % 58'i Şirvan Seferi harcamalarına gitmiştir. Son tarihte Kırım hânlarının ve diğer askerilerin mevâcipleri büyük yer tutmaktadır ki, bunların da aslında sözkonusu sefer sırasında ödenen ek masraflar olduğundan şüphe etmiyoruz ; zirâ, bu gidelerle ilgili mufassal kayıtlar, askerlerden çoğunun Şirvan'a intikal etmek üzere Kefe'ye gelmiş olan "dergâh - ı âli" yeniçerileri oldukları anlaşılmaktadır.

4. 9. 3. 5. 1577 - 81 döneminde giderlere toplu bakış

Yukarıda ayrı ayrı tahlil edilen gider kalemleri, Grafik LXX'de toplu halde ele alınmıştır.

Grafik LXX: 1577 - 1581 Döneminde Giderler

Grafik LXX'in en büyük gider kalemleri, plan dışı harcamalar , Kırım hânı ve tevâbiinin salyâneleri ile diğer kale muhafizlarının mevâciplerinden meydana gelmektedir. Bunlar içinde Çerkes ümerâsına ayrılan meblağ da bulunmaktadır. Diğer gider kalemlerinin hemen hemen grafiğe yansımayacak derecede düşük oldukları dikkat çekmektedir. Salyâne ve mevâciplerin büyük kısmının Kırım hânı ve Çerkes

ümerâsına ve yine plan dışı harcamaların kahir ekseriyetinin Şirvân Seferi harcamalarına gaittiği hatırlanırsa, Kefe'nin gelirlerinin en az % 80'inin bu dört yıllık dönemde kendi dışındaki giderlere gittiği kesin şekilde ortaya çıkmaktadır.

Böylece, Kefe bütçelerinin niçin açık verdiği net şekilde belli olmaktadır. Bu açığın esas sebebi, Şirvân Sefe'rinin getirdiği ağır yüktür. Bu seferle ilgili harcamalar olmadığı taktirde sancak veya eyâlet kendisini rahatça finanse edebileceği gibi, merkeze bütçe fazlası da gönderebilecektir.

Diğer yandan, bu savaşların yalnız Kefe'ye yüklediği bu mâlî yük gözönünde bulundurulduğunda, devlete ne büyük masraflara mâl olduğu da en azından tahmîni olarak ortaya çıkıyor. Bu savaşlarda Akkermân, Kili, diğer Rume İli sancakları , Erzurum, Kars, Diğer Doğu Anadolu hatta İç Anadolu sancak ve eyâletlerinin yüklendiği mâlî sorumluluklar Kefe'den daha aşağı değildi.Bu konuda Selâniki'nin verdiği bilgiler oldukça aydınlatıcıdır. Selânikî," bu savaşların memleketin iktisâdî kaynaklarını yuttuğunu ve ordunun disiplinini yok ettiğini belirtmekte, bu savaşlar esnâsında savaşların gerektirdiği yerel masrafları karşılama mecbûriyetleri yüzünden , doğu şehirlerinin merkezî hazîneye ödedikleri gelirlerin yarısını bile ödeyemez hâle geldiklerini ifâde etmektedir".[602] Mustafa Akdağ, Anadolu'nun sosyal ve iktisâdî hayatını felce uğratan celâlî isyanlarının esas sebebinin Avusturya ve İran ile yapılan bu uzun süreli savaşlar olduğunu belirtir ki, ne kadar doğru olduğu bu tespitlerle ortaya çıkıyor.[603]

5. KEFE'NİN İKTİSÂDİ YAPISINA TOPLU BAKIŞ

Kefe sancağı ve eyâletinin yıllık gelirlerini tam olarak veren kaynaklarımız 1520 ve 1542 yıllarına âit iki tahrir defteri ile 1577- 81 dönemini hâvî muhâsebe defteridir. Bu son dönem, aynı zamanda klasik bir bütçe niteliğindedir. Yukarıda incelenen 1542-45, 1551- 55 yıllarını hâvî kaynaklar ise mukâtaa iltizam kayıtlarını vermekte olup, bunlara dayanarak toplam gelirler hakkında kesin sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle Kefe sancak ve eyâletinin yıllık gelirleri ile ilgili mülâhazalar, tahrir defterleri ile muhâsebe defterlerinin verilerine dayanmak durumundadır.

---

[602] Selânikî'nin görüşleri için bkz. Mehmed İpşirli, "*Selânikî and his history*", Tarih Enstitüsü Dergisi, IX, 1978'den *Ayrı basım*, İstanbul 1978, s. 444.

[603] Bkz. M. Akdağ, "*Celâlî İsyanlarından büyük kaçgunluk 1603 - 1606*" , I, AÜTDCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, II / 2 - 3, (Ankara 1964), s. 2.

1520 ve 1542 yılları ile ilgili gelir kategorilerinde bu sahanın önemli araştırıcılarından Mihnea Berindei- Gilles Veinstein'in tespitlerinden çok farklı sonuçlara ulaşılmıştır ki, bunun açıklanmasının gerekli olduğuna inanıyoruz.

M. Berindei - Gilles Veinstein, her iki defterde kâtipler tarafından verilen yekûnları esas almış, defterlerin toplu muhasebesini yapmamıştır. Bu araştırıcılar, 370 no'lu defterin son kısmında,[604] 214 no'lu defterin ise kânunnâmelerden sonra gelen ilk sayfalarında (10- 17. Sayfalar) sancağın gelirleri hakında verilen icmâlî dökümü esas almışlar, bunları doğru kabul etmişlerdir. Bu bakımdan, defterde kâtiplerin hatalarının ortaya çıkardığı farklar dikkate alınmamıştır.[605]

Bu metodla gidildiği için, 214 no'lu defterin son kısmında verilen vakıf gelirleri 1542 yılının gelirlerine dâhil edilmemiştir. Sözkonusu araştırıcılar, 1520 yılı ile ilgili tahrir defterinin sonlarında sancağın toplam muhâsebesinin yapılmasına mâtuf verilen vakıf gelirlerinin toplamını bu yılın gelirlerine dâhil ederken, 1542 yılı ile ilgili vakıf gelirlerini gözönünde bulundurmamışlardır. Bunun sebebinin, ikinci tarihle ilgili gelirler içinde vakıf gelirlerinin zâten yer almış olduğunu düşünmelerinden kaynaklandığını sanıyoruz. Bize göre, 1542 tarihine âit tahrir defterinin icmâlî muhasebe bilançosunda vakıf gelirleri bulunmamaktadır. Aslında bunda tartışılacak bir cihet bulamıyoruz; zirâ, defter sorumluları tarafından gelir kategorileri , " mukâtaat", "kurra" ve "emvâl - ı müteferrika " olarak verilmiştir.[606] mukâtaa ve kurranın yekunu birlikte kaydedilmiştir. M. Berindei - Gilles Veinstein, bu yekunları esas almıştır.[607] Bu icmâlî muhâsebe yekunları içinde vakıf gelirleri bulunsa idi, mutlaka belirtilmesi gerekirdi. Diğer yandan, defterin mufassal kaytılarında da bu tür bilgilere rastlanmamıştır.

Biz, 214 no'lu defterin son kısmında verilen vakıf gelirlerini müstakil gelirler kabul ederek yıllık gelirlere ekledik.

Sözkonusu araştırıcıların bu anlayışla yaptıkları tabloya göre, 1520 yılının toplam geliri 4203578; 1542 yılının toplam geliri ise 2454492 akçedir. Bu sonuçlara

---

[604] Burada Pâdişah hasları 3612331; sancakbeyi hasları 400000 ; vakıf gelirleri 191247 akçe olarak verilmiştir (bkz. BA, *TD*, 370, S. 491) .

[605] Bu farklar, bize göre ilk tarih için 278098'dir. Sancağın toplam geliri icmâl kısmında fazla gösterilmiştir. Bu hesaplamada vakıf gelirleri dikkate alınmamış, köy gelirleri ile mukâtaa gelirleri esas alınmıştır.Defterdeki icmal dökümlerinin bize göre fazla çıkmasının sebebi, büyük ihtimalle sancakbeyi gelirlerinin bâzı kalemlerinin iki kez hesap edilmesidir. Bu mümkündür; zirâ, bu defter, başka bir defterin icmâlî bir kopyası olup, merkezdeki kâtipler tarafından hazırlanmıştır. Diğer yandan, ikinci tarihte ise, bizim tespitlerimize göre icmâl yekunlarına göre sancak gelirleri (vakıf hariç) 2473442 akçe tutmaktadır ki, ciddî bir farklılık yoktur. Asas fark, vakıfın dâhil edilmesinden kaynaklanmaktadır.

[606] Emvâl - ı müteferrika da ayrıca belirtilmiş olup, bunlar için de vakıf gelirlerinin olması sözkonusu değildir.

[607] Bu rakamlar şöyledir: mukâtaat ve kurra: 1609925; Emvâl - ı müteferrika (bunlar, beytü'l mâl - ı hassa; mâbeyn - i mustahfezân ve 'azebân; resm - i günlük - ü 'azebân ve mustahfezân gelirlerinden mürekkeptir): 444026 (defter rakamları için bkz. BA, *TD*, 214, s. 3; Aynı verilere dayanan M. Berindei- G. Veinstein'in rakamları için bkz., " Crimee et Azov...", s. 414) .

göre, ilk tarihe nazaran ikinci tarihte toplam gelirlerde iki katına yakın bir düşüş görülmektedir. Düşüş oranı % 42'dir.

M. Berindei - Gilles Veinstein'in araştırmalarında yalnız bu iki tahrir defterinin verileri bulunmakta, sonraki dönemlere âit kaynakların verileri yer almamaktadır.

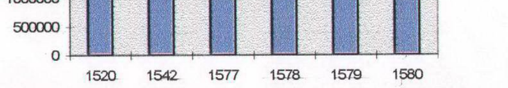
Şimdi, kendi tablo ve grafiklerimizi inceleyelim.

Tablo LXXXV : Kefe'nin yıllık gelirlerinin toplu mukâyesesi

Gelir türü	1520	1542	1577-78	1578-79	1579-80	1580-81
Şehir	3478695	2182223	--	--	--	--
Köy	255538	291219	--	--	--	--
Vakıf	191247	567612	--	--	--	--
Toplam	3925480	3041054	1122011	1129217	3125760	2668898

Tablonun tahliline geçmeden önce, bu tabloya göre hazırlanan grafiği inceleyelim.

Grafik LXXI: XVI. Yüzyılda Kefe'nin Yıllık Gelirleri

Tablo ve grafiğin verilerini birlikte değerlendiriyoruz. Önce 1520 ve 1542 yılını ele alalım. Görüldüğü gibi, 567612 akçelik vakıf gelirinin de dâhil edilmesine rağmen, ikinci tarihte ilk tarihe nazaran bir düşüş sözkonusudur. Düşüş oranı, % 23'tür. Vakıf gelirlerinin toplam gelire dâhil edilmemesi hâlinde ise düşüş oranı % 37'dir. Buna rağmen, 1542 tarihinin verilerini bu tarihten bir yıl sonraki mukâtaa iltizam defterlerinin verileri ile test ettiğimizde ciddî problemler çıkmaktadır ki,

bunları aşağıda ele alacağız. Hemen belirtelim ki, bizim ulaştığımız rakamlara göre iki katına varan bir düşüş sözkonusu değildir. Ayrıca, köy gelirlerinde artış mevcuttur.

Diğer yıllardaki toplam gelirlere gelince, 1577 - 78 yılının gelirleri süre bakımından yaklaşık 6 aylık bir dönemi hâvî olup, gerçek anlamda sancağın yıllık gelirlerini temsil etmemektedir. 1578 -79 yılına âit gelirler süre bakımından bir yıllık dönemi kapsamaktadır ve yüzyılın ilk yarısındaki yıllık gelirlerle karşılaştırıldığında ciddi bir düşüş sözkonusudur. 1579- 80 yılının bütçesinin 1542 yılını geçmiş bulunduğu görülüyor ki, en azından 1577- 81 periyodunun ilk iki yılına âit gelirlerin Kefe'nin toplam kapasitesini yansıtmaktan uzak olduklarını sarahatle göstermektedir. 1580 -81 yılı bütçesi ise, 1542 'ye göre % 12'lik bir azalma görülmektedir.

Burada, tablomuzdaki boşlukların değerlendirilmesinin zamanı olduğunu düşünüyoruz. Dikkat edilirse, 1577- 81 periyoduna âit 4 yıllık döneme âit bütçelerde köy gelirleri tasrih edilmemiş olup vakıf gelirleri hiç yer almamaktadır. Bu bütçeler içinde köy gelirleri yer almakla beraber, vakıf gelrilerinin bulunmadığından emin bulunuyoruz; zirâ, bunlar sancağın sarfedilmeye mâtuf gelirleri olup, ayrıntısı ile incelendiği üzere, gelirlerin nereye sarfedildiği tek tek belirtilmiş, bunlar içinde vakıflara ayrılan paylardan bahsedilmemiştir.

Vakıfların sancak gelirleri içindeki payının 1542'de 1520 'ye oranla gösterdiği % 200'e yakın artış dikkate alınırsa, bu artışın yüzyılın ikinci yarısı boyunca katlanarak devam ettiğini düşünmenin yanıltıcı olmayacağı kanaatindeyiz; zirâ, vakıflardaki artış gerçek anlamda bağış ve hayra yönelik olmaktan çok, devletin mülkiyet üzerindeki ambargosunu delmeye ve mirâsı devretmeye yöneliktir. Bu bakımdan, 1577 - 81 dönemi içinde vakıfların payının 1542'ye oranla daha da artmış olacağını varsayarak, bunun bütçelerde yer almayışının etkilerini mutlak şekilde dikkate almalıdır.

Diğer yandan, bu bütçeler içinde beylerbeyinin haslarının olmadığını rahatlıkla ifâde edebiliyoruz; zirâ, Kırım hânı ile Çerkes ve Tâtâr ümerâsının salyâneleri hakkında detaylı mâlumat verilirken beylerbeyi has veya salyânelerinden hiç bahsedilmemiştir. İdârî taksimat bölümünde tedkîk edildiği üzere bu dönemde Kefe Eyâlet olmuş, dolayısı ile beylerbeyleri tarafından yönetilmiştir. 1520 ve 1542 'de 400000 olan sancakbeyi haslarının, 1580'lerde en azından iki katına çıktığını düşünmek gerekir ki, bunların bütçelerde yer almayışının sancak gelirlerini azaltmadaki payını da dikkate almak gerekir. Bu dönemde eyâlet gelirlerinin önemli bir kısmının İstanbul'a yağ temin etmek şartıyle beylerbeylerine bırakıldığı üzerinde müteaddit defalar durulmuştu.[608] Beylerbeyleri, sancak bütçesinden muayyen bir salyane almak yerine , merkezden beratında yazılı şekilde ayâlet dâhilindeki örfî ve şer 'i gelirleri tasarruf etme hakkı elde ediyorlardı. Beylerbeyleri, kendilerine ayrılan

[608] Bu dönemde mukâtaa gelirlerinin önemli bir kısmının İstanbul'a yağ temin etmek karşılığında defterdâr ve beylerbeylerine bırakıldığı hakkında divân kayıtları ve Selâniki'den naklen birçok vesileyle durulmuştu. Burada bu bilgileri tekrarlamaya gerek duymuyoruz.

bu gelirleri, Kefe sancağındaki mukâtaa - iltizâm sistemi içinde kendileri veya vekilleri mârifetiyle işletiyorlardı. [609]

Yukarıda kendi tespitlerimize âit verilere göre yaptığımız analizler ışığında yıllık gelirlerin 1542'de 1520'ye göre; 1577- 81 döneminde ise 1542 ve 1520'ye göre önemli miktarda düşüş göstermiş olmasının bâzı sebepleri üzerinde durulmuş, bunların reel düşüş olmaktan çok zaman içindeki bâzı uygulamalardan kaynaklandığı belirtilmiştir. Aynı meyanda tespitler, Kırım ve Kefe hakkında en çok araştırma yapan tarihçimiz H. İnalcık tarafından da dile getirilmiştir. H. İnalcık, M. Berindei - Gilles Veinstein'in yukarıda ele alan tespitleri ve bu tespitlere göre Karadeniz ticâretinin gerileyişi hakkında yaptıkları genellemelerin[610] henüz erken olduğu ve bu tür genellemelerin yanıltıcı olabileceği kanaatindir.H. İnalcık,yıllık gelirlerde M. Berindei - G. Veinstein'in ticârî ve iktisâdî bakımdan gerilemenin bir sonucu olarak gördükleri gerilemenin bâzı bakımlardan düşündürücü olduğunu belirtmiştir. O, şehir gelirlerinde ticâretle ilgisi olmayan birçok gelir grubunda da aynı oranlarda bir gerileme olmasının iktisâdî gerileme ve ticâretteki çöküşle izâh edilemeyeceği kanaatindedir. H. İnalcık, yukarıda bizim de dikkat çektiğimiz üzere, kır gelirlerinde bir düşüşten ziyâde yükselmenin olmasına da dikkat çekmiştir.

H. İnalcık ,zaman içinde iktisâdî ve hukûkî düzenlemelerin değişmesine paralel olarak gelirlerin bütçelere yansımalarında da değişmelerin olabileceğini belirtmiştir. O, zamanla artış gösterebilen vakıflar, muâfiyetler, temliknâmelerin sancak gelirlerinin bütçelere yansımasında etkili olabileceği ve bunların kesin sûrette tespit edilmeden yapılacak yorumların yanlış sonuçlara götüreceği üzerinde durmuştur.[611] Bizce en önemli olan nokta budur. Bunlar içinde vakıflar, sancakbeyinin salyâneleri hakkında Kefe'de müşâhade ettiğimiz husûsî vaziyet hakkında yukarıda duruldu.

Yalnız yıllık gelirleri esas alarak yaptığımız tahlillerin yanısıra Kefe'nin ticârî alanda en önemli gelir dilimlerini teşkil eden mukâtaa kalemlerinin mukâyesesinin de gerekli olduğuna inanıyoruz. Bu konuda kaynaklarımız daha çeşitlidir. Bilhassa 1542 yılına âit verilerin test edilmesi bakımından M. Berindei ve Gilles Veinstein'in elinde olmayan, H. İnalcık tarafından da bilinmeyen bâzı kaynaklara sâhibiz. Bu kaynaklara âit veriler, yukarıda ayrıntısı ile analiz edildiği için burada tekrarlamayacağız. Burada,

---

[609] Burada, 1583 tarihi ile ilgili bir başka divân kaydını ele almak istiyoruz. Dikkat edileceği üzere, bu tarih. bütçelerle hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır. 1583 tarihinde Kefe beylerbeyi olan Câfer Paşa. bu sırada devam etmekte olan İran seferinde olduğundan. Kefe mukâtaasından kendine bırakılmış olan geliri talep etmiş, gelirlerin paylaşımında onun istediği miktarla sancağın mâlî ve adli sorumluları arasında görüş ayrılıkları baş göstermişti. Durum merkeze ulaştırılmış, merkezden kendisine yazılan hükümde. kendisinin veya vekilinin şer 'i şerife uygun bir mahkemeye gelerek bu konudaki anlaşmazlığın halledilmesi istenmiştir. Hükümden anlaşıldığına göre, Câfer Paşa 'ya birkaç kez aynı konuda hüküm gönderilmesine rağmen buna uymamıştı (bkz. Kefe Beylerbeyine, 17 Ca. 993 / 17 Mayıs 1583 tarihli hüküm. BA, *MD*. LVIII, 138 / 367) .

[610] Sözkonusu araştırıcıların Karadeniz ticâreti hakkındaki genellemeleri ticâret bahsinde ele alınmıştır (bkz. aş. s. 514 vd.)

[611] H. İnalcık'ın M. Berindei - G. Veinstein'in iddialarına karşı dikkat çektiği hususlar için bkz. *The Customs Register of Caffa...*, s. 109.

sözkonusu kaynaklara göre düzenlediğimiz mufassal tablolardan seçtiğimiz önemli gelir kalemlerini icmâl bir tablo ile mukâyese edeceğiz.

Önce tabloyu inceleyelim.

Tablo LXXXVI : XVI. Yüzyılda Kefe'de Gümrük ve Ticâret Gelirleri[612]

	1520	1542	1542-43	1544-45	1550-51	1554-55	1579-80	1580-81
Kefe İskele ve Kapanı	620000	335257	604995	761692	705013	885013	864341	1073306
Bâb - ı Tâtârân	150000	84883	86576	86576	–	188888	90096[613]	23576
Üserâ	690000	157790	111328	298145	–	350000	130098	214957
Tamga - ı hamr ve meyhâne	295000	120895	153897	154044	–	298148	129334	167152
Bâzâr - ı galle .esb.şütür. dekâkîn	300000	20561	84819	91123	–	430000	19045	4445
Tamga - ı hizem? Tûte- i cemrî. tamga - ı çuka. bogasi.harir	100000	60995	–	–	–	149629	–	–
İhtisâb - ı Kefe	60000	39147	39602	41494	–	22953	–	–

Kefe ile ilgili araştırma yapan yerli ve yabancı araştırıcıların temel ittihaz ettikleri 1520 - 1542 dönemlerini hemen müteakib yılın verileri ile mukâyese edelim. Hemen belirtelim ki, 1542- 43 ve 1544- 45 yıllarına âit veriler sancağın gelirleri olarak verilen bütçeler içinde yer alan rakamlar değildir. Bunlar, mukâtaa iltizam kayıtlarından alınmışlardır. Bu bakımdan, bütçelere göre daha gerçekçidirler; zirâ, bütçelere yansıyan gelirler, sancağın vakıf, temlik, muâfiyet ve bunun gibi gelirlerinin düşülmesinden geriye kalan sâfî gelirleridir. mukâtaa iltizam kayıtlarında ise gelirin reel kapasitesi sözkonusudur.

İlk dikkati çeken nokta, gümrük gelirlerinde 1542 [614] yılında 335257 akçelik bir gelir sözkonusu iken, hemen müteakib yılda aynı gelir diliminin 604995 akçe olarak karşımıza çıkmasıdır. Gümrük gelirlerinin 1544- 45, 1550 - 51, 1579- 80, 1580 - 81 yıllarında sürekli bir artış göstermesi , hatta, 1520 yılını geride bırakması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Bütün periyotlar içinde gümrük gelirleri yalnız 1542 yılında iki katına varan bir düşüş göstermektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere, yerli ve yabancı araştırıcıların Kefe'de iktisâdî gerilemeye delil gösterdikleri hâdise de budur. Bizim kanaatimizce, 1542'de gümrük

---

612 Tabloda yer alan ticârî gelirler, önemli gelir kalemlerinden saçilmiş olup ticârî gelirlerin tümünü kapsamamaktadır.

613 Bu tarih ve müteakib yılda Bâb - ı Tâtârân ve Bâb - ı Kule mukâtaaları birleşmiştir.

614 Bu yıl mâlî yıl bakımından aslında 1541-42 olarak düşünülmelidir.

gelirlerinin reel kapasitesi 335257 akçeden ibâret değildir. En azından bir sonraki yılın verilerine yakındır. Tahrir defterinde gümrük gelirlerinin düşük olmasının sebebini başka faktörlerde aramak gerekir. Şimdilik bunları kesin olarak tespit edebilmiş değiliz. Ancak, 1542 yıllarında Sâhib Giray'ın Kefe gümrüğüne bağlı olan Gözleve gümrüğünün kendisine verilmesini taleb ettiği ve bu hâdisenin onun azline varan sonuçlara yol açtığı, siyâsî tarih kısmında ele alınmıştı. Bunun gibi diğer faktörlerin de etkili olması muhtemeldir.

Gümrükten başka Kefe'nin en önemli gelir dilimini teşkil eden üserâ gelirlerinin ciddî oranda bir düşüş gösterdiği görülmektedir ki, bunları izah etmek mümkündür. Bunun en önemli sebebinin, Kafkasya'nin içtimâî, siyâsî, dinî bakımdan gösterdiği değişikliklerde aranması gerekir.[615]

Üserâ dışında bütün gelir kalemlerinde mukâtaa iltizâm kayıtlarını hâvî defterlerin verileri 1542'ye göre büyük bir fazlalık göstermektedir. 1554 - 55 periyodu gözönünde bulundurulduğunda ise, üserâ ve ihtisâb hâriç bütün mukâtaalarda 1520'ye göre önemli oranda yükselme görülmektedir. 1554 -55 yılı ile ilgili bütün gelir kalemleri elimizde olsa idi, bu yılın gelirlerinin 1520'yi büyük oranda aşacağından kuşku duyulmamalıdır.

Burada şunu rahatlıkla söyleyebiliyoruz ki, Kefe'nin gelirleri XVI. yüzyılın ikinci yarısında M. Berindei - G. Veinstein'in iddiaları doğrultusunda düşüş göstermediği gibi, ciddî oranda yükseliş kaydetmiştir. Bu tespitimizin 1551 - 55 periyoduna âit olduğunu hatırlatalım.

Kefe ile ilgili üzerinde hiç durulmayan , ancak, sancağın yıllık gelirlerinin tespitinde gözönünde bulundurulması gereken kriterlerin tespitinde en çok yardımcı olacak veriler, 1577-81 periyoduna âittir. Bu periyodla ilgili yıllık gelirlerin en yüksek olduğu son iki yıl seçildi. Diğer iki yılın bu yıllara göre gâyet düşük olduğunu hatırlatalım.

Gelirlerin en yüksek olduğu yıllar seçilmesine rağmen, ticâret ve pazar kategorisinde bu son periyodda bâzı kalemlerde olağanüstü düşüşler görülmektedir ki, kanaatimizce yukarıda bu düşüşlerde etkili olabilecek faktörler hakkında yaptığımız hatırlatmaları âdeta belgeler niteliktedir. 1579 - 80 , 1580 - 81 yıllarında gümrük gelirleri bütün periyotlara göre en yüksek noktasına ulaşıp üserâ gelirlerinde 1520 hâriç diğer periyotlara göre seviyesini muhâfaza etmesine rağmen, her zaman istikrarını koruduğuna şâhit olduğumuz Bâb - ı Tâtaran , bâzâr - ı galle, tamga - ı hamr mukâtaalarında büyük bir düşüş olduğu görülmektedir. Meselâ, bâzâr - ı gallenin 1554- 55 periyodundaki 430000 akçelik seviyesi, son iki yılda 19045 ve 4445'e düşmüştür ki, bunun başka sebepleri üzerinde durmak gerekir. Bize göre yukarıda belirtilen faktörler içinde en önemlisi, sancak gelirlerinin önemli bir kısmının beylerbeyine bâzı şartlar karşılığında verilmesidir. Beylerbeylerine havâle edilen bu gelirlerin , bütçelerde yer alan sözkonusu gelirlerden olması mümkündür.

[615] Bu konu üzerinde ticâret bahsinde duruldu (bkz. aş. Ticâret, s. 518 vd.).

Burada nihâî olarak hatırlatmak istediğimiz husus şudur: 1577- 81 periyodunda, bütçelerde yer alan gelir kategorilerinin çoğusu, reel kapasitelerini yansıtmamaktadır. Bunlar içinde vakıflara, beylerbeylerine ve bunun gibi diğer faktörlere göre ayrılan payların mevcut olmadığı ve bu yüzden önceki periyodlara göre aşırı düşüş gösterdikleri gözönünde bulundurulmalıdır. 1577- 1581 döneminde ticâretle ilgili gelir kalemlerinde müşâhade edilen anormal düşüşler eğer köklü bölgesel ve konjonktürel değişmelerden kaynaklansa idi, bunlardan en çok gümrüğün etkilenmesi gerekirdi. Oysa, bu dönemde gümrük gelirleri XVI. yüzyılın en yüksek seviyesinde seyretmiştir.

6.KEFE'DE TİCARİ HAYAT

Kefe'nin ticârî hayatı hakkında gözönünde bulundurulması gereken materyal, tahrir defterleri ve muhâsebe defterlerinin verileri ışığında ortaya konulmuş bulunan gelirlerin tedkîkinde yatmaktadır.Kefe'nin 1520, 1542 - 1545, 1551 - 1555, 1577- 1581 periyodlarına âit gelirleri , tablolar ve grafikler hâlinde tedkîk ve tahlil edilmiştir. Bu tablolarda "gümrük", "üserâ", "üretim, pazar ve kirâ " kategorilerini teşkil eden gelir dilimleri, bütünüyle ticârî hayatla ilgilidir. Bu gelir dilimleri, sözkonusu periyodlar için ayrılmış bölümlerde elden geldiğince tahlil edilmiştir. Bunları ayrıca tekrar etmeğe gerek duymuyoruz.

Kefe'nin milletlerarası ticâreti hakkında gözönünde bulundurulması gereken en önemli gelir dilimi gümrüktür. Gümrük gelirleri, yukarıdaki periyodlar gözönünde bulundurulduğunda azalma göstermemiş, hatta en son dönemde ciddî bir artış göstermiştir.[616]

Kefe gümrüğünün toplam kapasitesi ile ilgili yukarıda belirtilen kaynaklardan başka, gümrüğün ticârî faaliyetleri hakkında bilgi veren başka bir kaynağımız daha mevcuttur. Sözkonusu kaynak, 1487-1490 tarihleri arasını ihtivâ eden gümrük bakaya deteri olup, Kefe iskelesine giren ithal ve ihraç malları hakkında detaylı mâlumat vermektedir. Kaynağımız, aynı zamanda ithal ve ihraç ürünlerinin fiyatlarını , tüccarların isimlerini , gemi sahiplerini, bunların memkleketlerini de ihtivâ etmektedir. Bu bilgilere dayanarak hubûbat, tekstil, hayvanî ürünler, baharat ve diğer pek çok alanla ilgili ürünlerin fiyatlarını , muhtemel üretim yerlerini tespit edebiliyoruz. Böylece, Kefe'nin ticârî bağlantıda bulunduğu şehir ve bölgeler hakkında oldukça ayrıntılı veriler bulunmaktadır.[617]

---

[616] Bunlar, iktisâdî yapının toplu değerlendirildiği ve netice hakkındaki yorumları ihtivâ eden son kısımdan da kısmen izlenebilir (bkz. yuk. s. 475 vd.) .

[617] BA, KK.5280 mükerrerde kayıtlı bulunan kaynak, H. İnalcık tarafından Osmanlıca transkripsiyonu, İngilizce trecümesi yapılmış olarak neşredilmiştir. Kaynakda yukarıda bahsedilen

6. 1. 1487- 1490 Yıllarında Kuzey- Güney Ticâreti ve Kefe

Kefe- Anadolu ticâreti, aynı zamanda kuzey - güney ticâreti anlamına gelmektedir. Fâtih Sultan Mehmed'in 1453'den beri buraları kesin hâkimiyet altına almak maksadı ile sistemli bir politika yürüttüğü ve aslında Kırım sâhilleri ve Kefe'nin fethinin bu politikanın bir ürünü olduğu üzerinde Siyâsî Tarih kısmında durulmuştu.[618]

Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ticâret, zaman zaman Kefe ve Azak yöneticilerinin Rus tüccârlarına karşı kötü muâmele etmeleri yüzünden[619] cidddî şekilde etkilenmişse de, II. Bayezîd , Yavuz Sultan Selim ve Kânunî dönemlerinde artarak devâm etmiştir.[620] Doğuda Kefe ve Akkerman, batıda Kili ve Tuna ağzı limanları, Karadeniz ticâretinin en önemli menfezleridir .“ Mehmed II'den itibâren , Moskovalı tüccârlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticâri faaliyetlerde bulundular. Ticârî ve siyâsî faaliyetleri için başlangıçta seçtikleri üs, Kefe ve Azak olmuştur.”[621]

Akkerman, Doğu Avrupa ile Tuna ağzı memleketleri ve İstanbul; Kefe ise Rusya ile Güney Karadeniz limanları ve İstanbul arasındaki ticârî münâsebetlerde bir transit üs vazifesi görüyordu. Diğer bir ticâret güzergâhı, İstanbul - Sinop - Samsun ve Trabzon idi. Bu güzergâhın mihverinde İstanbul yer alıyordu. [622] Bu güzergâhda yer alan şehirler ve bunların hinterlandı ile Kefe arasında gelişmiş bir nakliye ağı mevcuttu.

Anadolu'dan Kuzey Karadeniz ve Kefe yönünde yapılan ticâretin mahreci büyük çapta Sinop idi. İstanbul'dan kalkan tüccâr ve gemiciler, İnebolu ve Sinop'un hinterlandını teşkil eden Ankara, Sivrihasar, Beyşehir ve Konya yörelerinden tüccarları da alarak Kefe'ye devam ediyorlardı.[623] Samsun - Kefe hattı da oldukça aktif idi. Samsun, Amasya , Merzifon ve Karahisar gibi gelişmiş şehirlerden meydana gelen hinterlandını Kefe'ye bağlıyordu . “Sakarya Nehri'nin ağzında gelişmiş bir liman olan Kerpe de Kefe ile direkt ticârî bağlantıya sâhip idi. Kerpe - Kefe hattı, Sakarya ve civârının zengin kerestesinden başka, Anadolu - Kefe arasında cereyan

---

bilgiler, aynı yazar tarafından ayrıntılı tablolarla tedkik ve tahlil edilmiştir. Bu bakımdan, bizim aşağıda vereceğimiz bilgiler, H. İnalcık'ın bu tedkiklerine dayanmaktadır (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*) .

618 Bu konuda bkz. yuk. Siyâsî Tarih, s. 20 vd.

619 III. İvan, 1492'de II. Bayezid'e gönderdiği mektupda, Azak beyinin Rus tüccârlarını angaryaya tâbi tuttuğu, bâzı Rus tüccârlarının mallarına ise el koyduğundan şikâyet ederek bunların önlenmesini istemişti (bkz. Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 225.

620 H. inalcık, *Aynı eser*, s. 279.

621 H. inalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 278,279.

622 H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 292,293.

623 H. İnalcık. *The Customs Register of Caffa...*, s. 114 ; S. Faroqhi. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 132.

eden esir ticâretinin transit merkezi idi." "Sinop, doğu ve batı Karadeniz limanlarının buluşma noktası idi. Trabzon'dan gelen gemiler Sinop'da duruyor ve Tosya, Merzifon ve Amasya'lı tüccârları alıyorlardı." Kefe ile Karadeniz'i bağlayan diğer bir hat, Trabzon - Kefe deniz yoludur. [624] Bu önemli Karadeniz limanlarının aynı zamanda kendi hinterlandını teşkil eden İç Anadolu şehirlerini Kefe'ye nasıl bağladıkları aşağıdaki tablolardan izlenebilir.

Oldukça gelişmiş olduğu gözlenen bu ticârî faaliyetlerde nakliye, genellikle rençber gemileri ile yapılıyordu. Bunlar, tablomuzda memleketleri verilen kaptanlar veya gemi sâhipleridir. Savaş zamanlarında devlet, navlun ödeyerek bu gemilerden istifâde ediyordu. Kefe'den İstanbul'a hassa adına nakledilen kereste, yağ ve bunun gibi diğer ürünler bu rençber gemileri ile taşınıyordu.[625] Kefe - Azak arasındaki nakliyede Tât İli bölgesindeki küçük tonajlı sandallardan da yararlanılıyordu. Bunların merkezden izin alınmak şartıyle navlunsuz kullanıldığı da anlaşılıyor. [626]

Azak Denizi'nin sığ oluşu, nakliyede ciddî problemler doğuruyordu. 1570 yılında Azak'a zahîre taşıyan 50 kadar rençber gemisi Azak'a varamamış, sözkonusu zehîre "tombaz" denilen küçük kayıklarla taşınmıştı.[627]

Bu nakliyenin fiyatları ne şekilde etkilediği de önemli bir husustur.Divân kayıtlarında bu konuda önemli bir ayrıntı yer almaktadır. Merkezden Kefe beyine gönderilen emirde, İstanbul'da yağın vukiyyesinin narh fiyatı 8 akçe olmasına rağmen, Kefe 'de narhın bir akçe eksik belirlenmesi isteniyor. Bunun sebebi de açıklanıyor.Yağın taşınması için vukiyye başına 1 akçe navlun ödeneceğinden, İstanbul'a geldiğinde 8 akçeden satılacaktır. Böylece, yağın vukiyyesine ödenecek navlunun 1 akçe olduğunu öğreniyoruz.[628] Bu, şüphesiz Kefe - İstanbul arasında vukiyye başına ödenen navlundur. Bu divân kaydından öğrenebildiğimiz diğer önemli bir husus, İstanbul'un tüketimi için yapılan nakliye maliyetlerinin taşra sancaklarına

---

[624] H. İnalcık. *Aynı eser*, s. 114.

[625] Astarhan seferi sırasında Rumeli sancaklarından Kefe'ye önemli miktarda zahîre taşınması gerekmişti. Bu nakliyede rençber gemileri kullanılmıştı. Kefe beylerbeyi Kasım bey rençber tayfesi ile mukaveleyi zahîrenin Kefe'ye taşınması için yaptığı halde Azak'a taşıtmak istemiş. rençber tayfesinin itirazı merkeze kadar uluşmıştı. Merkez, Kasım Bey'den Kefe - Azak arasındaki mesâfenin navlununu ayrıca ödemesini ve bu tayfe ile nizâ etmekten kaçınmasını istemişti (bkz. Kefe Beylerbeyine. 18 C. 976 / 8 Aralık 1568 tarihli hüküm. BA. *MD*. VII, 945 / 2599).

[626] Astarhan Seferi sırasında büyük gemilerin Kefe iskelesine zarar vereceği belirtilerek küçük tonajlı Tât İli sandallarının kullanılması için müsâade isteniyor. Merkez. navlun ödemek ve cebir kullanmamak şartıyle buna müsâade ediyor. Navlun ödemek suretiyle bunlardan yararlanmak her zaman mümkün olduğuna göre. bu güney sâhili sandallarının zaman zaman cebir kullanılarak çalıştırıldığını anlıyoruz (bkz. Kefe beyine, 18 S. 985 /7 Mayıs 1577 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXX, 151 / 357).

[627] Azak beyi bu hâdisede tombazlar için ödenecek navlunun gemi sahipleri tarafından ödenmesini istemiş. gemi sâhipleri buna itiraz etmişti (bkz. Azak beyi Haydar Bey'e Selh Ca. 978 / 30 Ekim 1570 tarihli hüküm. BA, *MD*, XIV, 529 / 737).

[628] Bkz. Kefe beyine ve kadısına, Selh Za. 984 / 18 Şubat 157 tarihli hüküm, BA, *MD*. XXIX. 186 / 440.

ödetilmesidir.[629] Bunun taşra iktisâdına vurduğu önemli darbeleri gözönünde bulundurmak gerekir. Meselâ, karaborsanın oluşumunda ciddi rol oynadığını söylebebiliriz.

Kefe'nin gerek İç Anadolu, gerekse Güney Karadeniz limanları ile gerçekleştirmiş bulunduğu ticâret çok çeşitli olup hubûbat, tekstil, hayvan ve hayvanî ürünler, deri, baharat, boya, mâden gibi malları ihtivâ etmektedir.[630] Aşağıda, Bu alanlara yayılmış bulunan ticârî faaliyetler, ayrı ayrı ele alınmıştır.

6. 1. 1. Hubûbât, meyve ve orman ürünleri ticâreti

1487 - 1490 yıllarına âit gümrük defterinin bu alandaki verileri Tablo LXXXVII'de yer almaktadır. Önce tabloyu izleyelim.

Tablo LXXXVII : Kefe'nin 1487- 1490 Tarihlerinde Güney Karadeniz ve Anadolu Şehirleriyle Hubûbat, Meyve ve Orman Ürünleri Alanında Gerçekleştirdiği Ticâret[631]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[632]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Buğday	12	?	Azak,Taman
Un	12	Men	Bartın,Bayburt
Darı	75	Çuval	Taman,Bayburt
Pirinç	20-30	Batman	Ankara,Sinop, İstanbul,İzmir
Zeytin	800	Kile	Yunanistan
Üzüm (siyah,kırmızı)	307	Sepet	Tokat
Fındık	57 29	Çuval Keylçe	Trabzon
Ceviz	25	Nugi	Bursa
Odun,Kereste	?	Kerpe.	Kurzuf
Hasır	1.25,5,6	?	Küre

[629] Navlunun taşraya ödetildiği hakkında başka bir belge daha mevcuttur. 1565 tarihli bir divan kaydında, Kefe'den kayık inşası için istenen kerestenin gelmediği belirtilmekte, Kefe beyi sert bir şekilde ikaz edilmektedir. Sözkonusu kerestenin rençber gemilerine yüklenerek gönderilmesi ve navlunun Kefe hassa harcından karşılanması istenmektedir (bkz. Kefe beyine, 26 Ş. 972 / 29 Mart 1565 tarihli hüküm, BA, *MD*, VI, 411 / 865). Buradaki "hassa harcı" terimi düşündürücüdür. Acaba sancak ve eyâletlerdeki "hassa harc" kurumu taşrada merkez adına yapılan harcamaları finanse eden bir kurum mu idi ?

[630] Başta Kefe olmak üzere Kuzey Karadeniz limanlarının Güney Karadeniz ve İç Anadolu şehirleri ile kurmuş bulunduğu ticârî bağlar için bkz. *Türk Kavim ve Devletleri...*, s. 225.

[631] Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 121 vd.

[632] Her ürünün fiyatı, 1 ölçek başına hesap edilmiştir. Meselâ,fındığın bir kilesi 800 akçedir.

Tablomuzda yer alan şehir isimleri,tüccârların ve gemi sâhiplerinin memleketleri ile ilgilidir. Bâzen gemi sâhibi, kaptan ve tüccarın memleketleri farklı olabilmektedir. Bununla berâber, Kefe iskelesinin bağlantı hâlinde olduğu Anadolu şehirleri hakkında sârih bir mâlumât edinmek mümkündür. Kefe, tabloda yer alan bu şehirler ile mutlak bir şekilde ithâlât ve ihrâcât ilişkisi içindir. Kefe'nin hângi şehirlerle ithâlat , hangileriyle ihrâcat ilişkisi içinde olduğunu kesin olarak ortaya çıkarmak mümkün değildir; zirâ, Karadeniz'in en büyük antreposu olan Kefe'nin doğu- batı ve kuzey - güney ticâretinde bir mihver ve bu istikametlerde gerçekleşen ticâretin dağılım noktası olduğu kesindir. Kefe, doğu- batı ve kuzey istikâmetindeki kendi hinterlandında yetişen ürünleri güneye, yani Anadolu'ya ; Anadolu'nun ticâri ürünlerini ise kendi hinterlandına nakletmektedir.

Tabloda yer alan şehirlerin Kefe ile ne tür bir ticârî münâsebet içinde bulunduklarını anlamak için, bu şehirlerin iktisâdî yapılarını gözönünde bulundurmak gerekir.

Kırım Yarımadasın'da büyük boyutta hubûbat ekimi yapılmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin sağladığı barış ve istikrar ortamında kuzey ve güney arasında kurulmuş bulunan sıkı ve sürekli ticârî ilişkilerin gereği olarak hubûbat trafiği iki yöne doğru işlemektedir. Zaman zaman Kefe'li tüccârlar İstanbul'a buğday taşımakta[633], zaman zaman Güney Karadeniz limanlarından Kefe ve oradan Taman ve Azak'a buğday, un ve pirinç taşınmaktadır.

Azak ve Taman'ın hinterlandı ile berâber Anadolu ve Kırım buğdayına muhtaç olduğu kesindir.[634] Bu iki bölge, hubûbat ihtiyâcının büyük bir kısmını Kırım Yarımadası'ndan temin etmekle berâber, Azak ve Taman kıylarına balık ürünleri, yağ, deri ve kürk almak için gelen Anadolu ve Güney Karadeniz tüccârları, buraların talep ettiği hubûbat ürünlerini taşıyordu. Azak ve Tamanlı tüccârlar için bunun tersi vârittir. Bu bakımdan, Taman ve Azak tüccarlarının balık dışındaki ürünlerinin büyük çapta buğdaydan müteşekkil olmasının tesâdüfî olmadığı kanaatindeyiz. Genellikle kale kethüdâsı, 'azeb ağası ve bunun gibi askerî kişilerden oluşan tüccârlar, Anadolu şehirlerine eğer esir, balık ve yağ ihraç etmiyorsa, bunların hububât ve diğer mâmül mallar ithal ettiğini varsaymak gerekir. Kefe üzerinden balık, yağ ve hayvanî ürünlerle esir ihrâç eden Azak ve Taman'lı tüccârlar, büyük çapta pamuklu kumaşlar, buğday ve un gibi temel ürünleri alıyordu.

6. 1. 2. Hayvanî ürünler

---

[633] Merkez'den Kefe beylerine yazılan hükümlerin pek çoğunun İstanbul'a yağ gönderilmesi ile ilgili olduğu aşağıda ele alınacaktır. Bunun yanında, seyrek de olsa, Kefe beylerinden İstanbul'a Buğday göndermeleri isteniyordu (bkz. Kefe beyine. 4 N. 979 / 20 Ocak 1572 tarihli hüküm, BA, *MD*, X, 213 / 322).

[634] Azak, Kırım buğdayından başka, Kastamonu, Sinop, Trabzon , Ankara gibi şehirlerden tahıl ithal ediyordu. Azak'ın tahıl ithâlatında Sohum'un yerini de unutmamak gerekir (bkz. M. Berindei - G. Veinstein, " *La Tana - Azaq...*", s. 145).

Hayvanî ürünler içinde bilhassa tereyağı , balık , balık yağı ve havyar , Kefe ve mülhâkatının temel ihrâç maddeleridir. Tabloya yansıdığı şekilde, bu ürünler, Taman, Azak ve Balıklağo ile Kırım'ın güney sâhillerinde yer alan diğer küçük limanlardan önce Kefe, sonra Anadolu'ya nakledilıyordu.

Tablo LXXXVIII: 1487- 1490 Yıllarında Kefe'de Hayvanî Ürünler Alanında Ticâret[635]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[636]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Havyar	?	?	Azak,Balıklağo; İtalyanlar, Müslümünlar
Balık yağı	?	?	Kurzuf
Pastırma	200	Kantar	Anadolu
Peynir	150	Tulum	Taman
Tereyağı	750	Sapu	Taman,Azak,Canik

Kefe'nin Azak ve Taman'dan aldığı balık , havyar, peynir ve yağ gibi ürünler ,büyük ihtimalle İstanbul'a nakledilmek üzere Kefe iskelesine ulaşmıştı. Bu bakımdan, bunları Kefe'nin ihrâç ürünleri olarak nitelendirebiliriz. Hayvanî ürünler içinde yağ ve balığın özel bir yeri bulunmaktadır ki, bu husus, kânunnâmelerden derlediğimiz diğer tablolar kanalı ile ayrıca ele alınmıştır. Burada detaya girmiyoruz. Gümrük defterinde havyarın ölçü birimi belirtilmemiştir. Bununla berâber bunun fıçı ve varillerle taşındığı aşağıda görülecektir.

6. 1. 3. Tekstil ürünleri

6. 1. 3. 1. Pamuk ve Pamuk ürünleri

[635] Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 122.
[636] Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir. Meselâ, Kirbâsın bir parçası 100, dülbendin 1 batmanı 150 akçedir.

Kefe'nin Güney Karadeniz ve Anadolu şehirleriyle pamuklu ürünler alanında gerçekleştirdiği ticâret, Tablo LXXXIX'da ele alınmıştır.

Tablo LXXXIX: 1487- 1490 Yıllarında Kefe - Anadolu Arasında Pamuklu Kumaş Ticâreti, Ürünlerin Fiyatları, Tüccârlar ve Memleketleri[637]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[638]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Pamuk	?	?	Kayseri.Bursa.Kastamonu
Müslin (dülbent)	273	Pâre	İran
İplik (rişte)	150 100	Pâre Pâre	İstanbul, Ankara
Kirbâs (pamukdan)	3 3.25	Pâre Pâre	Samsun, Bursa, Ankara Tosya,Merzifon, amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Denizli, Uşak, Gördes
Kirbâs (ketenden)	5	Pâre	Kerpe, Uşak
Kirbâs (kenevirden) [639]	1	Pâre	Ankara, Balıklağo
Çadır(kirbâsdan)	56	Pâre	Merzifon
Yorganlık	50	Pâre	İstanbul, Kastamonu
Yorgan	100	Pâre	Ankara
Döşek yüzü	37.5	Pâre	Kastamonu
Battaniye	20-50	Kat	Ankara,Uşak,Bursa,Konya,İstanbul, Niğde
Battaniye (Bergama)	40	Kat	Bursa, İstanbul, Konya
Makrama	7	Pâre	Sinop
Destar (türban)	50-100	Pâre	?
Mücevveze(türban)	40	Pâre	?
Kündeki	50-100	Kat	Tâtâr
Kündeki (halep)	50	Kat	?

İç Anadolu ve Güney Karadeniz şehirlerinin üretim yapılarında tekstil önemli bir yer tutuyordu. Kaynağımızda tüccârların memleketlerinin genel tedkîki de bu mülâhazalarla paralel bir kanaat hâsıl etmektedir.

Kefe ve bağlı şehirler ile diğer Kuzey Karadeniz memleketlerinin pamuklu kumaş ithalatçısı olduğu görülüyor. Kefe ve civâr şehirlere pamuklu kumaş ihrâç eden en önemli Anadolu şehirleri, İç Anadolu, Ege ve Kuzey Karadeniz bölgelerinde yer alan ve tekstil endüstrisinde Anadolu'un önde gelen şehirleridir. Bunlar arasında İstanbul, Bursa, Amasya, Sinop, Kastamonu ve Kayseri başta gelmektedir.

---

[637] Kaynak: H. inalcık. *The Customs Register of Caffa...*, s. 121.

[638] Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir. Meselâ, Kirbâsın bir parçası 100, dülbendin 1 batmanı 150 akçedir.

[639] Görüldüğü gibi, bir bez türü olan kirbâsın pamuklu başta olmak üzere keten ve kenevirden yapılmış türleri bulunmaktadır.

Kefe ile berâber Kili ve Akkerman limanları Anadolu'dan büyük miktarda pamuklu ithal ediyordu. Diğer tekstil ürünleri ile berâber bu Kuzey Karadeniz limanlarının pamuklu ithâli, kuzey - güney ticâretinin en önemli cephesini teşkil ediyordu. XV ve XVI. yüzyıllarda "Anadolu mamüllerine duyulan bu büyük talep, Anadolu tekstil endüstrisinin gelişmesinde en büyük faktör idi. Tokat, Çorum, Merzifon, Kastamonu, Borlu ve Konya" gibi iller, pamuklu ihrâcında en ileride olan illerdir. "Anadolu, XVIII ve XIX . yüzyıllarda Rus ve batı mâmüllerinin Türk ve Hindistan tekstil ürünleriyle rekâbete başlamasına kadar geçen dönemde imparatorluğun endüstrileşmiş bir bölgesi hâline geldi. Bu döneme kadar, Anadolu pamuk ürünleri, Tokat basmaları, Tokat, Amasya ve Kastamonu bogasisi ve büyük miktarda ucuz pamuklu ürünleri, doğu ve batı Kafkasya'dan Balkanlarda Dobruca'ya kadar uzanan Kırım ve step bölgesindeki büyük talep piyasasını besliyordu.Müslüman nüfusun geleneksel zevki ve fiyatların ucuz oluşu, bu tür Anadolu ürünlerinin pazarlanmasını garanti ediyordu. Kirbâs, bez, astar gibi büyük çapta ithâl edilen basit pamuklu kumaşlar geleneksel kostüm ve mobilya türlerinde kullanılırken, kaftan ve elbiseler kaliteli bogasiden yapılıyordu"[640]

6. 1. 3. 2. Keten ve keten ürünleri

Bu alanda Kefe'nin ithâlat ve ihrâcat bakımından vaziyetini kesin olarak tayin edemiyoruz; zirâ, gerek Kefe'nin kır kesimi, gerekse, Taman - Sohum arası sâhil şeridinin keten üretiminde söz sâhibi olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Keten ve keten ürünleri ticâreti, Tablo XC'da yer almaktadır.

Tablo XC : 1487 - 1490 Yıllarında Keten ve Keten ürünleri Ticâreti[641]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[642]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
İp,halat(resen)	1-3	Pâre	?
Kenevirçe	1	Pâre	Canik,Denizli
Örtü	400	Pâre	?

[640] H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s . 275 .Kefe ve diğer Kuzey Karadeniz limanlarının Anadolu tekstil endüstrisini uyarıcı etkileri hakkında ayrıca bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 360; M. Berindei - G. Venisteni, "*La Tana - Azaq*", s. 148 - 149) . Sevgi Aktüre, Samsun örneğinde Güney Karadeniz limanlarının gerilemeye başlamasını Kırım ve çevresinin kaybı ile irtibatlandırır (bkz. S. Aktüre, "*XVII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehirsel yapının değişme süreci*", s. 124). Kanaatimizce bu genelleştirme son derece isâbetlidir. Kuzey ve Güney Karadeniz limanları arasında üç asırlık bir süreç içinde teşekkül etmiş bulunan arz ve talep dengeleri, Kırım , Kefe ve diğer Kuzey Karadeniz liman kentlerinin kaybı ile bütünüyle yıkılmıştır. Bunun Güney Karadeniz limanlarından başka İç Anadolu endüstrisine vurduğu darbeyi de gözönünde bulundurmak gerekir.

[641] Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 122

[642] Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir.

Çadır(Rus)	65	?	Merzifon

Kefe ve hinterlandı ile ilgili aşağıda yer alacak tablolarda bu mesele ayrıca ele alınmış olup, şimdilik detaya girmiyoruz. Bununla berâber, Amasya'nın Rus yapımı çadır bezi ithâl ettiğini rahatlıkla söylebiliriz. Keten konusunda Anadolu'nun ithâlatçı konumunda olduğu hissediliyor. Ancak, hubûbat konusunda görüldüğü üzere, bu ticâretin çift yönlü olması da mümkündür.

6. 1. 3. 3. İpekli Kumaşlar

XIII. Yüzyılda Suriye'da haçlı devletlerinin teşekkülünü müteâkib Avrupa'da ipek popüler hâle gelmiştir. XIII. yüzyılda Avrupa'da ticârî zihniyet alanında meydana gelen devrim çapında değişikliğin ana sebeplerinden birini bu hâdise teşkil etmektedir. Yönetici sınıf arasında lüks ipek mâmüllerinin revaçta oluşu, ipek ticâretini Avrupa tüccarlarının temel kazanç kaynağı hâline getirmiştir. İpeğin Avrupa'da iyice tanınmasından sonra, evvelâ İtalya'da serpilen endüstri, bütün Avrupa'ya yayıldı. İpek dokumacılığı, Avrupa ekonomilerinin motorü hâline geldi. Başta İtalya olmak üzere bütün Avrupa XIII. yüzyılın sonuna kadar bütün ham ipek ihtiyâcını Çin'den karşılıyordu. Yüzyılın sonunda Moğol İmparatorluğu'ndaki siyâsî kargaşa sonunda Çin'den Avrupa'ya gerçekleşen ham ipek sevkiyatı durmuştur.

Avrupa, Çin'in yerine bu sefer daha kaliteli olan İran ipeğine yöneldi. İran ipeği, Avrupa'ya XIII. yüzyılın sonlarından itibâren Ceneviz vâsıtası ile taşınıyordu. Ceneviz tüccârları, İran ipeğini Tebriz ve Azak'da satın alıyorlardı.[643] Bu dönemde ipek nakliyatının büyük bir kısmı, Hazar Denizi'nin etrâfındaki Gilan, Şamahi ve Karabağ vilâyetlerinde yapılıyordu. Tebriz'le yakın ticârî temasta olan Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır, İran'dan temin ettiği ham ipeği işleme mekanizmalarını kurmuşlardı.[644]

XIV. yüzyıldan itibâren dünyâ ticâret yollarında meydana gelen değişmeler, Tebriz - Anadolu- Avrupa hattını birinci plana getirdi. Tebriz, Yakındoğu ve Ortadoğu'nun bütün ticâret merkezlerini geride bırakarak Asya ticâretinin merkezi hâline geldi. Tebriz'den başlayan ticâret yolu, Erzincan - Sivas - Konya'ya ulaştıktan sonra Denizli - Antalya târikiyle limanlara ulaşıyordu. [645]

Cenevizlilerin 1340 - 1341 yıllarında Tebriz'den tardedilmesi ve Kefe'nin 1343'de Altınordu hükümdârı Canibek tarafından muhâsara edilmesinden itibâren Ceneviz tüccârları Trabzon - İstanbul(Pera) yolunu kullanmaya başladılar.

---

[643] Bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 218.
[644] Bu teşhis, Tablo'da yer alan şehir isimleri gözönünde bulundurulduğunda oldukça isâbetli gözüküyor; zirâ, XV. Yüzyılın sonlarında Kefe'ye ipekli kumaş ihrâç eden başlıca Anadolu şehirlerinin bunlar olduğu gözden kaçmıyor.
[645] H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 219.

Cenevizlilerin Tebriz'den tamâmen dışlanmasından sonra Hazar denizi , Astarhan- Azak (Tana) güzergâhı büyük önem kazandı. XIV. yüzyılın ortalarından itibâren Ceneviz ipek ihtiyâcının hemen hemen tamâmını Azak ve Kefe yoluyla sağladı. Bu dönemde Kefe, Avrupa'nın Asya'dan temin ettiği ipeğin ihrâç kapısı olmaktan öteye geçerek kendi ipek endüstrisini kurdu.[646] "Şirvan, Gilan ve Mazandaran ipeği deniz yoluyla direkt Astarhan'a ulaşıyor, sonra Volga nehri târikiyle Saray'a veya kervanlarla Azak'a gidiyordu." Azak ve Kefe'nin bu refâhı, Timur'un 1395'de Astarhan, Saray ve Azak gibi büyük ticâret merkezlerini sistemli bir şekilde tahrib etmesine kadar sürdü. Bu darbeden sonra toparlanamayan Altın Ordu , tam bir siyâsî fetret içine düşünce, Asya - Avrupa yolu, güzergâhını tekrar Tebriz - Anadolu üzerine çevirdi. "Astarhan - Azak yolunun 1520'lere kadar devâm ettiğini gösteren emâreler mevcutsa da, Timur'un Altın Ordu'ya vurduğu darbeden sonra bu yol önemini yitirdi."[647]

Kuzey Karadeniz yolunun devreden çıkmasından sonra , Bursa ipek ticâretinin merkezi hâline gelecektir. XIV. yüzyılın ortalarından itibâren ticâret merkezi olma yolunda büyük mesâafe katetmiş olan Bursa, Osmanlı imparatorluğu'nun Anadolu üzerinde kurmuş bulunduğu siyâsî istikrardan da istifâde ederek Asya - Avrupa ticâretinin merkezi hâline gelmiştir. [648]

Yakındoğu üzerinden Bursa'ya ve İstanbul'a ulaşan ipeğin büyük bir kısmı, " bu şehirlerden tekrar Balkan ülkeleri ve Kili, Akkerman ve Kefe vâsıtası ile kuzey ülkelerine ihrâç edildi. [649]

İpek endüstrisi ve ticâretinin tarihi gelişimi ve Kefe'nin bu açıdan konumu hakkında bu kısa mâlumattan sonra tabloyu inceleyelim ve Kefe gümrük defterinin verilerini tahlil edelim.

Tablo XCI : 1487 - 1490 Yıllarında Kefe' de İpek ve İpekli Kumaş Ticâreti[650]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[651]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Kesâ 'î (seccade)	650-750	Kat	Amasya,Ankara
Alaca (Şiraz,Halep)	40-60	Kat	Ankara,İstanbul,Sinop,Konya,Bursa ,Gümüş; Tâtâr
Futa (peştamal)	20	Kat	Bursa,İstanbul

646 XVI. yüzyılda Tebriz'de görülen ipekli kumaşlar arasında Kefe altın işleme türleri de yer alıyordu. Bunların, Venedikli tüccârlar tarafından taşındığı biliniyor (bkz. M. Berindei - G. Veinstein, "*La Tana - Azaq*", s. 148.

647 H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 222.

648 H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 223.

649 H. İnalcık, "*The Otoman economic mind and aspects of the Ottoman economy*", *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy Collected Studies*, London 1978, X, s. 212 (Pek çok makâlenin yer aldığı eser, "Conquest , Organisation and Economy" şeklinde kısaltılmıştır) .

650 Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa....* s. 123.

651 Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir. Meselâ, "kesâî 'i" nin 1 "kat" ı, 650 - 750 akçe arasında değişmektedir.

Futa (Yezd)	39	Kat	? (Yahudi)
İşlemeli kaftan	250-500	Pâre	Amasya
Altın işlemeli kaftan	200	Kat	?
Müsta 'mel kaftan	38 (ortalama fiyat)	Parça	Bursa. Ankara
İbrişim (ham ipek)	150 50	Lidre Çaryek	Trabzon; Gürcüler
Sâde Kemhâ	500	Tâk	Amasya.İstanbul.Kefe;Yahudiler
İşlemeli Kemhâ	400-1000	Tâk	? ; Yahudiler
Ermeni işlemesi	850	Kat	Kefe
Amasya altın işlemesi	600-700	Kat	Amasya
Kenterî işleme	500	Kat	?
Dârâyî işleme	300-400	Pâre	?
Pişûrî işleme	300-350	Pâre	Bursa,Amasya,İstanbul,Kefe;Yahudiler
Basit kadife	350-500	Tâk	Kastamonu, Amasya, İstanbul, Kefe; Yahudiler
Müzehheb kadife	500-2000	Kat	Amasya
Münakkak kadife	1400	Kat	Amasya
Vâle	1400	Top	?
Moton(Halep), Bursa, Yezd	374	Kat	Bursa,Gördes,İloşo;Tatarlar
Atlas	400-1000	Tâk	Amasya;Tâtâr
Tâfta (dühezârî)	1250	Top	

İpek ticâretinin yukarıda özetlenen tarihi gelişim süreci dikkate alındığında, XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarında ipek ticâretinde Kefe'nin bağlantıları net bir şekilde ortaya çıkıyor. Yukarıda, Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin , Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinin ham ipek işleme mekanizmalarını kurdukları ifâde edilmişti. Dikkat edilirse, Diyarbakır ve Mardin hâriç, Kefe'ye ipekli ihrâç eden iller arasında en çok bunlar yer almaktadır. Diğer yandan, Ankara, Sinop, Konya, Kastamonu ve tablo'da yer alan diğer Anadolu şehirlerinin kendi ipek işleme mekanizmalarını kurmuş oldukları hakkında kesin mâlumat sâhibi değiliz. Şimdilik, Kefe açısından rahatlıkla söyleyebileceğimiz bir tespit şudur: Kefe, Başta Bursa, İstanbul , Ankara ve Amasya olmak üzere pek çok Anadolu şehrinden ipekli kumaş ithâl ediyordu.

Tabloda yer alması bakımından isimlerini zikretmeğe gerek duymadığımız pek çok ipekli türünü ithâl eden Kefe'nin bunları Kuzey ülkelerine ihrâç ettiğinden şüphe etmiyoruz.[652] Görüldüğü gibi, Azak - Astarhan yolunun önemini kaybetmesi ve ipek ticâretinin Anadolu 'ya yönelmesine rağmen, Kefe'nin ipekli ticâretinde transit bir üs olma konumu hiç değişmemiştir. Kefe'nin, gerek kendi gerekse kuzey ülkelerinin ihtiyâçlarını temin etmedeki rolü aynı kalmıştır. Aslında İpek ticâreti ve diğer alanlardaki nakliyenin Anadolu'ya kayması, Anadolu şehirlerini geliştirmiş ve Kefe'yi Anadolu'ya kaçınılmaz şekilde muhtaç hale getirmiştir. Bu zaruret, Kefe'nin Sinop, Kastamonu, Trabzon gibi Güney Karadeniz ; Ankara, Amasya, Konya, Merzifon,

[652] XV. Asırdan itibâren. bursa pazarına ulaşan ipeklilerin . Akkerman - Eflâk- Boğdan- Lwow târikiyle Lehistan, Kefe târikiyle Rusya'ya ulaşması hakkında bkz. H. inalcık, " *Bursa I, XV. Asır sanâyî ve ticâret tarihine dâir vesikalar*", Toplum ve Ekonomi..., s. 205

Kayseri gibi İç Anadolu; Bursa gibi Marmara bölgesi şehirlerine kopmaz bağlarla bağlanmasını sağlamıştır. Kefe'nin Kuzey memleketleri ile kurmuş bulunduğu ticârî ilişkiler, böylece Anadolu ile bir bütün teşkil edecek şekilde gelişmiştir. Osmanlı ticâri haritasının tahlilinde Anadolu- Güney Karadeniz - Kuzey Karadeniz ve Kuzey ülkeleri arasında kurulmuş bulunan bu ticâri ağların büyük bir önem taşıdığı kesindir.[653]

Kefe'nin Anadolu şehirleri ile ipek ticâreti bakımından kurmuş olduğu bu ilişki yanında, kendi ipek endüstrisini kurmuş olduğundan da bahsetmek gerekir. Yukarıda ifâde edildiği üzere, Kefe , daha XIV. yüzyılın ortalarında kendi ipek endüstrisini kurmuştu. Timur'un Kırım Yarımadası'na vurmuş olduğu büyük darbenin bu endüstriyi yok etmediğinden emin bulunuyoruz. Tât İli'nin kır kesimi hakkında tahrir defterinin verilerinin tahlilinde görüldüğü üzere, bu bölgenin köylerinde ipek üretimi yer almakta idi. Bundan başka, şehir gelirleri bahsinde , Kefe mukâtaasının önemli gelir kalemlerinden birisinin , "Tamga - ı Çuka, bogasi ve harir" olduğu görülmüştü. Kefe mukâtaasına bağlı bu gelir kaleminin, kır kesiminde yetiştirilen ham ipeğin işlenerek satışa hazır hâle getirilmesine dayandığı, şehir gelirleri bahsinde ifâde edilmişti. Bunlar, Kefe'nin kendi ipek işleme endüstrisini devâm ettirdiğini kesin şekilde göstermektedir. Bununla berâber, Kefe'nin milletlerarası ticâretteki transit üs olma konumu, her bakımdan olduğu gibi, onu ipekte de Anadolu'ya muhtaç hâle getirmektedir. Kefe'nin kendi üretim kapasitesi ile Kuzey Karadeniz ve Rusya'yı doyurması mümkün değildir.

6. 1. 3. 4. Yünlüler

Kefe iskelesine giren yünlüler , fiyatları ve yünlü ticâreti ile ilgili tüccârların memleketleri Tablo XCII'de görülmektedir.

Tablo XCII: 1487- 1490 Yıllarında Kefe'da Yünlü Ticâreti, Fiyatlar ve Tüccârların Memleketleri[654]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[655]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Çuka (dolama)	200	Kat	İstanbul

[653] Nitekim, XVIII. Yüzyıl Karadeniz ticâretini inceleyen Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticârî bölgeleri arasında Karadeniz ekonomi ünitesinin önemli bir yer tuttuğunu ifâde eder. Karadeniz Ekonomi Ünitesi, Kuzey Karadeniz , İç Anadolu ve Güney Karadeniz şehirlerini içine alır (bkz. Daniel Panzac, "*International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the XVIII th Century*", International Journal of Middle East Studies, XXIV, (May 1992) , s. 19.

[654] Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 124.

[655] Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir.

Sof	80-100-180-255	Kat	Kastamonu,Ankara,Bursa,Sinop, Küre.İloşo: Tâtâr
Dervazi sof	95 -122	Kat	İstanbul, Merzifon
Muhalles	333	Kat	Konya
Halı	20-50-150	Pâre	Konya,Uşak,Gördes,Ankara, Bursa, Kefe
Keçe (nemed)	?	Pâre	Sinop, İstanbul, Bursa
Aba	20	Pâre	İstanbul,Sinop,Taşköprü
Kuşak.kemer-bend	40- 50	Pâre	İstanbul,Sinop,Konya
Çağşır	25	İstanbul	

Yün, bozkırlı toplulukların ürettiği ve yerleşik toplumların büyük çapta ihtiyaç duyduğu madde idi. Anadolu, günümüze kadar devam eden yaylak - kışlak hayatının yaşadığı bir yer olarak yün bakımından en zengin yerlerden birisi idi. Hayvancılık temeline dayalı yün ve deri ihrâcı, Anadolu'dan Balkanlar ve Avrupa'ya ihrâç edilen temel ürün idi.[656] Tiftik ve sof ihrâcında Ankara ve Tosya başta geliyordu.[657] Aynı şekilde, Kırım , Azak ve Taman hinterlandı da yün bakımından oldukça zengin potansiyele sâhiptir. Bu bakımdan, Kefe gümrüğüne giren yünlülerin geliş ve gidiş yönünü kesin olarak belirlemek zordur. Bununla berâber, artık karmaşık ağlarla kenetlenmiş bulunun kuzey - güney ticâretinin mutlak şekilde ihtiyaç duyduğu ürünlerle kayıtlı bulunması sözkonusu değildir. Bu ticârette büyük çapta bir trampa olgusunun mevcudiyeti dikkate alınmalıdır. Bir tüccâr, Kırım veya Kefe'den alacağı ürünler karşısında kendi bölgesinin ürünlerini verirken, bunları alacak olan tüccârın aynı şekilde Balkanlar ve Avrupa'ya ihrâç etmesi sözkonusudur.

6.1. 4. Deri ve Kürkler

XV ve XVI. yüzyıllarda Rusya'dan Osmanlı İmpiratorluğu'na yapılan ihrâcatın büyük kısmı nadîde kürklerden meydana geliyordu. Ruslar, kürk ticâretini tekellerinde tutuyorlardı. Osmanlı Devleti, sarayın ihtiyaçlarında kullanacağı kürkler hususunda Rusya'ya bağımlı idi. Osmanlı sultanları , büyük miktarda para ile Moskova'ya hassa tâcirleri[658] gönderiyordu. Bu bölge Nogay ve kossak saldırılarına mâruz olduğu için, tüccârların güvenliği büyük ehemmiyet taşıyordu.[659]Bu ilişkilerde en önemli rolü, Kefe ve Azak oynuyordu. [660]

---

[656] H.İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 39.

[657] H.İnalcık, *The Ottoman empire*, s. 275.

[658] Kıymetli malların ithâl ve ihrâç faaliyetlerinde hassa tâcirlerinin rolü önemlidir. Bunlar, saray için alış veriş yapmak üzere sultan tarafından yurt dışına gönderilen hususi tüccârlardır. Hassa tâcirlerinin faaliyet alanı yalnız sarayla sınırlı olmayıp, Kırım hanları, Osmanlı bürokrasisinin yüksek kademeleri tarafından da kullanılıyorlardı. Bunlar arasında gayr - i müslimler de bulunuyordu. "Hassa tâcirleri, gerek Venedik 'de lüks malların, gerekse Moskova'da kürk alımında sık sık devrede idiler" (bkz. S. Faroqhi, "*Textile production in Rumeli anda the Arab Provinces : geographical distribution and internal trade (1560 - 1650)*", s. 79.

[659] 1564 tarihlerinde sarayın ihtiyaçlarını temin maksadıyle Rusya'ya giden hir hassa tâciri soyulmuştur. Bu hâdise ile ilgili olarak aynı tarihte Devlet Giray ve Moskof Kralı Yuvan'a iki

Kefe kanalı ile kuzey ülkeleri arasında kürk ticâretinin hangi ürünleri ihtivâ ettiği, bu ürünlerin hangi Anadolu şehirlerini ilgilendirdiği Tablo XCIII'de görülmektedir.

Tablo XCIII: 1487- 1490 Yıllarında Deri ve Kürk Ticâreti[661]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[662]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Sansar derisi	5	Pâre	Niğde
Kunduz derisi	100	Pâre	?
Zerdava derisi	20-30	Pâre	?
Koyun derisi	5-12	Pâre	Şamâhî
Oğlak derisi	8.8	Pâre	Yahudi
At derisi	30	Pâre	Sinop
Manda (mişgâv)derisi	13-50	Pâre	İstanbul.Trabzon.Merzifon
Deri.post	67	Pâre	?
Kösele(sağrı)	40	Pâre	Sinop:Yahudi
Sahtiyan(kösele.)	12.5-28	Pâre	Taşköprü.Kastamonu.Gördes
Meşin	4.6.8.10	Pâre	Taşköprü.Kastamonu.İnebolu.Sinop .Ankara.İstanbul
Bulgârî	?	Pâre	Şamâhi
Pabuç.paşmak	20-25	Pâre	Kastamonu.Küre.Sinop
Nakışlı eğer(zîn-i mü-zehheb)	?	aded	?

Kefe'nin kuzey hinterlandı ile kurmuş bulunduğu en önemli ticârî bağlantıdan birisi de deri ve kürk ticâretidir.[663] Tilki, sansar, kunduz, zerdava, koyun ve büyükbaş hayvan derisi Kefe'nin en önemli ithâl ve ihrâç ürünüdür.Bu ürünler

nâme - i hümâyûn gönderilmiştir. Sözkonusu nâmelerde. Rusya'ya saray ihtiyaçlarını temin için gönderilen bir tâcirin Leh hudûdunda fetret olması nedeni ile Kırım cânibinden dönüş yapmak zorunda kaldığı, Kefe'ye varmak üzere hareket hâlinde iken Rusya'da bir şehirde çıkan kargaşa ortamında mallarının yağmalandığı belirtilmekte ve bu tüccârın mallarının tazmin edilerek sâlimen İstanbul'a dönüşünün sağlanması istenmektedir (bkz. Kırım hânı Devlet Giray'a , 24 Ra. 972 / 30 Ekim 1564 tarihli nâme - i hümâyûn, BA, *MD*, VI. 148 / 317; Moskof kralına aynı tarihli nâme - i hümâyûn, *Aynı cilt*, 148 / 318) .

660 H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 283.

661 Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 122- 123.

662 Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir. Meselâ. 1 pâre sansar derisi 5 akçedir.

663 Karadiniz'in kuzeyi boyunca uzanan step bölgesi, Moskova. Gürcistan ve Kırım'dan Kefe'ye yapılan deri, meşin, post, keten ve nedîde kürk nakliyatı hakkında bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 281.

Kefe'ye büyük çapta Orta İdil boyu ve Rusya içlerinden gelmektedir.[664] Kefe, büyük çapta ham olarak aldığı bu ürünleri İstanbul ve diğer Anadolu şehirlerine ihrâç etmektedir.[665] Kefe'de deri işleme endüstrisinin gelişmiş düzeyde olduğunu düşünüyoruz.Bulgârî deri[666],sahtiyân[667] tesmiye edilen meşin[668] veya kösele, kanaatimizce Sinop, Ankara ve İstanbullu tüccârlar vâsıtası ile Kefe'den ithâl edilerek başta İstanbul olmak üzere diğer Anadolu şehirlerine naklediliyordu. Kefe'ye deri temin eden önemli yerlerden birisi de Şamahi'dir. Derinin Kuzey memleketlerinden İstanbul ve Anadolu istikametine diğer önemli ihraç kapısı Azak idi.[669] Deri ticâretinde Güney Karadeniz ve İç anadolu şehirlerinin büyük çapta yer aldığı görülmektedir. Bu şehirlerin Kefe gümrüğünde isim olarak ortaya çıkması; gemi sâhiplerinin , kaptanların veyahut tuccârların bu şehirlere âit olması ile ilgilidir ki, hangi vesileyle olursa olsun, sözkonusu şehirlerin ticârî faaliyetlerine ışık tutmaktadır.

6. 1. 5. Baharat, Boya ve Şeker

1487- 1490 yıllarında Kefe iskelesine gelen boya, şap ve şeker ürünleri, Tablo XCIV'de yer almaktadır.

Tablo XCIV: 1487- 1490 Yıllarında Baharat, Boya, Şap, Şeker Ticâreti[670]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[671]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Boya	400	Kantar	Kastamonu,Merzifon;Rumlar,Yahu-diler

[664]Orta İdil boyundaki ormanlarda sansar, samur, tilki, kunduz, su samuru ve sincap gibi hayvanlar bol miktarda bulunuyordu. Bu " ormanlak sahada ve nehir boylarında yaşayan Çirmiş, Ar ve Çuvaşların başlıca meşgâlelerini avcılık teşkil etmekte idi ." yerli tüccârlar köy köy dolaşarak bunları topluyor ve Kazan'da kurulan pazarlara getiriyordu. Bu şekilde Kazan'a ulaşan deri ve kürk ürünleri, aracı tüccârlar kanalı ile Azak ve Kefe'ye ve oradan İstanbul ve Anadolu şehirlerine naklediliyordu (bkz. A. Nimet Kurat, "*Kazan Hanlığı*", AÜDTVFD, XII / 3-4 (Aralık 1954)'den *Ayrı basım*, İstanbul 1954, s. 242.

[665] Vergi kısmında ele alındığı üzere Kefe'de müstakil olarak "gön rüsûmu" kânunnâmesi bulunmaktadır. Diğer faktörlerle beraber düşündüğünde ,bunu Kefe'nin dericilikte önemli bir merkez olduğu şeklinde yorumluyoruz. H. inalcık, Kefe genelinde tabakalanmak üzere büyük çapta derinin toplandığı görüşündedir (bkz. *The Customs Register of Caffa*...,s. 139).

[666] Bulgari, güzel kokan, limonî renkte bir deri idi. Boyama sonucu elde edilen kırmızı, al, gülhârî , narenci ve erguvânî renkleri mevcut idi (bkz.S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 199). Bulgârînin halis deri olduğu hakkında bkz. H. İnalcık, "*Bursa and the Commerce of the Levant*", *Conquest, Organisation and Economy*..., XI, s. 140).

[667] Sahtiyan, kaliteli kösele idi. Pahalı ayakkabılar genellikle sahtiyandan yapılırdı. Osmanlı sarayı yalnız sahtiyan türünden ayakkabılar giyerdi (bkz. S. Faroghi, *Aynı eser*, s. 199).

[668] Meşin, sahtiyana göre daha ucuz bir deri türü idi (bkz. S. Faroqhi, *Aynı eser*, s. 199).

[669] Azak'ın deri ihracındaki yeri hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein, "*La Tana - Azaq*...", s. 151.

[670] Kaynak: H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa*..., s. 123- 124.

[671] Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir. Meselâ, boyanın 1 kantarı 400 akçedir.

Kırmızı boya(surh)	58-83	Batman	Merzifon.Ankara.Bursa
Şap	100 500	Kantar Çuval	?
Afyon.haşhaş	200	Tây	Beyşehri
Mazı	50	Batman	Merzifon.Kastamonu
Şeker	2000	Kantar	Ankara, Kayseri
Bal	148 800 1000	Tulum Kantar Varil	Trabzon.İstanbul.Kayseri;İtalyan
Balmumu	1000	Kantar	Bursa, İstanbul; Rum.İtalyan
Günlük	875	Kantar	Bursa
Biber (fülfül)	260 250	Kıyye Men	İstanbul
Çivid	900 1200	Men	Rumlar.Tâtârlar
Kına	1200 1000-1100 370-500 50-114	Tây Tây Kantar Batman	İstanbul.Küre;Ermeniler

Yukarıda görüldüğü üzere, XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu tekstil endüstrisi doruk seviyesine çıkmıştır.Tekstilin yan ürünü olan her türlü boya maddesinin Anadolu'da üretildiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Meselâ Ege bölgesi, deri tabakalamada kullanılan "mazı" nın yanısıra meşe palamudu kabuklarından "tanen" denen ve aynı fonksiyona sâhip bir madde üretiyordu.[672]

Kefe'nin aynı zamanda bogasi, kirbâs , ipek , çuka ve kemhâ üreticisi olduğu sık sık ifâde edildi.[673] Bu bakımdan, bilhassa boya ve şap bakımından Anadolu'ya muhtaçtır. Tabloda yer alan boya, şap ve baharat gibi ürünlerde Kefe'nin ithâlatçı durumda olduğunu düşünüyoruz.Kefe'ye boya, şap ve baharat ihrâç eden önemli Anadolu şehirleri, yine İstanbul ve diğer İç Anadolu şehirleridir. Bursa'nın bu açıdan önde geldiği görülüyor.

Baharat bakımından Kefe ithâlâtçı olmakla berâber, aynı zamanda ihrâcatçı konumdadır. Astarhan üzerinden Kefe'ye ipek ve baharat ürünlerinin ulaştığı bilinen bir gerçektir. Bu yol XVI. yüzyılda gerileme göstermekle berâber tamamen ortadan kalkması sözkonusu değildir. Hindistan'dan Mâverâünnehr, Harezm, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Astarhan Kanalı ile Azak ve oradan Kefe'ye ulaşan ticâri bağlantıların baharat ve boya ürünlerini de ihtivâ ettiği bilinmektedir. İşte, XVI. yüzyılda Kefe Asya'dan aldığı baharat ürünlerini Anadolu'ya sevkederken,

[672] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 196.
[673] Tât İli Bölgesinin kır kesiminde ipek üretiminin yer aldığı , tahrir defterlerinin verileriyle tespit edilmişti. Bu üretimin Kefe'yi beslediğini düşünüyoruz.

Anadolu'dan boya ürünleri alıcısı durumundadır. Bu ürünlerin Türk, Rum, İtalyan, Ermeni ve diğer milletlere âit tüccârlar tarafından taşındığı görülmektedir.

6. 1. 6. Mâden ve mâden ürünleri

Mâden ürünleri stratejik mallar kategorisine girmeleri bakımından özel statüye dâhildir. Bilhassa silah ihrâcı kesinlikle yasaktır.[674]

Kefe kanalı ile Anadolu'ya giden ve Anadolu'dan Kefe'ye ihrâç edilen mâden ve mâden ürünleri Tablo XCV'de görülmektedir.

Tablo XCV: 1487- 1490 yılarında Kefe İskelesine gelen Mâden ve Mâden Ürünleri[675]

Ürün	Fiyat (akçe)	Ölçü[676]	İthâlât ve ihrâcâtçı tüccârın memleketi
Mismar (çivi)	50 666	Kantar Sepet	Kefe
Bakır	1250-1357 162	Kantar Men[677]	Küre.Sinop
Kazgan	100	Pâre	Küre
Kalay	1500 20	Kantar Nugi[678]	İstanbul
Hırdavat	?	?	Sinop.İstanbul. Tâtâr
Eflâk bıçağı (kârd -ı Eflâk)	0.6-2	Aded	İstanbul.Bursa
Kılıç	174-400	Aded	Konya.Beyşehri.Kırım

674 "Osmanlı topraklarından Abazalara silâh satışının önlenmesi için ilke olarak serbestçe satılan tuz gibi malların satışına bile izin vermeme eğilimindeydi." (S. Faroqhi, *Aynı eser*, s. 108). Mühimme kayıtlarının ortaya koyduğu gerçekler, yasakların daha sert olduğunu gösteriyor. Yasaklı madde, yalnız silâh değildi. Tuz ve meşin, deri ve bunun gibi mallar da yasak idi. Abaza ve Migrel vilâyetleri ile ticâret yapan tüccârlar, bu yasağı türlü şekillerde delmeye çalışıyorlardı. Bunlardan en yaygını.Trabzon'dan Kefe 'ye götürülmek için alınan tuz, meşin ve silâhların , Abaza ve Migrel vilâyetlerine götürülmesi idi. Merkez, Trabzon beyine gönderdiği hükümlerle, Kefe beyinin temessükü olmadan Trabzon'dan hiç bir malın Kefe'ye gönderilmemesi emrediliyordu (bkz. Trabzon beyine , 12 Ra. 985 / 29 Haziran 1577 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXXIII, 87 / 180; Trabzon beyine, 17 M. 986 / 26 Mart 1578 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXXIV, 40 / 83). Aynı tarihlerde Kefe beyine gönderilen hükümlerden anlaşıldığına göre, bu yasağa rağmen Abaza, Migrel ve Dadyan ülkelerine kaçak mal götürülmesi yalnız Trabzon vâsıtası ile olmuyordu. Samsun, Sinop ve Batum limanları da bu kaçakçılıkda kullanılıyordu.Kefe beyi bu konuda sert bir şekilde uyarılmış, bunun önlenmesi için gerekli tedbirleri almaması durumunda "mesul" tutulacağı hatırlatılmıştır (bkz. Kefe beyine , 4 Z. 984 / 2 Mart 1577 tarihli hüküm,BA, *MD*, XXIX, 215/ 498; 18 S. 985 / 7 Mayıs 1577 tarihli hüküm, BA, *MD*,XXX, 165 / 387).

675 Kaynak, H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 122.

676 Her ürünün fiyatı, 1 ölçü başına hesap edilmiştir.

677 Bakırda 1 men, kantarın 1/8.7 veya 1/7.71'i etmektedir.

678 Kalayda, 1 nugi, kantarın 1/75 'i etmektedir.

Kefe ile Abaza bölgesi arasında cereyan eden ticârette abazaların en çok talep ettiği madde silâh, tüfek , yay, ve savaş bıçakları idi.[679] Mismâr, bakır, kazgan, kalay hırdavat gibi ürünlerin başta Küre ve Sinop üzerinden Kefe'ye ihrâc edildiği görülüyor. Eflâk bıçakları, herhalde Kefe üzerinden İstanbul ve Bursa'ya geliyordu. Kılıç ise Kırım Hanlığı'nın ihtiyaç duyduğu bir silahtı. Osmanlı merkezinin bilgisi dâhilinde Kırım'a ihrâç ediliyordu.

6. 2. Kefe'nin Doğu- Batı Hinterlandı ile Ticâreti

Kefe'nin doğu - batı hinterlandı ile Tuna'dan Astarhan'a kadar uzanan , Kuzey - doğu'da Kafkasya'ı ihtivâ edecek şekilde güneye sarkan geniş bir alanı kastediyoruz. Bu uzak hinterland içinde mihver denebilecek bölgeler, Kırım Yarımadası'ndan Azak ve Taman'a kadar uzanan sâhil kesimidir.Burası Kefe'nin yakın hinterlandını teşkil eder. Uzak ve yakın hinterland, bir biri ile çok yakın münâsebettedir. Bunlar, aşağıda divân kayıtları ve kânunnâmelere yansıdığı kadarıyle izâh edilmiştir.

Kırım Yarımadası ile Azak ve Taman çevresini içine alan bölgeler, sâdece ticârî ve iktisâdî bağlarla değil, hukûkî ve içtimâî bakımlardan da büyük çapta entegre olmuştur. Kırım kadı sicillerinin elimize geçen çok az nümûnelerinde bile bunu müşâhade edebiliyoruz. Sözkonusu sicillere göre, Kefe'de oturan ve ticâretle iştigal eden tüccârlar, gerekli gördüklerinde hukûkî muamelelerde Kırım Hanlığı'na tâbi kadılara başvurabiliyor, problemlerini bunlarla çözebiliyordu. Şüphesiz, aynı şey, Kırımlı tüccârlar için de geçerli olup, onlar da Kefe kadılarına başvurabiliyordu.[680] Sözkonusu belgeler, Kırım Hanlığı sahası ile Kefe sancak ve eyâleti dâhilinde yaşayan nüfus arasında çok yakın bir ticârî münasebetin mevcut bulunduğu, bu ticâretin borç alış verişinden ticârî ortaklığa kadar uzandığını göstermektedir. Bu ticârî ilişkilerde askerî sınıfın büyük çapta yer aldığı görülüyor.[681]

Aşağıdaki tabloda büyük çapta Kefe'nin yakın hinterlandında cereyan eden ticârî ilişkiler yer almaktadır. Bununla berâber, yukarıda gümrük defterinin

---

[679] S. Faroqhi, *Aynı eser*, s. 108.

[680] Bkz. H. İnalcık, "*Kırım Hanlığı kadı sicilleri bulundu*" , Belleten, LX / 227 (Ankara 1996). Belge VI, s. 177, Belge XI, s. 180,Belge XIII, s. 182.

[681] Bu tür ilişkiler ve ortaklıklar için bkz. H. İnalcık, "*Aynı makâle*", Belge XI. s. 180, Belge XIII. s. 182.

verilerinde müşâhade edilen Anadolu - Kefe ticâretindeki canlılığın kânunnâmelere de yansıdığı görülmektedir.

Tablo XCVI: Kefe ve Kazalarının İthal ve İhrâç Ürünleri

Ürünün Çıkış Yeri	Varış Yeri	Ürünün Türü	Kaynak
HUBÛBÂT			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Buğday, arpa, darı, un	BA. TD. 214.Bâb-ı Tâtâran kânunnâmesi. s. 1- 2
Samsun ve diğer Karadeniz vilâyetleri	Kefe	Pirinç	Aynı defter, Kefe ihtisâb kânunnâmesi .s.1
CANLI HAYVAN			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Büyük baş hayvan[682]	Aynı defter,Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesi, s.1-2
Tâtâr diyârı	Kerş	Büyük baş hayvan	Aynı defter,Kerş kânunnâmesi.s. 5
Kerş	Çerkes illeri	Büyük baş hayvan	Aynı defter,kerş kânunnâmesi.s.5
Kerş	Taman	Büyük baş hayvan	Aynı defter,Taman kânunnâmesi. s. 6
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Küçük baş hayvan[683]	Aynı defter, Bâb- ı Tâtârânkânunnâmesi. s. 1-2
Tâtâr diyârı	Azak	Küçük baş hayvan	Aynı defter, Azak bâd-ı hevâ kânunâmesi.s.8
Kerş	Azak	Küçük baş hayvan	Aynı defter, Kerş kânunnâmesi.s.5
Kerş	Taman	Küçük baş hayvan	Aynı defter,Kerş kânunnâmesi.s. 5
Kerş	Kefe	Togi balığı	Aynı defter, Kefe ihtisâb kânunnâmesi. s. 1
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Togi balığı	Aynı defter,Bâb-ı Tâtârân kânunnâmesi.s.1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Tâze balık	Aynı defter,Bâb-ı Tâtârân kânunnâmesi.s.1-2
Tât İli	Kefe	Tâze balık	Aynı defter, kefe ihtisâb kânunnâmesi. s. 1
Koba	Kefe	Tâze balık	Aynı defter,Koba kânunnâmesi.s. 6
Kerş	Kefe	Tâze balık	Aynı defter, Kefe iskele ve gümrük kânunâmesi. s. 3
HAYVANÎ ÜRÜNLER			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Yağ	Aynı defter, Bâb-ı Tâtârân kânunnâmesi.s.1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Peynir	Aynı defter, Bâb-ı Tâtârân kânunnâmesi.s.1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Tâtâr balı	Aynı defter,Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesi. s. 1-2

682 Büyük baş hayvanlar arasında genellikle öküz,inek ve at yer almaktadır.
683 Küçük baş hayvanlar arasında koyun ve kuzu yer almaktadır.

Çerkes illeri	Taman	Bal (asel)	Aynı defter, Taman kâ-nunâmesi.s.6
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Kuru balık	Aynı defter.Bâb - ı Tâtâ-rân kânunnâmesi. s. 1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Havyar	Aynı defter, Bâb -ı Tâtâ-ran kânunnâmesi.s. 1-2
Koba	Kefe	Havyar	Aynı defter, Koba kân-nunnâmesi.s.6
Çerkes illeri	Taman	Havyar	Aynı defter.Taman kâ-nunnâmesi.s.6
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Araki	Aynı defter, Bâb-ı Tâtâ-rân kânunnâmesi.s. 1-2
Trabzon	Kefe	Araki	Aynı defter, Tûte-i cem-ri kânunnâmesi.s.2
YAŞ VE KURU MEYVE			
Tât İli	Kefe	Tâze meyve	Aynı defter, Kefe ihtisâb kânunnâmesi.s.1
Öte yaka	Kefe	Tâze meyve	Aynı defter, Kefe ihtisâb kânunnâmesi.s.1
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Kavun,karpuz,hıyar, kabak	Aynı defter.Kefe ihtisâb kânunnâmesi.s.1
HAMR (MÜSKİRÂT)			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Hamr	Aynı defter, Bâb-ı Tâtâ-rân kânunnâmesi. s.1-2
Trabzon	Kerş	Hamr	Aynı defter, Kerş kânun-nâmesi.s. 5
Kerş	Taman	Hamr	Aynı defter, Kerş kânun-nâmesi.s.5
Kerş	Koba	Hamr	Aynı defter.Koba kânun-nâmesi.s. 6
TUZ.KİL.DİĞER			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Tuz	Aynı defter.bâb-ı Tâtâ-rân kânunnâmesi.s.1-2
Kefe	Azak	Tuz	Aynı defter, Azak kâ-nunnâmesi.s.7
Sarugirman	Azak	Tuz	Aynı defter.Azak kâ-nunnâmesi.s. 7
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Külek (sabuncutaşı)	Aynı defter,Bâb -ı Tâtâ-rân kânunnâmesi.s.1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetlerden	Kefe	Kil	Aynı Defter, Bâb-ı Tâtâ-rân Kânunnâmesi.s. 1-2
TEKSTİL			
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Kumaş	Aynı defter, Bâb - ı Tâtârân kânunnâmesi, s.1-2
Kerş	Çerkes vilâyeti	Kumaş	Aynı defter.Kerş kânun-nâmesi.s. 5
İstanbul	Koba	Kumaş	Aynı defter.Koba kânun-nâmesi.s. 6
Kefe ve diğer	Azak	Kumaş	
Sohum ve civâr memleketler	Kefe	Ham harir(ipek)	Aynı defter, Kefe iskele ve gümrük kânunnâmesi

			.s. 3
Çerkes illeri	Kefe	Çerkes bükmesi bogasi	Aynı defter, Kabale kânunnâmesi,s. 4
Sohum	Kefe	İplik	Aynı defter, Tûte -i kapan kânunnâmesi,s.3
Tât İli	Taman	Bez	Aynı defter, Taman kânunnâmesi, s. 6
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Keten	Aynı Defter, Bâb-ı Tâtarân kânunnâmesi, s. 1-2
Çerkes illeri	Taman	Kendir	Aynı defter, Taman kânunâmesi,s. 6
Taman	Kerş	Kendir	Aynı defter, Taman kânunnâmesi,s. 6
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Keçe	Aynı defter, Bâb-ı Tâtaran kânunnâmesi,s.1-2
		KERESTE, ODUN,DİĞER	
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Mertek,tahta,çubuk	Aynı defter,Bâb-ı Tâtârân kânunnâmesi,s. 1-2
Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler	Kefe	Kömür	Aynı defter, Bâb- ı Tâtârân Kânunnâmesi,s. 1-2
	ESİR		
Tâtâr diyârı	Kefe	Esir	Aynı defter, esir rüsûmu kânunnâmesi,s.2
Azak	Kefe	Esir	Aynı defter,esir rüsûmu kânunnâmesi,s.2
Taman	Kefe	Esir	Aynı defter,esir rüsûmu kânunnâmesi,s.2
Sohum	Kefe	Esir	Aynı defter, esir rüsûmu kânunnâmesi, s. 2
Taman	Kerş	Esir	Aynı defter, Kerş kânunnâmesi, s. 5
Kefe	Kerş	Esir	Aynı defter, Kerş kânunnâmesi, s. 5
Azak	Kerş[684]	Esir	Aynı defter, Kerş kânunnâmesi, s. 5
Çerkes illeri	Taman	Esir	Aynı defter, Taman kânunnâmesi, s. 6
Taman	Kerş	Esir	Aynı defter, Taman kânunnâmesi, s. 6

Kânunnâmelere göre tespit etmiş bulunduğumuz ithâlat ve ihrâcat bağlantıları hakkındaki bilgiler, gümrük defterindeki bilgilere oranla daha net yorumlar yapılmasına imkân tanımaktadır. Gümrük defterlerinde malların ihraç ve ithal durumları hakkında kesin bilgi verilmediğinden karineye başvurmak gerekirken, yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler, Kefe ve kazâlarının ithalât ve ihrâcât bağlantıları hakkında kesin bilgiler vermektedir.

684 Aynı zamanda Kerş'den bu vilâyetlere esir gidiyordu.

Tabloda Kefe, Kerç, Azak ve Taman gibi şehirler sık sık geçerken, Mânkûb ve Soğdak ve bunlara bağlı İnkirman ve Balıklağo'nun hiç yer almaması dikkat çekicidir. Bunun izâhı bizim için mümkündür. Tablo'da yer almayan Kefe'ye bağlı bu şehirlerin, "Tât İli" tesmiye edilen coğrâfi bölgenin içinde yer almaları dolayısı ile isim bakımından zikredilmediklerinden şüphe etmiyoruz. Bu bakımdan, "Tât İli"nden, büyük çapta Mânkûb ve Soğdak ile Mankûb'a bağlı İnkirman ve Balıklağo'nun anlaşılması gerekir.

Tabloda ilk dikkati çeken nokta, Kefe'nin kendisine bağlı şehirler içinde bir ithâlât ve ihârcât mihveri olmasıdır. Kefe, Kırım Hanlığı, iç vilâyetler , Güney Karadeniz ve İç Anadolu şehirlerinden Hubûbât almaktadır. Bunun tamamını kendi ihtiyaçları için almadığı kesindir. Bu hubûbat, Kefe'den iki yöne dağıtılmaktadır. Bu yönlerden birisi Taman , Azak ve bunların hinterlandını teşkil eden Çerkes ve Nogay ülkeleri, diğeri ise İstanbul'dur. Kırım buğdayı İstanbul'a Kefe vâsıtası ile nakledilmektedir. Kefe'nin, Samsun ve Karadeniz memleketlerinden pirinç ithâl ettiği tablodan kesin olarak izlenebilmektedir. Diğer yandan, Kefe'nin İstanbul'a mercimek ihrâç ettiği hakkında bir mühimme kaydı bulunmaktadır. [685]Bu, bilhasa ilginç gözüküyor ; zirâ, Kefe'nin kır kesiminin üretimi ile ilgili tedkik ve tahlillerde görüldüğü üzere, Kefe ve kazâlarında önemli miktarda mercimek üretilmiyordu. Anlaşılan , Kefe, Kırım ve daha batıda yer alan Kili, Akkerman gibi bölgelerle yakın bir temasta idi ve bu bölgelerden Kefe'ye ciddî miktarda mercimek nakliyatı yapılıyordu.

Bir ithâl ve ihrâc mihveri olan Kefe'ye çok yakın bir rol oynayan diğer önemli bir şehir , Kerş'tir. Kerş, boğazdan karşı yakaya , yani Taman'a geçişde temel üs olup, Kefe iskelesine ulaşan ürünlerin öte yakaya dağılılım noktasıdır. Kerş, ithâl ettiği ürünlerin büyük bir kısmını bir yandan Kefe'ye , diğer yandan Taman ve Azak'a ihrâç etmektedir. Taman ve Azak'a ulaşan Kırım buğdayı, diğer yandan Kefe'ye ulaşan Azak, Taman, Koba ve diğer sâhil memleketlerinin balık ürünleri, bütünü ile Kerş üzerinden nakledilmektedir.

Tabloda dikkati çeken bir diğer nokta, Azak ve Taman'ın Kerş üzerinden büyük ve küçük baş hayvan ithal etmeleridir. Biz, buraların hayvancılığa, bilhassa koyun çobanlığına dayalı bir geçim şekline sâhip olduklarını düşünüyor, ve küçük baş hayvan ithal etmelerine bir anlam veremiyoruz.[686] Kerş'den Azak ve Taman'a yapılan küçük ve büyük baş hayvan nakliyatının çıkış yeri, yine Kırım Hanlığı ve iç vilâyetler olup Kerş'in görevi yalnız temel nakliye üssü olmasıdır. Tâtâr diyârından Azak'a küçük baş hayvan nakliyatı ise sosyo- ekonomik gerçeklere uygun düşmektedir. Tâtâr diyârı, Azak'ın batısını da ihtivâ edecek şekilde, Azak- Astarhan arasındaki

---

[685] Bkz. Kefe beyine, 12 Ra. 978 / 14 Ağustos 1570 tarihli hüküm, BA, *MD*, XIV, 105 /144. Sözkonusu hükümde, İstanbul'da mercimek müzâyakası olduğu ve Kefe'den narh - ı cârî üzere mercimek temin edilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.

[686] Bir çelişki olarak ortaya çıkan bu vaziyet, M. Berindei - G. Veinstein'in de dikkatini çekmiş, burada kâtiplerin dalgınlığından doğan bir hatanın sözkonusu olabileceği üzerinde durulmuştur (bkz. M. Berindei - G. Venistein, *La Tana - Azaq...*", s. 147).

geniş alanı ifâde ettiğine göre, bu bozkır topluluklarının önemli câzibe merkezi olan Azak'a hayvan ihrâc etmeleri normal karşılanmalıdır.

Azak, Taman, Koba, Kırım Hanlığı'nın Azak ve Karadeniz sâhilinde yer alan memleketleri ile Tât İli'nin temel ihrâç mallarını teşkil eden balık ve balık ürünlerinin dağılım noktasının da Kefe ve Kerş olduğu görülmektedir. Kerş, aynı zamanda togi balığının önemli oranda bulunduğu bir yerdir. " Kerş, kendi üretimi olan togi balığını tuzlanmış ve fıçılara basılmış şekilde Kırım ve diğer Osmanlı limanlarına ihrâç ediyordu. Togi balığı Kefe'ye geliyor ve buradan arabalarla Kırım'ın diğer bölgelerine ihrâç ediliyordu. Kerş'den Kırım içlerine , hatta Kefe'ye münâkele, arabalarla yapılıyordu. Kefe ve Kerş arasında düzenli olarak insan taşıyan profesyonel arabacılar mevcuttu." [687]Aynı şekilde, Kerş Boğazı'ndan karşı yakaya insan ve hayvan taşıyan düzenli gemi seferleri yapılıyordu.[688] Balıklağo ile Kerş arasında yer alan sâhil kesiminde bu dönemde henüz köy statüsünde olan Kurzuf, Üsküt, Özen gibi liman köyleri arasında da canlı bir deniz trafiği mevcut idi. [689]

Taman, kendi hinterlandını teşkil eden Çerkes illerinde üretilen bal, havyar , peynir, araki gibi ürünleri almaktadır. Bunlar, büyük oranda Kefe'de tüketilmekle berâber, Türk, Yahudi, İtalyan , Rum ve Ermeni tüccarları tarafından Güney Karadeniz ve iç Anadolu memleketlerine de taşınmaktadır.

Koba, balık ürünlerinin üretiminde en önemli merkezlerden biridir. İktisat kısmında mukâtaa gelirleri ile ilgili gelirler bahsinde önemli gelir dilimi olarak karşımıza çıkan Koba mukâtaasının balık ve balık ürünlerinden mürekkep olduğunu düşünüyoruz. Zâten Koba kânunnâmesi de büyük çapta balık rüsûmu ile ilgilidir. Koba, Kefe'ye havyâr ihraç etmektedir.

Tablo'da yer almamakla berâber, balık ve balık ürünlerinin en büyük ihrâç merkezi şüphesiz Azak'tır.[690] Azak, bilhassa Mersin ve togi balığının en çok üretildiği yerdir. "Azak öşr - i mâhî " kânunnâmesi, togi balıklarının üretim, işleme ve ticârî safhalarını bütün ayrıntıları ile vermektedir. Sözkonusu kânunnamede balığın tutulmasından işleme ve satış sürecine kadar geçirdiği aşamaları kısaca özetlemeyi yararlı görüyoruz.

Mersin ve togi balıklarının avlanmasından satış ve işleme aşamasına kadar geçirdiği süreç, tamâmen devlet tekelinde idi.[691] Balıkçılar, devlete âit dalyanlarda

---

687 H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 139 .
688 Bkz. BA, *TD*, 214, Kerş kânunnâmesi, s. 5.
689 H. inalcık, *Aynı eser*, s. 114.
690 Azak'dan balık ihrâcının tabloya yansımamasının sebebi, Azak "öşr - i mâhî " kânunnâmesinin tablodan müstakil olarak ele alınmasıdır. Azak'ın balık ve havyar ihracı hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein, "*La Tana - Azaq...*" , s. 151.
691 Azak balık kânunnâmesinin tedkîkinden bunu sârâhatle anlıyoruz. Evliya Çelebi'nin XVII. Asırdaki müşâhadeleri de aynı yöndedir: " Limanda tezkin, levrek ve uskumru balıkları ünlüdür. Hatta yerki denilen balığı tuzlayıp gemilerle her diyâra götürürler. Ama ayrı balık eminliği vardır ve eminin izni olmadan kimse bir balık avlayamaz. Gece karanlığında çocuklar kulaklı kefal balığı tutup yerler ki balık emini onlara bir şey demez. Ama şehir subaşısı duyarsa onları cezalandırır."

çalışır, devletin kânunnâmelerle ayrıntısı ile çizdiği tâlimatların dışına çıkamazdı. Kış ayları yaklaştıkça dalyanlar tâmir olunurdu. Mersin ve togi balıklarının avlanması için Azak Denizi'nin buz tutması beklenirdi.[692] Mersin ve togi balıkları, buzlar kırılarak buradan denize "taş avı" salınmak suretiyle avlanırdı.[693]

Avlanan balıklar, bu makâta 'anın sorumlusu olan eminlere teslim edilir, onların nezâretinde satıldıktan sonra geliri mukâtaa hâsılı olarak kayd edilirdi. Azak'ın beslenmesi büyük oranda balığa bağlı olduğu için, Mart ayına kadar istihsâl edilen balıklar, şehir ahâlisine satılırdı. Ahâli, bunları kışlık yiyeceği için stok ederdi.[694] Azak'ın balık kapasitesi bu şehrin tüketiminin çok üstünde olduğu için, satışlar iki merhâlede yapılırdı. İlki, yukarıda belirtildiği üzere, ahâlinin kışlık stokunu yapması için kışın başlangıcından mart ayına kadar olan süredir.

Mart ayından itibâren kesilen balıklar, "hassa " için kesilerek tuzlanır ve stok edilirdi. Balığın tuzlanması, mutlaka mart ayı içinde yapılmak durumundadır. Bundan sonra yapılacak tuzlama işe yaramazdı; zirâ, balığın uzun süre beklemesini sağlayacak tuzlama mutlaka soğuk havalarda yapılmak zorunda idi. Tuzlama işlemi, sayyâdlar tarafından yapılırdı. Sayyâdlar, tuzlama vakti geldiğinde mukâtaa eminlerinden icâzet almak zorunda idiler. Bu faaliyet büyük miktarda tuzu gerektirdiğinden, Kefe ve Sarugirmandan Azak'a muntazam tuz nakli yapılırdı.

Hassa için kesilen mersin ve togi balıklarının döşü, üç gün süreyle müzâyedeye çıkarılır ve bu sürenin dolumunda en çok kıymeti verene satılırdı. Stok edilen balığın tamamı şüphesiz bu süre içinde satılmadığından dolayı, bunun fiçılara doldurularak milletlerarası tüccârlara satışı için bekletilmesi gerekirdi. Bu amaçla çok fiçıya ihtiyaç

(bkz. E. Çelebi, *VII*, s. 395). Dalyanların genel mülkiyeti ve işletmesinin İmparatorluk genelinde devlete âit olduğu hakkında bkz. Lütfi Güçer, "*XV- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisârı ve tuzlaların işletme nizâmı*" , s. 98.

692 Azak Denizi, ufak ve sığ bir deniz olup. en derin kısmı dokuz kulacı geçmez. Denizin pek çok yeri gemilerin geçmesine müsâit değildir. Bu nedenle gemiler daha çok ortadan seyrederler. Azak Denizi suları, rüzgârların istikâmetine göre bâzen içeriye, bazen dışarıya doğru akar. Dış akıntı esnâsında sular alçalır ve gemiler karaya oturur. Şiddetli fırtınalarda bâzen denizin dibi görünür. Azak Denizi suları, kısmen tuzlu ve kısmen tatlıdır. Don Nehri'ne yakın kısımlarda tamâmen tatlıdır. "Bu denizde hayret edilecek kadar bol ve başka hiçbir denizde bulunmayan fevkalâde iri balıklar çıkar. Denizin suyu az tuzlu olduğu ve bataklıklarda besleyici maddeler bulunduğu için Karedeniz ve Akdenizi'in balıkları buraya gelir ve semirirler. Çıkan morinanın bazen 26 kadem uzunluğunda ve 900 libreden fazla ağırlığında olanına rastlanır. Bu balıktan çok miktarda havyar çıkar"(bkz. P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 89) .Bu bilgiler ışığında. Mersin balığı, yaklaşık 10 metre (985.4 cm.) uzunluğunda, 300 kg. ağırlığında idi. Bu hesaplamalarda, bir kadem yarım arşın, bir arşın 75. 8 cm (1 kadem = 37.9 cm.) , 1 libre 327.45 gram olarak düşünülmüştür. (Kadem için bkz. F. Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lûgat*,s. 574 ; Libre için bkz. *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*, Massachusetts 1983, s. 688).

693 "..Ve sayyâdlar sayyâd - ı mâhî içün buz altına "taş avı" salarlar" (bkz.BA, *TD*, 214, Azak öşr - i mâhî kânunnâmesi, s. 7). "Taş avı" tesmiye edilen âlet, bize bugünkü oltayı hatırlatıyor.

694 "Gün be - gün dalyanlar ve sayyâdlardan sayd - ı mâhî oldukda hassa içün getürürler ve zevâde (zevâde: azık, erzak stoku . Bkz. F. Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lûgat*, s. 1422) içün ahâli-yi kal'aya tâzele (tâze bir şekilde) fürûht olunur ve bahâ - ı mâhî - i tâze duyû hâsıl kayd olunur."(bkz. *Aynı defter*, s. 7).

olurdu. Fıçılar, tânesine 50 akçe ödenerek meyhânecilerden alınırdı. Fıçı bedeli balık mukâtaasının "harc"ını teşkil eder ve ihrâcat kalemine zabtedilirdi.

Balık, fıçı ve varillere doldurulduktan sonra sayımı yapılırdı. Havyarın kantarına "âdet - i havyâr" olarak 50 akçe alınırdı. Mersin balıklarının döşü ve havyarının 1 fıçısı 52 medre üzerinden hesaplanırdı. Fıçılara doldurulan balığın 1 medresi 13 akçe idi. Bu hesap, kadı mârifetiyle yapılırdı.

Bundan sonraki aşamalarda, balıklar önce kaleye getirilir, sonra gemilere doldurularak ihrâç edilirdi.

Kânunnâmede mersin ve morina (togi) olmak üzere iki büyük balık ismi verilerek bunlar ayrıntısı ile tasvîr ediliyor. Bu tasvîrler ışığında mersin ve togi balığını daha yakından tanıyalım.

Mersin balığı havyarlı ve havyarsız olamak üzere iki kısımdır. Havyarsızına kolan denmektedir. 1542'öncesinde havyarlısı 12, havyarsız olan kolan ise 4 akçeye satılıyordu.[695]

Togi balığı, "büyük" ('alâ) , "orta" (evsat) ve "küçük" (ednâ) olmak üzere üç kısımdır. Büyüğü havyarlı olup aynı tarihte 70 akçe değerinde idi. "Orta", havyarlı ve havyarsız olarak iki kısımdır. "Orta" nın havyarsızına kolan denir. "Kolan"ın kıymeti 20 akçedir. Küçük togi balığı aynı zamanda "torbak" tesmiye edilir. Kıymeti 10 akçedir.[696]

Togi balığının kolan ve torbakından yağ hâsıl ediliyordu. Bu da ayrıca satılıyordu. Togi balığının damağı da değerlendiriliyordu. Bu da satılarak hâsılı deftere kaydediliyordu.

Mersin ve togi balıklarından ayrıca tutkal istihsal edildiği görülüyor. Bunların tutkalları alınarak üç gün süren müzâyede sonunda satılıyordu.[697]

Kânunâmedeki bilgiler toplu olarak değerlendirildiğinde, togi balığının mersin balığına göre daha iri ve pahalı olduğu görülmektedir.

Azak'ın balık türleri yalnız bu iki büyük balıktan ibâret değildir. E. Çelebi'nin Azak'ın tezkin, levrek ve uskumru bakımından çok zengin olduğu hakkındaki bilgileri yukarıda zikredilmişti.

[695] Bkz. *Aynı defter*, s. 7. Bunların balık türleri olmaktan çok balığın kısımları olması da muhtemeldir.
[696] Kânunnâmenin devâmında fiyatların 1542'de iki katına çıktığı sarih olarak anlaşılıyor. Meselâ, "kolan" ın evvelden 20 akçeye satılırken 1542'de 40 akçeye, "torbak" ın 10 akçeden 24 akçeye çıktığını anlıyoruz (bkz. *Aynı defter*, s. 7) .
[697] Bkz. *Aynı defter*, s. 7.

Balık bakımından, Taman sâhilleri de çok yüksek potansiyele sâhipti. Bunu Remmal Hoca'nın 1540'lı yıllarda Sâhib Giray Han'ın gerçekleştirdiği Çerkes seferlerini tasvîrinden anlıyoruz. Kırım akıncılarının Taman sâhiline vardığı sırada sâhil sazan balığı ile dulmuş, 40000 kişilik orduya üç gün yetecek miktarda balık tutulmuştu.[698]

Azak'ın balık istihsâlinin 1542'li yıllarda büyük çapta düştüğü belirtilmektedir. 1542 tarihli sözkonusu kânunâmede, evvelki yıllarda yılda 10 - 12 bin civârında balık tutulurken, şimdi ancak 3- 4 bin civârında tutulduğu belirtilmektedir ki, yaklaşık 3 - 4 kat bir azalmaya tekâbül eder. Bunun başlıca sebebinin, yukarıda belirtildiği üzere, dalyanların devlet uhdesinde oluşu ve balığın piyasa değeri üzerinden satılmasına izin verilmemesi olduğunu düşünüyoruz. Bununla berâber, müdahaleci ekonominin doğurduğu kompleks sorunlardan bahsetmek de mümkündür. Azak, Koba ve bütün Kefe sâhillerinde balıkçıların kullandıkları ağ ipliği Sohum'dan geliyordu. Sohum'un, Osmanlı Devleti'nin stratejik mallar bakımından ambargo uyguladığı bir kent olduğu üzerinde yukarıda durulmuştu. Türk veya başka gemilerin bu limanlara mal getirmesi ve götürmesi kesin surette yasaklanmıştı. Bu ambargonun ters etkiler göstermiş olduğu görülmektedir. Kefe balıkçılarının ağ ipliği tükenmiş, balıkçılık bu yüzden durma noktasına gelmişti. Ağ ipliğinin bulunmaması yüzünden büyük zarar gören Azak ve Koba mukâtaa'ları mültezimlerinin Kefe beyine durumu arzetmesi üzerine durum onun vâsıtası ile İstanbul'a ulaştırılmıştı. Kefe beyine verilen cevapta, Sohum'dan yalnız ağ ipliğinin alınmasına izin verilmiş, ancak, oraya varacak gemilerin silâh ve emsâli malzemenin taşınmamasına özenle dikkat edilmesi istenmişti.[699] Bu divân kaydı, Karadeniz memleketlerinin iktisâdî bakımdan birbirlerine nasıl bağımlı olduklarını da gösteriyor.

Tablomuzda görüldüğü üzere, Kırım Hanlığı ve iç vilâyetlerinin önemli ihrâç maddelerinden birisi yağ ve peynirdir. Bilhassa mühimme defterleri ve diğer kaynaklarda bu konu ile ilgili büyük çapta malzeme bulunması bakımından Kefe'nin belki en önemli ithâl ve ihrâç ürünü olan yağ hakkında kaynakların verilerini değerlendirmek istiyoruz.

Geçimini hayvancılıkla temin eden topluluklar, yaylak - kışlak hayâtının gereği olarak yaşadıkları göçler esnâsında en önemli üretim malları olan yağ, peynir ve hayvanî ürünlere dayalı dokumalarını satarak kendilerine lüzumlu olan eşya satın alıyorlardı. Bu şekilde bir mecbûriyet, yerleşik toplulukların da yararına idi. Aynı şekilde, şehir toplulukları , bozkırlı toplulukların hayvanî ürünlerine muhtâç idiler. Böylece, Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca devâm eden bir ekonomik ilişki kendiliğinden ortaya çıkıyordu.[700]

---

698 "Ol gece deryâ harekete gelüb bir mertebe sazan balığı çıktı ki bihat ve bîkıyas. Kavm - i Tâtâr şu denlu devşirdüler hadden birun. Han hazretleri görüb üç gün oturak edüb halk balıkdan usandı." (bkz. Remmal Hoca, s. 37).

699 Bkz. 26 Ra. 981 / 8 şubat 1574 tarihli hüküm. BA, *MD*, XXII. 169 / 325.

700 Göçebe- yerleşik toplum ekonomilerinin birbirini tamamlayan tabii münâsebeti hakkında bkz. L. Güçer, *XV - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâttan Alınan Vergiler*, s. 13.

Bozkır ve yerleşik ekonomilerin nüfus ve coğrâfî faktörlere göre belirlenen çizgileri gözönünde bulundurulduğunda, Kefe ve hinterlandı arasında böyle bir iktisâdî yapılanmanın mevcut olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kırım'ın Gözleve'den Kerş'e kadar uzanan güney sâhilleri, yerleşik nüfustan müteşekkildir. Yayla dağlarının kuzeyinde Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet alanına giren Tâtâr nüfusu ise bozkır karakterlidir. Böylece, iktisâdî bakımdan Kırım içleri ile güney sâhilleri arasında bozkırlı ve yerleşik nüfusun birbirini tamamlaması sözkonusudur. Azak ve Taman'ın, Nogay ve Çerkes nüfusu için önemli câzibe merkezleri olduklarını biliyoruz. Ancak, aynı ilişkilerin, Azak ve Taman ile bu iki kazânın hinterlandı arasında mevcut bulunduğu söylenemez; zirâ, bu iki kazânın tam anlamı ile yerleşik karakterde olması sözkonusu değildir. Azak ve Taman'ın, Kırım'ın iç kesimleri ile güney sâhilleri arasında kurulmuş bulunan bu ekonomik üniteye katkıda bulunduğunu görüyoruz. [701]

Kırım ve Kefe hinterlandında bozkırlı topluluklar tarafından üretilen sâde yağ, üreticiden büyük çapta Tâtârlar tarafından alınıyor ve Kefe'ye getirilerek orada tüccâra satılıyordu.[702] Bu şekilde Kefe'ye ulaşan yağın istikâmeti, kaçınılmaz şekilde İstanbul idi. İstanbul'un yağ ihtiyâcının karşılanmasında Kefe en önemli yerlerden biri idi. Bilhassa Ramazan aylarında İstanbul'da yağ sıkıntısı had safhaya ulaşıyordu.[703]

---

[701] Bozkır ve yerleşik ekonomilerin müspet yönde etkileşim içinde bulunması, Orta ve Yeniçağ iktisâdiyatının genel karakteristiğini teşkil eder. F. Braudel, Akdeniz memleketleri açısından bu olguyu başarı ile kullanmıştır. H. inalcık, böyle bir fenomeni ilk defa "Marmara ekonomik ünitesi" adı altında Anadolu'nun iktisâdî yapısına uygulayan Mustafa Akdağ (sökonusu araştırma için bkz. M. Akdağ, " *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişâf devrinde Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti* ", Belleten , XIII (Ankara 1949))'ı şiddetle tenkid etmekle berâber (H. İnalcık'n tenkidleri için bkz. "*Türkiye'nin iktisâdî yapısı üzerine bir tedkik münâsebetiyle*", Belleten, XV (Ankara 1951), son büyük araştırmasında bu fenomeni bütün Anadolu'ya teşmil etmiştir (Anadolu'nun Türkmen ve yerleşik nüfusunun iktisâdî bakımdan birbirini tamamlaması hakkında bkz. H. inalcık, *The Ottoman Empire*.... s. 37 vd.).

[702] Pek çok hüküm arasında misâl olarak bkz. Kefe beyi Kâsım Bey'e , 15 Ca. 985 / 2 Ağusos 1577 tarihli hüküm, BA, *MD*, XXXI, 120 / 289. Bu şekilde bir faaliyet, hem Tâtâr halkının, hem Kırım halkının , hem de Osmanlı Devleti'nin yararına idi. Tâtâr tâifesi, bu ticâretten gelir elde ediyordu. Kefe iskele gelirlerinin yüksek olması, Kırım Hanlığı'nın da yararına idi. Zirâ, Kırım hanları bundan pay alıyordu. Bu şekilde bir işleyişten, Osmanlı Devleti de memnun idi. Kuvvetli bir baskı ile yürütmeye çalıştığı müdâhale ekonomisi, ancak bu şekilde uygulanabilirdi. Sâde yağın Kefe'ye gelmesi, oradan İstanbul'a nakledilmesi, narh fiyatlarının devlet gücü ile en müsâit şekilde uygulanmasına fırsat veriyordu.

[703] Ramazan ayının yaklaşması ve İstanbul'da yağ tüketiminin büyük miktarda artması nedeni ile Kefe beyinin İstanbul'a yağ göndermesi için yazılan hüküm için bkz. Kefe beyine, Rebiülâhır sonları 972 / 1564- 1565 tarihli hüküm, BA, *MD*, VI, 226 / 483. Kefe beyi sözkonusu yağları göndermiş, ancak bunlar İstanbul'a yönelik geminin batması yüzünden telef olmuştu. Sâhile vuran yağ tulumları, Şile ahâlisi tarafından yağma edilmişti. Merkez, Şile kadısına gönderdiği hükümde, bu yağların şile halkından toplanarak İstanbul'a gönderilmesini emrediyordu (bkz. 8 C. 972 / 21 Ocak 1568 tarihli hüküm, BA, *MD*, VI, 240 / 518). Buna benzer bir hâdise bu tarihten üç yıl sonra da tekrarlanmıştı. Kefe'ye yağ getiren gemilerin parçalanması sonunda karaya vuran yağları toplamak üzere bir çavuş emrinde gönderilen insanlar engellenmiş, çavuş tenkil edilmişti. Bunu yapanlar, Karadeniz sâhillerinde eşkiyalıkla geçinen "sohte" tâifesi idi. Vezir Piyâle Paşa ve mütekâid vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümlerle sohte tâifesinin etkisiz hâle getirilmesi isteniyordu (bkz. 6 L. 975/ 4 Nisan 1568 tarihli iki hüküm , BA, *MD*, VII, 417 / 1200 - 1201) .

Yağ konusunda serbest tüccâr ile hassa tâcirleri arasında büyük bir rekâbet yaşanıyordu. Serbest tüccâr, yağa devletin biçtiği narhdan daha yüksek akçe ödeyerek almak ve bunları Kefe'de stok (der - mahzen) etmek sûretiyle daha sonra yüksek fiyattan satıyordu. Serbest tüccâr, köylere devletle anlaşmalı oldukları anlaşılan yerli Tâtâr tüccârlarından önce giderek yağı topluyor ve devlet tüccârlarına yağ kalmıyordu.

Bu vaziyet, XVI. Yüzyıl boyunca sürüp gitmiştir.[704] Yüzyılın ikinci yarısından itibâren devletin baş vurduğu tedbir, müdâhale ekonomisini sıkı şekilde uygulamaktan ibâretti. Merkezden gönderilen emirler, sancakbeyi ve kadının narh - ı cârî [705]üzerinden yağ aldırması, bunun dışında hiç bir faaliyete imkân tanınmaması şeklinde idi.[706] 1577 tarihlerinde, aynı hâdisenin tekrarlandığı görülmektedir. Kırım hânı, bu tarihlerde Kefe gümrüğünden önemli miktarda pay alıyor, yağların serbest tüccâr eline geçerek kaçak satılması hâlinde Kefe gümrüğünün gelirleri azalıyordu. Bu bakımdan, yağların serbest tüccâr eline geçmeden eskisi gibi Tâtâr tayfesi tarafından toplanması ve serbest tüccârın men edilmesi gerektiği hakkında merkeze arz sunuyor, merkez bu konuda kendisini destekleyici hükümler gönderiyordu. Merkezin bu konudaki hassâsiyeti İstanbul'un yağ ihtiyacını karşılamak idi.[707] Kırım hânı ise gümrüğün gelirlerini artırmayı hedefliyordu.

Bu mücâdelenin serbest tüccâr tarafından net bir şekilde kazanılıp kazanılmadığını kesin olarak bilmiyoruz;[708] ancak, yüzyılın sonlarına doğru Kefe

---

İstanbul için yağ temininin ne kadar önemli olduğu, sanırız bu hükümlerden daha iyi anlaşılmaktadır.

[704] Bahsedilen şekilde madrabazların yağı stok ederek İstanbul'da yağ müzâyakası çekilmesine sebep olmaları ve bunlara karşı alınan tedbirler için yukarıdaki hükümden başka, 1571- 1572 tarihlerine âit hükümler için bkz. Kefe Beyine 1 M. 979 / 24 Haziran 1571 tarihli hüküm. BA , *MD*, XIV, 1093 / 1605; Kefe beyine, 3 S. 979 / 27 Haziran 1571 tarihli hüküm, BA, *MD*, XII, 324 / 659; Kefe beyine, 4 N. 979 / 20 Ocak 1572 tarihli hüküm, BA, *MD*, X, 213 / 322).

[705] 1578 tarihlerinde konulan narha göre, Azak'da yağın vukiyyesi 4- 5 akçe idi. Serbest tüccâr yağın vukiyyesine 6 - 7 akçe vererek alıyordu. Bunu, Azak beyinin merkeze sunduğu arzdan anlıyoruz. Azak beyi, muhtekirlerin narh fiyâtı olan 4-5 akçeye göre 6 -7 akçeye yağ aldıklarını ve bunları İstkanbul'da daha yüksek fiyattan satmayı planladıklarını bildirerek yağın İstanbul'da narh fiyatının üstünde satılmasının önlenmesini, aksi taktirde İstanbul için gerekli yağı temin etmenin imkânsız olacağını bildiriyor ki, İstanbul'da da aynı şekilde piyasa - narh mücâdelesinin sürdüğünü açıkça belgeliyor. Anlaşılan, devletin yeterli yağı temin edemediği ve esnafın karaborsacıdan yüksek fiyatla yağı almaya mecbur kaldığıdır. Azak'da yağın karaborsaya düşmesinin bir sebebi de, bu tarihte meydana gelen çekirge istilâsı idi. Çekirge baskını yüzünden ot kalmamış, zirâ 'at edilememiş ahâlinin davarları kırılmıştı. Azak'da zahîre kıtlığı da had safhaya ulaşmıştı (bkz. Aynı hüküm). Azak beyi bu olayı da anlatarak hangi şartlarda merkeze yağ temin ettiğini ifâde etmeğe çalışıyordu.

[706] Kefe beyi ve kadısına, 4 Zilhicce 967 / 26 Ağustos 1560 tarihli hüküm için bkz. *TOEM*, VII-VIII / 27 (İstanbul 1332), s. 38.

[707] Bu konuda yukarıda verilen 15 Ca. 985 / 2 Ağustos 1577 tarihli hükümde başka bkz. devlet Giray Hân'a 15 Ca. 985 / 2 Ağustos 157 tarihli nâme - i hümâyûn, BA, *MD*, XXXI, 120 / 289.

[708] 1592 tarihli bir divân kaydına göre, Kefe'de "der - mahzen" edilmiş 1800 tulum yağ bulunuyordu. Kefe beyleribeyi ve kadısından bu yağların bulunarak İstanbul'a gönderilmesi

mukâtaasına bağlı gelirlerin önemli bir kısmının İstanbul'un yağ ihtiyâcını temin etmek şartıyle beylerbeylerine bırakılması [709]veya bırakılmak zorunda kalınması, hem İstanbul'un yağ konusunda Kefe'ye ne kadar bağımlı olduğunu, hem de yukarıda bahsedilen piyasa - devlet rekâbetinin doğurduğu sonuçları göstermesi bakımından çok dikkat çekicidir. Burada anlaşılan odur ki, yağların hinterlanddan toplanarak İstanbul'a ulaştırılmasının belli vergi gelirlerini tasarruf etme hakkı karşılığında beylerbeyine tevdi edilmesi ile serbest tüccârla daha etkin bir mücâdele amaçlanıyordu. Beylerbeyinin artık narha göre yağ satın alması gibi bir mecbûriyeti ortadan kalkıyor, köylerden kendi tercih edeceği herhangi bir metodla yağ temin etme insiyatifi kendisine verilmiş oluyordu. Beylerbeyi, ister polisiye gücünü kullanabilir, isterse serbest tüccârla ekononiminin kendi kuralları içinde piyasa şartlarını uygulayarak mücâdele edebilirdi.

Selâniki'nin verdiği bilgilere göre, İstanbul'a yağ temin etmek şartıyle beylerbeyliği tevcih edilen kişilerin çoğusu ref' edilmiş, bâzıları ise tutuklanmıştır. Bunlar içinde Behram Paşa'nın tutuklanma sebebi, yağ temin etme karşılığında berâtında yazılı olandan fazla mukâta ' gelirini tasarruf etmesi idi.[710] Bizim kanaatimize göre, Kefe beylerbeylerini merkeze karşı suçlu olacak şekilde sınırlarını aşmaya zorlanmaları, merkeze karşı yüklenmiş bulundukları sorumlulukların sonucu idi. Beylerbeyleri polisiye güçlerini kullanarak narha göre yağ aldıkları taktirde serbest tüccâra yenilmeleri ve yağ bulamamaları mukadder idi. Bilhassaa 1560'lı yıllardan itibâren süren bu rekâbetin divân kayıtlarından izlenen sonucu bu idi.[711] İkinci seçenek, piyasa şartlarına göre serbest tüccârın verdiği akçeyi vererek yağ

---

istenmişti (bkz. 4 C. 1000 / 18 Mart 1592 tarihli hüküm, BA, *MD*, LXIX,27 / 49). Merkezin bunları bildiği halde önlemede âciz kalması, serbest tüccârın gücünü göstermektedir.

[709] Bu konuda Selâniki'nin verdiği bilgiler, İdârî Yapı bölümünde değerlendirilmişti.Kefe beylerbeylerine , Kefe'nin cizye, ağnâm ve sâir rüsûm - u şer 'iyye ve örfiyyesini tasarruf etme hakkının verildiğini hatırlatalım (bkz. Selâniki, *I*, s. 317).

[710] Selâniki, *I*, s. 316, 317, 323. 1595 yılında yaşanan buna benzer bir başka hâdise de divân kayıtlarına yansımıştır. Sözkonusu divân kaydına göre, ismi verilmeyen bir zât , İstanbul'a 7000 kantar yağ temin etmek şartiyle Kefe defterdalığına atanmıştı. Aynı şahsın atanmasında Kırım hânının iltimasının da etkisi olmuştu. Bu şahıs taahhüd ettiği yağı temin edememiş, bu yüzden şiddetle ikâz edilerek yağın sağlanamaması durumunda hakkından gelinceği bildirilmişti (bkz. Kefe defterdârına, 16 Z. 1003 / 22 Ağustos 1595 tarihli hüküm, BA, *MD*, LXXIII, 398 / 873).

[711] Piyasa ile devlet arasında Kefe'de müşâhade ettiğimiz bu rekâbet, aslında İmparatorluğun her yerinde cereyan ediyordu. Meselâ Çorum'da yağ, Kefe'de olduğu gibi normal piyasa değerinin 2 - 3 akçe altında alınıyordu. Bu yüzden yağ konusunda karaborsa fiyatları teşekkül etmişti (bkz. S. Faroqhi, "*Town officials, tımar - holders and taxation : the late sixteenth century crisis as seen from Çorum*", s. 77). H. İnalcık, loncaların kânunnâmeleri gözardı ederek talep piyasasına göre yaptıkları üretimin devlet tarafından nasıl engellendiğini Bursa örneğinde ayrıntısı ile incelemiştir (bkz. *The Ottoman Empire...*, s. 53). Robert Mantran, bu merkezî zihniyetin doğurduğu sonuçları şöyle değerlendirir: "Merkezî zihniyetteki bu aşırılık, taşranın her türden gelişmesini engellemekte ve hatta bâzı isyanlara yol açmaktadır (bkz. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, *I*, s. 168). M. Genç, Osmanlı'nın bu müdâhaleci anlayışını "iâşe" ilkesi adı altında nazârî bir temele oturtur. İâşe ilkesine dayanan iktisâdî zihniyete göre, ihrâcat engellenirken, ithâlat alabildiğine desteklenir. Bu şekilde ülkede bolluk ve refahın yaygınlaşacağına inanılır (bkz. M. Genç, *"Osmanlı iktisâdî görüşünün ilkeleri"*, İÜEF Sosyoloji Dergisi, III / 1, (İstanbul 1989), s. 178- 180). Bu yüzyılda Avrupa'da hür ortam içinde gelişerek genişleyen pazar ekonomisi, gelişen kapitalizmin habercisi idi.

temin etmek idi. Bunun ise beylerbeylerini ağır mâlî külfet altına sokacağını tahmin etmek zor değildir.

Yağ meselesini burada kapayarak tablomuzda yer alan diğer ithâl ve ihrâç ürünlerinin tahliline geçiyoruz.

Hamrın üretim yeri, büyük çapta Tât İli'dir. Zirâî üretim kısmında görüldüğü üzere, Mânkûb, Soğdak, İnkirman ve Balıklağo'ya bağlı köylerin üretiminin büyük bir kısmını hamr (şarap) teşkil etmektedir. Kır kesiminde üretilen şarap, Kefe'ye ulaşmakta, büyük bir kısmı muhtemelen burada tüketilmektedir. Taman ve Koba, Kefe'den başka şarap ithâl eden önemli merkezlerdir. Tât İli'nin şarap üretim kapasitesinin Kefe , Taman ve Koba'nın şarap ihtiyâcını karşılamadığını rahatlıkla ifâde edebiliyoruz. Trabzon'dan Kerş'e ulaşan şarap, büyük oranda Taman ve Koba'ya yöneliktir. Bu konuda Azak'ın payını da dikkate almak gerekir. [712]

Kefe'nin ithal ve ihrâç ettiği önemli maddelerden birisi tuzdur. Kefe'ye ulaşan tuz, büyük çapta Kırım Hanlığı ve Sarugirman'dan gelmektedir. Kırım Hanlığı'nın tuz üretim kapasitesine, iktisat kısmında değinilmişti. Kefe'ye buralardan gelen tuz, büyük ölçüde Azak'a gitmektedir. Azak, direkt Kırım Hanlığı ve Sarugirman'dan tuz ithal etmektedir.

Azak'ın en önemli ithâl maddesinin tuz olduğu kesindir; zirâ, balık ve balık ürünlerinin işlenme aşamasında en çok ihtiyaç duyulan maddedir. Tuz olmadan balık ürünlerinin işlenerek satışa hazır duruma getirilmesi imkânsızdır.[713]

Tekstil ticâretine gelince, Kefe ve Kırım Yarımadası'nın her türlü tekstil ürünlerinde İç Anadolu'ya kesin şekilde bağımlı olduğu yukarıda gümrük bakaya defterinin verilerine göre hazırlanan tabloda görülmüştü. Bununla berâber, Tât İli tesmiye edilen Mânkûb, Soğdak, İnkirman ve Balıklağo'nun kır kesiminde önemli miktarda keten, az miktarda kendir üretildiği iktisat kısmında ayrıntılı tablolar vâsıtası ile tespit edilmişti. İşte, tablumuza yansıdığı şekliyle, Kırım Hanlığı ve iç vilâyetlerden Kefe'ye ulaşan keten budur.[714] Keten ve kendir üretiminde Taman ve Sohum arasındaki sâhil şeridinin payını da dikkate almak gerekir. Bu konuda tahrir defterlerinin verileri elimizde olmamakla berâber; Çerkes illeri, Sohum ve Taman vâsıtası ile Kerş'e iplik ve kendir ulaştığı görülmektedir.[715] Bu kendir, Taman - Sohum arasındaki sahada yetiştiriliyor ve Taman vâsıtası ile Kerş'e ve oradan Kefe'ye ulaşıyordu.Bu şekilde, stratejik konum bakımından batıda Kerş'in üstlendiği vazife, doğuda Taman tarafindan yürütülmektedir.

Çerkes bükmesi kumaşların Kefe'de boyandığı üzerinde iktisat kısmında durulmuştu. Bu tabloda görüldüğü gibi, Sohum ve civâr memleketler Kefe'ye ham

[712] Azak'ın şarap ithâli hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein, " *La Tana - Azaq...* ", 145.
[713] Azak'ın tuza bağımlı oluşu hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein. "*Aynı makâle*", s. 147.
[714] Kefe'de tekstil endüstrisi hakkında bkz. M. Berindei - G. Veinstein, " Aynı makâle", s. 148 .
[715] Kendirle berâber ketenin de yine buralardan Kefe'ye ulaştırıldığı gözönünde bulundurulduğunda, Kefe'de Kirbâs üretiminin mevcut olduğunu ve bunda ketenin kullanıldığını düşünmek gerekir.

ipek ihrâç etmektedir. Buna dayanarak Kefe'nin batıda Tât İli ve Kırım Yarımadası, doğuda Taman - Sohum arasında kalan hinterlandının diğer ürünlerde olduğu gibi tekstilde de en büyük câzibe merkezi olduğunu söyleyebiliyoruz. Kefe 'nin Bogasi, harîr, Çuka mukâtaaları, büyük çapta bu doğu - batı hinterlandından gelen keten, kendir, kenevir, ipek, iplik gibi ürünlerin istihsâl aşamasına ulaştırıldığı bir ekonomik ünitedir.[716]

Tât İli'nin kereste üretiminde önemli bir yeri olduğu üzerinde de iktisat kısmında durulmuştu. Tablomuzda bunu müşâhade edebiliyoruz. Kırım hanlığı ve iç vilâyetlerden Kefe'ye ulaşan kerestenin çıkış yeri, aslında Mânkûb ve Soğdak sâhilleridir. Yayla Dağlarının güney yamaçalarında üretilen kereste, sâhil kesimindeki iskeleler kanalı ile Kefe'ye ulaşıyordu.[717] Buraların aynı zamanda Kefe'nin kömür ihtiyâcını da karşıladığı görülüyor. Kömürün, demir, bakır ve kalay gibi mâdenlerden üretilen araç-gereçlerin yapımında kullanıldığını düşünüyoruz.

Tablomuzda esir ticâreti ile ilgili verileri değerlendirelim. Bütün kaynaklarca teyid edildiği üzere, esirin çıkış yerleri, Kırım,Tâtâr diyârı, Azak, Çerkes illeri, Sohum ve Taman'dır. Bu ticârî tarfik'de Azak ve Taman, Kafkasya'dan devşirilen esirin toplanma merkezidir. Azak, Tâtâr diyârının ; Taman ise Çerkes illerinin batıya açıldığı iki önemli ticârî kapıdır. Kırım'ın Polonya ve Rusya içlerinden devşirdiği esirlerin Kefe'ye naklinde temel üs olduğunu belirtelim . Bu üç üs, hinterlandın ticârî imkânlarını Kerş ve Kefe'ye ulaştırma bakımından hayâtî fonksiyona sâhiptir. Buralardan Kerş ve Kefe'ye ulaşan esir, büyük çapta İstanbul'a nakledilmektedir.[718]

Esir ticâretinden kârlı çıkan yalnız Kefe, Azak ve Taman değildi. Kırım ekonomisi de büyük çapta esir ticâretinden besleniyordu. Kırım Yarımadası'ndaki esir ticâreti, Kırım Hanlığı ile direkt olarak alâkalı değildir. Bunda, Kırım'ın hinterlandında yaşayan toplulukların esir ticâretine çok müsâit bir sosyo - kültürel

---

716 Kuzey Karadenizi'in ticârî haritası konusunda bu coğrâfi ve stratejik illiyet üzerinde önemle durulmalıdır. Kefe'nin bir ticârî antrepo olarak ortaya çıkışının en önemli sebebi budur. Kefe, batıda Kırım Yarımadası . doğuda Azak, Taman ve Çerkes illerinin ortasında yer almakta ve bu iki kutuptan her bakımdan beslenmektedir. Kefe, bu iki yakanın ticârî ürünlerini değerlendiren önemli bir merkezdir. Kuzeyde Rus memleketlerini de buna ilâve etmek gerekir.

717 Bu kerestenin en önemli ihraç yeri, şüphesiz İstanbul tersâneleridir.

718 İstanbul esir pazarını dolduran esirlerin genellikle Çerkes ülkeleri, Gürcistan, Güney Rusya 'dan getirildiği, bunların içinde alımlı ve güzel kadınların seçilerek temizlik, giyim ve tezyin konusunda gerekli bakımları yapıldıktan sonra İstanbul'daki esir hanlarına gönderildiği, bu hanlarda gerekli âdâb- ı muâşeret öğretilip yeterince eğitildikten sonra baş hadım ağaları tarafından en gözdelerinin saray için seçildiği, geri kalanların ise satılmak üzere pazara çıkarıldığı hakkında bkz. Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, s. 76. Esirlerin Kefe'den sonraki satış yeri yalnız İstanbul değildir. Konya kadı secillerine göre esir ticâretini araştıran İzzet Sak, Konya'ya Rusya'dan Kırım vâsıtası ile büyük miktarda esirin satıldığını ortaya koymuştur. İ. Sak, Rus kökenli esirlerin XVI. yüzyılda Konya'da pazarlanan esirlerden milliyetleri belli olanların % 28'ini teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Bunlar, yalnız Rus menşeli esirler olup, herhalde Çerkes ve Kabartaylar dâhil değildir. Çerkes , Kabartay, Polonya ve diğer alanların buna ilâve edilmesi hâlinde bu oranının en as iki katına çıkacağı kesindir (bkz. İzzet Sak, "*Konya'da Köleler (XVI. yüzyıl sonu - XVII. Yüzyıl*", Osmanlı Araştırmaları, IX (İstanbul 1982) , s. 162- 165).

temele sâhip olmasının payı büyüktür. Kırım'da Kırım Hanlığı yerine başka bir devletin bulunması durumunda bile durum değişmeyecekti.[719]

Esirlerin ele geçirilmesi barkaç yoldan oluyordu. Bunlardan en önemlileri, Kırım akıncı birliklerinin Rusya ve Polonya içlerine yaptıkları akıncı hareketleri ve Osmanlıların Güney - doğu ve Batı Avrupa'ya yaptığı seferlere katılan Kırım akıncılarının buralardan elde ettikleri idi. Akınlar yolu ile ele geçirilen esirler Kefe'ye getirilerek burada satılıyor ve büyük gelirler elde ediliyordu. Kırımlılar, Osmanlı seferlerine büyük oranda esir elde etmek için katılıyordu.[720] Kırım akıncı birliklerinin başlıca esir devşirme sahası, Çerkes vilâyetleridir. Remmal Hoca, Sâhib Giray Han zamanında Çerkesler ve Kabartaylar üzerine yapılan seferler hakkında yakalanan esir sayısı üzerinde bilhassa durur. Seferlerin zaferle sonuçlanıp sonuçlanmaması, esir bakımından tatminkâr bir sayıya ulaşılmasına bağlanır. Yakalanan esir adedinin istenilen düzeyde olması, seferin başarı ile neticelenmesi anlamına gelir.[721] Esirlerin tüccâr eline ulaştığı diğer merkezler, Kazan ve Astarhan idi. Buralarda kurulmuş bulunan esir ticâret ağının, Rusya tarafından da onaylandığı ve Rusya'nın bu işten elde ettiği kâr nispetinde bu ticârete yardımcı olduğu belirtilir[722]

---

[719] Alan Fisher, Kırım bölgesindeki esir ticâretinin başlanıgıcının yazılı tarihin başlangıcına kadar indiğini ve buraya hâkim olan devletlerin değişmesine rağmen, bu ticâretin istikrarlı bir şekilde devam ettiğini belirtir (bkz. *Crımean Tatars*, s. 26; esir ticâretinin Roma'dan Bizâns ve Ceneviz dönemlerine ve oradan Osmanlı dönemine kadar hiç eksilmeden devâm ettiği hakkında bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 52). Buna katılıyoruz ; zirâ, Kırım'ın Kuzey - doğu ve Kuzeybatı hinterlandı, ciddi bir devlet yapısına kavuşamamıştır.Burada yürürlükte olan aşiret yapısı, aşiretler arası rekâbetler, Kuzey Kafkasya'nın iktisâdî bakımdan kendine yetersiz oluşu gibi sebepler , esir ticâretinin sürekliliğini sağlayan başlıca faktörlerdir (Esir ticâretinin kalıcı olmasında sözkonusu ülkelerin sosyo - ekonomik ve sosyo- kültürel yapısının etkileri hakkında bkz. C.Max Cortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation Europe and the Caucasus*, s. 9) . Bu bölgenin esir ticâretini destekleyen coğrâfi husûsiyeti, bir divân kaydında açıklığa kavuşmaktadır. Sözkonusu divân kaydında, Tâtâr diyârında kıtlık çıktığı, bundan dolayı Tâtârların evlâdlarını sattıkları belirtilmektedir. Anlaşıldığına göre, Mehmed Giray'ın talebi üzerine , satılmış olan kız ve erkek çocukların azâd edilmesi için Rumeli sancaklarına emirler gönderilmişti (bkz. Niğbolu, Silistre , Vidin sancakları kadılarına, 29 Ş. 987 / 31 Ekim 1578 tarihli hüküm, BA, *MD*, XL, s. 223) . Esir ticâreti için dinî ideoloji de destekleyici bir faktör idi. Kafkasya , Ukrayna ve Polonya sahasının gayr - i müslim oluşu, dinî bakımdan da uygun ortam yaratıyordu. Hatta, esir devşirme, cihat fikri ile de destekleniyordu . Müslümanların esir edilmesi ve satılması islâm hukûku açısından yasak idi. Altınordu döneminde Cenevizlilerin müslüman Tatarları esir ederek satması, gerilim kaynağı olmuştu (bkz. A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 68) .

[720] Kırım akıncı birliklerinin bu şekilde enerjilerini dış meselelere ve esir akınlarına yöneltmesinin Kırım kabile aristokrasisinin ülke içinde yaratacağı rekâbet ve kargaşayı da önlediği belirtilmektedir (bkz. Alan Fisher, *Crimean Tatars*, s. 15. Esir ticâretinden kârlı çıkan diğer bir ülke, Ukrayna'dır (bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, Önsöz, s. VIII.

[721] 1539 Jane seferinde esir sayısı istenilen seviyede değildi . 1541 Jane seferinde Çerkeslerin yaşadığı Hıtıbıt Dağı 15 gün boyunca "elekden eler gibi" aranmış ve 50000 esir toplanmıştı. 1544 yılında Kabartaylar üzerine yapılan seferde ise 10000 esir toplanmıştı (bkz. Remmal Hoca, s. 80, 94,95) ; H. İnalcık, "*Han ve kabile aristokrasisi*", s. 20, 69.

[722] Bkz. Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan - Conquest and Imperial Ideology (1438 - 1560)*, s. 246.

Esir ticâretinin XVI. yüzyılda istikrarlı bir şekilde devâm ettiği belirtilmektedir.[723] Bu konuda , iktisat bahsinde ele alınan üserâ gelirlerinin tedkîk ve tahlilinin büyük önem taşıdığına şüphe yoktur. İktisat bahsinde ele alınan sözkonusu verilere göre, esir ticâretinin bilhassa XVI. yüzyıl sonlarından itibâren asrın başlarındaki seviyesini koruduğunu farzetmek yanlış olacaktır; zirâ, bölgenin siyâsî ve içtimâi şartlarında büyük değişmeler olmuştur. Yukarıda bahsedildiği üzere, Kırım Hanlığı'nın esir devşirmek üzere Çerkes ülkelerine yaptığı seferler, bu toplumu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren Rusya'ya yakınlaştırmış, tam bu tarihlerde yayılma stratejisini uygulamaya koyma aşamasına gelmiş bulunan Rusya, bu fırsatı iyi değerlendirerek Çerkes ve Kazaklardan aldığı güçle asrın sonlarına kadar sürecek olan mücâdeleyi başlatmıştı. Çerkesler, artık teşkilâtlanmış, Rusya'dan aldıkları destekle Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücâdeleye başlamışlardır. Bunun esirin en önemli kaynağı üzerinde menfi tesiri olduğundan şüphe etmiyoruz. Diğer yandan, XVI. yüzyıl ve sonrası, bu toplulukların islâmlaşma sürecine girdikleri bir tarihtir. Rusya tarafina geçenler Hristiyanlığı, Osmanlı'yı tercih edenler ise İslâm'ı benimsemişlerdir. Bu açıdan, müslüman Çerkeslerin esir edilmesinin hukûken câiz olmayacağı gerçeğinin esir ticâretini zayıflatıcı etkileri üzerinde de durmak gerekir. Ayrıca, Kafkasya'ya hâkim olma husûsunda Osmanlı- Rusya arasında XVI. yüzyılın ikinci yarısından XX. asrın başlarına kadar devâm eden amansız mücâdelenin Kafkasya'ya artık bir esir devşirme alanı olarak bakılması gibi bir keyfiyeti ortadan kaldırdığı da gözönünde bulundurulmalıdır.

6. 3. Karadeniz Ticâreti Hakkında Genel Mülâhazalar ve Netice

Karadeniz ticâretinin tarihini bütünüyle izâh etmek, konumuz bakımından imkânsızdır. Bununla berâber, Karadeniz ticâreti hakkında yerli ve yabancı tarihçiler tarafindan çok iyi incelenmiş bulunan Kefe iktisâdî ve ticârî bölgesi ile ilgili verilerden yola çıkılarak yapılan genellemeleri kısaca ele almayı ve bu genellemelerle ilgili kendi görüşlerimizi belirtmeyi gerekli görüyoruz.

Kefe ile ilgili tahrir, muhâsebe, gümrük, mukâtaa iltizam defterleri hakkında nihâi mülâhaza, yukarıda yapılmıştı.[724] Sözkonusu kaynakların verilerini burada tekrarlamaya gerek görmüyoruz. Burada üzerinde durmak istediğimiz husus, Karadeniz ticâretinin değerlendirilmesinde esas alınan kriterler ve bu kriterlerin belirlenmesinde Kefe'nin rolünü kısaca değerlendirmektir.

"M. Berindei- G. Veinstein, Kefe ve Karadeniz'deki diğer Osmanlı limanlarının XVI. Yüzyılın ilk çeğreğinde ekonomik açıdan gerilemeye başladıkları ve özellikle 1520'den sonra kesin bir düşüşe geçtiklerine inanmaktadırlar. Bu hususta dayandıkları ana nokta, 1520 ve 1542 yıllarına âit tahrir defterlerinde yapılan

[723] Bkz. S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 110 .
[724] Bunlarla ilgili bkz. yuk. s.479 .

mukâyeseli araştırmanın Kefe'nin yıllık gelirlerinde umûmî ve bâzı durumlarda % 100'e varan bir düşüşü ortaya koymasıdır.

Kefe civârındaki bu keskin düşüşü gözönünde bulunduran M. Berindei ve G. Veinstein, şu faktörler üzerinde duruyorlar: 1- Milletlerarası ticâret yollarının Kuzey Karadeniz limanlarından vazgeçmesi, 2- Önce Polonya - Litvanya, Mengli Giray'ın ölümünden sonra ise Moskova ile düşmanlığa dönüşen siyâsî ilişkilerin bu bölgede cereyân eden ticârî ilişkileri kopma noktasına getirmesi, 3- Ticârî münâsebetlerin bir yandan Kefe - Lemberg arasında işleyen "Tâtâr Yolu" ndan Lemberg - Akkerman ve Kili arasında işleyen "Moldavya Yolu" na ve diğer yandan , Karadeniz memleketleri , Anadolu ve Akdeniz'e kayması, 4- Kırım Hanlığı içinde Mehmed Giray (1515- 1523) zamânında patlak veren ve bütün memleketi harâbeye çevirerek bilhassa esir ticâreti üzerinde , olumsuz tesirler gösteren siyâsî kavgalar."[725]

Bu iktisâdî çöküş teorisinin dayandığı temel noktanın Kefe tahrir defterlerinin verileri olduğu yukarıda belirtildi.

Aslında, M. Berindei - G. Veinstein'in yaptığı, temeli U. Heyd tarafından atılan ve ondan sonra klasik hâle gelen bir teorinin Kefe tahrir defterlerinin verileri ile desteklenmesinden ibârettir. İktisat bahsinde ayrıntısı ile ele alındığı üzere, 1520'ye göre 1542'de % 100 'lere varan bir düşüş olmadığı gibi, 1551- 55 periyodunda bâzı gelir kalemlerinde 1520'nin aşıldığı görülmüştür. [726] XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kefe'de 1520'ye göre iktisâdî bir çöküş olmadığı gibi, tersine yükselme mevcuttur.

U.Heyd'in klasik ticâret nazariyesi; coğrafi keşifler, Venedik ve Ceneviz'in Akdeniz'den çıkarılması ve nihâyet Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz ve Karadeniz'e hâkim olmasının bu iki deniz ticâretini gerilettiği temeline dayanmaktadır.[727] Bu nazariye F. Braudel ve H. İnalcık tarafından tenkid edilmiş olup artık terkedilmek üzeredir.[728] Bu iki araştırıcının yalnız Karadeniz hakkındaki düşüncelerini kısaca ele alalım.

---

[725] Bkz. M. Berindei - G. Veinstein'den naklen, H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa...*, s. 109.

[726] Bu konuda bkz. yuk. s. 445 - 452.

[727] U. Heyd'in sözkonusu nazariyesi için bkz. H. İnalcık, "*Türkiye'nin İktisâdî vaziyeti üzerine bir detkik münâsebetiyle*", s. 647 .

[728] F. Braudel'in Doğu Akdeniz yollarının sürekli olduğu, İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın Akdeniz ticâretine dâhil olmalarından başka, Venedik ve Ceneviz'in bile Akdeniz'de varlığını devam ettirdikleri hakkındaki görüşleri için bkz. F. Barudel, *Akdeniz*, I, s. 381 vd; H. İnalcık'ın "Uzak Şark ve Hindistan'la Avrupa arasında Yakın - doğu'dan geçen beynelmilel ticâret yolunun Cenup Afrika yolu keşfedildikten sonra derhal inhitat ettiğini kabul eden klasik nokta - i nazarı terk etmek gerektiği" hakkındaki tespitleri için bkz., "*Aynı makâle*", s. 674- 675. B konuda R. Mantran'ın görüşleri de aynı istikâmettedir: "Yüzyıllardan beri süregelen alışkanlıklar birkaç yılda alt üst olmadı, eski ticâret yolları akşamdan sabaha yön değşitirmedi, tüccâr, bezirgân ve aracılar arasındaki ilişkiler ve bunlar tarafından kurulmuş menziller ortadan kalkmadı. Osmanlı imparatorluğu, Avrupa devletleri açısından önemini korumaya devam ediyor, bu da kapitülasyonların imzalanması ve konsolosluklarrın kurulmasıyla kendini belli ediyordu." (bkz. "*XVIII. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nda ticâretin değişmesi meselesi*" E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi, III, (1987), s. 160). R Mantran'ın dikkat çektiği

F. Braudel 'e göre Karediniz ticâreti, yalnız ipek yolu demekle meşhur olan Çin - Avrupa transit ticâretinin kendisine katkılarından ibâret değildir.[729] "Karadeniz bu dönemde (XVI. yüzyıl - Y. Ö.), tıpkı tarihi boyunca olduğu gibi, önemli bir ekonomik alandır. İlk önce, hemen hemen bizzat kendi kıyılarında ürettikleri vardır: kurutulmuş balıklar, Rus nehirlerinden balık yumurtaları ve havyarı, Türk donanması için mutlak gerekli olan kereste, Kafkaslardan sağlanan demir.."[730] Kefe'nin fethini Karadeniz ticâretinin tamâmen değişmesinde en önemli faktör olarak değerlendiren F. Braudel, bu hadiseyi şöyle yorumluyor: "Bunu tâkiben , denize ulaşan karayollarının büyük bir elden geçirilmesi dönemi başlamıştır: artık bunlar Kırım'a değil de İstanbul'a yönelmektedirler." "Bu andan itibâren Karadeniz, muazzam başkentin resmi ambarıdır."[731] H. İnalcık, bu nokta üzerinde özellikle durur. O'na göre, tek başına İstanbul bile, Karedeniz'in kendine has üretimini mass etme kapasitesine sâhiptir. Karadeniz'in, kuzey - güney , doğu - batı cihetlerinden sâhip olduğu iktisâdî potansiyel, mihverini İstanbul'un teşkil ettiği bir ekonomik ünite ile irtibatlı olup, ithâlat ve ihâcatta herhangi bir sıkıntısı yoktur.[732] Baltık ülkeleri, Polonya, Rusya ve Balkan memleketlerinin Karadeniz limanlarıyle olan ticârî faaliyetlerinin milletlerarası düzeyde olduğu , Polanya, Macar ve Romen tarihçileri tarafından da desteklenmektedir.[733]

Esâsen, Karadeniz ticâretinin sâhip bulunduğu muazzam ilişkiler ağının en canlı şâhidi, bizim tablolar hâlinde verdiğimiz gümrük defterinin verileridir. Bu tablolarda görüldüğü üzere, Karadeniz ticâretinde İtalyanlar seyrek de olsa yer alıyor, Yahudi, Rum ve Ermeni tüccârları önemli düzeyde faaliyette bulunuyordu. Bu tablolar, Karadeniz'in mihverde İstanbul 'un yer aldığı gâyet canlı bir ekonomik ünite olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Kefe - Lemberg yolunun Moldavya yoluna kaymasının Karadeniz ticâretini baltaladığı görüşü ise H. İnalcık tarafından şöyle çürütülmektedir: " Bu değişme, boğazlarda hâkimiyet sâhibi olan , 1484'den itibâren Kili ve Akkerman üzerinde de hâkimiyetini kuran Osmanlı Devleti için büyük bir değişme değildir. Osmanlı Devleti, bu yol üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmek maksadıyle kuzeyde Bucak'a kadar fetihlere devam etti ve 1583'de bölgeyi sancak bünyesinde kesin olarak kontrol altına aldı."[734]

M. Berindei - G. Veinstein'in iktisâdî ve ticârî çöküntüye yol açtığını belirttiği siyâsî hâdiseler doğru olmakla berâber, memleket iktisâdiyatı hakkında bu hâdiselerin rolünün bu derecede büyütülmesi doğru değildir. Siyâsî hâdiselerden yola çıkılarak

---

kapitülasyonlar, Akdeniz'in ticârî önemini her zaman koruduğunun en önemli göstergesidir (kapitülasyonlar hakkında bkz. H. İnalcık, "*İmtiyazat*" mad. Eİ2, III, 1979, s. 1179- 1185) .

[729] F. Braudel , *Aynı eser*, I, s. 61.

[730] F. Braudel, *Aynı eser*, I, s. 59.

[731] F. Braudel, *Aynı eser*, I, s. 60.

[732] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 110.

[733] H. inalcık, *Aynı eser*, s. 3- 4.

[734] Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 109.

ticârî ve iktisâdî teoriler üretilmesi eğer mümkünse, bunun bilhassa Timur istilâsından 1520'ye kadar geçen dönem için fazlası ile cârî olduğunu düşünebiliriz. Bilindiği gibi ,Kuzey Karadeniz'in yaşamış olduğu en büyük siyâsî ve içtimâî buhran, Timur'un Toktamış ve onun şahsında Altınordu'ya vurmuş bulunduğu büyük darbedir. Timur, bu bölgeyi yalnız siyâsî çöküntüye duçar etmekle kalmamış , memleketin iktisâdî kaynaklarına da büyük darbe vurmuştur.

Bizim kanaatimize göre, Osmanlı'nın Kırım Hanlığı - Moskova arasında kurmuş bulunduğu dengeli siyâset, bu bölgeye XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzun sürede istikrar getirmiştir. Kırım kabile aristokrasisi arasında cereyân eden müzmin kavgalar ise, yalnız 1500 'lerden sonraki döneme münhasır kabul edilemez. Siyâsî Tarih kısmında ele alındığı üzere, Kırım kabile güçlerinin Kırım'ı en çok zayıflattığı dönem, Osmanlı'nın Kırım'a müdâhale etmesi ile sonuçlanan 1475 dönemidir. M. Berindei - G. Veinstein'in memleketi harabeye çevirdiğinden bahsettiği Mehmed Giray dönemi(1515 - 1523) , Kırım'ın ciddî anlamda güçlendiği, Rusya üzerine Osmanlı'ya danışmadan akınlar yaptığı bir dönemdir. Esâsında Yavuz Sultan Selim bu yüzden Moskova ile ittifak aşamasında bir yakınlaşmaya girmiştir. Sâhib Giray Han dönemi ise, Kırım'ın klasik altın çağını yansıtır. Bu bakımdan, 1542 yılının gerileyişini[735] Bilhassa Sâhib Giray han dönemindeki istikrarlı siyâset dönemine rastalayan siyâsî kargaşaya bağlamak gerçekçi değildir.

[735] Aslında bu tarihte iktisâdî bakımdan bir gerileyiş olduğu şüphe götürür. zirâ, bir yıl sonrasına âit bazı mukâtaa gelirlerinin 1542'ye nazaran yükselme olduğu iktisat bahsinde ele alınmıştı .

SONUÇ

Kefe'nin Fethinden XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen dönemi içine alan araştırmamız, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz politikasında Kefe'nin hayati fonksiyonunu ortaya çıkarmıştır. Kefe, coğrafi konumunun kendisine sağladığı imkânlarla şüphesiz Karadeniz'in her bakımdan en gelişmiş kentidir. Fatih'in Karadeniz'i bir Türk gölü yapma hedefi, ancak Kefe'nin fethiyle gerçekleşmiştir.

Kefe, Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nı kontrol etmede stratejik bir üs konumundadır. Bu fonksiyonuna daha fetihden sonra Mengli Giray'ın tahta iâdesinde başlamış, XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın kendisine biçtiği statüğü aşan Kırım hanlarının hizaya getirilmesinde veya azledilmesinde kilit konumunu sürdürmüştür. Kefe,Kırım hanlığının iç politik dengelerinin takib ve kontrol edilmesi, Kırım Kabile aristokrasisinin dinamiklerini Osmanlı politik amaçları doğrultusunda yönlendirmede de aynı ehemmiyeti haiz olmuştur.

Kefe, Osmanlı'nın başta Rusya olmak üzere kuzey memleketleri ile olan her türlü münâsebetlerinde de aynı konumunu sürdürmüştür.

Kefe'nin siyâsî ehemmiyeti, Rusya'nın Kazan ve Astırhan'ı ele geçirerek Kafkasya'ya hâkim olmaya çalıştığı ve Osmanlı - İran savaşlarının en şiddetli raddeye vardığı dönemlerde iyice artmış, bu iki devlete karşı yürütülen Astırhan ve Şirvan seferlerinde en yüksek düzeye ulaşmıştır. Kefe, bu büyük çaplı seferlerdeki görev ve sorumluluklarından dolayı Eyâlet statüsüne yükseltilmiştir. Kefe'nin iktisâdî kaynaklarının büyük kısmı, bu cephelere tahsis edilmiştir.

Kefe, coğrafi konumu gereği, Karadeniz şehirlerinin antreposu durumundadır. Bilhassa XV. yüzyılda zirveye çıkmış, bu konumunu XVI. yızyılda sürdürmüştür. Kefe'nin iki önemli kazası olan Taman ve Azak, güney ve kuzey Kafkasya'yı Karadeniz' bağlayan iki menfezdir. Kerş, Kuzey Karadeniz'in bu iki liman kentini Kefe'ye, aynı şekilde Kefe'yi öte yakaya bağlayan transit bir üstür. Bu konumu Kerş'e nüfus ve iktisâdî imkânlarının ötesinde bir önem kazandırmıştır. Kerş, bu önemini yüzyıl boyunca korumuştur. Azak, Taman ve Kerş, Kefe'ye Kuzey Karadeniz'in imkânlarını açan, onu uzak hinterland ile buluşturan transit merkezlerdir. Azak, Nogayları, Taman ise Çerkesleri kontrol etmektedir. Bu bakımdan Azak, Astarhan'a kadar uzanan geniş bir sahayı Karadeniz'e bağlar. Rusya'nın yayılma politikasının iyice belirginleştiği 1550'li yıllardan itibâren siyâysî önemi artan Azak, Ruslara karşı direnç gösteren Nogayların sığınağı olmuştur. Taman, Azak Denizi sahillerindeki Koba, Adahun ve bu bölgede yer alan Boğaz ve Kızıltaş kalelerinin lojistik destek aldığı önemli bir merkezdir. Taman, ticârî bakımdan ise, Sohum kanalı ile Batum'a kadar uzanan Kuzey - doğu Karadeniz sahillerinin ürünlerini Kefe'ye ulaştırmaktadır.Azak ve Taman, aynı zamanda Kırım Hanlığı'nın Nogay ve Çerkesler üzerine yaptığı seferlerde geçiş üssüdür.

Kefe'nin üretim bakımından tartışmasız iki önemli Kazası, Mânkûb ve Soğdaktır. Mânkûb 'a bağlı İnkirman ve Balıklağo ile Soğdak'ın teşkil ettiği sâhil şeridi, kaynaklarda genellikle "Tât İli" tesmiye edilir ve her bakımdan diğer kazalardan farklılık gösterir. Tât İli, nüfus bakımından büyük çapta Rumlar ve Ermenilerden, az miktarda Yahudilerden mürekkeptir. Şehir merkezlerinde müslüman nüfus önemli düzeydedir. Köylerde ise, dikkate alınmayacak derecede azdır.

Osmanlı Devleti, fetih öncesi Ceneviz ve Kırım Hanlığı arasında ortaya çıkmış bulunan idârî taksimatı esas almıştır. Denebilir ki, bu fetih hareketinin boyutlarında da yine bu sınırlar etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, genel bir anlayışla, fetih öncesinde Ceneviz'e tâbi bulunan şehir ve kalelerle bunlara tâbi köyleri, savaş yoluyla fethetmiş, buralarda Kırım Hanlığı'nın hiç bir ilgisi kalmamıştır.

Osmanlı Devleti, daha önce Hacı Giray zamanında mevcut bulunan Osmanlı - Kırım ittifakı döneminde Kefe ve sâhil şeridini fethetseydi, belki durum farklı olabilirdi; zira, bu dönemde Hacı Giray, Eski Altın Ordu'nun varisi olarak Ceneviz'in eline geçmiş bulunan kale ve şehirlerin sahibi olduğunu iddia ediyor, bunları geri almak için ciddi bir mücâdele veriyor, hatta, Osmanlı ile İttifakını da bu amaçla yapıyordu. Ancak, sonradan gelişen hadiseler, Kefe'nin fethinde Osmanlı lehine tazahür eden sonuçlara yol açmıştır. Bunda en etkili faktör, kabile aristokrasisinin iç mücadeleleri ve bundan yararlanan Ceneviz'in Hanlığı iyice bitkin hâle getirmesidir. Bu dönemde Ceneviz'in tasallut hâlini alan müdahaleleri Kırım hânedanlığını Ceneviz'e iyice mahkum hâle getirirken, kabile güçlerini Osmanlı'ya sığınmak zorunda bırakmıştır. Kefe'nin fethi, Kırım kabile güçlerinin en büyük liderlerinden Eminek'in dâveti üzerine gerçekleşmiştir. Bu ortam içinde gerçekleşen fetih, Kırım Hanlığı'nı Osmanlı karşısında Hacı Giray zamanında gördüğümüz müttefik konumundan çıkarmış, artık himaye edilen bir devlet konumuna getirmiştir.

Osmanlı Devleti, kabile güçleri ile Kırım hânedanlığı arasında çok ince bir siyâset tâkib etmiş, hânedanlığı genellikle bu iç aristokrasi sâyesinde yönlendirmiştir. Zaman zaman haddini aşan Kırım hanlarının azline karar verildiğinde bu aristokrasinin istisnasız Osmanlı lehine hareket ettiği görülmüştür. Osmanlı Devleti, bu aristokrasi ve onun gerçek dinamizmini oluşturan Tâtâr nüfusunu Kefe ve mülhâkatının teşkil ettiği Osmanlı hakimiyet alanına sokmamaya özen gösteren bir zihniyete sahib olmuştur. Kırım Hanlığı'nın en zayıf döneminde eğer istenseydi Hanlığa tamamen son verilerek Giray hanedanlığı bünyesinde yönetilen aristokrasi Kefe'nin merkez teşkil edeceği Osmanlı siyâsî alanına bağlanabilirdi. Osmanlı Devleti, bundan şuurlu şekilde kaçınmış, Tatar nüfusundan uzak kalmıştır. Sâhil şeridinin köyleri, büyük çapta hristiyan nüfustan mürekkeptir. Bu, tesâdüfî olmaktan uzaktır. Osmanlı, klasik sisteminin gereği olarak kayıt altına alabileceği nüfusla ilgilenmiştir. Nitekim, Taman ve Azak'da Kırım'ın hiç bir ilgisi bulunmamasına rağmen, şehir hâricinde kır nüfusuna rastlanmamaktadır. Bunun sebebi, bu nüfusun iktisâdî bakımdan Osmanlı'ya kazandıracağı bir imkânın bulunmamasıdır. Taman ve

Azak, stratejik konumlarına bağlı olarak yükselen iki önemli üsdür. Nüfus bakımından ciddî bir varılkarı olduğu söylenemez.

Osmanlı Devleti, daha fetihden itibâren nüfus konusunda kayıt altına alabileceği bölgeleri şuurlu olarak seçmiş, bozkırlı nüfusa büyük bir ilgi duymamıştır. Kuzey Kafkasya'nın bozkırlı nüfusunun kontrolünü Kırım Hanılığı'na terk etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin himaye altına alınmış zayıf bir Kırım Hanlığı'nı Rusya'yı dengelemek ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı varlığını sürdürmek için yeterli görmesinin doğru olup olmadığı halâ tartılışlan bir meseledir. Bizim kanaatimiz, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasının etkisiz, pasif olduğu şeklindedir. Bilhassa Rusya faktörünü XVI. yüzyılda hiç görmeyen ve gerekli tedbirleri almayan bir politikanın aktif olduğu söylenemez. Kazan ve Astarhan'ın Ruslar eline geçmesine göz yumulmuştur. Astarhan'ı istirdad etmek için yapılan Astarhan Seferi'ndeki başarısızlığın hazmedilmesi, bununun kabul edilmesi, bu kanaatimizin en önemli delilidir. Osmanlı ,birinci tehdit olarak doğuda İran'ı, batıda ise Almanya'yı görmüş, bütün stratejik hedeflerini buna göre ayarlamıştır. İşte Kırım Hanlığı'nın asla büyük devlet statüsüne çıkarılmamasında bu siyâsî anlayış yatmaktadır. Şüphesiz, bu anlayış, Altın Ordu'nun mirasını paylaşmada Kırım'ı güçsüz bırakırken, Rusya'ya büyük avantaj sağlamıştır. Bizim kanaatimize göre, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'e hiç girmemesi durumunda, Kırım Hanlığı Rusya'yı tek başına franleyebilecek güce sahip idi.

Kefe'nin iktisâdî gücü, büyük çapta ticari gelirlerden meydana geliyordu. Mânkûb vea Soğdak'a bağlı kır kesiminde hububat , keten ve bağcılık ağırlık taşımakta, ipekçilik istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Bu zirâî üretim, Kefe şarap ve ipekçiliğini besleyen en önemli kaynaklar arasındadır. Kefe, Sohum - Taman ; hatta, Batuma kadar uzanan sahil kesiminin iktisâdî imkânlarından yararlanmakta, buralardan ham ipek ve iplik almaktadır. Kefe'nin endüstriyel seviyesi bunları işleyebilecek düzeydedir.

Kefe, kuzey - güney ve doğu- batı ticâretinde tam bir transit merkezdir. Bu konumunun devam edip etmediği bu araştırmada geniş çerçevede ele alınmıştır. Kefe'nin Ceneviz dönemindeki refahını etkileyen ve Osmanlı'dan kaynaklanan tek menfi faktör, Osmanlı Devleti'nin bütün imparatorluk çapında tatbik ettiği katı merkezci iktisâdî zihniyettir. Bu, şüphesiz Kefe'ye has bir uygulama değildir. Bunun dışında, Azak - Astarhan yolunun Rusya eline geçmesi ve dünya ticâret yollarının yön değiştirmesi sonucu bu yolun önemini yitirmesi, Kefe'nin iktisadî gücünü büyük çapta zayıflattığı hakkındaki yaygın kanaat, yalnız Kefe'yi değil, bütün Karadeniz'in iktisâdî vaziyetini ilgilendirmektedir. 1520 ve 1542'ye âit iki tahrir defterinin ikincisinde Kefe'nin ticârî gelirlerinde önemli miktarda düşüşlerin müşahade edilmesi, bu sahada büyük mesâisi oslan araştırıcıları Karadeniz ticâretinin çöktüğü kanaatine ulaştırmıştır. 1542'nin verilerini test etmemize imkân sağlayan müteakib târihe âit mukâtaa - iltizam defterlerinin verilerini keşfedişimiz, bizim açımızdan farklı yorum yapma fırsatı sağlamıştır.Milletlerarası ticarette en önemli faktör olan gümrük gelirlerinin azalma yerine istikrarlı bir artış göstermesi, 1542 târihli defterinin

verilerine farklı açıdan yaklaşma azaruretini hâsıl etmiştir. Biz, 1577- 1581 periyoduna âit muhasebe defterinin verilerine de aynı anlayışla yaklaştık. Bunlardan yola çıkılarak Kefe'nin iktisâdî yapısının izah edilmesinin tamamen farklı sonuçlara yol açabileceği kanaatine vardık. Bilhassa mukâtaa- iltizam defterlerinin kayıtları olmadan yalnız bütçelere yansıyan gelirlerin esas alınması, yanıltıcı sonuçlara götürecektir. Bu miktarlar içinde vakıfların payı belirtilmediği gibi, beylerbeylerinin has veya salyane olarak kendilerine tahsis edilen gelir miktarları da belirtilmemiştir. Oysa, Kefe'nin gelirlerinin önemli bir kısmının İstanbul'un yağ ihtiyacını temin etmek maksadı ile beylerbeylerine bırakıldığı hakkında sağlam bilgiler bulunmaktadır. Bilhassa bizi bu konuda şüpe etmeyecek derecede ikna olmaya götüren en temel faktör, Kefe'nin önemli gelir kalemlerinde hiç bir normal faktörle izah edilemeyecek derecede bir azalmanın görülmesidir. Bu azalma ancak bu gelir dilimlerinin başka yerlere tahsis edilmesi ile ortaya çıkabilirdi. Bu şekilde bir azalma, ancak iktisâdî yapının tamamen alt üst olması ile mümkündür; oysa, bu dönemde, gümrük gelirleri en yüksek seviyede seyretmektedir. Büyük çapta bir iktisâdî çöküntü olsa idi bundan önce gümrük etkilenecekti.

1542- 1545; 1550- 1555 yıllarını kapsayan ve Kefe'nin önemli gelir dilimleri hakkında bilgi veren kaynaklarda ticaret gelirlerinde artış görülmesi, bilhassa 1555 peryodunda bunların en yüksek seviyeye çıkması, bizi bu konuda cesaretlendiren en önemli unsurdur.

Bu bakımdan, temelini U. Heyd'in attığı iktisâdî çöküş teorisinden hareket eden ve bu teoriyi Kefe tahrir defterlerinin verileriyle destekleyen M. Berindei - Gilles Veinstein'in görüşlerine katılmıyoruz. Bu konuda biz, F. Braudel ve H. İnalcık'ın görüşlerini benimsiyoruz. Ulaştığımız sonuçların bu araştırıcıların görüşlerini destekler niteliktedir. F. Braudel ve H. İnalcık, kuzey ve güney Karedeniz'in muazzam beşkent İstanbul ile kurmuş bulunduğu iktisâdî ünitenin bizzat kendi kendine yeterli olduğu noktasından hareketle, dünya ticaret yollarının değişmesi veya Kefe'ye gelen ticaret yollarının kesintiye uğramasının büyük önem taşımadığı üzerinde durmaktadırlar. Ticâret bahsi bu açıdan değerlendirildiğinde, gerçekten Karadeniz'in bizzat kendisinin bir ekonomik ünite olarak ithal ve ihraç mekanizmalarını kurmuş bulunduğu hakkında şüpheye yer kalmayacaktır . Kefe, kuzey memleketlerinden aldığını güneye ve İç Anadolu'ya nakletmekte, Anadolu'dan aldıklarını ise kuzeye ihrâç etmektedir. Bu bakımdan, XV. yüzyılda Astarhan - Azak yolu ile beslenmesi sonunda ulaştığı refahı sürdürmesi için gerekli iktisâdî zemin bize göre XVI. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. İtalyan şehir devletlerinin aracı rolü ortadan kalmış, ancak bunun yerini Osmanlı Devleti almıştır. Üstelik, Osmanlı'nın bu bölgeye sağladığı barış ve istikrar ile kuzey ve güney Karadeniz limanları arasında tesis ettiği ticâret trafiği, XVI. yüzyıl belgelerinin tanıklık ettiği yüksek seviyede bir ticârete işâret etmektedir.

Kefe'nin şehir nüfusunun ilk târihe göre artış kaydetmesi de üzerinde durulması gereken bir durumdur. Müslüman nüfusda ciddî bir artış görülürken, gayr - i müslimlerde azalma olmuştur. Kır nüfusunda ise hıristiyanların ağırlığı sürmektedir.

Kefe'nin iktisâdî gücünü tahrip edecek boyutta bir nüfus hareketine rastlanmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

1. 1. Tahrir Defterleri

No: 370, 214.

1.2 Mühimme Defterleri

No: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23,24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 69,70, 71, 73.

1. 3. Bab - ı Defterî Kefe Mukâtaası Kalemi (D. KFM)

No: 26368, 26369.

1. 4. Maliyeden Müdevver Defterler

No: 71, 90, 233, 334, 626, 1088, 2224, 5956,7093.

1. 5. Ali Emiri Tasnifi

Ahmet I. dönemi, No: 138.

1. 6. Kâmil Kepeci Tasnifi

Ruûs Defterleri, No: 233, 234, 238, 239, 262.

Muhâsebe Defterleri, No: 2283.

Gümrük Defterleri, No: 5280 (mükerrer).

2. YAYINLANMIŞ VESİKALAR

Ahmet Refik, "*Karadeniz kanalı ve Ejderhan Seferi*", Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmu'ası, VII-VIII/43, İstanbul 1333, 1 - 14.

________,"*Açık Deniz Mes'elesi ve Azak Muhasarası*", Türk Tarih Encümeni Mec-Mecmu'ası, XI-XII/17(93) , İstanbul 1926, 261 - 275.

Anhegger, Robert-İnalcık, Halil, *Kanunname-i Sultani Ber -Mûceb-i örf-i Osmani*, Ankara 1956.

Battal, Abdullah, "*Sahib Giray Han yarlığı*", İstanbul Dârü'l-fünûnu Türkiyât Mecmuası, VII, (İstanbul 1928), 75 - 101 .

Hasan, Abdullah Oğlu, "*Temir Kutluğ yarlığı*",İÜTE,Türkiyat Mecmuası, III, 1926-1933, (İstanbul 1935).

İnalcık, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I the Customs Register of Caffa, 1487 - 1490 (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, Vol. II; Sources of Oriental Languages and Literatures, vol. 21)* .

Kurat ,Akdes Nimet, *Uluğ-Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul 1937.

________,*Topkapı Sarayı Müzesi Aarşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

Mecmuâ - ı Feridun , İstanbul 1274 , s. 337 - 338 .

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki MünasebetlereDâir Arşiv Belgeleri* ,II,Ankara 1993.

________, *5 Numaralı Mühimme Defteri* "Tıpkıbasım" , "Özet ve İndeks",Ankara 1994.

Yücel, Yaşar - Pulaha, Selami ,*I. Selim Kânûnnâmesi*,Ankara 1995.

3. HARİTALAR

Kırım haritası parçası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harita Kataloğu,Genel Sıra No: 89, Kod: C 38: 19 / 1

Kırım haritası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphânesi , No: 947. 07. 477 .
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütübhânesi Harita Kataloğu, I, İstanbul 1992.

4. KAYNAK ESERLER

Ali,Gelibolulu Mustafa, *Künhü'l-ahbâr,* Nur-u Osmaniye Kütüphanesi, No.3407.

Aşık Paşa - Zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr.Ali Bey) İstanbul 1332.

Aşık Paşaoğlu Tarihi (Nşr.Atsız) İstanbul 1992.

Aynî Ali Efendi, *Kavânîn - i Âl - î Osman der - hülâsa - i mezâmîn-i defter-i Dîvân,*Tasvîr-i Efkâr Tab'ı, İstanbul 1280.

Bayezid Ktb.,Veliyüddin Efendi,No.1969 (El yazması defter).

Cenabi, Mustafa, *Tarih-iCenabi,* Nur-u Osmaniye Ktb., No.3097; MuhtasarTarih-i Cenabi Tercümesi , Nur-u Osmaniye Ktb.,No.3107.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* III - IV; İstanbul 1986; VII, İstanbul 1985.

Feridun Ahmet Bey, *Münşeat - ı Feridun,* I - II, İstanbul 1275.

Halim Giray Sultan, *Gülbün-i Hânân* (Nşr. M. Sadi Çöğenli - Recep Taparlı) Erzurum 1990.

HazerfenHüseyin Efendi,*Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'daki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütübhânesi 220 no.'da kayıtlı sûreti).

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't- Tevârih,* (Nşr.İsmet Parmaksızoğlu) III, IV, Ankara 1990.

İbn Kemal, *Tevârih - i Âl - i Osman , VII. Defter* (Nşr. Şerafettin Turan) Ankara 1991.

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145.

Kaysunî - Zâde Nidaî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han* (Nşr. Özalp Gökbil - gin) Ankara 1973.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr.Âli Bey) İstanbul 1990.

Mehmet Neşrî, *Kitâb - ı Cihânnümâ* I,II (Nşr. Fâik Reşit Unat - M. Altan Köy - men) Ankara 1957; Aynı eser, II (Nşr. F. Taeschner) Leipzig 1955 .

Mustafa Selânikî, *Târih-i Selâniki*, I , II (Nşr. Mehmet İbşirli) İstanbul 1989 .

Mustafa Nurî Paşa, *Netayic ül- vukuat*, I-II, III - IV (Nşr.Neşet Çağatay) Ankara 1992

Müneccimbaşı, *Müneccimbaşı Tarihi* ,III (Çev. Şâir Nedim) İstanbul 1285.

Oruç b. Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr. Frans Babinger) Hannover 1925.

Prustgall,Von Hammer , *Büyük Osmanlı Tarihi*,II, II (Çev.Mehmet Atabey; Nşr. Mümin Çevik - Erol Kılıç) İstanbul 1993.

Peçevi, İbrahim, *Tarih - i Peçevî*, İstanbul 1283.

Solakzâde Mehmet Hemdemî, *Tarih - i Solakzâde*, İstanbul 1297.

Süreyya, Mehmed ,Sicill - i Osmanî, I, II, III (Nşr.Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı) I,İstanbul 1995; II, III, İstanbul 1996.

Taşköprülüzâde, *Ahmet,Şakayık-ı Numaniye* (Çev.Edirneli Mehmet Mecdi Efendi) İstanbul 1269.

Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-feth* (Nşr. Mertol Tulum) İstanbul 1977.

5. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Ağat, Nurettin, *Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502*, İstanbul 1976.

Ahmed, Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991.

Akçoraklı, Osman, *"Kırım Tatar tamgalari"*, Emel (Özel), Sayı:13 (5 Mart -Nisan, İstanbul 1983) , 161 - 181.

Akdağ, Mustafa, *"Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişaf devrinde Türki - ye'nin iktisadi vaziyeti"*, Belleten, XV (Ankara 1949) , 497 - 571.

________, " *Celâli isyanlarından büyük kaçgunluk*", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, II / 1 - 3, Ankara 1964, 1 - 49.

Akgündüz , Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, II, İstanbul 1990; III, İstanbul 1991; VI, İstanbul 1993 ; VII, İstanbul 1994.

Aktüre, Sevgi, "*17.yüzyıl başından 19. yüzyıl ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehirsel yapının değişme süreci*", ODTÜ, M.E.T.U. , I /1, (Ankara 1975) , 101 - 128.

Alpargu, Mehmet, "*XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve ordaları*" Emel, Sayı : 215, (Ankara 1996), 28 - 43.

Altundağ, Şinasi, "*Osmanlı İmparatorluğu' nun vergi sistemi hakkında kısa bir a - raştırma*", AÜDTCF Dergisi, VII, (Ankara 1947) , 483 - 509.

________ "*Selim I*" mad. , İA, X, s. 423 - 434.

Aslanapa, Oktay, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979.

Arslangiray, Ahmed Suha, *Kırım Hanlığı: Menşei -Kuruluşu ve Osmanlı İmparator-luğuna Bağlanması*, İstanbul 1959.

Ataç, A. M., *Rusya Tarihi Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri*, Ankara 1953.

Azîz, Ömer, "*Kırım hakkında coğrafi, iktisâdi, siyâsi malumat*", Kırım Mecmuası , Sayı:2 (16 Mayıs 1938 / 1334) , 29 - 33.

Bala, Mirza , "*Çerkes*" mad. , İA, III, 375 - 386 .

________, "*Kırım*" mad. , İA,VI, 741 - 746.

Barkan, Ömer Lütfi, "*Osmanlı İmparatorlğu'nda çiftçi sınıfların hukuki statüsü*", Ülkü, X / 58, (Ankara 1937) , 293 - 302.

________,"*Tarihi demografi araştırmaları v e Osmanlı tarihi*",Türkiyat Mecmuası, X, (İstanbul 1953) , 1 - 26.

________"*H. 933 - 934 (M. 1527 - 1528 mâlî yılına âit bir bütçe örneği*", İÜİFM , XV / 1 - 4 (İstanbul Ekim 1953 - Temmuz 1954) , s. 251 - 329.

________, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*", İÜİFM, XV / 1 - 4, (İstanbul 1953 - 1954), s. 209 - 237.

________, "Türkiye'de "Servaj "var mı idi?", Belleten, XX / 78,(İstanbul 1956), 237 -246.

________, "H. 974 -975 (M.1567 -1568) mâlî yılına âit bir Osmanlı bütçesi",İÜİFM , XIX / 1- 4'den ayrı basım, İstanbul 1960.

________, "*Fatih Câmi ve İmareti Tesîslerinin 1489-1490 Yıllarına âit Muhasebe Bilançolari*", İÜİFM , XXIII ,(İstanbul Ekim 1962-Şubat 1963),297-341.

________, "*XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri* ", Belleten, XXXIV/136, (Ankara 1970) , 557 - 607.

________, "*Edirne ve civarındaki bazı imaret tesislerinin yıllık muhasebe bilanço - lari*", Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi, I / 2, (Ankara 1993), 235 - 377.

________, "*Edirne askeri kassamına ait tereke defterleri(1545-1659*), Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, III / 5 - 6, (Ankara 1993), 1-479.

________, "*894 (1488 / 1489) yılı cizyesinin tahsilatına ait muhasebe bilançolari*", Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, I /1, (Ankara 1993), 1 - 117.

________, "Çiftlik" mad., İA, III, 392- 397 .

Barthold, W., "*Kerç*" mad. İA,VI, 582 - 583.

________, "*Kefe*" mad. , İA. , VI, 535 - 537.

________, "*Suğdak*" mad. , İA , XI, s. 1 - 52.

Baskı,İmre"*Dobruca'daki Kırım Tatar Tamgalari*", Emel ,Sayı: 208, (Ankara 1995), 10 - 29.

Berindei Mihnea - Veinstein Gilles, *la Tana - Azaq de la presence Italienne a L'Emprise Ottomane*" , Turcica, VII / 2, (Paris 1976), s. 110- 201

________, "*La presence Ottomane au sud de la Crimee et en mer d'Azov dans la premiere moitie du XVIe siecle* ", Cahiers du Monde russe et sovietique (CMRS), XX (Paris 1979), s. 389 - 465 .

Bıjişkyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 - 1819* (Çev. Hrand D.Andreasyan) İstanbul 1969.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, II (Çev. M. Ali Kılıçbay) I, İstanbul 1989; II, İstanbul 1990.

Bronevskiy, Martin, *Kırım* (Çev. Kemal Ortaylı) Ankara 1970.

Caferoğlu, A., "*Osmanlıİmparatorluğu onomastiğinde epitheta ornantia nın ka - rakteristik çizgileri*", İÜTE Türkiyat Mecmuası, XV, (İstanbul 1965), 25 - 36.

Çağatay, Neşet, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan alınan vergi ve resimler*", AÜDTCFD, V, (Ankara 1947) , 483 - 511.

Chaninov, N. Brian, *Rusya Tarihi* (Çev.Galip Kemali Söylemezoğlu) Kanaat Kitabevi, 1939.

Çiçek, Kemal,"*Osmanlı TahrirDefterlerinin Kullanımında Görülen Bazı problemler ve Metod Arayışları*" , Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (İstanbul 1995), 93 - 113.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara 1978.

Doğru, A. Mecit, "*Kırım ve Maykop'un yer adları*", Türk Dünyası Araştırmaları, 48 , (İstanbul 1987), 67-141.

Elker, Selâhaddin, *Divan Rakamları,* Ankara 1989.

Emecen, Feridun M. , *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara 1989.

________,"*Beylikten sancağa Batı Anadolu'da ilk Osmanlı sancaklarının kuruluşuna dair bazı mülâhazalar*", Belleten, LX/227, (Ankara 1996),81- 92

Engin, Muhabey- Agi, Ferit - Devlet, Nadir- Akış, Ali- *Kazak ve Tatar Türkleri*, İstanbul 1976.

Ergenç, Özer, "*Osmanlı şehirlerinde yönetim kurumlarının niteliği üzerine bazı düşünceler*" , VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11 - 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, 1266 - 1274.

________, "*XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı parası üzerinde yapılan işlemlere ilişkin bazı bilgiler*", ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı, (Ankara 1979), 86-97.

________, "*Osmanlı şehrinde esnaf örgütlerinin fiziki yapıya etkileri*", Social and Economic History Of Turkey(1071-1920) (Editör:Osman Okyar-H.İnalcık) Ankara 1980, 103-109

________, "*Osmanlı şehrindeki "Mahalle"nin işlev ve nitelikleri üzerine*", Osmanlı Araştırmaları, IV, (İstanbul 1984), 69-78.

________ , "*Osmanlı klasik dönemindeki "eşraf ve ayan" üzerine bazı bilgiler*" , Osmanlı araştırmaları, III, (İstanbul 1982), 105-118.

Ergin, Osman, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936.

Erim, Neşe, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda kalebendlik cezası ve suçların sınıflandı -*

rılması üzerine bir deneme", Osmanlı Araştırmaları, IV, (İstanbul 1984), 79-88

Ertaylan, İsmail Hikmet, *Fatih ve Fütuhatı* , I, İstanbul 1953.

________,*Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958,

Eyice, Semavi, "*İstanbul'un mahalle ve semt adları hakkında bir deneme*", İÜTE, Türkiyat Mecmuası, XIV (İstanbul 1965),199-216.

Faroqhi, Suraiya, "*Town officials, tımar - holders, and taxation: The late sıxteenth - century crısıs as seen from Çorum*", Turcica, XVIII, (Paris 1986), 53-82.

________"*Alum production and alum trade in the Ottoman Empire (About 1560 - 1830)*", Wıener Zeıtschrıft für Dıe Kunde Des Morgınlandes,LXXI (Wıen 1979) , 153 - 175.

________, "*Textile production ın Rumeli and the Arab provinces: Geographical distribution and international trade*", Osmanlı Araştırmaları, I (İstanbul 1980), 61-83.

Faroqhi, Suraıya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993.

Fekete, L., "*Türk Vergi Tahrirleri*"(Çev. Sadrettin Karatay) Belleten, XI / 42, Ankara 1947, 299 - 328.

Fisher, Alan ,*Crimean Tatars* , California 1978

________,"*Ottoman sources for a study of Kefe Vilayet: the Maliyeden Müdevver Fond in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul*", Chaiers du monde Russe et Sovietique, XIX / 1 - 2, (1978) , s. 191 - 205) .

________, "*The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeeth Century : Some Problems and Preliminary Consideration*", Harvard Ukrainian Studies, III - IV / I (Cambridge 1979-1980),217-226.

________,"*The Ottoman Crimea in the sixteenth century*", Harvard Ukrinian studies , V / 2 (Cambridge 1981),135-170.

Galip, İsmail, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*, İstanbul 1307.

Genç, Mehmet, "*Osmanlı maliyesinde malikane sistemi*", Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973) , Ankara 1973, 231- 291.

________, "*Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkeleri*", İÜEF Sosyoloji dergisi, III /1, (İstanbul 1989),175-185.

Gılbert, F.Carpenter, "*Silk*" mad. The Webster Family Ancyclopedia, XVI, 484-487.

Goffman, Daniel S., "*The maktu system and the jewish community of sixteenth - century Safed: A study of two documents from the Ottoman archives*", Osmanlı Araştırmaları, III, İstanbul 1982, 81 - 90.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952.

________,"*Kanunî Sultan Süleyman devri Başlarında Rumeli Eyâleti livâları, Şehir ve Kasabaları*", Belleten, XX/78, (Ankara 1956), 247-280.

________, "*Süleyman I.*" mad. İA, XI, 99 - 155

Gökbilgin, Özalp, *1532 - 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973.

Gökçe,Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*,İstanbul ,1979.

Gözaydın, Ethem Feyzi, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948.

Grammont, Jean - Louis Bacque - Ortaylı, İlber - Donzel, Emeli van, *(CIEPO) Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1994.

Güçer, Lütfi, "*XV-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme nizamı*", İÜİFM, XXIII, (İstanbul 1962- 1963), 97- 143.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991.

Hasan,Abdullahoğlu"*Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı I- II*",Azerbaycan Yurt Bilgisi, X (İstanbul 1932), s. 332 - 338; XI, 372 - 378.

Hopwood, Keıth, "*The Manavgat Valley : Perspectives on social history*", VII. CIEPO Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1994, 453 - 461.

Heyd, W, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, I (Çev.Enver Ziya Karal) Ankara 1975.

Hütteroth, Wolf, "*The demographic and economic organisation of the Southern Syrian sancaks ın the late 16th century*",Social and Economic History Of

Turkey (1071 -1920) (Editör: Osman Okyar, H. İnalcık) (Ankara 1980)s. 35 - 47 .

Ivanıcs, Mary, "*Formal and lınguistic pecularıtıes of 17th century Crımean Tatar letters adressed to prınces of Transylvanıa*", AOASH, XXIX / 1, (Buda - peşte 1975) , 213 - 224.

İlgürel, Müçteba, "*Osmanlı - Ukrayna münasebetlerinin başlaması*", Belleten, LX / 227, (Ankara 1996),155-164.

________, "*XVII.Yüzyıl Balıkesir şer'iyye sicillerine göre subaşılık müessesesi*", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, II, (Ankara 1981),1275-1281 .

İnalcık, Halil, "*Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi*", Belleten, VIII /30 (Ankara 1944), 185 - 229.

________, "*Osmanlı - Rus rekabetinin menşei ve Don - Volga kanalı teşebbüsü (1569)*", Belleten, XII/46 (Ankara 1948), 349-402.

________, " *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle*", Belleten, XV (Anka - ra 1951) 629-90.

________, "*Osmanlılarda raiyyet rüsumu*",Belleten, XXIII / 92 (Ankara 1959) ,576 -610.

________, *The Ottoman Empire : Congquest, Organızatıon and Economy collected Studies*,London 1978'de yer alan makâleler:"*Ottoman methods of conquest* ", I,104-129 ; "*The policy of Mehmed II. toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the Citiy*", VI, 231 - 249; "*The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy*", X, 207 - 218 ; " *Bursa and the commerce of the Levant*", XI, 131-147 .

________, "*Osmanlı bürokrasisinde ahkâm ve muamelat*",Osmanlı Araştırmaları, I, (İstanbul 1980), 1-14.

________, " *Han ve kabile aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlğı*", Harvard Ukraınıan Studies, III - IV, 1979 - 1980, s. 445- 466'dan çeviri, Emel(Özel), Sayı:135, (Mart- Nisan 1983) , 51 - 73.

________, "*İntroduction to Ottoman metrology*",Turcica,XV (Paris 1983),312-348.

________, "*İstanbul: Bir İslâm şehri*"(Çev. İbrahim Kalın) Dergâh, II / 24 , (Şubat 1992),14-16; II/25 (Mart 1992), 15-18.

________, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on*

Economy and Society, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series,Volume 9 , Bloomington 1993'de yer alan makâleler: "*The Yürüks: Their origins, expansion and economic role*", 39-65; " *The appointment procedure of a guild warden (ketkhuda)*", 135-42 ; "*Power relationships between Russia, the Crimea, and the Ottoman Empire as reflected in Titulature*", 369 - 411 ; "*Tursun Beg , historian of Mehmed the Conqueror's time*", 55 -71; "*Yük (himl) in the Ottoman silk trade,mining and agriculture*", 432-460.

________, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1993'de yer alan makâleler:"*Köy, köylü ve imparatorluk*", 1 - 14; "*İslâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi*", 15-30; "*Osmanlılarda raiyyet rüsumu", 31- 67* ; "*Vidin gospodarlık rejimi ve ilgası*", 115 - 138 ; "*Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tedkik münasebetiyle*", 139 - 186 ; "*15. asır Türkiye iktisadî ve içtimâî tarihi kaynakları*", 187 - 203; "*Bursa I : XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar*" 203 - 258 ; "*Osmanlı pamuklu pazarı , Hindistan ve İngiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü*", 259 - 318; "*Osmanlı hukukuna giriş: Örfî - sultanî hukuk ve Fatih'in kanunları*", 319 - 342.

________, Kafadar, Cemâl, *Süleymân The Second And His Time*,İstanbul 1993.

________, Quataert , Donald, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914* , Cambridge 1994.

________, "*Kırım Hanlığı kadı sicilleri bulundu*", Belleten, LX/227, (Ankara 1996), 165-190.

________, "*Eyâlet*" mad. , Eİ2 , II, s. 722 - 724

________, "*İmtiyâzât*" mad. Eİ2, III, 1979, s. 1179- 1185.

________, "*Erzurum* " mad ., Eİ2,V, Leiden E.J. Brill 1983 , 712.

________, "İmtiyazat" mad., Eİ2, III, Leiden E. J.Brill 1979, 1179 -1193.

________, "*Hawala*" mad., Eİ 2, III, Leiden 1971, 283 - 85.

________, "*Hâdjdji Girây*" mad.,Eİ 2,III,Leiden 1971 43-45.

________,"*Harir*", mad., Eİ 2, III, (Leiden 1971) , 211-218.

________, "*Hacı Giray I.*" mad. İA, V / 1, s. 25 - 27.

________, "*Mehmed II.*" mad., İA, VII, s. 506 - 535.

________, *"İslâm - Giray I."* mad. İA, V / 2, s. 1104 - 1105.

________, *"Kırım Hanlığı"* mad. , İA, *VI*, 746 - 756.

________, *"Erzurum"* mad. İA, IV, s. 340 - 357.

________, *"Rumeli"* mad. , İA, *IX*, 766 - 773.

İpşirli, Mehmed, *"Mustafa Selânikî and his history"*,Tarih Enstitüsü Dergisi, IX, 1978'den ayrı basım, İstanbul 1978, 441 - 470.

________, *"XVI.asrın ikinci yarısında kürek cezâsı ile ilgili hükümler"*, İÜE F. Tarih Enstitüsü Dergisi, XII, 1981 -1982'den ayrı basım, İstanbul 1982.

Jennıngs, Ronald C., " *Pious foundations in the society and economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640 a study based on the judicial registers (Şer'i mahke - me sicilleri)*", Journal of Economic and Social History of the Orient, XXX III / 3, (Leıden 1990) .

Kafalı, Mustafa,*"Cuci sülalesi ve şubeleri ,I "* İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,İstan - bul ,1970,103-120.

________, *"Cuci Ulusu'ndaki il ve kabilelerin siyasi rolleri ve ehemmiyetleri"*, İÜEF, Tarih enstitüsü Dergisi, Sayı:2, (İstanbul 1971), 99-110.

________, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

Kaldy-Nagy, Gyula, *"Rural and urban life in the age of Sultan Suleıman"* AOASH, XXXII /3, (Budapeşte 1978), 285 - 319.

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.

Kazıcı, Ziya, *"Osmanlılarda mahalle imâmlarının bâzı görevleri"*, İslâm Medeniyeti Mecmu'ası, V/3, (İstanbul 1402) , 29 - 36.

Kortopeter, Carl Max, *Ottoman İmperialism During the Reformation : Europe and The Caucasus*, New York 1972.

Kuban, Doğan, *"Anadolu -Türk şehri tarihi gelişmesi,sosyal ve fizikî özelikleri üze - rinde bazı gelişmeler"*, Vakıflar Dergisi, VII, (Ankara 1968) , 53 - 73.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.

________,*The Sultan's Servants the Transformation of Ottoman Provincial Government*, New York, 1983.

Kurat, Akdes N., *"Kazan Hanlığı"*, AÜDTCFD, XII/3-4, Eylül-Aralık 1954'den ayrı

Basım, Ankara 1954,

________, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966

________, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devlet - leri*, Ankara 1972.

________, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.

Kurdoğlu, Fevzi, "*İlk Kırım Hanlarının mektuplari*", Belleten, I / 3 - 4, (Ankara 1937), 641 - 656 .

Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1983 .

Lewis, Raphaela, *Every Day Life in Ottoman Turkey*, Newyork 1971.

Lowry, Heath W., "*A corpus of extant canunnames for the Island of Limny as contained in the Tapu - Tahrir Defter Collection of the Başbakanlık Archives*", The Journal of Ottoman Studies, I , (İstanbul 1980), 42 - 55.

________, "*The question of Trabzon's efrenciyan population: 1486 - 1583*", VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim1976)Kongreye Sunulan Bildiriler, II,Ankara 1981, 1493 - 1501.

________, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 146 1 - 1583*, (Çev. Demet ve Heath Lowry) İstanbul 1981.

Lybyer, Albert Howe, "*Osmanlı Türkleri ve doğu ticaret yollari*"(Çev.Necmi Ülker) Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi III,İzmir 1987, 141 - 157.

Maksudoğlu, Mehmed, "*Tatarlar kimdir ?*", Emel, 214 (İstanbul, 1996) ,23-29.

Mantran, Robert, "*XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda ticaretin değişmesi*", E.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi, III, 1987, 159 - 175.

________, *17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, I-II*, (Çev.M. Ali Kılıçbay) Ankara 1990.

Manz, Beatrıce Forbes, "*The clans of the Crimean Khanate*", Harvard Ukraınıan Studies, II/3, (Cambridge 1978), 282-309.

Mardin, Ubul Ula, "*Haraç*" Mad. İA, V / 1, 222 - 225.

McGowan, B., "*Food supply and taxation on the Middle Danube (1568 - 1579)*", Archıvum Ottomanıcum, I, (Mouton 1969), 139 - 196.

Minorsky, V., *"Tat"* mad. İA, XII / 1, 46 - 50.

Mübarek , Mehmet, *Meskukat-ı Kadim-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısm-ı Salis, İstanbul 1318.

Nenad, Moacanın, *"Bâc and gümrük on th e Middle Danube ,1540 - 1614, terminological elucidations"*, VII. CIEPO Bildirileri Sempozyumu,(Ankara 1994), 463-467.

Okyar, Osman-İnalcık, Halil, *Social and Economic History of Turkey (1071 - 1920)* , Ankara 1980.

Orhonlu, Cengiz., *"Kefe"* mad., Eİ 2, IV, 868-70.

Ortekin, Hasan, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti, İstanbul 1994 .

Ostapchuk, Victor, *"The publication of documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı : New sources for the history of the Black Sea Basin"*, Harvard Ukrainian Studies ,VI / 4 (Cambridge 1982), 500 - 528.

Özbilgen, Erol, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul 1985.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, İstanbul 1977 .

Öztürk, Mustafa, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi (1740 - 1840)*, Elazığ 1991.

________," *Osmanlı dönemi fiyat politikası ve fiyatların tahlili*" (Belleten, LV / 212, (Nisan 1991)'den ayrı basım), Ankara 1991.

Özyetgin, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara 1996.

Pakalın, Mehmet Zeki , *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II*, İstanbul 1993.

Panzac, Daniel, *"International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th Century"* , International Journal of Middle East Studies, XXIV(America 1992), 189 - 206.

Parmaksızoğlu, İsmet, " *Onyedinci yüzyıl Rumeli olayları ile ilgili özel târihler ve Osekli İbrâhim Efendi'nin târihçesi*", VIII. Türk Târih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (11 - 15 Ekim 1976) II, Ankara 1981.

Parry, V. J. , İnalcık, Halil, Kurat, A. N. , And Bromcey, J. S. , *A History Of*

The Ottoman Empire To 1730, Camridge 1976.

Pelenski, Jaroslaw, *Russia and Kazan - Conquest and İmperial İdeology (1438-1560)*, Paris 1974.

Sabit, Bedriye, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, İstanbul 1934.

Sahillioğlu, Halil, "*Bir mültezimin zimem defterine göre XV.yüzyıl sonunda Osmanlı darphane mukataalari*", İÜİFM, XXIII 1 / 2, (İstanbul 1962-1963), 145 - 218.

________, "*Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketlerinin yeri (1300 -1750)*", ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 özel Sayısı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, (Ankara 1979),1-38.

________, "*XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin râyici*", TTK, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, Ankara 1993, s. 227 - 233.

Sak, İzzet, "*Konya'da köleler (16. Yüzyıl sonu-17.yüzyıl)* ", Osmanlı Araştırmaları, IX, (İstanbul 1982)

Sami, Şemseddin, *Kâmûs - ı Türkî*, İstanbul 1989

Schmidt, H.J., "*Harir*" Mad., Eİ 2, III, Bak yuk., 218-221.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.

Spuler, B., "*Kirim*" Mad., Eİ 2, V, 136-143.

Steensgaard, N. , "*Harir*" mad., Eİ 2, III, 210-211.

Tabakoğlu, Ahmet,*Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyâsi ve Askeri Faaliyeti* ,Ankara 1953.

________, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

________, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, İstanbul 1966.

Tardy, Lajos, "*The Caucasıan peoples and their neıghbours ın 1404*", AOASH, XXXII/1, (Budapeşte 1978) , 83 - 114.

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara *1992*.

Terim, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976.

Tugay, E. F. , *Rusya Tarihi*, 1, İstanbul 1948.

Turan, Şerafettin, *Türkiye - İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990.

Türk Dünyası El Kitabı, I, Ankara 1992.

Uğur, Ahmet, "*Kemal Paşa - Zâde'nin VIII ve IX. Defterleri ve bu defterler ışığında yazarın târihçiliği*", VIII.Türk Târih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (11- 15 Ekim 1976) II, Ankara 1981 .

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Mîlâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1974.

Uzunçarşılı, İ. H. , *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1982; II, Ankara 1983; III / Ankara 1983; III/2, Ankara 1982; IV/1, Ankara 1982; IV/2, Ankara 1982.

________, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

________, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapı Kulu Ocakları* I, Ankara 1988.

________, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988.

________, "*Bayezîd II.*" mad. İA,II, s. 392 - 398.

________, "*Berat*" mad. İA, II , 523 - 524.

________, "*Çandarlı* " mad., İA, III, 351 - 357.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul 1980.

Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi*, Ankara 1989.

Weinsick, A. S., "*Hamr*" mad. İA., V / I, 195 - 199.

Yakubovskiy, A. Yu. , *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren) Ankara 1992.

Yediyıldız, Bahaeddin, "*Vakıf*", mad. İA, XIII , 153 - 172.

Zajaczkowski, A., "*Hazar Kültürü ve Vârisleri*"(Çev.,Çağatay Bedîî), Belleten, XXVII/107, Ankara 1963, 477-483

EKLER

Ekler Tablo I: 1542'de Sancak Genelinde Keten, Kendir, Dût, Saz, Şıra ,Bağcılık, Arıcılık, Sebze ve Meyve Üretimi

SOĞDAK																	
		Öşre Tâbi vergiler															
		Endüstriyel ürünler				Bağ,bostan,sebze,meyve,arıcılık									Yağ, diğer		
		Keten	Kendir	Dut	Saz	Şıra		Gürüm	İncir	Meyve	Beyâre	Bostan	Kovan	Zeytun	Kiyâh	Güvâris?	Ades?
Köyler		Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Medre	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe	Akçe
1	Kozlu	--	--	--	--	8	48	204	--	--	--	32	2	--	--	--	--
2	Kopsut	--	--	--	--	21	126	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
3	Tokluk	--	--	--	--	40	240	88	--	6	--	2	2	--	--	--	--
4	Ayayorin	10	--	--	--	45	270	--	--	12	--	--	177	--	--	--	--
5	Arpadi	96	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
6	Duvak	382	--	36	4	80	480	32	--	3	--	5	53	--	--	--	--
7	Şuma	767	--	10	27	48	288	10	--	1	--	4	367	--	--	--	--
8	Kutlak	--	--	4	--	245	1470	160	--	63	--	3	84	--	--	--	--
9	Vorin ve Vorinaray	79	--	39	--	429	2574	260	--	141	--	--	25	--	--	--	--
10	Kapishor	32	--	55	--	235	1410	256	--	78	--	2	506	--	--	--	--
11	Üsküt	752	--	83	--	300	1800	16	--	15	--	12	156	--	--	--	--
12	Çölmekçi	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	-	--	--	--	--	--
13	Taşluca	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
14	Manastır	26	--	5	-	276	1656	--	--	372[1]	--	--	119	--	--	--	--
15	Kuru Üzen	3033	5	93	3	473	2838	20	--	19	--	15	17	--	--	--	--
16	Ulu Üzen	2199	--	91	122	191	1146	--	--	11	--	17	833	--	--	--	--

[1] Manastır köyündeki bu gelir grubu tam okunamadı. Bedel - i öşr olarak miktârının 372 olduğu kesindir. Başka gelir grubuna dâhil olması mümkündür(bkz. *TD*, 214, s. 116)

17	Demürcü	2337	--	67	--	144	864	4	--	35	--	68	282	--	--	--	--
18	Körbakla	1725	10	21	656	100	600	22	--	6	--	10	421	--	--	--	--
19	Geçi Üzen	1421	--	73	5	222	1332	--	--	27	--	15	47	--	--	--	--
20	Aluşta	7557	--	147	122	540	3240	68	--	43	--	64	131	--	--	--	--
Toplam Soğdak		20416	15	724	939	3397	20382	1140	--	832	--						
	MÂNKÛB																
21	Albatı ve Ayatudor	73	3	9	7	21	126	--	--	52	5	8	250	--	28	--	--
22	Atım Çokrağı	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	234	--	--	--	--
23	Kirmancuk	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
24	Kuru	66	-	--	2	153	918	32	--	7	--	9	117	--	41	--	--
25	Süren	519	3	5	--	248	1488	--	--	3	--	9	566	--	--	--	--
26	Öni	10	--	5	--	43	258	130	--	6	--	9	101	--	--	--	--
27	Markur	229	15	2	13	137	822	--	--	35	--	51	80	--	48	--	--
28	Yancu	31	--	--	4	7	42	30	--	8	--	--	130	--	22	--	--
29	Koklus	42	--	--	--	70	420	--	--	11	--	--	55	--	40	--	--
30	Bıçkan(Çöl-mekçi)	234	--	4	--	137	822	12	--	--	--	4	99	--	72	--	--
31	Moskomyâ - i Küçük	176	12	--	--	155	930	32	--	10	--	30	305	--	81	--	--
32	Baydar	191	7	60	166	72	432	--	--	9	--	9	377	--	34	--	--
33	Sevatike	67	3	--	29	16	96	--	--	--	--	10	318	--	28	--	--
34	Kılındı	27	--	--	4	31	186	--	-	2	--	--	53	--	28	--	--
35	Kamra	8	3	14	7	57	342	20	--	5	15	4	325	--	10	--	--
36	Hayto	112	2	--	31	154	924	--	--	32	--	8	253	--	43	--	--
37	Nehora(Ka-dılı)	27	8	77	--	58	348	400	--	--	6	170	295	--	161	--	--
38	Alubka	283	--	113	2	75	450	20	60	381	40	10	91	87	--	--	--
39	Mishor ve Aryende	197	4	141	25	156	936	52	36	208	29	23	76	36	--	--	--

40	Haspetri	167	--	47	42	44	264	--	118	52	4	16	175	100	--	--	--
41	Karvis ve Sahnek	113	2	13	16	292	1752	84	--	126	7	22	326	--	26	--	--
42	Kıranu	77	--	5	--	175	1050	40	--	24	--	11	135	--	15	--	--
43	Lampad - ı Büzürk ve Küçük	1575	8	64	15	322	1932	24	--	78	--	37	247	8	--	--	--
44	Yeni Sala	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
45	Atyo	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
46	Taş İskele	235	9	7	25	42	252	8	--	6	--	15	114	--	6	--	--
Toplam Mânkûb		4459	79	566	388	2465	14790	884	214	1055	106	455	4722	231	683	--	--
							İNKİRMAN										
47	Koca Salası	500	59	24	25	391	2346	14	--	14	39	45	443	--	55	--	--
48	Vikne (Papa yalnız)	555	--	--	7	217	1302	6	--	--	--	19	224	--	159	--	4
49	Foti Salası	82	10	7	15	75	450	--	--	39	--	15	234	--	52	--	--
50	Yalta	1545	47	142	26	259	1555	14	--	339	22	25	106	--	--	--	--
51	Mahalle -i Dere	831	46	149	81	81	486	--	--	226	--	20	199	--	--	--	--
52	Mahalle -i Havitka	1251	32	144	28	189	1134	--	--	66	--	25	277	--	--	--	--
53	Mahalle - i Marsinde	629	20	90	17	99	594	--	--	73	--	7	120	--	--	--	--
54	Kurzuf	--	20	564	337	721	4326	8	17	241	--	86	558	10	--	--	--
55	Bartinet , Gürgülât ve Degirmanlu	3103	69	258	237	450	2700	76	--	298	--	59	595	--	--	--	--
56	Keknos	244	--	99	36	118	708	--	40	99	94	20	348	40	--	--	--
Toplam İnkirman		8740	303	1477	809	2600	15601	118	57	1395	155						
							BALIKLAĞO										
57	Süli	--	--	--	--	--	--	592	--	--	--	11	220	--	133	--	--

58	Limona	80	--	46	6	94	564	36	16	22	14	8	155	92	--	--	--
59	Sembos	106	--	67	10	78	468	--	19	169	25	15	184	36	--	--	--
60	Sikite	600	8	100	36	264	1584	--	11	173	--	36	371	--	-	24	--
61	Çergune	431	184	57	9	65	390	24	--	5	1,5	24	365	--	57	--	--
62	Sotira	9	--	--	12	--	--	40	--	--	--	4	39	--	210	--	--
63	Moskomyâ - i Büzürk	180	8	9	35	172	1032	4	--	7	--	9	219	--	39	--	--
64	Çerkeskirman	270	24	--	--	382	2292	20	--	8	--	120	834	--	34	--	--
65	Bahadur	334	--	11	77	153	918	--	--	27	--	43	232	--	123	--	--
66	Uğrıkosta	212	--	14	53	98	588	24	--	15	--	35	298	--	59	--	--
67	Tüli	68	--	4	70	23	138	--	--	--	--	6	161	--	35	--	--
Toplam Balıklağo		2290	224	308	308	1329	7974	740	46	426	41					--	--
Genel Toplam		35905	621	3075	2444	9791	58747	2882	317	3708	302	1336	14126	409	1639	24	4

Ekler Tablo II:Hayvancılık ve Ra 'iyyetle İlgili Vergiler

SOĞDAK								
		Ra'iyyetle ilgili vergiler					Hayvancılıkla ilgili vergiler	
		Çift resmi	İspenç	Bâd - ı hevâ ve r.'arus[2]	Âsiyâb (Değirmen)		Hınzır	Ganem
Köyler		Akçe	Akçe	Akçe	Aded	Akçe	Akçe	Akçe
1	Kozlu	60	225	15	1	32	--	37
2	Kopsut	--	550	48	--	--	--	2255
3	Tokluk	--	375	100	--	--	--	450
4	Ayayorin	--	1000	120	1	16[3]	--	366
5	Arpadi	--	175	50	--	--	--	--
6	Duvak	24[4]	450	64	--	--	--	509
7	Şuma	24[5]	600	209	1	16	--	--
8	Kutlak	48	1750	152	--	--	--	553
9	Vorin ve Vorinaray	24	850	191	1	16	--	--
10	Kapishor	--	1525	387	2	64	--	979
11	Üsküt	--	2300	431	1	16	--	1984
12	Çölmekçi	--	--	--	--	--	--	--
13	Taşluca	--	--	--	--	--	--	--
14	Manastır	--	1700	253[6]	--	--	--	822
15	Kuru Üzen	--	2925	608	1	32	--	305
16	Ulu Üzen	--	1450	711	3	96	--	--
17	Demürcü	48	1600	665	1	16	357	320
18	Körbakla	48	1025	265	2	64	--	455
19	Geçi Üzen	--	1225	83	--	--	--	241
20	Aluşta	204	4925	590	1	16	--	2245
Toplam Soğdak		480	24650	4942	15	384	357	11521
MÂNKÛB								
21	Albatı ve Ayatudor	144	325	350	--	--	--	--
22	Atım Çokrağı	--	25	--	--	--	--	--
23	Kirmancuk	--	75	--	--	--	--	--
24	Kuru	144	575	230	--	--	93	50
25	Süren	--	1775	110	1	32	--	131
26	Öni	98	75	--	--	--	--	--
27	Markur	48	550	139	--	--	83	30
28	Yancu	72	75	310	--	--	--	97

[2] Bâzen Bâd - ı hevâ ve resm - i 'arus vergisine 'hizem" tesmiye edilen vergi de dâhil edilmiştir. Bu vergi gelirinin yüksek miktarda oluşunun bir sebebebini buna bağlamak gerekir.

[3] Değirmenlerden 6 ayda 16 akçe alınmaktadır (bkz. *TD*, 214, s. 96).

[4] Bu köyde iki müslümân hâne mevcuttur. Toplam resm - i çift vergisi 24 akçedir. Bu durumda, hâne başına 12 akçe alındığı akla geliyorsa da, aşağıda görüleceği üzere tek hâneden 24 akçe de alınmıştır. Böylece, iki hâneden yarım resm - i çift vergisi alındığı anlaşılıyor (bkz. *TD*, 214, s. 97).

[5] Bu köyde bir müslümân hâne olup, hâne başına 24 akçe çift resmi alındığını kesin şekilde gösteriyor (*TD*, 214, s. 98).

[6] "Bâd - ı hevâ" ve "resm - i 'arus" dışında "hizem " ve "kiyâh " resimleri de bu bedele dâhildir (bkz. *TD*, 214, s. 116).

29	Koklus	--	400	116	--	--	--	124
30	Bıçkan(Çöl - mekçi)	48	750	113	1	32	145	63
31	Moskomyâ - i Küçük	60	900	189	--	--	--	181
32	Baydar	--	650	170	--	--	--	245
33	Sevatike	--	425	72	2	64	--	100
34	Kılındı	--	300	56	--	--	--	255
35	Kamra	--	1025	103	--	--	--	307
36	Hayto	--	1400	113	--	--	--	137
37	Nehora(Kadılı)	954	975	162	--	--	--	2297
38	Alubka	60	775	159	--	--	11	--
39	Mishor ve Aryencde	72	1750	182	3	96	6	--
40	Haspetri	--	825	82	--	--	--	118
41	Karvis ve Sahnek	144	1175	127	--	--	--	361
42	Kıranu	96	675	175	--	--	--	332
43	Lampad - ı Büzürk ve Küçük	98	2350	590	1	16	143	500
44	Yeni Sala	--	--	--	--	--	--	--
45	Atyo	--	--	--	--	--	--	--
46	Taş İskele	48	625	75	1	32	56	--
Tolam Mânkûb		2086	18475	3623	9	272	537	5328
				İNKİRMAN				
47	Koca Salası	96	1975	318	9	288	--	97
48	Vikne (Papa-yalnız)	48	2025	370	5	171	40	--
49	Foti Salası	--	1175	129	--	--	147	--
50	Yalta	24	1600	820	1	32	53	81
51	Mahalle -i Dere	--	1100	413	2	64	53	22
52	Mahalle -i Havitka	--	950	534	1	32	60	137
53	Mahalle - i Marsinde	--	425	510	1	32	--	--
54	Kurzuf	48	4425	666	1	32	--	328
55	Bartinet, Gürgülât ve Degirmanlu	96	3650	758	5	170	--	312
56	Keknos	--	950	162	1	32	25	312
Toplam İnkirman		312	18275	4680	26	853	378	1289
				BALIKLAĞO				
57	Süli	60	--	--	--	--	--	--
58	Limona	48	500	254	--	--	7	261
59	Sembos	--	850	169	1	16	45	--

60	Sikite	--	1300	709	--	--	24	--
61	Çergune	192	775	682	4[7]	96	--	60
62	Sotira	72	--	40	2	48	40	--
63	Moskomyâ - i Büzürk	--	900	192	1	32	--	172
64	Çerkeskirman	--	1725	650	--	--	123	150
65	Bahadur	--	1650	460	1	32	432	--
66	Uğrıkosta	72	1125	325	1	32	90	250
67	Tüli	--	1125	100	2	48	50	13
Toplam Balıklağo		444	9950	3581	12	304	791	906
Genel Toplam		3322	71350	16826	62	1813	2063	19044

7 Bu değirmenlerden ikisi 16, ikisi 32'şer akçe vergiye tâbi olup, altı ay ve bir yıllık süreyle vergilendirilmişlerdir (bkz. TD, 214, s. 167) .

YÜCEL ÖZTÜRK

1962 yılında Artvin'in Şavşat ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini Şavşat'ta, orta ve lise öğrenimlerini Gümüşhane'de tamamladı. 1978'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 'ne girdi. 1982'de "Kutadgu Bilig'de İlim" isimli tezi tamamlayarak mezun oldu. 1983 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1991 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisans öğrenimine başladı. "527 no'lu Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmâl Defteri" isimli Yüksek Lisans tezini tamamladı.Aynı yıl aynı enstitüde Doktora öğrenimine başladı.